

FURU ÁRPÁD

TÁJI TAGOLÓDÁS
ERDÉLY
NÉPI ÉPÍTÉSZETÉBEN

EXXIT
KIADÓ

TELEKI LÁSZLÓ
ALAPÍTVÁNY

KOLOZSVÁR • 2017

© Furu Árpád, Kolozsvár, 2017

Szaklektorálás: dr. Balassa M. Iván

Fordítás: Furu Árpád (angol, román), Csűrös Réka (angol)

Korrektúra: Berki Tímea, Szenkovics Enikő (magyar szöveg),
Andreea Milea, Simona Dombi (román szöveg), Rebecca Waddington (angol szöveg)

Fényképek: A képaláírásokban nem jelölt képek a szerző felvételei. Az archív képeket rendelkezésre bocsátotta a kolozsvári Erdélyi Néprajzi Múzeum (ENM), a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum (SZNM), a székelykeresztúri Molnár István Múzeum (MIM), a budapesti Néprajzi Múzeum (NM), a kolozsvári Kriza János Néprajzi Társaság (KJNT), a csíkszeredai Csíki Székely Múzeum (CSSZM), valamint a Landesarchiv Baden-Württemberg (LBW).

Térképek: A képaláírásokban nem jelölt térképek kidolgozása Könczey Elemér és Fazakas Botond munkája, melyhez alapként a DIMAP Erdély-térképe szolgált.

A kiadvány az **Erdély Öröksége Alapítvány** támogatásával készült.

Támogatók:

Nyomdai előkészítés: IDEA PLUS, Kolozsvár

Borítóterv és tipográfia: Könczey Elemér

Műszaki szerkesztés: Fazakas Botond

Képfeldolgozás: Szentés Zágón

Nyomdai munkálatok: IDEA nyomda, Kolozsvár

Igazgató: Nagy Péter

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

FURU, ÁRPÁD

Táji tagolódás Erdély népi építészetében / Furu Árpád. - Cluj-Napoca : Exit, 2017

Conține bibliografie. - Index

ISBN 978-973-7803-52-8

PAX·INTRATIBUS·SAL
:US·EXIUNTIBVS

TARTALOM

I. ELŐSZÓ	9
---------------------	---

II. EREDMÉNYEK ERDÉLY NÉPI ÉPÍTÉSZETÉNEK KUTATÁSÁBAN	15
A kezdetektől az első világháborúig	16
A két világháború között	18
A második világháború után	20
1989-től napjainkig	25

III. TELEPÜLÉSSZERKEZETEK ÉS TELEKHASZNÁLAT	31
Településszerkezetek	32
A halmazos falu	34
Szalagtelkes falvak	36
Teleklábas, telepített falu	38
Szórványtelepülés, tanyák	38
A dombvidéki tanyák	42
A településszerkezeti formák és a kialakulási idejük közti összefüggés.	42
Telekhasználat, udvarelrendezés	46
Csoportos udvarok	47
Baromudvaros vagy kettős telek	48
Párhuzamos udvarok	51
Soros és keresztcsűrös udvarok	52
A szórványtelepülések udvarszerkezete.	54

IV. A LAKÓHÁZ ALAPRAJZI ELRENDEZÉSE ÉS TÜZELŐBERENDEZÉSEI	57
Alaprajzi elrendezés	58
A közép-erdélyi pitvaros háztípus	58
Barcaság és a Hétszék falvai	60
Kis-Küküllő mente, Maros mente, az Erdélyi Mezőség, Borsa mente, Nyárádmente	62
Aranyosszék	64
Torockó	65
Kalotaszeg	67
A kelet-erdélyi ház	70
Az ereszes ház	70
A kettős ház	80
Pincék és tornácok szerepe a székely ház alaprajzi fejlődésében	81
Az észak-erdélyi vagy kemencés lakószobás ház típusa.	84
Beszterce környéke	84
A Szamos menti dombság nyugati része, a Beszterce környéki szász falvaktól keletre és északra fekvő átmeneti területek	87
A kamrás ház	88
Hagyományos tüzelőberendezések	90
Sütőkemencék	90
Tűzhely, cserény, kandalló, fűtő.	96
A székely cserepes	97
A közép-erdélyi fűtős cserepesek	100

Az észak-erdélyi füstfogós kemence	103
Beszterce vidéke.	103
Lápos mente, Kővár vidéke, Szamos mente, a Szilágyság keleti sávja	104
Kalotaszeg	104

V. ÉPÜLETSZERKEZETEK	109
Alapozás.	110
Falazatok	112
Fából készült falazatok	112
Boronaházak.	112
Zsilipes falazatok	116
Vázszerkezetes vegyes falak	117
Földfalak	120
Kőfalak	122
Tégla falak.	126
A falak tapasztása, vakolása	128
Födémek.	129
Síkfödémek.	129
Boltozott terek	132
Padlók kialakítása.	133
Tetők	134
Tetőszerkezetek	134
Héjazatok anyaga	134
Szalmafedés	134
Nád	137
Zsindely, dránica, deszka	138
Cserép	141
Tetőformák.	142
Tornácok szerkezeti felépítése	144

VI. HOMLOKZATKÉPZÉS, A HÁZ FORMAI MEGJELENÍTÉSE	155
A házak arányai	156
A házak felületképzése.	158
Homlokzatok díszítése.	159
Festett díszítések	159
Stukkódíszek.	161
A tapasztott faházak homlokzatainak díszítése	168
A faelemek díszítése, tornácoszlopok, mellvédek, ereszek, oromfalak	171
Hagyományos nyílászárók	180
Ablakok	180
Ajtók	184

VII. AZ UDVAR ÉPÜLETEI	187
Sütőház, nyári konyha, udvaron álló kemence.	189
Árnyékszék	191
Terménytárolásra használt épületek	192
Gabonások	192
Kasok, kukoricagórék	196
Búzaszín	197
Pincék	198

Állattartásra használt épületek	198	Erdővidék	299
Istállók, pajták, ólak, aklok	198	Alsó-Háromszék, Sepsiszek déli része	301
Többfunkciós, közepes méretű melléképületek	201	Udvarhelyszék központi területe – Nagy- Küküllő mente, Nyikó mente, Gagy mente	304
Csűrök	203	A Sóvidék	307
Állványos-jármos csűrök – Aranyosszék, Kis-Küküllő vidéke, Mezőség	205	Nyárádmente	309
Istállós (pajtás) és odoros csűrök	207	A Székely Partium	311
VIII. TÉRELVÁLASZTÓK, KERÍTÉSEK, KAPUK	215	Felső-Háromszék, Kézdiszék, Szentföld, Orbaiszék	312
Kerítések	216	Kászon	315
Kapuk	219	Csík	318
Fából készült kapuk	220	Gyimes	320
Kiskapuk, fedeles utcaajtók	220	Gyergyó	321
Fedeles fa nagykapuk, kötött kapuk, székelykapuk	235	Az észak-erdélyi kemencés-lakószobás ház	324
Faragott kőpilléres kapuk	246	Beszterce környéke	325
Gyalogkapuk	246	Naszód mente, Lapos menti és szamosi átmeneti övezet	329
Faragott kőlábas nagykapuk	247	Belső-szolnoki átmeneti övezet	330
Falazott kapuk	248	A magashegyi kamrás ház övezete (Erdélyi-szigethegység és Erdőhátság)	332
Falazott kis kőlábas kapuk Háromszéken és a Székelyföld más vidékein	248	X. ÖSSZEGZÉS	337
Falazott fedeles kőkapuk a szászok által lakott területeken és vonzáskörzetükben	249	Az építészeti fejlődés jellemző lépései	338
Falazott fedeles kapuk a Székelyföldön	250	Az egyes kistájak építészeti jellemzői közti eltérésekről	339
Vakolatlan téglából falazott kapuk Kászonban	252	A népi építészeti kistájak és egymáshoz való viszonyrendszerük rövid jellemzése	340
IX. A NÉPI ÉPÍTÉSZET TÁJÍ TAGOLÓDÁSA ERDÉLYBEN 1750–1950 KÖZÖTT	255	A Székelyföld	340
A közép-erdélyi pitvaros házövezet	256	Szász területek	342
A dél-erdélyi Szászföld (Barcaság és a Hétszék területe)	259	Vármegyei területek	342
A Maros alsó folyása és a Hátszegi-medence	263	A népi építészet fejlődéséről, alakulásáról, az ezt befolyásoló tényezőkről	343
A Déli-Kárpátok északi lejtőinek keleti sávja, Törösvár környéke, Fogaraszöld és Szeben melléke	265	A táji tagolódás szintjeiről	344
Hétfalu	268	Zárókövetkeztetések a táji tagolódás kibontakozásáról és az építészet fejlődéséről	348
Kis-Küküllő mente, Maros középső folyása – Erdélyi-hegyalja	269	MELLÉKLETEK	351
Aranyosszék	271	Térképek	351
Torockó	276	A kutatás földrajzi kiterjedése	360
Az Erdélyi Mezőség	283	Népi építészeti változók	362
A Székely Mezőség és a Maros mente Marosludas és a Felső-Maros-áttörés között	285	IRODALOM	363
Borsa mente	287	HELYNEVEK JEGYZÉKE	380
Kalotaszeg	288	ZONE DE ARHITECTURĂ RURALĂ ÎN TRANSILVANIA – REZUMAT	392
A kelet-erdélyi ereszes ház övezete – a Székelyföld	291	ZONES OF TRANSYLVANIAN RURAL ARCHITECTURE – SUMMARY	404
Homoród mente	297		

Földrajzi, társadalmi, kulturális és etnikai tagoltsága révén Erdély népi építésze településképi, udvarhasználati, funkcionális, szerkezeti, illetve formai szempontból egyaránt változatos és összetett. Bátky Zsigmond és Barabás Jenő táji tagolódásra vonatkozó összegzéseiből kiindulva Balassa M. Iván 1997-ben megállapította, hogy „a földrajzilag erősen tagolt, etnikailag sokszínű Erdély magyar falvainak építésze a 20. századra több kistáji formára oszlott. Ennek előzménye a 18. században az a két, illetve három építészeti övezet, melyek nem kizárt, hogy már akkor is kisebb egységekre oszlottak, vagy legalábbis magukban hordozták ezek csíráit”.¹ Balassa M. Iván idézett munkájában részletesen kifejtette mindazt, amit Erdély táji tagolódásáról a kutatás addigi állása alapján tudni lehetett, ugyanakkor megjelölt számos akkor még nyitott kérdést. A népi építészeti táji tagolódás erdélyi folyamatának pontos megértéséhez saját értelmezésünk szerint is két alapvető kutatási irány vált elengedhetetlenül szükségessé: egyrészt folytatni kellett a helyszíni adatfelvételt újabb földrajzi és néprajzi övezetekben, másrészt az elemzésbe feltétlenül be kellett vonni a nem magyar nyelvterület építészetét is.

Jelen kötet doktori dolgozatom szerkesztett formája. A benne összefoglalt kutatásaim során néhány alapvető kérdésre kerestem választ: Hogyan tagolódott a teljes történeti Erdély, azaz nem csupán a magyar nyelvterület erdélyi részének népi építésze a XVIII. század derekán? Mi volt ennek a tagoltságnak az oka? A XVIII. századi nagy- vagy középtájak hogyan, milyen időrendben és milyen tényezők által befolyásoltan szakadtak további kistájakra? Kutatásom tárgyát tehát Erdély, azaz a Keleti- és Déli-Kárpátok, valamint az Erdélyi-szigethegység gerince, a Meszes és a Kővári-szoros között húzódó egykori Erdélyi Nagyfejedelemség területén kialakult népi építészet táji formáinak, ezek időbeni változásainak, egymással és a magasépítéssel való kölcsönhatásának vizsgálata képezi.

A népi építészet változását a XVIII. század közepétől a XX. század közepéig követtem nyomon. A kutatás kezdeti dátumát az a körülmény határozza meg, hogy nagyjából ez az a periódus, amelynek kezdetétől, ha nem is nagy számban, de még létező vagy dokumentált épületek ismeretével rendelkezünk. Az ezt megelőző időkre csak régészeti és levéltári adatok alapján vonhatunk le következtetéseket. A korszak vége egybeesik a XX. század derekán bekövetkezett gyökeres politikai és társadalmi átalakulással, mely után a népi építészetet már új tényezők befolyásolták – a lakóházak engedélyezett típusai alapján épültek, a gazdasági épületeket pedig az állami gazdálkodás sajátos formái, azaz a kommunista termelőszövetkezetek nagyüzemi jellege szerint alakították. A tanulmányozott periódus két, szinte egyenlő részre osztható, melyek között markáns választóvonal a XIX. század közepe. 1848-ban a Kárpát-medencében kimondták a jobbágyság eltörlését, majd az ezt követő

néhány évtizedes és a kiegyezés után felgyorsuló társadalmi és gazdasági átalakulás tette lehetővé a paraszti polgárosodás kiteljesedését, a népi építészet gyors fejlődését és a helyi formák kialakulását.²

Népi építészet alatt a falu, azaz a teljesen vagy részben mezőgazdasághoz kötött életforma által meghatározott kisebb települések építészetét értem. Idetartozónak vélem a lakással és termeléssel kapcsolatos, magántulajdonban (kivételes esetekben közösségi tulajdonban) álló épületek összességét, illetve a szerkezetükben és formai jegyeikben ezekhez hasonló néhány közösségi épületet (tanítói, énekmesteri lakás, iskola, malom stb.). Ennek az épületanyagnak közös jellemzője, hogy hivatásos építész nélkül, javarészt a tulajdonosok egyéni vagy közösségi munkája által – esetleg mesterember vezetésével – emelték őket. Általában jól kiforrott formai, szerkezeti mintákat követtek, egy-egy nagyobb területen ezekről csak kevéssé tértek el. Értelemszerűen a népi építészet épületanyaga szorosan kapcsolódik ezek térben elfoglalt helyzetéhez, emiatt szükséges, hogy vizsgáljuk a telkek udvarelrendezését, illetve az adott településen belül a telkek és épületek helyzetét, azaz a település szerkezetét.

Kutatásom során nem vagy csak kivételesen indokolt esetben foglalkozom a szakrális épületek, terek elemzésével, ugyanis ezek létrejötte során szinte általánosnak tekinthető az építőmester, építész jelenléte, illetve a magasépítészeti minták, formák, kánonok követése. Ugyanakkor megállapítható, hogy a táji tagolódás vonatkozásában az egyházi építészet más törvényszerűségek szerint csoportosítható, mint a korábban meghatározott, lakással és termeléssel kapcsolatos épületek összessége. Ugyanilyen okból nem tartottam indokoltnak, hogy a temetőkkal vagy a szakrális kisemlékekkel foglalkozzam.

Szintén nem tekintem a népi építészethez tartozónak a vármegyei és részben a kiváltságos területek főnemességének építészetét, azaz az uradalmi épületeket, kastélyokat. Más a helyzet a kisnemesség épületeivel kapcsolatosan, ugyanis e társadalmi osztály szegényebb része, az egytelkes nemesek és az armalisták gyakran a földműves parasztsággal azonos életmódot folytattak és nagyon hasonló épületeket használtak, mi több, 1867 után ténylegesen is a parasztság rétegébe sorolódtak. Ezért az udvarházakat, kúriákat és az ezekhez tartozó gazdasági épületeket olyan határterületként kezeltem, melyek alakulása termékenyen befolyásolta a földműves parasztság építészetét.

Értelemszerűen nem sorolom a népi építészet témakörébe a városok polgári építészetét, bár a külvárosok, hóstátok mezőgazdasági életformát folytató lakosságának építésze ugyanúgy nagy hatással volt a falvak építészetének alakulására, mint a kisnemesi udvarházak és környezetük.

1 Balassa M. 1997. 266–288.

2 Kósa 1998. 36–68.

Megközelítésem során a szakrális és uradalmi építészetre, valamint a mezővárosok, külvárosok és városok építészetére mint a népi építészetén kívül álló, ám ennek alakulására, fejlődésére hatást gyakorló elemekre tekintek, tudomásul véve a határterületekként meghatározható építészet sajátos és kiemelt szerepét.

Meggyőződésem, hogy Erdély népi építészeti fejlődésének vizsgálata etnikai alapon, kizárólagos nemzeti vagy nemzetiségi paraméterek között nem vezethet megfelelően megalapozott eredményre. Szembe kell viszont nézni a tárgy kutatástörténetének hangsúlyos etnikai szempontjaival is. Kutatók egész sora kereste a XIX–XX. század fordulóján a magyar, német, román vagy szláv ház sajátos jellemzőit, ezek eredetét, elsődlegességét vagy éppen magasabbrendűségét, miközben a XVIII–XIX. századi Erdély egyes vegyes lakosságú tájegységeiben vagy falvaiban az azonos társadalmi és vagyoni helyzettel rendelkező román vagy magyar lakosság azonos kialakítású, nagyon hasonló épületekben lakott és nagyon hasonló portákon gazdálkodott, legfeljebb egyes díszítések, minták vagy színpreferenciák különböztek. Tegyük hozzá, hogy a XX. században nem egy vidéken a ház lakóinak etnikuma a nemzedékek során szintén megváltozhatott. Ugyanakkor megkerülhetetlen tény, hogy természetesen különbözött az egyes etnikai csoportok építésze akkor, ha ezek egymástól eltérő társadalmi csoportokhoz tartoztak, különböző foglalkozásúak voltak, vagy különböző vagyoni helyzettel rendelkeztek. Vizsgálatom során ezért elsődleges szempontnak az építészeti jellemzők, az ezeket befolyásoló földrajzi, társadalmi, gazdasági és életmódbeli tényezők elemzését tekintem, és kerülni próbálom a sematikus etnikai címkézés csapdáját. A vegyes lakosságú vidékek építészetének egységes ismertetésére törekszem, tehát ha például a mezősegi, Borsa menti vagy Kis-Küküllő menti lakóházról, csúrról vagy telekről írok, akkor az értelem szerűen vonatkozik a román és a magyar lakosság építészeti környezetére is. Egyértelmű, hogy az etnikailag egyszínű vidékek építésze az egyes népcsoportokat összességében jellemzi, tehát például a Fogarasföld vagy Szeben melléke népi építészetének ismertetésekor az információ az ott élő román népcsoportra, a Székelyföld leírásakor az adatok java része a székely lakosság házaira vonatkozik. Amennyiben egy székelyföldi román vagy szászöldi magyar falu építészetéről értekezem, akkor ezt természetesen jelölöm.

Kísérletet tettem egy, a történelmi Erdély népi építészetére vonatkozó tipológia és egy ehhez kapcsolódó módszertan felállítására is. A népi építészeti kutatás alapját a parasztgazdaság, ezen belül az épületek, építészeti, szerkezeti, formai és funkcionális jellemzőinek, általam *változóknak* nevezett vizsgálata jelenti. Inventarizációs módszerünkben egy népi építészeti objektumra – azaz portára – a rajta található épületek számától függően mintegy 100–400, 2–25 közötti különböző értéket

felvehető változó³ meghatározása szükséges, ezek összessége teljességgel leírja vizsgálatunk tárgyát. A tipológiai meghatározásánál gyakori, hogy egy adott változó – kritérium – szerint osztályozzák, csoportosítják a népi építészeti objektumokat, majd megvizsgálják a különböző értékek területi elterjedését, esetleg kompakt területek lehatárolására törekszenek. Ezen zónák *együttes vizsgálata*, több változó hasonló területi előfordulása bizonyos jelenségek, összefüggések létét jelzi, esetleg népi építészeti *kistájak*, *tájak*, *övezetek* létét igazolja. Minél több változót vizsgálunk együttesen, annál kisebb területi egységeket nyerünk, sőt előfordulhat, hogy a szórás olyan nagymértékű, hogy nincs konvergens eredmény, táji megfelelő, azaz egybefüggő táji övezet. A gyakorlati adatfeldolgozás hatékonysága miatt munkámban csupán a fontosabb karakterisztikus változók területi és időbeni változását elemeztem. Az így kapott eredményeket térképre vetítettem annak érdekében, hogy népi építészeti tájegységeket és kistájakat, ezek kialakulásának időbeliségét, kölcsönhatásait meghatározhassam.

A matematikai modell abszolút precizitású alkalmazása azt jelentené, hogy minden ténylegesen létező porta összes adatát és ezek időbeni változását ismerjük.⁴ Ez természetesen nem lehetséges. Szükséges a térben felvett vizsgálati pontok számát szűkíteni, ezért vizsgálatunkban eleve lehatárolt földrajzi tájegységekből indultam ki. Területi egységekként a néprajzi tájegységeket és altájegységeket használtam, ezekben végeztem el a változók vizsgálatát.⁵ Amennyiben két szomszédos tájegységben a változók azonos vagy közeli képlet szerint kapcsolódtak egymáshoz, és időben is azonosan alakultak, akkor felmerül a tájegységi azonosság lehetősége – legalábbis építészeti szempontból. Amennyiben egy területi alapegységben a változók jelentős része több értéket vesz fel, akkor meg kell vizsgálni az alapegységet, és el kell dönteni, hogy területi szempontból felosztható egységről van-e szó, vagy csupán párhuzamos fejlődési tendenciákat figyelhetünk meg.

Célom minden esetben a karakterisztikus, azaz a legáltalánosabb variánsok megtalálása volt, és vizsgálatomban is ezeket használtam. A karakterisztikus variáns tulajdonképpen egy elméleti helyzetet jelöl. A valóságban egy területen egy időben mindig több változat létezik egymás mellett. A népi építészeti alapkutatás azt mutatja, hogy a legtöbb jellemző egy tájegységen belül rendszeresen ismétlődik. Az ismétlődő jellemzők, azaz a változók konstansul maradó értékei definiálják a karakterisztikus típust, vagyis azt az elméleti modellt, amelyet

3 A szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum és a kolozsvári Transylvania Trust Alapítvány által közösen végzett felmérés módszertanának megfelelően ezeket a változókat és az általuk felvehető lehetséges értékeket formanyomtatvány jellegű táblázatokba tömörítettük.

4 A jelenséget matematikailag egy háromváltozós függvényként modellezhetjük, melyben a két térkoordináta mellett harmadikként az időkoordináta jelenik meg.

5 A vizsgálat során használt népi építészeti változók és a területi egységek listája a mellékletekben található.

a komparatiztika és kartográfiai módszer segítségével elemeztem.⁶

Következtetéseim alátámasztása érdekében az adatok feldolgozásához segítségül hívtam egy általam felállított matematikai modellt is, ám ennek eredményeit csupán másodlagosnak tekintettem. A tájegységet jellemző változók elemzése során bevezettem a *karakterisztikus* (K) és a *sajátos* (S) változó elnevezéseket. Karakterisztikusnak neveztem az olyan változókat, amelyek egy tájegységben belül többé-kevésbé állandónak tekinthetők, ezen belül pedig sajátosnak azokat, melyek kizárólagosan a vizsgált tájegységre jellemzőek. Bevezettem a helyileg sajátos változót is (SH), melyek nem kizárólag egyetlen térségre jellemzőek, ám a térséget körülvevő határos területeken más értéket vesznek fel. Ezen változók tájegységen belüli száma meghatározza az illető tájegység sajátos jellegének erősségét, tehát vizsgálatomban, a táji tagolódás meghatározásában különleges szereppel bírnak.

Szintén árnyalt megközelítést igényelt az időtényező vizsgálata, akár egyfajta szerkezeti vagy formai fejlődés maga is lehet sajátos tájmeghatározó kritérium. Bevezettem egy számokban kifejezhető jellemzőt, a *megújulási tényezőt* (M), azaz egy tájegység háztípusai (vagyis egyes karakterisztikus és sajátos jellemzői) megújulásainak számát. Minél nagyobb ez a szám, annál aktívabb, értékteremtőbb a tájegység, annál valószínűbb, hogy hatással volt a környező tájegységekre is. Továbbá bevezettem a párhuzamosan fejlődő háztípusok számát jelző változatossági tényezőt (P) is, mely általában egy régió társadalmi gazdasági összetettségével van kapcsolatban.

Az egyes háztípusok közötti különbség mértékét szintén vizsgáltam. Ezt megtehetjük ugyanazon helyszínen az egymásra következő háztípusok között, vagy összehasonlíthatunk különböző tájegységeken levő, egymással párhuzamosan létező háztípusokat. A különbséget számokban is kifejezhetjük. Kézenfekvő az egyes típusoknak megfelelő táblázatoszlopok összehasonlítása, illetve annak összeszámolása, hogy ezek hány ponton különböznek; a pontszámot akár súlyozottan elemezhetjük.

Természetesen a matematikai modellezés részletes bemutatása és a vizsgálat teljes lefuttatásának ismertetése, az elkészült táblázatok és térképek közzlése szétfeszítené jelen kötet kereteit, ezért megelégszem a leíró jellegű elemzés közzétételével.

A fent vázlatosan ismertetett módszer több ponton eltér az egyes kutatók által korábban alkalmazott kartográfiai és klaszterezésen alapuló módszerektől. Bátky Zsigmond elemzése tulajdonképpen csak az alaprajzi tényező vizsgálatán alapult.⁷ Barabás Jenő szintén alaprajzi tényezőket tárgyalt, de burkoltan más változókat

is figyelembe vett.⁸ A Barabás Jenő által összegzett és közzétett néprajzi atlaszhoz kapcsolódik Harkai Imre⁹ és Borsos Balázs¹⁰ elemzése. Harkai kézi, Borsos számítógépes klaszteranalízist végzett, de elemzésük tulajdonképpen egyetlen, a néprajzi atlasz által is figyelembe vett idősíkra, azaz a XIX. század végére és a XX. század elejére vonatkozik. A klaszteranalízis ugyanakkor nem teszi lehetővé a változók egymáshoz való viszonyának árnyalt elemzését. Mindeniknek ad egy számértéket, tehát egymástól kissé vagy nagyon eltérő változó értékek között nincs különbség. A valóságban a helyzet árnyaltabb, sokszor ugyanaz a változó egy adott helyen akár több értéket is felvehet, és időben is változhatnak az értékek. Erre a jelenségre próbálunk választ adni a párhuzamos háztípusok vagy variánsok megállapításával, illetve az időbeni változás modellezésével.

Tudatában vagyok annak, hogy az általam javasolt számszerű megközelítés, vagyis az egyes típusok közti távolság mérésének ugyanaz a gyenge pontja, mint a klaszteranalízisnek, ezért csak modellértékű, és a részletes háttérelvezéstől függetlenül nem alkalmazható. Alkalmas viszont arra, hogy bizonyos jelenségekre felhívja a figyelmet, azonban óvakodni kell a konkrét határértékek meghatározásától. Azt is tudjuk, hogy az alkalmazott súlyozás szintén viszonylagos. A módszer ezen részét az összetettebb társadalmi, csupán a történeti elemzésből fakadó következtetések alátámasztására használtam.

Munkám során komoly gondot jelentett a különböző nyelveken megjelent, forrásul használt szakirodalom mennyiségi és tartalmi aránytalansága is. A magyar népi építészetén kívül az etnikumok kultúrájáról is bőven értekező gazdag magyar szakirodalom mellé minden igyekezetem ellenére egy jóval karcsúbb és szemléletében is sokban különböző román könyvészetet tudok társítani. Számszerűen kevésnek és tartalmi viszonylatban szűkszavúnak tartom az erdélyi német szakirodalmat is, és igencsak hiányolom a közelmúltban lebonyolított átfogó százsz kutatás publikálását, illetve a nyersanyaghoz való könnyebb hozzáférés biztosítását is.

Szembe kellett néznem az egyes területekre vonatkozó szakmai információ aránytalanságaival is. Egyrészt a szakirodalom területi bontásban is egyenlőtlen, másrészt saját kutatásaink is különböző részletességgel bontakozhattak ki az egyes tájegységekben. Míg néhány tájegységet szinte portáról portára átfésülhettünk, más-hol be kellett érnnünk a szűrőpróbaszerű gyors adatfelvétellel. Az ezredfordulótól kezdődően részletesen megismerhettem Torockót, Kalotaszeget, Udvarhelyszéket, Homoród mentét, Aranyosszéket, Háromszéket, Erdővidéket, Nyárádmentét, Sóvidéket és Gyergyót. Közepes részletettségű kutatást végezhattunk Csíkban, Gyimesben, Hétfaluban, a Kis-Küküllő mentén, az

6 Barabás J. 1963.

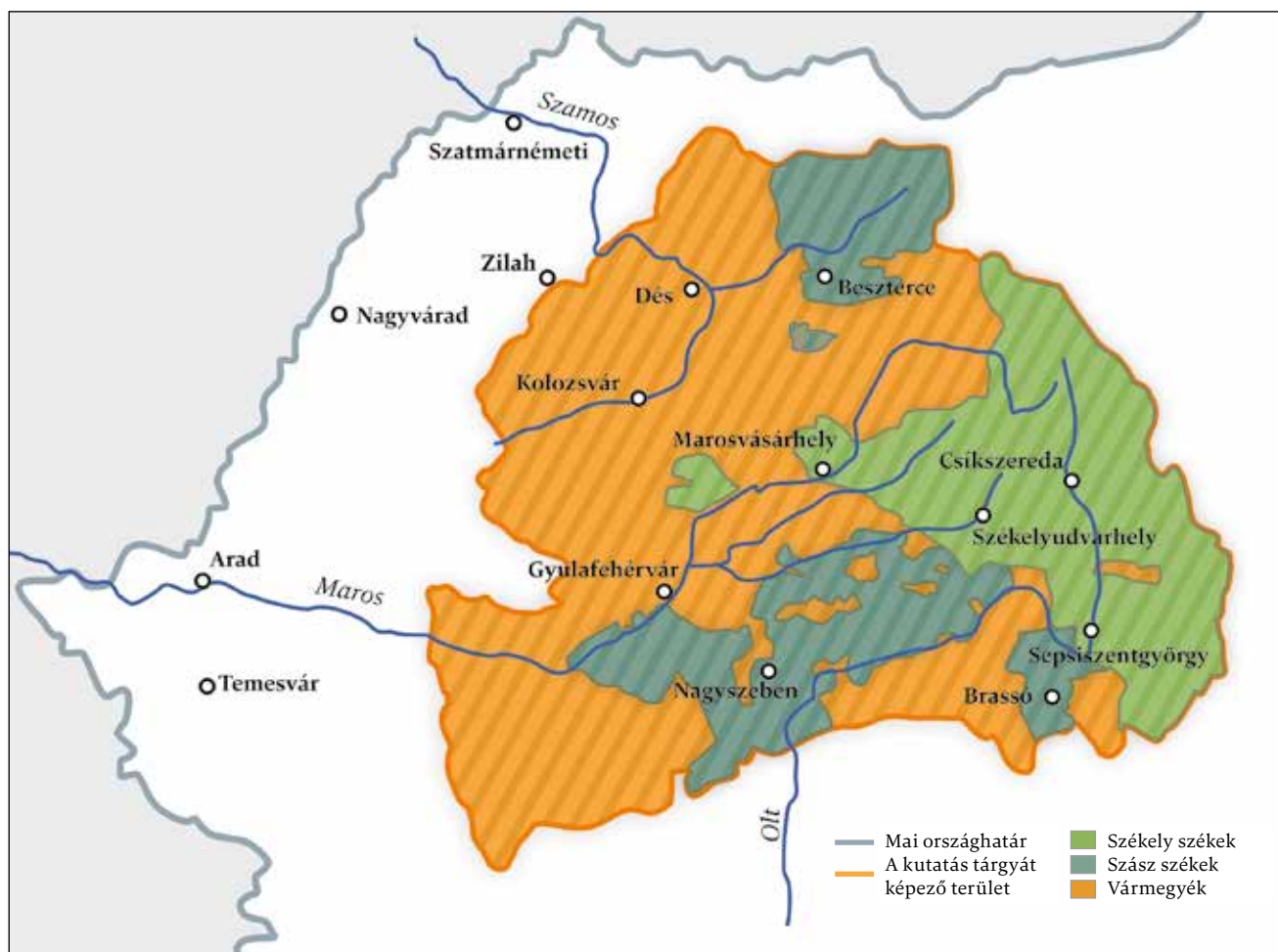
7 Bátky 1930b.

8 Barabás J. 1955; Barabás J. 1956; Barabás J. 1957; Barabás J. 1958; Barabás J. 1960; Barabás J. 1967; Barabás J. 1980; Barabás J. 1992; Barabás J. 1997; Barabás–Gilyén 1987.

9 Harkai 1992.

10 Borsos 2009.

2. A kutatás tárgyát képező terület megjelölése Erdély XVI. század eleji közigazgatási térképe szerint

Erdélyi Mezőségen, Borsa mentén, a Görgény völgyében, Fogarasföldön, Szeben mellékén. Ismerve a népi építészeti is felölelő átfogó szász kutatás részletezettségét, csupán pontszerű adatfelvételt végeztem Kőhalomszéken, a Szeben, Segesvár és Medgyes közeli falvakban, a Barcaságban és Beszterce mellékén. Az Erdélyi-szigethegység és az Erdőhátság tanyás övezeteinek, valamint Hunyad és Hátszeg elemzésekor is elsősorban a szakirodalomra támaszkodtam, bár természetesen pontszerűen ezeken a területeken is kutattunk, miként eljutottunk Szolnok-Doboka vagy Laposvidék egyes falvaiba is. Az 1993–2014 között végzett terepkutatás, melyben részt vettem, majd koordináltam és melynek eredményeit használtam, javarészt a Transylvania Trust Alapítvány intézményes keretei között valósult meg. Legjelentősebb támogatói Magyarország és Románia illetékes szakminisztériumai mellett a Nemzeti Kulturális Alap, a Communitas Alapítvány és a Teleki László Alapítvány voltak.

Az egyes területekre vonatkozó kutatás részletezettsége, valamint a szakirodalom reprezentativitása természetesen befolyásolta a dolgozat felépítését is, a jobban ismert tájegységekre vonatkozó eredmények

és következtetések nyilvánvalóan bővebbek és pontosabbak. Mindezek ellenére úgy érzem, hogy a mostohább kutatási feltételekkel rendelkező területekről is sikerült az elemzéshez feltétlenül szükséges szűk minimumot teljesíteni. Megállapításaimat ezért fenntartom, viszont természetesen nem zárhatom ki azt, hogy a jövőbeni kutatás egyes területekre vonatkozó jelenlegi következtéseimet majd tovább árnyalja.

A 2015-ben megvédett doktori disszertációm¹¹ eredeti szövegét az opponensek és szakmai konzulensem által megfogalmazott észrevételek alapján kiegészítettem, másrészt igyekeztem a szöveg olvashatósága érdekében egyes fejezeteket összevonni, terhesnek tűnő

11 A *Táji tagolódás Erdély népi építészetében* című doktori dolgozatot a Babeş–Bolyai Tudományegyetem Bölcsészettudományi karának Magyar Néprajz és Antropológia Intézete és a Hungarológiai Tanulmányok Doktori Iskolája keretében készítettem el és védtem meg 2015. február 13-án. A dolgozat megírásakor felhasználtam korábban publikált, egyes tájegységekre vonatkozó eredményeimet: Furu 2010; Furu 2012a; Furu 2012b; Furu 2014. A doktori értekezés megvédését követően ennek egyes részleteit rövidebb tanulmányok formájában közöltem: Furu 2015a; Furu 2015b; Furu 2016a; Furu 2016b; Furu 2017a; Furu 2017b; Furu 2017c.

adatokat kihagyni. Nem kerül most közlésre a dolgozat módszertani része és az ehhez csatlakozó több mint 75 oldalt kitevő táblázat sem, ahogy terjedelmi okokból a fényképek és ábrák száma is kevesebb. Magyarázatot érdemel a dolgozat szerkesztésénél alkalmazott rendszer is. Erdély népi építészetének kutatástörténetét természetesen a dolgozat elején összegeztem. Ezt követően a dolgozat tartalmi része két nagy egységre oszlik. Több fejezeten keresztül a népi építészet egyes meghatározó jelenségeit tárom az olvasó elé. A településrendszerek és telekhasználat bemutatását az alaprajzi felépítés és tüzelőhasználat, majd az épületek szerkezeti elemeinek, végül homlokzati kialakításának ismertetése követi. Részletesen bemutatom az udvar épületeit, majd a porta lezárásához használt kapuk területi típusait. Az egyes tárgykörök részletezését és bemutatását a táji tagolódás szemszögéből vizsgálom: az olyan építészeti elemeknél, melyek tájtól függetlenül, egységesen fejlődtek, mint például az alapozás, padlók, földemek vagy részben az ablakok és ajtók, rövidebb, míg azoknál, amelynél számos táji változat kialakult, részletesebb elemzést folytatok. A más szerzők vagy akár magam által korábban publikált eredményeket rövidebben ismertetem, ám olyan esetekben, ahol indokoltnak tartom, az adatok részletesebb közlésére vállalkozom.

A második, nagyobb tömb a dolgozat címében is ígért részletes elemzés, melyben Erdély népi építészeti tájegységeit mutatom be. A tájegységek kialakulását a XVIII. század derekától követem nyomon, amikor már a négy nagytáj egymástól elhatárolódott. Mindenik tájegység XVIII. századi, javarészt egységes képének bemutatásából kiindulva ismertetem ezek közép- és kistájegységekre való tagolódását, mely folyamatot a XX. század közepéig követem nyomon. A dolgozat zárófejezetében a következőket, téziseket ismertetem.

Köszönettel tartozom dr. Balassa M. Iván néprajzkutatónak, aki tanáromként, kutatótársamként a

népi építészet feltárásának tudományos módszereivel megismertetett, dr. Pozsony Ferencnek, az MTA külső tagjának, aki doktori értekezésem megírásánál vezetőtanárom volt. Köszönettel tartozom dr. Kósa László néprajzkutatónak, az MTA rendes tagjának, dr. Kovács András művészettörténésznek, az MTA külső tagjának és dr. Murádin Katalin műépítésznek a disszertáció során opponensként tett szakmai észrevételeikért.

Az inventarizációban való részvételért, az anyagok feldolgozásáért és rajzok elkészítéséért köszönettel tartozom F. Oláh Xéniának és Szabó Sámuelnek. A szakmai információk, fényképek, forrásanyagok, publikációk elérhetővé tételével munkámat sokban segítették kollégáim, kutatótársaim, barátaim és az általuk képviselt intézmények. Köszönem Vargha Mihálynak, Szócsné Gazda Enikőnek, Fodor Attilának, Vajda Andrásnak, Tudor Sălăgeannak, Tötszegi Teklának, Bajusz Istvánnak, Kemecsi Lajosnak, Bata Tímeának, Tasnádi Zsuzsának, Domokos Leventének, Sándor-Zsigmond Ibolyának, Gyarmati Zsoltnak, Tatár Erzsébetnek, Nagy Ákosnak, Kovács Zsoltnak, Lupescu Radunak, Csók Zsoltnak, Molnár Lehelnek, Kovács Sándornak, Berki Tímeának, Esztáry Győzőnek, Adrian Munteanunak, Eugen Vaidanak. Köszönöm az anyag rendezéséhez és szerkesztéséhez hozzáadott, az elvárhatót messze meghaladó áldozatos munkát Könczey Elemérnek, Fazakas Botondnak, Kinda Ágnesnek, Szentes Zágonnak és Szenkovics Enikőnek. A kötet nem jöhetett volna létre Nagy Péter és Fritsch László Zoltán bátorító támogatása nélkül. Köszönettel tartozom a kutatás és a publikálás anyagi támogatóinak, a Nemzeti Kulturális Alapnak, a Teleki László Alapítványnak, a Magyar Tudományos Akadémiának, az Erdély Örökségéért Alapítványnak, a Pro Professione Alapítványnak, a Székely Nemzeti Múzeumnak, a Balassi Intézetnek, a Communitas Alapítványnak és dr. Andrea H. Schulernek. Végül, de nem utolsósorban köszönöm családomnak a türelmet és a biztatást.

EREDMÉNYEK ERDÉLY NÉPI ÉPÍTÉSZETÉNEK KUTATÁSÁBAN

II.

Erdély a Kárpát-medencéhez szervesen hozzá tartozó földrajzi táj, ám történelme, társadalmi, nemzetiségi tagoltsága, földrajzi elszigeteltsége eredményeként a népi építészet fejlődése nem mindenben követte a tőle nyugatabbra fekvő területek példáját. Sajátosan alakult Erdély népi építészetének kutatása is. Erdély népi építészetéről készültek az első néprajzi igényű leírások, a székely ház eredetelmélete váltja ki az egyik első nagy szakmai vitát, és gazdag erdélyi anyagot tartalmaznak az első szabadtéri kiállítások is. A lendületes kezdet után viszont, minden bizonnyal a jól ismert politikai változások miatt, nem következik megfelelő folytatás, és ezért összességében az erdélyi kutatás sajnos sok szempontból lemarad a magyarországi eredmények rendszerességéhez, feldolgozottságához képest. Balassa M. Iván méltán jegyzi meg, hogy egyszerre volt Erdély, vagy legalábbis Erdély néhány kis- és nagytája a magyar néprajzi és népi építészeti érdeklődés középpontjában, vagy teljesen elfelejtett terület.¹²

Az erdélyi magyar népi építészet kutatásának eredményeiről és feladatairól korábban dr. Kós Károly írt tudománytörténeti összefoglalót 1979-ben.¹³ Ezt követően Balassa M. Iván az 1999-ben megrendezett, az 1989-es változások utáni első nagy népi építészeti tanácskozás alkalmával megjelent tanulmányában röviden újra összefoglalta Erdély népi építészetének kutatásának addigi eredményeit.¹⁴ A magunk részéről az alábbiakban arra törekszünk, hogy a kérdést a táji tagolódás szempontrendszeréből világítsuk meg, természetesen anélkül, hogy a fent említett két kiváló dolgozat tételeit megkerülnénk. Ugyanakkor megkíséreljük számba venni a román és szász népi építészeti kutatás ilyen irányú következtetéseit, illetve a magyar kutatás utolsó tíz évben elért eredményeit is.

A kezdetektől az első világháborúig

Erdély korai források tekintetében nem bővelkedik olyan jól használható, nem föltétlenül néprajzi jellegű írásokban, mint például Bél Mátyás munkája. Az első és részletességében egyedülálló, sokat idézett és jól ismert munka Orbán Balázs tollából származik, és nagy kár, hogy „csak” a tágabb Székelyföld leírását tartalmazza.¹⁵ Orbán Balázs célja természetesen nem a népi építészet kutatása volt, ám megfigyelései sok esetben szolgáltatnak hasznos adatokat e szakterület kutatóinak is, elsősorban a sajátos, szokatlan és ezáltal helyi

jegyeknek minősülő jellemzők megfogalmazása által, mi több, társadalomföldrajzi, „népéleti” leírásai a XIX. század második felére vonatkozóan nélkülözhetetlen alapot jelentenek. Ugyanilyen tekintetben érdekesek az ekkor készülő vármegye-monográfiák is. Sajnos az erdélyi vármegyék monográfiái közül csak néhány, a Szolnok-Doboka, Alsó-Fehér és Szilágy vármegyéről szóló kötetek¹⁶ jelentek meg, és népi építészeti leírásokban ezek sem bővelkednek.

A XIX. század utolsó évtizedeiben, a pozitívizmus korszakában, Erdély tekintetében is fontos eredmények születtek. Máig a legjelentősebbnek Jankó János két munkájában, a *Kalotaszeg magyar népe* (1892)¹⁷ és a *Torda, Aranyosszék és Torockó magyar (székely) népe* (1893)¹⁸ című kötetekben közzétett népi építészeti leírásokat tekinthetjük. Mindkét mű a kornak megfelelő átfogó néprajzi keretekben íródott, de teret szentelt a település és építészet kérdéseinek is. A leírt jelenségeket néhány vázlatos rajz egészítette ki. Jankó már tájegységben gondolkodott, mindkét táj behatárolásán elsősorban etnikai és közigazgatási kritériumrendszert használt, bár kétségtelen, hogy Kalotaszeg vonatkozásában ezáltal jól sikerül a néprajzi kistáj egészét meghatározni. E két kötetben kiadott munkát követte az *Aranyosvidék* című lapban négy részben, majd a néprajztudomány központi folyóiratában, az *Ethnographiában* is megjelent *Népies építkezés a Bihar hegységben* című tanulmánya, melyben a magyar mellett román népi építészeti emlékeket is bemutatott. Az ötödik, 1894 januárjában megjelent befejező közleményben összegzésként 9 építkezési stílusról, ezen belül 15 „alakról” szól, melyek közül 9 román.¹⁹

Huszka József az 1895-ben megjelent *Székely ház* című könyvében²⁰ merész eredetkutatással kísérletezett. Munkájának következtetései ma már csak kultúrtörténeti érdekességgént elemezhetők, a kor divatos irányzatának, a Lechner-féle szecesszió keleti motívumkeresésének megfelelően, a magyar díszítőművészet gyökereit a keleti perzsa és indiai művészetben lelte fel, a székely házat, eresze miatt, a kínai és szasszanida épületekkel rokonította.²¹ Kizárta a székely ház Kárpát-medencei kialakulásának, fejlődésének lehetőségét, a rácsozott ereszt például a keleti háremélettel hozta összefüggésbe.²² Munkájára már megjelenésekor kritikusan reagált Jankó János és Szinte Gábor,²³ ennek ellenére kezdeményező, vitát serkentő szerepe vitathatatlan, ő volt az első, aki a népi díszítőművészetet tudományos kérdésként kezelte.²⁴

Megállapíthatjuk, hogy az erdélyi népi építészeti kutatás kezdeteitől, azaz a XIX. század utolsó évtizedeitől,

12 Balassa M. 1999. 5.

13 Dr. Kós 1979. 193–215.

14 Balassa M. 1999. 5–32.

15 Orbán 1868–1873.

16 Kádár 1898–1901; Lázár–Weinrich–Moldován 1898; Petri 1901–1904.

17 Jankó 1892.

18 Jankó 1893.

19 Balassa M. 1999. 5.

20 Huszka 1895.

21 Kósa 2001. 115.

22 Huszka 1891; Huszka 1895; Huszka 1900.

23 Jankó 1895; Szinte G. 1900a. 101–112.

24 Dr. Kós 1979. 193–215; Kósa 2001. 115.

amikor elsősorban az evolucionizmus jegyében az eredet vizsgálatával foglalkoztak, a kutatókban már rendszeresen felmerül a tipizálás, a területi jelleg és a fenti fogalmak közti kölcsönhatás vizsgálatának igénye is. Paradox módon szinte a kezdetektől megfigyelhető, hogy a népi építészet úttörői igen csekély gyűjtés, kutatási eredmény birtokában is hajlamosak voltak megkísérelni a reprezentatív példa kiválasztását, és ennek mint „erdélyi”, „székely” vagy „kalotaszegi” háznak a bemutatását, megismertetését elélni tární. A bécsi világkiállításon 1873-ban felállított négy magyarországi parasztház közül három erdélyi: egy kisdisznódi szász, egy oravicai román és egy csíki székely ház jelentette a rekonstrukciók alapját.²⁵ Az 1885. évi budapesti országos kiállításon 15 parasztszoba berendezését mutatták be, melyek között volt torockói, kalotaszegi, hétfalusi csángó, de szász és román ház is. Egy parasztház vagy annak mondott épület is szerepelt ezen a kiállításon. A faragott galambbúgos kapuval rendelkező „székely” ház Marosvásárhelyről, a Székely Művelődési és Közgazdasági Egyesület együttműködésének köszönhetően érkezett meg Budapestre. A minden bizonnyal új anyagból épített házat a fővárosi kiállítás előtt Marosvásárhelyen is felállították.²⁶

A millennium rendezvénysorozatához kapcsolódó Ezredéves Országos Kiállítás Néprajzi Falujában 1896-ban Erdély gazdag képviselőt kapott. A 24 felállított házból hat erdélyi volt, egy kalotaszegi és torockói magyar, egy csíkszentdomokosi székely, egy hétfalusi csángó, egy felső-szálláspataki (Hunyad megye) román és egy Szeben megyei szász házat tekinthettek meg a látogatók. A kiállítás a szaktudomány akkori ismeretszintjén az ország egész területének földrajzi, néprajzi összképét próbálta megvalósítani. A Néprajzi Falu megszervezése, felépítése, berendezése meghatározó erővel hatott a népi építkezés és az egész anyagi kultúra néprajzi vizsgálatára, a néprajzi muzeológia kibontakozására, fejlődésére. A kiállításhoz átfogó, szervezett gyűjtőtevékenység kapcsolódott. 1890-től a millennium ünneplésére készülve, Jankó János és Herman Ottó vezetésével széles körű gyűjtő, kiállító, feldolgozó tevékenység indult meg. Jankó a Millenniumi Kiállítás Néprajzi Faluja anyagát állította ki munkatársaival, Herman Ottó pedig az ún. ősfoglalások (halászat, vadászat, állattartás) köréből szervezett bemutatót. 1893-ban az időszakos fennállásra szánt népi építészeti együttes kialakításának tervével előbb kisebb munkaközösség foglalkozott – köztük volt az erdélyi Hermann Antal is –, de végül Jankó János egyedül készített javaslatot. Balassa M. Iván és Kósa László kritikai értékeléséből ismert, hogy a kiállítás létrehozásában a részt vevő megyék anyagi segítsége döntő volt, s ezek a szakmai szempontok ellenében is érvényesíthették saját helyi elképzeléseiket, egy-két kivételtől eltekintve a terv tisztán nem valósult meg.²⁷ A megyei vezetők területük

legújabb, 10-20 éves fejlődéséhez kapcsolódó házakat igyekeztek kiállítani, ami a kortárs kutatók rosszalló kritikáját váltotta ki, másrészt a közönséget bizonyos fokig félre is vezette, mivel a ténylegesnél homogénebb, tájilag, területileg tagolatlanabb és általában nem megszokott lakáskultúrát és építkezési hagyományt mutatott be. A kiállítás néprajzi előkészítése azonban ettől eltekintve az akkori viszonyok közt korszerű, a tudományos elveket kielégítő volt, természetesen a mai tudományos elvektől Jankó módszere elmaradt.²⁸ Így az Ezredéves Országos Kiállítás Néprajzi Faluja az európai szabadtéri néprajzi múzeumok fejlődési sorába illeszkedik, bár a kiállítás bezárását követően lebontották. Valamennyi fontosabb nemzetiség lakáskultúráját, építkezését is szerepeltették, így láthatók voltak különféle délszláv, szlovák, kárpátukrán, román és német épületek. A szomszéd népek és az egykori magyarországi nemzetiségi csoportok vizsgálatában a kiállítás jelentősége kétségtelen, hiszen olyan időszakban mérte fel az egyes csoportok építkezési anyagát, tárgyi világát, amikor általában saját nemzetiségi kutatásunk alig indult meg, vagy még nem is érdeklődtek a népi kultúra tárgyi, építészeti vonatkozásai iránt.²⁹

Ugyanakkor az első nagy szintézistörekvéseket is a Néprajzi Falu tanulságai váltották ki. Herman Ottó és Jankó János között a magyar házról kirobbant tudományos vita, valamint Bünker ismertetése s a vele kapcsolatos polémikák szinte a harmincas évekig, a *Magyarság néprajza* címen megjelent összefoglalásig, Bátky Zsigmond szintéziséig közvetlenül befolyásolták a szakkutatás alakulását.

A XX. század első évtizedeiben a magyar ház eredetéről folytatott viták mellett egyre hangsúlyosabb szerepet kapnak az egyes vidékek, települések népi építkezésének sajátos kérdéseit közvetlen felmérésekkel, rajzokkal és fényképekkel illusztráló közlései. Ezek nagy része Erdély népi építészetét célozza, és a kor két jeles tudományos folyóirata, az *Ethnographia* és a *Néprajzi Értesítő* hasábjain jelennek meg.

Mindenekelőtt a *Magyarság néprajza* szerzőhármasa, Bátky Zsigmond, Viski Károly és Györffy István nevét kell megemlíteni. Bátky 1907-ben megjelent írása, *Néhány adat Bánffy-hunyadnak és környékének népies építkezéséhez*,³⁰ a cím szerény megfogalmazása ellenére jelentős kiegészítése Jankó kalotaszegi feltárásainak. Bátky tömören, de annál lényegre törőbben vezet rá, valóban néhány, ám annál megfelelőbben kiválasztott példa bemutatásával, a korai kalotaszegi építkezés meghatározó alaprajzi és szerkezeti jegyeire. Viski érdeklődése elsősorban a székely építkezésre irányult. A székely népi építkezésről írt „adatai” tulajdonképpen siklói terepgyűjtésének tapasztalatait összegzik.³¹ Györffy István ugyancsak az összefoglaló jellegű, telekformákról szóló munkájában és a székely pásztorkodás vonatkozásában

25 Balassa M. 1999. 5.

26 Balassa M. 2007b. 204.

27 Balassa M. 1972. 553–572; Kósa 2001. 108.

28 Kósa 2001. 108

29 Balassa M. 1972. 553–572; Jankó 1897.

30 Bátky 1907.

31 Viski 1911.

„jut el” Erdélybe, de a Fekete-Körös völgyéről és a bihari és szatmári építkezésről több ízben gazdagon közölt.³²

A már említett Szinte Gábor-féle székely házról szóló tárgyilagos tanulmányt a székely csúrról, kapuról, Kolozs megye (román) fatemplomairól szóló írások követik.³³ Szinte László az erdélyi fatemplomokról és haranglábakról közölt.³⁴ Cs. Sebestyén Károly szentföldi³⁵ és gyimesi³⁶ házakról írt. S. Kovács József a gyergyói székely házat és udvart kutatta, Thoroczkay-Thurinszki Pál *Az erdélyi parasztház ismeretéhez*³⁷ címmel közöl tanulmányt 1912-ben. Szilády Zoltán korai erdélyi tűzhelyekről és Miriszló tárgyi néprajzáról,³⁸ Szabó Imre pedig a dévai csángó telepeselek házairól írt.³⁹

Fontos megemlítenünk, hogy a kor tudományos érdeklődése nem állt meg a magyar vagy a székely építészeti kutatásánál. Az erdélyi szász építkezést Balásy Dénes⁴⁰ Schulerus Adolf és Semayer Villibald⁴¹ (Bunker nyomán) ismertette. Czimmermann Pál⁴² a partiumi sváb lakóházzal, Téglás István a Beszterce-Naszód megyei,⁴³ Orosz Endre a Jád-völgyi⁴⁴ románok házaival foglalkozott. Pávai Vajna Ferenc⁴⁵ és Schmidt Tibor⁴⁶ a román falusi ipari szerkezeteket foglalta össze. Pacala Victor a resinári parasztudvarról és gazdálkodásról,⁴⁷ Czibrusz Géza pedig a bánsági bolgárok⁴⁸ építkezéséről írt.

Népművészeti szempontból kétségtelenül a korszak leglátványosabb és egyik legismertebb összegző jellegű műve a Malonyay Dezső és munkatársai által kiadott, *A magyar nép művészete* című ötkötetes munka.⁴⁹ Első két kötete erdélyi tájegységeket mutat be, Kalotaszeget, Székelyföldet, Torockót és Hétfalut. Malonyay művészeti íróként a népművészet kutatását – saját bevallása szerint – „kikérte” a néprajztól. Munkatársai közt néprajzosaikat nem foglalkoztatott, nem csoda, hogy már első kötetét a hivatalos néprajztudomány oldaláról megbírálták, tudományosságát számon kérték, felületességét, pontatlanságait kritikával illették.⁵⁰ A sorozat hibái ellenére a magyar díszítőművészet máig legterjedelmesebb nyomtatott és művészi kivitelű adattára. Népi építészeti vonatkozásai

elsősorban forrásértékük miatt fontosak. Tény, hogy az adatok pontos azonosítása sokszor nehézkes, de a publikált fekete-fehér és színes rajzok gazdagsága, a megszólaltatott adatközlők vallomásai a mai kutatás számára is sok támpontot biztosítanak. Malonyay kötetének szerkesztési és ábrázolási elveit a szecesszió eszmeisége hatotta át. Ezért tulajdonképpen, amint címe is sejteti, a szerzők figyelmének középpontjában a díszítőművészet állt.

A kor építészei közül Toroczkai Wigand Ede érdeklődött behatóbban a népi építészet iránt. Az erdélyi népi építészet elemeinek hiteles alkalmazásával falusi környezetbe tervezett középületeket.⁵¹ A szecesszió erdélyi ága nagy képviselőinek, Kós Károlynak, Toroczkainak a felmérései, grafikái máig forrásértékűek, igaz, sokszor nem társul melléjük tudományos leírás.⁵²

A német, azaz főleg szász kutatók Erdélyben a szász vidékek építészetére összpontosítottak. Az első közlések már a XIX. század végén megjelentek. Johann Wolf *A mi házunk és udvarunk (Unser Haus und Hof)* címmel közölt 1882-ben, Brassóban. 1895-ben Oskar Wittstock Stuttgartban megjelent tanulmánya népművészeti kérdéseket boncol. Bunker J. R. a Magyar királyság területén élő németiséggel kapcsolatos munkái sorában, 1900-ban *Az erdélyi szász parasztház (Das siebenbürgisch-sächsische Bauernhaus)*, majd a székely ház (*Das Székler Haus*) vizsgálata kapcsán már 1904-ben értekezett az erdélyi szász építészetéről. Bunker a székely házban az erdélyi szászok építészeinek fejlődésének korábbi állomását vélte felfedezni. Nézetei magyar nyelvű bemutatására a *Néprajzi Értesítő* hasábjain Semayer Villibald vállalkozott. A század elején Roth Viktor több tanulmányt szentelt a szász parasztház történeti fejlődésének, a lakásbelső, a bútorok és a szász díszítőművészet kérdéseinek.⁵³

A két világháború között

A két világháború közötti korszakra az új politikai helyzet nyomta rá a bélyegét. A magyarországi néprajztudomány rászánta magát az első nagy összegzések megjelentetésére, ugyanakkor Erdélyben magyarországi vagy erdélyi kutatók egyaránt végeztek kutatómunkát.

Dr. Kós Károly szerint a két világháború közti korszak magyar szerzők általi kutatásait két fő irányvonal jellemezte, egyrészt a már megkezdett kutatások folytatása vagy a felgyűjtött anyagok publikálása, másrészt a népi építészet múltjával kapcsolatos adatok gyűjtése különböző levéltári kutatások és műemlékvizsgálatok során. Az újabb helyszíni kutatások azonban szinte teljesen szüneteltek.⁵⁴

32 Györffy 1911; Györffy 1912; Györffy 1913; Györffy 1915–1916; Györffy 1917.

33 Szinte G. 1900a; Szinte G. 1900b; Szinte G. 1901; Szinte G. 1903; Szinte G. 1909–1910; Szinte G. 1912; Szinte G. 1913.

34 Szinte L. 1913.

35 Cs. Sebestyén 1905.

36 Cs. Sebestyén 1909.

37 Thoroczkay-Thurinszki 1912.

38 Szilády 1909; Szilády 1908.

39 Szabó Imre 1903.

40 Balásy 1905; Balásy Dénes Schulerus Adolf Nagyszebenben tartott előadását ismerteti.

41 Semayer 1900.

42 Czimmermann 1900.

43 Téglás 1909.

44 Orosz 1910.

45 Pávai V. 1908.

46 Schmidt 1911.

47 Pacala 1909.

48 Czibrusz 1903.

49 Malonyay 1907; Malonyay 1909.

50 Balassa M. 1999. 7; Kósa 2001. 117.

51 Balassa M. 1999. 6.

52 Kós 1934; Kós 1944; Berey 1978; Körösfői-Kriesch 1914.

53 Semayer 1900; Roth 1907; Roth 1908a.

54 Dr. Kós 1979. 193–215.

Hosszabb szünet után tovább publikált Viski Károly: a székelykapuról közölt írása fontos állomása a téma kutatásának, a *Székely tűzhelyek* című munkája pedig széles körű területi áttekintést nyújt.⁵⁵ A Magyarországra költözött Cs. Sebestyén Károly több, a székelykapu és ház eredetével, elterjedésével kapcsolatos írást⁵⁶ publikált, de tanulmányt írt a Krassó-Szörény vármegyei román házról is. Györffy István folytatta korábbi belényesi, bihari kutatásainak⁵⁷ publikálását, ugyanakkor szintézist közölt *Telekformáink* címmel.⁵⁸ Lükő Gábor a székely házakról és tűzhelyekről írt, majd moldvai csángó kutatásainak eredményeit publikált.⁵⁹

A jelentős összegző írások közül kiemelt helyet kap Bátty Zsigmondnak a magyar ház eredetével kapcsolatos,⁶⁰ elsősorban nyelvészeti érvelésre épülő munkája, valamint a magyar háztípusok osztályozását megkísérlő közlése.⁶¹ A *magyar tűzhelyek és háztípusok* című tanulmányban Bátty elsőnek vállalkozott arra, hogy a magyar nyelvterület lakóépület-típusait tudományosan osztályozza és táji formáit meghatározza. Maga is tisztában volt a feldolgozott adatok csekély voltával, ezért hangsúlyozta, hogy közlése nem akart egy első tájékoztatásnál több lenni, azonban az egyre több adattal alátámasztott kutatások máig sem kérdőjelezték meg az elmélet érvényességét. Erdély vonatkozásában egyetlen háztípust határozott meg, a „keleti magyar” házat.⁶² Szinte egyetlen fő kritériumként, Bátty a tüzelőberendezések elemzésére alapozta osztályozását, igaz viszont, hogy ennek kapcsán az alaprajzi összetevőkre is vonatkoztatott, mi több, az alaprajzi fejlődésre hipotézist állított fel.

A levéltári adatok feldolgozásának lehetőségeire Györffy a már említett belényesi tanulmányában felhívta a figyelmet, ám ezen források igazi kiaknázója Cs. Bogáts Dénes,⁶³ majd főleg Szabó T. Attila, aki előbb Herepei Jánossal közösen, majd később önálló tanulmányaiban nemcsak adatokat közölt, hanem a következtetéseket is levonta.⁶⁴ Szabó T. Attila kutatásai fókuszában a nyelvtörténet állt, több évtizedes munkájának megkoronázását a több kötetben, az 1975-től folyamatosan megjelenő *Erdélyi Szótörténeti Tár* jelenti. E kötetekben népi építészeti szempontból is figyelemre méltó forrásokat találunk.⁶⁵

A Kárpát-medencei települések szerkezetének kutatásában elért eredmények összegzése Prinz Gyula 1922-ben

megjelent műve,⁶⁶ aki a földrajztudomány felől közelítve végez néprajzi szempontból is értékes munkát. A Teleki Pállal 1936–38-ban kiadott, *A magyar munka földrajza*⁶⁷ című tanulmánynak humángéográfiai hangsúlya az egyes néprajzi tájak kialakulásához vezető földrajzi, természetrajzi tényezők szerepének vizsgálata miatt figyelemre méltó.

Az 1940–44 közötti évek új politikai helyzetében újból lendületet kapott az erdélyi falvak kutatása és a terepmunka. Ezen érdeklődés következménye az a több évre kiterjedő terepmunka, mely során Méri István régészeti ásatásokat, Varga László, Szabó T. Attila és mások részvételével átfogó gyűjtést végeztek a Borsa völgye magyar és részben magyar lakosságú településeiben. Megjegyezzük, hogy a Varga László által gyűjtött népi építészeti anyag feldolgozására 1997-ben H. Csukás Györgyi és Kecskés Péter munkája nyomán a szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum által kiadott *Ház és ember* sorozat 11. kötetében került sor, immár az ezredforduló igényeinek megfelelően.⁶⁸ Több tanulmányt publikált Gunda Béla is.⁶⁹

E korszak nagy lezárásának tekinthetjük a néprajz „nagy triásza” által kiadott *Magyarság néprajza* című négykötetes munkát, melynek *Építkezés* című fejezetét Bátty írta, melyben a már korábban említett két nagy jelentőségű tanulmányának tételeit próbálja újra összefoglalni, anélkül, hogy új anyag közlésére vállalkozna.⁷⁰

A román kutatás lassan építkezett, de Romulus Vuia személyében azonnal összegző jellegű munka megvalósítására vállalkozott.⁷¹

Romulus Vuia összegzésének címe *Az erdélyi és bán-sági román falu*.⁷² A munka nagy terjedelemben foglalkozik az erdélyi falvak településszerkezetével. Jól ismerte a német és magyar szakirodalmat, településtípusainak meghatározásánál elsősorban ezekre épített. Részletesen foglalkozott a magashegyi szétszórótt és a dombvidéki szoros településekkel, hangsúlyozván ezek szerepét Erdély román lakosságának életében. Ugyanígy szempontról közelítette meg a halmazos településszerkezetű falvak vizsgálatát is. Az erdélyi falutípusok kialakulását igyekezett európai kontextusban is elhelyezni. Terjedelmes nemzetközi összehasonlító elemzésével a falutípusok kialakulásának időrendi sorrendjét igyekezett felállítani, majd ezzel az erdélyi román települések időrendi elsőrendűségének hipotézisét igazolni. Gondolatmenetével, érvrendszerével, a kutatási eredmények csoportosításával és ezek logikai elemzésével, a kutatás mai állásának fényében, számos ponton vitába szállhatunk, ugyanúgy, ahogy nem érthetünk egyet a településszerkezeti elemek nemzeti jellegének erőltetésével sem. Igyekezett megoldani a faluszerkezetek térképre veti-

55 Viski 1929; Viski 1931a.

56 Cs. Sebestyén 1923; Cs. Sebestyén 1930; Cs. Sebestyén 1939; Cs. Sebestyén 1940; Cs. Sebestyén 1941; Cs. Sebestyén 1944; Cs. Sebestyén 1945.

57 Györffy 1927.

58 Györffy 1935; Györffy 1937.

59 Lükő 1932a; Lükő 1932b; Lükő 1936.

60 Bátty 1930a; Bátty 1931; Bátty 1932; Bátty 1937.

61 Bátty 1930b.

62 Bátty Zs. 1930a. 116–123.

63 Bogáts 1943.

64 Szabó T. 1938; Szabó T. 1939a; Szabó T. 1939b; Szabó T. 1939c; Szabó T. 1939d; Szabó T. 1940a; Szabó T. 1940b; Szabó T. 1940c; Szabó T. 1940d; Szabó T. 1941; Szabó T. 1943; Szabó T. 1946; Balassa M. 1999. 9.

65 Szabó T. 1947; Szabó T. 1977; Szabó T. 1975–84; Szabó T. 1993–2013; Dr. Kós 1979. 193–215.

66 Prinz 1922.

67 Prinz-Teleki 1936–1938.

68 Vargha 1997.

69 Gunda 1939; Gunda 1941a; Gunda 1941b; Gunda 1941c; Gunda 1943.

70 Bátty–Györffy–Viski 1933–34.

71 Vuia 1929; Vuia 1937.

72 Vuia 1931; Vuia 1980.

a Kriterion kiadónál sikerült publikálni, a többszerzős tanulmánykötetek építészeti fejezeteit dr. Kós Károly írta.⁸¹ E tanulmányokban dr. Kós a népi építészet korábbi jelentéstartalmának egészét igyekezett lefedni, mi több, kitágítani. Minden tanulmány részletes társadalomtörténeti, gazdaságföldrajzi áttekintéssel indul. A kászoni írás újszerűen a településszerkezet elemzését, az egyes családok leszármazását is figyelembe vevő osztódását, alakulását is elének tárja. Ezt a munkamódszert dr. Kós későbbi moldvai, mezőségi és más tanulmányaiban is alkalmazza. Részletes telekelemzésre törekszik, amelyből nem maradnak ki az épületek elhelyezését indokoló telekhasználati vázlatok sem. A lakóházak funkcionális és szerkezeti leírását céltudatosan egészíti ki az építési módszerek, technikák, sőt a munka megszervezésének bemutatásával. Behatóan foglalkozik a tüzelők kérdésével, ezek szerkezeti elemeivel, működésével, és szintén részletesen feltárja a szobabelső, a berendezés, a népi bútorok témakörét. Mindezt a tárgyak helyi megnevezésének gazdag leltárával és világos, pontos, ugyanakkor esztétikus rajzokkal teszi még érthetőbbé.⁸²

Megállapíthatjuk, hogy a négy nagy tanulmány szerkezete arányaiban más. Sajnos a szilágysági anyagnak pont a lakóházzal és építkezéssel kapcsolatos része szegényesebb.⁸³ Ugyanebbe a sorba illeszkedik Kós mezőségi összefoglalója, mely nem egészül ki a társszerzők által megírt tanulmányokkal. A népművészeti tanulmányok ötödik, torockói kötetének viszontagságos sorsáról a későbbiekben szólunk, ebbe Kós a vaskitermeléssel és kovácsmunkákkal kapcsolatos fejezeteket írta.

Dr. Kós pályája során ismételten kutatta a népi építőmesterségek kérdését, ezeknek külön tanulmányokat is szentelt.⁸⁴ Összefoglaló értékű a népi kandallókra és kályhacsempékre vonatkozó tanulmánya.⁸⁵ Igaz, hogy nem erdélyi tematikájú, de az összehasonlítási értéke miatt itt is megemlíthjük dr. Kós két román tárgyú, Vâlcea és Dorohoi népi építkezésével foglalkozó munkáját.⁸⁶

Látható, hogy dr. Kós tanulmányainak jelentős része valamely táj népi építészetét tárja fel. A tárgyilagos tényfeltáró közlések a népi építészet objektumaira és ezek környezetére vonatkoznak, a tájak meghatározásánál a szerző legtöbbször földrajzi tényezőket használt, melyek egységességét a gazdasági, kereskedelmi és társadalmi

folyamatok ismertetésével támasztja alá. Kászon esetében a kistáji behatárolás egy korabeli történeti adminisztratív egységnek is megfelel. Látható, hogy dr. Kós tanulmányaiban – ezek szerkezetéből adódóan – nem törekedett a táji egységek sajátos vonásainak a táji tagolódás szempontrendszer szerinti tárgyalására, ahogy az egyes tájak közti hasonlóságok, hatások vagy különbözőségek kérdésének is csekély teret szentelt.

Dr. Kós Károly mennyiségében és tudományosságában egyaránt kiemelkedő munkásságán túl meg kell említenünk azt a több tucat dolgozatot, melynek egy része „alapos tudományos megfigyelésen, rajzdokumentáción és megfelelő tudományos apparátus kihasználásával készült nagyobb volumenű tanulmány”,⁸⁷ a közlések más része pedig egy-egy táj népi építészetének monográfiája.

B. Nagy Margit művészettörténész részletes levéltári kutatásai eredményeinek közlésével a Györffy István és Szabó T. Attila által megnyitott út újabb lehetőségeit aknázza ki. Két tanulmányt is szentelt a székelykapu eredetének, de három nagy tanulmánykötetében több dolgozatban is újszerűen taglalta a népművészetben fellelhető alaprajzi és díszítésbeli megoldások kapcsolatát a kuriális, nemesi és városi építészet elemeivel.⁸⁸

Vámszer Géza 1940 és 1977 között megjelent öt, majd még egy, a közelmúltban közzétett tanulmánya közül több fontos településszerkezeti és -történeti kérdést boncol. Oltszakadáról írt összefoglalója a szász népi építkezés fejlődése szempontjából is érdekes mű. Csík népi építészetét érintő feljegyzései jól kiegészítik dr. Kós kászoni kötetében publikált anyagát, mi több, a csíki ház fejlődésével kapcsolatos alaprajzi vázlata nagyon pontos összegzésnek bizonyult.⁸⁹ Tarisznyás Márton Gyergyó történeti néprajzáról írt kötet közvetetten a népi építészetre vonatkozó fontos információkat is tartalmaz.⁹⁰

Ferenczi István régészként a településrégészet eredményeiről tájékoztat.⁹¹ Benkő Elek keresztúri ásatainak eredményeit először 1984-ben publikálta.⁹² Benkő sok szempontból úttörő módon közelítette meg az erdélyi népi építészet Árpád-kori épületeinek rekonstrukcióját. Itt említjük meg, hogy Benkő Elek keresztúri ásatainak eredményeinek részletes bemutatását 2009-ben jelentette meg. A kötet⁹³ a szerzőre jellemző magas színvonalú tudományos elemzéssel elsősorban a népi építészet kuriális kapcsolataira, késő középkori fejlődési folyamataira világít rá, valamint a tüzelők egyes felépítési sajátosságainak és a feltárt gazdag csempeanyag ismertetésére vállalkozik.

81 Dr. Kós 1972d. 5–106.; Dr. Kós 1974. 9–57.; Dr. Kós 1978a. 5–116.; Dr. Kós 1981. 7–110.

82 Dr. Kós Károly maga vallott arról, hogy a hetvenes évek nyomda-technikai hiányosságai nem tették lehetővé a fényképek megfelelő minőségben történő közlését, ezért az illusztrációk nagy része fényképek átrajzolásával készült. Dr. Kós kiváló rajz tehetsége ebből a hátrányból előnyt kovácsolt.

83 A felmérések szervezését ismerő kortársak ennek okát abban jelölik meg, hogy az építészeti rész feldolgozását Dr. Kós a fiatalabb kutatótársakra bízta, ám a munkának ez a része nem készült el. Ugyanezzel magyarázható a torockói kötet építészeti fejezeteinek késése is.

84 Dr. Kós 1956a; Dr. Kós 1956b; Dr. Kós 1969; Dr. Kós 1971; Dr. Kós 1972a; Dr. Kós 1978c.

85 Dr. Kós 1972. 134–190.

86 Dr. Kós 1972d. 108–133.; Dr. Kós 1976a. 277–309.; 322–325.

87 Dr. Kós 1978–79. 193–215.

88 B. Nagy 1958; B. Nagy 1970, B. Nagy 1972; B. Nagy 1973; B. Nagy 1977.

89 Vámszer 1940; Vámszer 1957; Vámszer 1970; Vámszer 1971; Vámszer 1977; Vámszer 2007.

90 Tarisznyás 1982.

91 Ferenczi 1978.

92 Benkő E. 1984.

93 Benkő E. 2009.

Kónya Ádám nyolc, 1969 és 1975 között megjelent tanulmánya a népi mesterségekről, háromszéki falukép-elemzésről, de főleg Bikfalva kuriális építészetéről szól.⁹⁴ Molnár István⁹⁵ négy írása pedig a népi mesterségek kérdéskörét és a néprajzi múzeumok lehetőségeit taglalja.

Márkos András⁹⁶ homoródalmási szállásokról tudósít, Bíró Béla *Bodos és kőművesei*,⁹⁷ Duka János *Csik-szentlélek tízeiről* cím alatt közöl.⁹⁸ Haszmann Pál és Haszmann József, az alsócsernátoni múzeum lelkes ügyvivői a csernátoni mestergerendákat dolgozzák fel.⁹⁹ Vita Zsigmond a nagyenyedi szőlőművelés és csempés tűzelők ismertetésének szentel tanulmányokat.¹⁰⁰ Egy-egy tanulmány származik Kabai Béla,¹⁰¹ Kerecsi András,¹⁰² Földi István¹⁰³ és Czegő Zoltán,¹⁰⁴ Salló István–Kardalus János¹⁰⁵ és G. Olosz Ella¹⁰⁶ tollából.

A nyolcvanas évek a népi építészeti közlések fokozatos szám- és terjedelembeli fogyását hozzák. A már említettekén kívül néhány közlemény jelenik meg a *Népismereti dolgozatokban* (Kovács Géza),¹⁰⁷ a *Művelődésben* (Bíró Gábor, Józsa András, Radován István)¹⁰⁸ és a *Korunk* hasábjain (Balogh Ferenc, Tóth Béla, Székely Ferenc).¹⁰⁹ A nyolcvanas évek egyik jelentős, ám a közelmúltig publikálatlan és ezért nehezen hozzáférhető kutatása Murádin B. Katalin építész nevéhez kötődik. A bukaresti Ion Mincu Építészeti Egyetemen megvédett, gazdag rajzolt anyagot tartalmazó román nyelvű doktori disszertációjában Háromszék népi építészetét dolgozta fel.¹¹⁰

Magyarországon a kort a nagy szintézisek megjelenése határozza meg. Ezek közül Erdély népi építészetének szempontjából nagy fontosságúnak tekinthető a Gunda Béla által kezdeményezett, majd Barabás Jenő által szerkesztett, ám nagy néprajzos gyűjtőcsapatot foglalkoztató *Magyar Néprajzi Atlasz*, a szintén nagy szerzőcsapat munkája által létrejött, nyolckötetesre tervezett, a közelmúltban két első kötettel (I.1. és I.2.) is kiegészült *Magyar*

Néprajz című összegzés,¹¹¹ valamint Balassa M. Ivánnak *A parasztház évszázadai*¹¹² című kötete. Ez utóbbi a ház fejlődésének korszakait igyekszik régészeti feltárások eredményeinek tanulságára gazdagon hivatkozva összefoglalni.

A Balassa–Ortutay-féle *Magyar Néprajz*¹¹³ érdeme, hogy tömören összegzi a tudományág, így a népi építészeti kutatásának addigi helyzetét és eredményeit, és ezt több idegen nyelven történt megjelenése által európai viszonylatban is közismertté tette. E korszak termése a *Néprajzi Lexikon* is, mely bizonyos, a témánkra vonatkozó címszavai által új megvilágításban tünteti fel a táji tagolódás kérdéskörét.

A korszak jelentős vállalkozása a Barabás Jenő által szerkesztett *Magyar Néprajzi Atlasz*,¹¹⁴ mely a teljes magyar nyelvterületet kívánta feldolgozni. A gyűjtőpontokat a magyar települések sűrűségének függvényében vették fel, és ezeken négy füzetre tagolt kérdőív kitöltését készítették el. Az erdélyi gyűjtőmunkát sokban akadályozta a kor, azaz a XX. század hatvanas éveinek fagyos politikai hangulata: a gyűjtés egy részét a hatóságok figyelmének megkerülésével, némelykor ezek zaklatása mellett végezték. Ezért nem meglepő, hogy több erdélyi gyűjtőponton nem sikerült minden adatot felvenni, és az sem, hogy a feladatra vállalkozó néprajzosok nem lehettek minden szakterület tökéletes ismerői. A felmérés egyetlen idősík, azaz a XIX–XX. század fordulója adatainak tömörítésére törekedett, ritkábban ennél korábbi vagy későbbi adatok felvétele is megtörtént. A néprajzi atlasz tehát, a munkamódszerből eredeztethetően, viszonylag kiterjedt területek magyar lakosságú falvainak építészeti jellemzőit változónként egyetlen idősíkra vonatkoztatott, egyetlen adattal általánosítva írja le. Ezt a körülményt az atlasz adatainak feldolgozása által nyert táji tagolódást vizsgáló tanulmányok elemzésénél is figyelembe kell venni.

E nagy vállalkozás szempontrendszerünk szerinti első feldolgozója maga a szerkesztő, Barabás Jenő, aki az atlaszsal kapcsolatosan több tanulmányt is közölt. Erdélyre is vonatkoztatható összegzését a Gilyén Nándorral közösen kiadott *Magyar népi építészet* című munkájában tette közzé.¹¹⁵ Barabás Jenő a XIX. század vége által meghatározható idősíkról Bátynál árnyaltabban fogalmaz. Igaz, ő is leginkább a tűzelőberendezések osztályozásából indul ki, de pontosan a *Néprajzi Atlasz* adataira támaszkodva a ház más építészeti és szerkezeti jellemzőit is figyelembe veszi. Erdélyben két házterületet különböztet meg: a székely vagy kelet-erdélyi házterületet, és a szamosi házterületet, melyet viszont a Partium északi részén keresztül a Sajó és a Bodrog vonaláig bővíti.

94 Kónya 1969–1970; Kónya 1970; Kónya 1971a; Kónya 1971b; Kónya 1971c; Kónya 1972; Kónya 1974; Kónya 1974–1975.

95 Molnár I. 1971; Molnár I. 1971–1973; Molnár I. 1974; Molnár I. 1978–1979.

96 Márkos 1958.

97 Bíró B. 1974.

98 Duka 1978.

99 Haszmann–Haszmann 1976.

100 Vita 1978; Vita 1980.

101 Kabai 1971.

102 Kerecsi 1973.

103 Földi 1971.

104 Czegő 1970.

105 Salló–Kardalus 1977.

106 G. Olosz 1973.

107 Kovács 1980.

108 Bíró G. 1984a; Bíró G. 1984b; Bíró G. 1984c; Józsa A. 1985; Radován 1984.

109 Balogh F. 1983; Balogh F. 1993; Tóth B. 1983; Székely 1982.

110 Murádin 1984; Murádin 2016. (Tekintettel arra, hogy a publikált, ám rövidített változat a kéziratom lezárása után jelent meg, a hivatkozásokban az eredeti 1984-es kézirat szerepel.)

111 A sorozat utolsóinak megjelenő, szintézis jellegű bevezetőnek szánt sorszám szerinti első kötete a terjedelem miatt két kötetben lát napvilágot, ebből az első már megjelent, a második várat magára.

112 Balassa M. 1985.

113 Balassa–Ortutay 1979.

114 Barabás J. 1987.

115 Barabás–Gilyén 1987. 167.

Elemzését a *Magyar Néprajzi Atlasz* anyagára építi, és csak a magyar nyelvterületre vonatkoztatja.

Balassa M. Iván először vállalkozik a népi építészet több évszázados fejlődésvázlatának megalkotására. Ilyen értelemben az erdélyi népi építészet fejlődését is megrajzolja. A *parasztház évszázadai* megjelenése párhuzamosan történik Barabás Jenő összefoglalásával, ezért érdekes és tanulságos a két kutató egymástól független, sokban azonos, de bizonyos pontokon eltérő véleményének elemzése. Barabással ellentétben Balassa M. Iván szerint az erdélyi házterület nem lépi át a történelmi Erdély, tehát a Királyhágó és a Meszes által meghatározott választóvonalat.¹¹⁶ A bevezetőben idézett álláspontját tömören a *Magyar Néprajz* IV. kötetében foglalja össze.¹¹⁷

Az említett szintézis jellegű munkákon túl Magyarországon önálló tanulmányban vagy általánosabb feldolgozás részeként erdélyi népi építészeti adatokat közölnek vagy értékelnek: Balassa M. Iván, Borbíró Virgil, K. Csilléry Klára, Dankó Zoltán, Dám László, Gönyei Sándor, Gunda Béla, Hofer Tamás, Vajkai Aurél, Tóth Kálmán és Tóth János.¹¹⁸

A román kutatás népi építészeti eredményei két részre, az összegző és a tájegységfeltáró munkákra oszlanak. Egyrészt már az ötvenes évektől kezdve megjelennek összegző jellegű munkák: korábbi összefoglalóját esettanulmányokkal kiegészítve újrapublikálja Vuia,¹¹⁹ szintetizáló tanulmányokat ír az építész Grigore Ionescu¹²⁰ és a néprajzkutató P. H. Stahl¹²¹ és P. Petrescu.¹²² P. H. Stahl *A parasztház a románoknál* című munkájában országos szintű alaprajzi fejlődésvázlatokat közöl, ám sajnálatos módon a nem teljesen kikristályosodott elemzéséből kihagyja az egyes tüzelőfajták által meghatározott eltéréseket. Értékes adatokat és felvetéseket tartalmazó dolgozata bevallott célkitűzése a román népi építészet közös jellemvonásainak kiemelése és hangsúlyozása, ezért nem igazán szolgálja táji tagolódásra vonatkozó vizsgálódásainkat.¹²³ Gheorghe Pătrașcu a román népi építészet európai kapcsolatrendszeréről közölt elméleti jellegű művet.¹²⁴ Öt kötetben jelent meg Stănculescu, Gheorghiu, Stahl és Petrescu Erdély népi építészetére is értékelhető adatokat tartalmazó munkája. Az egyes kötetek román néprajzi tájegységeket mutatnak be, Bukarest, Dobrogea, Ploiești, Pitești, az ötödik kötet az egykori Hunyad régió építészetét tárja fel.¹²⁵ P. H. Stahl és P. Petrescu közösen és külön-külön is publikáltak.

Hiánypótló és tudományosan jól értékelhető Hátszeg népi építészetéről írt munkájuk.¹²⁶ Stahl Szeben melléke népi építészetéről és a kapukról, Petrescu a Bánság építészetéről és faépítészetéről ír tanulmányt.¹²⁷ Tancred Bănățeanu Észak-Erdély népművészetét kutatta.¹²⁸

Valer Butura tágabb néprajzi összefüggések vonatkozásában közöl 1978-ban *A román nép néprajza (Etnografia Poporului Român)* címen összeggést, melynek alcíme *Anyagi kultúra (Cultura Materială)*. Ezt a kötetet 1989-ben egy szerkezetében hasonló, tartalmában a korábbival sok átfedést tartalmazó, kizárólag Erdélynek szentelt második munka követte, melynek címe *A román civilizáció ősi vallomásai (Străvechi mărturii de civilizație românească – Transilvania)*.

Mindkét munka rövid földrajzi és történeti bevezetővel indul, mely jelzi a tanulmányok teljes terjedelmére átsugárzó, a román kutatás más területeiről is jól ismert ideológiai alaptételt: a román kultúra kontinuitását, valamint időbeni és térbeli egységét. Terminológiai meghatározások után Butura a néprajzi tájegységeket (zónák és alzónák) sorolja fel. Az 1989-ben megjelent kötetben ezek rövid ismertetésére is kitér. Erdély vonatkozásában 29 tájegységet (zónát) és 23 altájegységet (alzónát) határoz meg, ezek közt helyet kap a magyar néprajz tájai közt is számon tartott Kalotaszeg, az Erdélyi Mezőség, Udvarhelyszék, Kovászna (Háromszék), Csík és Gyergyószék, a Barcaság, Marosszék, a Küküllők vidéke, Szilágyság, Lápos vidéke, Szatmár és Avas. A sajátosan román, szász és vegyes tájegységek sorában Máramarost, Naszód vidékét, Beszterce, az Aradi síkság, az Erdélyi-szigethegység, a Görgényi-havasok, Fogarasföld, Szeben és a Szebeni-havasok (Mărginimea Sibiului) vidékét, az Erdőhátságot (Pădureni), Hátszeg földjét, Petrozsény vidékét, a Bánsági hegyvidéket és a Bánsági alföldet különbözteti meg. Az Erdélyi-szigethegység vonatkozásában hat altájegységet állapít meg, a Szilágyságnál hármat, a Bánsági-hegyvidék esetén kevesebbet.¹²⁹

Butura a néprajzi tájegység meghatározó elemének a közös földrajzi, történeti és társadalmi fejlődést tekinti. Így osztályozásában keverednek a földrajzi és közigazgatási egységekre vagy egyéb hagyományokra alapuló tájnevek. Látható, hogy felsorolásába beépíti a magyar néprajz tájegységeit, bár jól tetten érhető, hogy a kor nemzeti ideológiájának megfelelően ezek román jellegét és kultúráját hangsúlyozza, a magyar lakosság szerepét és az ebből fakadó nemzeti jellemvonásokat igyekszik minimalizálni. Jó példa erre a Kovászna tájegységnek elnevezett Háromszék esete, ahol az „őshonos román kultúra székely határőrök és szász elemekkel történő keveredéséről” beszél, vagy Udvarhelyszék, nála Udvarhely vidéke, ahol ennek etnikailag vegyes jellegét hangsúlyozza, elmondván, hogy a „helyi karakter” délről szász elemekkel, északról és keletről pedig székely

116 Balassa M. 1997.

117 Balassa M. 1997. 266–288.

118 Balassa M. 1971; Balassa M. 1972; Borbíró 1951; Borbíró 2003; Csilléry 1972; Csilléry 1982; Csilléry 1999; Dankó 1967; Dankó 1968; Dám 1980; Gönyei 1957; Gunda 1954a; Gunda 1954b; Gunda 1958; Gunda 1963; Hofer 1972; Vajkai 1948; Tóth K. 1978; Tóth J. 1943; Tóth J. 1961.

119 Vuia 1960; Vuia 1973; Vuia 1975–80; Vuia 1998.

120 Ionescu 1957.

121 Stahl 1958.

122 Petrescu 1958; Petrescu 1969; Petrescu 1974.

123 Stahl 1963.

124 Pătrașcu 1984.

125 Stănculescu–Gheorghiu–Stahl–Petrescu 1956–1959.

126 Stahl–Petrescu 1966.

127 Stahl 2005; Stahl 1960; Petrescu 1958; Petrescu 1963.

128 Bănățeanu 1969.

129 Butura 1978. 41–44.; Butura 1989. 18–35.

elemekkel gazdagodott.¹³⁰ A tájegységek ismertetésében nem követ azonos kritériumrendszert, úgy, ahogy nem tisztázza a meghatározás egyértelmű munkamódszerét sem. Továbbá nem ismerteti a tájegység és altájegység tudományosan meghatározott viszonyát sem. Egyik kötet sem tartalmaz térképes ábrázolást.

Vuia nyomdokain Butura is részletesen bemutatja a falvak szerkezeti jellemzőit. E vonatkozásban többsíki osztályozást ismertet, melynek egyes pontjain eltér Vuia tételeitől. Kitér az udvareltrendezés elemzésére is, ezt a kérdést is a táji változatosság dimenziójából közelíti meg.¹³¹ A kerítések, kapuk rövid ismertetését követi a háztípusok elemzése. Annak ellenére, hogy kimondja, hogy főleg vegyes lakosságú vidéken az építészetben nem fedezhetők fel nemzeti jegyek (ezek csak a textilek és a lakásberendezés vonatkozásában jelentenek különbséget), külön tárgyalja a román, magyar, székely, német (szász és sváb), a rutén és szerb, valamint a vegyes lakosságú vidékek háztípusait.¹³² Funkcionális gazdagságuk és nagy számuk ellenére is röviden elemzi a gazdasági épületeket, majd rátér a szakrális emlékek feltűnően rövid áttekintésére is. Mindkét kötetben hangsúlyos bemutatást kap a népi mesterségekből fakadó anyagi kultúra ismertetése, valamint ennek építészeti vonatkozásai, a különböző szerkezetek és munkagépek szintén külön fejezeteket kapnak.¹³³ Településszerkezeti vonatkozásai miatt említésre méltó Mureșan Pompei mezősegi és R. Osianuval közösen kiadott kalotaszegi tanulmánya.¹³⁴

A Călin Hoinărescu szerkesztésében megjelent, a nyolcvanas években publikált kötet, *A romániai falusi lakóház (Locuința sătească din România)* korának érdekes vállalkozása.¹³⁵ A munka fejléceként helyet kapó alcím bizarr ellentmondásossága jól jellemzi a bukás előtti kommunista korszakot: *A megőrzést és a tipizálást általi hasznosítást szolgáló hagyományos építészeti tanulmányok (Studii de arhitectură tradițională în vederea conservării și valorificării prin tipizare)*. Ismeretes, hogy a falurombolás előkészítésének éveiben a Hoinărescu által vezetett építész-munkacsoport a „szisztematizálásra” való hivatkozás köpenye alatt Románia több megyéjében is felmérési tevékenységet végzett. (E munkának magyar vonatkozásairól a későbbiekben szólunk.) Ez az értékmentő hozzáállás kétségtelenül nagy érdem. Az összegzést jelentő munka tudományos értéke azonban sajnálatosan csekély. Ugyan könyv alakban látott napvilágot, formai megjelenítése egy építészeti terv vagy tanulmány szöveges részét idézi, és erről vall első bekezdése is, mely a tanulmány céljaként a tervezési folyamatok minőségének – a román népi építészet elemeinek

felhasználása általi – emelését jelöli meg.¹³⁶ Ezt követően, a romániai népi építészet kiindulópontjaként néhány neolitikus épületfeltárás bemutatása után nem kevesebb mint négy dák, három római és három korai román lakóháztípust ismertet, melyekből a XX. századi háztípusokat eredezteti.¹³⁷

A kötet egyetlen, egyébként nem csekély érdeként a publikált felmérések forrásértéke méltányolható. Sajnálatos, hogy bár viszonylag kiegyensúlyozottan, az ország számos területére vonatkoztatva tartalmaz adatokat, ezek egy része – a kor más kiadványaiban is tapasztalt gyakorlatnak megfelelően, a szabadtéri néprajzi múzeumokba áttelepített épületek dokumentációjának megismétlését jelenti. A szintézis, amennyiben erről egyáltalán beszélhetünk, talán túlfutó volumetriai és formai jegyekre építő kritériumrendszere részben homályos marad, ugyanis a táji övezetek térképes meghatározásához értékelhető szöveges magyarázatot a szerzők nem fűznek.

A romániai szabadtéri néprajzi múzeumok továbbra is a néprajzi és a népi építészeti román kutatás tudományos központjainak tekinthetők.¹³⁸ Viszonylagos nagy számuk ellenére sem adnak megfelelő Erdély-szintű, szintetizálásra lehetőséget teremtő anyagot. Az általuk biztosított területi lefedettség is relatív, ugyanis leginkább a boronaeépítkezésű, könnyen áttelepíthető, tehát elsősorban magashegyi területekről mondható el, hogy gazdagon képviseltek. Ennek természetes következménye, hogy a völgyek építészete, ezen belül pedig a magyar anyag alulreprezentált. Bukarestben, Kolozsváron, Nagyszebenben, Nagybanján egyaránt jól bemutatott a máramarosi, kővárvidéki és avasi román faépítkezés, és ugyanez elmondható a mőcvidéki és a Déli-Kárpátok lejtőin kialakult román faépítészetről is. Kolozsváron és Bukarestben egy-egy megszégyenítő (román) porta jellemzi a dombvidék építészetét. Szintén jól reprezentáltak a különböző népi ipari gépek: a szebeni múzeum ezt a profilt kívánta felerősíteni, de gazdag a kolozsvári és bukaresti anyag is. A magyar és szász építészet azonban bennük szegényesen képviselt. A nagyobb központi múzeumokban, azaz Bukarestben és Kolozsváron csak egy-egy székely porta kapott helyet, mindkettő központi eleme egy-egy ereszes ház. A regionális múzeumokban gazdagabb a magyar anyag, ám ezek feldolgozottsága és színvonala is változó, Sepsiszentgyörgyön egy gazdasági épület nélküli, berendezett menasági ház látható, Csernátonban néhány szintén korai, háromszéki lakóházat állítottak föl. Szintén gazdasági épület nélkül, magukban állnak a csíkszeredai múzeum kertjébe átköltöztetett házak, melyek sem berendezést, sem interpretációs anyagot nem tartalmaznak, és sajnálatos módon állaguk is romlik. Sok az áthelyezett székelykapu, szinte minden múzeum vagy tájház büszkélkedik egy vagy több

130 Butura 1989. 27–29.

131 Butura 1978. 45–78.; Butura 1989. 36–88.

132 Butura 1989. 94–180.

133 Butura 1978. 78–126.; Butura 1989. 314–380.

134 Mureșan 1968; Mureșan–Osianu 1971.

135 Hoinărescu 1989.

136 Hoinărescu 1989. 5.

137 Hoinărescu 1989. 2–22.

138 Stahl 1963; Butura 1966; Stahl-Petrescu 1966; Ghergariu 1971; Ghergariu 1973; Gyulai 1965.

példánnyal. A legnagyobb közülük a székelyudvarhelyi múzeumhoz tartozó szejkefürdői, folyamatosan gyarapódó gyűjtemény.

A második világháború utáni időszak legismertebb német nyelvű összegzése Roswith Capesius tollából származik. 1968 és 1974 között a szász népi építészet kérdéseivel kapcsolatosan több tanulmányt közölt. 1977-ben jelent meg Bukarestben összefoglaló jellegű tanulmánya *Az erdélyi szász parasztház – lakáskultúra (Das siebenbürgisch-sächsische Bauernhaus – Wohnkultur)* címmel.¹³⁹ Capesius rövid összefoglalása célratörően igyekszik felvázolni a Szászföld paraszti építészetének alapvető jellemzőit. Rövid földrajzi és történeti bevezetés után több fejezetet szentel a parasztház alaprajzi és szerkezeti felépítésének, ezek variánsainak, az egyes lakóházak használatához kapcsolódó változások, a köztük fennálló fizikai és hierarchikus szintek tárgyalásának. Tárgyalja a tornác megjelenését és fejlődését, majd részletesen foglalkozik a tüzelőberendezések változataival és ezek térbeli és időbeli variánsaival. Nagy terjedelmet szentel a ház belső berendezésének, a bútorok és a lakásbelsőkhöz kötődő díszítőmotívumok bemutatásának.

Capesius könyvének első fejezetében elénk tárja a Szászföld egyes vidékeinek közhasználatban levő nevét, és a tanulmányban több ízben tárgyalja ezen tájak sajátos építészeti vagy díszítőművészeti elemeit. Megállapításai az átlagostól való eltérés meghatározásán nem lépnek túl, ezért a szász népi építészet Szászföldön belüli táji formáira ezek alapján nem tudunk következtetni. Viszonylag jobban sikerül elkülönítenie a két, földrajzilag is egymástól elszigetelten fejlődő német ajkú terület, a déli szász területek, azaz a Hétszék és a Barcaság (Siebenstühle és Burzenland), valamint az északi, azaz a Beszterce és Szászrégen környéki szász telepök (Nösnerland) építészeti sajátosságait. A szászokkal együtt élő román vagy magyar közösségek építészettel való összehasonlítás igen csekély, még a tüzelők vizsgálatánál is csak szórványosan említ néhány, elsősorban román példát.

1989-től napjainkig¹⁴⁰

Az 1989-es változás utáni években az erdélyi népi építészet kutatása is új lendületet kaphatott. Újraszervezték a román állami műemlékvédelmet, de megjelentek a civilszervezetek, alapítványok, társaságok is. A magyar néprajz kutatását célul kitűző Kriza János Néprajzi Társaság gazdag, több jeles kutató hagyatékát is magába foglaló¹⁴¹ könyvtára, folyamatosan bővülő fotótára

az erdélyi népi építészet bűvárainak is alapvető forrásokat biztosít, ugyanakkor az intézmény számos rendezvénynek, előadásnak, kiállításnak is rendszeresen teret ad.¹⁴² A műemlékvédelmi alapítványok közül kezdetben a sepsiszentgyörgyi Keöpeczi Sebestyén József Műemlékvédő Társaság, majd a kolozsvári Transylvania Trust Alapítvány és a Csíki Műemlékvédő Társaság, végül az Entz Géza Alapítvány keretében szerveztek népi építészeti felmérő, kutató és értékmérő programokat.¹⁴³

Felerősödött az érdeklődés a határ mindkét oldalán, egyre többen és egyre gyakrabban kezdtek Erdély különböző falvaiban gyűjteni, jobbára anélkül, hogy ezeket az eredményeket publikálták vagy a nagyközönség, esetleg a tudományos érdeklődés számára hozzáférhetővé tették volna. Érzékelhető, hogy a népi építészet kutatása is a Kárpát-medencei magyar összefogás jegyében történik. Az új helyzetet tükrözik az Erdélyben és Magyarországon rendszeresen megszervezett tematikus népi építészeti konferenciák,¹⁴⁴ melyeknek kötetei teret adnak a szakmával kapcsolatos közléseknek, kutatási beszámolóknak, és jól érzékeltetik a szakmát, a csekély anyagi és személyi erőforrás dacára terhelő párhuzamosságot.

Pozsony Ferenc népszokásokra összpontosító kutatási eredményei és összegzései mellett zabolai kályhacsempelételekről tudósít, székelykapukról és útmenti keresztekről közöl, az erdélyi – szintén a politikai változások után alakuló – tájházmozgalom eredményeit publikálja.¹⁴⁵ Szőcsné Gazda Enikő elsősorban a székely

142 Keszeg 2001.

143 Lásd bővebben: Furu 2016b.

144 A tusnádi műemlékvédelmi konferenciákként ismertté vált rendezvénysorozat keretében 1999-ben Tusnádon megrendezett egyhetes tanácskozás a szakma teljes Kárpát-medencei seregszemléjének helyet adott. Az elhangzott előadásokat egy Kolozsváron és egy Szentendrén kiadott kötetben publikálták. A Szentendrén kiadott kötet szerzői: Balassa M. Iván, Páll István, Miklósi Sikes Csaba, Gilyén Nándor, Zentai Tünde, Sabján Tibor, Bálint János, Buzás Miklós, Cseri Miklós, K. Csilléry Klára, Balázs György, Vajkai Zsófia, Ozsváth Gábor Dániel, Kecskés Péter, Sebestyén József és Kiss Margit, román részről pedig Teodor Octavian Gheorghiu, Cornel Gaiu és Șerban Popescu Dolj. (Balassa M. 1999; Páll 1999; Miklósi Sikes 1999; Gilyén 1999; Zentai 1999; Sabján 1999; Bálint-Buzás-Cseri-Sabján 1999; K. Csilléry 1999; Ozsváth 1999; Kecskés 1999; Sebestyén 1999; Gheorghiu 1999; Gaiu-Popescu Dolj 1999.) A konferencia hazai kötetében a fentiekben kívül erdélyi témában Furu Árpád (Furu 1999), román részről pedig Constantin Juan Petroi, Valer Deleanu, Ovidiu Calboreanu, Alexandru Vártej, Remus Iancu, utóbbi négy a nagyszebeni néprajzi múzeum alkalmazottjaként írt. E konferenciasorozat 2009-ben Torockószentgyörgyön rendezett ülészaka, mely a *Többnemzetiségű régiók népi építészete* alcímet viselte, gazdag programajánlata ellenére sem tudott a szakma eredményeiről átfogó keresztmetszetet nyújtani. A kötetben megjelent erdélyi tematikájú dolgozatok szerzői: Benkő Elek és Szabó Árpád Tőhötöm (Benkő E. 2009; Szabó Á. T. 2009), románul közöltek: Ana Barca, Adriana Stroe, Ligia Fulga, Iosefina Postăvaru és Aurelian Stroe. (Stroe Adriana 2009; Stroe Aurelian 2009; Postăvaru 2009; Fulga 2009.) Számos elhangzott előadást a kiadvány nem tartalmaz, egy részüket a *Transsylvania Nostra* III. évf. 10. sz., 2009. 2. számában jelentették meg. A két évenként Békésen megrendezett népi építészeti konferenciák rendszeresen helyet biztosítottak erdélyi tematikájú előadásoknak is.

145 Pozsony 1992; Pozsony 1993; Pozsony 1998; Pozsony 2001; Pozsony 2002; Pozsony 2007; Pozsony 2009a; Pozsony 2009b; Pozsony 2009c; Pozsony 2011.

139 Capesius 1977.

140 Lásd bővebben: Furu 2014. 18–31.

141 Dr. Kós Károly, Vámszer Géza.

házbelső, a berendezések történeti alakulását, és ezen belül az erdélyi kályhacsempék tematikáját kutatja.¹⁴⁶ A fiatalabbak közül Szabó Árpád Töhötöm famegmunkálásról és kapukról,¹⁴⁷ Kinda István a mészégetés erdővidéki gyakorlatáról közöl,¹⁴⁸ de kutatja a cigányság építő- és lakáskultúráját is.

A népi építészeti érdeklődés 1989 utáni kezdeti élenkűlését, mely leginkább korábbi gyűjtések feldolgozásában volt érzékelhető, az ezredforduló közeledtével erős lankadás követte. A gyakorló építészek körében sajnálatosan csekély a népi építészeti érdeklődés, de a néprajzos szakma fiatalabb generációjának képviselőit is, a felsorolt néhány kutató kivételével, a korábban a kutatás elől tiltott, elsősorban társadalomnéprajzi témák vonzzák. Gyakorlati eredményeket a szabadtéri muzeológián kívül ezért elsősorban a műemlékvédelem hozott.

Legkorábban a nyolcvanas évek gyűjtésére alapozva Bíró Gábor publikált. Sóvidék népi építészetéről írt tanulmánya gazdagon illusztrált, tömör összefoglaló, mely a szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum *Magyar Népi Építészeti Archivum* sorozatában, dr. Balassa M. Iván szerkesztésében jelent meg.¹⁴⁹

Miklósi Sikes Csaba szintén a kilencvenes években törekedett a kalotaszegi anyag feldolgozására, majd publikálására. Komoly levéltári kutatásra alapozott szakdolgozata nagy terjedelemben foglalkozik az egyházi örökséggel, és címe ellenére szűkebb teret szentel a tulajdonképpeni népi építészetnek. Rövid szöveges összefoglalását Jankó megállapításaira alapozza, jelentős és forrásértékű viszont a műszaki felméréseket bemutató rajzolt anyaga. A munka érdekessége – talán a Hoinărescu csapata által meghatározott munkamódszernek köszönhetően – a legújabb kori típustervek és az ezekből körvonalazódó integrálódó népi építészeti alkotások részletes ismertetése. A szakdolgozat kivonatolt megjelenésére 1999-ben került sor.¹⁵⁰ Itt említjük meg Sebestyén Kálmán 1998-ban publikált levéltári forrásokat feldolgozó kalotaszegi tanulmányát.¹⁵¹ Sajnálatosan a Zakariás Attila, Benczédi Sándor, Kovács Árpád és Máthé László által összeállított, kalotaszegihez hasonló háromszéki és csíki felmérés anyaga¹⁵² mind ez idáig csak kiállítás formájában került a nagyközönség elé, a Zakariás Attila által több éve elkészített összefoglalás megjelentetése még várat magára.

Szintén a diktatúra idején, a hetvenes években gyűjtött széki népi építészetre vonatkozó fénykép- és felmérési anyagot egészítette ki és publikálta Wagner Péter budapesti építész 2005-ben.¹⁵³ Bárth János magyarországi néprajzkutató az udvarhelyszéki magashegyi

szállások és hegyi települések kialakulását, fejlődését és településszerkezetét kutatta.¹⁵⁴ Hasonló tematikájú az erdélyi szászok havasbirtokairól készült tanulmány Binder Pál tollából.¹⁵⁵

A kilencvenes évek derekán, ezúttal műemlékvédelmi indíttatásból kezdődött el újra Torockó népi építészetének kutatása. Az Europa Nostra-díjas torockói értékvédelemnek a kolozsvári Transylvania Trust Alapítvány általi elindítását az építészeti örökség teljes felleltározása előzte meg. Ezt az anyagot 1994–98 között Furu Árpád dolgozta fel. Legteljesebb publikálására, néhány rövidebb közlés¹⁵⁶ mellett, a Kriterion kiadó ötödik, megkésített népművészeti kötetében került sor, melyet a hetvenes években részben a cenzúra, részben pont az építészeti fejezet hiánya miatt nem sikerült kiadni.¹⁵⁷ Igaz, hogy Debreceni László és Starmüller Géza az ötvenes, hatvanas években dr. Kós Károly, Szentimrei Judit és Nagy Jenő társaságában a torockói építészeti gyűjtését is megkezdte, de az anyag feldolgozása nem készült el, és igen sajnálatosan hozzáférhetősége máig nem biztosított. A torockói értékvédelemmel párhuzamosan működő Énlaka Program Albert Hommonai Márton és Szikszai László jóvoltából szintén gazdag kutatási háttérrel rendelkezik, ám mindeddig erről csak rövid, vázlatos összefoglalók jelentek meg.¹⁵⁸

Megállapítható, hogy a népi építészet kutatásában egységes szempontrendszer csak a kilencvenes évek második felében kezdett körvonalazódni. Elsőként az erdélyi szász örökség, és ezen belül a népi építészet került a kutatók figyelmének középpontjába. Az átfogó leltározás szomorú aktualitását a szász lakosság kivándorlása és a kiürült települések építészetének gyors pusztulása adta. A német kormány támogatásával és megrendelésére német, román és magyar szakemberek állami és magánintézmények, egyetemek, alapítványok képviselőiben, a több évig tartó munkában a teljes Szászföld építészeti örökségét dokumentálták. A programról, az alkalmazott módszerről, szervezéséről több konferencián, publikációban hírt adtak. A nagy mennyiségű nyersanyag feldolgozása folyamatban van, az anyag repertóriumszerű megjelentetése is megkezdődött, ám a teljességre még várni kell (*Denkmaltopographie Siebenbürgen*). Eddig néhány, a népi építészet szempontjából is értékes információkat hordozó kötet jelent meg, Kóhalomszék, Segesvár, Szeben és a Barcaság egyes részei kerültek publikálásra. Szintén ennek az adatfelvételi tevékenységnek eredménye bizonyos szász települések sajátos építészeti, művészettörténeti kérdéseit taglaló tanulmányok egyes román kutatók (Adriana Stroe, Ligia

146 Szőcsné Gazda 1998; Szőcsné Gazda 1999; Szőcsné Gazda 2003; Szőcsné Gazda 2008a; Szőcsné Gazda 2008b; Szőcsné Gazda 2010.

147 Szabó Á. T. 2006; Szabó Á. T. 2009a; Szabó Á. T. 2009b.

148 Kinda 2007a; Kinda 2007b; Kinda 2008.

149 Bíró 1992.

150 Miklósi Sikes 1999.

151 Sebestyén K. 1998.

152 Zakariás A. 1991; Sajti 1991.

153 Wagner P. 2005.

154 Bárth 1996; Bárth 1998.

155 Binder 1992a.

156 Furu 1994; Furu 1999; Furu 2005; Furu 2006; Furu 2011b.

157 Furu 2002; Furu 2010. A kötet második, bővített kiadása 2010-ben jelent meg.

158 A 2009-ben Albert Hommonai Márton által írt kötet tartalmaz ugyan Énlakára vonatkozó kutatási eredményeket, de az írás építészeti és műemlékvédelmi tematikája miatt nem tekinthető a helyszíni felmérés átfogó publikálásának, lásd: Albert Hommonai 2009.

Fulga, Iosefina Postăvaru, Aurelian Stroe, Corina Popa és mások) általi közlése.¹⁵⁹

A szász felmérő program hatására a magyarországi Kulturális Örökségvédelmi Hivatal (KÖH) jogelődje, az Országos Műemlékvédelmi Hivatal (OMVH) társadalmi kapcsolatokért felelős osztálya, majd a Nemzeti Kulturális Örökségvédelmi Minisztérium (NKÖM) és a Teleki László Alapítvány keretei között Erdővidéken, a Nyárad mentén is magyar örökségi inventarizáció indult. Ennek népi építészeti adatokat is tartalmazó nyersanyaga később a kolozsvári Entz Géza Alapítvány archívumában került elhelyezésre. A felmérés megfogalmazott célkitűzései szerint a teljes, azaz nemcsak a népi építészeti örökség inventarizációjára törekedett, ami a szűk anyagi és emberi erőforrások miatt eleve lehetetlen feladat volt. A munkacsoportok ezért beérték néhány reprezentatív vagy annak minősített épület felmérésével. Az erdővidéki anyag integrálta a Zakariás Attila–Benczédi Sándor által vezetett csapat újrarajzolt házfelméréseit is. Mindkét területen építészeti felmérést készítettek templomokról és egy-két nemesi lakóépületről is. A népi építészeti örökség inventarizációja falvanként csupán néhány épület műszaki felmérését jelentette, mely utcaképi felvételeket tartalmazó fotódokumentációval és digitális urbanisztikai térképekkel egészült ki.

Ezzel egy időben, 1999-ben erdélyi kezdeményezésre, szintén NKÖM-támogatással megindult a Transylvania Trust Alapítvány és a szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum együttműködésével egy hasonló, ám kizárólag a népi építészeti örökségre koncentrált adatfelvételi program, melynek ambíciós célja Erdély mintegy 1000, a XIX–XX. század fordulóján legalább 33% magyar lakossággal rendelkező településének teljes népi építészetének gyors, adatlapos és fényképes inventarizációja volt.¹⁶⁰ Sajnos az anyagi hiányában ez a terv sem valósulhatott meg, tíz év alatt csupán Kalotaszeg és Udvarhelyszék, illetve kismértékben a Mezőség települése, mintegy 80 faluban készült el az adatfelvétel. A felgyűjtött adatok feldolgozását Kalotaszeg és Udvarhelyszék esetében, a Nemzeti Kulturális Alap (NKA) támogatásával, Furu Árpád végezte el: a *Kalotaszeg népi építészete* című összegzés¹⁶¹ 2007-ben, az *Udvarhelyszék népi építészete* kötet¹⁶² pedig 2011-ben jelent meg.¹⁶³

A NKÖM által támogatott két felmérés szempontrendszere különbözött egymástól. Bár fontosságát és célszerűségét felismerték, sajnálatos módon a két megközelítést képviselő kutatóknak nem sikerült közös nevezőre hozniuk a két metodológiát. A Teleki László Alapítvány és Entz Géza Alapítvány neve által fémjelzett

kutatás erőssége az építészeti felmérések elkészítettetésében rejlik, valamint abban, hogy néhány templom, kúria, kolostor és középület felmérésére is sor került. Hiányosságként felróható, hogy a nagyrészt építészeti és művészettörténészek által végzett munka elsiklott bizonyos néprajzi jelenségek felismerése felett, ezért az elkészült anyagok reprezentativitása megkérdőjelezhető. A Transylvania Trust Alapítvány és a Szabadtéri Néprajzi Múzeum által kutatott településeken a népi építészeti örökség teljes adatlapos és fényképes inventarizációja megtörtént, ám a második lépcsőben tervezett építészeti felmérések elkészítése, elsősorban az anyagiak hiánya miatt, nem valósulhatott meg. A tájegységi néprajzi és népi építészeti kutatás követelményeinek ez utóbbi felmérés, az egyes egyedi épületek jobb megismerése és esetleges helyreállításának előkészítése szempontjából pedig az előbbi viszonyulás volt célravezetőbb. Egy évtized távlatából szemlélve, a két metodológia egymást szervesen kiegészíthette volna, ezért nagy kár, hogy a csapatok nem összefogva, ugyanazon tájegységekben dolgoztak.

A Transylvania Trust Alapítvány keretében az adatfelvétel évenkénti kutatóutak formájában, csekély anyagi háttérrel és megváltozott metodológiával folytatódott Háromszéken, Partiumban, a moldvai csángó településeken és Dél-Erdély néhány településén is, elsősorban Balassa M. Iván, Furu Árpád és részben Szabó Sámuel részvételével. Az NKA által biztosított alkotói ösztöndíjak, valamint a Communitas Alapítvány támogatásai lehetővé tették az éves kutatóutak megszervezését Csíkban, Erdővidéken, Kászonban, Hétfaluban, a Nyárad mentén, Mezőségen, Aranyosszéken, a Felső-Maros mentén és a Görgény völgyében, sőt összehasonlítható tanulmány jelleggel sikerült kutatni román, székely és csángó építészeti Bukovinában, Szeben mellékén, Fogarasföldön és Havaselvén (Argeş, Vâlcea és Gorj megyékben). Sikernek könyvelhetjük el, hogy az ún. Norvég Alap támogatásával a Transylvania Trust Alapítvány, a Keöpeczi Sebestyén József Műemlékvédő Társaság, valamint a Székely Nemzeti Múzeum partnerségével 2008–2010 között Háromszéken az alapkutatás mellett faluképvédelmi tanulmányok, általános rendezési tervekbe illeszthető védelmi szabályzatok születtek. Szintén faluképvédelmi tanulmányok elkészítését segítette elő az az alapkutatás, mely a Nyáradmente falvaiban, a Nyáradmenti Kistérség Leader Egyesülete és a Székelyhodos Venerque Baráti Társaság kezdeményezésére 2012–2013-ban jöhetett létre (főtámogatója az AFCN volt). A fent említett kutatások eredményeinek szakszerű feldolgozása még folyamatban van.

Balassa M. Iván egyéb írásai mellett,¹⁶⁴ az erdélyi kutatóutak anyagaira támaszkodva feldolgozta a székelykapu sokat vitatott kérdéskörét, könyve 2011-ben látott

159 Stroe Adriana 2009; Stroe Aurelian 2009; Fulga 2009; Postăvaru 2009; Popa 1999.

160 A több szakmai konferencián is ismertetett program szakmai vezetője Dr. Balassa M. Iván volt, a terepmunka koordinálását Furu Árpád és részben Szabó Sámuel végezte.

161 Furu 2007.

162 Furu 2011a.

163 Mindkét kötetet 2012-ben másodszor is kiadta az Exit kiadó. A *Kalotaszeg népi építészete* bővített kiadás. (Furu 2012a; Furu 2012b.)

164 Balassa M. 1994; Balassa M. 1998; Balassa M. 2007a; Balassa M. 2007b.

napvilágot.¹⁶⁵ A torockói értékvédelem keretében Balassa M. Iván és Furu Árpád¹⁶⁶ a XVIII. századi házak helyreállítására érdekében végzett kutatásai a torockói tüzelők és a fűles kemence esetében hoztak új eredményeket, melyek megjelentetése szintén a jövőben várható.

Itt említjük meg, hogy a Csíkszeredában működő építészek egy csoportja a Kós Károly Egyesülés által Csíkbán, Gyimesben, Gyergyóban és a Homoród mentén kezdeményezett településképi kutatásokat, melyek immár a digitális technológia lehetőségeit kihasználva a teljes épületanyag végigfényképezésével és térképre vetítésével jártak. A megközelítés elsősorban urbanisztikai jellegű, és célja a hagyományos településképi megmentése. A munka egyik eredménye az ún. „székely ház” című ötletpályázat, mely illeszkedő, helyi gyökerekből táplálkozó építészet kialakítását tűzte ki célul.

Mint láthatjuk, az új politikai helyzetben felgyorsult társadalmi és gazdasági átalakulás, mely a népi építészetet létrehozó és fenntartó életforma gyökeres megváltozását eredményezte, az adatfelvétel, a terepmunka elsődleges fontosságát emelte ki. Ezzel párhuzamosan Erdélyen kívül is születtek Erdélyre vonatkozó elméleti jellegű kutatási eredmények: a néprajzi atlasz eredményeire támaszkodva két dolgozat is taglalja a népi építészeti, illetve a néprajz táji tagolásának kérdését.

Harkai Imre délvidéki építész *Házrendszerek* című elméleti munkájában, a rendszerelmélet adta lehetőségeivel élve, bevezeti a házrendszerek fogalmát. Sokváltozós elemzése tulajdonképpen egy kézi klaszteranalízis, mely 185 miniházrendszer, öt házrendszer és több átmeneti övezet és variáns meghatározásával talán a legbonyolultabb eddigi megközelítés.¹⁶⁷ Kizárólag a *Magyar Néprajzi Atlasz* adatait használja, azaz a XIX–XX. század fordulóját tekinti munkája idősíkjának. Erdélyre vonatkoztatva az eredmény nem sokban különbözik a Barabás-féle megközelítéstől, viszont a két nagy házterület között egy átmeneti övezetet is meghatároz, illetve öt variáns feltelelezésével finomítja a képet.

Borsos Balázs 2009-ben védte meg akadémiai doktori disszertációját *A magyar népi kultúra regionális struktúrája a Magyar Néprajzi Atlasz számítógépes feldolgozása fényében* címmel.¹⁶⁸ A dolgozat a kor technikai feltételrendszerének igénybevételével részletes feldolgozást adja a néprajzi atlasz hatalmas adathalmazának, mintegy helyettesítve az atlaszok szerves részét képező, nálunk azonban hiányzó szöveges összefoglalást. Borsos Balázs munkamódszere a számítógépes klaszteranalízis, melyet ismételt elvégez különböző változó kategóriákra és a teljes adathalmazra egyaránt. Szempontrend-

szerünk szerint igen fontos erénye a munkának, hogy az építészeti és településszerkezeti változókra külön klaszteranalízis készült, mégpedig oly módon, hogy a szerző megpróbálja kiszűrni az adatok hiányából fakadó hibalehetőségeket. A szerző visszatér Harkai Imre elemzésére is, összehasonlítva a Harkai és a maga klaszteranalízisét, végül pedig megvizsgálja a Barabás Jenő és Balassa M. Iván táji tagolódás elméletével való viszonyt is. Bár a terjedelmes dolgozat részletes elemzésére itt most nem térhetünk ki, megállapíthatjuk, hogy Borsos Balázs Erdély vonatkozásából is látványos eredményeket hoz, elsősorban a szélesebb néprajzi táji tagolódás tekintetében, épp azáltal, hogy egzaktsággal és módszerrel sikeresen eléri egyes néprajzi tájak behatárolását. Építészeti vonatkozásban az elemzés sok tekintetben megerősíti Harkai Imre kézi analízisének eredményeit. Egyértelmű viszont, hogy pontosan a felhasznált adatok miatt Borsos elemzése sem léphet túl a *Néprajzi Atlasz* adatai által meghatározott kötöttségeken, azaz egyetlen idősíki statikus képét tárja elénk. A fejlődési folyamatok menete, a XX. század első évtizedeinek fejleményeire nem tud reagálni, és ezáltal a belső erdélyi építészeti kistáj kialakulásának folyamatát sem sikerült feltárnia. Ehhez hozzájárult a viszonylag kevés és kizárólagosan magyar nyelvterületről származó erdélyi adat használata is.

Egyik megközelítés sem törekszik a magyar nyelvterületi szigetek közt élő nemzetiségek, azaz a román és a szász falvak népi építészetének elemzésére, ezért tulajdonképpen nincs is határozott vélemény a déli területek, az Erdélyi-szigethegység vagy az északkeleti peremterületek népi építészetről.

Habár építészeti kérdéseket csupán korlátozott formában érint, itt kell megemlítenünk Kósa László *Paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon* című munkáját,¹⁶⁹ mely a XIX. századtól felerősödő polgárosuló folyamatok eredményeként kialakult kistáji tagolódást Erdély vonatkozásában is részletesen taglalja. Az általa bemutatott táji tagolódás csak részben vetíthető rá az építészeti kis- és nagytájakra, az összehasonlító elemzés szükségessége azonban nem vitatható. Természetszerűleg nem tartható valószínűnek a néprajzi tájak és a népi építészeti tájegységek azonossága, miként nem zárhatjuk ki azt sem, hogy egyes néprajzi tájegységek népi építészete is jól körülhatárolható legyen. Ilyen irányú következtetések levonása csak további kutatás nyomán lehetséges.

A román szakma Erdélyre vonatkozó eredményeiből csupán a táji tagolódás elemzéséhez támpontot adó művekről szólunk. A fő kutatóműhelyek továbbra is a néprajzi múzeumok és ezeknek szabadtéri osztályai, a tárgykör publikációi is javarészt ezekhez az intézményekhez köthetők. Több kiadást ért meg a nagyszebeni szabadtéri múzeum épületanyagát bemutató kiadvány, ugyanakkor a múzeum munkatársai folyamatosan közöltek a kiállított tárgyak és épületek kutatásával, restaurálásával

165 Balassa M. 2011. A feldolgozás kiegészített, bővített, színes illusztrációkat is tartalmazó újabb változata 2016 legvégén, jelen kézirat lezárását követően jelent meg. (Balassa 2016.)

166 Balassa–Furu 2011.

167 Harkai 1992.

168 Borsos Balázs disszertációját kézirat formájában használtam, beleértve a klaszteranalízis gazdag grafikai háttéranyagát is – a szerző szíves hozzájárulásával. (Borsos 2009.)

169 Kósa 1990; Kósa 1998.

kapcsolatos anyagokat.¹⁷⁰ Ismételten publikált a Maros áttörése és a Gyergyói-medence román népi építészetéről Dorel Marc.¹⁷¹ Oana Tiganea szakdolgozatában az Erdélyi-szigethegység építészetét kutatta.¹⁷²

Ioan Godea építészetfilozófiai műveket közölt, melyek érintették a népi építészet kérdéskörét is.¹⁷³ A korábban erdélyi fatemplomokról több munkát is megjelentető Ioana Cristache-Panait *Erdély faépítésze* című kötetében Fehér, Maros és Hargita megye faépületeinek adattárszerű közlésére vállalkozott.¹⁷⁴ Míg a Fehér megyei rész viszonylag kiegyensúlyozott és a tömör alaprajzi leírások mellett szórványosan házalaprajzokat is tartalmaz, és ezáltal az Erdélyi-szigethegységi paraszti építészet jó keresztmetszetét adja, addig a Maros megyei fejezet javarészt a görögkeleti templomok jegyzékére szorítkozik, melyek mellett lakonikusan csupán néhány nem görögkeleti haranglábat említ meg. A Hargita megyei részben székelykapuk és lakóházak ismertetése is szerepel. Habár adattár jellegénél fogva a munka igen jó támpont a kutatás számára, műszaki hiányosság, hogy az egyes épületleírások alaprajzi szinten többféleképpen is értelmezhetők. A munka tudományosságára szintén árnyékot vet az a nyolcvanas évekre is jellemző szemlélet, mely az egyes adatok értelmezésénél mutatkozik meg.¹⁷⁵ Nem tudunk egyetérteni a könyv egyoldalú etnikai szempontrendszerével és következtetéseivel, ahogy szintén zavaró a magyar személynevek (háztulajdonosok vagy szerzők) román helyesírás szerinti, pontatlan közlése.

A román kutatás egyik közelmúltbeli eredménye a *Román Néprajzi Atlasz*, valamint ezek nyers adatainak kötetben való közlése. A sorozat III. kötete a történeti Erdély lakáskultúrájával foglalkozik.¹⁷⁶ Sajnos a kötet nehezen használható, a települések azonosítása nehézkes, a közölt rajzok gyenge minőségűek. Ugyanakkor sok kérdést vet fel a használt minták reprezentativitása is. A már korábban is említett Torockó esetében például a kötetben szerepeltetett ház teljességgel atipikus, a kistájegység egyetlen jellemző háztípusával sem azonos, ugyanis a szomszédos, de más tájegységhez tartozó Borévről beköltözött, szegény román család épületéről van szó.

*

Erdély népi építészetének több mint százéves kutatástörténete vizsgálata során megállapítható, hogy a számos eredmény ellenére a folyamat távolról sem tekinthető lezártnak.

A mai magyarországi helyzethez képest Erdélyben jóval több a fehér folt, azaz olyan terület, ahol helyszíni adatfelvétel nem, vagy csak nagyon felületesen készült. Egyes vidékekről sokan írtak. Ilyen például Székelyföld, mellyel mintegy hetven dolgozat több mint 1000 oldal terjedelemben foglalkozik.¹⁷⁷ Amennyiben viszont a Székelyföld belső tagolását is figyelembe vesszük, megállapítható, hogy azon belül adódnak aránytalanságok. Csíkról jelent meg a legtöbb tanulmány, Háromszék szintén viszonylag jól dokumentált, azonban Udvarhelyszék és főleg Marosszék kevésbé. Marosszék egyes vidékei alig ismertek.

Erdély más részeinek viszonylatában, a megjelent tanulmányok számának figyelembevételével, Kalotaszeg máig élen jár. Ugyanez mondható el a román kutatás szemszögéből Máramarosról és a Mócvidékről, illetve a Barcaság és a Déli-Kárpátok lejtőinek román népi építészetéről. Továbbra is nagy érdeklődésnek örvend, főleg román részről, a Szászvidék és az Erdélyhez nem tartozó Bánság telepese építésze, habár a közlések száma itt viszonylag kisebb és egyoldalúbb. Kevesebb dolgozattal, de jól dokumentált Torockó, a Kis-Küküllő mente, a Borsa völgye, Szilágyság, az Avas és Szatmár egyes vidékei, illetve a román kutatás törlesztett Kővár vidékének tekintetében is.

Elmondható, hogy az eltelt több mint száz esztendő során fokozatosan alakult, kiszélesedett a népi építészeti kutatás érdeklődési köre, változott, javult a módszertan. A XIX. század második felétől gyűjtőpontjában elsősorban a házipar, majd a népművészet állt. A tényleges népi építészeti kutatás, az épületek leírásával, a tényállás rögzítésével csak a XX. század első éveiben indult, a kor pozitívista irányával egyezően hangsúlyosan alaktani indíttatású. Ezt követte a kultúrföldrajzi irányvonal, melyet Erdély esetében csupán Bátky, Györffy, Prinz, Gunda, román részről pedig Vuia képviselt.

A XX. század második felétől kezdődően egyre inkább az integrális, komplex viszonyulási mód válik uralkodóvá, a lakóház építészeti szerkezeti vonatkozásai mellett részletesen kutatták ennek berendezését, majd fokozatosan kiterjedt a figyelem a telek, az udvar, a melléképületek, sőt a faluszerkezet irányába is. Ez fokozatosan az építésmód vizsgálatával és leírásával, majd dr. Kósnak köszönhetően az egyes vidékek gazdaságföldrajzi és kereskedelmi viszonyainak bemutatásával egészül ki. Ezzel párhuzamosan, elsősorban Balassa M. Iván kutatásai által érvényesül a népi építészet történeti dimenzióinak, fejlődésének, alakulásának vizsgálata. Balassa M. Iván következtetéseinek részben a régészet eredményeire épülnek, melyek Erdély vonatkozásában eléggé szórványosak. Sajnálatos, hogy ilyen értelemben

170 Bucur–Deleanu–Gangolea 1995.

171 Marc 2005; Marc 2009a; Marc 2009b.

172 Tiganea 2011.

173 Godea 2007; Godea 2010.

174 Cristache-Panait 1993.

175 A faépítészetre a szerző úgy tekint, mint kizárólagosan a román etnikumot meghatározó és jellemző alkotói tevékenységre, például Torockó esetében bátorodik kijelenteni, hogy az ottani lakosság román eredetű, és ennek az is bizonyítéka, hogy korábban „román” faépületeket („casa românească”) és „román” faragású kapukat emeltek: „...casa de lemn constituie un document autentic pentru relevarea originii etnice a populației.” Cristache-Panait 1993. 90.

176 Ciobănel–Drogeanu 2011.

177 Dr. Kós 1978–79. 193–215.

(erőforrás és érdeklődés hiányában) új eredmények ritkán születnek, vagy ha igen, publikálatlanul maradnak, pedig a számos kutatásban felmerült kérdést ezek hiányában lehetetlen megoldani.

Fontos eredménynek tekinthető, hogy szintén a XX. század második felében, elsősorban a magyarországi kutatás összegzéseinek hatására egységesült a szakterminológia, és a XX. század végére a kutatási metodika területén is viszonylagos konszenzus alakult ki. Sajnos ez a román nyelvű kutatásról nem mondható el, itt még terminológiai viszonylatban még ma is a regionalizmusok használata jellemző, egységes kutatási szempontok érvényesítésére pedig nem törekednek.

A fenti szempontok ismeretében nem meglepő a rendelkezésre álló kutatási anyag nagymértékű aránytalansága, területi és tartalmi egyenlőtlensége. Eddigi felsorolásunkban egyaránt figyelembe vettük a pontszerűen, valamely sajátos kérdés megvilágítását célzó, illetve az átfogóbb kis- vagy középtáji építészeti szintézist jelentő írásokat. Ha csupán ez utóbbiakat számoljuk, az általános kép jóval hiányosabb. Igényes, átfogó építészeti monográfia eddig Kászónról, a Kis-Küküllő völgyéről, a moldvai csángó falvak építészetéről, az Avas vidékéről, Kalotaszegről, Udvarhelyszékről és Torockóról készült. A Szilágyság és a Mezőség népi építészetét tárgyaló monográfiák részben hiányosak, Szilágyság esetében pont a lakóházzal kapcsolatos rész, Mezőség vonatkozásában pedig a területi lefedettség hiányos. Kéziratban elkészült Háromszék és Aranyosszék feldolgozása, kiadásuk továbbra is várat magára.

A fentiekből arra következtethetünk, hogy behatóbb terepmunka szükséges még Csíkban, Gyergyóban, Marosszéken, a Mezőségen és az átmeneti övezetekben, azaz Mezőség és a Szilágyság közti, a Beszterce és Kővár vidéki, valamint a dél-erdélyi átmeneti övezetekben. A létező

gyűjtések alapján feldolgozásra vár a Mócvidék, Máramaros, a déli Szászföld, Beszterce vidéke, Kővár vidéke. Kismonográfiákat igényelne magyar vonatkozásban Erdővidék, a Homoród mente és Nyárádmente, valamint Hétfalu.

A népi építészet kutatásának másik hiányossága az etnikai területek külön vizsgálatából ered. Sajnálatos és ismétlődő körülmény, hogy az egyes kutatók nem próbálnak kapcsolódni, vagy figyelembe sem veszik a szakma más nyelven kiadott eredményeit, melyek esetleg ugyanarra a területi egységre vonatkoznak. Fontos feladatként határozható meg ezért a vegyes lakosságú területek, illetve az egynyelvű régiók közti kölcsönhatások vizsgálata is. Csak a korábban említett tartalmi és földrajzi aránytalanságok kiküszöbölése, valamint az etnikai kölcsönhatások vizsgálata készítheti elő egy teljes Erdélyt (esetleg a Partiumot is) felölelő népi építészeti nagymonográfia megírását.

A táji tagolódás népi építészeti szempontok szerinti vizsgálatával, mint láttuk, viszonylag kevés kutató foglalkozott: Bátty Zsigmond, Barabás Jenő, Balassa M. Iván, Harkai Imre és Borsos Balázs alkotja a rövid felsorolást, melyet román részről Romulus Vuiával egészíthetünk ki. Egyetlen kutató sem vizsgálta még a táji tagolódásnak a XIX. század vége és a XX. század eleje után kialakult helyzetét, amikor lezárul a két erdélyi nagytáj további kis- és középtájegységekre való szakadása. A szakma adós a táji tagolódás folyamatának sorrendjéről, az egyes kis- és középtájegységek kölcsönhatásáról, hatást gyakorló vagy befogadó szerepéről szóló elemzésekkel is.

Nagy kérdés, hogy most, az ezredforduló után, amikor az integrálódás és globalizáció folyamatai tizedelik a még feltehetőleg nem sokáig fennmaradó népi építészeti örökséget, lesz-e elegendő anyagi és emberi erőforrás a fentebb vázolt megannyi feladat elvégzésére.

TELEPÜLÉSSZERKEZETEK ÉS TELEKHASZNÁLAT

III.

Településszerkezetek

Településszerkezeten a falu utcahálózatának és az utcák által határolt terület telkekre való felosztásának rendszerét értjük. Csoportos településeken e két tényező szervesen összefügg, kialakulásuk egy időben történik. Tanyák esetén egyetlen telek és út viszonyáról beszélhetünk, ilyenkor tulajdonképpen település nincs. A tanyák besűrűsödésével létrejön a települési jelleg, ez esetben a közlekedést mezsgyék, utcák vagy utak hálózata szolgálja. Az ilyen szórványtelepülésen a telkek (azaz az udvarok és az őket körülvevő termőföldek) a település kialakulásában elsődlegesek, ezek jelentik a kiindulópontot, az utcahálózat másodlagos, kiszolgáló jellegű.

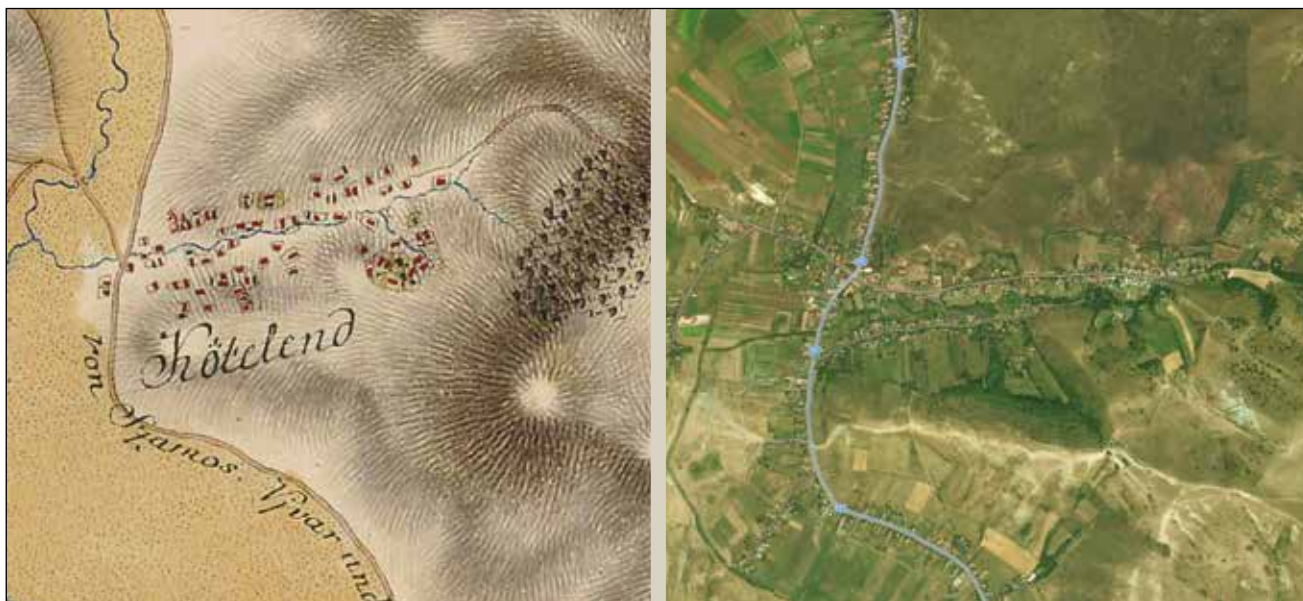
A település egy élő szervezethez hasonlóan állandó változásban van. Kedvező gazdasági vagy politikai jelenségek mellett a lakosság számbeli növekedése a település növekedését, térbeli terjeszkedését és besűrűsödését eredményezi. A meglévő belsőségeket elosztják, az új bejáratok biztosítása érdekében új utcákat hoznak létre, vagy leggyakrabban a településből kivezető utak mentén a falut körülvevő termőföldből hasítanak ki új telkeket. A térség gazdasági helyzetének, esetleg közlekedési feltételeinek megváltozása ellentétes folyamatot is elindíthat: egyes falvakból a lakosság elvándorol, a lakóházak egy ideig üresen állnak, majd lebontják őket, és az egykori udvarokat termőföldként hasznosítják. Változhat a település jellege a lakosság számának szinten maradása mellett is. A XVIII. századtól egyre nagyobb gyakorisággal, egyes településeken már korábban is hatósági rendelkezések írhatták elő vízfolyások szabályozását, egyes utcák nyomvonalának rendezését vagy akár megváltoztatását, telkek újraosztását, határviták rendezését. A legújabb

korban műszaki rendelkezések és szabályozások egész sora szabja át a települések történeti arculatát.

Természetesen a település földrajzi helyzete nagyon meghatározó. A település természeti környezetének biztosítania kell a közösség megélhetését, egyfelől az ivóvízhez való minél könnyebb hozzájutást, másfelől a művelt mezőgazdaság – vagy ipar (bányászat) és kereskedelem által az élelem és az anyagiak megtermelését. A település elválaszthatatlan a határától, azaz az épületekkel körülvett udvarokhoz tartozó termőföldről. A középkori jogértelmezés szerint a *telek* mint fogalom együtt jelentette a településen belül és kívül álló földeket egyaránt.¹⁷⁸ Ez utóbbi az illető faluban művelt mezőgazdaság jellegétől függően sokféle lehet – szántóföld, legelő, kaszáló, gyümölcsös, szőlő, erdő, kapcsolódhat közvetlenül a portához azaz a belső telekhez, ennek akár része is lehet, és állhat teljesen függetlenül is. Általában egy belsőséghez több külső terület is kapcsolódik – a nyomásos rendszer középkori elterjedése eleve két-három helyen kiosztott szántóföldeket feltételezett, és ehhez hozzájönnek még a különböző közösségi jogállású és használatú tartozékok, elsősorban a legelők és az erdők.

A falvak formája, ezek alakulásának rendszere szoros összefüggésben van a térség történelmével és az ehhez kapcsolódó társadalmi és gazdasági helyzettel. Ezeknek függvénye a települések sűrűsége is, mely jellemző tájegységi szempontból is fontos szereppel bír. Természetesen a települések közti átlagos távolság a földrajzi helyzet függvénye is, de elsősorban az egyes közösségek társadalmi és tulajdonviszonyai határozzák meg: minél gazdagabb és nagyobb egy település, annál nagyobb a külterülete, határa is.

¹⁷⁸ Szabó I. 1969. 9–26.

5. A mezőszégi Kötelend halmazos településszerkezete a XVIII. század végén és ma (Első Katonai Felmérés, Arcanum-Mapire digitális adatbázis)

Azt tapasztaljuk, hogy egyes történeti-társadalmi településgépeket általában egyenletes településsűrűség jellemez. A déli szász területekre a nagyobb településközi távolságok jellemzők, ez a legkevesbé sűrű tájegység. Az egyenletes településsűrűség jól behatárolja a dél-erdélyi szászok által lakott területet, ahogy a történeti Udvarhelyszék határai is jól kirajzolhatók a települések sűrűségének figyelembevételével. Más például a falvak közti távolság a Sóvidék Kis-Küküllő menti falvaiban, mint a szomszédos Udvarhelyszéken. Sűrű a településhálózat az Erdélyi Mezőség délkeleti részén, Fogarashelyén, Hunyad környékén és a Hátszegi-medencében. E településtopográfiai és demográfiai mozgásokat is figyelembe vevő kutatás jelenlegi munkánk megszabott keretén kívül fekszik, ezért megelégszünk a fenti általánosabb megállapításokkal, melyek egyes tájegységek pontosabb körülhatárolását segítik.

A településmag jellegét a letelepedő közösség társadalmi feltételei, életmódja, szokásai határozták meg. A település további növekedése történhetett a kialakuláskor élő vezérelvek szerint, de gyakran a közösségi szerveződési formák fejlődése révén újabb rendszer került alkalmazásra.

Erdély településhálózatának igen jelentős része középkori eredetű. Igaz, az úthálózat egy része, a legfontosabb városok és néhány kisebb település római kori előzményekkel rendelkezik, mégis a falvak döntő többsége Erdély középkori betelepülése során jött létre. A XVII–XVIII. század népességmozgásai módosították Magyarország településhálózatát, de az általunk vizsgált területen kisebb számban jöttek létre új települések – elmentben a Partiummal vagy a Temesi Bánsággal, ahol ez a korszak a kiterjedt területek alakulása szempontjából meghatározó jelentőségű. A történeti Erdély területén a XVIII. századra a mai településhálózat szinte teljesen kialakult. Igaz, minden tájegységben szinte folyamatosan tűntek el falvak és alakultak újak, de nagyobb változást a hegyvidéki tanyák és települések, valamint a mezőségi tanyák létrejöttében fedezhetünk fel.

Erdély településhálózatát a XVIII–XX. század közötti táji tagolódás változásának vizsgálata szemszögéből figyeljük. Megállapítható, hogy a települések morfológiai képe ebben a korszakban lényegesen nem változott, a települések általában a létező mag körül növekedtek. Nagyobb változás a jelentős területi és lakossági növekedést megélt falvaknál volt tapasztalható.

Jelentősen és többször átalakult viszont a határhasználat. A két leggyökeresebb változást hozó történelmi esemény a jobbágyság felszámolása,¹⁷⁹ majd közel egy évszázadra rá (vizsgált korszakunk végén) a kommunista földtulajdoni rendszer bevezetése volt. Ez utóbbi a nagybirtok teljes megszüntetésével és a saját tulajdonban álló telek csonkolásával – azaz a megélhetést biztosító tartozék-földtulajdon leválasztásával járt.

A vizsgált időszakban zajlott le a nyomásos termelési rendszer átalakítása is.¹⁸⁰ A magyar népi építészet táji tagolódása szempontjából elvégzett vizsgálataink során nem áll módunkban a falvak külterületének és ezek birtokrendszeri változásainak részletes elemzése. A módszertani akadályokon túl úgy látjuk, hogy egy ilyen vizsgálat túlzottan szétfeszítené jelen dolgozat kereteit, ugyanakkor a táji tagolódás feltételrendszerének megismeréséhez elégséges a mezőgazdasági termelés jellegének és a birtokviszonyok regionális arányrendszerének az ismerete.

A településszerkezetek morfológiai vizsgálata a XIX–XX. század fordulóján elsősorban német kutatók munkásságára alapozva vette kezdetét.¹⁸¹ A királyi Magyarország vonatkozásában igen jelentős Prinz Gyula két műve.¹⁸² Prinz a különböző falutípusok elterjedésének térképre vetítését is megtette, ami a különböző morfológiai típusok egyes tájegységeken belüli keveredése ismeretében merész vállalkozás. Mégis úgy gondoljuk, hogy Prinz Gyula sematizálása, a gyakrabban ismétlődő formák dominánsként való megjelölése jó kiindulópont, mely szükség szerint tovább árnyalható. Prinz a XX. század első felében rendelkezésére álló kataszteri térképeket használta, elemzése alapján a Kárpátok magasabban fekvő területeit hegyi tanyás rendszerűnek, a szászok által lakott Dél-Erdélyt és Beszterce vidékét szalagtelkesként, a terület többi részét halmazos falvasként határozza meg.¹⁸³

A román kutatás részéről Romulus Vuia vállalkozott hasonló módszertannal hasonló erőpróbára. Tekintettel arra, hogy a német iskola elméleti háttérét vette alapul ő is, nagyjából ugyanazokkal az alaptípusokkal dolgozott – még ha szórványosan más megnevezéseket is használt.¹⁸⁴ Ideológiai szempontból érthetően, Prinzhez képest más eredetelméletet állított fel, ezzel igyekezett a román falvak ősiségét igazolni. Tegyük hozzá, hogy ezek a vitatható tudományosságú gondolatmenetek sokszor erőltetettek, logikailag tévesek és néha ellentmondások. Kétségtelenül erénye azonban Vuia vállalkozásának, hogy a térképre vetítés Prinz dolgozatához képest sokkal részletesebb, és jól tükrözi a valós helyzet összetettségét, nevezetesen azt, hogy egy adott tájon belül is a különböző településtípusok váltakozva jelennek meg, így a táji domináns forma kiválasztása nem könnyű. A részletes térkép összetettsége ellenére Vuia az uralkodó formák alapján mégis vállalkozott egy második mellékleten tájegységi lehatárolásra. Vuia az Erdélyi-szigethegységet, a Hátszegi-medencét övező hegyeket, a Szébeni-havasokat, a Törösvári-szoros térségét, szigetszerűen a Csíki-, a Görgényi- és Kelemen-havasok térségeit szórványtelepülésekkel, tanyákkal borított övezetként jelölte meg. A Gyergyói- és Csíki-medencében Háromszék nyugati és

180 Egyed 1981. 220–225.

181 Jaeger 1925; Uhlig 1925; Schünemann 1929.

182 Prinz 1922; Prinz–Teleki 1936–38. II. 303–345.

183 Prinz–Teleki 1936–38. II. 341.

184 Vuia 1937; Vuia 1975–80. 157–358.

6. Dálnok (Háromszék) rostos halmazos településszerkezete a XVIII. század végén és ma (Első Katonai Felmérés, Arcanum-Mapire digitális adatbázis)

Udvarhelyszék keleti sávjában út menti falvakat látott dominánsnak.¹⁸⁵ Szintén út menti falvasként határozta meg a Gyulafehérvár–Segesvár tengely mentén kelet felé egy egyenlő szárú háromszög mentén szélesedő övezetet, amely a két Küküllő völgyét, Nyárádmentét, részben a Maros felső folyását és a Hétszék északi sávját tartalmazza. Ugyanígyennek írta le Beszterce környékét és Kalotaszegét, valamint szigetszerűen néhány szászföldi foltot. A Barcaságban ún. kompakt, azaz szalagtelkes elágazó sokutcás falvakat jelzett. Gyulafehérvártól nyugatra, valamint a Hátszegi-medence nyugati sávjában völgyi falvakat írt le.¹⁸⁶ Erdély legkiterjedtebb, fentiekén kívüli – nem teljesen összefüggő, hanem elágazásokat és különálló területeket is tartalmazó – területén a halmazos falvakat tartja uralkodónak.

E második melléklet általunk is vizsgált területekre is vonatkozó következtetéseivel nem tudunk mindenben egyetérteni. Részen más kritériumok szerint kívánjuk a településszerkezeteket osztályozni. Úgy gondoljuk, hogy az út menti és völgyi falvak egyaránt lehetnek halmazosak vagy szalagtelkesek, és e két utóbbi kritériumot meghatározóbbnak érezzük, ezért ezek alapján osztályozunk. Ha a Vuia által térképre vetített út menti falvakat szalagtelkesként értjük, akkor is elhibázottnak látjuk Székelyföld nagy részének ilyen meghatározását, ahogy Királyföld halmazosként való értékelését is pontatlannak véljük.

Az általunk követett vizsgálat módszertana szerint szükségesnek látjuk, hogy egy adott tájegységen belül több párhuzamosan létező domináns formával dolgozzunk. Mielőtt az egyes tájegységekre jellemző faluformákat meghatározzuk, tekintsük át a leggyakoribb alakzatok jellemzőit.

A halmazos falu

Halmazos falu alatt a szabálytalan tömbökből álló faluszerkezetet értjük. Az utcák egymással különböző szögeket zárhatnak be, az utcák tengelye gyakran görbül, egy pontban akár több utca is találkozhat, egyes utcákból zsákutcák ágazhatnak le. Ismételjük, az utcák által körülhatárolt tömböknek bármilyen formája lehet. A halmazos szerkezeteket leíró szerzők általában azt emelik ki, hogy az ilyen település utca- és telekhálózatában semmilyen rendszer nincs.¹⁸⁷ A szakirodalom emleget sugaras, rostos és kusza halmaz falut.¹⁸⁸ Az első típus főbb utcáin a szél felől elindulva mindig a településközpontba érünk, ez a rendszer elsősorban az Alföldre jellemző. A rostos halmazfalut tömbjei rostszerűek, nincs kiemelt központ, általában patakmederhez kötött, elnyújtott formájú. A kusza halmazok általában a hegyi tanyák besűrűsödésével jönnek létre, a település és a tömbök formája is szabálytalan. Erdélyben ez a két utóbbi forma a jellemzőbb. A két típus közti különbséget e falvak létrejöttének homlokegyenest eltérő körülményei okozzák.

A rostos halmazfalut kialakulásakor már csoportos a település, azaz néhány család együttes megtelepedéséből jön létre. Az Erdélyben igen elterjedt forma általában patak- vagy folyóvölgyekhez köthető, de megtaláljuk patakok forrásvidékén, azaz magasabb fekvésű dombháton, katlanokban is. A település formája a völgy irányába elnyújtott, a településen áthaladó út általában kanyargós, a patak folyásához igazodó. A telkek által határolt rost formájú tömbök a patakmeder és az út görbületei, az út és az emelkedő domboldalon létrehozott egyéb utak között vagy a dombra felkúszó faluszel között jöttek létre. A forrásligetekben vagy magasabbra kúszó erdőszéli domboldalakon létrejövő halmazos falvak utcahálózata a fatörzs ágaihoz hasonlóan szétágazó. Az ilyen rostos halmazok kezdetben nagyobb családok

185 Az út menti falvak Vuiaánál az olyan nyújtott falvak, amelyek legnagyobb része a főút két oldalán található telkekből áll össze – természetesen leágazások mentén is rendelkezik kisebb nyúlványokkal.

186 Vuia nagy hangsúllyal írja le, mint Erdélyre nagyon jellemző formát, a völgyek találkozásánál létrejövő Y formájú völgyi falvakat. (Vuia 1975–80. 193–198.)

187 Prinz–Teleki 1936–38. II. 311–315.; Vuia 1975–80. 199–212.

188 Prinz 1922. 11.

vagy nemzetségek által birtokolt földterületekből álltak, majd ezek felosztásával jött létre a mai telekállomány. Gyakran a telkek elosztása miatt újabb utcák nyitására volt szükség, így alakultak ki a sokszor csak rokonok által használt zsákutcák – Székelyföldön kutyaszorítók.

A halmazfalvak rendszertelensége – melyet több szerző kiemel – tulajdonképpen csupán látszólagos, a faluszerkezet létrejöttében ugyanis logikus és érthető elveket fedezhetünk fel. Ahogy a falu helyének kiválasztása sem volt véletlenszerű, hanem a környezeti adottságainak figyelembevételével történt – a település magján belül is a templom¹⁸⁹ és az „őstelkek” helyének kijelölése és felosztása a terep adottságai, illetve a fogláló, alapító közösségek belső hierarchiája szerint történt. Az őstelkek használatához kapcsolódtak, a terep adottságaihoz alkalmazkodtak, azaz a természetes akadályokat kerülték és a legkevésbé energiaigényes útvonalakon állandósultak a közlekedést szolgáló későbbi utcák. A kiválasztott telken belül minden bizonnyal alapos körültekintés után választották meg a lakóház, a melléképületek és a kapu helyét. A telkek közti szabadon hagyott területek biztosították a közlekedést, amely két pont között nem mindig a legrövidebb úton történt: színtgörbéket követett, árkokat, egyéb akadályokat került, és bizonyos pontoknál (hidak, pallók, templom, temető) csomósodott. Természetesen gyalogosan egymás telkén is gyakori volt az átjárás, de ezt csak a szűkebb szomszédság használta.¹⁹⁰ A rostos falvaknál a patak folyása, áradásainak módja, a mellékvizek helyzete, a domborzat emelkedése mind olyan tényezők voltak, amelyek befolyásolták a faluszerkezet alakulását.

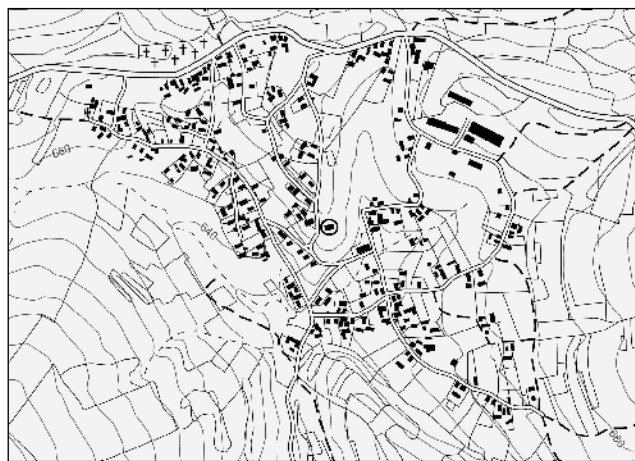
A kisebb halmazos falvak egy-két tömbből és az őket körülvevő utcákból állnak. Ezek ilyenkor gyűrű formában kerülik meg a telkek által elfoglalt tömböt vagy tömböket. Néhány házból álló kis falu akár egyetlen színtgörbét követő, C betűre emlékeztető nyílt utcából és egy belső tömbből is állhat.

A halmazos falvak növekedésére két lehetőség volt. Egyfelől a lakosság számbeli növekedése a nagy kiterjedésű telkek osztását eredményezte.¹⁹¹ Másfelől a településből kivezető utak mentén újabb beltelkeket hoztak létre. Kezdetben a falvak területi növekedése is halmazos rendszerben történt, de az időben erősen elhúzódó folyamat későbbi szakaszaiban általánosabbá vált a szalagtelkes rendszerben történő bővülés.

Halmazos rendszerű falvakat találunk a Székelyföld legnagyobb részén (Háromszéken, Udvarhelyszéken, Marosszáéken, Gyergyószéken és Csíkszáéken). Elterjedtek az Erdélyi Mezőségen, Aranyosszáéken, a Maros mentén, Dél-Erdélyben, a Hátszegi-medencében is. Halmazos rendszerű falvak a Barcaságban a hétfalusi székelyek (csángók) falvai. A Hétszéken és a Küküllők közén is létesültek halmazos maggal rendelkező, fejlődésük során

7. Énlaka halmazos településszerkezete madártávlatból (Visy Zsolt 2008)

8. Énlaka térképe (Furu 2011. 113.)

nem ritkán szalagtelkesített szász falvak. Más formák mellett feltűnnek Kalotaszeg egyes részein, a Szilágy-ság belső, Meszesen belüli területein, a Mezőség és Szilágy-ság közötti szamosi övezetben, tehát szinte minden dombvidékre jellemző tájon.

A kusza halmazfalvak elsősorban hegyvidéki övezetekre jellemzőek és tanyák besűrűsödéséből alakulnak. Nincs szó tehát egységes telepítésről vagy szállásfoglalásról, a falu kialakulása lassú folyamat. Kezdetben egymástól nagy távolságra levő tanyák létesülnek, majd az itt lakók leszármazottai újabbakat létesítenek, és így évtizedeken vagy akár évszázadokon keresztül végül sűrűbben lakott falu képződik. Idővel megjelennek közösségi épületek, kápolna, templom, üzlet, kocsmá, iskola, majd amikor az új település jogállást kap, akár polgármesteri hivatal is létesül. Jó példa erre a folyamatra Székelyvár-ság, de gondolhatunk az Erdélyi-szigethegység hasonló fejlődésű román falvaira is. Lényeges különbség, hogy míg a sugaras vagy rostos halmazfalvak belső telkeihez külső határtulajdon tartozik, a kusza halmazfalvak legfeljebb erdő- és legelőbirtokkal rendelkeznek, a termőföld

189 Köpeczi 1986. 195–309.

190 Szabó I. 1969. 26–159.

191 Szabó I. 1969. 19–26.; Sófalvi 2005. 55–78.

a szórványtelepülésekhez hasonlóan a ház körül van. Ebből fakadóan a kusza halmazfalú belső telkei nagyobbak, gyakran tömb alakúak. Szintén különbség, hogy míg a rostos halmazfalú elsősorban völgyekben, azaz a szélein emelkedő teknő keresztmetszetű tájban vagy sík vidéken állnak, addig a kusza halmazok gyakran völgyekkel szabdalts hegylátsokon találhatók.¹⁹²

Szalagtelkes falvak

A szalagtelkes vagy egyes szerzőknél utcás falvak nagy csoportjába az olyan települések tartoznak, melyek létrejöttükor egységes akarat szerint – a földesúr rendelkezései vagy akár telepés közösségek önszerveződése folytán – az egyes családok tulajdonát képező telkeket szabályosan kímérték.¹⁹³

Ezen falutípus mindkét elnevezése hordoz magában ellentmondásokat. A szalagtelkes megnevezés a telkek formájára utal, jelezve, hogy ezen falucsoport meghatározásában a szalagtelkek rendje elsődleges. Nem lehet azonban nem észrevenni, hogy akár nem szalagtelkes falvakban, azaz halmazos tömbökön belül, szeres szórványtelepüléseken is kialakulhatnak szalagtelkes részek. Az *utcás*, *sokutcás* elnevezés tökéletlensége abból adódik, hogy a halmazos, szórvány, irtvány településeken belül is vannak természetesen utcák.

A szalagtelkes (utcás) falvak telkeinek rövidebb oldala nézett az utca felé, és általában a lényegesen hosszabb oldala a szomszédok felé. Ilyenkor a házak is leginkább a telkeknek ugyanazon oldalán állnak, az utcától számítva megközelítőleg egyforma távolságra. Ez a szervezési mód a középkori városokat is széles körben jellemzi.

A leggyakoribb (és általában kisebb méretű) szalagtelkes falvak az egyutcás falvak, melyek értelemszerűen egyetlen utca két oldalán levő, szabályos méretű belsőségekből állnak. A szalagtelkes falvak Erdélyben, akárcsak

a halmazos falvak is, gyakran völgyekben, vízfolyások közelében alakulnak ki. Jellemző formájuk a nagyobb folyók árterületén létrejövő, viszonylag hosszsan elnyúló települések, melyek általában – a többé-kevésbé sík talajviszonyoknak köszönhetően – szabályosabbak. A szakirodalomban megkülönböztetnek úti és völgyi falvakat aszerint, hogy a szerző az utat vagy a völgyet – esetleg a patakmedert látja a falu formáját leginkább meghatározó tényezőnek. Míg lapályon az országút, esetleg országutak találkozása ténylegesen a falu helyét elsődlegesen formáló elem, Erdélyben a falvak legnagyobb része völgyekben található, tehát út és patakmeder együttesen van jelen, a fontosabb meghatározó tényező a patakmeder, azaz a völgy, hisz az utak legnagyobb része is a völgyekben halad, tehát patakmenti útfaluként határozhatjuk meg őket. Megjegyezzük, hogy míg a völgyi falvak lehetnek halmazosak is, szeres szerkezetűek is, az útfalvak általában a szalagtelkes csoportba sorolhatók. Éppen ezért úgy értékeljük, hogy e két kategória egy másik osztályozási kritérium szerint válik igazán értelmezhetővé, erről a következőkben szólnunk.

Völgyek találkozásánál, útelágazásoknál a szalagtelkes falu Y vagy kereszt alakot vesz fel, a szalagtelkek mellékutcákban is folytatódhatnak. Hosszabb főutcából mindkét oldalán akár több mellékutca is nyíthat. Ha a patakmeder mindkét oldalán utcát nyitnak, H alakú vagy létrához hasonló, két főutcás keresztutcs szerkezetek jönnek létre. Nagyobb falvak esetén több az elágazás és a mellékutca, az ilyeneket nevezzük sokutcás elágazó (idegen szóval tentakuláris) vagy kompakt falvaknak. Az első esetben a falu utcái a központtól polipszákhoz hasonlóan távolodnak, a második esetben viszonylagosan szabályos tömböket ölelnek körül. (Az ilyen falu utcahálózata könnyen összetéveszthető a halmazos település utcarajzával, a különbség akkor válik nyilvánvalóvá, ha megnézzük a telkek formáját: szalagtelkes falvak esetén a csíkszerű telkek szabályossága jól felismerhető, ebből adódóan az utcák is egyenesebbek, kevesebb a görbület.)

192 Prinz–Teleki 1936–38. II. 307–313.

193 Szabó I. 1969. 126–148.

9. A kőhalomszéli Szászfehéregyháza szalagtelkes (utcás) településszerkezete a XVIII. század végén és ma (Első Katonai Felmérés, Arcanum-Mapire digitális adatbázis)

10. Szalagtelkes településszerkezet Nagybaromlakon (2007)

Tegyük hozzá, hogy halmazos települések is „szalagtelkesíthetők”. A kezdeti nagy telkek egyenletes, sűrű osztásával, egyes szabálytalan utcák nyomvonalának kiegyenesítésével, a településen áthaladó út mentén történő besűrűsödéssel halmazos előzménnyel rendelkező települések is gyakran válnak szalagtelkes kompakt falvakká. A völgyi nyújtott halmaztelepülések telkei gyakran a változó és könnyen árterületté váló patakmedertől távolabbra húzódtak. A patakmeder XIX–XX. századi szabályozásával az árterületen kanyargó főutca kiegyenesítését a telkek határvonalának egységesítése is követte. Ilyen folyamatot fedezhetünk fel nagyszámú halmaztelepülés vizsgálatánál: a XVIII. századi katonai térképeken még a szabálytalan, a száz évvel későbbi kataszteri szelvényeken már a szabályozott állapot látható.

Szintén a szalagtelkes falvak csoportjába soroljuk az orsós falvakat. Ezek olyan egy- vagy többutcsás elágazó falvak, melyek főutcája orsószerűen kiszélesedik, az így létrejött teresedés ad helyet a templomnak, iskolának vagy vásáros tevékenységeknek.

Erdélyben szalagtelkes (vagy egyes szerzők által utcásnak nevezett) falut sokfelé találunk. A Királyföldön levő szász telepések által létrehozott falvak jelentős része a szalagtelkes települések valamelyik csoportjába tartozik. Megjegyezzük, hogy számos szászföldi falu magja halmazos utcahálózattal vagy ennek töredékével rendelkezik. Ennek okát egyrészt abban látjuk, hogy az ilyen falu kezdetben a halmazos rendszer szerint szerveződött, vagy azért, mert a szász telepések nem ritkán egy korábbi, székelyek vagy más népcsoportok által elhagyott falut foglaltak el, vagy mert a kor szelleme szerint a különböző nyugat-európai területekről érkező és nyelvükben sem egységes telepések egy része is halmazos települést hozott létre, melyet a későbbi városias fejlődési tendenciák szerint szalagtelkesre rendeztek.

A déli szász területeken igen elterjedt az elágazó szalagtelkes falu (a rövidebb utca gyakran a templomdombra vagy egy útelágazás mentén jön létre), de bőven találunk kétutcsás vagy orsós formákat. Ez utóbbi a

11. Szalagtelkes, elágazó sokutcsás településszerkezet Torockón (1998)

Beszterce környéki szászság települései körében gyakori. A szász szalagtelkes falvakban mindig kiemelt helyen látjuk a sokszor erődtített, jelentős méretű vártemplomot és iskolát.

Szalagtelkes falvak előfordulnak a Maros völgyében, Szamos völgyében, Kalotaszegen, a Szilágyságban, kisebb számban a Székelyföldön. Itt leginkább az újabb keletkezésű falvak ilyenek. Jó példa erre, mint a nevük is jelzi, Újszékely Udvarhelyszéken, Kászónújfalun Kászónban. A későbbi betelepülésű Csíkban többutcsás falut is találunk.

Mint már korábban jeleztük, a keletkezésükkor halmazos formájú falvak gyakran szalagtelkes rendszerben növekedtek. Erre a jelenségre Erdély teljes területén számos példát lehet találni.

12. Halmazos településmag és szalagtelkes bővítmény a kalotaszegi Magyargyerőmonostoron (Furu 2011. 77.)

13. Szászhermány (Barcaság) teleklábas településszerkezete a XVIII. század végén és ma (Első Katonai Felmérés, Arcanum-Mapire digitális adatbázis)

Teleklábas, telepített falu

A teleklábas vagy telepített falun az olyan falvakat értjük, melyek az utcák és telkek egyidejű, szabályos kimérése folytán az újkorban keletkeztek. A települések alaprajza is általában teljesen szabályos téglalap vagy akár négyzet, az utcák egymásra merőlegesek és egyenlő közökkel rendelkeznek. Ennek következtében a telkek is javarészt teljesen szabályosak és egyformák. Általában egy központi tömb üresen marad, itt épül fel a templom vagy egy fontosabb középület, ez a település központja. Megjelenésük a XVIII. századi Habsburg-betelepítések kezdetére tehető, nagy szerepet játszanak a temesi Bánságban, ahol a síkvidéki falvak zöme ilyen. A teleklábas telepített falvak által elfoglalt övezet nyugati irányban folytatódik a Dél-Alföld ma Magyarországra és a szerbiai Délvidékre eső területein is.

A négyzethálós rendszerű teleklábas telepítések egy részében átlós, egymással hegyes szöget bezáró utcákat is létesítettek. Megjegyezzük, hogy Temesvártól keletre egy kör alakú, sugaras telekhatárokkal osztott települést is létrehoztak: Charlottenburgot.

A történelmi Erdélyben formailag egységesen teleklábas települést ritkán találunk. Leggyakrabban ezt a rendszert létező települések bővítésénél alkalmazták. Így bővült a korábbi földesúri tulajdonban levő földek kimérésekor például a mezősegi Visa vagy a kalotaszegi Kiskapus, de a példák sorát folytathatjuk a XX. század különböző korszakaiban végzett telepítésekkel, bővítésekkel. A Mezőségen egész sor halmazos szerkezetű falu növekedett teleklábas telepítésekkel. Az 1894. évi dr. Darányi Ignác-féle V. törvénycikk alapján bővül Nagysármás, Kara, Vice, Magyarneemegye, ekkor jön létre a más településtől teljesen független Detrehemtelep.¹⁹⁴ Teleklábas bővítéseket látunk Mezőkeménnyelkén, Mezőtőkön, Frátában, Maroskecén, Mezőmehesén, Aranyosgerenden, hogy példaként csak néhányat említsünk. A XIX.

század végén felgyorsuló iparosodás is eredményezett szórványosan ilyen településeket (például Kolozs megyében a már említett Detrehemtelep, a Barcaság és Háromszék határában fekvő Farkasvágó és mások).

Szórványtelepülés, tanyák

A hegyvidéki területeken, az Erdélyi-szigethegység kiterjedt fennsíkjain és hegyoldalain, a Déli- és Keleti-Kárpátok lejtőin, 700-800 méter tengerszint feletti magasságtól kezdődően, de szélsőséges esetekben már 400 méter magasságban is nagy kiterjedésű tanyaövezetek alakultak ki. Ez része a Kárpátok és az Alpok teljes vonulatán keresztül húzódó, kiterjedt tanyaövezetnek, mely déli irányba a balkáni hegyi tanyákhoz csatlakozik, és amelyet vidékenként különböző nemzetiségű népcsoportok laknak.¹⁹⁵ Erdély területén néhány kisebb székely és csángó tanyás területet leszámítva, e hegyvidék lakói elsősorban románok.

A tanyák általában a közép magas hegyvonulatok platóin, napsütötte domboldalain alakultak ki, az egyes családok, nemzetségek gyakran az erdők irtásából nyert tisztásokra telepedtek le. A tanyák lakói elsősorban állattartással, majd lehetőség szerint erdőkitermeléssel foglalkoztak. A szarvasmarhákon kívül Erdély hegyi tanyáin is nagyon jelentős juhállomány élt. Az állattartás mellett a lakóház körüli földeken, mostoha körülmények között, kis léptékben gabonatermesztés és kertészkedés folyt. A gabonafélék közül leginkább árpat, rozsot és zabot termesztettek, a zöldségfélék közül manapság is legelterjedtebb a krumpli. Vuia feljegyzi, hogy még 1000 m felett is üzték a gabonatermesztésnek eme mostoha formáját a Kolozs megyei Szamosfő (Măguri), Marga (Marga), Havasnagyfal (Mărișel) körüli szórványokban.¹⁹⁶

194 Keszeg 2006b. 260–294.

195 Prinz–Teleki 1936–38. 306–314.; 338–341.

196 Vuia 1975–80. 163–178.

A hegyi tanyák mindenhol anyatelepülésekből való kirajzás eredményeként jöttek létre.¹⁹⁷ Kezdetben a hegyi tanyák általában időszakosan lakott szállások voltak. Idővel a tanyák, az anyatelepülések lakosságának számbeli növekedésével, a fiatalabb generációk számára állandó lakhelyül szolgáltak, majd bokorszerűen sűrűsödtek, és esetenként végül újabb kirajzás kiindulópontjaivá váltak. A hegyvidéki tanyaövezetben gyakran találunk ma is időszakosan lakott tanyát vagy hegyi szállást. Az időszakos tanyák az anyatelepüléstől olyan távolságra levő tartozékföldeken jöttek létre, melyek megművelése csak több napi kiköltözéssel volt lehetséges. Hegyvidéki övezetben általában takarmánygazdálkodással vannak összefüggésben. Az állandó lakhelytől távoli vidékeken történő szénamunka, majd az itt felhalmozott takarmány felhasználása idején a család egyes tagjai az állattállomány egy részével odaköltöztek, és meghatározott ideig ott tartózkodtak. Az udvarhelyszéki Fancsalra vonatkozik az alábbi, 1592-ből származó adat, mely *szállás* szavunk ilyen értelemben történő egyik legkorábbi említése: „*az fanczaliak sendely fat vittek ki Nywladba(n) ott szállások vala, es ott chináltak megh az el mult eztendeobe(n) laktam Miklós Jánosnál fanczialba(n), Kazalta(m) es fatis azalta(m) Nywladban az gazdamnak, az szenat ott keolteottwk ell telben, sendeltis czinaltunk ott szallaswnkba(n) [UszT].*”¹⁹⁸ Ezt az utat járta be az Erdélyi-szigethegység nagyszámú hegyi szórványtelepülése a XVII–XX. században és a XIX. század második felében az oroszhegyi lakosság kirajzásából létrejövő Székelyvarság is.¹⁹⁹ A hegyi tanyák létrejötté gyakran az erdő ritkítását, irtását követte, ezzel biztosítva a mezőgazdasághoz szükséges szabad területet.

Gyakran egy családhoz több ilyen időszakosan lakott szállás tartozott. Az Erdélyi-szigethegységben azt is megfigyelhetjük, hogy ezek a szállások egy-egy szélvédettebb erdőszélen vagy domboldalon egymáshoz nagyon közel, „bokrokban” csoportosulnak.

A tanyák besűrűsödésével különböző morfológiájú szórványtelepülések jöttek létre. Kialakultak szerves települések, egyenletesen lakott, súlypont nélküli szórványok, központi besűrűsődéssel rendelkező telepek, illetve a bokortanyákhoz hasonló, fűrteszerű telepekből álló települések, ahol ezeket nagyobb lakatlan terület, legelő vagy erdő választja el. Vuia szerint ezek a családi, nagycsaládi rendszerben bővülő bokrok (crânguri) az Erdélyi-szigethegység tanyavilágára is jellemzőek.²⁰⁰ A további sűrűsödés olyan egyenletesen lakott szórványtelepüléseket hozott létre, ahol az egyes családokhoz tartozó megművelt földek, melyen a lakóház és az azt körülvevő udvar állt, már egymás szomszédságába kerültek. A lakosság további számbeli növekedésével

14. Tanyás (szórt) településszerkezet az udvarhelyszéki Székelyvarságon (Balassa M. Iván 2001)

15. Havasi tanyás településszerkezet a kalotaszegi Roskán (2008)

16. Láncfalvak Gyimesben: Gyimesközéplak (2011)

197 Butura 1989. 51–62.; Bárh 1998.

198 SzTA XII. 48.

199 Bárh 1998; Furu 2011a. 116.

200 Vuia 1975–80.

17. Szohodol (Töröcsvár környéke) tanyás szórt településszerkezete a XVIII. század végén és ma (Első Katonai Felmérés, Arcanum-Mapire digitális adatbázis)

és a telkek osztásával nagyobb sűrűségű halmazfalvak alakultak ki – ezeket soroljuk a kusza halmazok csoportjába.

A fent leírt települések létrejötte a lakosság szabad mozgását és területfoglalását feltételezte. Fontos megjegyeznünk, hogy Erdély területén sem beszélhetünk gazdátlan hegyvidéki területekről. Mindig volt jogos tulajdonos: birtokos nemesség, egyházak, szabad városok, falvak közbirtokossága vagy maga a fejedelem, illetve később a kincstár, ám ott, ahol a tanyásodás megtörtént, azaz a román lakosság letelepedett, a birtokjog gyakorlása jóval lazább keretek közt történt, ebből fakadóan az adózás pásztorkodásra kivetett formái is sajátosan és kevésbé szigorúan alakultak.

A sűrűbben lakott tanyaövezetek birtokjoga általában rendezésre került. 1750-ben Abrudkerpenyes lakossága Hesnát és Kisfenes határában bérelte Haller György báró birtokait a hegyi legelőket. Nagyarányos, Kisarányos, Bisztra és Topánfalva lakói a Gyalui-havasok legelőit bérelték 1746-ban. Ez vezetett Szamosfő és Havasnagyfalva fennsíkjaiban az állandó települések megjelenéséhez. 1773-ban a Zalatnai Bányakapitányság 58 korábban benépesült hegybirtokot vásárolt meg saját jobbágyság számára.²⁰¹ A Szebeni-havasokban és a Töröcsvári-szorosban, a szász települések havasbirtokaiban jöttek létre, már a XVIII. század dereka előtt, havasi települések.

Pontosan a birtokviszonyok és az ellenőrzés különbözősége teszi, hogy egyes vidékeken sűrűbben, más vidékeken ugyanolyan földrajzi viszonyok mellett jóval szóróványosabban vagy egyáltalán nem alakultak ki hegyi tanyák.

A román hegyi tanyák megszakadnak a Székelyföld sávjában, itt a székely falvak kirajzásából, a falvak által birtokolt saját területen alakultak magyar lakosságú szóróványtelepülések.

A hegyi tanyaövezetek kapcsán szólnunk kell az ilyen térségek állandó településeiről, köztük a völgyi irtványtelepülésekről. Az Erdélyi-szigethegység, valamint a Déli- és Keleti-Kárpátok tanyavidékein mindig találunk kiemelt szereppel bíró, egyházi és vásáros funkciókat ellátó nagyobb falvakat. Az Aranyos völgyében Lupsa település görögkeleti temploma XIV. századi keletkezésű, a települést a források 1366-ban említik. Írott források 1365-ben említik Szolcsvát, 1473-ban Alsószolcsván 15, Felsőszolcsván 14 jobbágytelekről tesznek említést. Poságát 1365-ben, Aklost 1408-ban említik a források. A XVIII. századi katonai térképeken Bisztra, Lupsa, Aranyosbánya, Topánfalva települések már múlttal rendelkező kiterjedt völgyi halmazos falvak.²⁰² Az első katonai felmérés térképei szerint a XVIII. században a Szebeni-havasokban a szász települések jobbágyfalujaként telepített juhászfalvak, Szeben Pojána, Zsinna és Rőd már nagy kiterjedésű óriásfalvak. Körülöttük már kiterjedt tanyaövezetek álltak.

Levonhatjuk a következtetést, hogy a hegyi tanya létezése csak a velük szoros kapcsolatban álló állandó településekkel összefüggésben volt lehetséges, bár a két, minőségileg eltérő léttér közötti lakosságmovement nem csak egyirányú volt. Az állandó települések körzetében könnyen alakultak – kezdetben szállásjelleggel, majd állandóan lakottan – hegyi tanyák, de a tanya-rendszerek is hoztak létre a XIX. század második felétől kezdődően, elsősorban alacsonyabban fekvő völgyekben, állandóan lakott irtványfalvakat, ahol bizonyos kereskedelmi tevékenység vagy egyházi élet zajlott.

A völgyi irtványtelepülések szintén különálló tanya gazdaságok sűrűsödésével alakultak ki. A lupsai Kosok luon vallomása szerint 1715-ben „*az Fel Gyogyiak ... oda hadták Falujokat, és ide a Mogosra jövé, ott a Völgyben a Patak körül, meg irtván az helljet, szállásokat csináltak magoknak, és ott laktanak egy darabig*”.²⁰³

201 Butura 1989. 53–54.

202 Butura 1989. 45.

203 SzT XII. 49.

A völgyi irtványfalvak számbeli növekedése az eltelt két évszázadban nagy ütemben valósult meg, a kezdetben szórványos tanyák mára már hosszú, füzérszerű völgyi falvakká sűrűsödtek. Az Erdélyt övező hegyvidék mély völgyeiben szinte mindenhol kialakultak, és gyakran szervesen kapcsolódnak a közelükben levő dombháti tanyás telepekhez, ahonnan lakossági utánpótlásukat nyerik.

Fontos kiemelnünk, hogy a hegyvidéki tanyavilág mutatta kutatásunk korszakában, azaz a XVIII–XX. században a legdinamikusabb változást. Elsősorban az Erdélyi-szigethegység tanyákkal borított területei növekedtek hatalmas ütemben, újabb és újabb állandó lakhelyet biztosító középmagas ligetes vagy irtványos területeket, hegyhátakat, fennsíkokat vagy naposabb déli domboldalakat szállt meg a számbelileg gyarapodó állattartó lakosság. Ezt a gyors növekedést az alábbi példákkal is illusztrálhatjuk. Az első katonai felmérés adatai szerint a Gyalutól délnyugatra fekvő havasi Bánffy és Gyerőffy Dongó ekkor még 9, illetve 11 házból állt, a második már utcákba szerveződött falvakként tűnik fel. A ma nagyon sűrűn lakott Balktelep (Bălcești), Marcsest (Mărcești), Roska (Râșca), Feketedomb (Dealul Negru) vagy Hideghavas (Muntele Rece) az első katonai felmérésen még nem szerepel, a másodikon szórványosan már láthatók ezeken a területeken tanyák, a harmadikon már jelentős sűrűsödés figyelhető meg. A két világháború között a települések lakosságának száma sokszorosára nőtt.²⁰⁴ Havasnagyfalu (Mărișel) az első katonai felmérésen templommal rendelkező mintegy 30, Szamosfő (Măguri) mintegy 18 tanyából álló szórványtelepülés, a második felmérésen már jelentős, kiterjedt tanyarendszerek.

A XIX. század második felében az említett területen nem csak a hegyi tanyákkal borított övezetek nőttek, de

ezekkel szoros összefüggésben a szűk hegyi völgyekben, elsősorban ezek találkozásánál eleinte laza szerkezetű, majd egyre besűrűsödött völgyi láncfalvak jelentek meg. A korábban említett térségben az első katonai térképeken Szamosfő-Rekető (Măguri Răcățău) egyetlen házból áll, a másodikon már néhány porta, a harmadikon pedig a maihoz már hasonlítható település fedezhető fel. A hegyi tanyák és a völgyi falvak közti szoros szimbiotikus összefüggést igazolja az Aranyos völgyében létező falvak vizsgálata is. Ezek az első katonai térképen már jegyzett falvak a völgy irányába fokozatosan növekedtek, együtt a folyó és mellékvölgyeit övező domboldalakat tanya-rendszereivel. A XX. század derekára az Erdélyi-szigethegység lakosságának súlypontja a domboldalokról és a hegyhátakról fokozatosan a völgyekbe tevődik át.

A legkiterjedtebb hegyi tanyás övezeteket az Erdélyi-szigethegységben találjuk, a Maros völgyétől a Körös és Szamos folyók alkotta kelet–nyugat tengelyig szinte mindenhol ott vannak a különböző sűrűségű szórványtelepülések és völgyi láncfalvak. A terület legsűrűbb magja az Erdélyi-szigethegység híres bányavárosai köré tehető: Topánfalva, Abrudbánya, Verespatak, Zalatna, Aranyosbánya.

Kevésbé sűrű a tanyaövezet nyugatról indulva Krassó-Szörény irányából a Szebeni-havasokig, ahol Szeben Pojána körzetében újabb kiterjedt szórványtelepek vannak. Ezek közül néhány, a már említett Szeben Pojána, Zsinna, Rőd, utcás rendszerű, elágazó óriásfalvakká sűrűsödtek.

Nincsenek hegyi tanyák a Fogarasi-havasok északi lejtőin, az itt lakó román lakosság leginkább halmazos vagy elnyújtott völgyi falvakban lakik.

Kiterjedt tanyaövezetek vannak Töröcsvár és Rukkor térségében, majd újabb szünet következik Bodzaforulóig, ahol a tanyák mellett inkább hosszú, elágazó láncfalvak találhatók.

204 Butura 1989. 54.

18. A mezőszégi Mezőcsán halmazos településszerkezete és a környezetében kialakuló tanyák a XVIII. század végén és ma (Első Katonai Felmérés, Arcanum-Mapire digitális adatbázis)

19. Szerez település a mezőségi Nagyölyvesen
(Szabó Sámuel 2001)

20. Tanyák az Erdélyi Mezőségen (Szabó Sámuel 2001)

21. Tanya Magyarszentbenedek határában (2010)

Székelyvarságot, Pálpatakát és néhány kisebb települést leszámítva, Székelyföld havasain hiányoznak a tanyák. A Gyimesben völgymenti, ma már szinte folyamatos elágazó láncfalvakat találunk, melyek a mellékvölgyekbe is mélyen benyúlnak. Ezekhez szintén időszakosan lakott hegyi tanyák kapcsolódnak.

A Kárpátok erdélyi oldalán hiányoznak a települések a Gyergyói-medence északi sávjáig,²⁰⁵ ahol Maroshévíz környékén alakultak ki sűrű tanyás övezetek. Ezek a már említett kapcsolatrendszer szerint szorosan összefüggnek a Maros völgyében sorakozó völgyi településekkel. Szászrégentől keletre, a Görgény völgyében inkább csoportos települések és kisebb számú tanya található.

Sűrű tanyás övezetek és völgyi láncfalvak alakultak Besztercétől keletre, a Borgói-havasok lejtőin. Naszód vidékén és elsősorban a Lápos vidékén, az anyatepülések környezetében inkább szerez települések jöttek létre.

A dombvidéki tanyák

A hegyvidéki tanyáktól eltérő körülmények között és eltérő rendszerben jöttek létre az Erdélyi Mezőség és részben a Küküllők alsó folyásának tanyái. Viszonylag új keletkezésűek, létük az 1867 utáni tagosításnak köszönhető. A nagyobb méretű dél-mezőségi települések lakosságának jelentős része vállalta a tanyaóra való kiköltözést azt követően, hogy a telkéhez tartozó termőföldet egy darabban, egy megadott helyen számára kimérték.²⁰⁶

A mezőségi tanyák sűrűsége változó. A települések közti területen, a dombok által meghatározott kanyargó völgyekben, katlanokban láncszerűen vagy sík területeken telepekbe tömörülve találjuk őket. Az épületek az út mentén vagy a tanya belsejében állnak, gyakran a településeken belül megszokott beépítési rendszerben.

A legtöbb mezőségi tanya a terület déli részén található. A Maros és a Küküllők közötti dombságon Forró, Elekes és Magyarszentbenedek határában találunk a mezőségihez hasonló tanyákat.

A településszerkezeti formák és a kialakulási idejük közti összefüggés

A településszerkezetek vizsgálata kapcsán adódik a szakmailag jogos kérdés, hogy van-e összefüggés a településszerkezet formája és a település kialakulási ideje között. Erre a kihívásra, más kutatókhoz hasonlóan, jelen kötet módszertani lehetőségeinek keretei között mi is megpróbálunk választ keresni. Természetesen tudjuk, hogy megfelelő számú régészeti eredmény hiányában feltevéseink szilárd alapot nélkülöznek, ezért csak hipotézisként tekinthetünk rájuk.

205 A Marosfő környéki szórványtelepek a XX. században alakultak.

206 Dr. Kós 1989. 65–67.; Soós 1987.

Természetesen magunk is azt látjuk, hogy a keletkezési idő és a település morfológiai formája között van összefüggés, és az első felületes megközelítés azt sugallja, hogy minél újabb egy falu, annál szabályosabb formát vesz fel. Hangsúlyoznunk kell, hogy ez az állítás csak áttételesen és árnyaltan igaz: ha részletesebben elemezzük a települések társadalmi hátterét, akkor rájövünk, hogy a fenti állítás az esetek túlnyomó többségére azért érvényes, mert általában minél inkább napjaink felé haladunk az időben, a települést létrehozó és lakó közösségek társadalmi fejlettsége (a szervezettebb országos rendszerekbe való beágyazottsága) annál magasabb szintű, és ennek következménye a település formai szabályozottsága vagy éppen összetettsége. A szakmai szempontból szigorúbb elemzés azt a következtetést engedi levonni, hogy a települések formai összetettsége és rendezettsége nem a települések korával, hanem az őket létrehozó közösségek társadalmi szervezetségével van arányban. Jól igazolja ezt az állítást, hogy a római militarista társadalom az ókorban is hozott létre tájainkon négyzethálós szabályos városokat, és azt is látjuk, hogy a XIX. század során szintén keletkeznek teljesen szabálytalan, kizárólagosan a természeti adottságokhoz és tulajdonjogi megkötésekhez alkalmazkodó települések – gondoljunk a Kárpátok hegyi tanyáira vagy akár a jelenkori roma telepekre.

Természetesen összefüggést lehet keresni és találni egy adott helyen és adott korszakban élő közösség társadalmi berendezkedése és az általa létrehozott települések formája között, ám a kérdést a maga összetettségében ajánlott kezelni, és kizárólag a település formájából a keletkezési időre következtetéseket levonni nem ajánlott, úgy, miként egy közösség által használt településszerkezet ősiségéből az illető közösség megtelepedési idejére következtetni is tudománytalannak számít. Romulus Vuia megállapítja, hogy a teljesen szabálytalan tanyákból összeálló szórványtelepülés az összes, Erdélyben fellelhető településszerkezet-típusból a legősibb, és ebből arra következtet, hogy az ilyen rendszerben megtelepedő Erdélyi-szigethegységi románság Erdély ma élő népei közül a legkorábbi közösség.²⁰⁷ A tények ezzel ellentétben azt mutatják, hogy a szórványfalvak legnagyobb része a XIX. században keletkezett, sőt az évszázadokon át más rendszerű településszerkezeteket használó székelység is hozott létre hasonló földrajzi környezetben és részben hasonló termelési viszonyok és életmód mellett szintén a XIX. században ilyen településeket (Székelyvarság). Valer Butura Vuiával ellentétben pontosan azt hangsúlyozza, hogy a szórványtelepülések a fiatal falvak csoportját gazdagítják.²⁰⁸ A székelyföldi Sóvidék középkori településrendszere kialakulásával kapcsolatosan Sófálvi András régész-kutató a mai települések előzményeiként egymástól kis távolságra elhelyezkedő gazdaságokat jelöl meg, melyek a mai települések területén, ezek középkori magjában álltak. Leírása megegyezik azzal, ahogy a

22. Csoportos település hegyháton, a Szeben melléki Szeben Pojánán (2013)

halmazos települések korai fejlődését látjuk, az általa szórt tanyáknak nevezett egységek az általunk korai, nemzeti „őstelkeknek” nevezett tulajdonoknak felelnek meg.²⁰⁹ Benkő Elek szintén a halmazos települések elsőbrendűsége mellett foglal állást.²¹⁰ Magunk részéről nem tartjuk valószínűnek a kizárólagosan tanyás településrendszer középkori társadalmi és gyakran háborús politikai viszonyok közti életképességét Erdélyben, létezésüket természetesen nem zárhatjuk ki, ám ezek mindig csoportos anyatelepülésekkel összefüggésben léteztek.

Erdély településeit megvizsgálva levonhatunk néhány következtetést. Egy közösség mindig ott telepszik meg, ahol az életmódjának megfelelő környezetet talál, azaz az élet viszonylagos biztonsága és az élelem megtermelésének feltételei adottak. Erdélyben két alapvetően különböző helyzet párhuzamos létezését figyelhetjük meg. A földművelést és állattartást kiegyensúlyozottan művelő lakosság (a vármegyék magyarjai és románjai, a kiváltságos területeken a székelyek és a szászok) mindig a völgyekben való csoportos, azaz falvakban való megtelepedést választották, míg a túlnyomórészt pásztorkodó románság a magashegyi fennsíkokon, hegyoldalakon, dombháton is hozott létre elsősorban tanyákat vagy ezek besűrűsödésével keletkező szórványtelepüléseket (esetenként szoros viszonyban völgyi vagy akár fennsíki csoportos falvakkal). A két forma között igen nagy az időbeni különbség: a középkorra és kora újkorra az első, azaz a csoportos települések létrehozása jellemző, a tanyák és szórványtelepek a kora újkortól a csoportos településekkel szoros összefüggésben jönnek létre.

A települések utcahálózata mindig az adott természeti körülményekhez alkalmazkodik: az utcák lehetőleg a legkevesebbet emelkednek, azaz a szintgörbék vonalát követik, vagy ezekkel a lehető legkisebb szöget zárják be. Ezért a szűkebb völgyekben a völgy irányában elnyújtott

207 Vuia 1975–80. 163–178., 345–357.

208 Butura 1989. 50.

209 Sófálvi 2005. 60–79.

210 Benkő E. 2012. 75.

és a mellékvölgyek irányába elágazó falvak alakulnak. Széles völgyekben, árterületek sík teraszain a települések szabályosabbak, az utcák egyenesebbek, centrális formák is kialakulhatnak – de gyakran sík terepen is a főút iránya a meghatározó, és a település formájának elnyújtását eredményezi. Hegyháti településeken is igen jelentős tényezők a szintgörbék, ilyenkor előfordul, hogy a település utcái a domb vagy hegy gerincét követik (Szeben Pojána, Zsinna, Rőd).

A halmazos település létrejöttéhez kisebb közösségi szervezőerő szükséges, mint a szalagtelkes települések rendszeréhez. A telkek elosztása a környezet adottságai és a közösség belső hierarchiája függvényében történik, az utchálózat ezekhez igazodik, időben alakul, a telkek osztását követően utcákkal, zsákutcákkal bővül. Halmazos települések Erdélyben a honfoglalás korától a XI–XIV. században nagy számban jöttek létre, és tekintettel arra, hogy utchálózatuk a természet adottságaihoz rugalmasabban alkalmazkodik, ezek a dombos vidéken évszázadokon keresztül ebben a rendszerben bővültek. Etnikai szempontból megállapíthatjuk, hogy halmazos településeket magyar (székely), román és szász közösségek egyaránt hoztak létre.

Szalagtelkes (egyutcás, sokutcás, orsós, elágazó sokutcás) települések nagy számban keletkeztek a XIII–XV. században, és a korábban létrejött települések egy része is ebben a rendszerben bővült és növekedett a XVIII–XIX., sőt a XX. században is. Az ilyen település is alkalmazkodik a természeti körülményekhez, ezért az utcák dombos vidéken ezekben sem egyenesek, ám a telkek szabályossága gyakran felülírja az alkalmazkodás természetes módozatait – azaz a telkek és az utcák nincsenek a legtermészetesebb helyzetben, meredekebben lehetnek. A legszabályosabb szalagtelkes települések létrehozói a szász közösségek, de keletkeztek és használtak szalagtelkes településeket a román és magyar közösség tagjai is.

A fenti két megállapítás azt sejteti, hogy Erdélyben a halmazos településszerkezet megelőzi a szalagtelkest, de a két időintervallum hosszan átfedődik, azaz egy időben, sőt egymás szomszédságában az egyes közösségek szervezettségi fokának megfelelően halmazos és szalagtelkes falvak jöttek létre. Tehát nem minden esetben a halmazos falu keletkezett korábban, ahogy azt egyes szerzők sejtetik. Entz Géza szerint a soros település első erdélyi említése 1350-ből származik: egy marosillyei osztálylevélből az tűnik ki, hogy a magyar falut egy a Marosig terjedő út szelte át.²¹¹ Egy 1418-ban keletkezett leírásból arra következtethetünk, hogy a szintén Maros menti, már eltűnt Folt település is egyutcás soros település volt, utcáján kétoldalt mintegy 46 jobbágytelek sorakozott.²¹² Állást foglal ebben a kérdésben Szabó István is, aki főleg Magyarország Erdélyen kívüli területéről rendelkezésére álló írott források alapján arra a

következtetésre jut, hogy a szalagtelkes, utcás falvak nagyobb számban léteztek, mint a halmazos szerkezetűek, és ezek szerinte régebbiek is.²¹³ A kutatás módszertana alapján a szerző arra figyelte fel, hogy a birtokmegosztások során egyes falvakban utcák szerint történik a birtok leírása, más falvakban telkeként. Szabó István úgy ítéli meg, hogy ahol nem utcák szerint történt a birtok leírása, ott a falu utcátlan, azaz halmazos szerkezete miatt volt szükség a telkek szerinti felsorolásra. A szerző maga is fontosnak tartja megjegyezni azt, amit magunk is lényeges szempontnak tartunk, hogy halmazos szerkezetű falvakban is vannak utcák, valamint utcás falvakat is le lehet írni telkek alapján, tehát a módszer statisztikai eredményei kiigazításra szorulnak. Hozzáteesszük, hogy a főleg Erdélyen kívüli területekről érkező adatok elemzése azt sem zárta ki, hogy Erdélyben a középkori falvak nagyobb része ilyen viszonylatban is halmazos szerkezetű lett volna.

A teleklábas falvak újkori telepítések eredménye. Megjelenésük a Kárpát-medencében a XVIII. századra tehető, de Erdély belső területein, leginkább települések bővítésére, a XIX. század végén és a XX. század elején használták.

Hegyi tanyák, szórvány- és szeres települések az általunk vizsgált korszakban (XVIII–XX. század) is folyamatosan keletkeztek. Régészeti kutatások vagy középkori írott források hegyi szállásokról, tanyákról csak elvétve készültek, adataink csupán néhány székelyföldi havasbirtokról vannak. A hegyi tanyák és szórványtelepek létrehozói kis számú székely kivétellel románok.

A dombvidéki tanyák Erdélyben a XIX. század végétől kezdődően jelennek meg, korábban ez az életforma vidékünkön nem volt elterjedt. (Ez a tény a középkor és kora újkor vagyon- és életbiztonsági feltételeit ismerve teljesen érthető.) A dombvidéki tanyák létrehozói vegyesen magyarok és románok.

Végül tekintsük át a túlsúlyban levő faluszerkezetek egyes tájegységeken történő megoszlását. Hangsúlyozzuk, hogy a domináns formát vagy formákat keressük, mert mint láttuk, minden területen több morfológiai típus együttesen fordul elő.

Székelyföldön Udvarhelyszéken, Háromszéken és a szomszédos Hétfaluban, részben Csíkbán és Maroszáéken a falvak halmazos és kisebb mértékben utcás szerkezetűek.

Barcaságban szinte kizárólagosan szalagtelkes falvak létesültek.

Hétszékben és a Küküllők, valamint a Maros völgyének szász falvai nagyobb részben szalagtelkesek, kisebb részben halmazosak.

Beszterce környékén szalagtelkes és ezen belül orsós falvakban élt a szász és részben magyar, halmazos falvakban a magyar és román lakosság.

211 Entz 1996. 46.

212 Entz 1996. 98.

213 Szabó I. 1969. 121–159.

A Küküllők és a Maros völgyében leginkább szalagtelkes, esetleg halmazos utcahálózatra épülő szalagtelkes falvak az uralkodók.

Az Erdélyi Mezőségen a kiterjedt halmazos települések mellett sűrű tanyarendszer található, de feltűnnek utcás és teleklábas rendszerben bővült települések is.

Aranyosszéken halmazos és szalagtelkes falvakat találunk.

Torockó és Torockószentgyörgy elágazó, sokutcás szalagtelkes falvak.

Kalotaszeg elsősorban szalagtelkes, elágazó sokutcás falvakból áll, de tovább él néhány halmazos faluszerkezet is.

Szilágyság Meszestől keletre eső területein, illetve a Mezőségtől északra fekvő átmeneti övezetben szalagtelkes és halmazos falvak egyaránt megtalálhatók. A szűkebb völgyekben elsősorban völgyi elágazó falvak találhatók.

A Barcaság szomszédságában levő törcsvári hegyi övezet szórványtelepülésekből, a völgyekben völgyi irtványfalvakból áll.

Fogaras vidékén völgymenti nyújtott utcás és kisebb mértékben halmazos falvak vannak.

A Szeben melléki román övezet völgyi és hegyháti halmazfalvakból és tanyás szórványterületekből áll.

A Hátszegi-medencében halmazos és kisebb számban utcás falvakat találunk.

Az Erdélyi-szigethegységben szórványtelepülések és völgyi lánc-, illetve halmaztelepülések jöttek létre.

Marosszéken és Gyergyószéktől északra völgyi láncfalvas és hegyi tanyarendszeres román vidékeket találunk. A Görgényi-medencében halmazos és utcás elágazó falvak egyaránt megtalálhatók.

A Beszterce környéki hegyvidéken román ajkúak által lakott völgyi láncfalvak és tanyás szórványtelepülések vannak.

Mint láthatjuk, a táji tagolódás szempontjából a település morfológiai formája nehezen használható kritérium. Kizárólagos változókat nem tudunk meghatározni, ahogy a karakterisztikus változókká nyilvánítás vonatkozásában is visszafogottan kell nyilatkoznunk. Egyetlen forma egy vidéket ritkán jellemez, általában egy, két, sőt három domináns forma is feltűnik.

Fontos körülmény, hogy az általunk vizsgált területen a települések a XVIII. századig szinte mindenhol létrejöttek. Kivételt képeznek a magashegyi övezetek szórványfalvai – ez önmagában erősíti azt a döntésünket, hogy a magashegyi dinamikus fejlődő és terjedő szórványfalvakat településszerkezeti szempontból karakterisztikus változóként értékeljük.

A többi terület esetében úgy érezzük, hogy a településszerkezet és a telekhasználat, azaz az udvareltrendezés együttes vizsgálata segítségével lehet olyan változópaárokat találni, amelyek egyes területek önálló táji jellegét erősítik.

23. Kászónjakabfalva távlati képe (2010)

24. Családi zsákutca (kutyaszorító) Kászónfeltizen (2008)

25. Zsákutca (kutyaszorító) Kászónimpéren (2008)

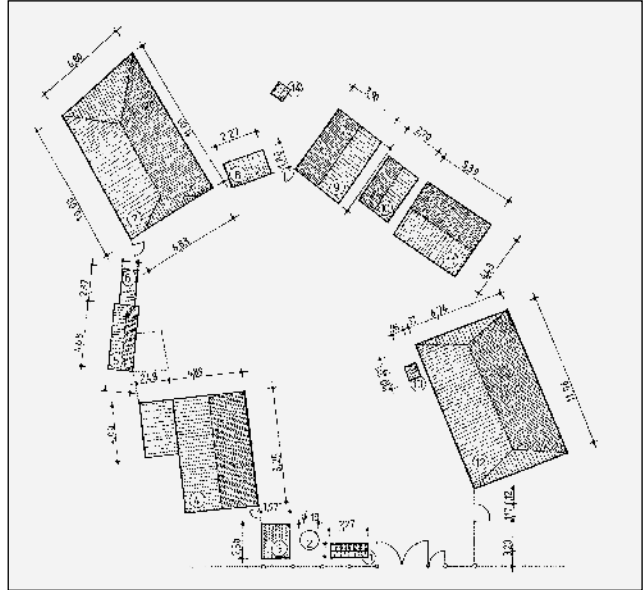
segítségével kiegészíthetjük korábbi helyzetre vonatkozó adatokkal.

Erdély falvainak túlnyomó többségét a csoportos falvak teszik ki. Ezek esetében jól elkülöníthető a belterület, ahol a telkek egymáshoz közel, viszonylagos rendben találhatók, és a külterület, ahol a mezőgazdasági művelésre alkalmas földek vannak. A Kárpátok magasabban fekvő hegyhátaiban elsősorban a román lakosságú területeken egymástól távolabb vagy közelebb levő tanyákat, illetve az ezek besűrűsödéséből létrejött szétszórt vagy szerez településeket találunk. Kiterjedt tanyarendszer alakult ki az Erdélyi Mezőség kopár dombjain, a létező csoportos települések közötti területen, valamint szórványosan a Maros és a Küküllők közti dombtság egyes vidékein is.

Csoportos udvarok

A legarchaikusabb udvareltrendezési formát a csoportos udvarok őrizték meg.²¹⁴ Ezeknek különböző változatai a csoportos települések telkein és a tanyákon egyaránt előfordulnak. A csoportos udvarban az épületek egymástól kis távolságra, de külön fedél alatt állnak, bejáratukkal befele fordítva, körbeveszik udvart.²¹⁵ Az épületek közötti belső tér egy oválist megközelítő kontúrnek felel meg, így minden épületből jól szemmel tartható a teljes udvar és a többi épület bejárata is. Az udvar szabályossága, szélessége befolyásolja az épületek közötti távolságot és a kialakuló belső udvar alakját. A hegyi tanyákon általában semmilyen külső megszorító tényező nincs, az épületek helyzetét leginkább az építésre kiszemelt terület lejtősége határozza meg. Az egyes épületeket igyezkettek úgy fordítani, hogy hosszabb oldaluk minél naposabb legyen, ugyanakkor minél kevesebb földmunkával és kőalapépítéssel lehessen létrehozni a szerkezetnek szükséges sík alapterületet. Településen belüli telkek esetén a telkek szélessége a legmeghatározóbb tényező, ám Erdély domborzati változatossága következtében ezeknél is szempont a talaj egyenletlensége.

A legarchaikusabb csoportos udvarokban minden funkciót külön épület szolgált. Az épületek típusait a mezőgazdasági termelés formái határozták meg. A hegyvidéken magasabban fekvő, főleg állattartáson alapuló mezőgazdaság kevesebb épületet hozott létre. A Mócvidék hegyi tanyáiban a lakóház mellett egy-egy pajta és legfeljebb néhány ól található. A gabonatermesztéssel is foglalkozó dombvidéki falvakban különböző tárolóépületek egész sora jelenik meg.²¹⁶ A csoportos udvareltrendezés archaikusabb formáit Erdélyben ott találjuk, ahol a társadalmi berendezkedés és a szegénység gátolta a különféle funkciók egy épületbe való összevonásával járó építészeti fejlődést, és ahol ugyanezen okokból a házak fedésére szerves növényi anyagokat, szalmát, nádat

29. Csoportos telek a mezőségi Kötelenden (Szabó Sámuel 2001)

30. Csoportos udvar a mezőségi Faragón (2012)

31. Csoportos udvar a sóvidéki Siklódon (2011)

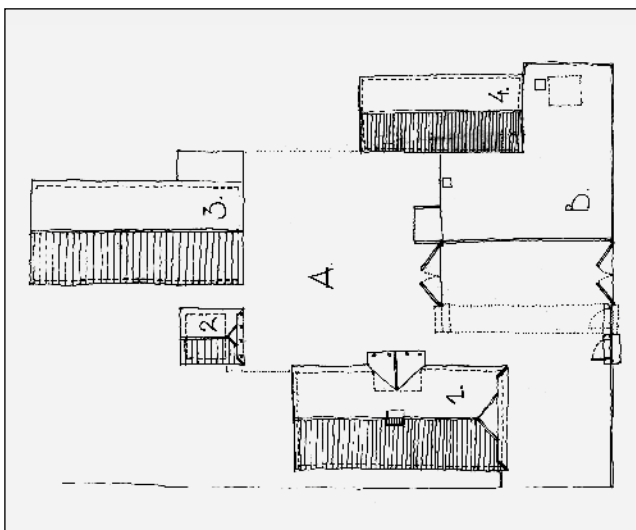
214 Bátky-Győrffy-Viski 1933–34. I. 134.

215 Istvánfi 1997. 126–128.

216 Vuia 1975–80. 13–25.

32. Baromudvaros telek az aranyosszéki Felsőszentmihályon (Téglás István 1909)

33. Baromudvaros telek Felsőszentmihályon, A: belső udvar, B: baromudvar, 1: lakóház, 2: gabonás, 3: csarnokcsűr, 4: istálló (F. Oláh Xénia rajza)

34. Baromudvaros telek Felsőszentmihályon (2008)

használnak. Ezek gyűlékonysága indokolta az épületek egymástól nagyobb távolságra való elhelyezését. Ilyen terület az Erdélyi Mezőség északnyugati térsége, ahol napjainkig fennmaradt az épületek náddal való fedése.²¹⁷ A telken a lakóház mellett sütőházat, gabonást, pincét, jármos csűr, istállót, disznóólt, kisebb baromfiókat, kukoricakast, és esetenként kisebb színeket találunk.

Különböző funkciókat kiszolgáló összetettebb épületek emelésével csökkentették a telken levő építmények számát. Gyakori a lakóház meghosszabbításában gabonást, a sütőház mellé fásszint, esetleg disznóólat kialakítani, a csűrrel egy fedél alatt pajtákat és szénatárolókat létrehozni. Ez a folyamat Kalotaszegen, Székelyföldön, Aranyosszéken kiteljesedett, mindemellett a csoportos elrendezés nyomait ezeken a területeken is megtaláljuk. Általában a szélesebb belsőségek esetében látjuk azt, ahogy a telek épületeit az udvar kerülete mentén helyezik el.

Baromudvaros vagy kettős telek

Szintén archaikus és többfelé is jól kimutatható a baromudvaros (vagy kettős) telek egykori vagy mai létezése, melynek kialakítása abban áll, hogy az utcáról a telek kapun előbb egy külön, az állattartásnak szentelt gazdasági udvarba jutunk, majd innen egy második kapun keresztül közelíthetjük meg a lakóház körüli, lakó- és tárolófunkciókat tömörítő belső udvart.²¹⁸

Nyomaival szinte a teljes erdélyi térségben, Királyföldön, Aranyosszéken, Kalotaszegen,²¹⁹ Szilágyságban, az Erdélyi Mezőségen, Székelyföldön, Gyimesekben, a Déli-Kárpátok lejtőin, a Hátszegi-medencében egyaránt találkozhatunk.

A kettős udvarok különböző felépítése azt sejteti, hogy kialakulásukat nem feltétlenül egyazon feltételrendszer befolyásolta. Közös bennük, hogy az ólak és az ezekhez kapcsolódó ganéthalmok utcaközeli helyzete az udvarnak a ház körüli részét úgymond tehermentesíti: az állatok nem járnak el a lakóház közvetlen közelében, így ez tisztábban tartható. Ezt a körülményt erősíti az, hogy az ilyen elrendezésű – fordított – udvaroknál általában az utca egy patakmeder mentén kanyarog, a telkek pedig az utca felé lejtnek. Ily módon az esővíz a ganédombot nem a ház előtt mossa végig az udvaron, hanem a legrövidebb úton kijuttatja a telekről az utca és ezáltal a patak felé, másfelől az állatokkal sem kell végigjárni naponta az udvart, s a takarmányos szekérrel sem kell a dombra felhajtani.

Ilyen fordított udvarokkal találkozhatunk napjainkban is a kalotaszegi Bocson, a mezősegi Mezőkeszűn vagy a nyárádmenti Jobbágytelkén és máshol. Bocson a völgyi falu alsó részén a patak medrét követő utcát az

217 Dr. Kós 1989. 67–77.

218 Gunda 1941b; Vuia 1975–80. 13–25.; Morvay 1968. 51–65.

219 Furu 2007. 19–22.

utcavonallal párhuzamosan, utcafrontra állított pajtás csűrök szegélyezik. A telkekre a csűrök közti keskeny részen járnak be, a lakóház a telek mélyén, az utcára merőlegesen áll. A telkek a falunak ezen a szakaszán meredek, így a ház magasabban található. A helyiek a sajátos elrendezést azzal magyarázzák, hogy ily módon a dombról lefolyó víz a csűrök mellett felhalmozott trágya levét nem mossa végig az udvaron.²²⁰

Mezőkészüben, szintén meredekebb telkeken, a lakóházak a telek belsejében, az úttal párhuzamosan, míg a csűrök az utcavonal közelében, erre merőlegesen helyezkednek el. Ez az elrendezés több mezősi településen is fellelhető. Dr. Kós Károly régi rendnek megfelelő telkeként említi a fent leírt formát, mely szerint a telek közepe felé helyezték el a házat, párhuzamosan az utcával, az utcához közel, akár az utcára nyílóan pedig a marhapajtát, és ugyanez került a juhakol és a disznóól is – azért, hogy az állatok ne tapossák le az udvart, és így a trágya is könnyebben kidobható és elszállítható volt. A ház körül álltak a kukoricakasok és a majorságólak, illetve amennyiben a portán volt cséplőcsűr, azt is a telek mélyére helyezték. Ilyen elrendezést dr. Kós Károly Széken, Ajtonban, Magyarpalatkán,²²¹ Gunda Béla pedig Gyulatelkén, Mezőcsűrön, Kozmatelkén és Botházán talált.

Jobbágytelkén a Csámpi és Kalányos nevű utcákban szintén hegyoldali keskeny, meredekebb telkeken a csűr is és a lakóház is az utcára merőlegesen áll, a csűr mellett lehet eljutni a hátsó udvarba, ahol a lakóház épült.²²² Megfigyelhető, hogy mindhárom említett példa meredekebb telkekre jellemző. A telekhasználat szempontjából kétségtelenül előnyös, hogy a csűr, ahova a takarmányt lerakják, a telek alsó részén, az utcához közel található, így el lehet kerülni a meredek udvaron a szekérrel való ki-bejárást.

Kettős, fordított telkek kis számban, szóróványosan a Szászföldön is fennmaradtak. Netuson a vártemplom közelében maradt fenn egy olyan fordított telek, ahol a magas fedeles kapu mögött, az utca felől a nyeregteret gazdasági helyezkednek el, mögöttük pedig a csonkakontyolt, díszített homlokzatú lakóház áll. Szászsalmadon a vártemplom alatti teljes utcatorlasz telkei fordítottak. Az utcára merőlegesen, utcafrontos kialakítással állnak a csűrök, ezek tengelyében istálló és kisebb melléképületek, majd a telek hátsó, magasabb oldalán a széles, díszített homlokzatú, oldalkamrás, csonkakontyolt tetős lakóházak állnak. Hasonló telekelrendezés Muzsnán is előfordul, itt az utcára merőlegesen épített csűrök a telek belsejében, a kerítéstől távolabb állnak.²²³

Orbán Balázs szerint a XIX. század második felében egész Marosszéken elterjedt volt a fordított, kettős udvarszerkezet. Leírja, hogy Alsó-Nyárádmentén az előudvarban voltak az istállók és marhaólak, majd egy újabb kapu mögött volt a belső „főudvar”, ahol a lakóház, és hátrább a takarmány és a csűr állt. Megtudjuk azt is, hogy Ilencfalván és Lukafalván az „előudvart” is két részre osztották, az egyik része a tulajdonképpeni baromudvar, de volt még egy kizárólag közlekedést szolgáló átjáró rész is.²²⁴

Udvarhelyszéki kettős telkekről adnak hírt a Lázár István püspök nevéhez köthető vizitációs jegyzőkönyvek is. Csehétfalván 1789-ben az unitárius parókia telkére „...bémenetelt engednek egy nagy bükfa deszka kapu, a mellette levő fenyő fa deszka kűs kapuval vagy ajtóval együtt mellyeken belül vagy az akol, vagy külső udvar, jobbra a csűr két istállókkel két felé nyíló két deszka csűr kapuval és csűrös kerttel együtt lévén ebben két asztal lábak, is a kert mellett szilva fák ültetve. Ezen csűr kerten kívül a közön vagy egy élő vízü kút (...), és ezen állól két fellől sertés hizlaló ól és ugyan sertés rekesztő két kis pajta a végiben levő árnyékkal együtt szalmás fedél alatt. A leírt külső udvarról a belsőben egy nagy és egy más kisebb kapu szolgálnak mellyeken belől egy kőből kirakott gémes kut, alól pedig és feljül veteményes kertek vagynak, egyik létsz és a más sövény fedeles kerttel lévén külön kertítve. Ezen belső udvaron vagy a papság háza, háttal napkeletre boronafából tornáztoson építve sendelyes fedél alatt, (...) Ezen leírt papság házában feljül vagy deszka fedél alatt borona fából rakott házatska, lévén ajtaja fa sarkakkal és kilitnse, tüzelő helye pedig kuptor, vagy sövényből fonva (...) Megint ahoz közél vagy borona fából sendely fedél, alatt zár nélkült való ajtóval épült sütőház lévén benne egy sütő kementze ezen felyül pedig a temölöm fundusáig szolgál szép új ültetett szőlvas gyümölcsös kert melynek külső szegeletén (747) egyik kiskapu kijárat a templom fundusára”.²²⁵ Tordátfalván 1789-ben „bémenetelt enged elsőben is a külső udvarra egy nagy kapu holott balról szalmás fedél alatt egy ház más sertás pajta, jobbról pedig hasonló fedél alatt egy csűr rajta levő két kapukkal és két pajtákkal ezeknek is külön külön ajtajok lévén, ezen csűr megett pedig a csűrűskert ebben három asztal lábakkal. A lerírt első udvarról a belsőre a bejárást egy kapu és egy ajtó mellyekkel szemben van sendellyes fedél alatt boronából épült papság háza”.²²⁶

Romulus Vuia ilyen fordított kettős udvarok meglétét jegyzi fel a Hátszegi-medencében,²²⁷ Gunda Béla pedig telekrajzokat is közölve szemléltette a Lápos menti kettős telkek fentihez hasonló sajátosságait.²²⁸

A fordított udvartípus kialakulásában fontos szerepet játszhatott az egyes települések szabályozottságának

220 Miklósi 1999. 62–63.; Furu 2007. 74–75.

221 Dr. Kós 1989. 67–69. Gunda 1966. 348.

222 Terepkutatás: 2011–2012. Egy idős adatközlő arra hivatkozott, hogy szülei azért építették így a házat, hogy távolabb legyenek az utca zajától. A magyarázat kétségtelenül hamis, de jól mutatja, hogy a ma élő telektulajdonosok maguk sincsenek tisztában ezen archaikus telekelrendezési forma sajátosságaival, valós funkciójával.

223 Hülsemann 2012. 156.

224 Alsó-Nyárádmentén, „mint csaknem mindenütt Marosszéken”, kettős udvarról tájékoztat Orbán Balázs. (Orbán 1870. 43–44.)

225 LIPVJ I 1788–89. 746–747.

226 LIPVJ I 1788–89. 762.

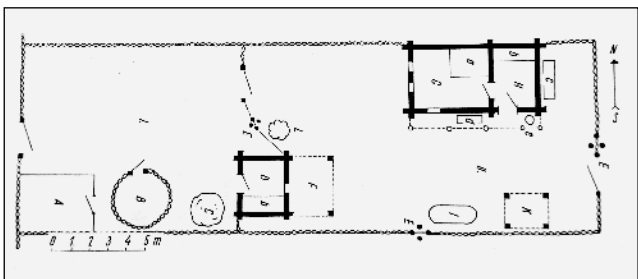
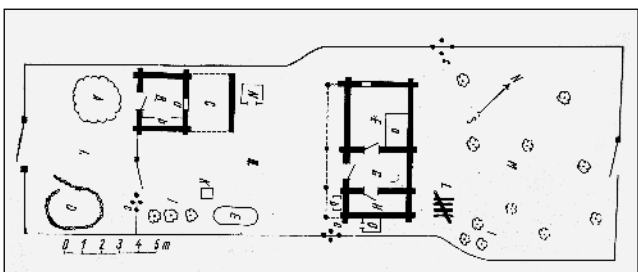
227 Vuia 1975–80. 32–33.

228 Gunda 1941a, 1941b.

35. Baromudvaros telek a hátszegi Hacacselen
(Romulus Vuia, 1928)

36., 37. Baromudvaros telek kemencés lakóházzal
Kupsafalván és Tágfalván, Lápos vidékén
(Gunda 1966. 340., 343.)

38. Baromudvaros telek a nyárádmenti Jobbágytelkén (2011)

hiánya. Minden bizonnyal a patakmederhez közeli részekben az áradás veszélye, a talaj nagyobb nedvessége eleve lehetetlenné tette a minden időjárási körülmények között jól járható utcák létét, így a közlekedés nem kizárólag a mai utcák vonalán, hanem az udvarok közti kerítések hiányában, más mezsgyéken is zajlott. A telkeken való átjárás a XIX. században még sokfelé elfogadott volt, sőt az ehhez kapcsolódó szokások még a XX. század végén is sokfelé éltek. A XVIII. századi katonai térképek jól sejtetik, hogy egyes falvakban a mai utcák vonalán folyó patakok széles medrei közelébe sem építkeztek, ezek szabályozása csak a XIX. század során, javarészt a század második felében következett be. A fenti földrajzi körülményekhez hasonlókat ír le, és ezekben látja az erdőháti kettős udvarok kialakulását Morvay Judit is, aki megjegyzi, hogy kutatásai azt is bizonyítják, hogy a kettős telkek használata a települések utcáinak és vizeinek szabályozásával és a kertek bekerítésével szorult vissza.²²⁹

Megjegyezzük, hogy kettős udvarokkal sík vagy viszonylag sík telkeken is találkozunk, jelezve, hogy a minta nem kizárólag a fentebb körvonalazott használattal és településrenddel áll kapcsolatban. Példaként bemutatjuk az Aranyosszékre jellemzőnek tekinthető kettős udvarokat. A széles telek utcához, kapuhoz közeli részén alakították ki az állatok tartását szolgáló, pajtából, ólaktól álló *külső udvart*, melyet saját kerítéssel zártak körül. A külső udvar kerítése egykor az utcaajtó és a kapu között indult, úgy, hogy gyalogosan a belső udvarba, kocsival pedig a külső udvarba lehetett behajtani.²³⁰ A külső udvarba a lakóház irányából egy *kisajtón* lehetett bejönni, kocsival pedig egy *hátsó léces kapun* keresztül lehetett a telek mélyére továbbhajtani. Ismertek olyan telkek is, ahol a baromudvar utcai és belső kapuja egyaránt fedett gyalogkapuval ellátott, teljes értékű kapu.²³¹ Előfordult az az elrendezés is, mikor a szarvasmarhapajtát vagy lóistállót tartalmazó épületrész a belső udvarban kapott helyet, úgy, hogy egyik oldala, melyen az ajtót, a kieresztőt nyitották, a külső udvarban legyen. A külső udvarral párhuzamosan, a széles telek szemben levő részén, az utcától távolabb volt a lakóház, előtte, Jankó szerint, eperfa vagy almafa állt, alatta egy malomkőből készített kőasztal, mely mellett nyáron „pezsgett az élet”.²³² A lakóház mögött, a kapu felé fordulva, az udvar mélyén állt a homloktornácos, gyakran tekintélyes méretű, esetleg alapincézett gabonás, mellette szintén az utca tengelyére merőlegesen, a házzal párhuzamosan a *jármas csűr* vagy állványos csarnokcsűr, azaz egy hossz tengelyes cséplőcsűr. A csűr és a gabonás mögött veteményeskert, még távolabb gyümölcsös volt. A gabonás helyett, szintén

229 Morvay 1968. 51–65.

230 Jankó 1893. 93., 94.

231 Téglás István fényképhagyatékának kutatását Bajusz István régész tette lehetővé.

232 Várfalvi adatközlőnk megerősítette ezt a jelenséget.

az udvar mélyében állhatott sütőház vagy tágas nyári konyha.²³³

Aranyosszéken az ilyen udvarok sosem kizárólagosan fordulnak elő a településen, hanem mindig a szokványos soros vagy keresztcsűrös keskenyebb udvarok sorába ékelődnek. Közös vonásuk, hogy túlnyomórészt szélesebb telkeken, azaz nagygazdák belsőiségein jönnek létre. Feltűnő, hogy az ilyen telkeken állnak a még fennmaradt jármos cséplőcsűrök is, melyek szintén kizárólagosan a vagyonosabb réteg tulajdonai voltak. Az ilyen széles és az utca felé osztott – azaz a baromudvarba és a ház udvarába való bejárást egyaránt biztosító telkek kialakulásában nem zárhatjuk ki az erdélyi kora újkori udvarházak mintaközvetítő szerepét sem. Erre mutat a XVI–XVIII. századi udvarházak és kastélyok sajátos telekhasználat: a kapun nem ritkán először a gazdasági udvarba jutunk, majd ezen áthaladva érjük el az udvarházat és közvetlen környezetét tartalmazó belső udvart.²³⁴

Fordított, kettős telkek emlékét őrzik a Gyergyói-medence óriásfalvainak telkei is. Itt a nagyszámú szarvasmarha *szilaj* vagy *rideg* tartása vezetett el ezen rendszer kialakulásához. Nyáron az állatok a legelőket járták, a telelés a falvakban történt. Ma már csak a gondosan elkészített telkeken belüli kerítések nagy száma tűnhet fel az arra utazónak, de a házak java része már az utcához közel áll. Imreh István 1839-es leírásokra hivatkozva tárja eléünk, hogy a gyergyói portákon több apró ól, néhol akol a rideg marha számára, és természetesen ház található, ez utóbbi viszont a telek belsejében áll. A telelő szarvasmarhát viszont csak néhol tartották akolban, leggyakrabban erre a célra az udvart, és ennek is a gondosan elkerített utca felőli részét használták.²³⁵

Mint láttuk, a fordított udvar szélesebb vagy keskenyebb telkeken egyaránt létrejöhetett. Szélesebb telkek esetében, miként az előbbieken leírt aranyosszéki udvarnál, az utcáról külön kapu nyílik mindkét udvarrészre. Ilyen megoldásokkal találkozhatunk Székelyvarság vagy az Úz völgye hegyi tanyáinál is.²³⁶ A keskenyebb telkeken egy belső kerítés és ezen elhelyezett második kapu biztosítja a ház körüli tiszta udvarba való belépést. Szintén minden vidéken gyakran előfordul, hogy a két udvarrész között semmilyen kerítés nincs – azaz a használat maga szabályozza a két térrész jellegét, avagy csupán a pajták körüli részt kerítik el, hogy a jószág szabad legelésését korlátozzák. Azzal is számolnunk kell, hogy az aktív állattartás háttérbe szorulásával, illetve a gazdák előregedésével a korabeli kerítések már nincsenek helyükön – felméréseink során több elhagyott vagy

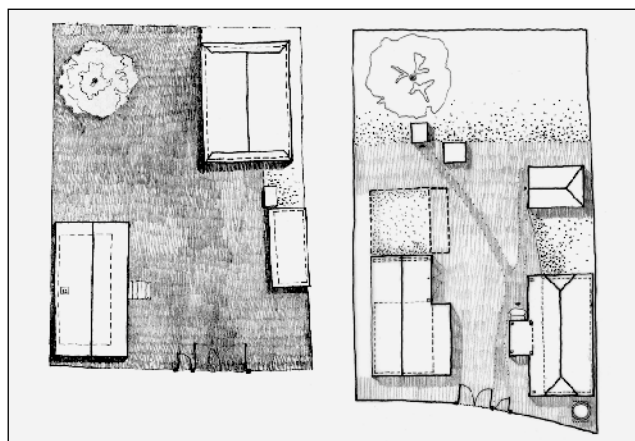
csak idős emberek által részlegesen használt fordított udvart találtunk. Összességében megállapítható, hogy az eltérő településföldrajzi adottságok csupán a kettős udvar formáját, a tagoltság mikéntjét befolyásolták – a baromudvar kialakulásáért, mint neve is jelzi, az ugaros gazdálkodással együtt járó szilaj állattartás sajátos körülményei a felelősek. Ennek megszűnte szorította háttérbe a kettős udvarok használatát.

Párhuzamos udvarok

Az előző baromudvaros használatához igen közel áll, ugyanakkor a csoportos udvar fejlettebb formájának is tekinthetjük a párhuzamos udvart. A lakóház általában merőlegesen áll az utca vonalára, a pajták csűr vele szemben vagy srégen szemben, a telek másik oldalán található. A lakóház állhat az utcafronton, vagy előkerttel az utcától nem nagyon távol, a csűr pedig mélyebben az udvarban vagy fordítva, kerülhet a csűr is az utca felé, a lakóház pedig a telek belsejébe. (E másodikként leírt elrendezésről látjuk, hogy sokban rokon a baromudvaros formával, csupán a két udvarrész lehatárolása hiányzik.) A többi, kisebb melléképület körülvéshi az így kialakult belső udvart. Ez a telektípus Közép-Erdély északi felében általánosabb, Kalotaszeg északi területein, Szilágyságban az északi átmeneti övezetekben egyaránt elterjedt.²³⁷

39. Párhuzamos udvarok Aranyosrákoson (2008)

40. Párhuzamos udvarok a kalotaszegi Inaktelkén és az udvarhelyszéki Tarcsafalván (F. Oláh Xénia rajza)

233 Jankó megjegyzi, hogy a tágas nyári konyhákban látták el nyaranta az aratásról és egyéb mezeti munkáról hazatérő munkásnépet, akik számára mindig külön főztek. Kövenden és Bágyonban az ilyen nyári konyhákat rögtönözhatték lombsátorból is. (Jankó János 1893. 94., 95.)

234 B. Nagy. 1977. 18–24.

235 Imreh 1983. 196–197.

236 Báth 2007b. 45–58.

237 Furu 2007. 19–22.

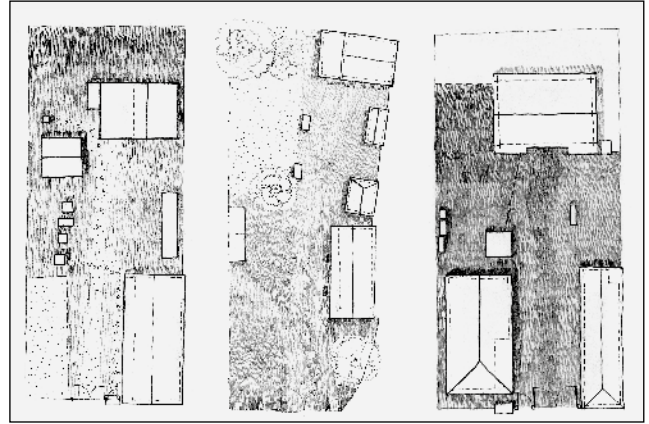
41. Soros udvar a Kis-Küküllő menti Küküllődombón (2010)

42. Soros udvar a hétszéki Nagybaromlakon (2007)

43. Soros udvar a nyárádmenti Májában (2008)

44. Keresztcsűrös udvarok a kalotaszegi Nyárszón, Inaktelkén és zárt udvar Magyargyerőmonostoron (F. Oláh Xénia rajzai)

Soros és keresztcsűrös udvarok

A soros- és a keresztcsűrös udvar együtt Erdély-szerte széles körben elterjedt, a keskeny szalagtelkes települések egyik legjellemzőbb telekhasználati formája. A soros udvarokban az utcára merőlegesen, a telek egyik oldalán áll a lakóház, mögötte sorakoznak a pajták, a színek, az istálló, a csűr, azaz a nagyobb melléképületek.²³⁸ A lakóházzal szembeni oldalon legfeljebb kisebb méretű építmény, esetleg a sütőház vagy néhány ól kap helyet. Szinte minden tájegységen belül jól reprezentált, és megállapíthatjuk, hogy Erdély északi felében ez a forma a többinél gyakoribb. Kalotaszeg északi részén, Szilágyságban és Partiumban az a sajátos forma a leghasználatosabb, amelynél a telek hosszanti irányában elhelyezett pajták csűr ennek tengelyében, közepén áll.

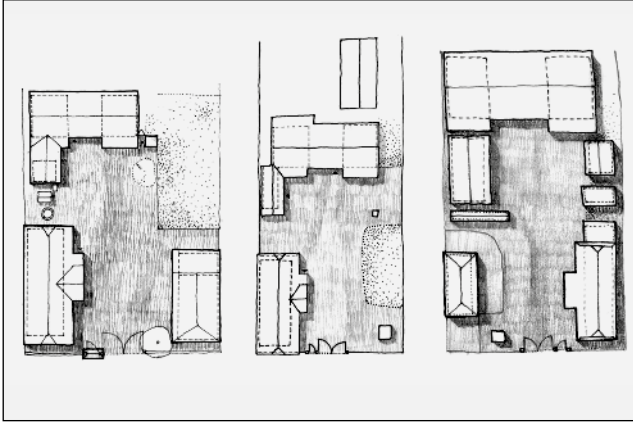
A soros udvar sajátos kialakítási módjával találkozunk Beszterce környékén, ahol a lakóház meghosszabbításában, ezzel egy fedél alatt kamrák, csűr és istálló is van. Gyakran a fedél magassága is ugyanaz. Ezt az elrendezési módot szász falvakban is használták (Harina, Paszmos, Nagysajó, Szászsztgyörgy). Naszód környékén a román lakosság körében is ismert volt. 1937-ben Újradna községben a hagyományos gazdasági épületekkel rendelkező ingatlanok negyede ehhez a típushoz tartozott.²³⁹

A soros udvar sajátos esete az olyan telek, ahol több lakóház áll egymás meghosszabbításában. Ez Erdélyben általában mezővárosi környezetben jellemző. Fő oka a családok osztódása, a lakosság növekvő számán kívül az, hogy egyes településrészekben, a piacterek közelében lakni kereskedelmi előnyökkel járt. Mindezek mellett a kézdivásárhelyi udvarterés településszerkezet egyik előzménye a XVII. századi kapuadó intézménye – azaz

²³⁸ Istvánfi 1997. 126–128.

²³⁹ Butura 1989. 66.; Petrescu-Burloiu 1938. 36–39.

45. Zárt és keresztcsűrös udvarok az udvarhelyszéki Nyikómalomfalván és zárt udvar Farcádon (F. Oláh Xénia rajzai)

46. Keresztcsűrös udvarok Torockón (1998)

a privilegizált mezővárosiak nem a lakóházak száma szerinti füstadó, hanem a kapuk száma szerinti egyösszegű kapuadó voltak kötelesek fizetni. Ennek eredménye az lett, hogy egy kapu mögött több család lakóháza épült fel.²⁴⁰

Erdély egész területén, de főleg a déli részekén a legáltalánosabb a keresztcsűrös elrendezés, mely szerint az istállót, pajtákat, szénatárolót, szérút (*csűrföldjét, csűrközét*),²⁴¹ Székelyföldön még az *árnyékalját* (kocsi-szint) is magában foglaló csűr a lakóház tengelyére merőlegesen helyezkedik el, mintegy lezárva az udvart. Szűk telkek esetén csűrsor alakulhat ki. A lakóházzal általában szemben helyezkedik el a kisebb méretű nyári konyha, sütőház, melyben sütökemence áll. A nyári konyha fásszínrel bővíthet, ritkábban ólak is kerülhetnek fedele alá. A többi melléképület elhelyezkedhet a lakóház mögött vagy vele szemben, ritkábban utcafrontonra építve. Ennek az elrendezésnek előnye, hogy a szekér az udvaron keresztül egyenes vonalban behajthatott a csűrkapun, ahol a takarmány, gabona lerakása történt.²⁴²

A szűk telteken létrehozott keresztcsűrös és csűrsoros településrészek elterjedését elősegítette a kevésbé tűzveszélyes héjazati anyagok elterjedése (cserép). Legkorábban a városokban, mezővárosokban, a nagyobb városok külvárosaiban, a hóstátokban vált szinte teljesen általánossá. Marosvásárhely főtere körüli utcái 1827-ben már mind keresztcsűrös elrendezésűek voltak.²⁴³ A korán városiasodó dél-erdélyi Szászvidéken szintén hamar elterjedt, a XVIII. században párhuzamosan a

47. Zárt udvar a barcasági Botfaluban (Leopold Adler, 1924, Landesarchiv Baden-Württemberg, W145. Nr. 0015)

48. Keresztcsűrös udvar az udvarhelyszéki Újszékelyben (2009)

240 Benkő–Demeter–Székely 1997. 28.

241 A magyarországi népi építészeti szakirodalomban *szérűnek* nevezett épületrészt Erdélyben *csűrföldjének, csűrközének* hívják. (RMNYA IV. 986.)

242 Dr. Kós 1989. 194–195.

243 Mikolai Tóth István vízfestményei – <http://www.erdelyweb.hu/mvhely/kronika/mikolai.htm>

kőépítkezés és a cseréphéjazatok térhódításával. Barcaság és a Hétszék gazdag városias külsejű falvaiban ez a forma széles körben elterjedt volt.²⁴⁴ Ez a telekhasználati mód uralta már a XIX. század elejétől Torockót, Kalotaszeg déli részét, hangsúlyosan előfordul Aranyosszéken, a Székelyföld szinte teljes egészén, bár az itt közkedvelt forma átmenetet képez a keresztcsűrös, csoportos és a zárt udvarhasználat között.

Egyes szász kutatók (Bünker, Hermann Phleps, Ernst Wagner, Jan Hülsemann) a soros és keresztcsűrös udvarelrendezésben a telepesszászok által meghonosított telekszervezési módot látják.²⁴⁵ Ebben a kérdésben visszafogottabb megfogalmazást látunk szükségesnek, ugyanis ezeket az állításokat régészeti leletek nem támasztják alá. Az egyes előadásokban gyakran hangoztatott feltételezés,²⁴⁶ miszerint a csűrsorok védelmi funkciót láthattak el, teljesen valószerűtlen, hiszen a török-tatár betörések korszakában a csűröket még Szászföldön is szalmával fedték, tehát tűzvédelmi szempontból az épületek egymás mellé való építése nem volt célszerű. Figyelmet érdemel Stroe Adriana véleménye, mely szerint a keresztcsűrös udvarok elterjedését felgyorsította a XIX. században a Szászföldön működő népfoiskolák tananyaga, melyben követendő példaként szerepel a keresztcsűrös telek modellje, azzal a célzattal, hogy a Szászföld mezőgazdaságát korszerűsítse és a németországi viszonyokhoz felzárkóztassa.²⁴⁷ Stroe felhívta a figyelmet arra is, hogy egyes, a XIX–XX. század fordulóján készült archív felvételeken, például Prázmár esetében, a telek közepén elhelyezett szalmatető csűrök láthatók.²⁴⁸ Sajnálatos módon a kérdés megnyugtató lezárásához nem rendelkezünk elegendő adattal – egyrészt megállapítható, hogy már az első katonai felmérés nagyszámú keresztcsűrös telket ábrázol,²⁴⁹ másfelől napjainkban is számos szász faluban a soros elrendezés az uralkodó. Különösen érdekesnek ítéljük, hogy Beszterce környékén, illetve a Barcaság egyes széles telkes falvaiban is ragaszkodtak a soros elrendezéshez – igaz, olyankor, amikor az utcára párhuzamos oldalukkal néznek a házak.

A keresztcsűrös udvar változata a zárt elrendezés, melynek esetében a lakóházzal szemben jelentősebb méretű melléképület vagy egy második lakóház kap helyet. Ritkább, de szintén sokfelé megtalálható a kerített udvar, amikor is főleg a takarmánytárolást szolgáló melléképületek egész sora épül a telekhatárra, az udvar mindkét felén.²⁵⁰

Mind a soros, mind a keresztcsűrös udvar esetében a lakóház és az ennek közelében levő tároló vagy főző-sütő funkciókat ellátó épületek az utcához közelebb, a nagyállattartással kapcsolatos ólakat, pajtákat, istállókat, valamint a takarmánytárolásra használatos épületeket, csűrűt tartalmazó udvarrész az utcától távolabb található. A két különböző használatú térrész között egyes vidékeken kerítést építettek, ezen egy második kapu található (Gyergyó, Felcsík).²⁵¹

A szórványtelepülések udvarszerkezete

Az erdélyi települések második, kisebb csoportját a magashegyi vagy dombvidéki tanyás, szórványtelepülések alkotják. Ezek jellemzője, hogy az udvart a mezőgazdasági művelésre használt terület veszi körül és választja le a szomszéd tulajdonától. Ez a tulajdonszervezési forma megtalálható a Székelyföld és a Mócvidék magasan fekvő területein és az Erdélyi Mezőség dombvidékén, elsősorban a Kis-Küküllő északi dombhátaiban.

Az erdélyi magashegyi tanyák leggyakrabban csoportos elrendezésűek. Az épületek elhelyezése a telken elsősorban két szempontot követ – a házhely legyen minél közelebb a vízszinteshez, tehát az építéskor minél kevesebb földmunkát kelljen végezni, valamint a déli nap felé történő tájolás biztosítva legyen. A házak helyzetét megfigyelve láthatjuk, hogy az első feltétel az erősebb, a házak nagy része inkább a terephez, mint az égtájakhoz igazodik.

A Déli-Kárpátok északi lejtőinek telekrendezési modellje az olyan kerített udvar, ahol az udvart szabályos négyszög (leginkább téglalap) alakban teljesen körbeveszik az épületek. Az egyik oldalon a pitvaros lakóház áll, vele szemben, a bejárat másik oldalán egy kamra, melyek mögött istállók, ólak vagy a tömör külső fallal kerített félfedeles színek találhatók. Az ilyen zárt, kerített udvar belseje az egyes családok kisebb juhállománya számára biztosítja a teletetés körülményeit. A zárt forma télen a ragadozó állatok, elsősorban farkasok és medvék ellen védte a juhokat, a nyári időszakban, amikor a család az ideiglenes szállásokon tartózkodott, az ilyen porta biztonságosabban volt zárható a nyitott udvarokon levő házaknál.²⁵²

Mezőségi és Küküllők közti tanyáknál többnyire már a keresztcsűrös elrendezés változatait látjuk. Az épületek általában egy szabályos téglalap alakú udvart vesznek körül, melyet kerítéssel ritkán zárnak le.

*

244 Olsefszky 1999.

245 Bünker 1899; Phleps 1923; Wagner E. 1991. 25–27.; Hülsemann 2012. 3–5.

246 Paul Niedermaier és Cristoph Machat szász építészeiről tartott egyetemi előadásai, melyeket más szerzők is átvettek.

247 A XIX. század második felében kiteljesedett, a mezőgazdaság korszerűsítésére tett széles körű, jól szervezett akciókat részletesen ismerteti Dorner Gyula. (Dorner 1910. 258–324.)

248 Stroe Adriana szíves közlése

249 Bár tisztában vagyunk az ábrázolásmód sokszor jelképes jellegével, ilyen nagyszámú keresztcsűrös telek mögött nem csupán a szubjektív ábrázolásmód áll.

250 Istvánfi 1997. 126–128.

251 Terepkutatás: 2012.

252 Vuia 1975–80. 25–38.; Ionescu 1957. 82–92.

A táji tagolódás vizsgálatánál alkalmazott munkamódszerünket követve megállapíthatjuk, hogy az udvarrendezés tájegységenként mindenhol változatos. Igaz, hogy vannak helyileg elterjedtebb formák, de ennek ellenére nem, vagy csak ritkán találunk olyan elrendezési törvényszerűséget, amit egy tájegységen belül sajátos vagy akár karakterisztikus változóként határozhatunk meg.

Két sajátos udvarhasználati módot állapíthatunk meg: a Déli-Kárpátok lejtőin álló tanyák kerített beépítését, mely szoros összefüggésben van a tulajdonosai életmódjával, azaz a juhászkodással – de megjegyezzük, hogy ez a forma együtt jelentkezik a szabálytalan és csoportos udvar változataival. Másodikként a Beszterce környékére jellemző, egy fedél alatt elhelyezett lakó- és gazdasági funkciójú helyiségeket emeljük ki.

Vizsgálatunk igazolja, hogy a településszerkezetekhez hasonlóan minden tájegységen belül vegyesen több forma él, gyakori, hogy akár egy falun belül a falu egyes részeiben vagy akár egy utcán belül is más-más udvarhasználat legyen. Jól illusztrálja a helyzet változatosságát, hogy a két faluból álló legkisebb néprajzi tájegységen belül, Torockón keresztcsűrös, a szomszédos Torockószentgyörgyön soros elrendezésű udvarok állnak. A különbözőségek mögött több tényezőt fedezhetünk fel. Meghatározó, mint láttuk, a tulajdonos vagyoni és társadalmi helyzete, a falu földrajzi fekvése, az épületek anyaghasználata, a beépítés kora és egyéb tényezők – a már említett Torockón a vagyonosabb, vas-kitermeléssel és -megmunkálással foglalkozó családok részben már zsindellyel fedett csűrjeik állhattak a telek mélyén keresztben, míg a torockószentgyörgyi földműves jobbágyok ugyanolyan keskeny telkein a szalmával fedett csűrök a házak mögé, ezek tengelyébe kerültek.

Az udvarhasználat a táji jelleg meghatározásában más változókkal együtt, ezek közül is elsősorban a településszerkezettel közösen vehető figyelembe. Az udvarhasználat szorosan összefügg a településszerkezettel – legalábbis bizonyos formák determinálják egymást: szórványtelepülésen csoportos, szabálytalan udvar vagy kerített udvar, szalagtelkes településen pedig inkább soros vagy keresztcsűrös udvar az elterjedtebb.

Láthatjuk, hogy vannak tájegységek, ahol bizonyos formák többségben vannak: magasabban, hegyvidéki falvakban vagy tanyákon a szabálytalan és a csoportos forma az elterjedt, az Erdélyi Mezőségen a csoportost látjuk szélesebben elterjedt változatnak, a Székelyföldön keresztcsűrös és csoportos, a dél-erdélyi szász területen a keresztcsűrös és a soros udvar változatai dominálnak.

Együtt vizsgálva az udvarhasználatot a telekelrendezéssel, határozottabban körvonalazhatók egyes építészeti övezetek.

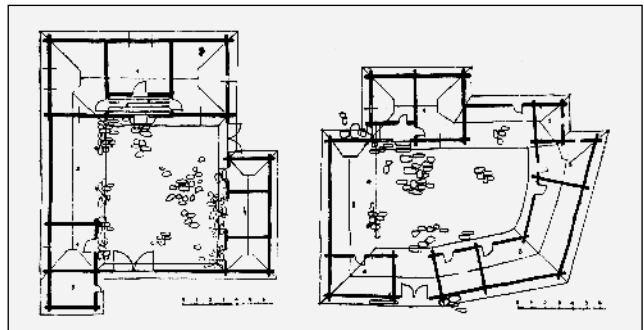
A Székelyföldön a keresztcsűrös és csoportos udvarok, a nem ritkán váltakozó szélességű és formájú telkek, a kanyargós utcák és karakterisztikus zsákutcák (kutyaszorítók) a terület legnagyobb részén általános jellemzőként tűnnek fel. A szabályos felé hajló, ám

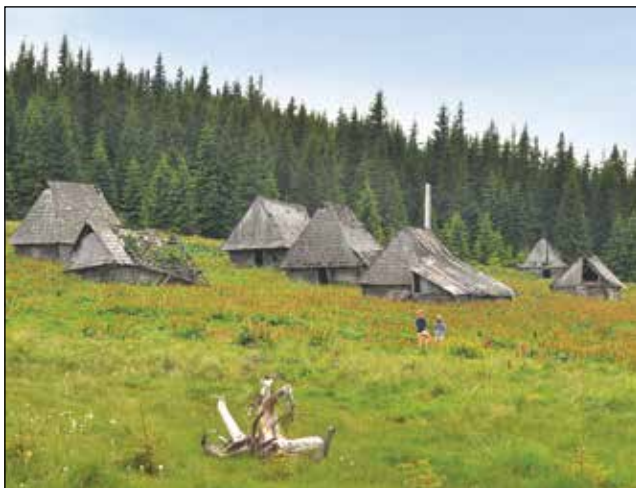
49. Csoportos tanya az Erdélyi-szigethegységben
(Adrian Munteanu, 2007)

50. Polygonális kerített udvar a hátszegi Kimpulunyágon
(Stănculescu–Gheorghiu–Petrescu–Stahl 1956. 14.)

51. Kerített udvarok Kimpulunyágon
(Stănculescu–Gheorghiu–Petrescu–Stahl 1956. 15.)

52. Ideiglenes szállások Kisbányahavason, Erdélyi-szigethegység (2012)

számos szabálytalanságot és változatosságot mutató udvarelrendezés, telekforma és utcahálózat – melynek halmazos jellege szembetűnőbb, mint a szalagtelkes karakter – egyaránt jellemző Háromszéken, Udvarhelyszéken, Csíkban, Gyergyóban és részben Marosszéken is. Egyes területeken és egyes falvakban a szalagtelkes jelleg és a szabályosabb beépítés a kiteljesedetebb városiasodás miatt hangsúlyosabb, mint máshol. Székelyföldön gyakran még a városok központi magját is a halmazos jelleg uralja (Sepsiszentgyörgy, Székelyudvarhely). Szalagtelkesek és ezáltal rendezettebbek a Homoród mente, Erdővidék, Csíkszék egyes falvai, de a halmazos jelleg tulajdonképpen még az ilyen településeken is uralkodik.

A déli szász területeken a szalagtelkes falvakra egy nagyon szabályos, zárt rendszerű udvarhasználat épült rá. A szabályos utcabeépítés és udvarhasználat még a szabálytalanabb, halmazos utcarendszerű falvakat is városias jelleggel ruházza fel, sőt a nem német ajkú lakosság által létrehozott vagy lakott falvak városiasodási szintje is annyira hasonul a gazdag szász községekéhez, hogy az utcabeépítés, a házakhoz csatlakozó kötött kapuk által folytonossá tett utcafront a teljes régióknak egységes alapjellegét kölcsönöz. A terület építészeti és településföldrajzi jellege teljesen egységesnek mondható.

Az északi szász területekről fent elmondottak a Beszterce és Szászrégen környéki szász falvakra is igazak, hozzátevé, hogy itt az orsós településközpont és az utcával párhuzamos beépítés a déli szász területektől némiképp eltérő alaphatást vált ki. A falvak városias szervezethez hasonlóan rendelkeznek. A magyar és román

falvak szervezettségi foka kisebb, a halmazos jelleg jobban érezteti hatását.

Sajátos változónak tekinthető a XIX. század végéig használatos udvarelrendezési mód, mely szerint a melléképületek és a lakóház egy tető alatt vannak.

A Küküllő alsó folyása mentén, illetve Szászrégen és Szászsebes között, a Maros völgyében található falvak szabálytalanságaik ellenére szalagtelkes vonásaikkal tűnnek fel. A soros vagy keresztcsűrös udvarelrendezés szintén egységes jelleget kölcsönöz, még akkor is, ha a népi építészeti hagyományos jellege mára már egyre töredézettebb. Ez a jelleg a területet sokban a dél-erdélyi szász területekhez teszi hasonlóvá, de itt nincs jelen a telkes szigorú zártsága és szabályossága.

Aranyosszék sokban hasonlít a fenti területhez, ám itt a telkes méretében látható szabálytalanság, az udvarok elrendezésének változatossága (keresztcsűrös, soros, párhuzamos és baromudvaros porták), és elsősorban a csűrök utcához viszonyított változatosabb elhelyezése a falvak halmazos utcarendszerével van összhangban. A beépítés és telekhasználat szempontjából a terület a Székelyföldhöz áll közel.

A Torockóból és Torockószentgyörgyből álló legkisebb néprajzi tájegység szabályosságával tűnik ki, és ezzel a szász területek jellegéhez áll közel. A szalagtelkes utcahálózathoz Torockón keresztcsűrös, Torockószentgyörgyön pedig soros udvarelrendezés csatlakozik.

Az Erdélyi Mezőségen a településszerkezetekben erős halmazos jelleg figyelhető meg, ennek megfelelően nagyon változatos az udvarhasználat, a szokványosabb keresztcsűrös, párhuzamos udvarok mellett nagy számban találunk csoportos, párhuzamos és kisebb arányban fordított, baromudvaros portákat. A települések eredetileg halmazos rendszeréhez a domborzati formákhoz nem illeszkedő teleklábas részek csatlakoznak. Sajátos területe, főleg ennek déli részén, a sűrű tanyarendszer.

Kalotaszeged leginkább elágazó utcás, szalagtelkes falvak, és váltakozva, szabályos keresztcsűrös, valamint soros beépítés jellemzik. Ritkábban halmazos részek és csoportos udvarok is feltűnnek.

Az Erdélyi-szigethegység, a Déli- és Keleti-Kárpátok hegyháti és domboldalainak településeinél a szórványjelleg a meghatározó, szórványtelepek, független tanyák, időszakos szállások, völgyekben kialakult láncfalvak és nagyobb halmaztelepülések a területen teljesen egységes képet nyújtanak.

Sajátosak és csak a Déli-Kárpátok Töröcsvár és Szeben környéki tanyáira jellemzők a teljesen zárt kerített udvarok, valamint a szászos, zárt beépítésű, Szeben melléki halmazos óriásfalvak.

A LAKÓHÁZ ALAPRAJZI ELRENDEZÉSE ÉS TÜZELŐBERENDEZÉSEI

IV.

Alaprajzi elrendezés

A XVII–XVIII. században felerősödő differenciált fejlődési tendenciák eredményeként az erdélyi falvak lakóházainak funkcionális elrendezése a terület közép-ső, északi és keleti sávjában különbözött egymástól. Sajátos képet festett a lakóházhasználat az Erdélyi-szigethegység, valamint a Déli-Kárpátok hegyvidéki területein is. A közös előzménynek a honfoglalás korától a XIII. századig részben földbe mélyített, majd a XIV. századtól már a földből kiemelkedő, egyhelyiséges, kemencével fűtött házat tekintjük. Megjegyezzük, hogy a régészeti kutatások által könnyebben feltárható földbe mélyített veremházak mellett feltételezhetően már a XIII. században álltak a föld feletti épületek is. Ezek régészeti kimutatása általában sokkal nehezebb.²⁵³

A falusi lakóházak fejlődésében mintát minden területen a kuriális és városias építészet egyszerűbb alkotásai adtak, melyek egy-egy közösség anyagi lehetőségeinek függvényében lassabban vagy gyorsabban terjedhettek el. Az Erdélyi-medence alacsonyabban fekvő, azaz 800 méter tengerszint feletti magasságot nem meghaladó területein a XVIII. században már általános minimum volt a kétosztatú ház, a szórványosan előforduló egyhelyiséges lakóépületekben csak a társadalom periferiájára szorult, nagy szegénységben élő családok éltek. Minden bizonnyal ekkorra lezárult a tágasabb (leginkább lakott) helyiség fűsttelenítése, azaz a falakra földem épült, és a helyiségben levő tüzelő füstjét valamilyen füstfogóval a földem fölé, vagy a közfalon keresztül a második füstös helyiségbe vezették. Alapvető táji különbségek a tüzelők helyzetéből, szerkezetéből és a füstelvezetés módszereiből adódtak, ami a helyiségek használatát is sokban befolyásolta.

Bátky Zsigmond a XVIII–XIX. századi Erdély területén egyetlen háztípust határozott meg, a „keleti magyar” házat.²⁵⁴ Szinte egyetlen fő kritériumként a tüzelőberendezések elemzésére, ezen belül is a nyílt, füstfogós tüzelő jelenlétére alapozta megállapítását. Barabás Jenő ugyanerről az időszakról már árnyaltabban fogalmazott. Igaz, ő is leginkább a tüzelőberendezések osztályozásából indult ki, de áttételesen a ház más építészeti és szerkezeti jellemzőit is figyelembe vette.²⁵⁵ Elemzését a *Néprajzi Atlasz* – Erdély esetében sajnos sok szempontból hiányos – adattárára alapozta. Erdélyben két házterületet különböztetett meg, a székely vagy kelet-erdélyi házterületet és a szamosi házterületet, melyet viszont a Partium északi részén keresztül a Sajó és a Bodrog vonaláig bővített. Elemzését csak a magyar nyelvterületre vonatkoztatta. Balassa M. Iván, Barabással ellentétben, azon a véleményen van, hogy az erdélyi házterület nem

lépi át a történelmi Erdélyt, tehát a Királyhágó és a Meszes által meghatározott választóvonalat.²⁵⁶

A fenti elemzések nem számolnak a dél-erdélyi szász-ság és románság, valamint a magashegyi románság építészeti jellemzőivel. E két népcsoport népi építészetének ismeretében a XVIII. századi erdélyi lakóházak alaprajzi változataiban négy alaptípust különíthetünk el. Erdélyt nyugat–kelet irányban kettészeli, a Sebes-Körös, a Kis- és Nagy-Szamos által meghatározott sávól északra fekvő területek házai az észak-magyarországi, azaz a Kárpát-medence északi területeinek házaival mutatnak szoros kapcsolatot. Erdély déli és nyugati magashegyi övezeteiben a pásztorkodó román lakosság által használt ház déli, havaselvi kapcsolatrendszer meglétére enged következtetni. Sajátos erdélyi változatnak tekinthető a Székelyföld keleti sávjára jellemző ereszes ház, valamint a közép-erdélyi kiterjedt dombvidéki területen mindhárom népcsoport falvaiban honos pitvaros háztípus.

A ház funkcionális elrendezése szoros összefüggésben van a XVIII–XIX. században még rögzített építészeti tartozékként értelmezhető tüzelőberendezésekkel, ezért a ház helyiségeinek beosztása, az ajtók és ablakok helye mellett kiemelt fontosságot tulajdonítunk a tüzelőberendezések fajtáinak, valamint a füstelvezetés módzatainak. Ily módon azonos helyiségbeosztás mellett is különböző térhasználat állhat elő, ezért az alábbiakban e két jellemzőt szoros összefüggésben tárgyaljuk.²⁵⁷

Az alaprajzi elrendezés alakulását tovább árnyalja a tornácok változatos kialakítása. A falusi házak tornácái is minden bizonnyal magasépítészeti példák, ezen belül a minőségben, jellegben legközelebbi udvarház-portikusok, valamint a városi házak hosszú oldaltornácái mintájára készültek.

A közép-erdélyi pitvaros háztípus

Dél-Erdélyben (a Barcaságban és Hétszéken), valamint az Erdélyi-medence belső területein, a Küküllők és a Maros alsó folyásán, az Erdélyi Mezőségen, Torockón és Aranyosszéken és részben Kalotaszegen az udvarról a kétosztatú ház pitvarnak nevezett füstös helyiségébe lehetett belépni, innen nyílt a fűsttelenített, azaz földemmel fedett fő lakóhelyiség, amit *háznak* neveztek.²⁵⁸ A pitvarban általában kupolás, esetleg katlannal is ellátott kenyérsütő kemence állt, melynek szája előtt nyílt lángon is süttöttek, főztek. A kemence füstjét valamilyen vesszőből font vagy boronából rótt füstfogó fogta fel, annak érdekében, hogy a füst lehűljön és a szikrák ne gyűjtsák fel az ekkor még széles körben elterjedt szalmatetőt. Kéményt ebben a korszakban csak ritkán, udvarházakban vagy gazdagabb parasztházakban építettek.

253 Balassa 1985. 93–106.; Benkő E. 2012. 297–384.; Papp 1939.

254 Bátky 1930a. 116–123.

255 Barabás J. 1987. 167.

256 Balassa M. 1997.

257 Zentai 1999.

258 Dr. Kós 1999. 142–145.; Vuia 1975–1980; Ionescu 1982. 59.

Ezen alaprajzi elrendezés XVIII. századi széles körű elterjedtsége az elsősorban városi lakóházakra és uradalmi-nemesi vagy az udvartartáshoz tartozó személyzet használatában álló épületekre vonatkozó írott forrásokból²⁵⁹ is kiviláglik. A Kis-Küküllő megyei Mikefalván 1736-ban „*koltsár háza, közepib(en) lévő Kémény allya vagy pitvar*” állt. Maroscsapóban 1767-ben uradalmi épületről írják: „*az Udvarház, mellynek is vagyon egy Konyhája, vagy Pitvara ... ezen pitvarba egyébb nintsen egy rosz kised Tűz padnál*”. Mezőbodonban 1767-ben „*tapaszos Sövény padlásu Pitvaros Méhész Háztatska*” állt. A székely mezősegi Szabédon 1792-ben „*egj Szalmas fa Ház pítával edgjüt*” került az összeírók jegyzékébe.²⁶⁰

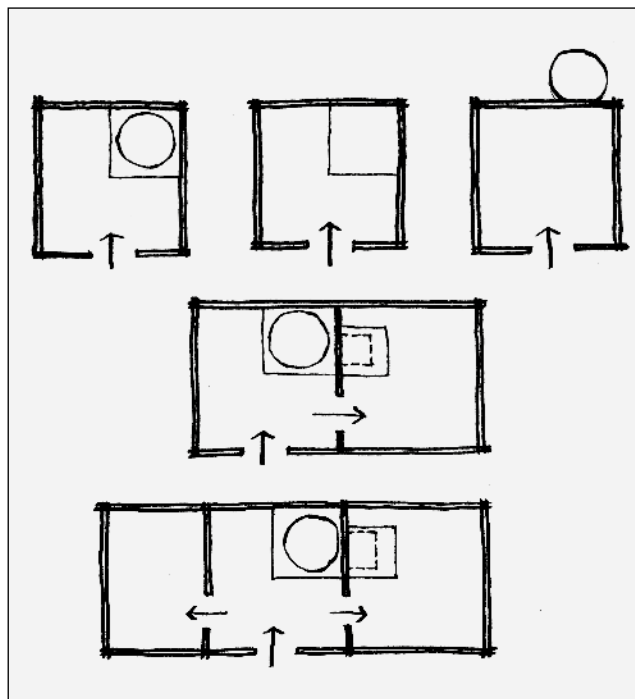
A pitvaros ház alaprajza több irányba bővíthetett. Már a XVIII. században kimutatható, hogy a dombos táj lehetőségeivel élve, főleg módosabb gazdák telkein a házakat alapincéztek.²⁶¹ Az általában kőfalú pincéket terménytárolásra használták, de a filoxéra pusztítása előtt a borászatot is szolgálták, nem csak az Erdélyi-Hegyalja térségében.

Már a XVIII. században sokfelé egy harmadik, a pitvar másik oldalához kapcsolódó fűtetlen helyiség is épült, mely kezdetben terménytároló kamraként szolgált. 1777-ben a Kis-Küküllő megyei Hosszúaszón „*építetett volt... egy derekas jo házat pitrával, kamarájával együt*”.²⁶²

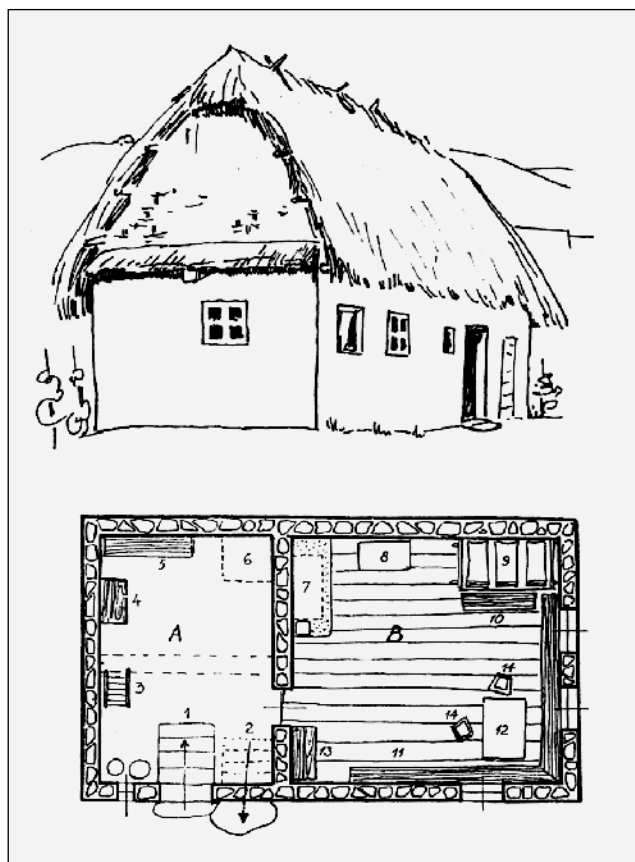
A családok bővülésével azonban a kamra gyakran vált házzá, lakóhelyiséggé, melyet általában az idősebb generáció használt. 1728-ban a besztercei szász terület-hez tartozó Lúdvégen „*Ugyan azon egy Héjazat alatt a két Ház közöt vagyon egy negy vágású Pitvar*”. 1783-ban Mócson, „*az két Ház között lévő Pitvarocskában ... fenyő Deszkából csinált paraszt ajtón mennek bé*”.²⁶³

Ez a tehetősebb gazdák portáin elterjedt háromszatú építmény tekinthető a legáltalánosabb funkcionális modellnek, mely a pitvaros házövezetben a lakóház további fejlődésének, a helyi változatok kialakulásának alapját képezte, és amely hatással volt az Erdély keleti, északi és nyugati területein bekövetkezett változásokra is.

A XIX. századi életmódbeli változások eredményeként, vidékenként ugyan más-más időben, a sütőkemence házból történő kikerülésével a pitvart lakható konyhává, azaz feldolgozó- vagy akár alvóhelyiséggé alakították. Az ezáltal a mindennapokban egyre kevésbé használt tulajdonképpeni szoba egyes vidékeken átalakult *tisztaszobává* vagy *parádés házzá*. Az elsősorban reprezentációt szolgáló helyiség a paraszti polgárosodás egyik leglátványosabb építészeti kifejeződése.²⁶⁴

54. A pitvaros ház elméleti fejlődés-vázlata (F. Oláh Xénia rajza)

55. Pitvaros szász ház Kisszőlősen, Hétszék (Capesius 1977. 23.)

259 B. Nagy 1970. 15–59.

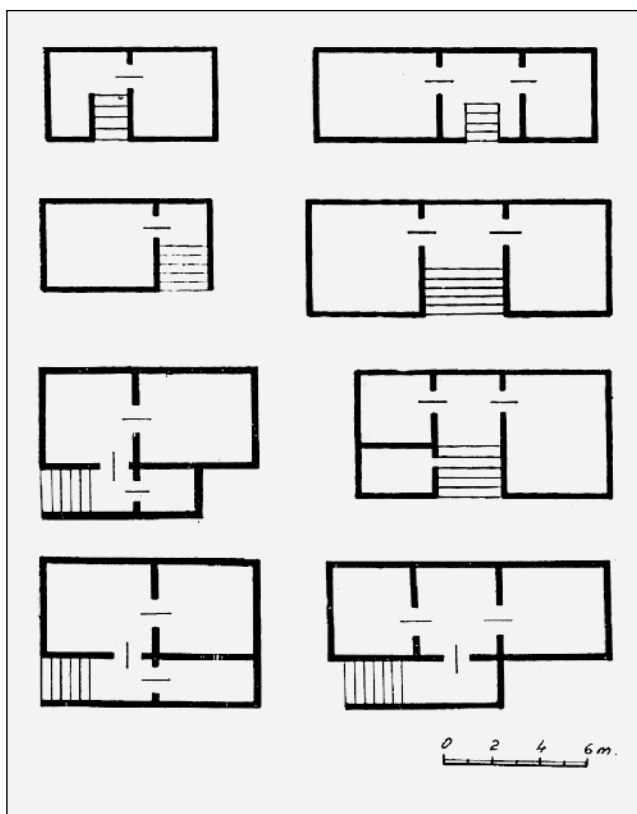
260 SzT X. 741–743.

261 Dr. Kós 1999. 136–149. Capesius 1977. 31–76.; Furu 2002. 368–370.; Furu 2012a. 24–26.

262 SzT X. 741.

263 SzT X. 741–742.

264 Kósa 1998. 280–353.

56. Szász házak alaprajzi változatai Capesius nyomán: Mirkvásár, Garat, Szászbuda, Nagybaromlak, Szászveszsződ, Szászfehéregyháza, Sorostély, Kissink (Capesius 1977. 45–49.)

Az alaprajzi fejlődésnek lényeges kérdésköre a keresztirányú bővülés. A székelyföldi ereszes házak sajátjaként is ismert oldalszobás megoldás Közép-Erdély egyes területein is kimutatható. Oldalházak, oldalkamrák épültek a Szászföldön, a Küküllők mentén, Kalotaszegen²⁶⁵ és Aranyosszéken, de előfordulását feljegyezték a terület déli átmeneti övezeteiben is (Hátszeg, Hunyad),²⁶⁶ és elsősorban a tehetősebb paraszti rétegek otthonait jellemezték. Előzményként ezúttal is az udvarházak funkcionális példáját látjuk. Az udvarházakra jellemző alaprajzváltozatokról B. Nagy Margit részletesen beszél a már idézett tanulmányában.²⁶⁷ A legáltalánosabb és ezért leginkább példaértékű, keresztirányban is osztott udvarház elrendezést jól tükrözi a Marosludas közelében fekvő Nagyiklandra vonatkozó feljegyzés 1830-ból: „Egy Nád Fedelű Udvar Ház – melyben vagyon édgy első Ház Oldal Kamarájával – édgy Pitvor Konyhájával – és égy hátulsó Haz ugyan oldal kamarájával”.²⁶⁸

■ Barcaság és a Hétszék falvai

A szász lakosság sajátos jogállásának, gazdasági kiváltságainak és a nagybirtok hiányának köszönhetően korábban és gyorsabb léptekkel járhatta be a lakáskultúra fejlődésének állomásait, fogékonyabban alkalmazta a városok által közvetített fejlettebb építészeti megoldásokat, újításokat. Meg kell állapítanunk azt is, hogy a szász székeken belül sem feltételezhetünk egyenletes fejlődést, a nagyvárosok, Szeben, Brassó, Segesvár, Kőhalom közelében álló falvak építészete gyorsabban változott, mint a perifériákon, a Küküllők alsó folyásánál és a Maros mentén.

A kutatási eredmények bizonyítják, hogy a fejlett kamrákkal, lépcsőkkel és tornáccal gazdagított többhelyiséges házak alapja Szászföldön is a kétosztatú pitvaros ház volt.²⁶⁹ Roswith Capesius Szászszőllősről (Kleinalish, Seleus) és Kelnekről (Kelling) közölt alaprajzai jól illusztrálják ezt a korai változatot. Az udvarról a *Hausnak* nevezett pitvarba (Flur) lehetett belépni, innen nyílt a *Stubének* nevezett nagyobb lakóhelyiség.²⁷⁰ A két helyiség elnevezése azt sugallja, mint ahogyan azt Capesius is állítja, hogy a *Hausnak* nevezett pitvar tekinthető elsődlegesnek, és ehhez csatlakozott a szobának, *Stubének* nevezett második helyiség. A helyiségek ilyen módon való elnevezése érdekes összehasonlításra ad lehetőséget. Magyar nyelvterületen *háznak* a füsttelenített szobát hívják, a *pitvar*, mely eredeti jelentése szerint ajtó előtti teret jelent, tekinthető a másodlagos, utólagosan toldott helyiségnek. Kétségtelen, hogy a pitvar szó szláv eredete átvételre utal, vagy az elnevezést, vagy magát a helyiséget vettük át, az első lehetőséget valószínűbbnek tartjuk – ez esetben a magyar elnevezés nem feltétlenül utal a bővülés jelenségére. Egyik nyelvi, etimológiai levezetést sem támasztják alá régészeti vagy egyéb források. Fontos megjegyeznünk, hogy mind a magyar (székely), mind a szász lakosság a betelepedés idején egyhelyiséges füstös házakban lakott, tehát a füsttlenítés folyamata helyben történt fejlődés eredménye.

A házban a XVIII. században már leginkább cserepes füstfogóval ellátott, padkás szabad tűzhelyet, azaz egyfajta kandallót állítottak, követve ezzel a kor városi polgárházainak megoldásait. A pitvarban magasított padkán létesített szabad tűzhely vagy sütőkemence egyaránt állhatott. A pitvar füstelvezetése a dél-erdélyi szász falvakban sem egységes, feltűnik az archaikusabb cserény (*Kobber, Kuppert*), de találkozunk a szabad kémény és a hozzá csatlakozó füstfogó változataival is.²⁷¹ Fontos megjegyeznünk, hogy a fejlett szász városok, elsősorban tűzvédelmi jelleggel hozott rendeletei és az ezzel kapcsolatos építészeti újítások, mint például a kőfalak megjelenése sokban hozzájárultak a kőből vagy téglából

265 Furu 2012a. 24–26.

266 Balassa M. 1985. 93–106.; Dr. Kós 1999. 145., 208–211.

267 B. Nagy 1970. 15–59.

268 SZT X. 741.

269 Wolf 1882; Bünker 1899; Semayer 1900; Balásy 1905; Roth V. 1924. 256.; Phleps 1922. 57.; Horwath 1929. 227–248. (Bünker azon felvetését, hogy a székelyföldi ház a szászföldi ház fejlődésének korábbi állomását illusztrálja, nem tartjuk megfelelően megalapozottnak.)

270 Capesius 1977. 35–61.

271 Bünker 1899. 219.

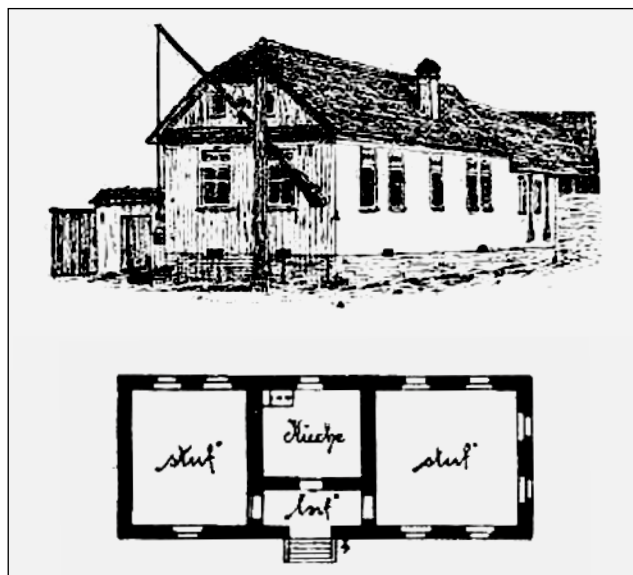
épített széles szabad kémények falvakban történő korai elterjedéséhez. A XIX–XX. század fordulóján már tényleges, falban elhelyezett és padlástérben is téglából felépített kémények veszik át a korábbi szabad kémények helyét.

A dél-erdélyi szász falvak pitvaros házának egyik igen sajátos jellemvonása a ház alapincézésével kapcsolatos. A pince miatt megemelt és az udvar járószintje fölött található padlószint ugyanis néhány lépcső megépítését tette szükségessé, melyet itt, Erdély többi vidékével ellentétben, nem a bejárat előtt, a ház alapterületén kívül, hanem a bejárat mögött, a pitvar belsejében helyeztek el (Mirkvásár, Szászbuda). Kőhalomszék és Segesvárszék egyes falvaiban ma is találunk a XIX. század második felében épült, belső lépcsős, két- vagy háromsztatú házakat (Szászfehéregyháza, Mirkvásár, Nagybaromlak, Székelyszombor). A lépcső általában a pitvar szélességének felét vagy harmadát foglalta el, de ismertek olyan házak is, ahol a pitvarban faltól falig terjedt.²⁷²

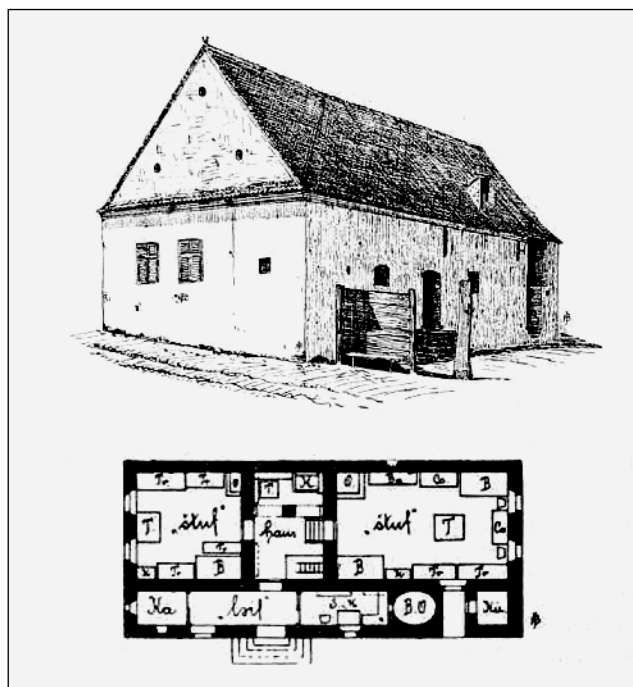
Capesius olyan épületekről is tudósít, melyeknél néhány lépcsőnyi szintkülönbség volt a pitvar és a szoba szintje között, azaz a pitvarból lépcsőn lehetett a szobát megközelíteni. Ezt a megoldást a ház részleges, azaz a szoba alatti alapincézése tehetette szükségessé.²⁷³ Az Adriana Stroe által végzett felmérési munka eredménye szerint ilyen épületek csak a Barcaság egyes falvaiban maradtak fenn.²⁷⁴

Az egységesen megemelt járószint és ennek külső lépcsőn történő megközelítése szintén bevett építési szokás volt. A Medgyes, Segesvár és Nagyszeben által határolt területeken, akárcsak Közép-Erdély vagy a Székelyföld más vidékein is, a pitvar előtt álló lépcső fokozatosan komolyabb felépítményt kapott, egyszerű kieresztésből lassan kiugró tornáccá bővült. Ha csak néhány lépcsőfokra volt szükség, akkor a lépcső általában merőleges volt az épület tengelyére, amennyiben a talajviszonyok vagy a pincefödém magassága több lépcsőfokot tett indokolttá, akkor gyakoribb a ház tengelyével párhuzamos kialakítás. Az így adódó két lehetőség közül azt kedvelték jobban, amikor a ház udvar felé eső végéből, azaz a gazdasági épületek irányából indult a lépcső, az utca irányából emelkedő változat ritkább. (Ennek a megoldásnak az ésszerűségét az igazolja, hogy a gazda gyakrabban tette meg a ház és gazdasági épületek közti utat, az utcáról való egyszerűbb megközelítés tehát nem tűnt fontos szempontnak.) A pitvar előtt álló kiugró tornácot meghosszabbíthatták az utcai szoba mentén is, ez esetben itt keskeny oldalkamrát alakítottak ki.

A dél-erdélyi szász házakban kedveltek voltak a helyiségek belterületéből deszkafallal leválasztott éléskamrák, tárolóterek vagy a kemence közelében kialakított füstölőszekrények. Ezek a XIX. század végén már széles körben elterjedtek voltak.

57. Pitvaros ház Szászsároson, Hétészék (Bünker 1899. 92–93. rajz.)

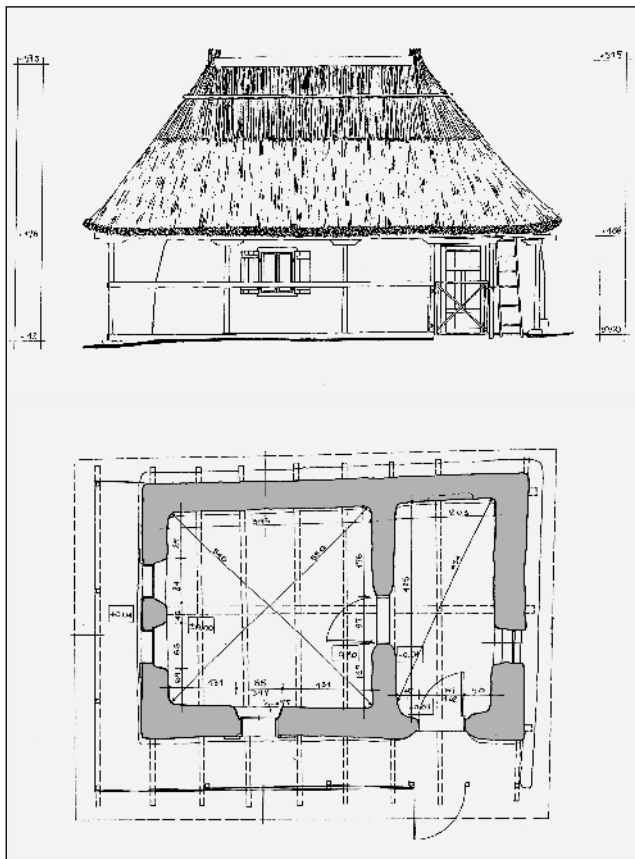
58. Beépített tornácos ház Szászmagyaroson (Bünker 1899. 85–86. rajz.)

A Nagyszeben környéki és főleg a barcasági polgárosultabb szász településeken a XIX–XX. század fordulóján gyorsan terjedt az L alakú vagy az utcával párhuzamos tengelyű széles házak divatja. Barcaságból olyan házak is ismertek, ahol az utcáról ajtón keresztül lehetett a házba,

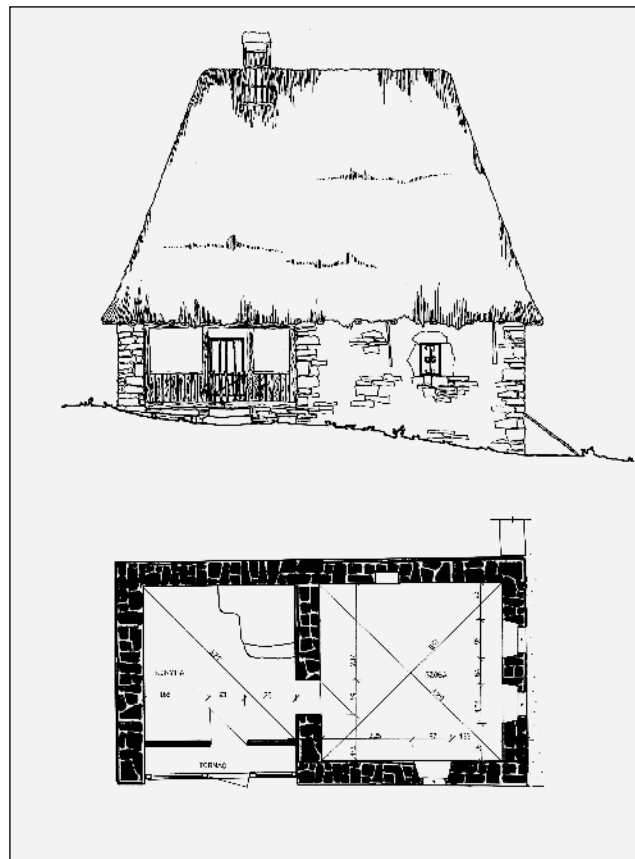
272 Terepkutatás: 2009–2012.

273 Capesius 1977. 75–77.

274 Adriana Stroe szíves közlése.

59. Pitvaros ház a mezősegi Kötelenden (Szabó Sámuel, Liana Belaşcu, Ioana Andrieşu felmérése, TTA Archívum, 2001)

60. Pitvaros ház Kidében, Borsa mente (Furu Árpád rajza)

azaz a pitvarba, vagy a később a pitvar helyén kialakuló konyhába belépni.²⁷⁵

A helyiségek használata a városi polgáris mintákat gyorsabb léptékkal követte, mint Erdély egyéb területein. A széles sütőkemence fokozatosan a nyári konyhába, sütőházba került, a pitvar lakókonyhává alakult, és a szobából fokozatosan reprezentációs célú tisztaszoba lett.

■ Kis-Küküllő mente, Maros mente, az Erdélyi Mezőség, Borsa mente, Nyárádmente

A Hátszék szász területeivel északi irányból határos Kis-Küküllő mentéről a XVIII. századi források két- vagy háromhelyiséges pitvaros házakról tudósítanak. A dombói unitárius egyházközség tulajdonában levő zsellérházak a XVIII. század végén már többségükben ház-pitvar-kamra elrendezésűek voltak, de fennmaradtak még házból és pitvarból álló kisebb épületek is.²⁷⁶ Habár időközben a ház műszaki megoldásai fejlődtek, és a felhasznált anyagok is fokozatosan változtak, az alaprajzi elrendezés javarészt változatlanul tovább él a XIX. század során.²⁷⁷ Bővülést az oldal-, majd a korszak vé-

gén a kiugró résszel is ellátott oldal- és homloktornácok, a keskeny oldalkamrák megjelenése hozott. Ez utóbbiak a parókiális vagy kismemesi épületek mintájára csak a nagyobb gazdaságok házaiban tűntek fel, és általában egy helyiséget szegélyeztek. A katlanos kemencés pitvar fokozatosan konyhává alakult. A pitvar mennyezetét haránt irányban gerendával síkmennyezetes és füstös részre kétfelé osztották, a cserény helyett a módosabb házakban már kéményt építettek. A katlanos kemencét korszerűbb takaréktüzelők, vaskályhák váltották. A XIX. század végétől kezdődően ezen a vidéken is egyre gyakoribbá vált a tisztaszoba megjelenése.

Pitvaros alaprajzú házakat építettek a Maros mente mezősegi, erdélyi-hegylajai és déli szakaszán is. A szegényebb lakosság tornác nélküli kéthelyiséges, a módosabbak már a XIX. század elején is háromhelyiséges épületekben laktak. Ugyanez a háztípus az uralkodó forma az Erdélyi-szigethegység bányavárosaiiban, de feltűnik a Szigethegység völgyi falvaiban, valamint a Hátszegi-medencében is.²⁷⁸

Az Erdélyi Mezőség falvaiban hosszú életűnek bizonyult a kéthelyiséges, ház-pitvar kialakítású épületek

275 Capesius 1977. 39–40.; Adriana Stroe szíves közlése, Terepkutatás: 2009–2012.

276 Dr. Kós 1978a. 16–19.

277 Dr. Kós 1978a. 28.

278 Ionescu 1957. 41.; Stahl 1963. 112–123.; Stahl-Petrescu 1966. 95–121.; Cristache-Pănait 1993. 17–118.

használata. Még a XX. század második felében is sokféle épültek ilyen házak. A pitvar és a szoba általában egyenlő szélességű, és viszonylag későn, tehát a XX. század elején kezdett elterjedni az oszlopos oldaltornác, esetleg homlok- vagy körtornác használata.

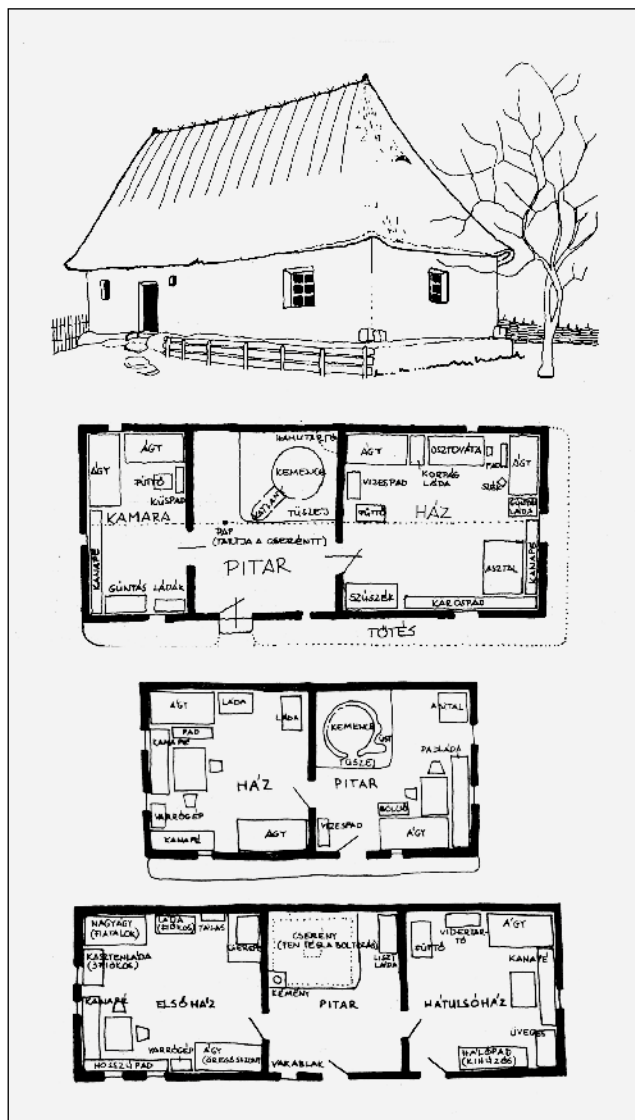
Az alaprajzi fejlődés itt is a fentebb vázolt irányoknak megfelelően történt. Módos portákon megjelenhetett a harmadik, keskenyebb, kamraként használt helyiség. Ez később lakófunkciót kaphatott. A kemence udvarbeli sütőházba kerülésével és a pitvar födémének kialakításával ennek használata is átalakult. Nem ritka, hogy az így létrejött konyha minden tulajdonképpeni lakófunkciót ellát. A Mezőség egyes területein a házak alatt pincéket is találunk.²⁷⁹

Az Erdélyi Mezőséghez szervesen kapcsolódó átmeneti övezet a Borsa mente. A szórványosan még fellelhető hagyományos épületek, illetve a Borsa menti anyag elemzése arra enged következtetni, hogy az itteni XVIII–XIX. századi alaprajzok nem sokban térnek el a mezősegi mintáktól. A kéthelyiséges, szobából és pitvarból álló házak itt is viszonylag későig fennmaradtak, még a XX. század derekán is ezek uralták a vidéket. Módosabb telkeken háromosztatú, sőt ritkán oldalkamrás házakat is építettek. A pitvarban általában hasáb alakú, lapos tejű kemence állt, melynek füstjét fonott cserénybe vagy szintén fonott szabad kéménybe vezették. A szobai fűtő füstjét a pitvarba vezették.²⁸⁰

Kidében fennmaradt egy XIX. század derekán vagy ennél korábban épült ház, ahol a szabad kémény tapasztását 1869-ben készítették. Pitvara a szobánál keskenyebb, előtte kis törtornác található. Szobája alatt pincét találunk. A kecskeháti kétosztatú ház szintén lakószobából és pitvarból áll.

Ebben a térségben is különbséget kell tennünk a fontosabb útvonalak mentén található és gyorsabban fejlődő falvak vagy vásáros központok és az elszigeteltebb települések építésze között. Az előbbieken (Kis-Szamos mente, Dés környéke, Kis- és Nagyesküllő, Páncélcseh) már a XIX. század végére kialakul a háromhelyiséges, oldaltornácós ház, csakúgy, mint Közép-Erdély többi régiójában.

Az Erdélyi Mezőségen a lakóház alaprajzi fejlődése nem egyenletesen történt. A fejlettebb változatok elterjedését sokban befolyásolta a falvak társadalmi összetétele. Lassúbb volt a fejlődés a nagybirtokkal jellemezhető nyugati sávban, és gyorsabb az olyan kiváltságos vagy városi múlttal rendelkező településeken, mint Szék, valamint a Székely Mezőségnek nevezett délkeleti területeken, ahol sokkal számosabb volt a szabad jogállású lakosság. A Mezőség északkeleti, Beszterce és Szászrégen vonzáskörébe tartozó területein a lakóház fejlődése az itteni szász lakosság által bevezetett újítások átvételével történt, ezen a területen tehát az észak-erdélyi

61. Pitvaros házak a mezősegi Mezőköbölküton és a Kis-Küküllő menti Hariban és Nagykenden (Dr. Kós 1989. 103., 145.)

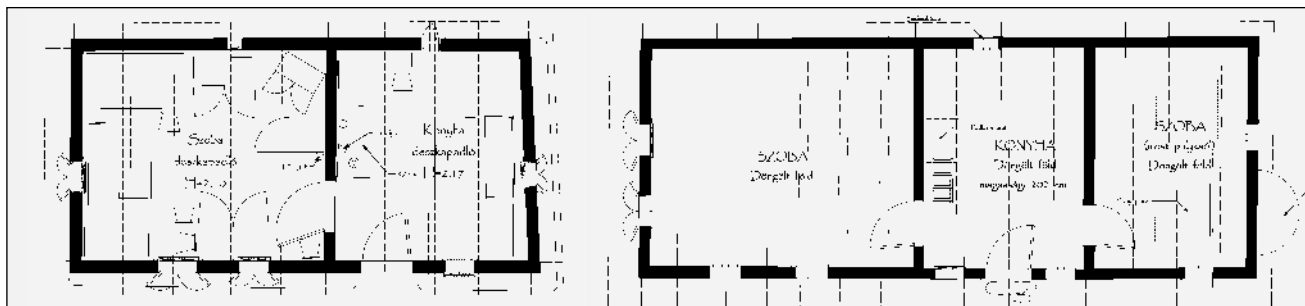
kemencés lakószobás háztípus hangsúlyos jelenlétét is megfigyelhetjük.

A városi múlttal rendelkező, ám kiváltságait már a XVIII. században elvesztett Szék lakossága megőrizte a polgári múlt számos jellemzőjét. Ez a lakáskultúra alakulását is befolyásolta. A harmadik helyiség itt jóval korábban jelent meg és szélesebb körben terjedt el, majd a XIX. század második felétől itt is fontossá vált a tisztaszoba létesítése, és ezzel az élet súlypontja a kemencés pitvar mellett a hátsó helyiségbe tevődött át. A XX. század elején a település központjában jelentős számban épültek városias, L alakú, sőt magasföldszintes lakóházak is.²⁸¹

279 Dr. Kós 1999. 100–110.

280 Vargha 1997.

281 Wagner 2005; Gilyén 1999.

62., 63. Pitvaros házak a Nyárádmentén, Székelyhodoson (Kiss Krisztián rajza) és Deményházán (Kovács Áron rajza), EGA Archivum

A Székely Mezőség falvaiban a XIX. század végére gyakorivá vált a háromosztatú, oldaltornácos lakóház, mely alaprajzában szinte teljesen megegyezett a Maros mentére is jellemző házzal. A sütőkemence fokozatosan a pitvarból a sütőkonyhába került, a takaréktűzhelylyel ellátott konyha, melybe az udvari bejárat nyílt, az étellel kapcsolatos minden lakófunkciót teljesítette. A felszabadult utcai szoba immár csak a reprezentációt szolgálta.

Jóllehet a Nyárádmente és a Kis-Küküllő völgyének felső, keleti szakasza a korabeli közigazgatás szerint már a Székelyföldhöz tartozó terület, a ház XVIII. századi alaprajzi fejlődésének kiindulópontja itt is a pitvaros ház. A XVIII–XIX. század fordulóján már széles körben elterjedt volt a dombvidéki adottságoknak jobban megfelelő, cölöpvázaz vagy talpakon álló, vázszerkezetes sövénykitöltésű, két- vagy háromosztatú, ház-pitvar vagy ház-pitvar-kamra elrendezésű épület.²⁸² A kelet-erdélyi ház alapvető jellemzőinek nyomaira a népi építészet kutatói itt nem bukkantak. A székely ház ereszével egyetlen rokonítható jelenség a Nyárádmente felső részén figyelhető meg. Feltehetően egyedi az a székelyhodosi lakóház, amelynek meghosszabbításában felépült sütőkonyha udvari falát, minden bizonnyal a füst könnyebb távozása érdekében, lécekből alakították ki.

A vidékre legjellemzőbb két- vagy háromosztatú házak bejárata a füstös pitvarba nyílt. Ebben állt a katlanos, tűzhelyes boglya vagy hasáb alakú sütőkemence. A pitvarból lehetett belépni a *háznak* nevezett lakószobába, melyet a füstfogós tüzelő valamelyik változatával fűtöttek. Általában a pitvarból a lakószobával ellenkező oldalon egy kamara nyílt, de álltak még bőven kéthelyiséges épületek, sőt a források egyhelyiséges zsellérházzal is tudósítanak.²⁸³ A XX. században már kereskedelmi, mozgatható tűzhellyel melegítettek.

A XX. században a kemence itt is a sütőházba került, mely épülhetett a lakóház meghosszabbításában is. Gyakori jelenség, hogy a kemencetestet a házbejáratl szembeni, hátsó falán kívülre tolják, úgy, hogy csak

szája nyílik a házból, természetesen tetejét kis fedéllel védik.

■ Aranyosszék

Míg a Szászföldön, Torockón és a Mezőségen leggyakrabban a pitvar és a szoba azonos szélességű, Aranyosszéken a megszokott változatok mellett terjedni kezdett a keskenyebb pitvar, és mögötte akár a keskenyebb kamra. Előtte a XIX. század elejétől oszlopos törttornácot alakítottak ki. (Természetesen az azonos szélességű helyiségekből álló házak előtt itt is oldaltornác épült.) Aranyosszék gazdagabb falvaiban (Szentmihály, Sinfalva, Várfalva, Kövend, Csegez, Harasztos) már a XIX. század első felében kimutatható a harmadik, kamraként szolgáló helyiség, melybe leggyakrabban a tornácról lehet bemenni.²⁸⁴ Ezekben a falvakban gyakori volt az így kialakult lopott tornácos elrendezési forma. Aranyosszék magasabban fekvő, kevesebb termőfölddel rendelkező falvaiban feltehetőleg tovább élt a kéthelyiséges elrendezés (Székelyhidas, Aranyosmohács).

Aranyosszék változatosabb, kiegyensúlyozottabb társadalmi összetétele kisnemesi, gazdag paraszti, szegényebb jobbágy- és zsellértelkek együttes jelenlétét eredményezte. A kisnemesi kúriák hatásaként terjedt el már a XVIII. századtól kezdődően az oldalszobás elrendezés. A szélesebb lakószoba hátsó harmadát leválasztották egy nem teljes hosszában folytonos, sőt esetenként, a minél jobb fűthetőség érdekében, ajtó nélküli nyílással ellátott fallal. Az így létrejött, gyakran csak szőttesekkel elválasztott kis helyiség alvókamraként is szolgált.

A Várfalva 241. számú lakóház pincéjét az 1823-as évszám datálja.²⁸⁵ A ház középső helyisége a pitvar, melynek hátsó falán, az egykori sütőkemence mellett elhelyezett keskeny ajtó a ház mögötti telekrészbe vezet. (A ház utolsó tulajdonosai is vallják a más vidékeken is elterjedt hiedelmet, hogy a kis ajtó a tatárok előli menekülést szolgálta.)²⁸⁶ A pitvarból balra nyílik a tágas *első ház*, melyből ablakkal megvilágított *oldalházat* választottak le. Ennek fala részleges, ezáltal az oldalház a szoba

282 LIPVJ III. 1803. 202., 260. Lásd bővebben: Furu 2017b.

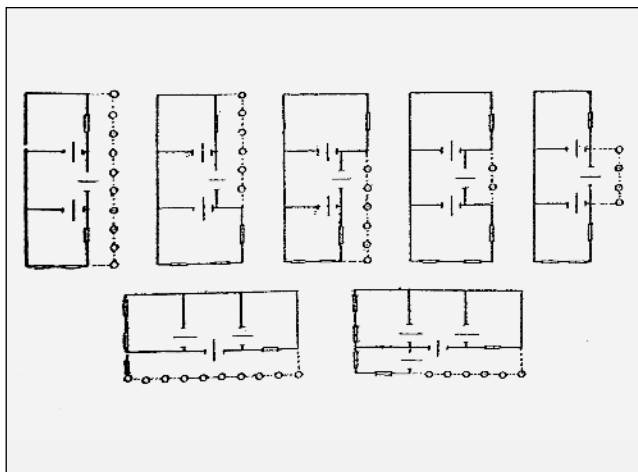
283 LIPVJ III. 1803. 201–202.; Furu 2017b.

284 Jankó 1893. 93–109.

285 Lásd bővebben: Furu 2017a; Furu 2017c.

286 Adatközlő: Balra Zsigmond, sz. 1944.

64. Aranyosszéki házalaprajzok
(Jankó János 1893. X. 2.)

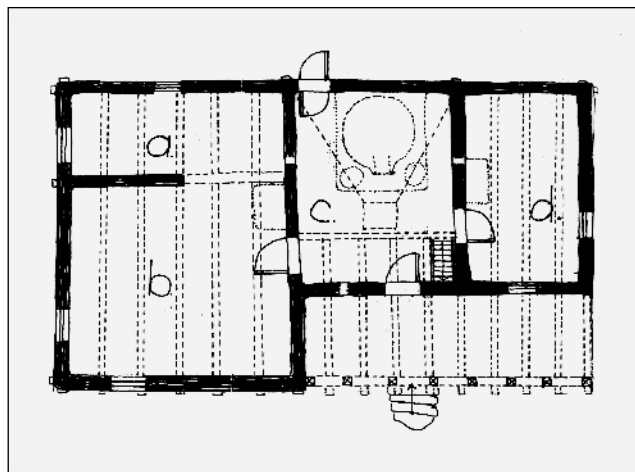
(első ház) cserepesével fűthető volt. A pitvarból jobbra a *hátsó házba* vagy *kisházba* léphetünk be. Az utolsó tulajdonosok itt éltek mindennapjaikat, az *első házat* tisztaszobaként rendezték be. Az első ház és az oldalkamra alatt pince van.

A ház díszje a pitvar és a hátsó ház előtt húzódó, íves záródású törttornác, melynek bejárata a harmadik oszlopközben, magas lécajtóval van lezárva. Balra lépcsőn lehet a pincébe lejutni, hátrafelé a tornác nyitott volt.

A Várfalva 7. számú ház²⁸⁷ tornácán az 1833-as évszámot olvashatjuk. A ház pitvarából balra nyílik az *első ház*, melyből *oldalházat* választottak le. Az oldalház fala nem teljes, a pitvar felőli szakasza nyitott. A ház főhomlokzatán a szimmetrikusan elhelyezett ablakok közül kettő a szobát, egy pedig az oldalszobát világítja meg. A pitvarból jobbra a hátsó házba vagy kisházba léphetünk be. Az első szoba alapincézett. A ház előtt húzódó félköríves záródású törttornác bejárata a második oszlopközben van. Balra lépcsőn lehet a pincébe lejutni, hátrafelé a tornác deszkákkal zárt.

A Csegezben dokumentált romos, boronafalú, feltehetőleg XIX. századi ház szintén háromhelyiséges.²⁸⁸ Szélessége kisebb, ennél fogva az utcai szobából leválasztott oldalszoba is keskenyebb. A pitvar előtt keskeny lopott tornác állt, a pitvar belsejében pedig középen elhelyezett sütőkemence volt. A füstelvezetést faszerkezetű, tapasztott sövény kürtővel ellátott szabad kémény biztosította. A telek lejtéséből adódóan a harmadik helyiség alatt képezték ki a kőfalú pincét.

A XIX. század végén, a XX. század elején az aranyosszéki házak is a hosszanti bővülés jegyében fejlődtek. Helyiségek hozzáadásával alakultak ki a hosszabb, majd a XX. század első felében a városias L alakú házak. Helyi sajátosságnak tekinthető, hogy a ház mögé helyezték,

65. Oldalkamrás ház az aranyosszéki Várfalván, 241. szám;
a: oldalház, b: lakószoba, c: pitvar, d: kamra
(F. Oláh Xénia rajza)

az udvar felé néző homloktornácós gabonás a lakóházzal egy fedél alá került. A lakóház és a gabonás közötti térnek az udvar felé nincs fala, itt alakították ki a padlásfeljárót. A XX. század első éveiben változás állt be a tornác elhelyezésében is, a lopott tornácokat a hosszanti oldaltornácok vagy a kuriális hatásra kialakuló, kiugró részel ellátott, gazdagon díszített kiugró oldaltornácok váltották fel (Szentmihály, Sinfalva, Mészkö, Várfalva, Kövend).

■ Torockó

A legkisebb magyar néprajzi tájegység építészeti fejlődése különleges ívet járt be, és abban a szerencsében részesült, hogy máig nagy számban maradtak fenn XVIII. századi épületek, sőt egy XVII. századi előzményekkel rendelkező jobbágyház részletes kutatását is elvégezhetjük.²⁸⁹

A XVIII. században a torockói lakóépületek nagy része háromosztatú, középpitvaros ház volt. Erről tanúskodnak a XX. század végéig a falu szélein fennmaradt, XVIII. századra datálható boronafalú lakóházak és a XX. század elején dokumentált épületek is. Megjegyezzük, hogy a XX. századot is túlélő házak a falu szélein nagyrészt a bányász lakosság tulajdonát képezték, tehát még a közepesen tehetős rétegek is megengedhették maguknak a háromosztatú házakat.

Néhány XVIII. századi lakóház harmadik helyisége – a kamra – utólagos, bizonyítva, hogy ennél korábban Torockón is a Közép-Erdélyben általánosan elterjedt kétosztatú ház állt.²⁹⁰

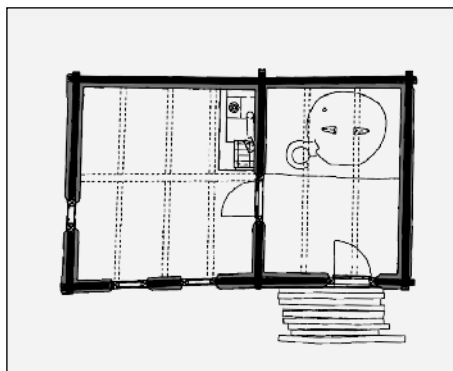
Jankó János ősi háznak nevezte ezt a tornác nélküli épületet, amely alaprajzát tekintve ritkábban két, gyakrabban három helyiséget foglalt magába: a szobát, amelyet a helybeliek *első háznak* vagy egyszerűen *háznak*

287 Terepkutatás: 2007.

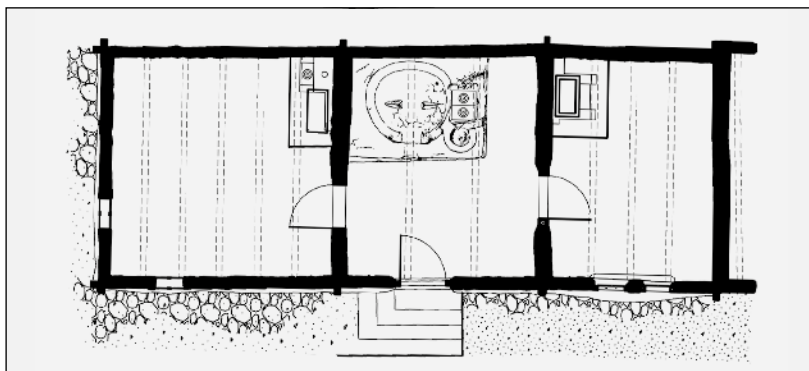
288 Terepkutatás: 2007.

289 Furu 2006; Furu 2010.

290 Thoroczkay-Thurinszky 1912. 94–103.

66. 1668-ban épült torockói ház alaprajza (F. Oláh Xénia rajza)

67. 1749-ben épült torockói ház alaprajza (F. Oláh Xénia rajza)

neveztek, a konyhát, korabeli nevén a „pitart”, melynek világossága a *pitar udvara*, hátulsó része, ahol a kemence állt, a *pitar kamrája*; és végül a *hátulsó ház* vagy *kamra*, mely lehetett lakóter is, de általában csak gazdasági és egyéb eszközök raktára.²⁹¹ A Torockóra jellemző nagyméretű *füles* sütőkemencét elhelyezhették a pitvar tengelyében a hátsó falnak támasztva, vagy egyik – általában a szoba felé néző – hátsó sarokban. A pitvarnak itt sem volt földeme, sőt cserény sem épült, a szikrák útját fonnott vesszőből készült téglalap alakú ráccsal törték meg. A korai gazdag, mázatlan kályhacsempeszelepek igazolják, hogy a füsttelen lakószobát már a XVIII. században a pitvar felőli belső sarokban elhelyezett cserepes kandallóval fűtötték.

Az egyetlen fennmaradt XVII. századi épület kétszátatú, pitvar-ház elrendezésű. A keskeny, földem nélküli pitvar hátsó felét teljesen elfoglalta az egykori füstös kemence, az innen nyíló szobában pedig cserepes, padkás, füstfogós fűtő állt (Torockó 260. sz.). Hasonlóan kétszátatú volt az 1760-ban épült 251. számú lakóház is.²⁹²

Az 1749-ben épült 237. számú jobbágyház a telken második épületként, egy első ház meghosszabbításában épült fel. Földem nélküli pitvarában szintén sütőkemence állt. Az innen nyíló két (egy kisebb és egy nagyobb) helyiségben a falkutatás cserepes, padkás kandallók nyomait tárta fel.²⁹³ Az alapincézett 232. számú XVIII. századi lakóház pontos építési ideje ismeretlen. A pitvarban a XX. század elején már kéményes, hasáb alakú, központi elhelyezésű kemencét építettek. A pitvarból nyílt az első helyiség és a kőből épített hátsó éléskamra.²⁹⁴

A XVII–XVIII. századi házak egy része, legalább részben, már alapincézett volt. Tornácok ekkor még ritkán készültek. A Malonyay-kötetben²⁹⁵ és egyéb művészeti alkotásokban²⁹⁶ látható, minden bizonnyal a tehetősebb

családok házait gazdagító kiugró tornácok szerkezeti kialakításából arra következtetünk, hogy talán utólagos kiegészítések.

A XIX. században annak ellenére tovább élt ez az alaprajzi elrendezés, hogy a ház egyéb szerkezeti és építészeti megoldásai nagyon látványos, gyökeres változáson mentek át. Ezek a tekintélyes, városi megoldással építkező, kőfalazatú házak számos építészeti újítást tartalmaznak. Sokkal gyakoribbak a teljes hosszában alapincézett, immár magasabb, kétszintes lakóházak, ugyanakkor, a lakosság számbeli növekedésének eredményeként, gyakorivá váltak a hosszú, háromnál is több helyiséges épületek. Ilyenkor minden esetben azt látjuk, hogy ezeket két nemzedék vagy család használta, és szintén pitvar-lakószoba vagy lakószoba-pitvar-kamra egységekre oszthatók. Az ilyen házakban a szobákat általában ajtók kötik össze, de előfordul, hogy egyes helyiségekbe csak az udvarról lehet bejutni.

A XIX. század második felében felerősödő paraszti polgárosodás Torockó esetében hangsúlyosan befolyásolta a népi kultúra tárgyi emlékeinek alakulását is. Ekkor már a háromszátatú módos házakban elmaradhatatlan volt a szász szobabelsőkre jellemző, mintákkal festett bútorokkal berendezett tisztaszoba, melynek mennyezete stukkódísszel ékesített, vakolt síkmennyezet volt. A pitvart famennyezettel borították, sütőkemencéje is korszerűsödött, kéménnyel látták el, majd fokozatosan, a XX. század első felében kikerült a nyári konyhának is nevezett sütőházba. Eltűntek a szobai kandallók is, helyüket már a XIX. század végén átvették a javarészt Nagykalánból származó, kereskedelemről vásárolt öntöttvas kályhák.

A XX. század életmódváltozásai átalakították a lakóházak térhasználatát. Egyes épületeknél a konyha helyet cserélt a hátsó szobával, vagy hosszú házaknál az utolsó helyiségek egyikével. (Ez általában egy kisebb, szerényebb tér, a korábbi sütőház, nyári konyha vagy egy újonnan toldott helyiség.) Előfordul, hogy a magasabb, kényelmesebb pincehelyiség vette át a lakókonyha szerepét. Nem ritka, hogy a házak idős lakóinak ez az állandó

291 Jankó 1893. 100.

292 Furu 2006. 76–77.

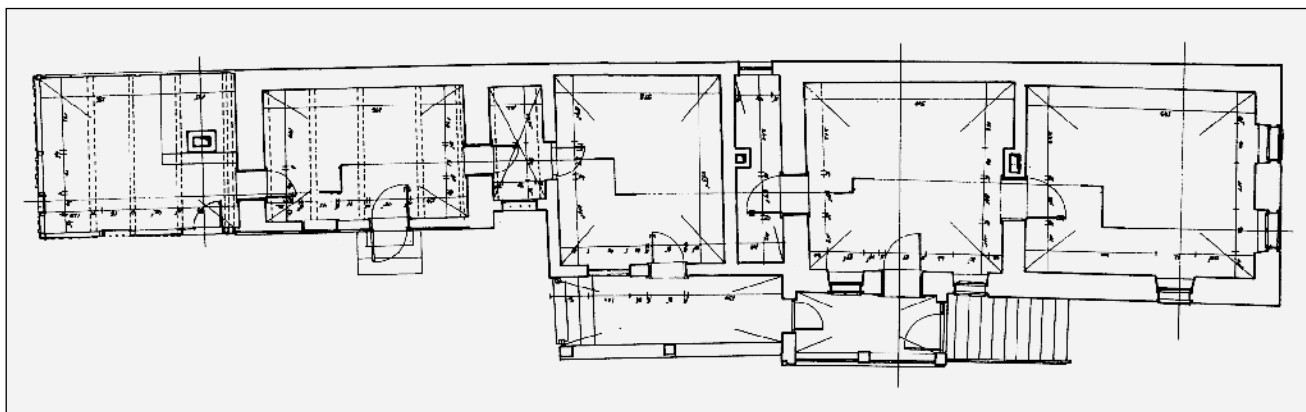
293 Furu 2006. 75.

294 Furu 2006. 74.

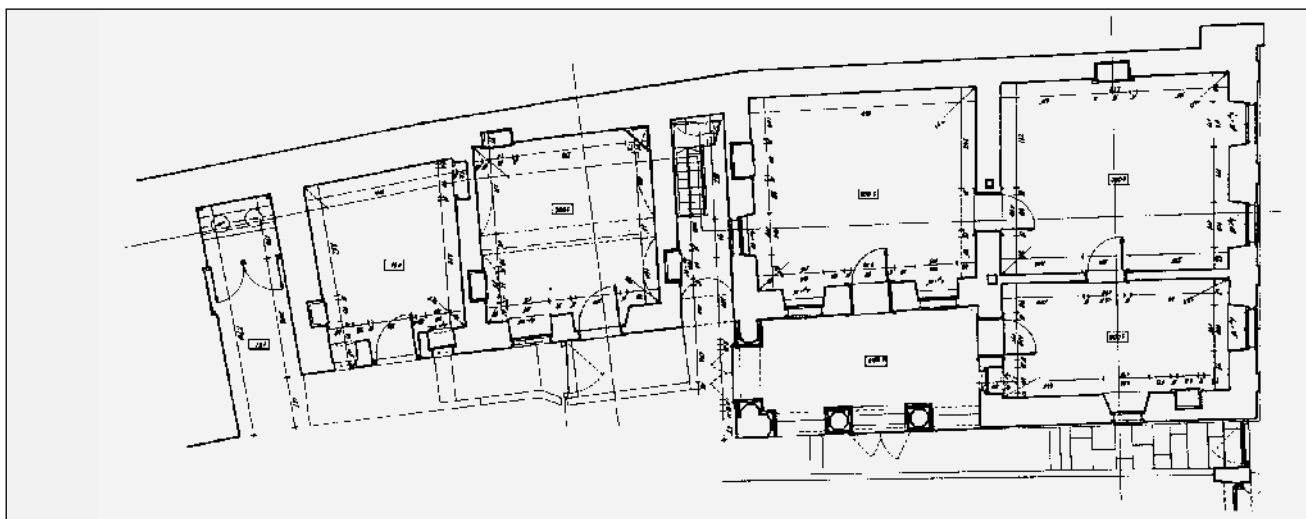
295 Malonyay 1907.

296 Wass Albert és Vernes András XX. században élt festők képein több XVIII. századi jobbágyház látható.

68. 1874-ben épült torockói ház alaprajza (Ionescu Ana és Sztahura Márk rajza)

69. 1870 után épült oldalkamrás ház alaprajza (F. Oláh Xénia rajza)

(jól fűthető) tartózkodási helye; a szobákat egyáltalán nem vagy csak ritkán használják.²⁹⁷

A XIX. századi épületeknél a tornácok már gyakoribbak, elsősorban az olyan alápincézett vagy domboldalra épített házaknál váltak szükségessé, amelyeknél a bejárat az udvar szintjénél magasabban volt. Alaprajzukat tekintve a bejárat előtti kiugró tornác az uralkodó, melyre a fallal párhuzamosan egy vagy két irányból vezet fel néhány lépcső. Gyakoriságában ezt követi a törttornác, míg a más vidékeken gyakori oldal- és lopott tornác itt nagyon ritka.

A XIX. századi hosszú házaknál gyakoriak a többhelyiséges pincék. Ott, ahol a terep adottságai megengedték, utcai pinceajtót nyitottak, mely a vastermékek utcáról történő könnyebb berakását szolgálta. Nem véletlen, hogy ez a forma elsősorban a Felső Piacsor befelé emelkedő telkein lakó egykori vasváltók és verősgazdák házait jellemzi.

Több háznál felfedezhetők az ún. titkos vagy rejtett pincék. Ezek olyan helyiségek, amelyeknek a többi

pincével való közlekedési útját elfalazták, és a fölötük levő szobából közvetlenül, valamilyen bútor vagy szőnyeg alá rejtett csapóajtón keresztül lehetett megközelíteni őket. A falubeliek szerint ezek a titkos pincék értéktárgyak és emberek elrejtésével jó szolgálatot tettek háborúk, veszedelmek esetén.

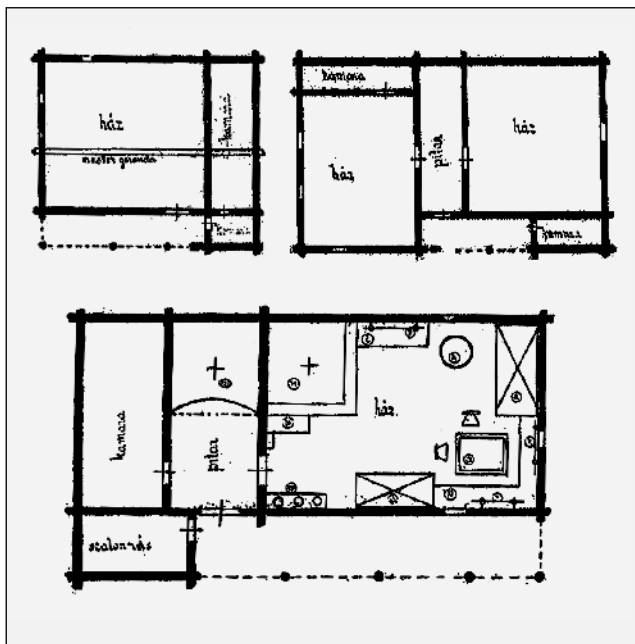
■ Kalotaszeg

A fennmaradt kalotaszegi házak alaprajzi fejlődését tekintve megállapíthatjuk, hogy a vidék a két nagy házövezet közötti helyzetéből adódóan déli és északi irányból egyaránt fogadott hatásokat.²⁹⁸ Míg a XIX–XX. század fordulójáról származó leírások szerint a kalotaszegi házak előzménye a kétosztatú pitvaros ház, *ház-pitvar-fisáz* (lakószoba-konyha) elrendezéssel,²⁹⁹ a fennmaradt ábrázolások egy részén jól nyomon követhető a lakószoba-kemencés használat is: azaz a kemence a lakószobában van, ennek füstje pedig az udvari bejáratú keskeny fűstházba távozik. A ház bejárata a földem nélküli, füstös

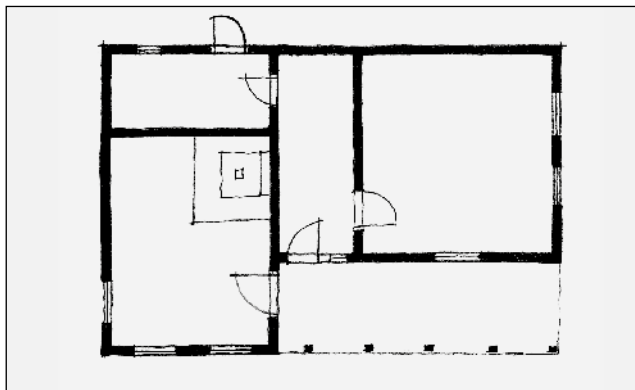
297 Furu 2011a.

298 Lásd bővebben: Furu 2012a. 24–26.

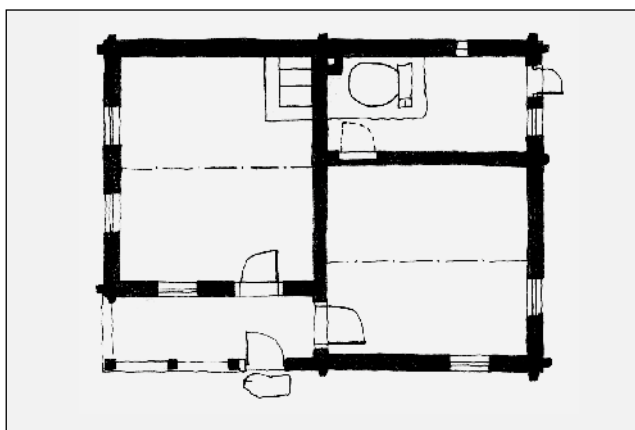
299 Jankó 1892. 61–68.; Malonyay 1907. 89–115.; Furu 2012a. 23–26.

70. Kalotaszegi fűstházak házalaprajzok Magyarvalkón (a, b) és Magyarórkereken (c) Bátky Zsigmond nyomán (Bátky 1907. 60., 62.)

71. Kalotaszegi ház alaprajza, Nyárszó (F. Oláh Xénia rajza)

72. Oldalkamrás ház a kalotaszegi Magyargyerőmonostoron (F. Oláh Xénia rajza)

pitvarba nyílt, innen lehetett a *házba*, azaz lakószobába belépni.³⁰⁰ Ez a beosztás már a XVIII. századi és ennél korábbi házakon is megfigyelhető.³⁰¹

A kéthelyiséges házak alaprajzi elrendezését a lakáskultúra XIX. századi változása alakította. Széles körben elterjedt a lakószobában (*házban*) a sütőkemencét is magában foglaló, immár függőleges füstelvezetésű, nagyméretű, díszes cserepes, és ezzel fokozatosan főlőslegessé vált a füstös pitvar, illetve az esetenként itt felépített katlanos sütőkemence. A teljes lakófunkciót kiszolgáló helyiség külön udvari bejáratot kapott, és a lakosság XIX. századi hirtelen számbeli növekedése miatt kialakult az egy épületen belül több lakószobát is magába foglaló háztípus. Ezzel magyarázhatjuk azt, hogy a házban belüli közlekedés megoldására vegyesen előfordul mind a három lehetőség, mindkét helyiségbe külön bejárat – belső ajtó nélkül, két külső ajtó és belső ajtó, illetve a korábbiak tekinthető belső ajtós és egyik helyiségbe udvari bejáratos változat.³⁰² Miklósi Sikes Csaba a külső bejáratos lakószobák miatt a mőcsvidéki kamrás házzal lát kapcsolatot.³⁰³ Magunk részéről ezt a felvetést nem tartjuk bizonyítottnak. Ezzel szemben a több-bejáratos házak elterjedését az északi kemencés lakószobás háztípusból levezethető, fentebb részletezett belső fejlődés eredményeként értelmezzük. (Miklósi Sikes felvetésének az az általános fejlődési elv is ellentmond, mely szerint mindig a fejlettebb funkcionális rendszer befolyásolja az archaikusabbat – ily módon kizárt, hogy az archaikus kamrás ház funkcionális rendszerét egy fejlettebb házzal rendelkező lakosság átvegye.)

A XIX. század első felében vagy korábban épült házak pitvarai keskenyek. Az 1854-re datálható farnasi ház két egyenlő méretű helyisége után következik a keskeny, földem nélküli *fűsház* (fűstház), benne az archaikus sütőkemencével.

A ház kiegészülhetett egy második, szintén keskeny helyiséggel, melyet kamraként vagy második *házként*, az idősebb nemzedék lakótereként használtak. Ez az elrendezés, mellynél a pitvar és a harmadik helyiség egyaránt keskeny – együttes szélessége szinte megegyező az első szoba szélességével –, a XX. századra szinte teljesen feladásba merült.³⁰⁴

A lejtős telkek adottságait kihasználva, az első vagy a második helyiség alá gyakran pincét alakítottak ki.

A XX. századi funkcionális fejlődés egyik lehetséges iránya az volt, hogy a pincét is lakhatóvá tették, és ide került a nyári konyha – ebből lett később az állandó élettér. Gyakori, hogy mindkét helyiség alá pince épült, így jött létre a Kalotaszegen oly gyakori magasföldszintes vagy akár emeletesnek is nevezhető lakóház. Ezeknek szép példáit láthatjuk a Nadas menti Inaktelkén, Bogártelkén, Nadasdarócon, de Körösfőn, Magyargyerőmonostoron

300 Jankó 1892. 69–70.

301 Bátky 1907. 50–65.; Sebestyén K. 1998. 69–79.

302 Bátky 1907. 54–63.; Malonyay 1907. 105.

303 Miklósi-Sikes 1999.

304 Jankó 1892. 61–68.; Bátky 1907. 54–63.

és máshol is. Ezzel párhuzamosan, a paraszti polgárosodás hozadékaként megjelent a tisztaszoba, ahol festett bútort, varottasokat, egyéb reprezentációs céllal felhalmozott tárgyakat helyeztek el.³⁰⁵ Ekkor már egyre gyakoribbak voltak – elsősorban Nádasmente gazdag falvaiban – az akár kétszintes, immár háromhelyiséges házak.³⁰⁶

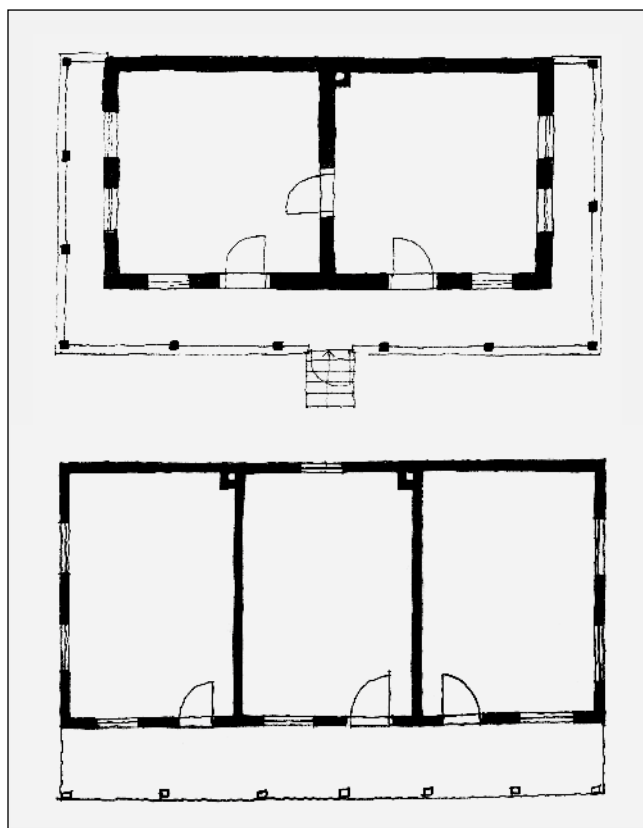
A lakóház folytatásában gyakran épültek utólagosan különböző gazdasági funkciókat szolgáló helyiségek, ezeket viszont ritkán nyitották egybe a főépülettel, nem tekinthetők a lakóház szerves részének.

A polgári építkezés hatásának köszönhetően a XX. század első évtizedeiben itt is megjelentek az L alaprajzú házak, melyek megteremtették a laza sorházas vagy zárt sorú, városias utcabeépítés lehetőségét (Kalotaszentkirály, Mákó, Magyargyerőmonostor, Körösfő stb.).³⁰⁷ Szintén városi hatást mutat az a forma is, amikor a kapu két oldalán épült, egymástól független lakóépületet közös tetőszerkezettel fednek le (Magyarbikal, Magyarkiskapus, Körösfő).

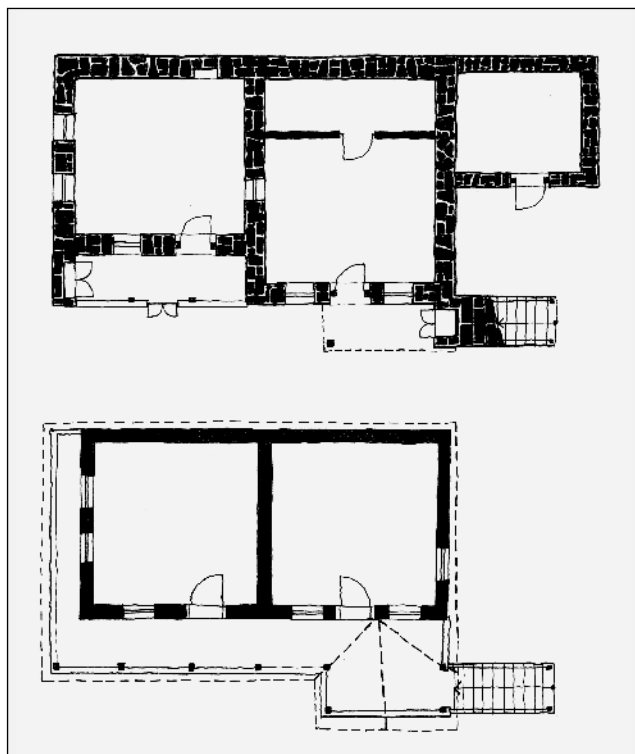
Az egysoros elrendezésű házak mellett szórványosan feltűnő kétraktusos épületek kialakulása mögött Kalotaszegen is kuriális hatásokat sejtethetünk. Az ilyen házak általában törtornácosak, a tornác nélküli helyiség mögött pedig egy keskenyebb kamra húzódik.

Magyargyerőmonostoron az 58-as számú épület széles, keresztvégű rönkborona szerkezetű lakóház. A fűtővel rendelkező első szoba mentén széles tört-, oszlopos tornác húzódik, a második szoba mögött pedig nagyméretű sütőkemencét magában foglaló, viszonylag széles sütőházat találunk. Hasonló kialakítású, ám lényegesen keskenyebb házakkal találkozhatunk Magyarvalkón, Magyarókerekén és Nyárszón is. A nyárszói 28-as számú épület utca irányában elhelyezkedő törtornáca mentén két szoba, a tornác nélküli részen egymás mellett egy sütőkemencés konyha és keskeny kamra található. A hátsó szoba hossz tengely irányában elhelyezett födémgerendái bizonyítják, hogy a kamra leválasztása nem utólagos.³⁰⁸

A kalotaszegi házaknak szinte mindig van valamilyen tornáca.³⁰⁹ A korai boronafalas épületeken legtöbbször oldaltornácot vagy törttornácot találunk. Az oldaltornác egyik vagy akár mindkét végéből, gyakran egyszerű bedeszkázással, kis kamrát választanak le. E szellős, szekrényyszerű kis kamrákat szalonna tárolására használták, de kisebb szerszámokat is elhelyezhettek a ház belsejéből zárható helyiségben.³¹⁰ Jankó János és Malonyay Dezső ezt általános gyakorlatként írja le,³¹¹ és azt is feljegyzik, hogy azért is szokás volt az oldaltornác szabadon maradó végét bedeszkázni, hogy

73. XX. századi kalotaszegi lakóházak alaprajza Inaktelkén és Nyárszón (F. Oláh Xénia rajza)

74. XX. századi kétszintes lakóház alaprajza a kalotaszegi Bogártelkén (F. Oláh Xénia rajza)

305 Kósa 1998. 302–304.

306 Furu 2012a. 24–26.

307 Miklósi Sikés 1999. 57–118.

308 Lásd bővebben: Furu 2012a. 25.

309 Lásd bővebben: Furu 2012a. 26.

310 Bátty 1907. 60.

311 Jankó 1892. 68.; Malonyay 1907. 93–111.

ne lehessen az utcáról belátni³¹² (Kispetri 31. sz. 1906-ból). A törttornác olyan esetekben alakult ki, amikor az egyik helyiség szélesebb, de létrejöhett utólagosan az oldaltornác egy szakaszának beépítésével. Dr. Kós Károly összefüggést lát a törttornácok elterjedése és az így létrejövő szélesebb beltérben elhelyezhető kamrák megjelenése között, mely szerinte kolozsvári hatásra a bedecsi házépítő ácsok révén terjedt el a XX. század negyvenes éveiben.³¹³ A helyszíni kutatás azonban számos ennél korábbi, törttornác és kamra nélküli ház létét bizonyította, elsősorban Felszegen, így arra is gondolhatunk, hogy a bedecsi ácsok már korábban kialakult igények szerint teljesítették a rendelkezéseket.

A XIX–XX. század fordulóján épülő házak oldaltornácát gyakran hosszabbították meg egyik vagy mindkét rövid homlokzat előtt (ezeket hívjuk homlok- és körtornácnak). Nagyon elterjedtek a kiugró résszel gazdagodó oldal- vagy körtornácok is. Legritkábban lopott tornáccal találkozunk (Damos, Jákótelke, Magyarokereke, Zsobok), mely általában olyankor valósul meg, amikor egy eleve törttornác ház tornácvégét kamraként beépítik.³¹⁴ Ritka a kizárólagos homloktornác (Magyarvalkó, Incsel), miként az egyszerű kiugró tornác is.

Felszegen jelentősebb az oldal- és törttornácok jelenléte. Vannak falvak, ahol az egyszerű oldaltornác szinte az egyedüli forma (Romángyerőmonostor), de Magyarvalkón például a tört- és oldaltornácok szinte megegyező arányban kapnak helyet. Nádasmentén az alaprajz is követi a népviseletből és díszítőművészetből ismert vonást – a bonyolultabb formákra való törekvést. Sokkal több az összetett alaprajzú, tehát olyan kiugró részt is tartalmazó tornác, amely a háznak egy, két, sőt három oldalát szegélyezi. Jó példa erre Inaktelke, ahol egyszerű oldaltornácot alig, ugyanakkor szebbnél szebb, különböző típusú kiugró tornácot annál többet találunk. A jelenség hátterében a nagyváros közelsége és az ebből fakadó reprezentációra is fordítható nagyobb bevétel áll, a gyorsabban gazdagodó Nádasmente építészetében is összetettebb formákat valósíthatott meg.³¹⁵

A kelet-erdélyi ház

■ Az ereszes ház

Az ereszes ház két legfontosabb sajátos vonása az udvar felé csupán szellősen áttört, deszkaelemekkel részlegesen lezárt *eresze*, és hosszanti tengelye irányában is osztott elrendezése. A *háznak* nevezett, a XVII. században már cserepes kandallóval fűtött fő lakóhelyiséghez közvetlenül általában két helyiség, egy belső kis ház és ettől egy harántfallal elválasztott, az udvar felé akár nyitott vagy

csak deszkafallal részlegesen zárt *eresz* csatlakozott. A házba és az eresz mögött található változó funkciójú helyiségbe egyaránt az ereszből lehetett belépni. Fontos megjegyeznünk, hogy a székely területeken gyakran a *ház* maga is harántfallal osztott, mögötte kamraként vagy akár alvóhelyiségként használt *oldalház* található. Az ereszes ház alaprajzi kialakításában tehát jelentősen eltér a szinte egységes, két- vagy háromosztatú, egysoros Kárpát-medencei háztól.³¹⁶ Nem véletlen, hogy vizsgálata már önmagában több mint százéves múltra tekint vissza, és tulajdonképpen a magyar népi építészet első közléseinek is tárgya. Ezek az épületek korábbiak a jelenleg létező, vizsgálható házállomány jelentős részénél.³¹⁷ Huszka József vitát kiváltó keleti eredetelmélete nyomán, a Jankó János és Szinte Gábor tollából megjelenő első szakszerű leírások már jól ismertetik e ma már egyre ritkábban látható háztípust.³¹⁸ A nyelvészeti szempontból is sok vitát gerjesztő ereszes ház, melyet a kutatók gyakran székely- vagy – Bátky Zsigmond nyomán³¹⁹ – keleti magyar háznak neveznek, csupán Háromszéken, Csíkszéken és Udvarhelyszéken, tehát a Székelyföld keleti sávja területén jelentett alaptípust.

A többosztatú székelyföldi házaknak már a XVI. században azt a helyiségét nevezték *eresznek*, amelybe az udvarról beléptek. A székely eresz tehát nem a tető falsíkon kívül nyúló része alatti fedett sáv, ahogy ezt a Kárpát-medence egyéb vidékein épült házak esetében értjük, hanem egy tényleges helyiség. E kijelentés alátámasztására álljon itt néhány, forrásokból jól ismert adat: Agyagfalván (Fancsika) 1590 december elején feljegyezték: „*Miklos asz hasz elereszebe egy kuruaual fekszik*”.³²⁰ Az említett eseményből arra következtethetünk, hogy a megnevezett eresz egy méretes, fedett, valószínűleg zárt helyiség lehetett. 1596-ban Kadicsfalván „*nekem az zobaba s Leorinchj Peternek az Kis erezbe chinalanak agiat*”. 1769-ban egy dálnoki udvarház ereszében csempe kemence és két derékalj is volt, melyek bizonyára nem fértek volna el egy tornácban: „*A házba éget el egj Csempe kementze, az ereszibe egj más hasonlo, két derékaj*”. 1797-ben Sepsiszentgyörgyön „*láttam, hogy ketten egv ágyba feküdtek az ereszbe*”.³²¹ Az ereszben tehát tüzelő, cserepes is állhatott, ezért zárt helyiséget is hívhatunk így. Kadicsfalván jegyezték fel 1599-ben: „*az erezbe is be ieött volna, ha be bochatottak volna*”. A székely ház ereszt, mely használata tekintetében sok szempontból a közép-erdélyi pitvarhoz hasonlítható, a forrásokban nem ritkán pitvarként nevezték meg: Fenyéden 1590-ben: „*Kemény Istvánné az utcáról látja, hogy Németh Mihályné*

312 Malonyay 1907. 111.

313 Dr. Kós 1978. 278–290.

314 Bátky 1907. 60–61.

315 Furu 2012a. 26.

316 Az alább közzétett elemzés rövidített változatát az *Udvarhelyszék népi építésze* című kötetben közöltem. (Furu 2011b. 30–31.)

317 Ez a körülmény egyfelől szerencsés, ugyanis a jelenlegi állapot megértéséhez felhasználhatók a korábban gyűjtött adatok, másfelől a korai lakóházak hiánya természetesen megnehezíti a mai kutató dolgát.

318 Jankó 1895; Szinte G. 1900a.

319 Bátky 1930b. 116.

320 SzOkI Ú.s. II. 10., idézi Balassa M. 1985. 93., 94.

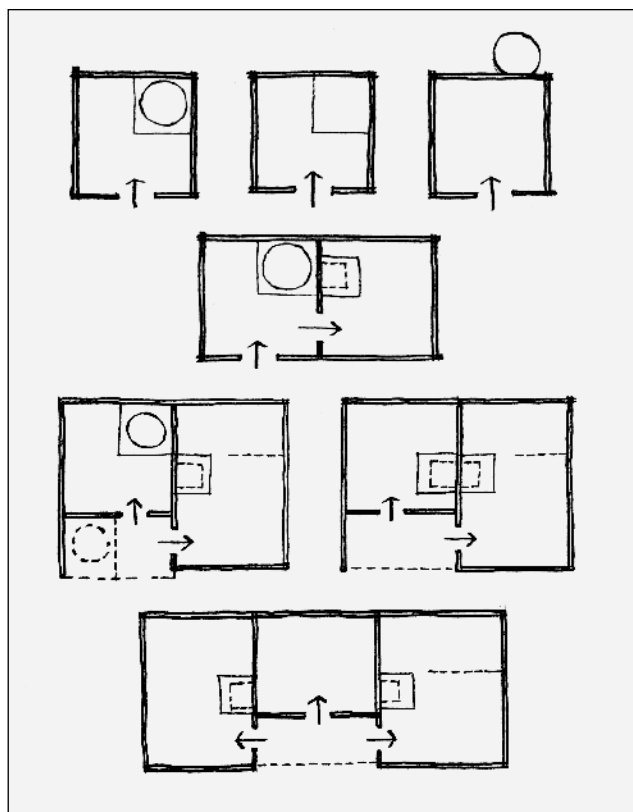
321 SzT III. 302–303.

»all azon haz pitvaraban«³²² – ebben az esetben feltehetően legalább egy oldalról nyitott helyiségről, azaz ereszről van szó.³²³

A korabeli források értelmezésénél a megnevezések helyi jellegét óvatosan kell kezelnünk, tekintettel arra, hogy a tanúvallomásokkal ellentétben a leltárösszeírások megfogalmazói nem föltétlenül az adott vidékről származtak, tehát a szövegében saját származási helyükre vonatkozó elnevezéseket is használhattak. Jól példázák ezt az orbaiszéki XVII–XVIII. századi református vizitációs jegyzőkönyvek: az egyes települések parókiális és tanítói házait ugyanis ismételtelen összeírták, ugyanazon épület ugyanazon helyiségeit váltakozva nevezték *pitvarnak* vagy *eresznek*.³²⁴ Hasonló bizonytalanságot észlelhetünk a XVIII–XIX. század fordulóján készült, Lázár István püspök nevéhez köthető unitárius vizitációs jegyzőkönyvek szövegeit olvasva: Csekefalván az 1758-ban épült tanítói házba „a külső felin fenyő deszkákkal bédeszkázott pitvarába”,³²⁵ Énlakán „az 1800-ban készített új épület, mellynek közepe táján bédeszkázva és felyülről három rend sendellyel fedett pitvarába”³²⁶ lehetett belépni. Bözödkörispatakon a leírt épület „közepe táján való s külső oldalára nézve deszkázott pitvar” állt.³²⁷

Az ereszes ház eredét több kutató próbálta elsősorban evolucionista szemlélettel megfejtetni. Természetesen nem célunk ezen hipotézisek ismertetése, csupán néhány sarkalatos gondolatot emelünk ki. A legtöbb szerző valamennyire csatlakozott Szinte Gábor véleményéhez, aki szerint az ereszes házak olyan egysejtes³²⁸ házakból fejlődtek ki, melyek tetőszéke alatt, a keskeny oldalon kialakított bejárat előtt egy három oldalról nyitott eresz is található volt, majd fokozatosan a második és harmadik oldal is bezárult. Szinte Gábor ilyen nyitott ereszű házat Sepsiköröspatakon tárt fel: a szalmával fedett kisház eresze két oldalon volt nyitva, az ereszt tartó oszlop a földbe volt erősítve. Egyetlen tulajdonképpeni helyiségből és három oldalon fallal, negyedik oldalon áttört, „cifrán” díszített deszkafallal zárt ereszből álló házat Étfalván rajzolt, ám megjegyzi, hogy Gidófalván, Fotosmartonon és a közeli falvakban sok ilyen ház van.³²⁹ Ezt a nézetet osztotta dr. Kós Károly is, aki a sütőházak hasonló, ma is jól dokumentálható fejlődésére hívta fel a figyelmet.³³⁰ Bátky Zsigmond egy kemence nélküli szabad tűzhelyes egyhelyiséges házból eredeztette az ereszes házat,³³¹

75. Az ereszes ház elméleti fejlődésvázlata (F. Oláh Xénia rajza)

Cs. Sebestyén Károly Szinte fejlődésméletét fogadta el, és ez alapján dolgozott ki egy összetettebb, nyílt és zárt tüzelőt egyaránt feltételező tüzelőhasználati rendszert.³³² Barabás Jenő a korábbi fejlődésméleteket összegezve árnyalta és értelmezte a funkcionális kérdéseket.³³³ Balassa M. Iván nem tartja valószínűnek az eresz bezárásának fokozatos kialakulását, véleménye szerint a Kárpát-medencei fejlődésnek megfelelően az eresz és a mögötte levő kamra is teljes értékű helyiségnek tekinthető, mely a hozzáadással történő bővülés során lett része a székely háznak, igaz, szerinte az eredeti helyiséghez egy keskenyebb zárt helyiséget toldottak, hogy a bejárat a még nyitott ereszből nyílhasson.³³⁴

A fenti következtetések a fennmaradt, azaz legfeljebb az eltelt három évszázad házainak vizsgálatára alapoztak, és próbáltak kialakulásukról történeti összefüggéseket, hipotéziseket meghatározni. Ugyanakkor az evolucionista szemléletnek megfelelően elsősorban a belső fejlődés lépéseinek meghatározására összpontosítottak, és kevésbé vagy egyáltalán nem számoltak a magasépítészeti környezet hatásával. Vélményünk szerint a magasépítészeti, elsősorban kuriális és városi

322 SzOkI Ú.s. III. 105., idézi Benkő E. 2001. 381.

323 Az eresz különböző XVI. századi értelmezéséről Balassa M. Iván további példákat is ad. (Balassa M. 1985. 93., 94.)

324 Ugyanazokat a helyiségeket Szöröcsében 1677-ben eresznek, 1694-ben pitvarnak, 1701-ben eresznek, Barátoson 1701-ben eresznek, 1714-ben és 1721-ben pitvarnak, majd 1742-ben ismét eresznek, Zabolán 1694-ben pitvarnak, 1724-ben eresznek nevezték. (Csáki-Szőcsné Gazda 2001. 12., 33., 34., 37., 57., 66., 128., 194., 262.)

325 LIPVJ II. 1800–1801. 38.

326 LIPVJ II. 1800–1801. 153.

327 LIPVJ II. 1800–1801. 213.

328 Szinte G. 1900a. 101–112.

329 Szinte G. 1900a. 109.

330 Dr. Kós 1972b. 52–54.

331 Bátky 1930b. 116.

332 Cs. Sebestyén 1941. 43–68.

333 Barabás J. 1973. 25–28.

334 Balassa. 1985. 96–98., 152.

minták a székely ház ereszének fejlődésében is nagy szerepet játszottak, miként az egyéb alaprajzi megoldások, a tüzelőhasználat, a díszítések vagy a kapuk esetében is tapasztaljuk.

Érdemes tehát megvizsgálni az eresz funkcionális helyzetének magasépítészeti kapcsolatrendszerét, habár kellő számú régészeti lelet vagy írásos utalás hiányában feltehetően még sokáig elégséges bizonyítás nélkül maradhat egy ilyen hipotézis. Feltesszük a kérdést: vajon értelmezhető-e úgy a székely eresz, mint egy, a lakóháznál keskenyebb pitvar előtt létrejövő tér lezárása? A felvetést a középkori városi építészettől hasonló házalaprajzai is sugallják, ahol a pince, földszint és esetenként emeletet is tartalmazó házak függőleges közlekedését oldották meg a keskenyebb második helyiség előtt, míg a fő lakószobába a bejárat szintén ezen nyitott térből nyílt.³³⁵ Hasonló alaprajzi konfiguráció alakult ki az olyan XVI–XIX. századi városi és kuriális ingatlanoknál is, ahol az első helyiség mögött egy keskenyebb oldalház vagy kamra kapott helyet, a pitvar előtt pedig tornác vagy előtér állt. Ilyen alaprajzi elrendezésű kúriát, városi, mezővárosi lakóházat a Székelyföldön vagy a szomszédos szász területeken sokat ismerünk. Ez esetben a székely ház alaprajzára a pitvaros lakóház alaprajzából levezethető sajátos, polgári vagy kuriális mintákra létrejövő, építészetiileg tagolt variánsként tekinthetünk, ahol az eresz belső harántfala nem utólagos osztás, hanem elsődleges külső fal, amihez későbbi jövevényként csatlakozott a külső, áttört, deszkás lehatárolás.³³⁶ E gondolatmenet magyarázatot adhat az eresz külső falának másodlagosságára is. Ezt a feltevést erősítik a XVIII–XIX. századi összeírások, melyekben ritkább a külső deszkafallal rendelkező, ám osztatlan eresz (pitvar), gyakoribb viszont a valamilyen funkcionális elrendezést feltételező belső osztott tér. Természetesen, akárcsak az egyéb építészeti hatások esetében, a mintát előbb a tehető kisnemesi családok fogadták be, majd tőlük vette át fokozatosan, nem ritkán egyszerűsített változatban a falvak szélesebb rétege. Ebből a megközelítésből tehát a Szinte Gábor által leírt és archív fényképekkel is dokumentálható, két oldalról nyitott osztatlan eresz nem egy folyamat kiindulópontja, hanem egy fejlettebb minta leegyszerűsített kivitelezése.

Biztos következtetések levonásához nagyobb számú régészeti feltárás eredményeinek ismeretére lenne szükség, ahogy a kialakult képet még feltáratlan levéltári források is árnyalhatják. A falvak XIII–XVII. századi átlagos lakóházairól sajnos még mindig nagyon kevés adat áll rendelkezésünkre. Székelykeresztúr és Udvarhely

területén, illetve környékén, és szórványosan Háromszéken születtek releváns régészeti eredmények, ám ezek várható módon leginkább a középkori, félig földbe mélyített lakásokat dokumentálják, ám kevés a földfelszín fölött álló faépületekre vonatkozó adat. Benkő Elek régészeti kutatásai és ezek legújabb értelmezése ennek ellenére sok új támpontot nyújtottak a székely ház fejlődéséhez.³³⁷ Keresztúri, fiatfalvi, csekefalvi, valamint szórványos csíki és háromszéki leletek igazolták, hogy a késő középkori, részben földbe mélyített egysejtes házak bejárata a hosszú oldalon volt, és ezek kupolás agyagkemencét tartalmaztak. Egyes leletek eleve két részre osztott, igaz, nehézkesen értelmezhető elrendezést mutatnak. E korai lakóházak ismerete cáfolja a korábbi, újkori épületek alapján visszakövetkeztetett fejlődésméletek egyes téziseit, elsősorban ezeknek a nyílt tüzelő használatára vonatkozó tételeit. Benkő szerint a XIV. század második felében terjedtek el a földfelszín fölé épült, kéthelyiséges faházak. Ilyeneket feltehetőleg már korábban is használtak, de régészeti nyomuk a már említett módszertani nehézségek miatt (még) nem ismert.³³⁸ A kéthelyiséges felszíni boronaházakban a XV–XVI. században már kályhaszemeket, illetve csempéket is tartalmazó sütőkemencék is álltak, igaz, a kevés lelet alapján a kemencék helyzete nem tekinthető általánosan meghatározhatónak. A fennmaradt csempéanyag alapján olyan kupolás vagy csonka kúp alakú kemencék használata képzelhető el, melyek agyagfelületére a sugárzó felület megnövelése érdekében a kályhaszemeket, kerámiacsöveket, ritkán edényeket is beépítették.³³⁹ Végül a XVI–XVII. század fordulója körül elterjedtek az újkorban is ismert, tagolt, ereszes, alapincézett házak, és bennük a cserepesnek nevezett nyílt tűzhely, melyek immár kutatásunk tárgyát is képezik.

A fenti érvek figyelembevételével az eresz három oldalának fokozatos beépítéséről nagyon tartózkodóan nyilatkozhatunk. Igazolható, hogy egyes szegényebb családok használtak két vagy három oldalon is nyitott ereszt épületeket is, de ezek elterjedését nem tartjuk általánosnak, mi több, egy fejlettebb modell egyszerűsített kivitelezéseként értelmezzük.³⁴⁰ Valószínűbb a negyedik oldal bezárásának időbeni fokozatossága, bár kételkedni ez esetben is van okunk, ugyanis a források és a létező épületek tanulsága is arra figyelmeztet, hogy nyitott, áttört és zárt eresztű házak egymással párhuzamosan

337 Benkő E. 2001. 368–384., SzOkI Ú.s. I. 187., idézi Benkő E. 2001. 381.

338 Botár István Kotormányban (Csik) három (más értelmezés szerint csupán két) helyiséges föld feletti boronaházat tárt fel, melyet a XIII. századra datált. Ennek központi helyiségében nagyméretű ovális kemencealap marad fenn. A leletek egyértelműsítették, hogy nemesi lakóépületről van szó. Talán nem tévedünk, ha ebben a későbbi századok föld feletti falusi lakóházainak előképét látjuk. (Botár 2011. 299–307.)

339 Benkő E. 2012. 307–313.; Balassa 1985.

340 Erdővidéken (Kisbaconban) és Sepsiszéken több olyan épületet, lakó- és sütőházat is ismerünk, melynek egyik sarkában a tetőt oszlop tartja vagy tartotta, mögötte pedig két oldalról nyitott, akár sütőkemencét is tartalmazó eresz van. (Székely Nemzeti Múzeum fotótára)

335 Kolozsvár belvárosában a Belmagyar utcában (14. sz.) a közelmúlt kutatása hozott felszínre egy ilyen emeletes, XIV–XV. századi polgárházat, ugyanakkor a szomszédos telkek pincealaprajza arra utal, hogy ez a megoldás nem volt egyedi. Hasonló alaprajzú házak épültek Brassóban, Segesváron és Nagyszebenben is. (Fabini 1982. 132.)

336 A második, keskenyebb helyiség hozzáadásának hipotézisét Balassa M. Iván is megfogalmazta, anélkül, hogy magasépítészeti kapcsolatrendszer vizsgált volna.

léteztek a térségben, a deszka- vagy teljes értékű fallal zárt ereszt nem tekinthetjük a fejlődés befejező állomásának, amint azt a jelentős számú, napjainkban is álló nyitott, középereszkes ház léte cáfolja. Kétségtelen realitás viszont, hogy más tájegységekben nem ismert módon gyakoriak és karakteresek az áttört, deszkafallal részlegesen zárt vagy teljesen nyílt ereszek. Benkő Elek szerint az idézett XVI. századi források fényében a városi és falusi épületek közti egyik különbség pont az eresze: ekkor még inkább nyitott volt: „*egj ecaka kin halunk vala apammal az erezben, szep holdvilagh vala*”,³⁴¹ vagy az udvar felé alacsony deszkával borított mellvéd határolta. Talán nem tévedünk, ha Benkő észrevételét, a XVIII–XIX. századi vizitációs jegyzőkönyvek anyagát olvasva, kiegészítjük azzal, hogy egy településen belül a szegényebb családok házaiban az eresz gyakrabban maradt nyitott, míg a jobban megépített, többhelyiséges épületek ereszeit inkább bedesztázták.

A XVIII–XIX. századi, tüzelő nélküli ereszek részben előtér szereppel bírtak, a még létező, ilyen kialakítású házaknál máig őrzik ezt a funkciójukat. Mint láttuk, amennyiben belső harántosztás nem létezett, használatuk szinte megegyezett az egyéb tájegységek házainál ismert *pitvarral*, de míg a pitvar gyakran alakult át főzőhelyiséggé, azaz konyhává, az eresz ilyen funkciót csak átmenetileg kapott, és korábban elvesztette. A kelet-erdélyi ház funkcionális fejlődése során ugyanis az ereszbéli kemencék³⁴² általában kikerültek a házból – így ez utóbbi közlekedőhelyiséggé vált.³⁴³ Erre a folyamatra, mely a XVIII. század első felében már kezdetét vette, igen beszédes bizonyíték az orbaiszéki egyházmegye vizitációs jegyzőkönyvének Barátosra vonatkozó megfigyelése 1742-ből: „*A praedikator parochialis jószágára süttő házat, disznó pajtát tsináljanak és a szenvedhetetlen füstött causal süttő kemencézt az ereszből hánnyák ki a generalis Szent Visitatio commissioja szerent és a házaknak füstösségét ő kegyelmek modus omnibus corrigalni el ne mulassanak (...)*”.³⁴⁴

Eddigi ismereteink alapján arra következtethetünk, hogy az egyhelyiséges, kemencével ellátott középkori székely házból több, régészetiileg is bizonyítható, időben jól elkülönülő szakaszban fejlődött ki az újkorban is ismert, két- vagy többhelyiséges ereszes ház. Igaznak fogadhatjuk el, hogy első lépésben az egyhelyiséges ház egy második helyiséggel bővült. Valószínűnek tartjuk, hogy a lakószoba (ház) füstös sütőkemencéjét uradalmi, városi (szász) és mezővárosi hatásra cserélték fel a cserpes kandallóra, mely a téli fűtést, az étel megfőzését biztosította, de a kenyérsütéshez hasonlóan nem hevítette túl a lakószobát. Bizonyítottunk látjuk, hogy a kemence előbb a még osztatlan második helyiségbe került

ki. Láthatjuk, hogy a házfejlődés e korai lépései részben hasonlóak a pitvaros házövezetben tapasztaltakhoz, a két folyamat ugyanis azonos magasépítészeti sémák hatására bontakozott ki. A további fejlődési szakaszokban már egyre több az eltérő elem. A pitvaros házövezetben a sütőkemence mindig a pitvar hátsó felében állt, e fölé készülhetett cserény vagy kémény, és esetleg eléje egy ívelt, részleges felső leválasztás, azonban elmondható, hogy a pitvar leggyakrabban osztatlan maradt és az udvar felé teljes értékű fallal zárták. A székely ház esetében viszont a pitvar helyén két helyiséget találunk. Ezt a jelenséget kétféleképpen értelmezhetjük: a második helyiség harántirányú osztásaként, vagy, amint azt korábban láttuk, egy keskenyebb pitvar mellett létrejövő, kezdetben nyitott tér utólagos lezárásaként. Ezt követően a kemence helyzete továbbra is változó maradt: épülhetett az osztás által létrejövő *kisházban*, *szénházban*, *fűstházban*³⁴⁵ vagy akár a külső helyzetű ereszben is. Nem ritkán a források nyári tüzelővel, azaz valamilyen egyszerűbb szabad tűzhellyel vagy akár katlannal ellátott ereszről tájékoztatnak. Ezzel összefüggésben állapítjuk meg, hogy az eresz csupán részleges zárásának voltaképpen az egyetlen funkcionális magyarázata a jobb füstelvezetés és a szellőzés biztosítása lehetett.

A XVII–XVIII. századi levéltári források Udvarhelyszék és Háromszék területén számos olyan házat írnak le, melyek ereszében vagy az ereszből harántfallal leválasztott hátsó helyiségben kemence vagy szabad tűzhely volt. Álljon itt, a fenti állítások igazolását szolgálva, csupán néhány példa: Szentábrahámban 1801-ben a boronafalas, szalmával fedett unitáirus parókia oldalházas lakóhelyisége és kamarája között, egy ajtóval zárt tornác, azaz deszkafal mögött egy *szénházatska* vagy *nyári tüzelő* találtatott, mely helyiségből a ház mögötti kertbe is ki lehetett járni.³⁴⁶ Csehétfalván a központi elhelyezésű, tornácnak is, *pitvarnak* is nevezett ajtóval zárt helyiség mögött *ablakotskával* megvilágított *szén ház* állt.³⁴⁷ A fentebb leírt énlaki parókia ereszén, azaz a bedesztázott „*pitvaron belül a kémény alatt vagy egy szénház pálinka főző katlannal és tüzelő hellyel együtt*”.³⁴⁸ Böződkörispatakon az 1762-ben épített oldalházas tanítói lakásban, a harántfallal nem osztott pitvarban egy *nyári tüzelő hely* és egy *sütő kemencze* állt.³⁴⁹ Tordátfalván a zsindeffel fedett, boronából épített parókia pitvarként megnevezett középső helyiségben egy *sütő kemencét* írtak össze.³⁵⁰

Az ereszben vagy a mögötte elhelyezkedő kamrában (fűstházban, szénházban) felépített tüzelőkkel összefüggésben ezek a helyiségek a padlás felé nyitottak voltak. A XVII–XVIII. századi orbaiszéki vizitációs jegyzőkönyvek

341 SzOkl Ú.s. I. 206., idézi Benkő E. 2001. 381.

342 Dr. Kós Károly máréfalvi házakról közölt felméréseiben az ereszben még sütőkemence áll. (Dr. Kós 1999. 205–209.)

343 Barabás J. 1973. 25–28.

344 Csáki-Szőcsné Gazda 2001. 262.

345 Thoroczkay-Thurinszky 1912. 93–103. A szénházak, szenesházak történeti előzményeiről bővebben írt Filep Antal (Filep 2012. 443–457.).

346 LIPVJ II. 1800–1801. 20–21.

347 LIPVJ I. 1788–1789. 746.

348 LIPVJ II. 1800–1801. 153.

349 LIPVJ II. 1800–1801. 213.

350 LIPVJ I. 1788–1789. 762.

ismételten rendelkeztek az ereszek, pitvarok, kamrák lepadolásáról. Ugyanakkor az is észrevehető, hogy az egyes egyházközségeknél meglehetősen ellenállásba ütközött ezen műveletek elvégzése. Szörcsében például 1677-ben, 1694-ben, 1701-ben és 1752-ben is rendelkeztek az eresz és a fűstház padolásáról, 1752-ben megemlítve: „*kivált a fűstházat bé padolják a tűztől való félelemnek miatta*”,³⁵¹ de hasonló volt a helyzet Barátoson és Zabolán is.³⁵²

Az udvari sütőházak elterjedését követően, az ereszes házak fejlődésének egyik meghatározó állomásként, a lakóház mentesült a kemence által okozott füsttől és hőtől, ez a folyamat a XVIII. században már jelentős mértékben kibontakozott.

Több kérdést vetett fel az alacsony padkás cseréyes vagy cserepes füstfogóval ellátott tűzhely eredete. Régészeti és néprajzi kutatások egyaránt azt valószínűsítik, hogy a székely kismemesi udvarházakban a XVI–XVII. század fordulóján tűnt fel a nyitott tűzhelyes, cserepes kandalló, felváltva a kívülfűtős hasáb vagy kombináltan hasáb és henger formájú, szintén cserepes kályhákat és a félgömb alakú szemeskályhás kemencéket.³⁵³ Kósa László hangsúlyozza, hogy az Erdélyben, Északkelet-Magyarországon és részben a Kárpátokon kívül, Moldvában és Havaselvén használatos nyitott tüzelők közös jellemzője a tűz fölött, ehhez viszonylag közel, azaz alacsonyan álló szikrafogó, amely a cserepesek esetében hőátadó, azaz melegítő, fűtő szerepet is ellát. Véleménye szerint a cserepes az északi kályhás, azaz zárt tüzelős és a mediterrán, kandallós nagytájak találkozásánál helyileg kialakult összetett variáns, ezt bizonyítja szerinte a megnevezésére használt helyi szavak bő választéka is.³⁵⁴ Elsődlegesnek a székely kandalló cserepes változatát tekinthetjük, amely köznépi használatba városi vagy kuriális hatásra került, a sövényből készült, tapaszos darabok a városi cserepesek szegényesebb, egyszerűsített, tehát másodlagos változatai.³⁵⁵ Ez utóbbi állítást támasztják alá a források is: nemesi rezidenciákban, városi polgárházakban a XVI–XIX. században nagy számban írtak le cifrakályhás kandallókat, de ezek falvakban is feltűnnek a „parasztosabb”, sövényből font darabok mellett.³⁵⁶ A városias cserepes kandallók szolgáltathattak példát a Kárpátok másik, déli és keleti oldalán elterjedt szobai füstfogók formai fejlődésének is.

Továbbra is kérdéseket vet fel viszont az alacsony, a járószint fölé legfeljebb egy arasszal emelt padka. Elgondolkodtató, hogy a középkorban elsősorban a nyugati kapcsolatokkal rendelkező székelység keleti sávjában miért egy olyan alacsonypadkás nyitott tüzelő terjedt el, mint amilyen a dél-európai, balkáni kultúrkörben is széles körben ismert darab, és nem ennek egy lábnyi magasságban megépített változata, mely Erdély más részein

általánossá vált. A kérdés megválaszolásához az erdélyi városok és várak középkori és kora újkori építészete nyújt kapaszkodót. Várakban és gazdag polgárházakban egyaránt feltűnnek olyan XV–XVI. században még használt alacsonypadkás nagy alapterületű nyitott tűzhelyes kandallók, melyek fölött kúpos vagy gúla formájú, kőből vagy téglából megépített kürtő állt.³⁵⁷ Ez esetben is azt látjuk, hogy egy adott népcsoport, esetünkben a székelység nem egy szomszédos, összességében szegényebb anyagi helyzetű népesség irányából, hanem saját módosabb nemességétől, illetve a szomszédságában élő, akár más nemzetiségű polgárságtól vesz át építészeti megoldásokat.

A kéthelyiséges ereszes házak fejlődése, mint láthatuk, két irányba történt. A korai fejlődés sokat tárgyalt jelensége, amint korábban ismertettük, a kétsorosság kialakulása. Az eresz mögötti helyiség lehetett *szénház*, *fűstház* vagy tüzelő nélküli változatban *kamra*, majd gyakran egy második lakótér, azaz *kisház*. Ez utóbbi használati mód leginkább a XVIII–XIX. századi házaknál vált uralkodóvá, de tehetősebb környezetben lőfő és primor székelyek vagy tanítók, papok házai közt már a XVII. században is voltak ilyenek.³⁵⁸ Másrészt, a fejlődés második irányaként megfigyelhető a Kárpát-medence szerkezeté előforduló hármass elrendeződés, tehát az eresz másik oldalára is építettek egy helyiséget, melyet kamraként vagy egy második házként használtak. Az alábbiakban, példaként, néhány, a XX. század végén is álló épületet ismertetünk.

A Nagykádács 78. szám alatti ház ablakainak kis méretéből, a helyiségek kialakításából arra következtethetünk, hogy a XIX. század elején épülhetett. Fűrészelt motívumokkal díszített, bedeszkázott ereszből nyílik a nagyobbik szoba, valamint a kisház. A szoba alatt kőfalú pince található. A ház érdekessége, hogy az ereszt utólagosan, oldalirányban kis kamrával hosszabbították meg.

Kutatásunk eredményeként ez az alaprajztípus a még létező házak korai rétegének felel meg. Előfordulása nagy területen, Háromszéken, Csíokban, Gyergyóban és Udvarhelyszék keleti részein mutatható ki. Északnyugaton, a sóvidéki Atyhán, Felsősófalván és Korondon,³⁵⁹ északkeleten a Gyergyói-medencében, délnyugaton Bardóczi fiúszéken Vargyason,³⁶⁰ Máréfalván,³⁶¹ nyugaton Sükőn, a Nyikó mentén a felsorolt falvakban, délen Háromszéken, Gidófaván, Zágónban bizonyítható jelenlétük.

A kétsorosság irányába való fejlődés jegyében azonban az első házat vagy tisztaházat is megosztották, belső

351 Csáki-Szőcsné Gazda 2001. 120.

352 Csáki-Szőcsné Gazda 2001. 12., 34., 57., 66., 128., 194.

353 Balassa M. 1985. 97.; Benkő E. 2012. 310.

354 Kósa 1970.

355 Balassa M. 1985. 97.

356 SZT VI. 229., 342–345.

357 Balogh J. 1944. X–XII. 1,5×1,5 m alapterületű, a szoba belseje felőli sarkán a szabályos nyolcszög három oldalával záródó, feltehetően XVI–XVII. századi kandalló lenyomatát tártuk fel Kolozsváron az egykori Belmagyar utca 14. szám alatti emeletes kőfalazatú középkori polgárházban.

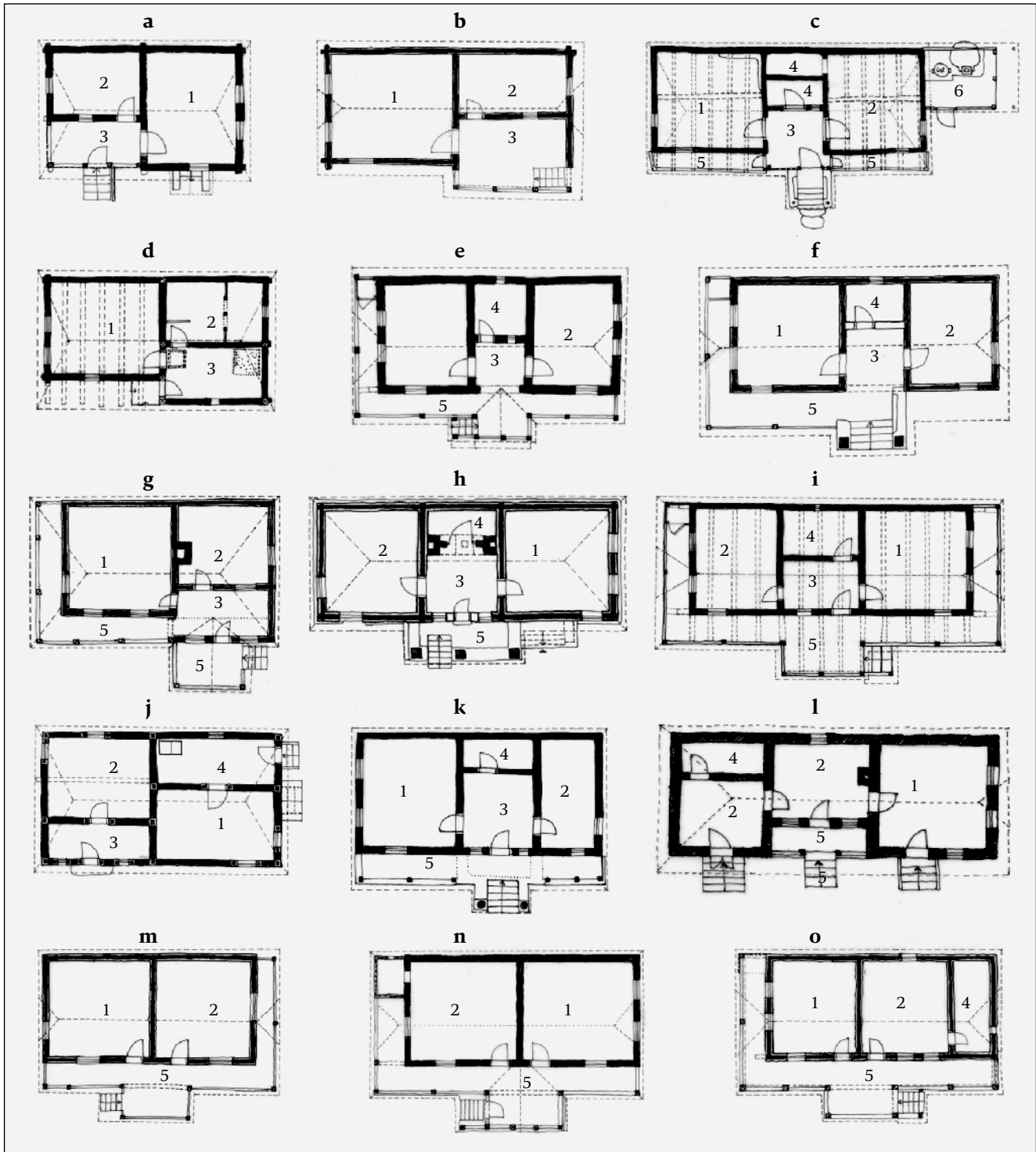
358 Furu 2011b. 31.

359 Bíró 1992. 15–48.

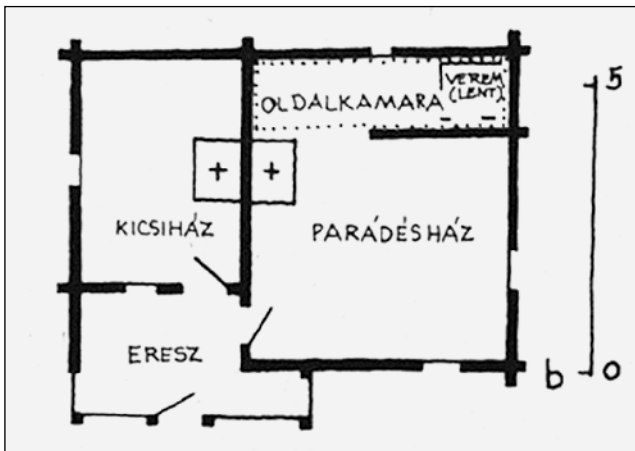
360 Zakariás Attila felméréseit az Entz Géza Alapítvány, valamint Balassa M. Iván jóvoltából kutathattuk.

361 Dr. Kós 1972. 55.

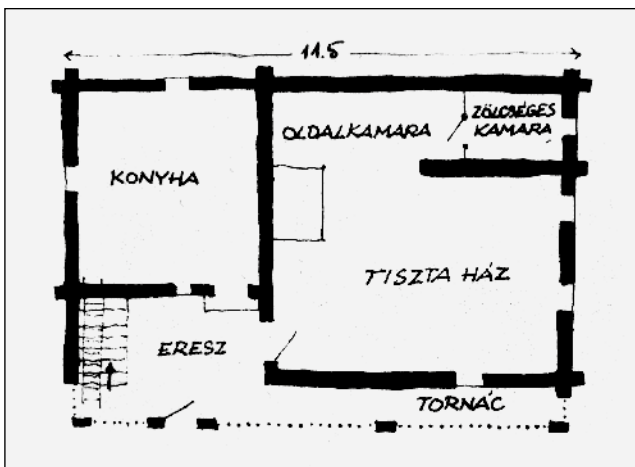

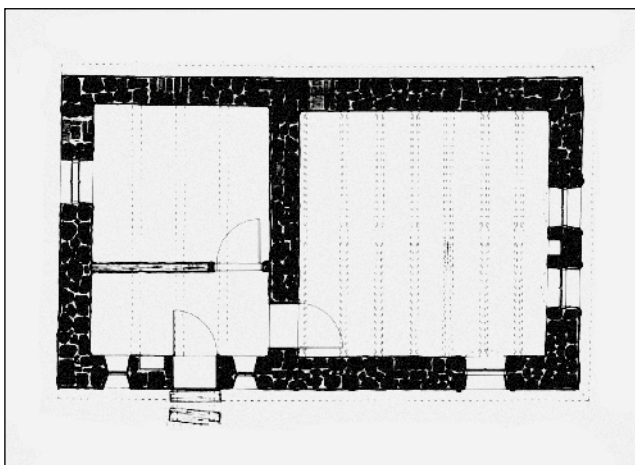
76. Gyakori lakóházalaprajzok Udvarhelyszéken: a. Sükő 53. sz. (XIX. sz.), b. Béta 57. sz. (XIX. sz.), c. Kobátfalva 24. sz. (1843), d. Nyikómalomfalva 260. sz. (XIX. sz. eleje), e. Nyikómalomfalva 67. sz. (XIX. sz.), f. Székelyszentmihály 40. sz. (1886), g. Csehétfalva 93. sz. (1865), h. Nagykadács 21. sz. (XIX. sz. eleje), i. Nyikómalomfalva 35. sz. (XIX. sz. vége), j. Kobátfalva 82. sz. (XIX. sz.), k. Kobátfalva 9. sz. (XIX. sz.), l. Csehétfalva 72. sz. (1871), m. Bencéd 4. sz. (XIX. sz. vége), n. Nyikómalomfalva 141. sz. (XIX. sz. vége), o. Nyikómalomfalva 78. sz. (1914)
 1. Nagyház (első ház), 2. Kicsiház (hátsó ház), 3. Eresz, 4. Kamra, 5. Tornác, 6. Sütőház
 (F. Oláh Xénia rajzai, Furu 2011a. 33.)

77. 1678-ban épült ereszes ház Kászónimperén
(Dr. Kós 1989. 202.)

78. 1850-ben épült ereszes ház Kászónban
(Dr. Kós 1989. 208.)

79. XIX. századi kőház Homoródalmáson, másodlagos,
1648-ban készült földemmel (F. Oláh Xénia rajza)

felől egy keskeny kamrát vagy alvóhelyiséget választottak le.³⁶² Székelyföld keleti részein, Csíkban, Kászónban az oldalkamra közfala sokszor csak részleges, azaz a tüzelő közelében hiányzik, legfeljebb szőttesek helyettesítik. E mögött olyan ágy állhatott, ahol általában a család többi tagjától elszigetelt, alvást igénylő családtag, várandós vagy gyermekágyas asszony vagy éppenséggel a cseléd aludt.

Ezt a beosztást jól példázza az 1678-ban épült kászónimperi ún. Hamar ház (András Pál háza). Az oldalhomlokzat falsíkja előtt mintegy fél méterrel, áttört deszkafallal zárt ereszből szembe a kisházba, jobbra a nagyházba, a *parádésházba* léphetünk. E mögött található a tömör falazattal csupán részlegesen zárt oldalház. A kisházat és parádésházat egyaránt cserepes fűtötte.³⁶³

Az oldalkamra utcai homlokzathoz közelebb eső fele gyakran tárolótér, ahol ládák álltak. Ezt a részt akár keresztirányú válaszfallal le is választhatták. Az utcai homlokzaton, a nagyháznak nevezett szoba egyetlen ablaka mellett, általában az oldalház kisméretű ablaka látható. Megfigyelhető, hogy Székelyföld északi fekvésű területein az oldalkamra hálóhelyiségként történő hasznosítása gyakoribb, míg délebbre, azaz a háromszéki falvakban ez meglehetősen ritka. Itt az oldalház szinte teljességgel kamraként funkcionált. Udvarhelyiséken az oldalkamrák ily módon történő kiképzése ritkább.

Csíkban és Kászónban feltűnnek olyan házak is, melyeknek oldalkamrájának falát a kisház irányából nyitják meg. Ennek okát kuriális hatásokban kereshetjük, ugyanis udvarházaknál gyakori a féltraktus rövid oldali bejárata. Másfelől a megoldás azt is sugallhatja, hogy az állandóan fűtött lakóhelyiség ezekben a házakban a kisház volt. Dr. Kós Károly felmérésein túl ilyen házak fennmaradtak még a Fiság völgyében Csíkszentgyörgyön, valamint Csíksomlyán.

A Kobátfalva 112. szám alatti ház a XIX. század második felében épülhetett. Egykori eresze mögött kis szoba, a nagyobb szoba mögött kis kamra helyezkedik el. Az ereszt beépítették, a két kis ablak tanúsága szerint még szintén a XIX. században. Feltehetőleg két külön család használhatta, ugyanis a közlekedést a két nagyobb helyiség között megszüntették. Falkutatás hiányában az ajtó helye ismeretlen.³⁶⁴

A Csíkszentgyörgy 588. számú, 1846-ban épült ház lécekkel zárt ereszből balra a nagyházba, szembe pedig a kisházba léphetünk. A kisház belterét a nagyház mögötti oldalkamrától nem választja el közfal, az oldalkamrát viszont kettéosztja egy ajtóval ellátott fal, mely mögött kis ablakos, élelem tárolására használt kamra volt.³⁶⁵

Az ereszes házak fejlődésének érdekes folyamatát figyelhetjük meg a Homoród menti falvakban, ahol a

362 Barabás J. 1973. 28–29.; Dr. Kós 1972b. 50–58.

363 Dr. Kós 1972b. 40. A ház jelenleg a kolozsvári néprajzi múzeum (Erdélyi Néprajzi Múzeum) szabadtéri részlegén áll.

364 Furu 2011a. 32.

365 Terepkitatás: 2010.

Székelyföldön uralkodó boronás vagy zsilipes falakkal ellentétben a házak jelentős részének építőanyaga kő, ritkábban tégl. Székelyzsomboron, ahol a házak alaprajzi felépítésén a szász és székely építészet hatása egyaránt érezhető hatását,³⁶⁶ egy téglafalú ház bedeszkázott eresze jelzi az ehhez a megoldáshoz való ragaszkodást.

A Homoródalmás 18. számú, a XIX. század második felében épült kőház szobájában egy feliratos, 1645-ben készített deszkafödém nyert másodlagos elhelyezést.³⁶⁷ Az eresz kőfalán vágott ajtón belépve, jobbra nyílik a nagyház, szemben pedig egy fából készült válaszfalat építettek, mely mögött a kisház található, létrehozva ezzel az egysoros ereszes háznak megfelelő alaprajzi elrendezést. A ház közvetlen szomszédságában, az ennek hátsó hosszfa mellett futó utca másik oldalán, egymás melletti telkeken két hasonló alaprajzi elrendezésű és szerkezeti megoldású ereszes házat találunk.

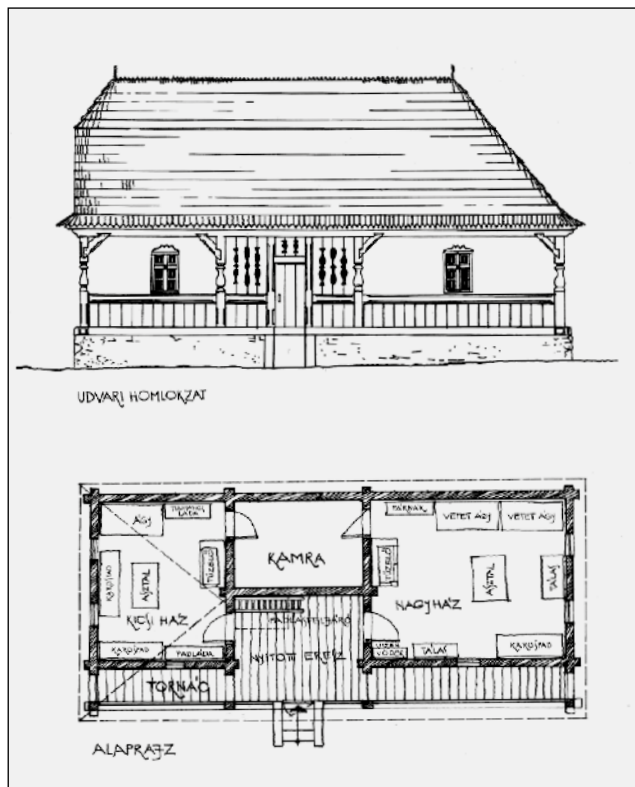
Hasonló következtetéseket vonhatunk le a Nagy-Küküllő völgyében épült kőházak alaprajzi elemzése kapcsán is (Újszékely, Kisgalambfalva).

A XIX. század derekán keletkezett homoródalmási kőfalú épületeknél viszont azt az alaprajzi sajátosságot figyelhetjük meg, hogy a második helyiség kőfala 15–13 cm-re kiugrik az első szoba udvari falsíkjaához képest, és ezen csak ajtót és kisméretű ablakot vágnak. Mi több, az első szoba oldalfalán végigfutó ereszpárkány díszítése is megszakad a kiugrásnál, mintegy jelezve, hogy ettől hátrafelé másról van szó. Véleményünk szerint nem más ez, mint a gyakran a ház falsíkja előtt elhelyezett ereszdeszkázat kőből való elkészítése. Állításunkat megerősíti, hogy az ilyen helyiségeket a helyiek is eresznek nevezik.

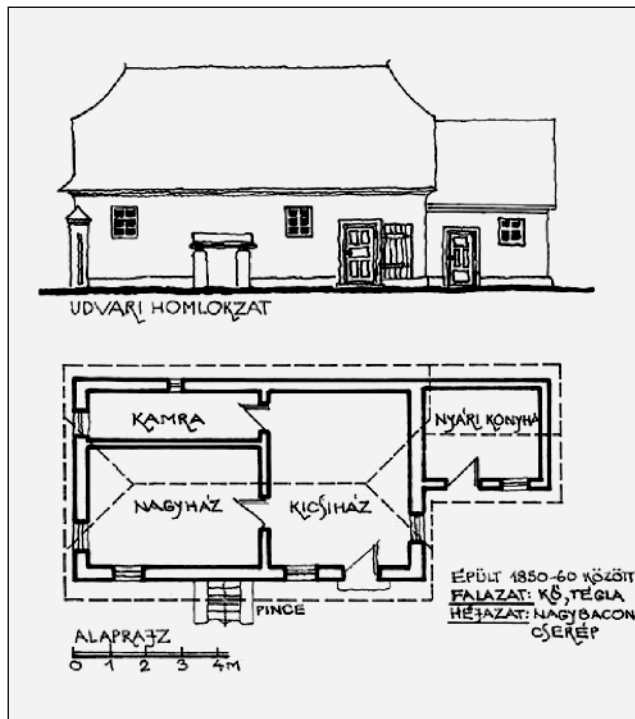
Ilyen megoldással találkozunk a homoródalmási 214. számú háznál,³⁶⁸ melynek hasonló homlokzati kiképzése mögött immár kő válaszfal határolja a kisházat. Érdekesége a háznak, hogy az eresz bejáratához viszonyított jobb oldalán fejmagasságából induló megosztással egy kétszer kétméteres ereszrész, mellette pedig, a kisház irányában, egy keskeny füstölőkamrát választottak le.

Homoródkeményfalván, Abásfalván, Székelyzsomboron elsősorban a XIX. század derekán vagy akár korábban épült lakóházaknál figyelhető meg ez a sajátosság, bizonyítva, hogy ebben az időszakban a nagyház-kisház-eresz alaprajz, a minden oldaláról zárt ereszes kiképzéssel, a lakóházak elterjedt alaptípusát jelentette.

Homoród mentén, a Küküllő menti falvakban, de Sóvidék udvarhelyszéki falvaiban,³⁶⁹ a teljes Háromszéken, Csíokban, Gyergyóban gyakoriak voltak a hármas tagolású, az ereszből szemben kisebb kamrát, jobbra-balra teljes értékű szobát magában foglaló házak. Kutatásaink megerősítik Viski Károly erre vonatkozó siklódi

80. Gyergyószárhegyre költöztetett gyergyókilyénfalvi ereszes ház (Szinte Gábor felmérése alapján, NM. R2541-R2542, Murádin B. Katalin 2016. 61.)

81. 1850–60 között épült oldalkamrás ház a sepsiszéki Lisznyón, 64 sz. (Murádin B. Katalin 2016. 97.)

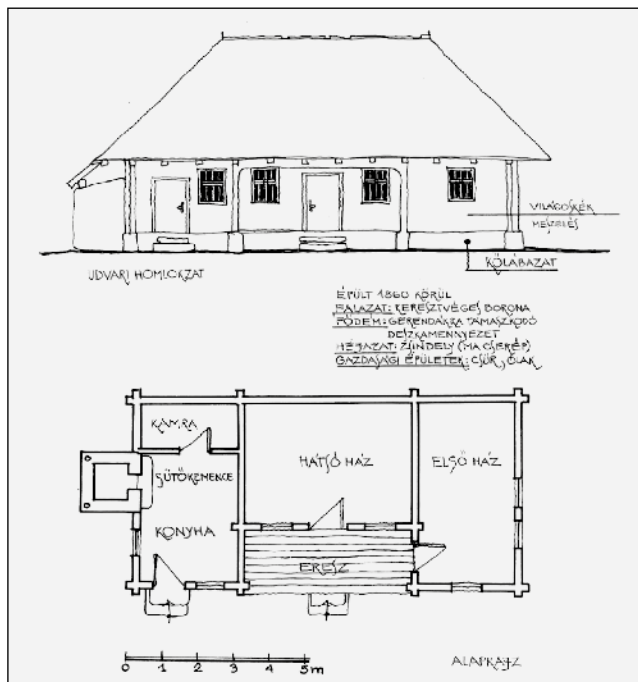
366 Capesius 1977. 35–56.

367 Balassa M.–Furu 2007. 311–316.

368 Az épületet 2007 nyarán a szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum áthelyezése céljából megvásárolta és lebontatta. Részletes építészeti leírását Vass Erika tette közzé. (Vass 2007. 557–57.)

369 Bíró 1992. 15–48.

82. Középeresztes ház Zágomban, 1780. sz.,
Orbaiszék (Murádin B. Katalin 2016. 49.)

megfigyeléseit, melyeket erre a területre nézve általánosnak tartunk.³⁷⁰

Ennek a beosztásnak egy korai példája a XVIII. századi nyitott eresztű tarcsafalvi ház, mely jelenleg a keresztúri múzeum udvarán található.³⁷¹

A Kobátfalva 24. számú, 1843-ban épült ház eresze máig megőrizte bedeszkázott szerkezetét. A fűrészelt virágmintákkal szépen díszített deszkaborítás a tetőki-nyúlás külső vonalában épült meg. Előtte kis lépcsős feljárt, kieresztést alakítottak ki. Az eresztől mögött található egy ma kamrának használt kis helyiség, az egykori nyári tüzelő. Szintén az ereszből léphetünk be a két nagyobb mestergerendás helyiségbe, a nagy- és a kisházba, és innen közelíthetők meg mindkét irányba a keskeny tornác is. A hátsó szobából nyílik a nyári tüzelő mögött elhelyezett keskeny kamra. A Nyikómalomfalva 67. számú épület nyitott ereszből három helyiség, a két nagyobb szoba és egy kisebb keskeny kamra nyílik. Az eresztől a tornác kétszeresére szélesedik.³⁷²

A Kobátfalva 9. szám alatt levő ház alaprajza hasonló, itt viszont az eresztől külső fala már nem deszkaborítás, hanem teljes értékű falazás, és a nagyobb helyiségek nem kétszorosak, ezt a ház szélessége sem teszi lehetővé.

A kilyénfalvi Adorján János-féle, középeresztes, faszervezetű házat Gyergyószárhegyre költöztették. Áttört

deszkázatú ereszből jobbra a nagyház, balra a kisház nyílik. Mindkét szobából megközelíthető az eresztől mögötti kamra. A szobák előtt, az udvar felé keskeny oldal-tornác készült. Az egykori utca felé néző kisház fölötti tetőrész széles csónakantolt, vízvetős, a másik vége kontyolt.³⁷³

Az Uzon 143. szám alatti, 1780-ban épült faház egykor nyitott középeresztesből balra egy nagy „ház”, jobbra egy kisebb szoba és egy e mögött elhelyezett kamra nyílt. A középeresz feltehetőleg utólagos zárófala a ház falsíkjából rízaltszerűen kiugrott.³⁷⁴ A Hatolyka 152. számú, építéskor osztatlan középeresztes ház eresztől jobb oldalán szoba, bal oldalán szoba és mögötte oldalkamra volt. A két „házba” nem az ereszből, hanem az udvarból nyílt a bejárat. A házat gerendájának felirata 1855-re datálja.³⁷⁵

Szintén 1850 körül épült Kolcza Béla háza Zalanban. Az immár háromszobás ház szobájába az udvarról kis timpanonos portikuszon keresztül léphetünk be, innen az utca irányába balra a tisztaszoba, jobbra az egykor kemencét is magában foglaló konyha nyílik. A konyhából nyílik a ház szélességének felével megegyező kis kamra, előtte a tető alatt oszlopos, kétoldalt nyitott ereszt találunk, alatta van a pincelejárata. A kamrához utólag sütőkemencét toldottak, melyet a tető meghosszabbításával fedtek.³⁷⁶ A ház nyitott sarokeresztes megoldása megegyezik a Szinte Gábor leírt Olt menti példakkal,³⁷⁷ de ismertek hasonló erdővidéki házak is.

A XIX. század közepén épült árkosi faház nyitott, lopott tornác jellegű középeresztesből balra a nagy-, jobbra a kisház nyílt, szembe pedig a konyhába léphetünk, ahol kenyérsütő kemence állt. A konyhából nyílik az utca felőli kisebbik szoba mögött létesült keskeny oldalkamra. E két helyiség alatt kőfalazatú pince van.³⁷⁸

Udvarhelyszék számos falujában ez az elrendezés nyitott eresszel, bedeszkázott eresszel és fallal zárt eresszel egyaránt gyakori. Ezzel a beosztással találkozunk északon, a sóvidéki Felsősfalván, Korondon, Atyhán, keleten Máréfalván,³⁷⁹ Kápolnásfalun és Szentegyházán, nyugaton Keresztúr fiúszékben, délen a Homoród mente falvaiban és Bardóc fiúszékben.

Háromszék keleti részén, főleg Orbaiszéken figyelhető meg a hármas tagolású, ereszből szembe kisebb kamrát, jobbra-balra teljes értékű szobát magában foglaló házak gyakorisága. Ez az alaprajz már szinte azonos a Kárpát-medencében pitvaros házként ismert épületek beosztásával. Mégis, térségünkben az eresztől elnevezés használata, a szerkezeti kialakítás és a funkcionális elrendezés sajátossága jelzi, hogy a meglehetősen hasonló végeredményre a Székelyföldön általában más fejlődési

370 Viski 1911. 115.

371 Bálint-Buzás-Cseri-Sabján 1999. 147–164.

372 Furu 2011b. 34. Hasonló alaprajzú házak Nyikómalomfalván a 47., 56., 106., 127. és 225. és a Székelyszentmihály 40. számú (1886) épületek.

373 Szinte G. 1900a. 101–112.

374 Murádin 1984. 146.

375 Murádin 1984. 166.

376 Zakariás Attila 34. Felmérés – kiállított anyag.

377 Szinte G. 1900a. 101–112.

378 Zakariás Attila 35. felmérés.

379 Dr. Kós 1972. 55.

szakaszok bejárása során jutottak. Ezt a gondolatmenetet erősíti meg az a tény is, hogy számos háromsejtű házban a szobák hosszanti irányban osztottak, azaz oldalházaz elrendezésűek.

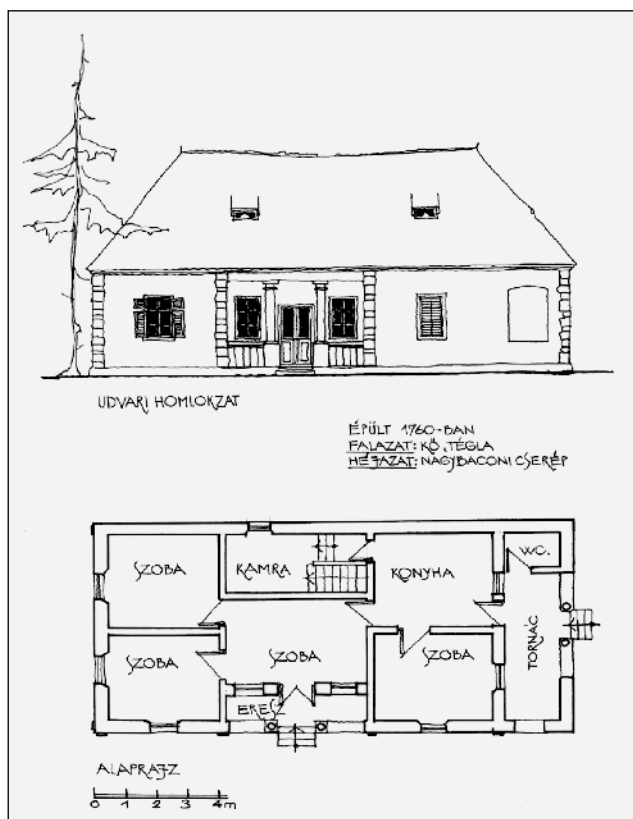
A Vajnafalva 16. szám alatti, 1830 körül épült ház beépített középereszéből három helyiség nyílik, a két szélső mögött keskeny oldalszobákat találunk. A házat homloktornác szegélyezi.³⁸⁰

A Zágony 375. szám alatti faház 1860-ban épült. Középereszre utaló lopott tornácából jobbra és szembe szoba (ház) nyílik. Az udvarról közelíthető meg a lopott tornác bal oldalán található konyha, melyhez szájával a konyha terébe nyíló sütőkemence csatlakozik, mögötte pedig kamra található. A Zabola 374. számú, 1925-ben épült ház tornácából a központi helyiségbe, egy szobába léphetünk, mögötte kamra, jobbra és balra egy-egy tágas szoba kapott helyet. A jobb oldali szoba a ház teljes szélességét elfoglalta, a tört homloktornác a többi helyiséget szegélyezi.³⁸¹

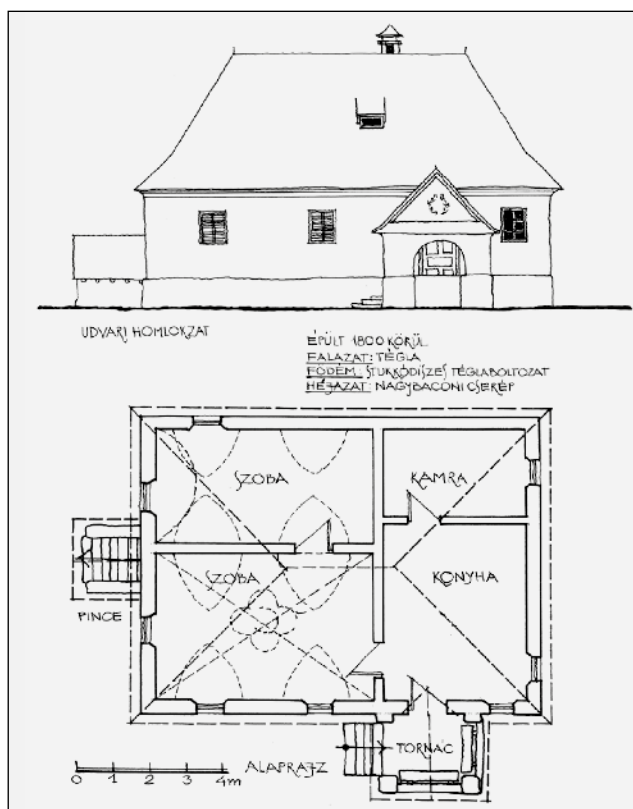
A Csomakörös 14. szám alatti, 1912-ben épült faház lopott tornácából a szobának használt helyiségbe léphetünk, innen második szoba és mögötte kamra nyílt. A tornácból jobb felé nyílik a tetősík meghosszabbítása alatt kialakított másodlagos konyha. Ugyanitt, a 28. szám alatti, 1852-ben épült faház középereszét a hetvenes években már konyhának használták. Ebből jobbra és balra egy-egy szoba nyílt, a jobb oldali utcai szoba mellett oldalkamrát alakítottak ki. A konyha mögött található a lépcsőkön megközelíthető kamra, melyből a padlás nyílik.³⁸²

Id. Joós Elek kisborosnyói háza 1760-ban vegyes kő- és téglafalakkal épült. Míves, kuriális külseje udvarházhoz méltó alaprajzi elrendezést rejt: oszlopos lopott tornácából szemben központi szoba nyílik, innen balra két szobába, jobbra egy, a hátsó tengelyben elhelyezett konyhába lehet lépni, ahonnan a központi szoba mögötti pince- és padlásfeljártot magába foglaló kamra és egy első szoba nyílik. Szintén a konyhából közelíthető meg a ház keskeny homlokzata előtt kialakított tornác is.³⁸³

A felgyorsuló polgárosulás, a szász falvak mintaadó ereje³⁸⁴ vezetett el a Bardócz fiúszék és a Homoród mente egyes falvainak sajátosan városias, kétszintes, hosszú házaihoz. A magas lábazatú házak nyitott eresze egy vagy két oldalirányú lépcsőn megközelíthető, kiugró tornáccal egészült ki. Főleg Homoród mentén, Székelyzsomboron, Abásfalván, Homoródkeményfalván a kőhalomszéki szász mintákat követő, belső lépcsős, pitvaros házakat is találunk. Ezeknél az oldalhomlokzati bejárati ajtó mögött néhány lépcsőfok vezet fel a pitvarba, melyből jobbra és balra a szobák, szembe pedig egy kemencét és szabad kéményt tartalmazó helyiség található.

83. 1760-ban épült középereszű ház Kisborosnyón, Sepsiszek (Murádin B. Katalin 2016. 103.)

84. A Zsigmond-kúria Bikfalván, Sepsiszek (Murádin B. Katalin 2016. 91.)

380 Murádin 1984. 171.

381 Murádin 1984. 176.

382 Murádin 1984. 177.

383 Murádin 1984. 173.

384 Capesius 1977. 43–56.

A vázolt alaprajzi fejlődés, a kétsejtű elrendezés, az ereszes és az oldalházak, oldalkamrák eredete, mint láttuk, a kuriális építészet alaprajzi formáira vezethető vissza. A társadalom összetétele, a szabad székelyek sajátos jogállása, hármastagolódása, majd a feudális rendszer késői elterjedése eredményeként a vidék falvaiban nagyszámú, tehető, szabad armalista és kisnemes élt. Erdély nemesiségéhez képest szerényebb lehetőségekkel bírtak, ezért a neves családok kastélyainál jóval kisebb és egyszerűbb udvarházak követhető példát jelenthettek a tehetősségükben tőlük nem sokban lemaradó szabad székely, majd később paraszt-gazdálkodó családok számára. Ezáltal az átjárhatóság, a fejlettebb megoldások átvétele sokkal könnyebben és nagyobb mértékben valósulhatott meg itt, mint Erdély nagybirtok által meghatározott vidékein.

Benkő Elek udvarhelyszéki ásatásai és levéltári kutatásai kimutatták a kétosztatú kúriák korai középkorra visszavezethető előzményeit.³⁸⁵ Háromszéki, csiki és udvarhelyszéki kutatásai bizonyították, hogy nem egy XVIII–XIX. századi kúria alapjai, falai középkori kéthelyiséges épülethez tartoztak, melyeket fokozatosan tovább bővítettek. Ugyanakkor számos XVIII–XIX. századi kúria beosztása aszimmetrikus, a bejárat előtt kialakított oszlopos, fedett portikusza arra enged következtetni, hogy e korai minta több száz éven keresztül tovább élt, és használatos volt a székely kisnemesség körében. B. Nagy Margit reneszánsz és barokk kori udvarházakra vonatkozó kutatási eredményei³⁸⁶ valószínűsítik, hogy az ereszes, oldalházas székely ház a vidék XVI–XVII. századi udvarházainak kisnemesi, lófői vagy később módos szabadparaszt közegben való továbbélését jelentette, ugyanúgy, ahogy az ugyanebben a periódusban Erdély vármegyei területén, valamint a mai Magyarországon épülő hármastagolású udvarházak a háromosztatú parasztház típus elterjedését vetítették előre. A székelyföldi kétsejtű udvarházak tehát elsősorban beosztásuk átadása által hatottak a vidék középrétegeinek építkezésére, de ugyanígy mintát szolgáltattak a helyiségek hosszanti megosztására, és nem zárhatjuk ki talán azt sem, hogy a fentebb említett aszimmetrikus fedett portikus a székely ereszes egyik előképe.

A dálnoki, sokszor hivatkozott Veress-kúria magja egy 1609-ben épült kéthelyiséges, nagyobb lakószobából és keskenyebb kamrából álló épület. Ezt egészítették ki további két helyiséggel 1751-ben, majd épült elé a XIX. századi fényképeken látható portikus. Dálnokon egy második, 1610–20 között épült, szintén a Veress család tulajdonában álló kúria eredeti része az előzőhöz hasonló arányú két helyiségből állt. Ezt 1768-ban kitoldották, a két helyiség mellé egy ereszt, majd ennek másik oldalán hasonló elosztásban a régihez hasonló elrendezésű nagyobb és keskenyebb helyiséget építettek. A bővítés tényéről egy gerenda felirata tájékoztat: „Veres Péter és

fia Veres László feleségik Székely Éva és Diák Debora anno 1768 dio 1-ma juni”.³⁸⁷

A bikfalvi Simon-kúria a XVIII. század végén keletkezett. Kőfalai egy kétosztatú pincét és fölötté két helyiséget, egy szobát és egy konyhát foglalnak magukba, melyeket az udvar felé íves oldaltornác szegélyez. A bikfalvi Zsigmond-kúria a XIX. század elején téglából épült. Kis portikusából konyhájába léphetünk, mely mögött keskeny kamra található. A konyhából nyílik a tágas, boltozott szoba, mely mögött egy második, hasonlóan keskeny helyiség található. Ilyen vagy nagyon hasonló beosztású udvarházat nagy számban találunk a régióban. Egyszerűbb változatai módosabb paraszti portákon szintén gyakoriak, ezek épülhetnek kő- vagy fafalazatokkal egyaránt.

A ma már nem létező, egykori rétyi Gazda-kúria kősaríves saroktornácából egy zárt előtérbe léphetünk, ahonnan szembe, néhány lépcsőn leereszkedve, egy kamrába vezetett az út, oldalirányban pedig egy nagy szoba nyílt. A szoba mögött egy harántfallal osztott keskenyebb helyiség volt. A kőfalú ház 1717-ben épült.³⁸⁸

Az 1766-ban épült bikfalvi Incze-ház (228. sz.) kétosztatú, kis portikusából a nagyobb szobába juthattunk, mely mögött egy kisebb helyiség volt. Ugyanezen a portán az 1827-ben épült új ház utcai szobája mellett oldalkamra állt, hátsó nagyobb szobája osztatlan volt. Az új ház mellett oszlopos oldaltornác állt.³⁸⁹

Az udvarházak hatását fedezhetjük fel a Lisznyó 64. szám alatti, ma már romos állapotban levő házban, mely 1850–60 között vegyesen kőből és téglából épült. Bejárata a hátsó, nagyobb szobába vezet, melyből a kisebb utcai és a mögötte elhelyezett oldalkamra nyílik. A ház hátsó falához kis, utólagos nyári konyhát toldottak.³⁹⁰

Az udvarházak hatása a vidék paraszti építészetére a XIX. század során is kimutatható. Kétsoros, beépített vagy nyitott portikusos bejáratokkal kialakított kisnemesi kúriát, lelkészi lakást, parókiát ma több faluban is találunk. Gyakran ezek rövid oldal- és hosszú hátsó homlokzatuk mentén is készült homlok- vagy lopott tornácosak. Főleg a Nyikó mente alsó részén maradtak fenn nagyobb számban a fenti példák hatására megépített lopott tornácos épületek, melyek mintául szolgáltak a korai XX. századi módosabb épületeknek is.³⁹¹

■ A kettős ház

Az ereszes ház mellett Székelyföld egyes részein feltűnik egy különböző funkcionális elrendezésű kétsejtű épület. A kettős háznak nevezett variáns³⁹² szinte teljesen szimmetrikus, azaz nem ereszből és házból, hanem két

385 Benkő–Székely 2008. 11–71.

386 B. Nagy 1958. 1970.

387 László Ferenc jegyzetei, 1911; Balassa M. 2007b. 206.

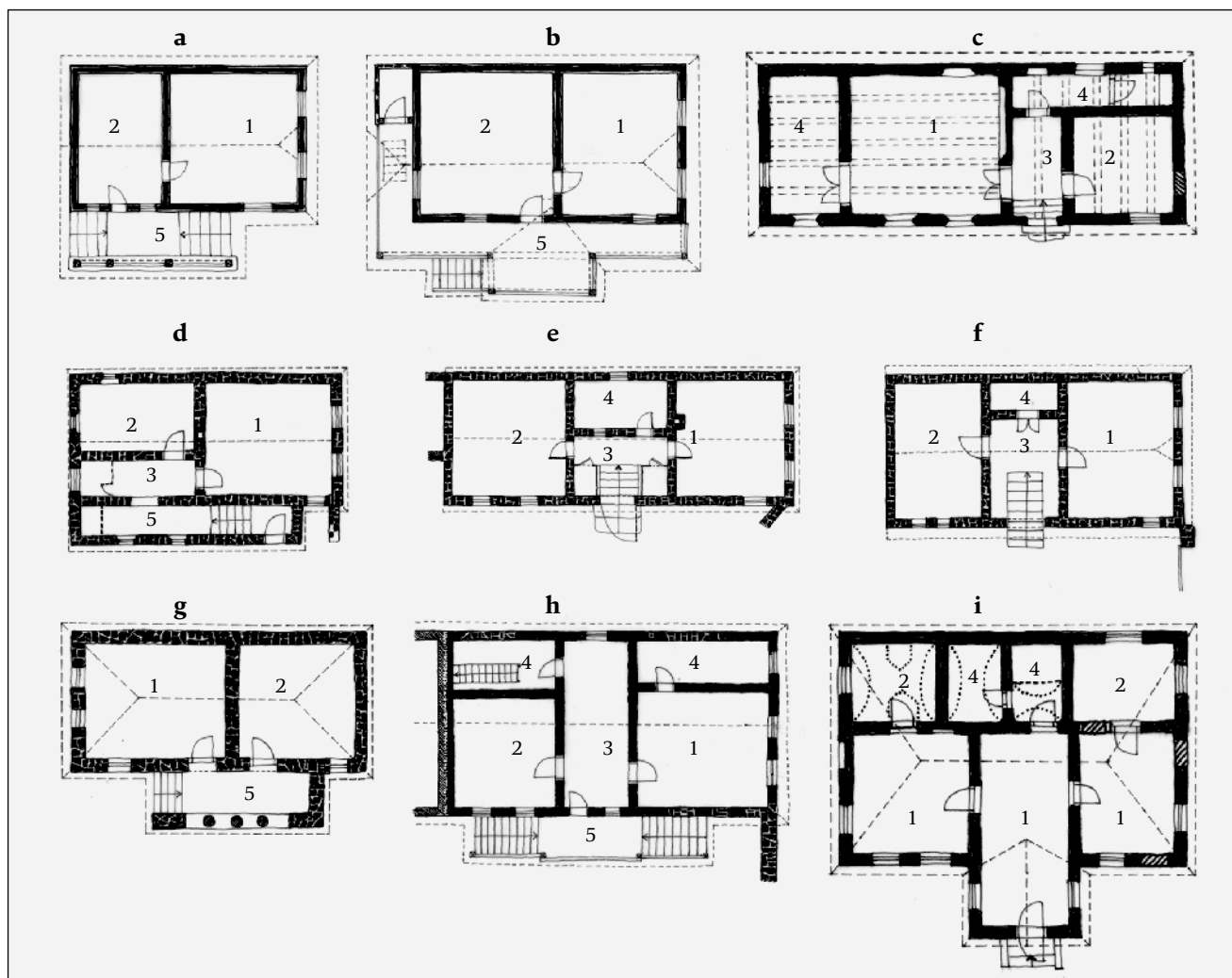
388 Murádin 1984. 151.

389 Murádin 1984. 151.

390 Murádin 1984. 152.

391 Furu 2011a. 35.

392 A kettős ház tömeges megjelenésére és típusformáló szerepére Barabás Jenő hívta fel a figyelmet. (Barabás J. 1973. 32–38.)

85. Gyakori lakóházalaprajzok Udvarhelyszéken: a. Nagygámbfalva (XIX. sz. vége), b. Hodgya 96. sz. (1929), c. Újszékely 7. sz. (1875), d. Abásfalva 22. sz. (XIX. sz. közepe), e. Homoródkeményfalva 97. sz. (XIX. sz. eleje), f. Székelyzsombor 272. sz. (1882), g. Abásfalva 124. sz. (XIX. sz. közepe), h. Székelyzsombor 280. sz. (1797–1799), i. Kobátfalva 108. sz. (XIX. sz.)
1. Nagyház (első ház), 2. Kicsiház (hátsó ház), 3. Eresz (pitvar), 4. Kamra, 5. Tornác (F. Oláh Xénia rajzai, Furu 2011a. 35.)

egymás mellé épült házból áll.³⁹³ Ezeknek általában a szabadból vagy a tornácból külön-külön van bejáratuk, a két ajtó legtöbbször egymáshoz közel, a válaszfal két oldalán helyezkedik el. A két, formailag teljesen azonos helyiség között funkcionális különbség sincs. A legtöbb ilyen ház a Nyikó mentén 1870 és 1930 között épült.³⁹⁴ A Homoród vidékén korábbi példányokat is találunk, és ott látjuk őket Gyimesben is. A XIX. század végétől egyre nagyobb számban épülnek olyan – tornácos vagy anélküli – kétsejtes házak, melyek az ún. kettős háztól abban térnek el, hogy egyetlen bejáratuk a második, leginkább konyhaként használt helyiségbe vezet. Ebből nyílik az utca felé néző szoba. Ez a beosztás a közép-erdélyi pitvaros házával mutat azonosságot, de hosszan-

ti osztással még nem rendelkező zárt-ereszes házként is értelmezhetőek. A még fennálló ilyen épületek nagy része viszont az udvarhelyszéki házállomány újabb rétegéhez tartozik, ezért valószínűbbnek tartjuk, hogy ez a Kárpát-medencében szinte mindenhol feltűnő kialakítás a népi lakáskultúrában is bekövetkező integrálódás egyik állomásának tekinthető.

■ Pincék és tornácok szerepe a székely ház alaprajzi fejlődésében

XV–XVI. századi források a parasztházak alatti pincék létét már igazolják: 1596-ban a kadicfalvi Lőrinczi Péter „az eresz dezkaíra haila, s ki esek az erezbeöl. (...) ugjan megh deczkene az pinche torkaba a fara”.³⁹⁵ Kőfalú pince csupán a XVIII. századtól kezdve mutatható ki: A Szé-

393 Furu 2011a. 36.

394 Nyikómalomfalva 141., 81., 241., Bencéd 4., 44., Tarcsafalva 31., 19., 47., Csehétfalva 1., 50., Székelyszentmihály 19., 127., 118., 46., 41., 119. és mások.

395 SzOkI Ú.s. II. 269., idézi Benkő E. 2001. 381.; SzOkI Ú.s. I. 166., idézi Benkő E. 2001. 381.

kelyudvarhely melletti Ciberfalváról 1590-ből származó adat: „Az elmulth esztendeőkben (...) építettem egh jo kis pinchet, az pinchere felliel haőzat. Az eöröksegen chwrt is cziynaltam, kerteket cziynaltam”.³⁹⁶ 1604-ben egy keresztúrfalvi vallomásban olvashatjuk: „Az haz felől En így Tudom hogi az pinczet s az fel hazat görfi balasnak Engede”.³⁹⁷

Benkő Elek kutatásai bizonyítják, hogy városi környezetben (Székelykeresztúron) a XVI–XVII. század során nemcsak a pince szerkezete, hanem a pince mélysége is megváltozott. A fabélelésű pincéket az agyagba, majd habarcsba rakott kőfalú pincék váltják. Ezeknek járásintje már magasabban húzódott, ami a ház padlójának 50–60 cm-rel a földfelszín fölé való megemelését jelentette, és ez a hosszú oldalon kialakított tornácok megjelenéséhez vezetett.³⁹⁸ Falusi környezetben ez a jelenség későbbre valószínűsíthető. Jó példa erre a jelenségre az 1774-ben épült egykori firtosmartonosi unitárius parókia, melyről az alábbiakat jegyezték fel: „Ezen fellyül ismét vagyon sendeljes fedés alatt a Napkelet felől való végin kőből ki rakott Pintze s egyebütt kő fundamentumra tserefa talpak feli boronából rakott Napkelet felől való végin és dél felől való oldalán folyosó formájú s alján megdeszkázott Tornáztal körülvelt épület, mely tornáztalnak Dél felül való részinek közepe táján vas sarku és kilintsű fenyő deszka ajtaján vagyon bé mentel az pitvarba, melyben vagyon egy sütő kementze, innen jobbra vas sarku és záru és kilintsű ajtón által a papság lakóházába (mely alatt vagyon a fennebb említett kő pintze)”.³⁹⁹

A források arra engednek következtetni, hogy létező házak alá is ástak pincét. Szentábrahámon 1800-ban jegyezték fel, hogy az eresz mögötti szénházatskának nevezett helyiségből „az Kamara alatt nem régibe készült tölgyfa gerendáu és padlózatú Kő Pintzébe szolgáltat bejárást fenyő deszkából vas sarkokkal és zár nélkül való ajtó”.⁴⁰⁰

A Homoród mente, Erdővidék és Alsó-Háromszék kő lakóépületei alatt már a XVIII. században is nagyobb gyakorisággal épült pince. Kőház alatti pincéket írtak össze többek között Árkoson, Nagyajtán, Olthévízen, Alsórákoson, Homoródújfaluban, Karácsonyfalván, Homoródalmáson, Homoródszentmártonban, Homoródszentpálon és Homoródszentpéteren.⁴⁰¹

A XX. században egyre gyakoribbá válik a pincék lakhatóvá tétele, általában tüzelővel, akár sütőkemencével rendelkező konyhaként használják ezeket.⁴⁰²

Akárcsak a Kárpát-medence legtöbb vidékén, a székelyföldi házak előtt álló tornác is igen változatos.⁴⁰³ Ezzel együtt azt is hangsúlyozni kell, hogy bár a XVIII.

században is kimutatható tornácok házak létezése, a tornác széles körű elterjedésére vidékünkön csak a XIX. század második felében bekövetkező paraszti polgárosodás kiteljesedése alatt kerül sor.⁴⁰⁴ A tornácok megjelenését késleltette a részben hasonló szerepet betöltő eresz jóval korábbi és hangsúlyos jelenléte.

Legkorábbi tornáctípusként a bejárat elé kerülő lépcső két oszloppal megtámasztott, a tetősík meghosszabbításával kialakított lefedését tekinthetjük. Ez általában egy keskeny, ajtó szélességű szerkezet, melynek középkori létét korai régészeti leletek igazolják.⁴⁰⁵ Használata az elmúlt évszázadokban szinte folyamatos, és megállapítható, hogy különböző gazdasági erejű rétegeknél is megfigyelhető. Későbbi előfordulása során kiszélesedett, és akkor már a helyiség teljes szélessége előtt állt. Az így kialakított kiugró tornác lépcsője gyakran már a ház hossz tengelyével párhuzamos, sőt, nem ritkán, a tornác mindkét irányában megépül. Főleg Udvarhelyszéken, Homoród mentén és Háromszék déli részén gyakori forma, de ott találjuk a teljes Székelyföld módosabb portáin.

Minden bizonnyal XIX. századi mezővárosi és részben kuriális hatás együttes eredménye Székelyföldön az oldaltornác, azaz a ház teljes hossza előtt kialakított tornác megjelenése. Egy kúria előtt állt az összeíró által 1699-ben Véckén látott oldaltornác: „Ezen házak előtt lévő kis fojosocska vagy pitvar hat kötesesen csinált oszlopokon áll”.⁴⁰⁶ A pince miatt magasabb lábazattal, illetve lejtős udvaron épült házaknál az ilyen tornácok feljárátát vagy a ház tengelyével párhuzamosan vagy erre merőlegesen kialakított lépcsőkkel oldják meg. Ilyenkor is természetesen megépül a korábban felvázolt, kieresztett tetősíkos oszlopos szerkezet. Teljes Székelyföldet jellemzi, ahogy Erdélyben mindenhol kedvelt forma.

Az oldaltornác továbbfejlesztett formájának tekintjük a homloktornácot, azaz a ház udvar felőli és utcai homlokozatát keretező formát. Szintén mindenhol feltűnik, de kiemelt szerepet kap a XX. század első évtizedeinek építkezéseiben Háromszéken, Szentföldön, és kiugró bejáratú résszel kiegészítve a sóvidéki és nyárádmenti falvakban.

Az oldaltornác egyik vagy akár mindkét végében egyszerű deszkafallal kis kamrát választhattak le. Siménfalván 1789-ben jegyezték fel, hogy „...vagyon fenyő fából rakott tisztességes két ház egy supos fedél alatt, a két ház előtt napkelettel szembe vagyon egy deszkás tornázt, ennek végibe északról egy költséges kamara, a tornázt padlása deszkás, ezen vagyon egy deszka ajtó vas sarkokon fa gradits előttte, sendely fedéllel, a két ház között egy pitvar, ennek kijáró ajtaja napnyugatra vas sarku és fa záru, egy sütő kementze benne, deszka a padláda”.⁴⁰⁷

Előfordul, hogy csupán a szomszéd felőli szabad oldalt deszkázták be. E szellős, szekrényyszerű kis kamrákat gyakran használták szalonra tárolására, de kisebb

396 Benkő E. 2001. 383.

397 Szt X. 720.

398 Benkő E. 2001. 384–385.

399 LIPVJ II. 1800–1801. 136.

400 LIPVJ II. 1800. 21.

401 LIPVJ I. 1789–1789.

402 Furu 2011a. 36.

403 Furu 2011a. 36–37.

404 Kósa 1998. 310–319.

405 Benkő–Székely 2008. 11–71.

406 Szt X. 73.

407 LIPVJ I. 1788–1789. 702.

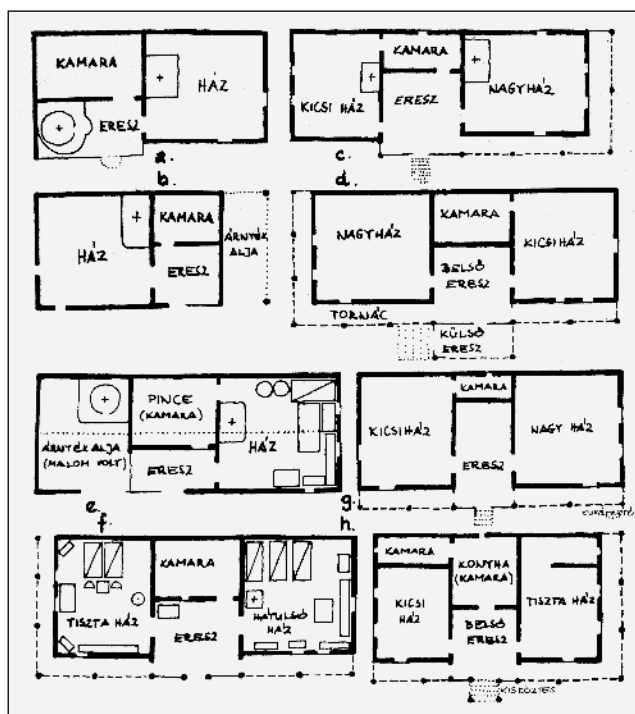
szerszámokat is elhelyezhettek bennük. Ez a Kalotaszegen általános szokás, még ha nem is annyira gyakran, de Udvarhelyszéken is előfordul. Elsősorban a Nyikó mente északi részein, Csehétfalván, Nyikómalomfalván, Tarcsafalván, az Udvarhelytől északkeletre található falvakban, Kápolnásfalun, Szentegyházán és Székelyvására találkozhattunk ilyen megoldásokkal, és általában a csonkakontyos vízvetős, XIX. század végén vagy a XX. század elején épült házak sajátja.⁴⁰⁸

Bedeszkázott eresztű ház elé is épülhetett tornác. A fenti állapotra egy korai példát szolgáltat a XVIII. század utolsó évtizedeiben épülhetett korondi unitárius parókia, melyről feljegyezték, hogy „...vagyon egy Tornácz, mely is tserefa talpakra fenyő deszkával padoltatott és tornáczoztatott. Ezen végig menve, vagyon ismét fenyő deszkából való vas sarkokon forduló ajtó egy sendellyel fedett fenyő boronából tserefa talpakra rakott Papság lakó házainak közből levő pitvarába, mely pitvar fenyő deszkából retzésen ki vágva deszkáztatott bé oldalaira nézve. Ezen pitvarból vagyon más fenyő deszkából készült vas sarkokon forduló ajtó a Belső Udvarra való kimentelre”.⁴⁰⁹

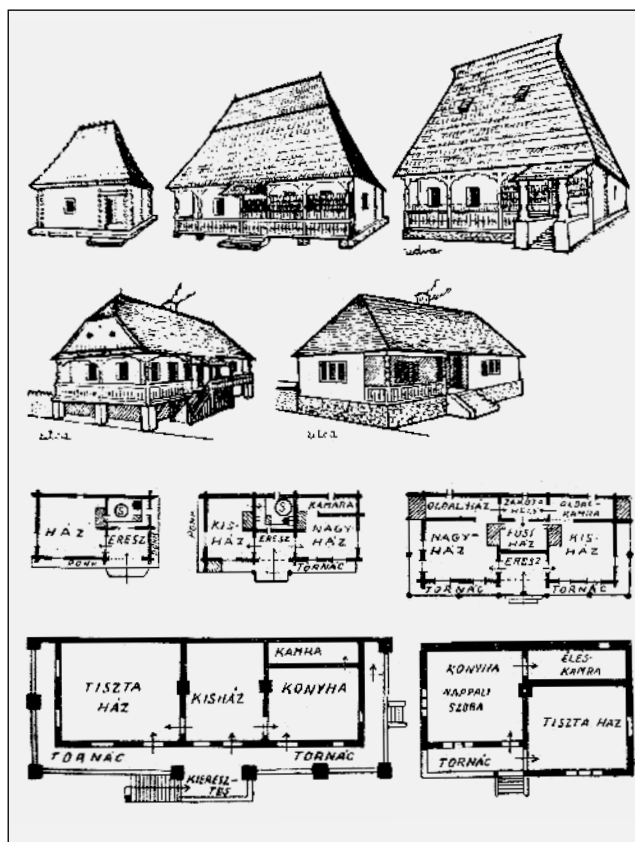
Az ereszt előtti tornácnak néha porikuszszerű kieresztést is építettek, ötvözve mindhárom elemet: a tulajdonképpeni oldaltornácot, az ereszt és a kiugró oszlopos lépcsős feljárót. Az ilyen kialakítás szép példáival találkozhatunk a Nyikó menti falvakban. A szerkezet anyaga is sokszor elkülönül, a kiugró mellvédje, esetleg oszlopai gyakran kőből készülnek és vakoltak, míg az oldaltornác mellvédje és az ereszt deszkázata mívesen elkészített, áttört deszkafal. Ilyen házaknál az oldaltornác néha annyira keskeny, hogy szinte elveszti funkcionalitását, jelenléte elsősorban a díszítést szolgálja.

Sajátos tornácformát, a lopott tornác kialakulását eredményezi, ha a középereszt az udvar felé csupán mellvéddel zárják. Ez a forma elsősorban Háromszék északi falvaiban, Szentföldön, Kászonban terjedt el.

A XX. század Székelyföld népi építészetében a Kárpát-medencében máshol is tapasztalható egységesülés folyamata érvényesül. Megjelennek a három-, esetleg négyosztatú, nem ritkán beépített kiugró tornáccal épülő házak. Gyakorivá válik, hogy egy vagy akár több helyiségből kamrákat választanak le. A városi hatások természetes következménye a XX. század első évtizedeiben megjelenő L alaprajzú házak elterjedése.

86. Ereszes házak Udvarhelyszéken és Csíkban: Máréfalván (a, b) Zetelakán (c, d), Egyházásfalun (e), Csíkszentléleken (g), Kápolnásfalun (f), Csíkbánkfalván (h), (Dr. Kós 1989. 209.)

87. A csíki ereszes ház fejlődése Vámszer Géza szerint (Vámszer 1977. 101.)

408 Furu 2011a. 36–38.

409 LIPVJ II. 1801–1802. 181.

Az észak-erdélyi vagy kemencés lakószobás ház típusa

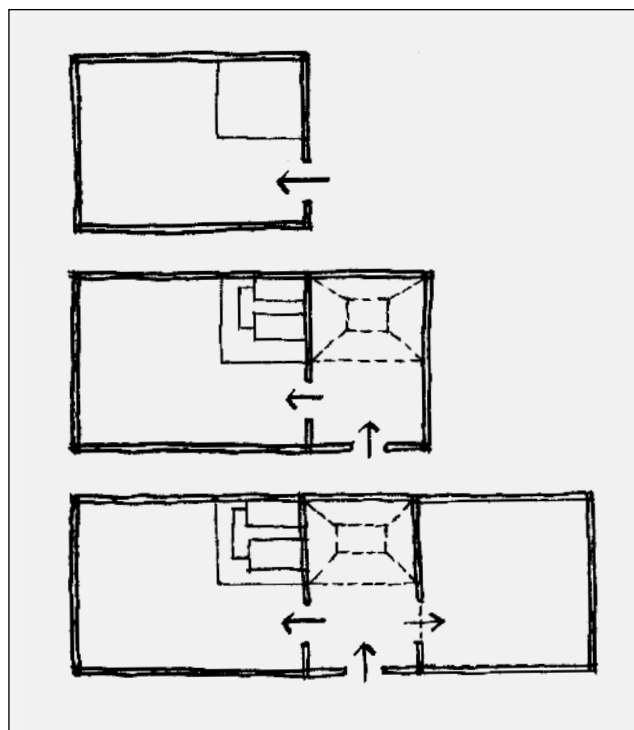
Az egyhelyiséges házak bővülésének folyamata, a megfelelő számú régészeti lelet és levéltári adat hiányában, a kutatók számára még mindig sok kérdést vet fel. Balassa M. Iván véleménye jól tükrözi ezt a még mindig fennálló bizonytalanságot. Szerinte a XIII–XV. században Erdély kiterjedt területein az egyhelyiséges, kemencés ház bővülése még kétféleképpen valósulhatott meg: a létező lakóhelyiség ajtaja elé épült fel a második, pitvarnak nevezett előtér, ahova a füstös kemence kikerült, vagy kemencét magába foglaló füstös lakószoba mellé csatoltak egy immár füsttelen, korszerűbb és kényelmesebb, újabb szobát.⁴¹⁰

Erdély keleti és középső sávjában, a dél-erdélyi szász terület helyiségeinek elnevezéséből kiindulva azt feltételezhetjük, hogy a füsttelen, fűtővel ellátott alvóhelyiség a másodlagos, azaz ezzel bővítették a kemencés eredeti házat.

Erdély északi területein a különálló alaprajzi fejlődés feltevését erősíti az a tény, hogy a sütőkemence a bővülést követően is a lakószobában marad, csupán a füsttelenítést oldják meg oly módon, hogy a kemence szája elé valamilyen anyagból hasáb vagy csonka gúla alakú füstfogó épül, majd innen a füst egy ferden elhelyezett füstcsövön keresztül a pitvarba távozik.⁴¹¹ Ezen a területen a füstös pitvarok keskenyebbek, általában félhellyiségnyi szélességűek.⁴¹² A területi változatok abban különböznek, hogy volt-e vagy sem a pitvarban szabad tűzhely, illetve hogy a pitvar fölött milyen szikrafogó szerkezet épült. Az észak- és közép-erdélyi, valamint az észak- és kelet-erdélyi házterület közötti átmeneti sáv nyugatról kelet felé, a Sebes-Körös, Almás, Szamos, Nagy-Szamos vonalán halad, majd dél felé a Maros kanyarulatáig nyúlik le.

■ Beszterce környéke

A gyorsabban polgárosodó és gazdaságilag fejlettebb szászok ezen a vidéken is élen járt az építészeti újítások terén. A Beszterce környékén élő szászok házfejlődése eltért a dél-erdélyi helyzettől. Itt a másodlagosan megjelenő helyiség az egykori kemencés lakószoba bejárata elé épült, ebbe vezették át a lakószoba füstjét. Kemencét itt általában nem építettek, de emelt padkás szabad tűzhely gyakran készült.⁴¹³ A szobában használt hasáb alakú sütőkemence szája elé már a XVIII. században díszes, csempékből kirakott, nagyméretű, magas füstfogó épül, mely formájából ítélve sokban emlékeztet a polgári lakásokban elhelyezett kályhákra. A XIX. század során

88. A kemencés-lakószobás ház elméleti fejlődésvázlata (F. Oláh Xénia rajza)

a füstfogó nyílásait egyre gyakrabban zárták le, és jutottak el az immár teljesen füstmentes, városias kályhás szobákhoz. (Megjegyezzük, hogy ez az a vidék, ahol a jólét és reprezentáció jeleként a kemencetést széles, szoba felé néző oldalát is díszes kályhacsempékkel borították.) Capesius feljegyzéseiből tudjuk, hogy az itteni házak helyiségeinek megnevezésére a *Haus-Laube* vagy *Stube-Laube* szó párokat használtak, tehát itt a lakószoba házként való megnevezését a díszes cserespek megjelenésével párhuzamosan cserélik szobára, a második helyiséget folyamatosan az előépítmény, előtér, nyárkisház vagy tornác megjelölésére is használt *Laubénak* nevezik.⁴¹⁴

A XIX. század során épült Beszterce környéki (Nösnerland) szász lakóházakról Bünker 1899-es tanulmánya bő adatokkal szolgál.⁴¹⁵ Martin Weiss 1813-ban épült szász-budaki háza (75. szám)⁴¹⁶ az utcára merőleges tengelyű, tölgyfaboronákból épített, szalmafedeles épület. Az utcai homlokzatát kis oromtornác szegélyezte, innen egy ajtón keresztül az utcáról lehetett a fő lakóhelyiséget, a *Stufot* megközelíteni. Ebben méretes cserpes kályhával kiegészített hasáb alakú sütőkemence, ún. *Luther-Ofen* (Luther kályha) állt. A lakószobát ajtó kötötte össze a második helyiséggel, a *Luffal*, ahol a közfal melletti sarokban egy padkán kialakított katlanos szabad tűzhely biztosította

410 Balassa M. I. 1985. 104.

411 E megoldás jellemzi az Észak-Magyarország és Szlovákia területét lefedő nagytáj keleti részét, melytől nyugatra a füstcső függőlegesen tör át a földet. (Balassa 1985. 107–118.; Caplovic 1977. 18–21.)

412 Ezúttal a ház hossz tengelye mentén mért távolság a kisebb.

413 Bünker 1899. 197–216.

414 Bünker 1899. 197–216.; Capesius 1977. 39.

415 Bünker 1899. 196–217.

416 1899-es házszámítás szerint.

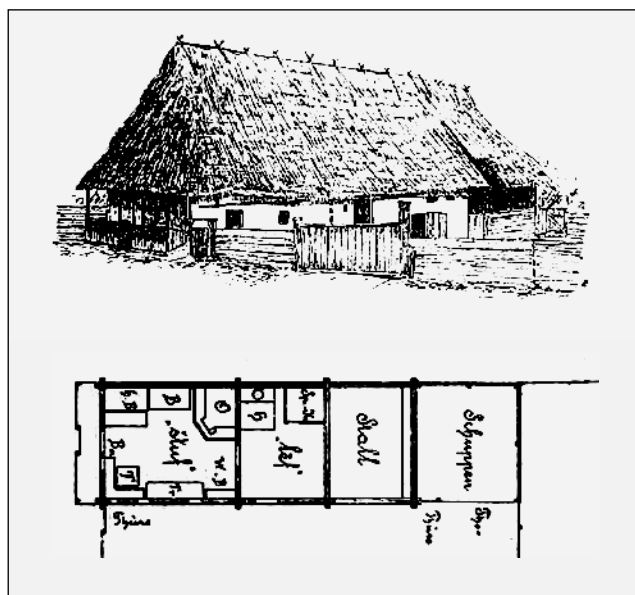
nyáridőben a sütés-főzés lehetőségét. Ezzel szemben egy deszkával leválasztott kamra élelem, szalonna, füstölt hús és tejfélék tárolását szolgálta. A pitvar az udvarról is megközelíthető volt. A pitvar mögött a lakóhelyiségekkel közös tető alatt, harmadik és negyedik helyiségként istálló és csűr épült. Ehhez hasonló, javarészt csak a falu szélén fennmaradó boronaházakban már 1899-ban csak Szászbudak szegényebb családjai laktak, a tehetősebbek ekkor már kőépületeket emeltek.⁴¹⁷

Szépnyíren az egykor 33. szám alatt álló, szalmával fedett boronaház szintén az utcára merőleges tengelyű volt. Két lakóhelyiségét harmadikként egy pince-kamra követte. A csűr és istálló ezen a telken külön, a ház tengelyére merőlegesen épült. 1899-ben a lakószobában a korábban elbontott kályhás kemence helyén cserepes kályha, pitvarában pedig újonnan épített sütőkemence állt.⁴¹⁸

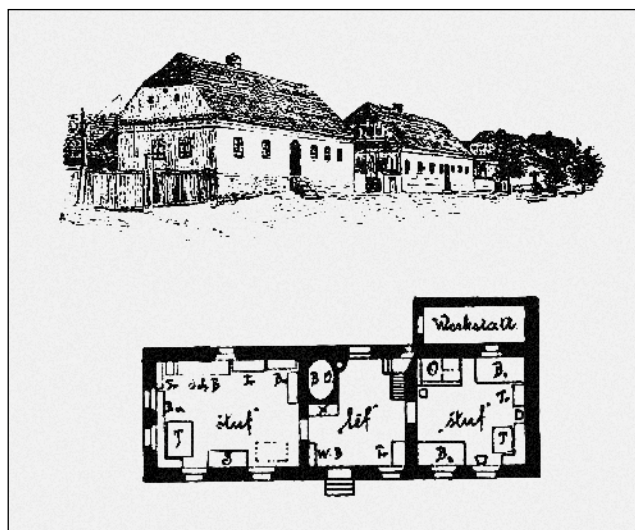
A Vinda 93. számmal azonosított épület tengelye immár az utcával párhuzamos, nyílásokkal tagolt hosszú homlokzata az utcára nézett, bejárata a füstös pitvaron keresztül az utcáról nyílt. Bunker ottjártakor a pitvarban egy román kőműves új, katlanos tűzhelyet és föléje kéményt készített. A tűzhely és a vele szemben álló deszkafalú szalonnás kamra között kis ajtó biztosította a kert megközelítését. A szobában kályhás kemence (Luther-kályha) melegített. A lakóhelyiségekkel egy zsindefedél alatt, ezek meghosszabbításában deszkafalazatú szin, csűr, valamint egy boronafalú istálló állt. Hasonló helyzetben épült Szépnyíren a 123. számú lakóház is. Pitvarába az utcáról lehetett belépni, de ahogy minden utcával párhuzamos tengelyű házban, a szemközti falán ott volt a kert megközelítését biztosító ajtó. A közfal felőli sarokban szabad tűzhely, szemben vele deszkaborítású kamra állt. A jobbra nyíló lakószobában kályhás kemence fűtött. A pitvar bal oldalán levő helyiség pincekamra volt. Az egyes helyiségek az 5×6 méter alapterületet közelítették meg, a belmagasság 2,7 méter volt. A ház érdekessége, hogy pitvarának külső boronafelületét nem tapasztották.⁴¹⁹

A fenti sorba tartozóként említjük meg azt az 1789-ben épült kiszolnai házat, mely most a kolozsvári szabadtéri néprajzi múzeumban látogatható. Az utcára merőleges tengelyű ház homlokzata előtt kis oromtornác áll. Ebből nyílik a lakószoba, melynek díszé a zöld csempekkal kirakott, nagyméretű kályhás kemence. Tágas pitvarában egy második, hasáb formájú sütőkemence található, melyet a nyár folyamán használtak kenyérsütésre. A pitvar udvari fala csak részlegesen tapasztott, mi több, a szellőzés elősegítése érdekében a gerendák köze a székelő ereszekhez hasonlóan nyílásokkal tagolt. A házzal egy tető alatt istálló és csűr található.

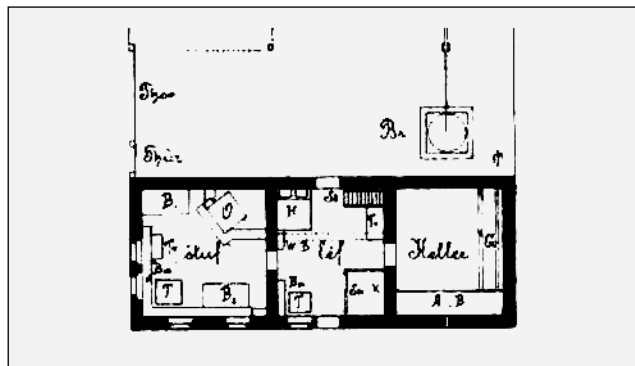
A Beszterce-vidéki szász falvakban a lakóházfejlődés következő állomását a XIX. század derekától gyakoribbá

89. Boronából épült lakóház
Szászbudakon, Beszterce környéke (Bunker 1899. 48–49. rajz)

90. Szászbudai polgári kőházak (Bunker 1899. 68–69. rajz)

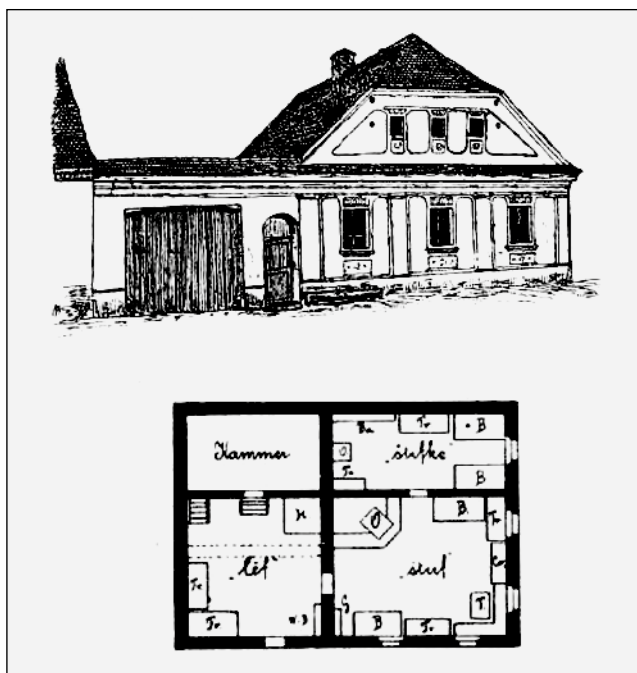
91. Aldorfi ház alaprajza, Beszterce környéke
(Bunker 1899. 67. rajz)

417 Bunker 1899. 196–197.

418 Bunker 1899. 198.

419 Bunker 1899. 199–204.

92. Aldorfi oldalszobás ház alaprajza
(Bünker 1899. 70–71. rajz)

vált kő- vagy vegyesen kő- és téglaházak építése jelentette. Jóllehet a forrásokban korábbi kőépületek is szerepelnek,⁴²⁰ ezek alaprajzi kialakításáról nagyon keveset tudunk. A Bünker által dokumentált kőházak a fentebb bemutatott faépületek alaprajzi elrendezését vették át. Egy részük utcára merőleges tengelyű ház, ezek szobájába nem ritkán utcai bejárat nyílt. Beszterce közvetlen közelében jellemzőbb az utcával párhuzamos tengelyű, utcafrontra helyezett épület. Ezek utcai bejárata az átjárós pitvarba vezetett, ahonnan az udvarra is ki lehetett menni, és a lakószobát is meg lehetett közelíteni. Előfordultak három- vagy akár többszortatú épületek is, a pitvar másik oldalára pince vagy lakószoba került. Ez utóbbi esetben már az első szobát reprezentatív (parádesház) célokra rendezték be, és napi rendszerességgel nem használták. Többek között Szászbudakon már olyan épületeket emeltek, ahol lineáris elrendezésben szobaként berendezett negyedik helyiség is volt.

A Vinda 105. szám alatt található, Michael Kualess 1845-ben épült, kéthelyiséges, zsindegy héjazatú házának fala vegyesen kő és téglából. Tengelye az utcára merőleges volt, kemencés-kályhás szobája a szabad tűzhelyes pitvarból nyílt. A padkás tűzhelyen katlan és hamuagyűjtő láda volt. Kéménye nem volt, a füst a pitvarból a tetőbe távozott. Mindkét helyiség alatt pince állt. A pince utcai pinceajtón is megközelíthető volt. A ház mögött, vele egy fedél alatt szén, majd a merőlegesen beforduló istálló és

csűr kapott helyet. Ilyen házak bőven álltak a környék falvaiban. A Vinda 102. számú cseréptető házat kőből és téglából Johann Eichhorn 1850-ben építette. A ház hosszú oldala az utcafronton állt. A funkcionális elrendezés a fentiekkel azonos, azzal a különbséggel, hogy az utcáról megközelíthető pitvar átjárós volt, benne szalonnás kamra és tűzhely kapott helyet. A lakószobában kályhás kemence melegített.⁴²¹

Aldorfon 1899-ben már a házak háromnegyede hosszú oldalával az utcafrontra épült, a beépítés zárt sorúvá vált. Az Aldorf 125. számú, 1863-ban épült ház a teljes telekszélességet elfoglalta, a telekkapu a sarkon túli utcából nyílt. A ház *Stuf-Lef-Keller* – azaz szoba-pitvar-pince elrendezésű. Átjárós pitvarát padkás tűzhely és szalonnakamra tagolta, de ez utóbbi nem a megszokott helyen, a tűzhely mellett, hanem a tűzhellyel átlósan ellentétes sarokban, az utcai oldalon volt.⁴²² A Szászbudak 9. számú, 1840-ben épült kőfalú ház szintén párhuzamos az utcával. Pitvarának mindkét oldalán egy-egy szoba volt. Az egyiket használták, ebben cserepes kályha állt, a másik tisztaszoba volt. A pitvarban utólagos átalakítás során sütőkemence épült. Szászbudakon már nem egy olyan hosszú ház állt 1899-ben, melynek harmadik szobája is volt.⁴²³

Az utcafrontra hosszú homlokzatukkal épített házak bejárata előtt általában szükséges volt néhány lépcső elhelyezése. A módosabb épületek elé nem ritkán kiugró tornácszerű kis portikuszt is építettek. Ilyen házakat találunk a Mezőség szélén fekvő, magyar lakosságú Zselyken is. Előfordult, hogy a teljes hosszú homlokzat előtt tornác húzódott, amely ritkábban akár valamelyik rövid oldalt is szegélyezhette. Ez a szokás a környék román és magyar falvaiban is népszerűnek bizonyult, olyan házak is ismertek, melyeknek mind a négy homlokzata előtt alakítottak ki tornácot.⁴²⁴

Ritkábban hosszanti irányban is osztott házak épültek. Az Aldorf 144. számú ház pitvara mögött magasabb járószintű keskenyebb kamrát helyeztek el, mely alatt pincét alakítottak ki. A kályhás-kemencés lakószoba mögött pedig egy félszoba szélességű második lakóhelyiség kapott helyet. A ház az utcára merőleges helyzetű, és frontján három szimmetrikus elhelyezésű ablakot nyitottak.⁴²⁵

Kétségtelenül a Beszterce vidéki szász lakóházak legszokatlanabb sajátossága a közvetlen utcai bejárat, és ezzel összefüggésben a lakóház helyzete. Láthatjuk, hogy már a XVIII–XIX. század fordulóján elterjedt volt az utcára merőlegesen épült házak esetén a rövid oldalon, közvetlenül a lakószobába vezető ajtó. Bár a jelenség hátterét ez idáig nem sikerült tisztázni, nem zárhatjuk ki, hogy a sűrűn szabályozott közösségi kapcsolatrendszerrel jellemezhető szászság szokásrendjével állhat

420 A szászbudai parókia kőfalaira vonatkozó adat 1689-ből származik (Bünker 1899. 205.), a csépani (Cepari/Tschippendorf) kőfalazatú parókia késő középkorra datálható kőkeretes ablakai 1992-ben még megvoltak. (Kovács András szíves közlése)

421 Bünker 1899. 205–206.

422 Bünker 1899. 211.

423 Bünker 1899. 212.

424 Nagysajó 89. szám, Nutu Avram háza, 2001.

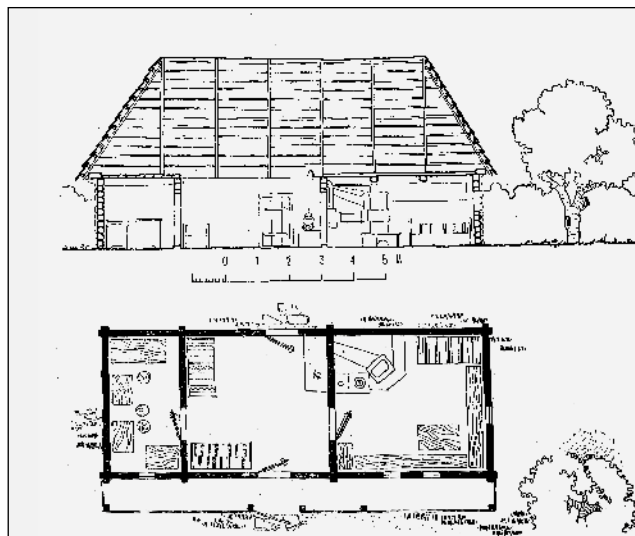
425 Bünker 1899. 213.

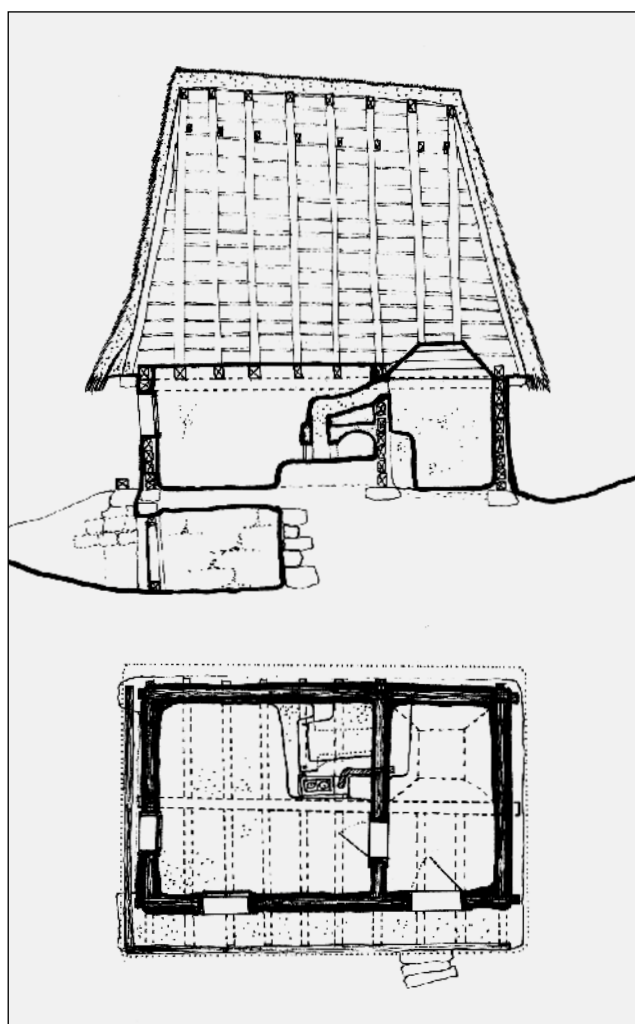
összefüggésben a családon kívüli látogatók közvetlen lakószobai belépését biztosító ajtó. Szintén szokatlan az, hogy amennyiben a ház hosszú homlokzata épül az utcafrontra, a más területeken az udvar felé kialakított nyílások egész sora az utcával kerül közvetlen kapcsolatba. Ilyenkor nem csak a lakóházba lehet közvetlenül az utcáról belépni, hanem a lakóház és gazdasági épületek egy tető alá építése következtében utcáról megközelíthető a csűr, istálló és esetenként a kocsiszín is, tehát a más vidékeken az udvarra, azaz a porta belsejére jellemző tevékenységek és közlekedés itt az utcáról közvetlenül valósulnak meg. Igaz, hogy ilyen esetekben a lakóház bejárati ajtója a pitvarba és nem a lakószobába nyílik, azaz megfelel az udvari pitvarajtó helyzetének, ellentmondva a szobai bejárat okát megvilágítani próbáló fentebb megfogalmazott, amúgy is nehezen alátámasztható magyarázatnak. Az okok keresése során városi kapcsolatrendszerre is gyanakodhatunk, ám eddig ezt sem sikerült megnyugtatóan bizonyítani. Kétségtelen, hogy Beszterce polgárházai rendelkeztek közvetlenül az utcáról megközelíthető üzletekkel, műhelyekkel, pincékkel, ám ezek esetében pontosan a használat közösségi jellege diktálta az utcai bejáratot. Nem segíti a jelenség tisztázását az a tény sem, hogy Beszterce külvárosában a mezőgazdasággal foglalkozó ún. pórász családok háromosztatú, utcafrontra hosszú oldalukkal épített boronafalas lakóházainak bejárata az udvarról nyílt, a középső füstös helyiség utcai fala tömör, e fölött pedig kémény emelkedett.⁴²⁶

■ **A Szamos menti dombság nyugati része, a Beszterce környéki szász falvaktól keletre és északra fekvő átmeneti területek**

A Szamos menti dombság nyugati részéről (Dés és Zsibó között) nagyon kevés korai épületet ismerünk, a XX. század második felében lezajlott modernizáció teljesen átalakította itt a falvak képét. A nagymértékű átalakulás egyik oka, hogy a térség leginkább román falvaiban a XX. század derekáig fennmaradtak azok az archaikus épületek, amelyek a vidék építészét a XVIII. századtól uralták. Jó példája ennek az épülettípusnak a Nagyilondához közeli Hosszúréven álló igen archaikus, a XIX. század derekán épülhetett pitvaros ház. A kétosztatú ház bejárata a keskeny pitvarba (fűstházba) nyílik. Innen léphetünk be a lakószobába, melyben vízszintes füstelvezetésű füstfogós, ún. kabolás kemence áll, vízszintes kürtőjén keresztül füstje a pitvar válaszfalán keresztül távozik a padlástérbe. A pitvarnak földeme nincs, a tetőt a tűzveszélytől egy csonka gúla alakú cserény védi. A szoba alatt pince van, a ház udvari homlokzata mentén pedig a pince falán kialakított keskeny tapasztott padka húzódik.⁴²⁷ Hasonló alaprajzi elrendezést dokumentált Gunda a láposvidéki Tágfalván: a kéthelyiséges lakóház tűzhely nélküli fűstházába (*tinda*) az

93. Borgóprundi lakóház, Naszód mente
(Grigore Ionescu 1957. 24. rajz)

94. Hosszúrévi ház alaprajza és hosszmetsete, Szamos mente
(F. Oláh Xénia rajza)

426 Téglás István hagyatéka 36/37., 36/81.

427 Terepkutatás: 2004.

oldaltornácról lehetett belépni. Innen nyílt a füstfogós kemencés lakószoba.⁴²⁸

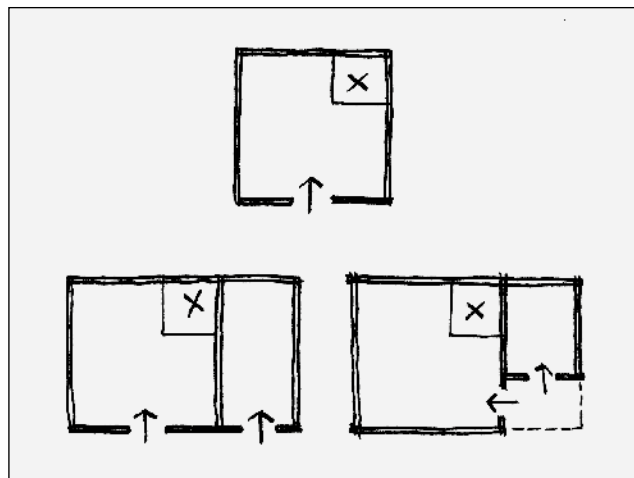
Ez a keskeny fűstház, kemencés lakószobás ház is bővíthet harmadik helyiséggel, amely leginkább tároló funkciót kap. Kupsafalván és Rogozon háromhelyiségű lakóház fűstházához (tinda) két oldalról kapcsolódik a kemencés lakószoba, illetve egy tárolást lehetővé tevő kamra.⁴²⁹ A Besztercétől keletre levő falvakban, az immár szélesebb pitvarban (fűstházban) gyakran szabad tűzhely található, mint például abban a háromhelyiségű, oldaltornácsos borgói házban, melynek pitvarából a füstfogós kemencés tágasabb szoba, másik irányban pedig egy keskenyebb kamra nyílik.

A hegyvidéki területek román falvaiból Romulus Vuia olyan házakról is tudósít, amelyek két- vagy háromosztatú lakórészének folytatásában gazdasági tárolóhelyiségek, sőt csűr és istálló is épült, úgy, hogy minden helyiség egy fedél alatt van, ahogyan azt a Beszterce környéki szász falvakban tapasztalhattuk. Kisilván a szabad tűzhelyes átjáró pitvarból egy tágasabb füstfogós-kemencés lakószoba és egy kisebb, alvásra használatos padokkal berendezett, szintén fűtött lakószoba kapcsolódott. Ezt követte egy tető alatt a csűr és az istálló.⁴³⁰ Ilyen épületeket a mai Maros megye északi területéig lenyúló, meglehetősen széles hegyvidéki sávban többfelé dokumentáltak. Szintén Vuia jegyzi fel, hogy habár a pitvarban gyakori a szabad tűzhely valamilyen formája, de ezen a vidéken már hiányzik a csonka gúla alakú szikrafogó, míg északra, Máramarosban már nem volt szokás a pitvarban szabad tűzhelyet létesíteni.⁴³¹

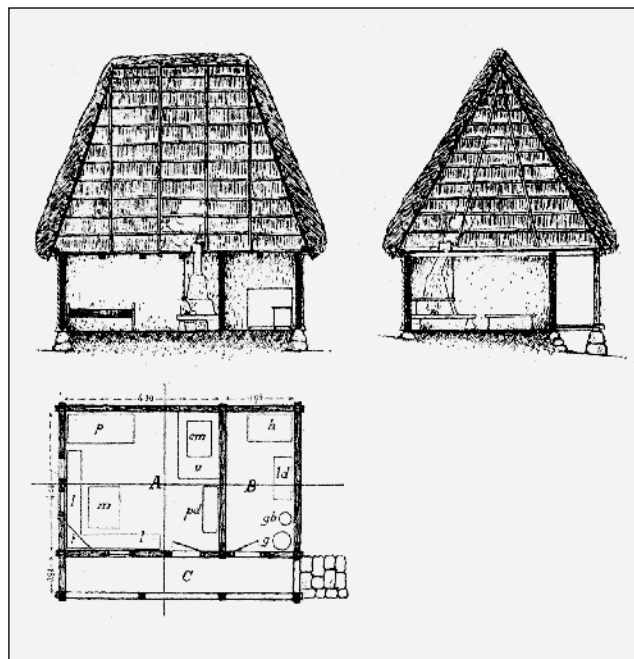
A kamrás ház

Erdély román lakosságú, magasabban fekvő délnyugati területein (*Erdőhátság*), a Hátszegi-medencében és az Erdélyi-szigethegységben a XX. század első évtizedeiben még nagy számban állt az a nagyon archaikus háztípus, melyet Romulus Vuia *kamrás háznak* nevezett el. A legkorábbi, általunk ismert épületek legfeljebb a XVIII. század végéről származnak.

Egyetlen fűtött helyisége az udvarról, esetleg egy kis saroktornácból (*târnaț*) nyílik. Dél-Erdélyben a döngölt padló szintjén, a Mócvidéken megemelt padkáján kialakított szabad tűzhelye (*vatră*) fölé vesszőből fonott, esetleg kőlapokból összeállított hasáb vagy csonka gúla alakú, mennyezetről függesztett füstfogó borult (Dél-Erdélyben *căloi*, *căloni*, a Mócvidéken *camîță*, *camniță*), mely a füstöt a ház igen magas tetőterébe vezeti. Dél-Erdélyben vesszőből font hengeres szikrafogó (*capră*, *ursoane*) gátolja a szikrák terjedését, a Mócvidéken kisebb kőlapokból összerakott szikrafogó áll (*targă*, *băbură* vagy *budureț*). A második, kisebb, fűtetlen helyiség (*cămară*)

95. A kamrás ház elméleti fejlődésvázlata
(F. Oláh Xénia rajza)

96. Kamrás ház a Hunyad megyei
Blezsényben (Vuia 1975–80. 23. kép)

szintén az udvarról vagy a kis saroktornácról közelíthető meg, elsősorban munkaeszközök és élelem tárolására használták.⁴³²

Jóllehet ezen házak nagy része kétosztatú, a lakással kapcsolatos tevékenységek (étkezés, főzés, alvás) egyetlen helyiségre, a háznak nevezett lakószobára korlátozódnak. A kamra másodlagosan hozzáadott helyiségnek tekinthető, ezt igazolja a magashegyi szállásokon

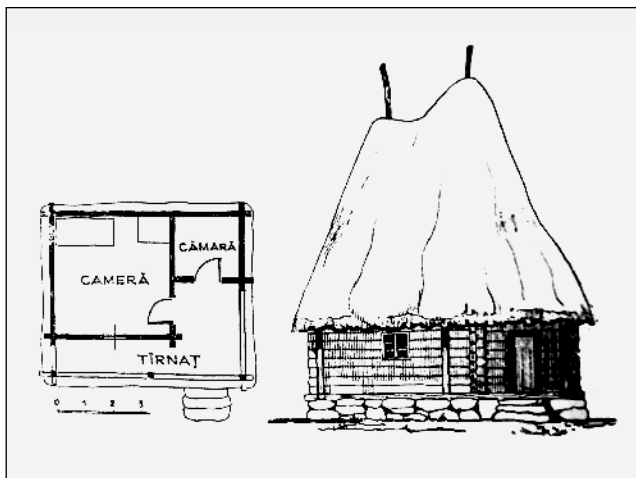
428 Gunda 1966. 343

429 Gunda 1966. 338–341.

430 Ionescu 1982. 59.

431 Vuia 1975–1980. 68–78.,

432 Vuia 1975–80. 39–45.; Ionescu 1957. 29.; Stănculescu–Gheorghoiu–Petrescu–Stahl 1956. 11–121.

97. Kamrás ház a Hunyad megyei Merisorban
(Stănculescu–Gheorghiu–Petrescu–Stahl 1956. 103. rajz)

98. Porta Havasgáldon, Erdélyi-szigethegység
(Stănculescu–Gheorghiu–Petrescu–Stahl 1956. 193. rajz)

fennmaradt egyosztatú épületek sokasága is. A Marostól északra fekvő területeken előfordul, hogy a lakószoba és saroktornác mögötti kamra közti fal nem épült meg, így a fűtőberendezés az osztatlan tér központjába került.⁴³³

A XX. században a Mócvidéken is terjed az alápincézett, magas ház, melynek kezdetben tárolásra használt pincéjét akár lakás céljára is használták, így fokozatosan az emeleti szoba itt is reprezentációs célokat kezdett szolgálni. A házak saroktornáca is bővült, szintén a XX. században terjednek el a teljes hosszában oldaltornácós házak.

A kamrás házterület a fejlettebb házkultúrát képviselő, két-vagy háromosztatú pitvaros házból kifejlődő konyhás ház terjedése miatt fokozatosan a völgyekből és nagyobb városos vagy bányaváros jellegű településekről a magashegyi eldugottabb falvakba és szállásokba szorult vissza. A folyamatot jól mintázza az a havasgáldi

lakóház, melynek pitvara a kamrás házakéhoz hasonlóan keskeny, sütőkemencéjének teste pedig a ház rövid oldalán kívül tetővel lefedve áll.⁴³⁴ Fontos megjegyeznünk, hogy ezt a háztípust a fent megnevezett területen a XIX. század második felétől már párhuzamosan használták a pitvaros elrendezéssel. Ez utóbbi javarészt a gyorsabban fejlődő völgyi településeken terjedt el.⁴³⁵ Szintén lényeges körülmény, hogy a kamrás házat kizárólag a román lakosság használta, a dél-erdélyi magyar szórványfalvakban vagy magyar lakossággal is rendelkező bányásztelepüléseken, a terület keleti részén, mindenhol pitvaros házban laktak.

433 Ionescu 1957. 41.

434 Stănculescu–Gheorghiu–Petrescu–Stahl 1956. 11–121., Christache–Panait 1993. 17–124.

435 Stănculescu–Gheorghiu–Petrescu–Stahl 1956. 102.

Hagyományos tüzelőberendezések

A tüzelőberendezések két alapvető funkciót láttak el, a ház fűtését és az ételek főzését, sütését biztosították. A tűz bevitele a házba a lakáskultúra fejlődésének elengedhetetlen feltétele volt, ám kétségtelen két olyan kihívást jelentett, melyek megoldásra vártak: a tűzveszély elkerülése, valamint a füst kivezetése. Különböző korszakokban, területeken, különböző gazdasági fejlettségi fokon levő közösségek e két célkitűzést, valamint a fűtés és a sütés-főzés hatékonyságát más-más módszerekkel érték el.

A tüzelőberendezéseknek két alapvető csoportját különböztetjük meg: a nyílt és a zárt tüzelőket. Az első csoportnál a láng a szoba légterében ég, a második esetben a tűzteret a helyiség légterétől egy építmény zárja el. A nyílt tüzelőket sütésre, főzésre szinte minden kultúrkör alkalmazta, a zárt tüzelőket leginkább a ház melegítésére és a kenyér vagy a kenyérszerű táplálékfajták sütésére, illetve főzésre használták.

A mediterrán térségben és a Balkán-félsziget területén, tehát Európa déli, melegebb vidékein a javarészt csak élelmiszer-feldolgozásra használt nyílt tüzelők használata örvendett szélesebb elterjedésnek, míg Közép-Európa északi tájain és német nyelvterületen a hő tárolására alkalmasabb, többfunkciós zárt tüzelők különböző formái voltak használatban.⁴³⁶

Erdélyben a két övezet jellemzői egyszerre voltak jelen, ezért szinte minden területen és minden társadalmi csoport életében mindkét tüzelőfajta fontos szerepet játszott, sőt helyi fejlődésű, változatos kialakítású átmeneti tüzelőfajták is létrejöttek.⁴³⁷ A lakóházban vagy az udvari sütőházban általában ott volt a kupolás vagy hasáb alakú sütőkemence. A kemence szája előtt nyílt tűzőn főztek, mellette a víz melegítésére, szapulásra katlanokat készítettek. A kemence szája elé cserépből vagy sövényből füstfogót, melegítésre is alkalmas *gógányt*, *cserényt* vagy *cserepest* építettek. A kályhás vagy sövényből font füstfogós nyílt tűzhely, melyet melegítésre, főzésre-sütésre egyaránt használtak, egyes vidékeken a lakószobákban a kemencétől függetlenül állt. A változatos formájú és szerkezetű tüzelők műszaki megoldásai sokban különböztek, úgy, ahogy szintén nagyon különböztek a füst elvezetésére született megoldások is.

Az egyes tüzelőfajták a XIII. századtól nagy fejlődésen mentek keresztül, a folyamat fordulópontja kétségtelenül a kályhaszemek XIV–XV., majd a kályhacsempék XV. századtól kezdődő elterjedése.⁴³⁸ Az egyes tüzelőfajták fejlődésének tisztázását megnehezíti a terminológia

összetettsége, egyrészt Erdélyben a kemence szót szinte mindenféle tüzelőalkalmazásra használták, másrészt ugyanolyan felépítésű tüzelőszerkezeteket gyakran változatos helyi kifejezésekkel (*kályhás kemence*, *cserepes*, *sövénykemence*, *gógánykemence*, *góc*, *cserény* stb.) jelölték, a különbözőségekre, melyeket ezek az elnevezések takarhattak, ha egyáltalán voltak, ma már nagyon nehéz fényt deríteni.⁴³⁹

Az alábbiakban az egyes tüzelőfajtákat igyekszünk egyenként bemutatni, viszont felhívjuk a figyelmet arra, hogy nagyon gyakran összetett formák épültek.

Sütőkemencék

A sütőkemencék olyan zárt tüzelők, melyeket fűtés mellett elsősorban kenyérsütésre használtak. Ismertek belül- és kívülfűtős változatai aszerint, hogy a kemence szája hova nyílik. Belülfűtősnek nevezzük azokat a kemencéket, melyeknek szája ugyanabba a helyiségbe nyílik, ahol a tüzelő áll, ez esetben a füst is ezen a helyiségen keresztül távozik. A kívülfűtős kemencéknél a kemence szája egy másik helyiségbe nyílik, megoldva ezzel a kemence testét tartalmazó és ezáltal melegített helyiség füsttelenítését. Természetesen a kenyérsütéssel kapcsolatos tevékenységek is a második, azaz a füstös helyiségbe tevődnek át. Ez utóbbiak Erdély népi építészetében az általunk tárgyalt periódusban csekély szerephez jutottak, leginkább a főúri és polgári rétegek otthonaiban kaptak helyet, ahol elsősorban fűtésre használták őket.

A középkori erdélyi lakóház szerves részét képezte a kisméretű, agyagból vagy kőből rakott kemence, melynek teste az egyetlen lakóhelyiség egyik bejáratával szembeni vagy a bejárat melletti sarkában állt.⁴⁴⁰ A XIII. századig terjedő időszakból csak részben földbe mélyített házakat ismerünk, ezeknél előfordult, hogy a kemencét a házon kívül a talajba vájták. A XIV–XVI. századból származó régészeti adatok kör alakú kemencealapok és tűzhelyek létét bizonyítják, ám ezek pontos térbeli felépítésére csak következtethetünk. Az is bizonyos, hogy ezek felületébe már égetett kerámiaszemeket, edényeket, sőt csempéket is beépítettek.⁴⁴¹

A XVI–XVIII. századból származó írott források, melyek kisebb része vonatkozik paraszti épületekre, nagyobb részük uradalmi és városi épületek leltáraiból tevődik össze, bővelkednek különböző tüzelő-, fűtő- és sütőberendezések leírásában.⁴⁴² Ezek értelmezését megnehezíti egyfelől a tüzelők változatossága és az ezek leírására használt terminológia már említett, sokszor átfedéseket tartalmazó vagy ellentmondásos használata. Kétségtelen, hogy a hegyvidéki, kamrás házővezet kivételével minden erdélyi háztartásban megtalálható volt a sütőkemence valamilyen változata, amely állhatott

436 Dr. Kós 1999. 292–294.; Vuia 1975–80. 75–78.

437 Kósa 1970.; Balassa M. 1985.

438 Szócsné Gazda 2010. 7.; Benkő E. 2012. 321–340.

439 Barabás J. 1987.

440 Balassa 1985.

441 Benkő E. 2012. 310–321.

442 SzT VI. 342–348.; SzT XI. 991.

a lakóházban vagy egy erre a célra épített sütőházban, netalán különálló építményként a telken.

Íme néhány a főleg udvarházakra vagy városi épületekre vonatkozó adatokból. A XVI. századi kolozsvári összeírások a kemencék javításának, tapasztásának, újjáépítésének költségeit is feljegyzik. 1573-ban: „*Margit Arantias Ianosne vallia pecylstwan padlast Kemenchet Zeowent chinaltatot*”, 1589-ben: „*Az Zegenyek Swteoha-za Kemenczeienek a' zaya le zakadott uala a' fenekeis megh bomlot vala, kitol fizettem a* Tapazto Mesternek f. 1°*”. 1587-ben a kemencefenék javításánál az agyagba kőst kevertek: „*Az Kyraly wczay Swteo hazrol walo Keolchyegh... Az Kemence feneket hogy vyolan megh wer-tek. Zabo Veottem egy KeoSootth az Agyagh keoziben d. 3. Azon Kemenczehezveottem gyorttyat d. 2. [György isp. m. kezével]*”, 1600-ban: „*Az Király Vchabely zeginiek Swteo hazaban chinaltatta(m) megh az kemenche fenekekt Tapasztó Janossal Attam neki f. 2 d 50 [Kv; i.h. 9/XIII. 4 Damakos Máté isp. m. kezével]*”. A Kolozsváron összeírt tüzelők között szép számmal volt olyan boltozatos kemence, melynek felületébe a nagyobb hőleadás érdekében cserépedényeket vagy boltozatos kályhákat építettek be. 1621-ben: „*Az Gyermekes Comm(un)itassabanis ki liukadozot vala az Csupros kemencze aztis meg foldozta 8 p(ro) d 15. 11 Apro Csupor kahliat adot hozza p(ro) d. 11°*”. 1625-ben „*Az Fazakasok czinaltanak az Palotaban 4, kemenczet Az Zeller hazanal az kerek kemencze No 64 Boltos kalyha vagyon rajta*”.⁴⁴³

Udvarházakban vagy az udvartartás egyéb épületeiben levő egyszerűbb, parasztosabb sütőkemencékről is vannak adataink: 1647-ben a Kolozs megyei Solyomkőn jegyezték fel: „*Vagyon azo(n) hazba(n) egy földből csenalt Sütő kemencze*”. A Hunyad megyei Ludesden egy „*Kolt-sár vagy cseléd*” házban „*a' pitvarba vagyon egy sütő kementze Cserén alatt, az hova a' házbeli tűznekis füstje szolgál*”. A cserény ebben az esetben feltehetőleg a pitvar fölötti fonott szikrafogót jelenthette. 1772-ben Szászfe-nesen: „*a Pitvarban Téglából rakott kisedd sütő kementze vagyon*”. Az Alsó-Fehér megyei Pókafalván 1742-ben „*egy Sütő Kementzté skégetett téglából rakott kementzetske (...) vad(na)k*”. Marosvásárhelyen 1790-ben „*vagyon Szalma fedél alatt egy Ház és egy kamara, ezek között a' Pitvar sütő kementze benne Sövény kémény alatt*”. A Mezőségi Nagynyulason 1801-ben „*a Pitvarba vagyon egy Kőből tsinált, Sütő Kementze, és felette egy fenyő Fából hossz-sában kürtő*”.⁴⁴⁴

Kenyérsütésre a XVIII. században már Közép-Erdély szinte minden területén a viszonylag nagyméretű, kupolás sütőkemencét használták. Szórványosan a teljes területen, de főleg ennek északi sávjában, hasáb alakú darabok is feltűnnek. Helyük általában a pitvarban volt, és füstje a földem nélküli helyiségből a padlástérbe távozott (Szászföld, Torockó, Mezőség, Borsa völgye, Erdélyi-Hegyalja, Aranyosszék, Kalotaszeg).

99. Kupolás sütőkemence, fölötté cserény a mezőségi Nagydevecseren (Szabó Sámuel, 2011)

100. Kenyérsütés a Fiság völgyében (Kovács Dénes, 1966, CSSZM)

443 SzT VI. 342–348.; SzT XI. 991.

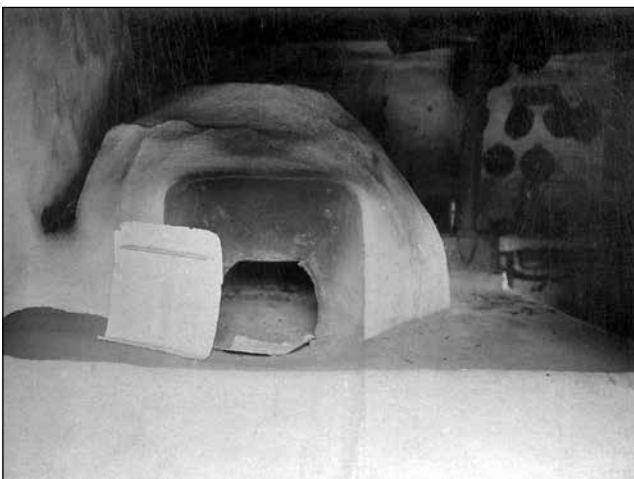
444 SzT VI. 342–348.; SzT XI. 991.

101. Fonott szikrafogó Torockószentgyörgyön
(Balassa M. Iván, 2009)

102. Beomlott füles kemence Torockószentgyörgyön (2009)

103. Kupolás kemence az aranyosszéki Felsőszentmihályon
(Téglás István, 1909)

A dél-erdélyi szászok által lakott területeken a kemen-
céket egyaránt építhették kőből, sövényvázra agyagból
vagy téglából. Szájuk előtt főztek, és a XIX. század so-
rán plattenes főzőlappal egészítették ki őket. A szak-
irodalom kupolás és hasáb alakú darabokat egyaránt
említ.⁴⁴⁵ A források németesen rakott sütőkemencéket
is említenek, hogy ez mire vonatkozott, azt ma már csak
találgathatjuk: 1761-ben Szászvesződön: „*vagyon téglá-
ból konyha tűz hely formára négy szegeletre rakatott tűz
helyen ugyan téglából való németes sütő Kementze, mely-
lybe(n) egy kőből lehet egyszer köz czipot sütni*”. Egy
kerci ház pitvaráról korábban, 1648-ban írják le, hogy:
„*vagyon benne egy jo eoreg' swteő kemencze*”.⁴⁴⁶

Capesius szerint a füstelvezetésnek a szászok által
lakott területen három megoldását is ismerték. Használ-
ták a földem nélküli pitvarban a kemence fölött elhelye-
zett, teknő alakú, vesszőből font vagy boronákból rótt
cserényt, ismert volt a deszkából és részben tapasztott
vesszőfonatból készült szabad kémény, és ennek fejlet-
tebb változata, a fordított tölcser formájú, téglából ra-
kott szabad kémény is. Capesius szabad kéményesként
jelöli meg a Maros völgyében, tehát a terület nyugati
sávjában és a Küküllők alsó folyásán elterülő székeket,
szikrafogósként a központiakat. A barcasági és hétszéki
gazdagabb településeken, ahol a városias hatások jobban
érvényesültek, és ahol a XVIII. században már az épület
anyaga is téglá vagy kő, már a XVII–XVIII. században
alkalmazták a szabad kéményt, és végül a XIX. század
végén fokozatosan áttértek a falba épített kéményekre
is.⁴⁴⁷ Ezt bizonyítják azok a Szászfölddel határos terü-
leteken (Homoród mente, Erdővidék, Újszékely) álló
székely falvak házai, ahol már a XIX. század második
felében épültek szabad kéményes házak.

Torockón a füles kemence a pitvar belsejében állt. Kő-
ből készült padkáján *cigánytégla*⁴⁴⁸ alakították ki azt
a vízszintes felületet, amire a sütésre szánt kenyereket
helyezték. Egy torockószentgyörgyi füles kemence ku-
tatása arra derített fényt, hogy a kemence boltozatának
építésekor a sövényvázra agyagba ágyazott összetört cse-
répdarabokat tettek.⁴⁴⁹ A boltozat tetején alakították ki a
csupán formai szerepet játszó, az egykori sütőharangok
füles fogantyúját idéző „füleket”. Nem zárhatjuk ki, hogy

445 Capesius 1977. 57–73.; Butura 1989. 148–153.

446 Szt XI 991.

447 A városi szabályzatok és törvények már a XVII. században rendel-
keztek a tűzvédelem különböző formáiról. Ennek hatására szorul
háttérbe városi környezetben a fa használata falazásra, tiltják a
fatornácok építését, és rendelkeznek a különböző kémények hasz-
nálatáról. Brassóban 1559-ben rendelkeznek a faházak lebontásáról.
Ennek ellenére még a XVIII. században is állnak faházak a városok-
ban, Nagyszebenben a Felsővárosban 461 házból 61 fából épült, az
Alsóvárosban az arány ennél magasabb. (Machat 1999. 51.)

448 Torockón a vándor roma téglavetői által készített téglát nevezték
így, mely egyenlőtlen, és alacsony hőfokon való kiegészítése miatt nem
annyira kemény, mint az iparban előállított téglá.

449 Torockószentgyörgyön egy romos házban fennmaradt füles ke-
mencét ennek megmentése érdekében 2010-ben Balassa M. Ivánnal
közös lebontottunk, majd a Torockó 237. számú házban rekonst-
ruáltunk. A bontás új kutatási eredményekhez vezetett.

kemencék épülhettek kizárólagosan agyagból vagy akár tégl- vagy téglatörmelék felhasználásával. A kemence boltozatának hátsó felében, valamelyik oldalon gyakran hagytak egy kis nyílást, mely begyújtáskor a jobb huzatot segítette elő. A kemence nyílása előtti padkarészen, ennek valamelyik sarkán kőből, majd később téglából katlant alakítottak ki, az itt rakott tűz fölé függesztették a vízmelegítésre, főzésre használt üstöt. Szintén a padkán egy főzőlapból álló fűtőszerű tűzhelyet is készítettek, ahol az ételek főzése és melegítése történt. Ez utóbbi kiépítés a XIX. század végénél korábbi daraboknál nem tűnik föl. A füles kemencék különböző méretben épültek, ismertek 4-5 kenyér sütésére alkalmas kisebb darabok, de tudunk 8-10 kenyeres, tekintélyes darabokról is.⁴⁵⁰

A XVIII. századi jobbágyházak kémény nélkül épültek. A pitvarnak földeme sem volt, így a kemencék füstje egyenesen a padlástérbe szállt, ahonnan az oromfali, valamint a zsindeles tetősíkokban elhelyezett füstlyukakon keresztül távozott. Ez utóbbiak lehettek ívesek vagy egyszerű, téglalap alakúak; mindkét esetben a nyílást díszesen fűrészelt deszkalapba foglalták be. A szikrák megtörésére egy vesszőből font, nyújtott téglalap alakú sövényhálót használtak, melyet egyszerűen a földemgerendákra helyeztek.

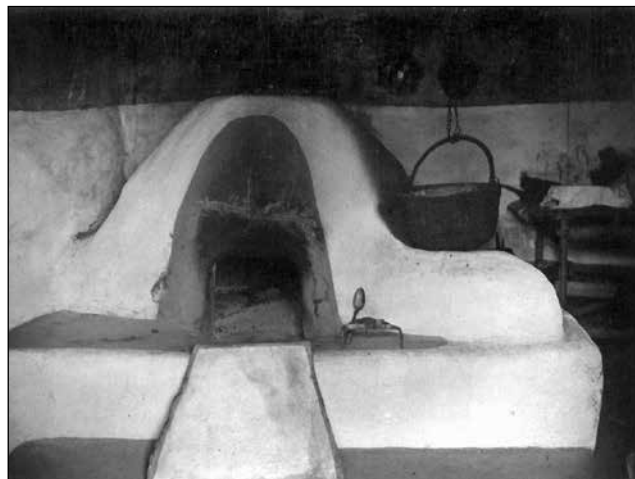
A XX. században már nem készültek füles kemencék. A pitvarokban, a század első felében újjáépített tüzelők nagy része aranyosszéki mintára hasáb formájú volt. Ennek szája elé méteres magasságú, mindkét végén nyitott, rövid kéményt építettek, mely a füstöt a földemen hagyott nyílás felé irányította.

Általában a pitvart ekkor már földemmel látták el, a legtöbb házban a kemencét lebontották, majd a csupán kenyérsütésre használt, új kemencét a sütőházban építették fel. Már a XIX. század utolsó évtizedeiben is főzésre vas csikókályhákat, a szobák fűtésére pedig díszes pusztakaláni öntöttvas kályhákat használtak.

A faépületek jelentős részénél ma sincs kémény, a tüzelők füstje kályhacsöveken keresztül a padlástérbe jut.

A XIX. századi kőházak, és általában az újabb épületek már kéménnyel épültek. A falban elhelyezett, széles téglakémények tetőtérbeli és külső felületeit vakolták, párkánnal, peremmel és donga- vagy akár keresztboltozatú fedéssel védték. Az egyes vagy páros füstlyukakat általában a kémény oldalsó felületén alakították ki. Ma már betonlappal fedett, vízszintes lyukú, vakolatlan felületű téglakémények készülnek.

A Szentgyörgy utca két módos házánál (295., 296. szám) kéményes konyhák létrehozhatók. Mindkét konyha boltozott, az egyik hevederívvel, a másik hevederívvel és hajlított fa hevedergerendával tagolt. Az egykori kemence feletti szélesebb földemmezőből nyílhatott a kürtő. Ezek a konyhák jó bizonyítékai annak a folyamatnak, ahogy a tehetősebb rétegek a városi újításokat falvakban is meghonosították.

104. Kupolás kemence katlannal
Felsőszentmihályon (Téglás István, 1909)

105. Boronakémény Felsőszentmihályon (2008)

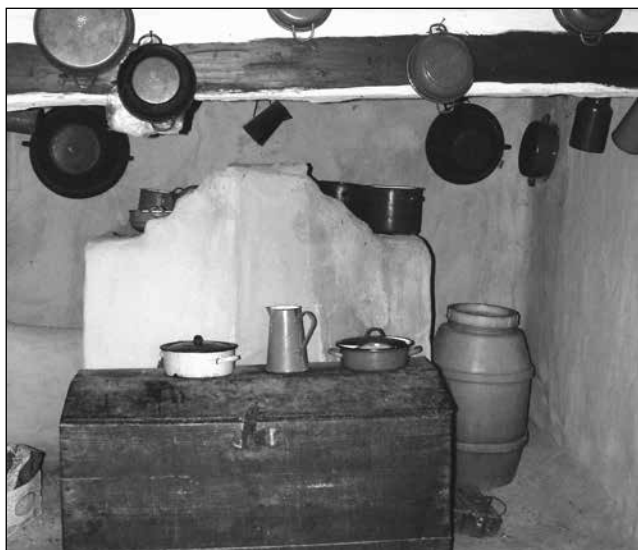

106. Vázszerkezetes,
fonott, tapasztott kémény
Felsőszentmihályon (2008)

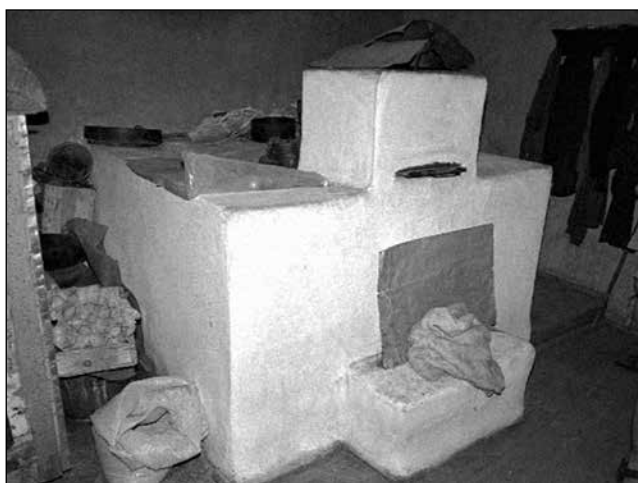

107. Vázszerkezetes, fonott
kémény az aranyosszéki
Várfalván (2008)

108. Oromfas hasábkemence a mezősségi Széken (Wagner Péter, 2003)

109. Hasábkemence Torockón (1996)

Az aranyosszéki ház pitvarának belsejében katlanos sütőkemence áll. Padkájuk 30-40 cm magas, kőből, agyagos földből készül, esetenként lábakon álló fapadkával egészítették ki. A katlan egy kővekből gyűrű formában kirakott tűzhely, mely fölé függesztették az üstöt.⁴⁵¹ A XIX. század második feléig épült sütőkemencék kupolásak, boglya alakúak voltak, szájuk a pitvar belseje felé nézett. A kemence kupoláját leggyakrabban mogyorófavesszőkből alakították ki, majd kívülről-belülről egyaránt sárral vastagon tapasztották és simították. A XIX. század végétől, a XX. század elejétől egyre gyakoribbak a vetett, *cigánytégglából*⁴⁵² rakott kupolás vagy hasáb alakú kemencék. A kemence

nyílását általában az agyagkemencék esetében is téglából rakták ki, a kemenceszáj szélét, nem ritkán a kupola testéhez képest, megvastagították (Bágyon, Mészki, Sinfalva).

Viski Károly szerint a lapos tetejű kemencének voltak igen korai változatai is, melyeket úgy alakítottak ki, hogy lapos tetejükön főztek, azaz itt volt a szabad tűzhely. A lapos tetejű kemencéket elláthatták füstkéménnyel, azaz egy, a kemence szája elé épített alacsony kéménnyel, mely a kemence és a padkán, a kemence szája mellett kialakított plattenes főzőtűzhely füstjét a szabad kéménybe vezette.⁴⁵³ A Viski által közölt mészki, négyszög alaprajzú hasábkemencéről megjegyzi, hogy Aranyosszéken ismétlődő forma, és hogy Tordán is voltak ilyenek.⁴⁵⁴ Az 1805-ben épült mészki házban levő, szintén lapos tetejű kemencéről jegyzi fel, hogy a kemence szája fölött magasított falrészlet építettek, mely a kemence tetején kialakított szabad tűzhely lángját védte.⁴⁵⁵ Dr. Kós Károly ugyancsak Mészkon két katlanos boglyakemencét dokumentált, melynek a torockói kemencékhez hasonlóan fűszerű díszítése volt. Egyik katlant pityókafőzésre, másikat szapulásra használták.⁴⁵⁶ Hasonló helyzettel találkoztunk Várfalván, ahol egy lebontott kemence szerkezetét és formáját sikerült helyi adatközlő segítségével dokumentálni. A boglyakemence szája elé itt is mintegy szemmagasságig érő kéményt építettek, melynek füstje a széles szabad kéménybe jutott. A kemence széles, mintegy 25-30 cm magas padkáját *ponknak* nevezték, és a nagycsalád gyermek tagjai alvásra is használták. A boglya és a hasáb alakú kemencéknél egyaránt kialakíthattak párkányszerű vízszintes felületet, mely mintegy második padkaként edények és főzőeszközök tárolására volt használatos.

A kemence fölött faszerkezettel megépített, sövényfalú, tapasztott szabad kéményt alakítottak ki (Alsó- és Felsőszentmihály, Sinfalva, Csegez, Várfalva). Egy felsőszentmihályi házban vastag fenyőrönkökből, boronás szerkezettel felrakott szabad kémény maradt fenn. A szabad kéményes házak pitvarát általában utólag földemmel lezárták, ám a szabad kémény felépítményét megtartva, ezekben szalonnát, sonkát, kolbászt füstöltek, tároltak.

Füstelvezetés nélküli pitvaros házak tetőterében helyet kaphat a füstrekesztő. Egy teljes szaruállást kitöltő, függőlegesen elhelyezett vesszőből fonott vagy deszkából készített, ajtóval is ellátott fal szerepe, hogy a padlástér egy részéből távol tartsa a füstöt. A füsttelen térben gabonát és egyéb javakat, míg a pitvar és a szobák füstlyuka feletti részen a füstölőni való húsféléket tárolták. Leggyakrabban a pitvarban, a sütőkemence fölött

451 Gyakori, hogy a kővekből kirakott katlan a kemence testéhez csak egy ponton csatlakozik, a második csatlakozási pont helyén szabadon hagyott nyílás a leeresztett üst alatti tűz folyamatos rakását, igazítását könnyítette meg.

452 Várfalvi adatközlés.

453 Viski 1931b. 24–25.

454 Viski 1931b. 24–25.

455 Viski 1931b. 26–27.

456 Dr. Kós 1989. 294.

boronákból kialakított vagy sövényből fonott, *cserinnek* nevezett szabad kémény található.⁴⁵⁷

A Felsőszentmihály 723. szám alatti, egykor lopott tornácos ház pitvara fölött kör keresztmetszetű, fenyő-rönkökből épített, tekintélyes méretű, boronás szabad kéményt láthatunk. Szerkezete a keresztfalakra és a hátsó falra támaszkodik. A csonka gúla alakú felépítmény keresztirányban aszimmetrikus, hátsó fala a héjazat dőlésszögét követi, első fala, mely szemből nézve egyenlő szárú trapéz alakú, a függőlegeshez képest csupán néhány fokkal dől. A boronás rész a kakasülő tengelye alatt mintegy 40 cm-rel véget ér, hozzá egy zsilipes szerkezetű, négyoszlopos fakémény csatlakozik, mely a tető gerincét áttörve lép ki a padlás teréből. A tető fölötti részen a kémény felületét vízszintes deszkaelemekkel borították és cserép héjazatú kis nyeregtetővel fedték. A kémény belső felületét teljes magasságában gondosan tapasztották. A boronás rész a padlásból a szinte függőleges falon elhelyezett kisméretű ajtón keresztül érhető el. A ház pitvarát utólagosan földemmel zárták, így a szabad kémény jelenleg alulról is zárt, ám továbbra is ide vezetik a pitvar és a szoba tüzelőjének füstjét. A szabad kéményt jelenleg füstölésre, szalonna és kolbász tárolására használják.

Az Alsószentmihály 1177. számú ház szabad kéménye fonott sövényből készült. Csonka gúla alakú alsó része mindkét tengely szerint aszimmetrikus, két függőleges és két ferde síkú oldala van, a pitvarnak a jobb hátsó negyede fölött helyezték el. Éleit téglalap alakú, fakeretbe ácsolt faelemek alkotják, melyek közeit függőlegesen font sövennyel töltötték ki. A két függőleges oldal találkozásánál, a padlástérből szemből kisméretű deszkaajtón közelíthető meg a kémény kormos, tapasztott belseje. A csonka gúla alakú rész csatlakozása a fölötté elhelyezett függőleges zsilipes szerkezetű, hasáb alakú, élein négy oszlopos fakéményhez egy három gerenda magas, csökkenő alapterületszámú boronás részzel valósul meg. A fakémény tető fölötti részét kívülről deszkalapokkal borították, tetejét kis cserepes nyeregtetővel fedték. E ház pitvarát is utólagos földemmel zárták, majd a szabad kémény hátsó sarkát áttörve, téglakéményt építettek. A kéményben elhelyezett kampók arra utalnak, hogy itt is füstöltek szalonnát, kolbászt, sonkát. A leírtakhoz hasonló szerkezetű, a pitvar kevesebb mint negyedét beborító fonott szabad kémény romjait láttuk a Felsőszentmihály 595. számú lopott tornácos, sövényfalú házban és a csegezi romos, szintén lopott tornácos lakóházban is. A Várfalva 241. számú ház szabad kéménye szintén fonott, ám csak belső felületét tapasztották. A fonott rész fölött favázszerkezetű, téglá kitöltésű kémény áll.

Az Erdélyi Mezőség és a Kis-Küküllő mente házainak kupolás kemencéje szintén a pitvarban állt. Tűzhelye, padkjája mintegy 25-40 cm magas, formájuk felfelé

hegyesedő félgömb, lapos tetejű kupola vagy akár csonka kúp alakú volt.⁴⁵⁸ A XIX. század végéről, XX. század elejéről a belül boltozatos, de kívül szögletes, lapos tetejű kemencékről is tudunk, melyek tetején főzni is lehetett.

A kemencék boltozata elé gyakran építettek lépcsőzetes kialakítású oromzatot. A kemencében hetente kenyeret sütöttek, de nyáron széles tűzhelye, katlana, sütő-főzőhelye is volt.⁴⁵⁹ A kemence fölött sövényből fonott, tapasztott szikrafogót helyeztek el, melyen kis lyukat hagytak szabadon, hogy a füst a padlástérbe jusson. Széken, Magyarpalatkán elvértve szabad kéményes házakat is találtunk.

A cserény a pitvar hátsó felében, elől a mestergerendára, kétoldalt és hátul a falakra támaszkodó kontyos tető, ritkábban csonka gúla alakú szikrafogó. E cserény alá vezették a lakószoba tüzelőjének füstjét is, de a tájegység keleti falvaiban szokásos, hogy ezek kürtőjét egyenesen a padlástérbe vezetik, ezek fölé itt leborított, fonott kosárhoz hasonló, a padlás belseje felé irányított szájú, sárral betapasztott füstfogót, kis cserényt helyeztek.

A Kis-Küküllő mentén a cserény fölé esetenként vesztőből font szabad kéményt építettek, ez az építmény a módosabb portákon tűnt fel.

Részben háttérbe szorult a kemence használata a kelet-erdélyi ereszes háznál is, ám itt minden gazdaságban megtaláljuk a telken az erre a célra felépített sütőházban vagy valamilyen színben. Megjegyezzük, hogy rendelkezünk adatokkal olyan XVIII. századi, sőt XIX. század eleji házakról, melyek ereszében, kisházában vagy akár pincéiben is építettek kemencéket.⁴⁶⁰

A székelyföldi sütőkemencék boglya alakúak, de ismertek laposabb és magasabb formák is. A kemencéhez gyakran csatlakozik a katlan, mely fölé üstöt lógattak.⁴⁶¹ Anyaga lehet agyag, kő és a XIX. század második felétől téglá. A XIX. század végétől már a sütőházakban vagy az udvaron külön álló kemencék szája fölé is építettek kéményt, mely a füstöt a szabadba vezette ki. Erdővidéken, Homoród mentén olyan kemencék is ismertek, melyeknek boltozatába a jobb *húzás*, azaz a füst hatékonyabb eltávolítása érdekében füstcsatornákat építettek, melyeket a kemence kéményébe vezettek. Volt példa olyan elrendezési módra is, amikor csak a kemence szája található a helyiségben, a tulajdonképpeni kemencetest pedig az épület falához tapasztottan, ám ennek külső felén kap helyet. Ilyenkor kis cserépfedéllel védik.

Hiányzik a sütőkemence a XVIII–XIX. századi dél-erdélyi magashegyi és mőcvidéki román kamrás házból. Ezekben csupán füstfogós szabad tűzhelyet használtak. A kemence hiányát az itteni ház havaselvi kapcsolatszerkezetével, valamint a táplálkozáskultúra jellegével magyarázhatjuk. Egyrészt sütőkemence a havaselvi lakóházakban (Gorj, Vâlcea, Argeş) sem volt, másrészt e magashegyi területeken nem termelt meg a búza, és nem

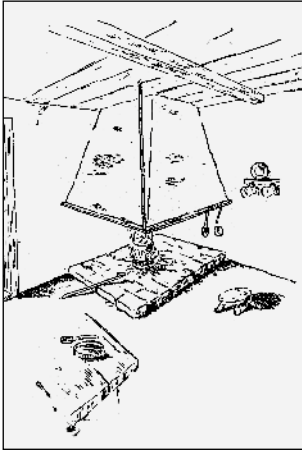
457 Viski Károly szerint a cserin kifejezés a kémény fonott anyagára vonatkozik, ugyanezt használták a fonott földemek megnevezésére is. (Viski 1931b. 24.)

458 Dr. Kós 1989. 103–110., 149–153.

459 Dr. Kós K. 1989. 102.

460 Dr. Kós 1989. 209.; Thoroczkay-Thurinszky 1912. 93–103.

461 Viski 1931a.; Dr. Kós 1989. 212.

110. Hunyad megyei
fűstfogós tűzhely Valiorán
(Grigore Ionescu 1957. 29.)

111. Tűzhely Alsószolcsván,
Erdélyi-szigethegység
(Romulus Vuia, 1928, ENM)

fogyasztottak tulajdonképpen kenyeret. A málé (*mălai*) elkészítésére megfelelő volt a szabad tűzhely vagy a sütőharang, melyet ezeken a területeken ismertek és használtak. A sütőharangokat (*țest*) különböző méretben fonott vázra tapasztott agyagból vagy kőből készítették és vásároknak forgalmazták.⁴⁶²

Tűzhely, cserény, kandalló, fűtő

A lakóházakban az élet mindennapi tevékenységeihez a nyílt tűzhelyre is szükség volt. Ahol a kemence a lakószobában, azaz a házban állt, a nyílt tűzhelyet a kemence szája előtt, az ide épített padkán létesítették. Azokban a házakban, ahol az egyes funkciók differenciálódása következtében a kemence a pitvarba vagy a sütőházba került át, a lakószobában továbbra is helyt kapott a szabad tűzhely valamilyen formája, a hozzá tartozó fűstfogó, szikrafogó vagy melegítő szereppel bíró felépítményekkel együtt. Ez az Európa-szerte általánosan elterjedt tüzelőfajta Erdély polgári és uradalmi építészetében is széles körben használatban volt, nem meglepő tehát, hogy különböző változatai fejletlenebb vagy fejlettebb megoldásokkal a népi építészetben is elterjedtek.

A nyílt tüzelők legarchaikusabb csoportját a valamilyen fűstfogóval ellátott szabad tűzhelyek képezik. Ilyenek a dél-erdélyi románság körében fennmaradt tűzhelyek, melyekkel a kamrás házat melegítették. A Déli-Kárpátok lejtőin, a Hátszegi-medencében a tűzhely (*vatra*) a ház bejáratával szembeni sarkában a helyiség járószintjétől csak néhány centire megemelve található. Felette függesztett favázú, vesszőből font és agyaggal tapasztott, ritkábban deszkapárkánnyal ellátott fűstfogó áll (*caloi*). 1702-ben a Hunyad megyei Oláhbretyén ilyen tűzhelyet írtak le: „*vagyon egy kémény formára Sövényből fonatott,*

tapaszos, a Padlásból horgokon le függő kemence mely-lynek tűzhelye, kőből vagy on ki rakva”.⁴⁶³ A faházakban álló tűzhelyek hátsó felére, a boronafal védelme érdekében, kőből vagy ritkábban téglából felrakott, vastagon tapasztott falat húztak.⁴⁶⁴ Ez a tüzelőfajta megegyezik a havaselyi románság XX. század elején még használt tüzelőjével, de megjegyezzük, hogy ott a tűzhely mögötti falon nyílt a szobai kívülfűtős kályha szája.⁴⁶⁵

Az Erdélyi-szigethegység magashegyi falvaiban az előbbihez hasonló nyílt lángos tűzhely már egy 40-50 cm magas padkán volt. A fölötté elhelyezett fűstfogó készülhetett fonott vesszőből vagy akár vékony kőlapokból is.

Mindkét területen a ház födémének szintjén, a fűstfogó fölött, kis félkör alakú, fonott szikrafogó hivatott a tűzveszély elkerülését biztosítani.⁴⁶⁶

Capesius szerint a fentiekhez hasonló magasított padkán létesített archaikus tűzhelyeket a dél-erdélyi szászok is használtak, ám erre vonatkozó pontos adatokkal, dokumentált házakkal nem rendelkezünk.⁴⁶⁷ Minden bizonnyal hasonlóak lehettek azokhoz a Brassó környéki vagy fogaraszöldi román házakban álló tűzhelyekhez, melyek magasabb téglapadkájára a széleken és a hátsó oldalon téglafalat építenek, erre fordított tölcser formájú, felfelé keskenyedő, szintén téglából falazott kémény támaszkodott.⁴⁶⁸ A Töröcsvár környéki házakban a XIX. században már boglya alakú sütőkemencék előtt is feltűnik egy fonott, díszesen tapasztott fűstfogó.⁴⁶⁹

A nyílt tüzelő városias hatásra megjelenő fejlettebb változatait a fűstfogó és hozzá kapcsolódó padka megoldásai határozzák meg. A Székelyföld keleti sávjának, valamint a magashegyi román falvak kivételével a padkát, tehát a tulajdonképpeni tűzhelyet minden területen megemelték. Leggyakrabban valamilyen kő felépítmény készült, amit agyaggal jól betapasztottak, esetleg téglákkal raktak ki. Udvarházi vagyonszeírások arról is tanúskodnak, hogy lábakra állított fából tűzhelyek is készültek, ám ezeket a tűzveszély elkerülése végett minden kétségen kívül vastagon betapasztották, esetleg cseréppel is berakták. A források kőlapokból készült tűzhelyekről is tájékoztatnak, a hasított, dacittufa lapokat csiszolták és gondosan előkészítették.⁴⁷⁰ A megemelt padkát általában kőből faragott vagy téglából falazott lábakra helyezték. A tűzhelyet szokás volt ülőpadkával is szegélyezni, ez készülhetett fapallóból, de része lehetett a kő felépítménynek is.

A szobai tüzelők formai megjelenésébe a legnagyobb változást és változatosságot a kályhacsempék elterjedése hozta. Főúri környezetben már a XV. századtól

463 SzTA VI. 342.

464 Vuia 1975–80. 39–51.; Ionescu 1957. 29.

465 Bucur–Deleanu–Gangolea 1995. 65.

466 Vuia. 1975–80. 39–51.; Butura 1989. 96–99.

467 Capesius 1977. 57–67.

468 Terepkiutató: 2013.

469 Romulus Vuia felvétele, ENM fotótára.; Bucur–Deleanu–Gangolea 1995. 72.

470 Szócsné Gazda 2010. 11–12.

462 Vuia 1975–80. 51.; Butura 1989. 96.

használtak mintás és zománcos kályhacsempéket. A XVI. században már az erdélyi udvarházak és városi polgárházak szobáiban is álltak díszes cserepesek. Balassa M. Iván felhívja a figyelmet arra, hogy a főúri cserepesek, azaz kandallószerű tüzelők jelenthették a formai, szerkezeti mintát a falusi környezetben elterjedt fonott vagy kőlapokból készített füstfogós tüzelőknek is.⁴⁷¹ A XVIII. században a falusi környezetben működő fazekasközpontok elterjedésével a csillámos, majd zománcos kályháknak nevezett csempék már a tehetősebb falusi otthonokba is eljutottak.

■ A székely cserepes

Kialakítása szempontjából a székely házakban készült cserepesek egyszerűbbek a közép-erdélyi padkás, fűtős társaiknál, ezért itt most előbb mutatjuk be őket.

A székely ház lakószobai tüzelője is számos változáson ment keresztül az évszázadok során. A középkortól folyamatosan kimutatható, fűtést, sütést, főzést egyaránt szolgáló, boltozott agyagkemence mellett a XV. századtól, elsősorban az udvarházakban és ezek környezetében, megjelentek a zárt cserépkályhák, majd a XVI–XVII. század fordulóján a nyílt tüzelőjű, kerámiacsempéből készült füstfogójú kandallók.⁴⁷² Ez a találóan *cserepesnek* nevezett fűtő-főző alkalmatosság a XX. század elejéig a teljes Székelyföldön fontos része a háznak. Nem véletlen, hogy Bátty Zsigmond pontosan a nyílt tüzelők miatt tekintti Kelet-Erdélyt, azaz a tulajdonképpeni Székelyföldet önálló építészeti nagytájaknak.⁴⁷³

Az egyik korai adat Csíkkozmásról származik 1688-ból: „*paraszt kályhából csinált fa lábon álló regi kemence fa Tűzhellyel edgyütt*”.⁴⁷⁴ A leltárkészítő 1761-ben egy siménfalvi tüzelőről megállapítja, hogy székelyesen alacsony padkájú: „*(A szoba) kementzéje Szekeljes alaton tűzhelyre faragott kő lábakon álló ugyan faragott párkányos homlok köre Zöld mázu káljhákból rakott*”. A székelyes cserepesek jellege már a XVII. század elején is sajátos volt, mi több, Kolozsváron is ismerték, itt 1621-ben jegyzik fel egy tüzelőről, hogy „*Az Gradicz alatt valo kamaraban fundamentomától fogva Czinálta Egj Zekel kemenczet p(ro) fl 1. d. 25 vy kahliaia vagio(n) benne 116 fl. 3 d. 48 Boltos Czerep az kwrteyen. Es teteyen vagion Nro 10 d. 50*”.⁴⁷⁵

Egy 1748-ban készült nyárádszentbenedeki feljegyzés a székelyes füstelvezetés módjairól tájékoztat: „*A Házak (na)k kéményi nincsenek, hanem kementzéből kürtők tsak a hijjaban szolgainak Szekelossen*”.⁴⁷⁶

A kutatásunk során fellelt korai, azaz a XVIII. század végétől a XIX. század végéig emelt épületekre, a forrásokban olvasottaknak megfelelően, a nyitott tüzelő használata volt jellemző. A nagyházban, kisházban egyaránt

112. Tűzhely Alsószolcsván, Erdélyi-szigetmegység (Romulus Vuia, 1928, ENM)

113. Siklódi cserepes a tarcsafalvi házban, Molnár István Múzeum (2009)

114. Cserepes a menasági házban, Székely Nemzeti Múzeum (2008)

115. Cserepes a székelyszentléleki tájházban, Udvarhelyszék (2011)

471 Balassa M. 1985. 94–98.

472 Benkő E. 2001. 365–386.; Benkő–Székely 2008. 205–299.

473 Bátty 1930b. 116–123.

474 SzT VI. 342–348.

475 SzT VI. 343.

476 SzT VI. 342.

megtalálható *cserepes* tűzhelyet a padló szintjétől általában alig emelték meg. Ismertek olyanok is, amelyeknél a tűzhely fa- vagy faragott kőlábakon állt.⁴⁷⁷ Az alapincézett szobáknál a tüzelő helyét gondosan előkészítették, a szoba padlóját a tűzhely alatt feltámasztották, Homoródalmáson például a tüzelő súlyának levezetése céljából a pincébe külön kőfalat építettek.⁴⁷⁸ A tűzhelyet kővel rakták ki vagy agyaggal simították el, és díszes fa szegélydeszkával látták el.⁴⁷⁹ Fölötte hozzátetve legesen derékmagasságtól indult a téglatest formájú szikrafogó. Szegényebb házakban vesszőből fonták, esetleg tapasztották, ezt nevezték *gógánynak*, esetleg *cserepnynek*.⁴⁸⁰ Az ilyen sövényből font tüzelőket *sövénykemencéknek* is nevezik: a háromszéki Feldobolyon 1788-ban „*Egy Nobilitaris Curia Egy barna szalmával fedett nagy Ház Kálljha kementze E mellett egy kisdéd konyha forma Ház 1 Ebbe sövény kemencze*”.⁴⁸¹

Székelyföld számos településén, Udvarhelyszéken Székelyudvarhelyen, Székelykeresztúron, Etéden, Küsmődön, Korondon, Parajdon, Magyarhermányon, Baróton és Homoródalmáson is működő fazekasműhelyek, Háromszéken Kézdivásárhelyen, Berecken, Albison, Bikfalván, Bodokon, Papolcon, Kálnokon, Páván és Zágonyban, Csíkban Csíkszentmihályon, Csíksomlyón, Csíkmenaságon, Csíkmadarason, Gyergyószentmiklóson, Gyergyócsomafalván, Gyergyóditróban, Marosszéken Marosvásárhelyen, Backamadarason, Görgényszentimrén, Makfalván és Szolokmán⁴⁸² a XVIII–XIX. században elérhető áron gyártottak kályhákat, azaz égetett agyagcsempéket, nagy területen lehetővé téve a cserepesek elterjedését.

A füstfogó, melyet leginkább szájával lefelé fordított lábára hasonlíthatunk, az oldalfal felőli rövid és a hátsó hosszú oldalán téglából vagy kőből rakott keskeny falra támaszkodik. Az ellentétes két oldalon a cserepeket *homlok*nak nevezett fém átkötőre vagy keményfából faragott faelemre helyezték, mely a hasáb negyedik sarkán a kemence lábára, a *góczlábra* vagy *sódlábra* támaszkodik.⁴⁸³ Székelyföldön a lábat fából díszesre faragták vagy esztergálták, mintázata sokszor a tornácoszlopok kialakítását idézte. A tűzhely falazott keskenyebbik oldala végén helyezték el az üstöt tartó és ennek a tűz fölé forgatását lehetővé tevő, forgatható üstfát. Ennek neve itt *guzsba*. A tűzhely további tartozékai a *nyárs*, *háromláb*, *serpenyő* és *tűzikutya*.⁴⁸⁴

A füstfogót vidékünkön leggyakrabban két sor *kályhából*, azaz cserepből rakták, de bőven előfordultak egysorosak is. Legalulra egy párkány került, majd e fölött következtek a cserepek. Ritkábban a téglafalakhoz hasonlóan kötésbe helyezték őket, ám sokkal elterjedtebb a sorba rakás módszere, melyet a XVII–XVIII. században teret hódító végtelen minták divatja is szükségessé tett.⁴⁸⁵ A csempéket hátlapjukon agyaggal fogták össze, a két sor között gyakran alkalmazták a *szorítónak* nevezett T profilú kerámiadarabot, mely, mint neve is jelzi, a sorokat összefogta. A csempéket felül díszes, esetleg pártázattal, gombokkal ékesített párkányzat zárta le. A füstfogó tetejét lapos kövekkel,⁴⁸⁶ kerámialapokkal, de gyakrabban fémpántokra rakott csereppel fedték,⁴⁸⁷ minden esetben felülről leagyagozták. A tetőn hagyott nyílásba illesztették a füst elvezetését szolgáló kürtőt, melyet leginkább négy deszkából ütöttek össze, ritkábban erre a célra kerámiacsövet használtak.

Az udvarhelyszéki kályhacsempék felületképzése és mintavilága igen változatos. Benkő Elek, Székely Attila és Ughy István keresztúri feltárásainak, a zabolai kutatásoknak köszönhetően ismertté váltak a vidék kúriáinak középkori figurális (lovagalakos), geometrikus vagy növényi motívumokkal díszített kályhacsempéi.⁴⁸⁸ A XVII–XVIII. századi falusi otthonokba a középkori technikákat tovább örökítő máztalan, csillámos csempék kerültek be korábban. Ezek egy része virágos mintázatú, de kedveltek voltak a *végtelen* vagy *brokátmintás* csempék is. A XIX. századtól egyre gyakoribbá vált a zöld mázas csempe, majd főleg Küsmőd, Etéd, Korond és Magyarhermány kályhás mestereinek köszönhetően elterjedtek a kannelúrás felületű, fehér mázon kék koszorút mintázó típusok. Csíkmadarason még a XIX. században is készültek brokátmintás csempék, ám itt, Gyergyószentmiklóson, a háromszéki Kézdivásárhelyen, a marosszéki Makfalván és Szolokmán leginkább az Erdély-szerte általános virágmintás csempék különböző változatait helyezték előtérbe.⁴⁸⁹ A cserepeket időről időre újrarakták, a régi csempeanyagból a jókat újra felhasználták.

A fonott cserepny vagy a cserepes szikrafogó kerülhetett a sütőkemence szája elé is. Szobában vagy ereszben álló tüzelőnél is előfordult, hogy a padka és cserepes füstfogó mögötti falat áttörték, a kemence boltozatos testét pedig a fal mögötti kamrában építették fel.

Az ezredfordulón a hagyományos házakban a fentebb leírt formájú, használatban levő cserepest már

477 Bátky 1930b. 116.; Viski 1911. 116.; Szócsné Gazda 2010. 8–14.

478 Szócsné Gazda 2010. 8.

479 „Az alap vályogolt és agyaggal síkárólt alapját keményfa ráamába foglalják.” Malonyay 1909. 183.

480 Viski Károly Siklódon rajzolt ilyen szikrafogót. (Viski 1911. 118.), Bátky 1931.; Bátky 1932.

481 SZT VI. 63.

482 Szócsné Gazda 2010. 47–61.; Szócsné Gazda 2003; Benkő E. 1984.; Benkő–Ughy 1984; Demény–János–Kristó 1978–79.; Pozsony 1992; Pozsony 1993; Gazda 1969; Gazda 1976.

483 Szócsné Gazda 2010. 21.

484 Az Alföldön ezt szolgálának, főzőfának nevezik, Csíkban guzsba, guzs vagy korlát néven terjedt el. (Bátky 1930b. 118.)

485 Szócsné Gazda Enikő felhívja a figyelmet arra, hogy a sorba rakás divatja a csempék szerkezetét is sokban befolyásolta, ugyanis az így rakott kályhák kevésbé voltak stabilak, mint a kötésbe rakottak. A csempék hátsó párkányát ennek érdekében megszálasították, sőt nem ritkán dróttal fogták össze, ezért a párkányon lyukakat hagytak. (Szócsné Gazda 2010. 22.)

486 Viski 1911. 119.

487 Szócsné Gazda 2010. 27.

488 Benkő–Ughy 1984; Pozsony 1993.

489 Szócsné Gazda 2010. 39–52., 98–134.; Malonyay 1909. 201–209.; Viski 1911. 119–123.; Dr. Kós 1999. 292–322.

csak elvétve, kivételes esetben lehet találni.⁴⁹⁰ Siklódon egy mestergerendás szobában fennmaradt cserepes tűzteréből nyílik a szoba mögötti kamrában felépített sütőkemence. A szikrafogó két csempéjét sorba rakták. A kályhák 1888-ra datált, küsmödi készítésű kannelúrás fehér mázas darabok, melyeken kék-zöld növényi koszorút mintáztak. Alsó és felső, fekete színű párkányzaton sárga virágmintát alakítottak ki. A szikrafogó kettős pártázata ívsoros kialakítású, melynek hornyait változtatva barna és zöld színre, az ívsort pedig kék színre festették. A szorítók, akárcsak a párkányelemek, fekete színűek.⁴⁹¹

A füstöt a kürtön keresztül a tetőtérbe, *hiúba* vezették, a legtöbb zsinde- vagy szalmatető faháznak ugyanis nem volt kéménye. A nagyobb tűzbiztonság érdekében a kürtők fölé fonott vagy boronákból rótt szikrafogót helyeztek, melyet Sóvidéken *kuktornak* vagy *kuptornak* neveztek.⁴⁹²

Elsősorban kőházakban a XIX. század során gyakran kéményeket is építettek. Az Újszékely 37. szám alatti ház eresze mögött kamra található. Korábban itt állt a kemence, ezt a helyiséget kéményaljának nevezték, föléje borult a széles kürtőként induló szabad kémény. A Nagykadács 21. szám alatt lévő kúriaszerű ház középereséből jobbra-balra egy-egy szoba nyílik, mögötte kamra található. Az ereszt és kamra falainak csomópontjában két téglakémény áll, melyet a tetőtérben egy hevederív felett egyesítettek. A kémény a tetőtérben véget ér, füstje ott oszlik szét. A házban négy – feltehetőleg cserepes – tüzelő nyomát, kettőt a két szobában, egyet az ereszt a kamrától elválasztó falon, egyet pedig a lakópincében lehetett felfedezni – ez utóbbinak füstjét a tisztaszoba kéményébe kötötték be.⁴⁹³

Lövétén egy XIX. századi kőház ereszében sütőkemence, előtte hozzáépített magas padkás, cserepes szikrafogó állt. A cserepes füstjét fakürtön keresztül a padlástérbe épített, csonka gúla alakú, téglából rakott szabad kéménybe vezették. A cserepeket tartó két kéményfa elemet a sarkánál kovácsoltvas rúddal a szabad kéményt is tartó keresztgerendára függesztették. (Nem zárhatjuk ki, hogy a cserepest egy későbbi átalakítás során építették a kemence szája elé.) A homoródalmási 214. számú ház kéménye szintén két tüzelő füstjét vezet ki, a két füstjárat egy ajtónyílással ellátott, fordított tölcserű részben egyesül. A téglapítmény utólagos, ezt a kémény szerkezeti megoldásai és a szarufák kormossága egyaránt igazolja. A ház ereszében egykor

116. Cserepes és csikókemence a sóvidéki Siklódon (2011)

117–122. Zabolán gyűjtött mázas csempék, készítési hely: Etéd, Küsmöd, Barcaújfalu, Kézdivásárhely, Csikmadaras, Brassó (Pozsony–Kinda 2011, 66., 67., 48., 41., 56., 51. képek)

490 Felmérésünk módszertana szerint csupán a hagyományos házakat leltároztuk, elhagyott, bezárt házakba viszont nem állt módunkban bemenni. Felmérésünk eredménye azt sugallja, hogy cserepesek legfeljebb nagyon kis számban maradtak fenn. Rekonstruált cserepeket a székelyszentléleki tájházban és a székelykertészúti múzeumban tekinthetünk meg.

491 A tüzelőt Domokos Levente dokumentálta.

492 „A kuptor csonkagúla alakú, gerendából rótt, vagy vesszőből font szerkezet, mely a cserény és kemence fölötti egész mennyezetrészt helyét elfoglalja.” (Viski 1911. 116.)

493 Domokos Levente szíves közlése.

sütőkemence állt, mellette keskeny, feltehetően eleség füstölésére használt kamrát alakítottak ki, ebben még mindig láthatók a nagyméretű, fából kialakított akasztószegek, valamint a felső részben a kormos rudak és deszkák. Kisebb méretű *füstölőnek* nevezett faszekrényt figyelhetünk meg a Homoródalmás 221. szám alatti házban, melynek két deszkafalát az eresz sarkában ennek kőfalaihoz illesztették.⁴⁹⁴

■ A közép-erdélyi fűtős cserepesek

A Közép-Erdélyben épült cserepesek padkjája mintegy 30-50 cm-rel a járószint fölött van. A tüzelőtípus építészeti előzményeit a kívülfűtős kályhás kemencék után a szerényebb udvarházakban vagy az egyes gazdagabb udvartartások majorsági épületeiben elterjedő belülfűtős kályhás nyílt tüzelők jelentik. A forrásokban szereplő kemencék közül azok lehettek ilyen kandallók vagy cserepesek – ellentétben a zárt, esetleg kívülfűtős kályhákkal vagy kenyérsütő kemencékkel –, melyek leírásaiban a szerkezetnek megfelelő vas tartozékelemek is szerepelnek. Ezekkel támasztották fel ugyanis a kályhás füstfogót. A tüzelő szoba felé néző hosszú oldalán, a sarkok között a kályhacsempéket laposra kovácsolt vas elemekre állították, a sarkokat pedig egy vagy két vasláb, kovácsoltvas rúd tartotta. A tűzhelyen tűzikutyákra támasztották az elégetendő rönköket.

Kolozsváron 1593-ban: „Az nagi hazban a hua az sw-teo kemenczet chynaltak, Vettem az kemencze zaianak labnak es. 3. altal uasnak 4 apro uasot Roszman Istuantol p(ro)f — d 32”.⁴⁹⁵ A vajdahunyadi uradalom 1681-ben készült leltárában olvashatjuk: „Szegelet Bástyá Ezen also Contignatio felett levő Kő ház. Belől szelenő, elől vas rudako(n) allo, lapos zöld kályhás romladozott kemenczeje Nro 1 Drabant ház Belől szelenő, paraszt Lapos Kályhás kemenczeje 1 Majorház Szobája. Belől szelenő, elől ket vas rúdon es egy vas Labo(n) alló, elegyes Kályhás Kemenczeje Nro 1”. 1632-ben az „Alsó Porumbaki Udvarház Udvarbiro háza egy beleől fwteő paraszt kalihás kemencze”-vel volt fűtve. 1694-ben Borberekén: „(A házban) belöli fűjtő, Zöld mázos káljhás kemencze; mellj(ne)k szájja-bol pánt vasát ki vették ennek az allja köből pogonossan rakott az hátulsó ház. Belől fűjtő paraszt káljhás kemenczeje s annak a' szájja-b(an) vas: ennek mellette, ñok fűjtő kemenczeje, hasonlo hozzája.”⁴⁹⁶

Az alaprajzi elrendezés és tüzelőhasználat tekintetében a pitvaros házövezethez tartozó Marosszék (Nyárádmente, Maros mente és Székely Mezőség) falvaira – ezeken belül elsősorban udvarházakra vonatkozó összeírásokban e tüzelőtípust általában *cserepesként*

emlegetik: 1755-ben Nyárádszentlászlón feljegyezték: „Sütő Kemmentze jo volt benne Kajhabol allo Cserepes”, 1812-ben Marosszentkirályon „Az Udvar Biro Ur Házában találtatt... Egy jo zöld Cserepes”. 1825-ben Köszvényesen „az Első szobában Vagyon egy jo állapotba lévő festet Virágos Cserepes”.⁴⁹⁷

Ott, ahol nem futotta kályhaszemekre, a tüzelő füstfogóját sövényből fonták és tapasztották, ezt, akárcsak a sövényből font kemencét, gógánynak, gógánykemencének nevezték. Erre világít rá az alábbi nagyidai feljegyzés, ahol 1732-ben „a' Cserepes helyett való Kementze sövényből font Veress Paraszt kályhákból való Cserepesinek kívül való oldalát le-rontották, 's veszszövel tódták meg”.⁴⁹⁸ Az idézett forrás jelzi a cserepesek és sövénykemencék egymáshoz való minőségi viszonyulását is. 1797-ben Körispatakon „ezen házba egy veszöböl tsinált gogan... tanáltatik”. 1786-ban Berekesztúron egy vallo-másban olvashatjuk: „A ház oldala a' mely Sövényből állót... eldöllve lévén; a Gogány is leromolva”. 1816-ban Vadadon, az unitárius tanító házában „A' Pitvarban vagyon a' Sütő Kementze, a' Kamaráb(an) pedig, mellyet egy ablak világosit egy úgy nevezett Gógán van”. 1794-ben Backamadarason „a kertész hazba... talaltattott... egy veszszöböl készült Gogány”.⁴⁹⁹

Fontos megjegyeznünk, hogy cserepes vagy sövény szikrafogó épülhetett a pitvarban levő sütőkemence szája elé is. Erről tanúskodik néhány nyárádmenti feljegyzés. Nyárádszentbenedeken 1824-ben: „A' Pitvarban találtattott Földből készített Sütő kementze egy és annak oldalaba tsak vgyan földből készült Tüzelő Helly és egy cserény jó állapotban”. Köszvényesen 1825-ben: „pitvarába be lépve találtatik egy jo kis sütő Kementze Mellette Lévő Kis Katlan előttök állo sövény Gogány”.⁵⁰⁰ A sütőkemence cserepes füstfogóval való kiegészítése a szomszédos Sóvidéken és Udvarhelyszéken is szokás volt. Gyakran a szobából kikerülő cserepes csempéből építettek füstfogót a sütőházban álló kemence szája elé.

A magasabb padkán túl a székelyföldi kandallókhöz viszonyított második lényeges különbségnek a fűtő megjelenését tekintjük, azaz a cserepes széles füstfogója mellett (ritkábban ebből leválasztva) egy második kisebb tűzhely fölött álló, kisebb füst- vagy gőzfogót láthatunk, melyből a füstöt az előbbi alá vezetik. Ezt a Sabján Tibor által erdélyiként meghatározott főző-fűtő alkalmatosságot fűtőnek nevezték már a XVIII. századi vagyonsze-írásokban is.⁵⁰¹

A már említett nagyidai összeíró a fűtő szerkezeti sajátosságát is jól megfogalmazza 1732-ben „a Kementze ket fele rekesztetett, vagy hogy fűttőis, cserepes is”. 1794-ben Backamadarason „ezen palotan edgy Zöld mázu cserepes futtostól edgyütt a fűttő romlo félben minden csipke nélkül”. 1787-ben Marosvásárhelyen „Vágynák... az utza felől

494 A 221. számú házban a padlás cserepei, szarufái kormosak. A ház szobájában kuptor, azaz cserepes állt. Az utólagosan megépített kéményt füstölésre is használták, ezért az ereszben álló füstölőben ezt követően csupán a már megfűtött disznóságot, kolbászt, szalonnát, gömböcöt tárolták. (Adatközlő: Sándor Gyula, a ház 81 éves tulajdonosa.)

495 SzT VI. 343.

496 SzT VI. 64.

497 SzT II. 108–109.

498 SzT II. 108.

499 SzT IV. 593.

500 SzT II. 107., SzT XI. 902.

501 Sabján 1999.

lévő nagy házba... egy vason álló Zöld Kájha Kementze, és ugyan afféle Kájhákból rakott fűtő”. 1798-ban Vingárdon „Egy Zöld Kályhás Kementze Fűtőjével edgyütt minden hiba nélkül”. 1813-ban Udvarfalván „az Házban van egy hitvány cserepes fűtőível, az Házban egy viseltes gogány kementze edgy vas lábon álló cserepes fűtőível”.⁵⁰²

A dél-erdélyi szász területeken készült cserepesek nagyméretűek, legalább három csempesorosak és szélesek. A barcasági, Nagyszeben környéki, homoróddaróci, segesvári és szászkezdí csempékészítő fazekasműhelyekben már a XVIII. században felváltotta a mázatlan csillámos cserepeket a mázas, fehér, kékvirágos mintákkal gazdagon díszített vagy zöld csempetípus. Az itteni cserepesek elmaradhatatlan részei voltak a párkányzatok, pártázatok (akár a függő pártázatok) és a sarokdíszek. 1735-ben Királyhalmán vették jegyzékbe az alábbi tüzelőt: „Egy Zöld kemencze tizenegy rend kályhából álló csipkéjével együtt Vas homloka”.⁵⁰³ Természetesen a Szászföldön is voltak egyszerűbb, szegényesebb tüzelők is. A Szászsebes melletti Spring egyik cselédházában 1761-ben az alábbiak voltak: „vágjon... két üveg ablakú égi tángjér héjjával, téglából rakott tűzhelyre; paraszti veres kályhából, fára rakott kementzjü és kis fűtőjü, negj szegeletre faragott két vékony csere gerendájü, es fenyő fűrészes deszka padlásu Cseléd ház”.⁵⁰⁴

A cserepesek mérete, a csempék száma és minősége egy adott vidéken elsősorban a lakosok tehetőségétől függött. Torockón ugyan a XVIII. században helyi mesterek is készítettek sajátos mintázattal ellátott csillámos mázatlan csempéket, de már ekkor kimutatható a Szászföldről hozott kályhák használata. Feltűnnek mázatlan barcasági csempék is, de a XIX. századtól a szászkezdí kék mintás, fehér alapszínű, zománcos csempe válik általánosan használttá.⁵⁰⁵ A XIX. század végén ezt a típust a várfalvi zöld, zománcos csempe szorítja ki.

A torockói lakószobákban álló cserepesek másik sajátossága a reneszánsz mintákat idéző faragott kőlabak voltak. A fűtők füstje egy kerámiakürtön keresztül egyenesen a padlástérbe távozott. A XIX. század második felében a cserepesek mellett álló fűtők átalakulását figyelhetjük meg. A szabad tűzterét plattenes főzőalkalmazhatossággá alakították, melynek füstjét a cserepes fűstfogó alá vezették. Ismertek olyan darabok is, melyeknél a nagyméretű cserepes fűstfogó alá építettek be vasplattent, melynek szoba felé eső részét nyithatóvá tették. Ezen főztek, és ezzel melegítették az immár füstmentes helyiséget. A szegényebb családok fűtői nem csempékkel voltak kirakva, hanem tapasztott, sövény szerkezetűek voltak.

A házban, azaz a lakószobában Aranyosszéken is cserepes fűtő biztosította a meleget. Padkája épülhetett a kemencéhez hasonlóan kőből és agyagból, de állhatott lábakon is. Ez esetben gyakran keményfa padból

123. Szász cserepes a berethalmi erődttemplom sekrestyében (Balassa M. Iván, 2004)

124., 125. Rekonstruált torockói kandallók (2011)

126., 127. Torockón használatos kályhacsempetípusok, származási hely: Torockó (2009); Homoróddaróc (Pozsony–Kinda 2011, 55. kép)

502 SzT IV. 478.; SzT II. 108.; SzT VI. 63–64.

503 SzT VI. 61.

504 SzT IV. 479.

505 Bielz 1956.; Klusch 1999.

128. Cserepes fűtő
Aranyosrákoson,
Tarcsafalvi Vilma házában
(Téglás István, 1909)

129. Cserepes fűtő
Aranyosrákoson,
Jobbágy Máté házában
(Téglás István, 1909)

130. Széki cserepes,
Balogh Vitus házában
(Wagner Péter, 1972)

131. Széki cserepes,
Tasnádi Márton házában
(Wagner Péter, 1972)

alakították ki. Tűzhelye fölött cserepekből kialakított díszes, akár pártázatos füstfogó készült, mely felhevülve a szobát melegítette és egyben díszítette. Méretük igen tekintélyes lehetett, három-négy sor csempéből épültek, ismertek összetett, díszes polgári kályhákat idéző darabok is. A XIX. század végén, a XX. század elején a fűtők tűzhelyét plattennel, azaz öntöttvas főzőlappal gazdagították. Ez nem ritkán a fűtő teljes átépítésével járt, a füstfogó kisebb lett; a platten fölött egy szélesebb, cserépmagasságú gőzfogót alakítottak ki, mely két kovácsoltvas rúdra támaszkodott. A tűzhely füstjét legfeljebb egy-egy csempe széles belső füstfogó mögé irányították, ahonnan leggyakrabban mintegy 20 cm átmérőjű kerámia csövön a pitvarban elhelyezett széles cserény alá vezették tovább. A Várfalva 241. számú háznak fűtőit elbontották, ám a falban megmaradtak a füstelvezető csövek. Ismertek olyan fűtők is, melyekben

elsősorban városi hatásra egy vagy több kisebb méretű sütőt alakítottak ki (Aranyosrákos, Mészkö).⁵⁰⁶ Viski Károly 1930-ban már javarészt ezeket az átalakított fűtőket dokumentálta, ma már a kutató ilyeneket sem láthat.⁵⁰⁷

Aranyosszéken dr. Kós Károly egyetlen csempékészítő központot jegyez: Várfalvát. A XIX. század közepén itt mintegy húsz fazekas dolgozott, egyesek mázatlan és mázas (zöld és kék) csempék készítésével is foglalkoztak.⁵⁰⁸ A Várfalva 241. számú ház padlásán, lebontott fűtőjéből származó zöldmázas sima és négybe osztott sarokcsempéket, valamint sarokpárkányzatot találtunk. Nem zárható ki az sem, hogy Aranyosszéken torockói fazekasok műhelyében készült csempéket használtak. Mint ahogy Gazda Enikő kutatásai is azt igazolják, hogy Torockón is alkalmaztak Várfalván készült csempéket.⁵⁰⁹ A torockói fűtőkön ma is látható ún. tatárfejes pártázati sarokdíszek szintén Várfalván készültek.⁵¹⁰

Az Erdélyi Mezőség kevésbé tehetősebb központi, észak- és délnyugati sávjában a szobákba átláiban sövényfalas, ritkábban kályhacsempékből készült füstfogós fűtőt helyeztek. 1804-ben Radnótfáján „Kimpian Goga Zsellér Háza”-ban volt „Egy sövény kementze, kájha füttövel 1 MT 30 Dr”. 1814-ben Mezőszályiban „vagyon a Cseled Házba egy Sövény kementze jo ffittejevel együtt”, 1818-ban Mezőkőkon „a Házba egy be tapasztott Kájha Kementze Füttövel együtt”, 1854-ben Magyaroköblösön „veress kályha kementze rossz avaték füttövel”. 1862-ben Mezőbádon: „A’ kúton alol van a’ dominális bírói lak – sárból verve – nádfelel alatt... van ezen lakszobában egy földtfizhely, mellyen van egy gogán és egy veres kállylia fűtő”. Magyaroköblösön szintén 1854-ben „Zöld kályhából készült szabadszajú kementze” is állt – nyilván egy tehetősebb házban. Ördöngösfüzesen 1817-ben feljegyezték: a „Kort-soma A Hátulsó, vagyis ivo Háznak ajtója béleltt vagyon ezen Házban egy veres kájhából készült Kementze kerekded kájha füttőjével használható állapotban”, ugyanott „A Konyhában v(agy) Pitvarban találtatik egy Sütő kementze Kéménye sövény kerteléssel nyulik ki a Ház Fedelen”.⁵¹¹

A füstfogó alapterülete hozzávetőlegesen 40×100 cm, magassága mintegy 60 cm volt. A gazdagabb falvakban, mint Széken, gyakori volt a mives kialakítású zöldcsempés fűtő is. A kályhas kemencének vagy cserepesnek nevezett tüzelő a XIX. század második felében már a legtöbb parasztházban meghonosult.⁵¹²

A városokhoz közeli falvakban a XIX. század vége felé terjedni kezdett a tüzelőanyaggal takarékosabb, a meleget jobban kiadó, a füstöt elzáró, fűtésre alkalmasabb, ám fényt már nem adó fűtő, mely egy vaslemeznek

506 Téglás István fotóhagyatéka, 1909. 17–18. fénykép.

507 Viski 1931. 25–27.

508 Dr. Kós 1989. 321.

509 Szőcsné Gazda 2010. 67.

510 Téglás István fényképhagyatéka, 1909. Várfalva 9. fénykép.

511 SzT IV. 478.; SzT VI. 62–63.

512 Wagner 2005.

a korábbi kandalló szája elé való helyezéséből alakult ki.⁵¹³ Természetesen a fűtők változatos formában, vízszintes plattennel, főzőlappal is készültek.

Az észak-erdélyi füstfogós kemence

Erdély északi területein a fentebb leírt hasáb vagy csonka kúp alakú füstfogót a kemence szája előtti szabad tűzhely felé építették. A gazdagabb vidékeken vagy a tehetősebb családok otthonaiban a füstfogó már a XVIII. században díszes kerámiacserепekből, a szegényebb otthonokban pedig parasztkályhából, azaz mázatlan egyszerű cseréből vagy agyaggal betapasztott fonott sövényből, esetleg hasított kőlapokból készül. Méretük, formájuk, füstelvezetésük nagyon változatos, ám Erdély északi területein közös vonás, hogy a füstfogóval kiegészített kemence nem a pitvarban, hanem a lakószobában található.

Ezek az összetett tüzelőberendezések is gyakran egészülnek ki a fűtőnek nevezett főző-sütő alkalmatossággal. Akárcsak Közép-Erdélyben, a fűtő itt is igen változatos szerkezeti és formai megoldásokkal készülhet.

■ Beszterce vidéke

A Beszterce és Szászrégen közötti sávban élő szászok otthonaiban találjuk a típus legdíszesebb és legtekintélyesebb darabjait. A füstfogó magas, mérete, arányai a polgári vagy főúri otthonok kívülfűtős kályháira emlékeztet. Magasságuk többnyire meghaladja a szélességüket, akár 3:2 arányban, ellentétben az Erdély egyéb területein szokványos cserepesekkel, ahol általában a csempés rész szélessége nagyobb ennek magasságánál. A tűzteret a XIX. században már gyakran lezárják, így megvalósul a helyiség teljes fűsttelenítése. A cserepes helyzete is sajátos, általában a szoba falaival 45 fokos szöget zár be. E megoldás eredeteként a polgári házakban hasonlóan elhelyezett, azaz a nyolcszög három oldalával záródó kandallókat tekinthetjük.⁵¹⁴ Csempéi gazdagon díszítettek, pártázatokkal, timpanonnal, párkányokkal ékesítik őket. Igen kedvelt volt a fehér alapon kék virágmintás csempe, de ismertek ember- vagy állatalakos, illetve lovast ábrázoló darabok is.⁵¹⁵

A magas kályhaszerű füstfogó mögött tekintélyes méretű, gyakran lapos tetejű kemence áll. A cserepes mellett a kemencetesthez ragasztva alakítják ki a lehrnek nevezett sütőt, a plattenes főzőlapot. Érdekessége a vidék kemencéinek, hogy a szoba felé néző függőleges falukat is egész magasságig cifra cserepekkel borítják.

132. Kék-fehér csempés kályha a Beszterce környéki Jádon, Klösler Mihály házában (Gönyey Sándor, 1943, NM)

133. Sütőkemence és takaréktűzhely a Beszterce környéki Jádon (Gönyey Sándor, 1943, NM)

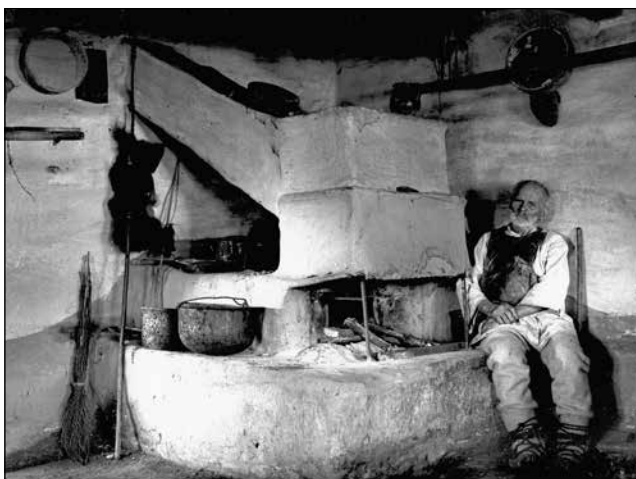
513 Dr. Kós 1999. 105–109.

514 Kolozsvár, Belmagyar utca 14. szám, emeleti kandalló (saját kutatás), Kolozsvár, Wolphard–Kakas-ház kandallói (Balogh 1944. X–XII.).

515 Szócsné Gazda 2010. 171–175.

134. Kőlapokból készült füstfogós kemence
Hosszúréven (2011)

135. Vízszintes füstcsövű észak-erdélyi cserepes tüzelő
(Romulus Vuia, 1929, ENM)

136. Naszód környéki román ház mázas csempét utánzó,
kifestett tüzelője (Romulus Vuia, 1928, ENM)

■ Lápos mente, Kővár vidéke, Szamos mente, a Szilágyság keleti sávja

A beszercei szászszágot északkeletről és északnyugatról övező széles sávban, a túlnyomórészt román lakosságú falvakban, a hasáb alakú kemence szája elé kőlapokból vagy agyaggal tapasztott, fonott cserényből építettek a cserepesekénél kisebb méretű füstfogót. Gyakori, hogy a kőlapok elhelyezéséből csonka gúla alakú forma keletkezett. A füstfogóhoz ferde füstcső csatlakozott, amin keresztül a füst a pitvarba távozott. A pitvar fölött általában boronákból rótt vagy sövényből fonott, belülről tapasztott cserény állt. A füstfogó mellett gyakran alakítottak ki plattenes fűtőt, melynek füstjét a füstfogó alá vezették. Ez volt a leggyakrabban használt főző- és fűtőalkalmatosság, az itt égő láng biztosította általában a ház világítását is.⁵¹⁶

A Szilágyság keleti sávjában a XIX. század végén már úgy épül fel a szobai cserepes füstfogó, hogy a kemence testét gyakran „tolják” át a pitvarba, azaz a kemencetest a pitvarban van, de a szája a szobai cserepes alól nyílik. Ezt az újítást a vázszerkezetes házak patics-, azaz agyagkitöltése tette lehetővé, kimutatott, hogy korábban a kemencetest itt is a lakószobában állt. A *sátor*nak nevezett füstfogó füstje szintén a pitvarba távozik. A sátor a szegényebb házaknál agyaggal tapasztott, fonott sövényből, módosabb otthonokban cserepekből készült. A cserepes kemencék elterjedése a zilahi és désházi csempékészítő központokhoz köthető, az itt készült csempék a vásárokon cseréltek gazdát és jutottak el a Zilah, Szilágysomlyó, Zsibó, Kraszna, Sarmaság, Szilágycseh és Hadad körüli falvakba.⁵¹⁷ A zilahi és vármezői csempék nagyméretűek, arányaik szerint magasabbak és keskenyebbek a közép-erdélyi daraboknál, gazdagon díszítettek, cikkcakkvonalas keretezésben növényi motívumokat találunk. Ismertek alakos (szántó gazdákat ábrázoló), feliratos darabok is. A désházi csempék felületén kevesebb a minta, ezeket a csempelap központjába vagy függőleges tengelye mentén helyezték el.⁵¹⁸

■ Kalotaszeg

A tüzelőberendezések terén Kalotaszeg ötvözi az erdélyi és az Erdélyen kívüli területek hagyományait. Kialakításuk, használatuk változatos: vannak kifejezetten kenyérsütést szolgáló kemencék, a szoba fűtésére, ételek melegítésére épített fűtők, de sokfunkciós tekintélyes darabok is, melyek használati értékükön túl a ház fontos díszítőelemeivé váltak.

Az általunk talált tüzelőberendezések a XIX. század második feléből és a XX. század kezdetéről származnak, és nagyjából megfelelnek Jankó János, Malonyay Dezső, valamint Bátky Zsigmond leírásainak.⁵¹⁹ Viszont arra vonatkozóan, hogy milyen folyamatok

516 Ionescu 1957. 39.

517 Dr. Kós 1999. 40–41.

518 Dr. Kós 1999. 312–313.; Szőcsné Gazda 2010. 164–165.

519 Lásd: Furu 2012a. 44–48.

eredményeként alakult ki ez az állapot, újabb régészeti és levéltári források hiányában nem juthatunk biztos következtetésekre.

Az általános Kárpát-medencei helyzetnek megfelelően, a kalotaszegi házak lakószobáiban is – ez esetben feltehetően kupolás – fűtésre és sütésre egyaránt használható kemence állt. Nem rendelkezünk adatokkal arról, hogy mikor és hogyan történt meg a ház, azaz a lakószoba fűsttelenítése. Ez a folyamat a kalotaszegi magyar falvakban valamilyen fűstfogó alkalmazottság megjelenésével és a szoba földemének elkészítésével legkésőbb a XVIII. század derekáig bizonyára lezárult.⁵²⁰ Az ekkor már a legtöbb házban létező második helyiség, a fűstháznak, fisháznak nevezett pitvar, mint a neve is mutatja, fűstös maradt. Arról, hogy a szobai tüzelő fűstjét a Kalotaszegtől északra eső tájak gyakorlata szerint a pitvarba⁵²¹ vagy esetleg, mint a XIX–XX. század fordulóján épült kemencék és fűtők esetében látjuk, függőlegesen a padlástérbe vezették volna, kevés és a datálás szempontjából nehezen értékelhető adattal rendelkezünk.

A XVIII. századból fennmaradt kalotaszegi kályha-csempe-töredékek és a forrásokban említett fazekasműhelyek viszonylag nagy száma⁵²² azt bizonyítja, hogy a mázatlan csempéből készült cserepesek – kurialis közvetítéssel – akkor már minden bizonnyal a földműves családok házaiban is állhattak.⁵²³ Az udvarházak kiszolgáló épületeiben uralkodó viszonyokat jelzi az alábbi adat. 1721-ben Magyargyerőmonostoron jegyzik fel: „*egy Cseléd Ház, mellyben van egy Sütő kemencze, annak szájánál van fel rakva egy kis küpüs kájha kemencze*”.⁵²⁴ 1772-ben Szászfenesen „*Vagyon ebben a sütő Házban egymás mellett egy kissebb, más nagyobb földből rakott Sütő kemenczék; mind kettőnek pedig Szája előtt egy egy közönséges kályhábol rakott tűzellő kementze*”. Ugyanott az udvarházban levő kályha jóval cifrább: „*egy síma Zöld mázos kallyhákból allo, alol fellyül keskeny csipkés párkányos kementze találhatik, az melly fellyül duplós Csipkézéssel, és négy szegeletin való Gombozásokkal készítettet*”. Magyarzsomboron 1742-ben állt „*egy nagy zöld kalyha kemencze, egy vas macska benne*”.⁵²⁵

A XIX. század derekán épült házakban a pitvarban fűstfogó nélküli katlanos kemence állt. Feltételezéseink szerint, a közép-erdélyi pitvaros házterület fejlődési folyamatainak megfelelően, a szobát ekkor egy cserepes fűstfogóval ellátott szabad tűzhelyes, padkára helyezett fűtővel melegíthették, de nem zárhatjuk ki teljesen azt a

feltételezést sem, hogy a szobában épített cserepes szája mögött (akár a pitvarba is kinyúló kupolával) sütőkemence is állhatott,⁵²⁶ ahogy ezt a Kalotaszegtől északra fekvő Szilágyság és Kővár vidéki, átmeneti övezetben tapasztaljuk. A XIX. század végéről fennmaradt keskeny fűstházak ez utóbbi lehetőséget sejtetik, míg Jankó és Malonyay feljegyzései, melyek szerint a XIX. század végén új divat eredménye az úribb házakban feltűnő szobai cserepes fűstfogóval ellátott kemence,⁵²⁷ az előbbi, azaz a pitvaros házövezet szerinti fejlődés elképzelését erősítik. (Valószínűnek tartjuk, hogy a XIX. század második felében a fent ismertetett fűtési megoldásokat egy időben használhatták.)

A Jankó János által leírt és lerajzolt, pitvarban álló korai kemencetípus⁵²⁸ nyomaira Sztánán és Farnason bukkantunk.

Az 1854-re datált, Farnason még álló lakóépület fűstháza a tornác felé nyitott harmadik helyiség. Hátsó fala tömör, boronákból készült. A kisméretű kemence szája fölött jól látható a megemelt párkányszerű fal. Katlan-nak nyomát nem láttuk. Mestergerendára támaszkodó cserény létééről nem tudunk következtetést levonni, ám a közfal padlástéri meghosszabbításaként tetten érhető a fűstrekesztő. A Sztána 98-as számú, háromhelyiséges ház 1867-es kemencéje a középső helyiségben, a pitvarban (fisáz, fűstház) áll. Még romos állapotában is jól kivehető volt a szabálytalan formájú katlan, melyet közvetlenül a kemence szája fölött helyeztek el. A pitvar sárga meszelése szintén megőrződött. A pitvar fölött nem épült földem, látható volt a boronákból készített, tapasztott fűstfogó.

Jankó János hírt ad a XIX. század végének divatos, cserepes fűstfogót is tartalmazó kemencéjéről is.⁵²⁹ A kemencekészítésről Malonyay művében Pete Ferkó mákói ácsmestert idézi.⁵³⁰ A kandallót és a Kárpát-medencében mindenhol elterjedt boglyakemencét keresztező tüzelő darabjait elsősorban Felszegen, Nyárszón, Körösfőn, Magyargyerőmonostoron, Magyarvalkón, Magyarókeréken láthattuk.

526 Szabó T. 1939. 26–27.; Balassa M. 1985. 146–147.

527 Jankó 1892. 69.

528 „A régi módi pitar kemencék, cserények három célt szolgáltak. Elöl mint egy fél méter magas nyúlványa volt a kemencének egy nagy kerek lyukkal, melyet katlannak hívtak, mely a szapuló üst helye s melynek a katlan ajtón külön alá lehetett gyújtani. E mögött volt a kemence zöme, mely kenyérsütésre való, ez jó egy méter magas, olykor két méter hosszú is, elöl van a szája, mely fölött a különben fehérre meszelt kemence aranyárgára van festve, hogy a felcsapó füst ne fogja meg úgy, mintha fehér volna. A szájon vagy kemence ajtón rakják be a kemencébe a fát és gyújtanak be, e száj felett két oldalt van még a kemence üregébe szolgáló két szelelő lyuk, melyek be is dugaszolhatók, ha a kemence nem elég meleg. A kemence teteje szolgálja a harmadik célt, a mindennapi ételek előkészítését. Elöl ugyanis a kemence homlokzata párkányt képez, e mögött rakják a tüzet, a favégeket, hogy alá szemet tehessenek, a ponczikra teszik, míg a tűz túlsó oldalán a vasmacska áll a nyárssal. A kemence ezen részéhez, miután meglehetősen magasan van, két lépcső is vezet fel.” (Jankó 1892. 69.)

529 Jankó 1892. 69.

530 Malonyay 1907. 99.

520 Balassa M. 1985. 105–106.

521 Szabó T. 1939. 26–27.

522 A XVII. századi források egy-egy fazekast említenek Gyaluban, Tordaszentlászlón, Vistán és Nádasdarócon, a XVIII. században már nagyobb számban jegyeznek név szerint is mestereket Tordaszentlászlón, Magyarlónán, Magyargyerőmonostoron, Bánffyhunyadon. A XIX. században főleg Magyargyerőmonostoron, Bánffyhunyadon és Váralmásán készültek azok a zöldmázos csempék, melyeket a még létező cserepesekről ismerünk. (Dr. Kós 1989. 314–321.)

523 Szabó T. 1941.

524 Szt II. 342–348.

525 Szt VI. 62.

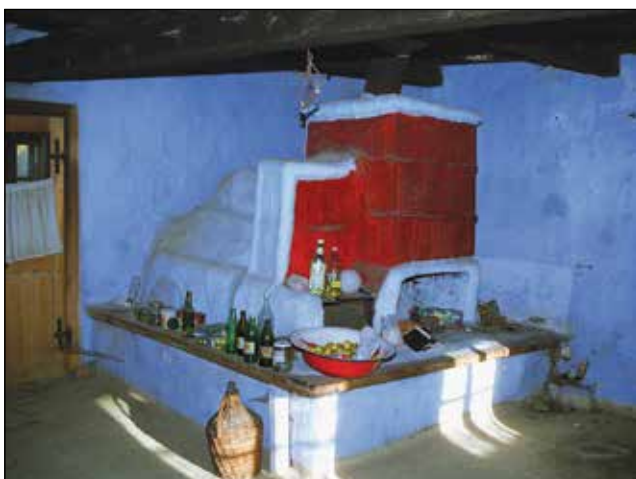

137. Nyárszói cserepes fűstfogós kemence, Kalotaszeg (1999)

138. Cserepes kemence Körösfőn, Kalotaszeg (1999)

139. Magyarvalkói cserepes fűstfogós kemence, Kalotaszeg (1999)

A Nyárszó 18. szám alatti ház lapított, kupolás kemencéjének szája fölött Müller Ferenc váralmási mester műhelyéből származó, részben 1895-re datált, zöldmázas, virágmintás és tulipános csempékből,⁵³¹ és feltehetően ugyanabból a műhelyből származó, jelzés nélküli, tulipános csempékből nagyméretű fűstfogó épült. A kemencén négy különböző mintázatú csempét láthatunk. A Körösfő 128. szám alatti kemence a nyárszóihoz hasonló mintázatú, MF kezdőbetűs (Müller Ferenc), 1882-es keltezésű, zöldmázas, váralmási csempékből épült. A kemence kenyérsütő részének tűztere hasáb alakúra van kiképezve, de ennek tetején felismerhető a boltozat domborulata. A nagyméretű fűstfogó mellett kis, plattenes fűtőt alakítottak ki saját kisebb méretű fűstfogóval, melybe egy fémlert, süttőt helyeztek el. A faparkányos *tüszely* a kemencének csak a szája felőli oldalát szegélyezi. A fűst elvezetését égetett cserép kürtővel oldották meg.

A magyarvalkói 133-as számú kúriaszerű, kétszintes épület alsó szintjén találjuk a központi elhelyezésű kéményes kemencét. Három sorba rakott zöldmázas csempéi kétfélék, az 1889-es keltezésű – feltehetően Nagy István műhelyéből (esetleg Kiss Lőrinc ketesdi ezermester által faragott dúccal) – NI KI kezdőbetűs csempét virágos ornamentika és a koronás magyar címer díszíti. Plasztikusabb kivitelezésű az NJ kezdőbetűs, virágos díszítésű kályhacsempe (Nagy János – Bánffyhunyadi).⁵³² Különleges kialakítású a Magyarvalkó 125. szám alatti kemence. Kenyérsütő része lépcsőzetes, virágmintás, bánffyhunyadi kályhacsempéit teljesen lekenték miniumos piros festékkel, a parkányzatát pedig betapasztották. (Ez a kialakításmód szintén szokványosnak tekinthető.⁵³³) A háromsoros fűstfogó mellett kétsoros plattenes fűtőt képeztek ki. A fapadka a kemencét két oldalról szegélyezi. A Magyargyerőmonostor 58-as számú, kéttraktusos ház sütőkamrájában nagyméretű, ám fekete, máz nélküli, mintás csempéből rakott fűstfogós kemence áll. A háromsoros fűstfogó mellett keskeny, egycsempényi széles és kétcsempényi magas, plattenes fűtő volt. A boltozatos kemence széleit a körösfőihez hasonlóan felmagasították. Hasonló, máz nélküli csempékből rakott kemence nyomait találtuk meg Mákóban is.

Kalotaszegen is maradtak fenn kemence nélküli cserepes fűtők. Az ilyen tüzelőket általában szobák pitvar felőli sarkában helyezték el úgy, hogy a közfal másik oldalán a kenyérsütő kemence állt. A korábban leírt kemencéknél lényegesen kisebb méretűek, lábakra és kőfalra támaszkodó fapadkájukra plattent, föléje pedig csempés fűstfogót építettek.

A magyarvalkói 172-es számú ház szobájában álló fűtő kőalapját fapadka szegélyezi, mely a szoba felőli sarkban faragott lábra támaszkodik. A platten fölött áll a kétsoros fűstfogó, melybe oldalról fémsüttőt, lert építettek be. Az NJ kezdőbetűs, virágmintás csempék azonosak a

531 Dr. Kós 1989. 314–318.

532 Dr. Kós 1989. 314–318.

533 Malonyay 1907. III. tb.

133. szám alatti kemence csempéivel. Különleges a gazdagon díszített, IN (Nagy János) kezdőbetűs párkányzat felett elhelyezett, bojtos (emberfejes) pártázat. Ehhez hasonló lehetett a Magyargyerőmonostor 136. szám alatti csempés fűtő is, mely mellett néhány összetört VJ jelzésű, madár díszítésű, szintén bánffyhungyadi csempét⁵³⁴ találtunk. Magyargyerőmonostoron az 58-as számú – már sokszor említett – kéttraktusos ház szobájában levő fűtő széles és magas padkájú, melyről hiányzik a faborítás. Tűztere teljesen zárt, kétsoros, viszonylag kis, csempés része szintén sütőt, lert vesz körül. BI kezdőbetűs virágmintás, zöldmázas csempéi a XIX–XX. század fordulóján készültek, mintáik alapján származási helyük minden bizonnyal Bánffyhungyad.⁵³⁵ Párkányzatán szintén az IN kezdőbetűk olvashatók.

A régi, mázas csempék másodlagos felhasználásával készülnek, ám újabb kialakításúak a csikókályha formára megépített leres, plattenes tüzelők. Szép példáját láthatjuk ennek a tüzelőberendezés-családnak Magyarórkerekén (134-es szám). Kőből épített alap és fapadka helyett egyetlen hasáb alakú – esetleg csempékkel borított – test alkotja őket, melynek széles, vízszintes tetejére a kereskedelemben forgalmazott, takaréktűzhelyek főzőlapjaként használt vasplatten kerül. A sarok felőli oldalon áll a régi fűtőkre emlékeztető, két sor csempéből épített, szintén lerrel ellátott kályharész. Csempéi kétfélék, jelzés nélküliek, mintázatuk alapján feltételezhetően Kovács Alajos váralmási műhelyéből származnak.⁵³⁶ Az alsó rész négyzetes formájú csempéi XX. századiak.

Hasonló kiképzésű, de alsó felén csupán tapasztott a Magyarvalkó 65. szám alatti fűtő. Füstfogóján a faluban máshol is fellelhető NJ monogrammos, virágmintás, zöldmázas csempék láthatók, párkányzata IN (Nagy István és Nagy János) kezdőbetűkkel jelölt. A Magyargyerőmonostor 71. szám alatti csikó formájú kemence alsó része téglából épült, zöldmázos csempéin a T J kezdőbetűk tükör-szimmetrikusan vannak elhelyezve, Telegdi István bánffyhungyadi mestert jelölik. A magyargyerőmonostori 58-as számú ház nyári konyhájának tűzhelye szintén kisebb, tapasztott, alapján miniumfestékekkel pirosra mázolt, tetőcserépből kialakított sütő található.

A XX. századi kereskedelemben kapható tüzelőszervezetek (öntöttvas kályhák, takaréktűzhelyek, gázkályhák) elterjedésével a csempés kemencék kiszorultak a pitvarból és a szobákból. Utódaik a sütőházakban, nyári konyhákban, esetleg az udvaron valamilyen tető alatt elhelyezett kupolás kenyérsütő kemencék, napjainkra természetesen már ezek használata is korlátozott.

*

140. Zöld mázas csempével kirakott takaréktűzhely a kalotaszegi Magyarórkerekén (1999)

141–144. Kalotaszegi csempék, származási hely: Bánffyhungyad (a, c, d 1999) és Magyargyerőmonostor (b Pozsony–Kinda, 2009, 9. kép.)

534 Dr. Kós 1989. 314–318.

535 Dr. Kós 1989. 314–318.

536 Dr. Kós 1989. 314–318.

A lakóház alaprajzi elrendezése alkalmas arra, hogy a XVIII. századi erdélyi falusi építkezés táji formáit elhatároljuk. Megállapítható, hogy a ház funkcionális használatának elemzésére az alaprajzi felépítés csak a ház tüzelőjének vizsgálatával együtt eredményes, ezért a két változó területi alakulását szükséges egymással összefüggésben áttekinteni. Láthatjuk, hogy a XVIII. században már négy, egymástól jól elkülöníthető, nagyrészt összefüggő területet különböztethetünk meg: ezek a kelet-erdélyi ereszes, a közép-erdélyi pitvaros, a magas-hegyi, Dél- és Délnyugat-Erdélyben fellelhető kamrás-, illetve északnyugaton a kemencés lakószobás házterület. Míg ezekből az ereszes és pitvaros sajátosan erdélyinek tekinthető, a kamrás házterület már havaselvi kapcsolatrendszer sejtet, a kemencés lakószobás pedig a Partium, sőt Északkelet-Magyarország jóval kiterjedtebb házövezetéhez kapcsolódik.

Az alaprajzi fejlődés udvarházi és városi mintákat követett. A kamrás ház egyértelműen a legarchaikusabb változat, melynek további fejlődése csak a szomszédos tájegységek vívmányai által valósulhatott meg. Jóllehet az ereszes és pitvaros ház fejlődésének azonos a kiindulópontja, a XVIII–XIX. század során már lényegesebb az eltérések, ugyanakkor a pitvaros házövezeten belül is a kiváltságos szász területek gyorsabb fejlődése miatt jelentős különbségek észlelhetők. Míg a XVII–XVIII. században a polgári és kuriális hatásoknak köszönhetően, a belső tér funkcionális tagolása és a változó tüzelőhasználat folytán az ereszes ház fejlődése kapott nagyobb lendületet a pitvaros házterület északi és központi részéhez viszonyítva, a XIX. század végén már lemaradt a pitvaros házövezet akkor felgyorsuló kibontakozásától. Ekkor már az ereszes ház archaikusabb formáinál a pitvaros ház képviselt magasabb lakáskultúra-színvonalat, így nem véletlen, hogy a XIX. század második felétől ez utóbbi házövezet terjeszkedett, fokozatosan kiszorítva a két előbbi típus használatát, elszigetelve azokat a területeket, ahol még ereszes vagy kamrás házak épültek. A közép-erdélyi pitvaros és az észak-erdélyi kemencés-lakószobás házterület között széles átmeneti sáv alakult ki, ahol mindkét funkcionális típus jelen volt. A XIX. század végén kezdődő integrálódás jegyében mind a négy változat használata folyamatosan átalakult és egységesült, Erdély egész területén létrejött a háromsztatú, tisztaszobát-lakókonyhát-kamrát magába foglaló háztípus.

A tüzelőberendezések és a füstelvezetés főbb szerkezeti jellemzői és ezek házon belüli helyzete meghatározó a négy régió elkülönítésében. Ezen túl, az egyes részletmegoldások lehetővé teszik a házterületek további tagolását. A pitvaros házövezeten belül sajátos arculatot kapott a dél-erdélyi Szászföld, Torockó, Aranyosszék, Maroszsék, az észak-erdélyi övezeten belül pedig a Beszterce környéki szászság, Szilágyság és Kalotaszeg.

Kelet-Erdélyben hangsúlyosan sajátos képet festenek a tüzelők Udvarhelyszék északi területein és Homoród mentén. A többi cserépkészítő központ kályhacsempéiből adódó változatosság nem hozott létre területileg összefüggő mikrorégiókat.

A tüzelőberendezések erdélyi fejlődése jól bizonyítja a gazdálkodó családok életmódja és a nyílt tűz használata közötti szoros összefüggést. Azt látjuk, hogy a középkori zárt kemencék, az általuk okozott füst és nyári hőség miatt, az északi nagytáj kivételével, előbb-utóbb kikerültek az alvásra is szolgáló lakótérből, ez viszont maga után vonta, hogy a füsttelenített lakószobában egy nyílt tűzhely jelenjen meg, melynek füstelvezetésére valamilyen szikrafogót, cserényt, gógányt vagy cserepest használtak. Az északi kemencés ház területén a kemence füstelvezetését oldják meg úgy, hogy a fentebb leírt szikrafogó a nyílt tüzelésre alkalmas kemenceszáj elé készül el. A nyitott tűzhelyet nem csak melegítésre használták, de főztek, sütöttek rajta, sőt egyes házimunkák elvégzése is közelükben történt. A nyílt tűzzel való életmódbeli szerves kapcsolat a magyarázata annak, hogy a nemesi rezidenciákban használt, magasabb komfortszintet biztosító kívülfűtős kályhák az általunk vizsgált területen a gazdálkodó réteg lakóházaiban nem honosodtak meg, ugyanis ezek nem tették lehetővé a mindennapi sütést-főzést. Feltehetőleg a kétfajta tüzelőhasználat közötti választóvonalat a gazdaság udvartartásának mérete szabhatta meg: ott, ahol az étel előállítása átkerült a családtagok feladatköréből a cselédekhez, a lakóterekben megfelelően bizonyultak a füstmentes, csak melegítésre használatos kívülfűtős kályhák.

Az egyes kistájakon változóan, a XVIII. század első felétől a XX. század derekáig a sütőkemence a lakóházból egy sütő- vagy nyárikonyhába került át, ezzel fokozatosan megvalósult a lakóház teljes füstmentesítése, s egységesen minden területen megjelentek az olyan konyhás házak, ahol a lakószoba reprezentációt szolgáló, sokszor fűtés nélküli tisztaszobává alakult, a konyha pedig egységes lakótér lett. Elterjedtek a plattenes takaréktűzhelyek, amelyek immár a lakókonyhában átvették a sütés-főzés-melegítés, azaz a korábbi nyílt tüzelők feladatát, nyílt lángot viszont ilyenkor már csak a sütőházban vagy nyári konyhában használtak. Nem meglepő, hogy sokszor a mindennapi élet súlypontja is ezáltal a nyári konyhába került át.

A tornácok alaprajzi kialakítása Erdély területén nagyon változatos, egy-egy kisebb területen belül is több forma párhuzamos használata figyelhető meg, sőt az időbeni elkülönítésük sem mindig lehetséges. Ennek ellenére vannak olyan kistrégiók, sőt települések, melyekben bizonyos megoldások kizárólagosan jelentkeznek, ezért alkalmasak elsősorban a XIX. század második felétől kialakuló kistajak egyéni jellegének kifejezésére.

Az Erdély népi építészetében használt épületszerkezeteket a rendelkezésre álló anyagok határozták meg, ez utóbbiak hangsúlyosan a földrajzi adottságok, másodszorban a társadalmi helyzetből fakadó megszorítások függvényében alakultak. A fenyőfában gazdag hegyvidéki tájakon nem volt akadálya a boronafalas építkezésnek, a szabad vagy szabadabb erdőhasználattal rendelkező közösségek máshova is szállítottak faanyagot. A dombvidéken általában a vegyes falak különböző formáit alkalmazták, és kénytelenek voltak földből, agyagból is építkezni. Harmadsorban fontos szempont volt az elérhető technológia is, melyet a korszak lehetőségein belül a közösségek gazdasági ereje szabályozott. A szász falusi közösségek elsőként alkalmaztak olyan újításokat, mint korábban csak a városi, egyházi és várépítészetben elterjedt kő, téglavagy cserépfal.

Nagy általánosságokban igaz, hogy a falusi ember maga építette házát, ám azt tapasztaljuk, hogy már az általunk vizsgált periódust megelőző évszázadban felértékelődött a szakemberek, mesterek szerepe, akik egyrészt a ház építésénél használt anyagok előállításában, másrészt a házépítés vezetésében, esetleg teljes elvégzésében jutottak fontos szerephez.

Alapozás

A XVIII. századi alapozási megoldások tekintetében nagy különbségek érzékelhetők a különböző vagyoni helyzettel rendelkező családok épületeinél. A tehetősebbek házai kezdetlegesebb vagy jobb minőségű kőalapozással készültek, ám igen nagy számban álltak olyan épületek is, amelyeknek semmilyen alapjuk sem volt. Fontos megjegyeznünk, hogy az alap léte összefüggésben állt a falazatnál használt anyaggal és technikával, illetve azzal, hogy a ház alatt volt-e pince. Alápincézett házaknál a pince fala általában alapként is szolgált.

A XVIII. századnál korábbi faépületeknél, a cölöpvázazás, vegyes falszerkezetek és a földfalak alatt visszadöngölésen kívül általában semmiféle alapozást nem találunk.

A XVIII. századi Kalotaszegre vonatkozó levéltári adatok cölöpvázasként értelmezhető házakról tesznek említést („*ágasokon álló sövény ház*”),⁵³⁷ de ezt a formát fokozatosan felváltották a talpas-vázazás szerkezetek.⁵³⁸ A Kis-Küküllő menti és nyárádszentmiklósi források vázszerkezetes házakat említene, melyeket cserefa *lábakra* vagy *ágasokra* épített szalmatetővel fedtek.⁵³⁹ Az *ágasokat* említő leírások ráillenek a cölöpvázazás szerkezetekre, a *lábakon* állókat akár talpas vázasokként is értelmez-

146., 147. Boronafalazás kőalapon a kalotaszegi Magyarvalkón és az aranyosszéki Székelyhidason (2008)

hetjük. „*Találtunk Egy Tölgyfa ágasokra Sövényből font el sorvadott Szalmás fedelű Házat*” – írják az összeírók Dobokán 1796-ban.⁵⁴⁰

Megjegyezzük, hogy a XVIII. századi források szerint az *ágasokra* épített szerkezetek nagy része gazdasági épület, ól, pajta, mint az a Maros-Torda megyei Várhegyen álló bivalyistálló, melynek leírója 1736-ban világosan meghatározza a cölöpvázazás megoldást: „*Elébb azon gyalog ajtónál van egy földbe vert karokra vesszővel font tapasztatlan Szalma fedelű paraszt pajtáska, mely Bihalok számára való*.”⁵⁴¹ Lakóháznál ekkor már gyakoribb volt a talpas vázas szerkezet,⁵⁴² de cölöpvázazás épületek még a XX. század végén is álltak, többek között Szabédon és Széken.⁵⁴³

A XIX. század derekán épülő házak talpgerendái alá a sarkokon és a gerendaközökben nagyobb köveket tettek.⁵⁴⁴ A XIX. század végétől a pince nélküli épületek talpfáit alacsony, a talaj szabálytalanságait kiegyenlítő kőlábazatra helyezték. Hasonlóan oldották meg a talpas-vázazás szerkezetek alapozását Mezősegen, a Szamos menti átmeneti övezetben, Aranyosszéken és Erdélyi-Hegyalján is.

Aranyosszék keleti területein (Harasztoson) találtunk olyan házakat, melyek talp nélküli favázszerkezetét a földfelszín alatt elhelyezett kerek kövekre támasztották, ugyanez a módszer a Küküllő mentén is ismert volt.⁵⁴⁵

A mezősegi rakott vagy vert falú épületeknél 50-60 cm széles, egy arasz mély árkot ástak, majd ebbe kezdték a falat rakni, hogy az épület ne csússzon el.⁵⁴⁶ (Meglepő, hogy a ház alapjai alá még a XX. század ötvenes éveiben is helyeztek áldozatként kakastetemet.)⁵⁴⁷

540 SzT III. 758.

541 SzT XII. 62.

542 SzT I. 120–121.

543 Wagner 2005. 52–54.; Gilyén 2005. 55.

544 Bátky 1907. 55.

545 Magyarcseregéd (Ciobanel–Drogeanu 2011. 231.)

546 Dr. Kós 1999. 87.

547 Visán élő idős emberek számoltak be erről a szokásról (1999-ben), amit maguk is alkalmaztak házuk építésekor. Erről a szokásról bővebben ír Pozsony Ferenc. (Pozsony 1998.)

537 Sebestyén 1998. 69.

538 Szabó T. 1940. 94.

539 Dr. Kós 1989. 124–126.; LIPVJ III. 201–202.

148. Boronaház Valisorán, Hunyad megye
(Romulus Vuia, 1928, ENM)

A szászok lakta vidékeken és Torockón a pince nélküli boronafalas épületek talpfáit vagy a kőből rakott falakat alacsony, a talaj szabálytalanságait kiegyenlítő kőlabazatra helyezték; az alapíncézett boronaházak vagy kőházak lakószintje magas, szilárd pincefalakra támaszkodik. A kötömböket különösebb megmunkálás nélkül, agyaggal tapasztottan rakták az alapba. Az alapok vastag kőfalainak föld fölé emelkedő részét általában már meszes habarccsal falazták, külső felületeit tapasztották és meszelték vagy vakolták. Torockón a XIX. századi módos épületeken könnyen faragható, mészkőlapokkal burkolt labazatokat képeztek ki, melyeket nem ritkán hamuval sötétszürkére színezett mésszel kentek le.

Alapíncézett vagy emeletes házak esetén a magas pinceszint falai szintén kőből készülnek. Erre a teljes közép-erdélyi területen (Torockón, Kalotaszegen, Aranyos-széken, a Szamos menti dombságon, Erdélyi-Hegyalján) bőven találunk példákat. Eltéréseket csupán a használt kőfalak jellegében, azaz az anyag minőségében és a falazás technológiájában tapasztalhatunk.

A Malonyay Dezső által idézett mákói ácsmester⁵⁴⁸ részletesen bemutatja a kalotaszegi ház alapjainak kiásását. Megtudjuk, hogy a cövelés és zsinórozás után az összegyűlt kalákások egy lányi mélyre ássák ki a földet, a gödörbe pedig sárral követ raknak. A gazdagabbak mésszel és homokkal kevert habarcsba ágyazzák a köveket. Az alapfal egyik sarkába szokás volt a szilvaízfőző katlant is eleve kirakni. A fal föld fölé emelkedő részét kívül-belül vakolták, majd erre rakták a talpgerendákat. A felhasznált kő általában durva mészkő, alabástrom,⁵⁴⁹ ritkábban tufa, homokkő vagy patakból kitermelt kő. A kőbányákhoz közelebb eső falvakban gyakori a nagyméretű hasábformára faragott kötömbök használata (Kalotaszegen Vista, Nádas-völgye falvai, Sztána, Kispetri, Zsobok, Magyarkapus környéke, Borsa mentén Kide, Udvarhelyszéken Firtosvárálja és

149. Boronaház építése Alsómoécse
(Romulus Vuia, 1928, ENM)

Oroszhegy, Homoród mentén Jánosfalva stb.). A legtöbb alapfalat szárazon rakták, vagy sárral, agyaggal építették. Mára már a fűgákból mélyen kipörgött a habarcs, ezért a sárral összerakott falak is szárazfalaknak tűnhetnek. Mészhabarcsot ritkán használtak. A kőlabazatokat, pincefalakat gyakran tapasztották és meszelték, de szegényebb lakóházakon vagy melléképületeken vakolatlanul maradtak.

A székelyföldi hagyományos épületek túlnyomó többségének alapozása szintén kőből készült. Elterjedtek voltak a kőalap nélkül, csupán talpfákra elhelyezett boronaházak is, erre utal a hegyi szállások, tanyák, valamint számos melléképület ilyen kiképzése. Dr. Kós feljegyezi, hogy Kászonban a talpgerendák korhadásának következtében a ház fokozatosan a földbe nyomult, ezért régi házak ajtaján csak meghajolva lehetett belépni.⁵⁵⁰ A XIX. század derekán épülő házak talpgerendái alá a sarkokon és a gerendaközökben nagyobb köveket tettek. A XIX. század végétől már a pince nélküli épületek talpfáit is alacsony kőlabazatra helyezték. Alapíncézett vagy emeletes házak esetén a magas pinceszint falai szintén kőből készülnek. Kászonban a követ a közeli kőbányából hozták, a fundamentum magassága 120-160 cm között változott.⁵⁵¹

Benkő Elek kutatásaiból ismert, hogy a XV–XVII. századból származó, faluhelyen kimutatható legkorábbi pincék még minden bizonnyal nem rendelkeztek agyagba rakott kőfalakkal,⁵⁵² ezek földbe ástott falait faszerkezettel erősítették. A XVII. századtól elterjedő kőpincék esetében már mészhabarcsot is használtak.⁵⁵³

550 Dr. Kós 1989. 201.

551 Dr. Kós 1989. 202.

552 Benkő E. 2001. 383.

553 A Székelykeresztúr, Szabadság tér 44. sz. telken végzett ásatás tanulságai szerint a kiásott kőpince egy korábbi, faszerkezettel épült pincét váltott. A XV–XVI. századra datálható pince gödrét belülről, „a földfalak mentén lefektetett, a sarkoknál csapolt talpgerendák szegélyezték, melyek a falak függőlegesen felállított deszkákból készült borítását támasztották. A Ny-i pinceoldalnál megfigyelhető volt, hogy a pince gödre és a deszkabélés közötti 10-15 cm-es hézagot vízzáró agyaggal töltötték ki.” (Benkő 2001. 384–384.)

548 Malonyay 1907. 95.

549 Gipsztartalmú kőzet.

150., 151. Keresztvéges rönkborona Kászonújfaluban (Kovács Áron, 2013) és csapolt boronafal Csíkpálfalván (Esztény Győző, 2014)

152. Boronafalazatok Lövéten, Udvarhelyszék (Balassa M. Iván, 2004)

153. Keresztvéges rönkborona ház az udvarhelyszéki Nagykádácson a tapasztás leverése után (2014)

Mócvidéken a boronaházak talpgerendái alá szintén néhány nagyobb követ tettek. A XX. századtól divatos-sá váló magaspincés házak alsó szintjét már általában terméskőből építették.⁵⁵⁴

Falazatok

A használt falszerkezeteket a környezet által biztosított anyagok határozták meg. A magasabban fekvő erdős területek közelségében fenyőből, tölgyből és bükkből boronafalakat raktak, a dombvidéken favázás, sövényfalú házakat építettek. Az erdőkben még szegényebb területeken a földfalú, rakott vagy vert technikával készülő falazatok terjedtek el. Kőből csak szórványosan, kőbányák környezetében vagy könnyen beszerezhető, kővel rendelkező vidékeken építkeztek. A kőépítkezés nagy területen csak ritkán vált általánossá, mivel ez a fejlettebb falazási módszer már komolyabb szaktudást igényelt. A gazdasági erővel rendelkező dél-erdélyi szász települések korán alkalmazták a városokban elterjedő újításokat, és már a XVI–XVII. század folyamán, fokozatosan áttértek a kő-, majd később a helyi központokban előállított, energiaigényesebb építőanyag, a téglá-, esetleg kővel vegyesen rakott téglafalazatok használatára.⁵⁵⁵

A hegyvidéki faanyag, a borona, a deszka és a zsindegy eljutott fában szegényebb vidékekre is, a szállítási eszközök fejlődése a XIX. század végétől kezdődően hozzájárult a téglá és egyéb anyagok elterjedéséhez, természetesen egyes régiókban a társadalmi-gazdasági fejlődés következtében ezek a folyamatok gyorsabban és hamarabb lezajlódhattak.

Fából készült falazatok

■ Boronaházak

Az Erdélyt övező, magasan fekvő hegyvidék bőven megtermelte az épületekhez szükséges faanyagot. Minden olyan hegyvidéki területen, ahol a helyi lakosságnak módjában állt az erdőt kitermelni,⁵⁵⁶ a házakat egymásra rakott rönkökből, *boronából* építették. Erre a célra a XIX. században már leggyakrabban hosszú, egyenes, könnyen megmunkálható fenyőrönköket használtak, de a XVIII–XIX. századi források gyakran említenek cserefából vagy akár bükkfából készült házakat is. Így építkeztek

⁵⁵⁴ Vuia 1975–80. 81–83.

⁵⁵⁵ Bátky 1921.; Stahl 1963.; Barabás-Gilyén 1987. 58–123.; Stoica 1974., Stoica 1998.

⁵⁵⁶ A fa használatának korlátozására vonatkozó egyik első forrás 1413-ból származik: a Doboka megyei Császári falu negyedét tulajdonosa, Császári György elzáróztatja szentgyeydi Wass Jánosnak, Andrásnak és Miklósnak, de kiköti, hogy az erdőből csak a zálogba vevő nemesek kaphatnak fát házaik számára, a jobbágyaik viszont nem. (Entz 1996. 97.)

Háromszéken, Csíkszádon, Gyergyóban, Udvarhelyszék keleti sávjában, a Déli-Kárpátok lejtőin, Hunyad vármegyében és a Hátszegi-medencében, Beszterce környékén, a Lapos mentén és Kővár vidékén, Belső-Szolnok vármegye egyes részein és az Erdélyi-szigethegység magasan fekvő román falvaiban, majd a XIX. század elejétől Kalotaszegen. A felsorolt területeken, a *Magyar Néprajzi Atlasz* tanúságai szerint, a házaknak több mint fele boronafallal épült, de ezt az építésmódot kisebb százalékban Erdély más tájain is ismerték és alkalmazták.⁵⁵⁷

Boronafalas épületekről a XV–XVIII. századi források is bőven tájékoztatnak, ezzel a technikával egyaránt épültek lakóházak, csűrök, ólak és egyéb melléképületek. Megjegyezzük, hogy az írott források elsősorban udvarházakról, parókiákról, azaz a kisnemesi réteg építkezéseiről szólnak, de ezek környezetében bőven álltak kiszolgáló jellegű épületek, melyek a földműves réteg házaival azonos minőségben épültek.⁵⁵⁸ 1431-ben Dobokáról faházakat szállítottak el.⁵⁵⁹ 1636-ban az udvarhelyszéki Siménfalván „*az malom feleől uagyon bere-nabol rott szalmas suteō haz*” állt. A csíkmadarasi hámor őrzőházát szintén „*fenyő boronákból felrótták*” 1681-ben. A Hunyad megyei Ludesden 1755-ben „*vagyon egy talpak-ra bornából régen épített, Szalmával fedett tornáztos, paraszt, Koltsár vagy Cseléd ház*”. 1733-ban a Doboka megyei Récekereszúton „*Jo Paraszt Barana Ház*”.⁵⁶⁰

1688-ban Csíkkozmáson immár egy bonyolultabb alaprajzú, minden bizonnyal kisnemesi tulajdonosra valló ház állt: „*vagyon fenyő boronákból rakott tapaszos oldalú három haz (azaz helyiség), két kamara, egy konyha; s egy pitvar, szaru fas szalma fedel alatt*”. 1761-ben a Nagy-Küküllő megyei Martonfalván a borona csapolásáról is tájékozódhatunk: „*egj Curialis vágjon a Falunak alsó vége felé a' Szőlők alatt lévő uttzáb(an) ... mellyenis bornákból gerezdesen fel rott szalma fedelű Szaszos haz vagyon és kőből ki rakott gemes kút*”.⁵⁶¹ Nagyernyén 1757-ben „*Rakattatott az Istálo Rakofá- bol, Szegletes Gerezdekben*”.⁵⁶²

Székelyföld keleti sávjában a XIX. században épülő fafalazatok legrégebbi formája a keresztvéges rönkborona. Udvarhelyszéken, Háromszéken, Marosszék, Gyergyó, Csík és Kászon területén 1910-ben az épületek 90%-a még fából készül. Csíkban, Gyergyóban és Kászonban 95% volt a faépületek arányszáma.⁵⁶³ A fal kör keresztmetszetű, leháncsolt fenyőrönkökből készül, melyeket vízszintesen egymásra helyeznek. A rönköket gerezdesen, állazással illesztették egymáshoz, végeik túlnyúlnak a falsíkokon, és tapasztás esetén is gyakran látszanak. A legkorábbi fennmaradt boronafalas épületek a XIX. század derekáról vagy végéről származnak, de az írott

források szerint széles körű elterjedésük már a XVI. században kimutatható.⁵⁶⁴ 1600 körül az Udvarhely környéki házak szerkezetéhez a boronagerendákon túl talpfákat, koszorúgerendákat használtak. A tetőszerkezet gerendáit keményfából faragott csapokkal, nagy faszegekkel rögzítették.⁵⁶⁵ A fát az építkezést megelőző télen már kivágták.⁵⁶⁶

Udvarhelyszék nyugati sávjában, a Sóvidéken és Homoródméntén a XVIII. században nagy számban épültek boronaházak tölgyfából is: „*cserefa boronából épült*” lakóházak álltak 1804-ben Karácsonyfalván, Abásfalván, Homoródkeményfalván, Oklándon, Lokoson, Gyepesben, Homoródszentpálon, Homoródújfaluban.⁵⁶⁷ Háromszéken, Sepsikőröspatakon a tanítómester házát bükkfa boronából építették cserefa talpakra.⁵⁶⁸ Többek között Homoródméntén egyazon ház építéséhez többféle fát is használhattak: Homoródújfaluban 1789-ben a kántori telken „*vagyon cserefa boronákból épített ház, mellette levő kitsiny kamrájával szabad ereszeivel, elegyes fákból épült classisával, supos fedél alatt*”.⁵⁶⁹

Kászonban egy ház építéséhez 100 db, egyenként 12 m hosszú fenyő szálát hozattak. Kisebb házhoz elég volt 80, nagyobbhoz akár 120 gerenda is kellett. A ház falait általában 18 gerendából rakták fel, ez 2,84 m magasságot tett ki. Ha a gerezdeket jobban bevágták, akkor a magasság csökkenhetett. Az ajtók sásfáit már építés közben kivésték, ajtó- és ablakszemöldököt nem használtak, ezt a felső borona képezte. Az építés a rokonok, szomszédok segítségével, kalákában zajlott, rendszerint a legügyesebb vezette a munkát. Egy ház építése egy hétbe tellett. A XX. századi kalákákban az építést már ácsmester vezette, sőt a módosabb gazdák vállalkozó ácsmesterekkel szerződtek le a munkát.⁵⁷⁰

Már a XIX. század derekán elterjedté vált a havas közelében boronából legyártott, majd szétszedett, szállított és végleges helyén újra összerakott házak építése. „*Ház építéséhez szükséges boronákat faragnak, s azokat felépítve adják el, hogy újból szétszedve elszállítsák (...)*” – írja Zetelakáról Orbán Balázs.⁵⁷¹ A faépületek szétszedése és másodlagos felhasználása, praktikusságánál fogva, nagy hagyománnyal rendelkező gyakorlat. Az újrahasznosítást igazolja az 1591-ből származó székelyudvarhelyi adat is, mely szerint a ház egy istálló négyszekérnyi bontott fájának felhasználásával épült.⁵⁷² A felépült lakóházak szétszedése, szállítása és újjáépítése bevett gyakorlat maradt. A XX. század második felében Firtosmartonosról

564 Benkő E. 2001. 378–379.

565 A csapoláshoz használt fűrőről Szombatfalváról 1598-ból származó adat marad fenn: „*egj eőreg hozzu zaru furo, melljel zaru fat szoktanak furnj epileteken*”. (SzOkl ú.s. III. 78., idézi Benkő E. 2001. 379.)

566 Székelyudvarhelyi adat 1591-ből: „*Az faiat ezen telen megh zerezzeek, ez jeowendeo niaron (...) meg is eppitciek az hazat*”. (SzOkl ú.s. I. 221., idézi Benkő E. 2001. 379.)

567 LIPVJ 1788–1789. I. 437–573.

568 LIPVJ 1788–1789. I. 364–365.

569 LIPVJ 1788–1789. I. 435.

570 Dr. Kós 1989. 200–203.

571 Orbán 1863. 65.

572 SzOkl ú.s. I. 221., idézi Benkő E. 2001. 379.

557 MNA 221., 224.

558 SzT I. 1024–1027.

559 Entz 1996. 97.

560 SzT X. 479–480.; SzT XII. 64., 104.

561 SzT XII. 62.

562 SzT XI. 50.

563 Bátky 1921.; Dr. Kós 1989. 195.

ismételt földcsuszamlás miatt költöztettek át egy házat Kecsetre, néhány évtizeddel korábban Kisgalambfalváról Nagygalambfalvára hozományként vitt magával a menyasszony egy faházat.⁵⁷³

Torockón a XVIII. századi jobbágyházak kizárólagosan boronafalas, *rakófás*⁵⁷⁴ szerkezetűek. Építésük a favázás épületekéhez hasonló; talpkövekre helyezik az általában vastagabb talpfákat, majd beállítják az ajtókereteket. A fal vízszintesen egymásra rakott, kör keresztmetszetű rönkökből vagy bárdolt gerendákból készül. A keresztvéges kiképzésű sarkokat háromszögű egyenes (*német gerezd*) vagy négyszögű (*paraszt gerezd*) beékeléssel rögzítették. Az ajtókeret sásfáinak falmezőbe eső oldalába függőleges hornyot véstek, melybe a gerendák megfaragott végét illesztették. A legfelső boronagerenda koszorúként is szolgált, ebbe ültették a földéngerendákat. A ház hosszanti oldalain a konzolban kinyúló földéngerendákra, a rövid oldalakon a fiókgerendákra fészkeléssel és faszeges rögzítéssel hosszanti gerendákat, szelemeneket illesztettek. Ezekhez rögzítették, szintén faszeggel, a lecsüngő végű szarufákat. A falakat belül teljes magasságban, kívül az udvari és utcai homlokzatokon az ablakok magasságáig tapasztották és meszelték.⁵⁷⁵

A keresztvéges rönkboronaházak a mai Kalotaszeg legrégebbi épületei. A fennmaradt épületek a XIX. század derekáról vagy végéről származnak, de kimutatott XVIII. századi jelenlétük is. Körösfőn 1780-ban 29 szalmával fedett „boronaház” volt, Magyarkapuson 21, Lónán mintegy 7, Vistában 35, Hidegszamoson 23 boronaház állt.⁵⁷⁶ Bár gyakoriságuk Felszegen és a Kapus völgyében nagyobb volt, jelen voltak az Alszeg és a Nádásmente falvaiban is. Itteni elterjedésük későbbre, a XIX. század második felére tehető.⁵⁷⁷

A kalotaszegi ház építéséről Jankó János számol be.⁵⁷⁸ A hosszanti és keresztfalak, valamint a tornác tengelyébe fenyőből vagy tölgyből, hosszában *talpfákat* tettek. A talpfákon kívül fenyőgerendákat használtak. A talpfák végeit *berótták*, azaz összekapcsolták, kiképezve a keresztvéges csatlakozást. Ezután betették az *ajtófélfákat*, majd berakták a sarkoknál *gerezdbe* a *boronákat*. Az eresz szintje alatt, a talpfáknak megfelelően, *tapaszgerendákkal*, azaz koszorúkkal fogták össze a falakat. Ezekre rakták keresztbe, kevesebb mint egy méter távolságra a *foljógerendákat*, azaz a földéngerendákat. A földéngerendák végeit kivésték, erre rakták a *szarufákat*, melyeket lécekkel kötötték össze. A tetőt bezindelyezték, a falakat sárral betapasztották és lemeszelték. Az építést ácsmester vezette, az ajtókat, ablakokat asztalossal csináltatták. Az épületfák szállítását a kalákázó szomszédok és ismerősök vállalták.

Boronaházakkal találkozunk Aranyosszéken is, bár ott ez az építési mód nem terjedt el szélesebb körben. Elsősorban a magasabban fekvő aranyosszéki falvakban (Székelyhidason, Csegezben, Várfalván, Rákoson, Mész-kőn⁵⁷⁹) volt használatos, vagy (Kövenden, Bágyonban, Szentmihályban, Sinfalván, Harasztoson) a gazdagabb társadalmi rétegek kuriális jellegű építkezéseire használták. 1807-ben Sinfalván jegyezték fel: „*Valhatom hogy egy kis új Borona Ház Székelly Ersoknak Szamara építődöt volt a néhai Csipkés Sámuel Jóságára*”. 1843-ban Kövenden állt „*Egy lak jóság... 45 Rf. Rajta lévő Borona ház 30 Rf*”. 1810-ben Aranyosrákoson írták, hogy „*az Haz elein az Borona fa alatt vagynak kövek rakva*”⁵⁸⁰

A Mócvidéken és a dél-erdélyi román, hegyvidéki falvakban a boronafalas építkezés még a XIX. század végéig szinte kizárólagosnak volt tekinthető.⁵⁸¹ Boronafalas építkezésű terület volt a Vajdahunyadi- és Hátszegi-mence vidéke, a Beszterce-környéki szász falvak övezete, de a Lápos menti és Kővár vidéki átmeneti terület is. Hátszeg és Vajdahunyad környéke a Déli- és Keleti-Kárpátok erdőkben gazdag vidékeiről szerezte be az építkezésekhez szükséges faanyagot.⁵⁸² Az itt épült házak építése sokban hasonlít a már korábban leírtakhoz, talán annyit érdemes megjegyezni, hogy a ház kiegészítő elemeiben, ajtók, ablakok, földémei esetében figyelhetünk meg különbségeket: a hegyvidék szegényebb, elmaradott körülmények között élő pásztornépe építésében az archaikus elemek (ácsokos, kisméretű ajtók-ablakok, régies, fazárszerkezetek) tovább éltek.

A megfelelő fenyőfában és házépítéshez értő ácsmesterekben gazdag terület nemcsak maga számára, hanem a környékbeli régiókban is biztosította a boronafalas házak építését. Az Erdélyi-szigethegység erdeiből származó fából építkeztek Kalotaszegen, de a havasi román falvak mesterei szállították a fát távolabbra, Erdély-Hegyaljára, Aranyosszékre, sőt a Mezőség és a Szamos mente egyes építkezéseire is. Kós Károly bedecsi ácsmesterről írt tanulmányában részletesen leírja az előre elkészített, szétcsedett, leszállított, majd a helyszínen újra összerakott házak építési módszereit.⁵⁸³

A Szamos menti dombság átmeneti övezetében, azaz Szolnok-Doboka, Kolozs és Beszterce-Naszód megyékben boronafalas építkezést már a XVII–XVIII. századi források is említene. 1647-ben a Kolozs megyei Sólyomkőn „*Vagyo (n) egy borona ház pincze alatta*”. 1763-ban a Szolnok-Doboka megyei Ispánmezőn „*jo berena Ház / a malom haznak oldalai bikfa berenakbol vagyon (így!) kirakva*”. 1777/1781-ben „*Barana fákbl készült kívül, belől tapasztos oldalú Házacska*” állt a Szolnok-Doboka megyei Alparéten.⁵⁸⁴ A vidéken még álló XIX. századi házak arra

573 Domokos Levente szíves közlése.

574 A rakófás elnevezést a zsilipes szerkezetekre is használják, ebben az esetben a boronás megoldást jelöli.

575 Jankó 1893. 102–105.; Furu 2010. 369.

576 Sebestyén 1998. 69–77.

577 Furu 2012a. 27–32.

578 Jankó 1892. 61–62.

579 Téglás István fényképhagyaték, 1909. Mészko 4., 8. kép.

580 SzT I. 1026–1027.

581 Hoinărescu 1988.; Vuia 1937.; Stănculescu–Gheorghoiu–Petrescu–Stahl 1956. 11–121.; Ionescu 130–131., Christache–Panait 1993.

582 Ionescu 1957. 126–129.

583 Dr. Kós 1989.

584 SzT I. 1026–1027.

engednek következtetni, hogy az itteni, elsősorban román jobbágyfalvakban a felhasznált faanyag minősége gyengébb, kis keresztmetszetű, és nem kizárólag fenyőfából készült boronaházakat is találunk.

A XVIII. századi források a Mezőségen is említenek boronafalas lakóházakat, bár ezek általában kismemesi udvarházak vagy egyéb közösségi épületek. Meglepő viszont, hogy itt is épültek boronafalas csűrök, istállók, mi több, nagy számban olvasunk a forrásokban boronafalas disznóólakról. Mindez egybecseng a jelenkor kutatási eredményeivel is, mely szerint még ott is, ahol a lakóház földfallal vagy vegyes fallal készült, a disznóólat boronafából állították. 1767-ben állt „Egy hizlalni berenából tsinált O disznó pajta” Árpástón, 1791-ben „Két Barana fából rakott Lábos Olak” Buzán, 1793-ban „Borna fából rákatt pajta” Borsán, 1814-ben „találtatik, egy Talpfákra borona fából épült de minden fedél nélkült fel szarufázva és bé létezve uj Istálo” Récekeresztúron, 1817-ben „az udvaron találtatik Borona fából rakatt Rosz Sertés ol” Ördögösfüzesen. 1824-ben egy „Baranafából jo móddal el-készült fedelű két s fel öles Sertés Hizlaló oll” Mezőbodonban.⁵⁸⁵

1726-ban a Szolnok-Doboka megyei Sajókeresztúron jegyezték fel: „egy Cseléd Ház, jo Csűr, rakó fából rakott ... volt két kövü malom szalmás, rakó fával rakott”, vagy 1692-ben Tóháton „ezen malom ház a megh-irt Tó végiben vagyon Boronafából való nád suppal jól megh-fedve”. 1791-ben „Baranafából jo modgyával talpakra építettett lakó Szalmával fedett ház” állt Buzában.⁵⁸⁶ Dr. Kós Károly feljegyzi, hogy szórványosan voltak boronafalas házak a Mezőség keleti vidékein, ahol a Beszterce környéki hegyi falvakból, valamint a Mezőség déli peremvidékén, ahol a Maroson a gyergyói ácsok által leszállított anyagból épültek ilyen házak.⁵⁸⁷ Nem zárhatjuk ki, hogy a nagyszámú, ám kisebb méretű melléképület elsősorban a tutajos szállításnak az eredménye.

A déli Szászföldön a túlnyomórészt tölgyből épült boronaházakat már a XVI–XVII. században váltotta a kőépítkezés. Ennek ellenére falvanként álltak még boronaházak a XVIII. században is, ahogy boronából építkezett még a XIX. században a falvak szegényebb rétege, valamint a perifériákon élő román lakosság. Jó példa erre Székelyzsombor és Mirkvásár, ahol a falu szélein, illetve a románok által lakott utcákban a közelmúltban is álltak fenyő és keményfa boronaházak. A Beszterce környékén élő szász településeken még a XIX. század második felében is építettek tölgy és fenyő boronából házakat.⁵⁸⁸

Igényesebb megmunkálás volt szükséges a csapolt boronaházak készítéséhez. A fenyőgerendákat bárdolják – vagy újabban fűrészmalomokban felvágják –, és végeiket ferde csapolással oly módon illesztik egymásba, hogy a csomópontok ékszerű megmunkálása jól összekapcsolja a keresztfalakat. Ez a megoldás alkalmas arra, hogy a gerendákat nagyobb méretű rönkökből vágják ki.

154. Csapolt boronaház Kézdióváron (2010)

155. Zsilipes ház a belső-szolnoki Kecskén (2008)

156. Zsilipes sütőház a sóvidéki Siklódon (2011)

585 SzT I. 1025–1026.

586 SzT XI. 52.; SzT I. 1025–1026.

587 Dr. Kós 1989. 91.

588 Bünker 1899. 196–217.

A csapolt boronaházak építése elsősorban a XIX. század végétől kezdett elterjedni, de igazi fénykoruk a XX. század. A tehetős, polgári hatást mutató székelyföldi lakóházak anyaga is csapolt borona. Csapolt boronaházak a XX. század kezdetétől a Kárpátok hegyvidéki övezeteiben máshol is készültek. E falszerkezet használata szintén folyamatos, még ha nem is feltétlenül hagyományos formával, de napjainkban is szép számmal épülnek lakóház és hétvégi ház funkcióval csapolt boronaházak.

■ Zsilipes falazatok

A XIX. század második felétől kezdődően a boronafalat fokozatosan háttérbe szorította a rövidebb, gyengébb minőségű, másodlagos felhasználású faanyagból is összeállítható zsilipes szerkezet. A ház szerkezete egy tulajdonképpen faváz, melynek függőleges oszlopait hornyosan megmunkálták, majd e hornyokba zsilipszerűen csúszttatták be a végüknél megfaragott, rövidebb gerendákat. A gerendák lehettek kör keresztmetszetű, háncsolt gerendadarabok vagy bárdolt, esetleg fűrészszel megmunkált elemek. Pallókitöltéssel is találkozunk, de ez lakóházaknál ritka. A sarkoknál vagy egyszerűen a falsík mezőjében a ferde merevítőelemek beiktatása is előfordul.

A zsilipes házak tulajdonképpen a vázszerkezetes házak csoportjába tartoznak, sajátos tulajdonságuk, hogy a vázszerkezet kitöltőanyaga is fa, azaz egy szilárd, akár teherbírársra képes szerkezeti elem. Ezért az így készült falazatok szerkezeti szempontból átmenetet képeznek a keretváz és boronafalas házak között, a teherhordás feladatát egyaránt elláthatja a vázszerkezet és esetleg a kitöltésül felhasznált zsilipek.

Az írott forrásokban a zsilipes szerkezeteket a rakófas épületek között találjuk. Az értelmezés sokszor bizonytalan, mert rakófasnak neveztek nem ritkán a keresztvéges boronafalas szerkezeteket is.

Az egyértelműen zsilipes szerkezetek legtöbb korai leírása a dél-erdélyi Szászország vármegyei szigetein található, kisnemesi magyar és román lakosságú településeiről származik. Ez utal arra, hogy a Hétszék kő építőanyagra való áttérése előtt ez a szász lakosság körében is elterjedt építési mód volt. 1694-ben az Alsó-Fehér megyei, Kisapold közelében fekvő Kisenyeden „*vágjon a Sütő-ház, mellj-is talpakb(an) állo sas fáib(an) boronából rótt tapaszos falaival, szalma supos fedel alatt való*”.⁵⁸⁹ A Nagy-Küküllő megyei, Nagyszeben közeli Szászvevődön az összeíró zsilipes szerkezetet talált 1761-ben: „*csere Sasok közé elegyes rakó fából rakott oldalú Majorház*”. 1715-ben a Kőhalomhoz közeli Páloson a „*Csűrös Kert Közepin Jo szarvadás Uj Supozás alat, talpakon Sasokban rakó fából ki rákot Jó hosszu tágos ... Csűr Vagyon*”. Zsilipes szerkezetű az 1851-ben Erdőszentgyörgyön talált disznóól is: „*Van egy – hat tölgyfa lábakon, és hasonló talpakon fekvő jó sertés ól, – oldala rakó fa*”.⁵⁹⁰

A boronás és zsilipes szerkezeti megoldás együttes alkalmazásaként előfordulnak olyan, sarkaiknál keresztvéges boronaházak is, melyeknek falsíkjaikat hornyolt függőleges oszlopokkal tagolták. Ezzel a megoldással rövidebb vagy akár másodlagos faanyagból is tudtak építeni. Jó példa erre az alábbi nagyernyei leírás 1757-ből: „*Rakattatott az Istáló Rakofá- bol, Szegletes Gerezekben rotatván, Közepette Sasok között*”.⁵⁹¹

A zsilipes szerkezetű házak nagy előnye, hogy kialakításukhoz rövidebb fagerendák is elégségesek,⁵⁹² valamint könnyebben szétszedhetők és szállíthatók, mint a boronafalas szerkezetek. Ugyanakkor, míg fenyőből hosszabb gerendák is készülhetnek, a lombhullató övezet fái általában korlátozzák a kivágott épületem hosszát is. E szempontok bizonyára hozzájárultak a zsilipes szerkezet szélesebb körű elterjedéséhez.

A zsilipelt szerkezetek ezért a boronás és sövényházas területeken egyaránt előfordulnak. A boronás vidékeken az olcsóbb házak anyaga, a sövényfalú építkezést alkalmazó tájakon pedig a gazdagabb rétegek igényesebb házai készültek ilyen módszerrel. Megjegyezzük, hogy a zsilipes szerkezetek mégis a fában szegényebb, korábban sövénykítőltetésű favázak házákkal jellemezhető területeken terjedtek el igazán.⁵⁹³

A székely területeken ritkábban épült zsilipes szerkezetű ház, általában melléképületeknél, nagyobb méretű csűröknél találkozunk a kombinált, keresztvéges-zsilipes megoldással.

Kalotaszegen bevált szokás volt a házat valamelyik erre szakosodott hegyi faluban méretre megrendelni, itt a román ácsok a fát kivágták, a házat felépítették, majd szétszedték, leszállították, és a megrendelő telkén újból összerakták.⁵⁹⁴ A zsilipelt fal Kalotaszeg leggyakoribb hagyományos falszerkezete – szinte minden településen megtalálható. Elterjedése elsősorban a XX. századra tehető, de a csapolt boronaszervezetekhez hasonlóan használata ma is él.

A Mócvidék falvaiban szintén a XX. század második negyedétől-felétől kezd gyakoribbá válni a zsilipes falak használata, ám itt a jó minőségű és nagy mennyiségű erdőkből szinte minden korszakban szabadon kitermelhető fenyőgerendából inkább csapolt boronaházakat készítettek.

Torockón a zsilipes szerkezetek a XIX. század második felétől kezdik kiszorítani a boronafalas házakat, ám itt elterjedésüket gátolta a kőfalazatok szintén ebben a korszakban megkezdődött használata.

Megjelentek a zsilipes szerkezetek Aranyosszéken,⁵⁹⁵ Erdélyi-Hegyalján és a Kalotaszeg és Mezőség közötti, Szamos menti átmeneti övezetben is. A Mezőségen a zsilipes falú lakóházak gyakorisága lényegesen kisebb a többi területhez viszonyítva. A boronafalas szerkezetekhez

591 SzT XI. 50.

592 Ionescu 1957. 129.

593 MNA 224.

594 Dr. Kós 1989. 54–55.

595 Téglás István fényképhagyatéka, Mészáros 6. kép.

589 SzT XI. 664.

590 SzT XI. 50–52.; SzT XI. 663.

hasonlóan elmondható, hogy bár lakóépületek ritkábban, különböző kisebb melléképületek, elsősorban disznóólák és gabonások gyakran épültek és épülnek napjainkban is zsilipes szerkezettel a fenti területeken is.

Vázszerkezetes vegyes falak

Erdélyben évszázadokon keresztül nagy népszerűségnek örvendett a vázszerkezetes építkezés, azaz a házak tulajdonképpeni tartószerkezete oszlopokból, gerendákból, merevítést szolgáló ferde kötésekből állt. Az oszlopokat, amelyeket korai forrásokban gyakran *ágasoknak* neveztek, a középkori építkezéseknél gyakran földbe ásták, ezek a cölöpvázás szerkezetek vagy nyitott keretű vázszerkezetek. Fejlettebb az a megoldás, amikor az oszlopokat keményfából készülő talpgerendába eresztették. Ezeket nevezzük talpas vázas szerkezeteknek vagy zárt keretű vázszerkezeteknek.⁵⁹⁶ A fa tartóelemek közötti rész kitöltésére több megoldás kínálkozott. Leggyakrabban a favázat függőleges vagy vízszintes karókra vagy bárdolt faelemekre helyezett sövénnel töltötték ki, majd ezt kétoldról agyaggal betapasztották. Ugyan Erdély egész területén használták, de elsősorban a szász falvakban vált gyakorivá a téglakitöltés. A XIX–XX. század fordulójától elvéve előfordultak egyéb anyagok is, például a folyami kő a Székely Partiumban és a Nyárádmentén, kohósalak Kalotaszegen stb. A vázszerkezetes házak kitöltése készülhetett fából is, azaz rövidebb gerendából és pallókból, ezek a zsilipes szerkezetek, melyekről fentebb már szoltunk.

Levéltári adatok értelmezésekor a cölöpvázás és talpas-vázás szerkezet elkülönítése némelykor nehézségekbe ütközik, szerencsés esetekben kiemelik, hogy (keményfa) talpakra helyezett sövényházzal vagy ágasok által tartott cölöpvázás szerkezetről van-e szó. Cölöpvázás szerkezetek esetén a sarkokon és a falak találkozásánál elhelyezett oszlopok között függőleges karókat szúrtak le, melyek között vízszintesen fonták meg a sövényt. A talpas-vázás szerkezeteknél, általában a függőleges elemek között, vízszintes karókat vagy ácsolt faelemeket helyeztek el, és a sövényt függőlegesen fonták meg.

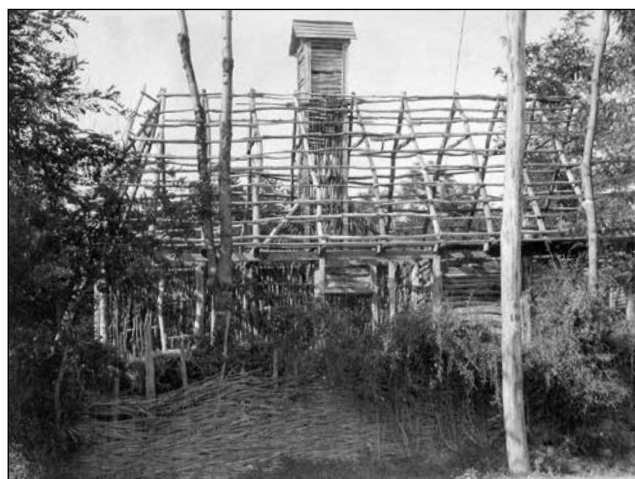
Barabás Jenő szerint az általunk meghatározott közép-erdélyi területen, leszámítva a fenyvesek közvetlen közelében található térségeket, már a XVI–XVIII. században széles körben használták a sövénnel kitöltött vázszerkezetek fajtáit.⁵⁹⁷ XVII–XVIII. századi források arról is tudósítanak, hogy kuriális építkezéseknél sem idegenkedtek ettől a ma már nagyon népiesnek tűnő technikától: az uzdiszentpéteri udvarház példája igazolja, hogy sövénnel igényesebb építészeti feladatokat is megoldottak. A vidék építészeti gyakorlatának ismeretében nem szokatlan, hogy Uzdiszentpéteren a

157., 158. Függőleges és vízszintes fonású sövényfalak a kalotaszegi Bogártelkén és az aranyosszéki Csegezenben (1999, 2008)

159. Vázszerkezetes sövényfalú ház építés közben Aranyosrákoson (Téglás István, 1909)

160. Vázszerkezetes, sövényfalú, kéményes ház építés közben Felsőszentmihályon, Aranyosszék (Téglás István, 1909)

596 Barabás–Gilyén 1987. 63–69.; Harkai 1992. 74–75.; Ionescu 1957. 130.

597 Barabás–Gilyén 1985. 63–69.; MNA 221.

161. XVIII. századi vázszerkezetes sövényház a mezősegi Széken (Wagner Péter, 2003)

162. Lécrácsos (mereglyés) vázszerkezetes csűr a belső-szolnoki Almásrákoson (2009)

163. Vázszerkezetes sütőház, folyami kő kitöltéssel a nyárádmenti Kendőben (2011)

164. Lécrácsos (mereglyés) vázszerkezetes lakóház a nyárádmenti Jobbágytelkén (2012)

Teleki-uradalom központjában 1679-ben az udvartartást kiszolgáló épületek, azaz a porkoláb, a katonák, csizmadia és vendégek lakául szolgáló három-, illetve kéthelyiséges építmények talpfára épült vázszerkezetes sövényházak, de sövényfalú volt a kétmenetes, zsindegyel fedett tornácos, pitvaros udvarház is. Jóval meglepőbb, hogy szintén favázzal és sövénykitöltéssel épült az emeletes, földszintjén hét szobát, emeletén egy 9,5×34,5 alapterületű, 14 ablakkal megvilágított tágas palotát tartalmazó, háromszintes lépcsőtoronnyal kiegészített lakodalmas ház, ahogy vázszerkezetesek és sövényfalúak voltak a védelmi szerepet ugyan nélkülöző, de a reprezentációs szokásoknak megfelelő kerítőfalak és a hozzájuk tartozó ötszegletes apró bástya is.⁵⁹⁸ A XVII–XVIII. századi közép-erdélyi sövényfalas vagy részben sövényfalas, forrásokban említett udvarházak száma mintegy 36-ra tehető, azaz a levéltári források alapján B. Nagy Margit által bemutatott épületek mintegy felénél ezt a technikát (is) használták.⁵⁹⁹

Szamosközy István feljegyzi, hogy a XVI. századi székely lakosság is sövényfalú házakban lakott,⁶⁰⁰ igaz, nem pontosította, hogy kijelentése a Székelyföld mely területeire vonatkozik. Bizonyosra vehető, hogy a hegyvidéki területeken akkor is épültek boronaházak, ám a dombos nyugati területeken, Udvarhelyszék nyugati felében, Marosszéken a házak túlnyomó többsége vázszerkezetes lehetett. A homoródszentmártoni erődtemplom középkori kerítőfalához a XVI–XVII. században cölöpvázaz szerkezetű iskolát toldottak, melyet 1625 után már lebontottak. A 2011–2015 között zajló régészeti feltárások a fal kitöltő szerkezetéről értelmezhető adatokat még nem szolgáltatottak.⁶⁰¹

A dél-erdélyi szász székeken a falazott téglá-, illetve kőházak elterjedése előtt a leggyakrabban talpas-vázaz, sövénykitöltésű vagy boronaházakban laktak.⁶⁰² 1761-ben a Szászsebes közelében fekvő Springen „csere talpak-ra sasok közé, sövényből font tapaszos oldalú, dranyitza fedelű, alaton derekú, nem igen régi de gjenge Épület” állt.⁶⁰³ 1738-ban Szászvevessződön az udvarház közelében még cölöpvázaz csűr állt: „Ezen Csűrész kertnek az Udvarházhoz tartozó Gyümölcsös kert felől való vegiben vagy két Csűrűfias, jo kurta tágos Csűr, mellynek ágas fái oszlopjai az földben Ásattak”.⁶⁰⁴

Nagysink község az erdők megfogyatkozására való tekintettel 1769-ben határozatban tiltotta a boronaházak építését, helyettük téglá-, kő-, vagy azok számára, akiknek erre nem telik, sövényházakat írt elő.⁶⁰⁵

A téglá térnyerését követően a sövényfalak használata a Küküllő mentén, illetve a Maros völgyében,

598 Kovács Zs. 2004. 115–122.

599 B. Nagy 1970. 51.

600 Szamosközy 2001. 149–150.

601 Sófalvi András szíves közlése.

602 Capesius 1977. 31–33.

603 SzT XI. 664.

604 SzT X. 73.

605 Sabján–Buzás 2003. 46.

a szegényebb lakosság körében, valamint szórványosan a központi területeken még a XIX. század során is fennmaradt.

A Hunyad megyei Székásszabadján 1745-ben „*vagyon egy Sisa Sendelyezés alatt Ágasokra épített, sövény tapasztos oldalú Cseléd ház*”.⁶⁰⁶ Aranyosszékhez hasonlóan Erdélyi-Hegyalján is elterjedt volt a sövényfalak használata, bár itt a Kis-Küküllő mentén tapasztaltakhoz hasonlóan, a szász falvak és a városok építkezésének hatására, hamarabb szorítják ki ezeket a szerkezeteket a helyi égetésű téglafalak.⁶⁰⁷

Sövényfalú házak bőven álltak a Hunyad megyei román településeken is: 1819-ben Szentkirályon „*Szimedru Kozmész, Juon Kozmész, Nyikulaje Déák és Borsa Adám... mind nyájon egy egy Szalmás fedelű Sövényből való Házatskát és Kamarát építettek*”.

Torockón az 1996-ban végzett kutatás is kimutatta, hogy elsősorban a szegényebb, bányász lakosság körében készültek talpas-vázás szerkezetű házak. A 254-es számú, a XIX. század első felében épült ház bontásakor tapasztalhattuk, hogy e sövényfalak agyagkitöltése mennyire időtálló.⁶⁰⁸

Aranyosszék lakóépületeinek túlnyomó többsége még a XIX. század végén és a XX. század elején is sövényfalú szerkezettel készült. Találtunk talpas-vázás, sövénykitöltésű házakat Alsó- és Felsőszentmihályon, Sinfalván, Mészkon, Várfalván, Rákoson, Kövenden, Bágyonban, Harasztoson, Aranyospolyánban, Aranyosmohácson, Székelyhidason, Csegezben és Kercseden is. Megfigyelhető, hogy a boronaházak oldalszobái elválasztásához is előszeretettel használtak sövénykitöltést.⁶⁰⁹

Aranyosszéken is előbb a ház vázszerkezete készült el. Lerakják és jól megágyalják a ház alapját képező nagy talpköveket, majd ezekre fektetik a tölgy vagy fenyő talpfákat. A talpfák végeit berójják, azaz a talpfákat összekapcsolják.⁶¹⁰ A ház talpgerendájába a sarkoknál, valamint a nyílások mentén függőleges oszlopokat, lábakat állítanak. Az ajtófélfákat *ajtómejknek*⁶¹¹ is nevezik. Ezek közé vízszintesen néhány kisebb keresztmetszetű, hasított farudat, karót rögzítenek. A vízszintes elemek között függőleges irányban mogyorófavesszővel fonják be. A függőleges fonás a gyakoribb,⁶¹² ám kimutatható a vízszintes sövényfonás ismerete is. Ez esetben a ház talpgerendáiba fűrt lyukakba helyezik a függőleges dorongokat, karókat, melyeket felül a koszorúgerendába rögzítenek (csegezi példák). Megfigyelhető, hogy a vízszintes fonáshoz kisebb keresztmetszetű mogyorófavesszőt használtak, és maga a fonás is sűrűbb. Az oszlopokra a ház födémének magasságában vízszintes koszorúgerendákat,

borítékfákat helyeznek, ezekre támaszkodnak a födémgerendák (*folyógerendák*). A sövényt kívülről is, belülről is pelyvával, trágyával összekevert agyaggal tapasztják. A tapasztás három rendben készül, a legelső réteg a legvastagabb. Ezt több hétig száradni hagyják, mialatt összeropedezik. A második, finomabb réteggel zárják a repedéseket, majd ezt is száradni hagyják. Legvégül egy hígabb réteggel sikároltak, majd a falak külső és belső felületét meszelték. Megjegyzendő, hogy a meszelés hozzávetőlegesen a XIX. század derekán vált általánossá, bár eldugottabb falvakban a meszeletlen tapasztás később is fennmaradt. (Ma ilyen felületekkel elsősorban melléképületeken találkozunk.)

Széles körben elterjedt volt a sövénykitöltésű vázszerkezet a Mezőség falvaiban is. 1675-ben a Székely Mezőségen fekvő mezőmadarasi udvarházzal írták: „*Az nagh Kapu deszkás suppal földet egi bejaro Kis ajtó mellette az haz be kerittetven vagion az keritesb(en) vagion szalmas fedel alatt sövenibül Csinált tapasztos ket haz Pitvaraval edgiüt*”. 1796-ban Dobokán jegyezték fel: „*Találtunk ... Egy Tölgyfa ágasokra Sövényből font el sorvadott Szalmás fedelű Házat*”.⁶¹³ Ugyanitt 1810-ben: „*Egy szalmás, Sasok közé font Sövény oldalú hitvány Bihal pajta*” állt. Székről egy, a XVIII. században épült vázszerkezetes, sövényfalú házat is ismerünk. Vaskos keményfa talpgerendáira szintén tölgyfából készült a vázszerkezet, melynek közeit sövényre tapasztott agyaggal töltötték ki. Szabédon és Széken cölöpvázás szerkezetek is fennmaradtak.⁶¹⁴ 1817-ben Ördöngösfüzesen jegyezték fel: „*A Felső Molnár Ház, ágasokra épített vesszővel font oldalu, kívül belől tapasztos*”.⁶¹⁵

A Nagy-Szamos völgyében fekvő Oláhnemegyén 1815-ben jegyezték fel: „*Ez a' Pálinka főző építettett ... Tserfa ágosokra, az oldala vesszővel van bé fonva, kívül belől jól meg tapasztva Szalma fedél alatt*”.⁶¹⁶

A Borsa völgyére vonatkozó kutatások bizonyítják a sövényfalas szerkezetek elterjedését. Jól kirajzolható, hogy a terület azon részeire, ahova a kidei kőbányából származó, kidei mesterek által falazott kőfalak nem jutottak el, a házak túlnyomó többsége sövényfallal készült. A boronafalak használata ezen a vidéken csupán kisebb százalékban mutatható ki.⁶¹⁷ Jóllehet a terepen végzett kutatás csak szórványos eredményeket hozott, feltételezhetjük, hogy a Szilágyság, Kalotaszeg északi részének építkezéséhez hasonlóan, a Mezőség, Szilágyság és Kalotaszeg közti teljes Szamos menti övezetben a XX. század első feléig is a házak nagy része sövényfallal készült.

A Kis-Küküllő menti Marosszentkirályon 1745-ben egy majorháznak „*ágasokra épített avatég sövény oldalú, sövény padlású és kémény helyett sövény Cserénye vagyon, uj Szalma fedél alatt, edgyik ház padlászatlan*”.

606 SzT XI. 824.

607 Dr. Kós 1989. 117–133.

608 Terepkutatás: 2002.

609 Terepkutatás: 2007.

610 Jankó 1893. 101.

611 Jankó 1893. 101.

612 Téglás István fényképhagyatéka, 1909. Mészko 7. fénykép, Felsőszentmihály 46. fénykép.

613 SzT XII. 64.

614 Wagner 2005.; Gilyén 2005. 53–58.

615 SzT VII. 809.

616 SzT XII. 62.

617 Vargha 1999. 37.

1761-ben Bolyán „*A' Kapun beloll jobb kézre csere ágasokra szalma fedél alá elejével napkeletre vagyon egy oláhos, mind az által tisztességes uj paraszt ház építve, pitvarával, és kamrájával*”.⁶¹⁸ Ádámoson sövényfalas udvarház állt 1746-ban: „*Vagyan Ádámosan egj Cserefa Talpakra Sövényből font Nádsup alá készült udvarház*”.⁶¹⁹ 1817-ben Marosszentkirályon „*Vagyon egy ' Talpra epítettett sövényei Kertelt, jo szendelyFedél alatt való Ház*”.⁶²⁰

A Kis-Küküllő menti sövényfalak építését Kós Károly ismerteti. XVIII. századi forrásokra támaszkodva, sövényfalas, két-háromosztatú házakról tudósít. Az egyetlen XX. századig fennmaradt XVIII. századi sövényfalas házat, ennek mestergerenda-felirata szerint, egy Nagy Pál nevű helybeli mester emelte fiának. Előbb a házak faszerkezetét építették föl, ehhez általában ács mestert hívtak, aki segítségével, a *faragókkal* vagy a *bárdos emberekkel* együtt előkészítette a faanyagot, majd összerakták a vázat. Ezt követően felrakták a *szarvazatot*, befedték az épületet, ezután következett a *kertelés* és a *vájkolás*, azaz a sövénykitöltés és az agyag felvitele. A régi cölöpvázás épületeknél függőlegesen, a talpasoknál vízszintesen elhelyezett csere- vagy gyertyánágakat befonták. A gazda az udvarra földet hordott, a segítségül hívott rokonok vagy egyéb szomszédok egy része vizet hordott, más része áztatta a földet, majd polyvával keverték az agyagos sarat, azaz marjával *megtapodtatták, meggyúratták*. Utána kézzel csapkodták, *vájkolták* a sövényt, azaz a *kertelést*. Miután az első réteg megszáradt, következett a lóganés anyaggal kevert második réteg, majd a *simítás, síkírlás*, amit az asszonyok kézzel végeztek. A kalákásoknak a munkáért étel járt, az építőmesterekkel megegyezéskor vagy valamely munka befejezésekor megitták az áldomást.⁶²¹

Ugyanilyen technikával épültek a falak Nyárádmentén is. A XVIII–XIX. század fordulóján már széles körben elterjedt volt a dombvidéki adottságoknak megfelelő, cölöpvázás vagy talpakon álló, vázszerkezetes sövénykitöltésű, két- vagy háromosztatú, ház-pitvar vagy ház-pitvar-kamra elrendezésű épület. Szentháromságon 1803-ban „*tserefa talpakra és lábakra épített, vesszőből font oldalú szalmafedelű*”⁶²² volt az unitárius papilak, ugyanilyen Nyomáton és Nagyteremiben, ahol feljegyezték, hogy „*ugyan ezen funduson dél felől való részén vagyon egy szalmával fedett lábakon álló sövény oldalú sellér ház*”⁶²³ is. A talpas-vázás, ferde dúcokkal merevített sövénykitöltésű házak a XX. század első feléig folyamatosan épültek, és ezt követően is csak a vázszerkezet kitöltési technológiája módosult. Felhagytak a sövény használatával, ehelyett az agyagkitöltést a vázra kívülről-belülről szegezett lécpárok közé tömörítették, a XX. század harmincas, negyvenes éveiben is még ez

volt a legáltalánosabb építési technika. A XX. század elejétől, akárcsak a Székely Partiumban, készültek téglá, sőt folyami kő kitöltésű vázszerkezetek is. Több faluban, többek között Székelyhodoson, Márkodon és máshol is láttunk befejezetlen vázszerkezetes házat. Ezeknél általában az utcai, azaz a tisztaszobának szánt helyiség fala maradt kitöltőanyag nélkül, a konyhát és a hátsó lakószobát befejezték, tapasztották és belakták. A kitöltés nélküli vázszerkezete fölött is befejezték a tetőt, és a gyakran félszáz éve így álló helyiséget manapság takarmány, széna tárolására használják. A fentebb leírtak is igazolják, hogy vázszerkezetes házak építésekor itt is előbb a vázszerkezet épült meg, aztán befedték a házat, és csak azután láttak hozzá a falak kitöltéséhez.⁶²⁴

Sebestyén Kálmán szerint Kalotaszegen a XVIII. századtól kezdődően szorítják ki a cölöpvázás szerkezeteket a talpas-vázás szerkezetek.⁶²⁵ A talpas-vázás szerkezetbe vízszintes osztóelemeket helyeztek, és függőlegesen fonták be a sövénykitöltést, majd agyaggal tapasztották a vesszők mindkét oldalát.⁶²⁶ Talpas-vázás állósövényfal elsősorban a Nádasmentén (Mákóban, Kispetriben, Inaktelkén, Bogártelkén) és az Alszezen maradt fenn.⁶²⁷ XVIII. századi vagyonszeírások bizonyítják, hogy Kalotaszeg e fában szegényebb vidékein a sövényfalak elterjedése a mainál sokkal jelentősebb volt, Körösfőn 1, Nagykapuson 10, Lónán 18, Vistán 19 és Hidegszamoson 1 sövényházat írtak össze.⁶²⁸

A Kalotaszegtől északra fekvő szilágysági területeken, illetve a Mezőségtől északnyugatra húzódó szamosi átmeneti övezetben is vázszerkezetes házak épültek. Itt a szokványos sövénykitöltés mellett elsősorban a vidék román falvaiban igen elterjedt *mereglyés* vagy *lécrácsos* technika is megjelent. A vázszerkezet két szélére dorongokat, hasított léceket szegeztek, a lécek közötti közt pedig pelyvával kevert agyaggal töltötték ki. A falakat kívülről tapasztották, meszelték. Ez a megoldás szórványosan feltűnik Nyárádmentén és a Maros völgyében is.⁶²⁹

Földfalak

Földfalakkal, azaz faszerkezet nélkül, vert és rakott technikával épülő falazatokkal az Erdélyi Mezőségen találkozunk.⁶³⁰ Dr. Kós Károly szerint ezek a technikák a XIX. század második felében jelentek meg. A lakosság további növekedése és az erdők ritkulása következtében szükség volt a famentes, tehát a favázakat nélkülöző falazatok építésére. Megállapítható, hogy a rakott falazatok terjedtek jobban el, és hosszabb ideig voltak használatban, minden bizonnyal ehhez hozzájárult a

618 Szt X. 385., 486.

619 Szt IX. 465–470.

620 Szt III. 722.

621 Dr. Kós 1989. 125–138.

622 LIPVJ 1803. 261.

623 LIPVJ 1803. 201–202.

624 Terepkutatás: 2011.

625 Sebestyén 1998. 69–78.

626 Bátty 1907. 54.

627 Furu 2012a. 31.

628 Sebestyén 1998. 69–78.

629 Terepkutatás: 1999–2011.

630 MNA 222.

vert falak kialakításához szükséges pallók, deszkák beszerzésének nehézségei és az így készült fal könnyebb morzsolódása.⁶³¹

A rakott falak vagy helyi néven sárfalak elkészítéséhez használt anyag hasonló a sövényfalak beverésére készített sáréhoz. Az agyagos földet szétterítik, leöntözik, megforgatják, kapával, ásóval megvágják, majd újra leöntözik, megtapossák (általában szarvasmarhával), szalmával meghintik, majd ezt lábbal letapossák. Az így létrejött agyag-szalma-víz összetételű masszát a ház helyen elterítik, kijelölik a ház alaprajzát, ásóval *levágják*, leegyengetik a fal külső felületét, majd villával ráhelyezik a főleges anyagot a falra. Az így készült falak általában fél méter körüli szélességűek. A fal tetején álló ember lábával tapossa, préseli a felhányt anyagot, kézzel rendezgeti a villával felrakott újabb adagokat. Végül a mintegy méter magasnyi fal tetején állva, fületlen ásóval egyenesre vágják, *daraszolják* a fal síkját kívül-belül. Az így elkészült első rendre védelem céljából szalmát helyeztek, majd általában három hétig kellett hagyni száradni, hogy bírja a következő rendet, melynek anyagát közben leszállították, előkészítették. Egy rend előállításához egy átlagos épülethez mintegy 30-40 szekér földre volt szükség. A második rend rakásakor a szalmát levették, és megöntözték a száraz fal tetejét, hogy az új anyag jobban tapadjon. A harmadik rend nem volt mindig egy méter magas, és a fal szélessége a minél nagyobb stabilitás érdekében felfele csökkent.

A falrakáskor már rendszerint előre kihagyták az ajtók helyét, behelyezve a sasokat. Az ablakokat később vágták ki fejszével. Végül a falat lesimították és meszelték.⁶³²

Rakott falakat találtunk az ezredfordulón Kötelen, Visában, Gyékén, Feketelakon, Györgyfalván, Bálványosváralján.⁶³³ Dr. Kós Károly pedig feljegyezte használatukat Kőbölkúton és Katonán is.

A mezősgéi vert falak építését dr. Kós Károly tárja elénk. Spárgával és az ásó hegyével kijelölték a falak helyét, majd a falak alapjaként egy 55-60 cm széles, egy arasz mély árkot ástak, hogy a fal el ne csússzék. Ezt követően a ház négy sarkába, és még köztük is, egymástól mintegy másfél méter távolságra, az árkok két szélére egymással szemben két-két sasfát ástak be, ezeket láncsal, kötéllel összefogták, hogy el ne mozduljanak a fal tömörítésekor. A sasfák tartották a deszkából készült zsalukat, melyek közé száraz, agyagos földet döngöltek. Közben a földet öntözték, és a sarkokon gyakran erősítésül nádat vagy töviságakat helyeztek belé. Majd a deszkákat fokozatosan feljebb helyezve folytatták a műveletet. Általában 15-20 rendből készült el a döngölt fal, melynek tetejére nádat vagy vesszőket helyeztek, hogy erre a fődémgerendákat feltehessék. Az elkészült falat kiverték, azaz megsikárolták, hogy az eső ne porlassza.⁶³⁴

165. Rakott falú sütőház fonott színnel a mezősgéi Visában (1999)

166. Tető nélkül maradt rakott falú ház pusztulása Visában (1999)

167. Rakott falú ház építése a szilágysági Nagyderzsidán (Romulus Vuia, 1928, ENM)

168. Rakott falú ház pusztulása Visában (1999)

631 Dr. Kós 1989. 87.

632 Dr. Kós 1989. 89–90.

633 Terepkutatás: 1999–2012.

634 Dr. Kós 1989. 87–88.

169. Hantfalú ház a Borsa menti Borsaujfaluban (2008)

170., 171. Vályogfal kőalapon a mezősegi Kolozson (Bak Ágnes, 2010)

Dr. Kós Károly Gyekén és Pókán talált ilyen falazatokat, de kimutatható használatuk Mócson, Köbölkúton és más mezősegi falvakban is. Véleménye szerint ezzel a technikával a XIX. század végétől egészen az első világháborúig kísérleteztek, majd újra általánossá vált a rakott falak használata.⁶³⁵

Vert falas házak épültek a XX. század elején a Maros menti Sáromberkén is. A szolgabírói hivatal által 1912-ben kibocsátott építkezési engedély szerint ennek címzettje, Mózes Péter, „egy 12 m hosszú, 4,5 m széles vert föld fal, cserép fedellel ellátandó lakóházat, 4 m hosszú és 4 m széles vert föld fal, cserép fedellel ellátandó nyári-konyhát, 8 m hosszú és 4 m széles fenyőfa fal, cserép fedellel ellátandó csűr és istállók egy fedél alatt és árnyékszékét” építhetett.⁶³⁶

A hantfal szabályosra vágott agyagos föld hasábköbökkel készül. A XIX–XX. század fordulóján épült

hantfalú, szalmával fedett házat Borsaujfaluban dokumentáltuk.⁶³⁷

A földfalak legfejlettebb technológiáját a vályog jelenti. Szalmával, pelyvával kevert sarat, agyagot kocka alakú formákba préselnek. A formát kézzel vagy rongygyal bevizezik, majd a vályogot kifordítják, *vetik*, és élére állítva, egymásra rakva napon tovább szárítják. Ezt követően úgy falaznak a vályoggal, mint a kiégetett téglákkal. A vályogból 40–80 cm vastag falakat raktak, minél magasabbra tervezték a falat, annál vastagabban falaztak. A téglához hasonlóan kötésbe rakták. Habarcs helyett kötőanyagként híg sarat alkalmaztak. Használták vázszerkezetű házak falainak kitöltésére is.⁶³⁸

Az egyik legkorábbi írott adat vályogtégla használatáról a Maros menti Marosszentkirályról származik: 1745-ben „föld tégláb(an) rakott sendelyes fedelű hintó szín, fenyő gerendás, padlásazatlan”.⁶³⁹ 1792-ben Apahidán állt egy „Második Fogado ... Mester Ember munkája áltól, kő, Téglá, és Vájog épület, és jo sendelly fedéllel takarva, jól meg tapasztva, és jól fel készített”.⁶⁴⁰

Az általunk tanulmányozott területen a vályog leginkább az Erdélyi Mezőség különböző falvaiban tűnik fel, Kolozson a XIX. század végén kúria méretű parókiák építésére is használták. A mezősegi vályog 15×15×35 cm-es méret körüli. Kolozs környékén, Bózsban 12×24×48 cm-es méretben cigányok vetették a vályogot.⁶⁴¹ A vályog használata igen elterjedt a Partiumban és a Szilágyságban, ennek hatására a Kalotaszegtől északra fekvő, délkelet-szilágysági falvakban épültek vályogházak. Itt használták a legkisebb, a 30×15×8 cm-es vályogtéglat.

Kőfalak

A kőfalak elterjedése a falvak lakóház-építészetében általában egyes településekhez vagy kisebb régióhoz köthető. Ritka, hogy nagyobb területeken általánossá váljon használatuk, hisz előállításuk költségigényesebb volt, drágább, nehezebben kitermelhető vagy előállítható, esetleg messzebből szállítandó anyagok használatát és komolyabb mesterségbeli tudást igényelt. Előzményként természetesen a városok polgári és a falvak főúri és egyházi építkezéseire tekinthetünk, ahol a kő használata a kora középkortól folyamatos, de távolról sem kizárólagos. A kő használata a faépítkezést még a városokban is csak fokozatosan szorította vissza.⁶⁴² Az első falusi környezetben álló kő udvarházak a források tanúsága szerint a XV. század vége felé jelentek meg: 1479-ben Kendilónán, 1483-ban Vízaknán és Szentmargitán írtak össze köépületet.⁶⁴³

637 Terepkutatás: 2008.

638 Barabás–Gilyén 1987. 63.

639 SzT X. 385.

640 SzT XII. 810.

641 Ciobănel–Drogeanu 2011. 301.

642 Entz 1994. 21–66.; Entz 1996. 25–217.

643 Entz 1996. 143.

635 Dr. Kós 1989. 88.

636 A Marosi Felső Járás főszolgabírójának 2750/1912. számú véghatározatát Vajda András jóvoltából tanulmányozhattuk.

A dél-erdélyi szász területeken már a XVI. században feltűnnek falusi környezetben is kőházak. Ezt igazolja egy, a szakma által méltatlanul mellőzött forrás, Szalárdy János 1660 körül megírt *Síralmas Magyar Krónikája*. Szalárdi az 1594 előtti boldog és az azt követő szomorú időket állítja szembe, méltatva az akkori utazó számára szokatlan tény, nevezetesen azt, hogy a Szászságon a „szegénység”, azaz a falvak földművelő lakossága „által falunkint épített sőrő cserepes és sok kőházak (...) a népnek akkori értékes és boldog állapotját eléggé prédikálják”. Ezzel szemben a Báthori Zsigmond-féle felelőtlen döntések és a XVI–XVII. század fordulójának pusztításai miatt „a Szászságon levő friss kőépületeknek fennálló pusztá kéményei, az égés és régen pusztában való állás miatt romladozott kőfalai, melyek im ötven s hatvan esztendőktől fogva meg nem épülhettek”.⁶⁴⁴ Kelnekről XVI. századi kéthelyiséges kőházzal tudunk,⁶⁴⁵ bár a ház tulajdonosának társadalmi hovatartozása nem tisztázott. (Nem kizárt, hogy a kelneki parasztvárban vagy ennek környezetében álló épületre vonatkozik az adat.) 1573-as évszám áll a többszörösen átépített keresztényszigeti Drothleff-ház kapuja fölött is.⁶⁴⁶ A XVIII. században a Brassó, Kőhalom, Nagysink és Segesvár közelében levő gazdagabb falvakban már nagyobb számban álltak kőfalazatú vagy kőből és téglából vegyesen falazott házak. A kő és később a téglaterjedését faluhelyen is gyorsították azok a városi községi rendszabályok, melyek a tűzvédelem érdekében vagy az erdők fogyása miatt tiltották a faépítkezést.⁶⁴⁷ Az így kialakuló mesterségbeli tudás, melynek birtokosai között szép számmal akadtak falusi kőművesek is, lehetővé tette az új technológiák alkalmazását. Megfigyelhető, hogy a nehezebben kitermelhető és szállítható, nehezebben falazható és ezáltal drágább kő helyett ezen a területen a helyben is előállítható téglá lett a XIX. századtól a falazatok általános építőanyaga.

Székelyföldön ritka a kőfalú ház, kivételt képez a Homoród mente, ahol a kőépítkezés az uralkodó. Szórványosan találunk kőépületeket Háromszék déli sávjában Lisznyón, Bikfalván, Illyefalván, Kököson, Sepsiszentkírályon és máshol. Udvarházak építésére Háromszék teljes területén használtak követ. Kisebb számban ugyan, de előfordulnak kőépületek Udvarhelyszéken Csehétfalván, Siménfalván, Rugonfalván, valamint a Nagy-Küküllő völgyében. A Székelykeresztúrhoz közeli falvakban gyakrabban találunk szász hatású kőépületeket is (Nagygalambfalva, Kisgalambfalva, Újszékely).

A legtöbb ma még álló Homoród menti kőfalú ház a XIX. század második felében épült, de szórványosan találunk XVIII. századiakat is (Székelyzsombor,

644 Szalárdy 1980. 80–81.

645 Roth 1924. 238–260.

646 A művészettörténeti kutatás eredményeinek hiányában csupán feltételezhetjük, hogy a ház egyes részei a XVI. században épültek.

647 1769-ből származik az a nagysinkai határozat, mely szerint „ezentúl senki sem építsen a régi káros szokás szerint, fából úgy, hogy fatörzsre fatörzsre rak, hanem vagy téglával, vagy kővel építse házát, ha arra nem telik, gerendakeretbe foglalt vesszőfonatos falakkal, mert az erdők fája nagyon megfogyatkozott”. (Sabján–Buzás 2003. 46.)

172. Kőfalú szász házak Homoróddarócon (2013)

173. Kőfalú ház az udvarhelyszéki Homoródszentpálon (2009)

174. Kőfalú csűr az udvarhelyszéki Abásfalván (1999)

Homoródalmás, Homoródkeményfalva, Abásfalva, Homoródszentmárton, Újszékely).⁶⁴⁸ 1715-ben már a gazdagabb Homoród menti unitárius falvakban (Városfalva, Jánosfalva, Homoródszentpéter, Homoródszentpál, Homoródszentmárton, Homoródalmás, Karácsonyfalva, Oklánd) és ezeken kívül Vargyason és Székelyderzsben is állt kőfalú parókia.⁶⁴⁹ Az unitárius egyház javainak összeírása ugyanakkor arra is utal, hogy a kőfalazatokra való áttérés még az egyes épületeken belül is fokozatosan történt, több parókia ugyanis részben kő-, részben boronafalas szerkezettel épült, az egy fedél alatt levő lakóházak között pedig ott állt a bejárást lehetővé tevő ereszt (pitvar). Homoródszentmártonban „*Parochia kettő egy fedél alatt, egyik kőből való, pincze alatta, a másik fából való*”. Székelyderzsben az összeírók az alábbiakat jegyezték fel: „*Parochia kettő egy fedél alatt sendelysek, egyik fa, alatta pincze, a másik kőből való hozzá foglaltott kőkamarával*”.⁶⁵⁰ Ugyanennek a háznak az 1798-ból származó részletesebb leírása világossá teszi, hogy a boronából, illetve kőből épült „házak” azaz lakóhelyiségek között deszkafallal zárt tornác (feltehetően egy eresz), ebből leválasztva, a kémény alatt egy kamra és deszkával leválasztva egy második kamra is állt.⁶⁵¹ A vegyes falazatú épületek boronafalait a későbbi átalakítások során szintén kőfalazatokra cserélték. A falak közötti összeszövés hiánya így lehetővé teszi az egymást követő építési periódusok beazonosítását.⁶⁵² Orbán Balázs, aki ritkán vállalkozott népi építészeti leírásokra, szintén fontosnak érzi, hogy felhívja a figyelmet arra a Székelyföldön különlegesnek számító helyzetre, hogy a Homoród menti házak nagy része cseréppel fedett kőház.⁶⁵³

A Homoród menti kőfalazatok⁶⁵⁴ általában szabálytalan folyami, vulkáni eredetű kőtömbökből készültek, melyeket kisebb hasított tömbökkel és, a nyílások mentén, téglával vegyítettek. A külső falsík mentén nagyobb kőtömböket helyeztek el, a köztük kisebb darabokkal töltötték ki.⁶⁵⁵ A használt kötőanyag a mészhabarc. Vastagságuk 40-60 cm közötti, ritkábban, elsősorban

korai épületeknél ennél vastagabb falakat is találunk. A Homoród menti kőépítészet kialakulásához, a vidék gazdasági ereje és gyors polgárosodása mellett, a szász Kőhalomszék közelsége, mintaadó hatása és a környék gazdag kő- és mészkőlelőhelyei is hozzájárultak. A homoródalmási adatközlők a kőfalak építésekor szokásos kőművestechnika mellett az ún. *forró mész* használatához kapcsolódó módszert is emlegetik. Ez utóbbi esetben mintegy 1-1,2 méter magasságig zsaluk közé felrakták a köveket, majd erre öntötték rá a homokkal összekevert forró meszet (*szuavatot*). A mész megkötéséig a zsalukat nem bontották le, majd egy-két hét múlva folytatták az építést.⁶⁵⁶

Homoród mentéhez hasonlóan a XIX. század folyamán Bardócz fiúszéken is egyre gyakrabban építettek kőfalú házakat. Erdővidék Udvarhelyszékhez tartozó falvaiban (Felsőrákoson, Erdőfűlén, Vargyason és máshol) a kőfalazatok elterjedését gátolta a helyi vetésű, könnyebben elérhető téglá használata.

Szintén szász hatásnak köszönhető, hogy a XIX. század során már a Nagy-Küküllő menti falvakban is egyre nagyobb számban építettek kőházakat, habár itt a faépítészet megőrizte uralkodó jellegét. Kisgalambfalván például az itt élő kőművesek nagy száma és egy 1830-ban bekövetkezett tűzvész eredményezte a falu szinte teljes újjáépítését, melynek eredményeként itt is, akárcsak városi környezetben, oromfalas vagy csonkakontyos kőházakat építettek.⁶⁵⁷

A kőfalú házak elterjedését elősegítette az udvarhelyszéki mészégetés, mely elsősorban Homoród mentén és Bardócz fiúszéken jelentett megélhetést a helyi mesterek számára. Homoród mentén a mészégetés múltja Homoródalmáson, Homoródkeményfalván és részben Lövétén mutatható ki, de égetett mésszel kereskedtek oklándi, homoródszentpáli, homoródszentpéteri, homoródvárosfalvi, homoródújfalusi, homoródbásfalvi és homoródkeményfalvi, homoródjánosfalvi, székelydályai lakosok is. Bardócz fiúszéken Erdőfűlén, Száldoboson és Vargyason égettek meszet.⁶⁵⁸

Vargyas határában, a települést a Homoród mentével összekötő út mentén, ma is tizenegy, javarészt családi kötelekekre épülő csoport foglalkozik hagyományos mészégetéssel. A mészégetők a terep adottságait kihasználva, részben földdel borított, kővel és hőálló téglával kirakott, henger formájú, felülről nyitott katlanok. A mészköveket a katlan alsó szintjén kialakított, kőfalazatú rézsűvel és fedéllel ellátott bejáratú nyíláson keresztül kezdik rakni, majd felülről folytatják. A katlan

648 Felmérésünk kutatási módszertana elsősorban mestergerendán vagy oromfalon elhelyezett feliratok alapján tette lehetővé a házak datálását. Az épületek részletes falkutatására nem nyílt mód. Ezért nem kizárható, hogy némely ház kőfala akár korábbi épület része lehetett.

649 Molnár B. 1999. 152–164.

650 Molnár B. 1999. 152., 157.

651 LIPVJ I. 1788–1789. 625.

652 Az egymást követő építési periódusok elkülönítését lehetővé tevő házak tévesztették meg Gyöngyössy Jánost, aki azt a következtetést vonta le, hogy a XVIII. században még jelentős számban használtak egyhelyiséges kőházakat Homoródkeményfalván. (Gyöngyössy 2012. 4–8.) Mint a korábbi fejezetben kifejtettük, ekkor már a több lakóhelyiséges ereszes ház széles körben elterjedt volt, még a zselérek körében is ritkának bizonyult az egyhelyiséges épület. Azok a tehetős gazdák, akik megengedhették maguknak a kőfalú ház építését, természetesen az átlagos vagy átlagosnál magasabb lakáskultúrának megfelelően többhelyiséges, differenciált funkciókkal bíró ereszt, kamrát, esetleg oldalházat is magukba foglaló épületben éltek, csakhogy ezen helyiségek egy részét még fából építették.

653 Orbán Balázs 1868. 165.

654 Lásd szintén: Furu 2011a. 42–43.

655 Balassa M.–Furu 2007. 311., 2011a.

656 Vass 2007. 559. Homoródalmási adatközlők olyan falazási technikát is ismertettek, mely szerint kötőanyagként oltatlan meszet is használtak, melyekkel a köztük kitömték, majd a falat meglocsolták, és néhány napot vártak a 30-40 cm magas szakaszok megszilárdulására. Egyesek szerint a külső nagyobb kőtömböket szabadon falazták, mások zsaluk használatáról beszélnek. (A helyi kutatás megfelelő bontási tapasztalat hiányában a fenti állításokat nem erősítette meg.)

657 Orbán 1868. 27.

658 Kinda 2007. 581.

megrakása egy munkanapot vesz igénybe, kívül a katlan kerülete mentén kisebb köveket raknak, belülre kerülnek a nagyobb darabok, melyekkel a tűzteret fokozatosan leboltozzák. A tűztér fenekén hosszabb kötömbökből ún. rostélyt⁶⁵⁹ alakítanak ki, ezzel megkönnyítve a tűz megrakását. Méteres rönkökre vágott fával gyűjtanak be, 36 órát folyamatosan égetik, majd 24 órát hűlni hagyják. Ezután következik a terhelés, az égetett mész kivétele. Egy ilyen rostélyos katlanba 15 tonna mészkövet raknak be, melyből kiégetés után 7,5-8 tonna égetett mész lesz.⁶⁶⁰ A mészkövet a begyújtás előtt néhány nappal a környező legelőkről, erdőkből szedik össze, a környékbeli bányákat ugyanis a mészégető csoportok napjainkban nem használhatják. A berakás előtti napon a tűzifát is odaszállítják.⁶⁶¹

A kőfalak használata, egyrészt az alapanyag beszerzése, valamint a stabil, magas kőfalak rakásához szükséges mesterségbeli tudás hiánya miatt, Közép-Erdély népi építészetében is csak szóróványosan terjedt el. Néhány kőben gazdag terület kivételével (Torockó, Kide, Kalotaszeg egyes részei) kőből csak az alapokat vagy a lábazati falakat rakták.

Torockón az egyik legelső ma ismert kőfalú épület egy XVIII. századi uradalmi malom molnárháza.⁶⁶² 1750-ben Bartók Ferencz, egy tehetős torockói verőtulajdonos, aki a falu vezető tisztségeit is viselte, kőházba költözött, ennek helyét még nem sikerült azonosítani.⁶⁶³ Kőfalú lakóházak⁶⁶⁴ nagyobb számban először a XIX. század első felében épültek; elterjedésükre a polgári törekvések és gyakran megismétlődő tüzesetek hatására az 1870-es, 40 portát elpusztító tűzvész után kerül sor. A 60-80 cm vastag kőfalak rakásánál egyaránt használtak nagy, megmunkálatlan mészkötömböket és hasított kőhasábokat, lapokat – a közeli kemény mészkősziklák kőfolyásai bőven szolgáltatnak helyi anyagot. Általában a falak külső felületét rakták meg nagyobb tömbökből, a belsejét pedig apróbb anyagból töltötték ki. Megfigyelhető, hogy a mészhabarccsal összeillesztett kötömbök közé gyakran falaztak törmelék téglát, a nyílások, ívek, párkányok építéséhez pedig elsősorban téglát használtak. A szájhagyomány őrzi a forrómeszes falazás emlékét, ugyanezt sejteti egyes kőfalakban talált igen szilárd habarcs vizsgálata is.⁶⁶⁵ A falakat kívül-belül mészhabarccsal vakolták, majd meszelték. A torockói polgári házak tartozékaiként megjelentek a szomszédos Székelyhidas kőbányáiból származó, sárgás, puha mészkőből kifaragott ablakpárkányok, íves ajtókeretek, lépcsők és lábazati kőlapok. Nem meglepő, hogy a korábban fa- vagy sövényépítkezésű, a Székelykő Torockóval átellenben levő nyugati lejtőin található Székelyhidas lakossága

a XX. század első évtizedeitől kezdődően egyre gyakrabban kezdett kőfalú házakat emelni. Természetesen leginkább a saját bányáikból származó, könnyen megmunkálható, puha mészkötömböket használták falazásra, ám épületeikben a torockói polgári házak tömeg- és térfogatarányait követték.

Megállapítható, hogy a Székelykő tövében levő kőbányák és a Tordai-hasadék kőfolyásainak közelsége ellenére Aranyosszék falvaiban a kőépítkezés nem terjedt el, kőből legfeljebb az alapok, a lábazati falak és az alapincézett házak pincéi készültek.

A Maros alsó folyása mentén, az Erdélyi-szigethegység déli határvonalán Bokajfelfaluban, egykori olasz betelepülő családok hatására, a vidék építészetétől elütő kőépítkezés terjedt el. A lakóházak mellett kőből készültek a csűrök és a kisebb melléképületek is, sőt egyes épületeket alacsony tetőszöggel kialakított kőlapokkal borított tetővel fedtek.⁶⁶⁶

Kalotaszegen a kőfalú ház ritka, előfordulásuk az Alszezen és a Nádas mentén (Magyarvaskő, Gyerővásárhely, Sztána, Méra, Vista, Szucság), illetve Magyarlónán, Magyarfenésen és Tordaszentlászlón gyakoribb, nagyobb részük XX. századi, újabb épület.⁶⁶⁷ A kőfalak használata lakóházaknál elsősorban a pincék és a kétszintes házak alsó szintjére korlátozódott.⁶⁶⁸ A tulajdonképpeni fő lakószint alatt elhelyezkedő, gyakran a földből teljesen kiemelkedő, az élet minden tevékenységének teret adó helyiségek falai a XIX. század végén és a XX. század első évtizedeiben készült házaknál már szinte kizárólag kőből készülnek.

A kőépítkezés jelentős közép-erdélyi központja a Borsa völgyi Kide. Az itteni kőbányák már a XVIII. század előtt is szolgáltatottak kőanyagot a térség templom- és kastélyépítkezéséhez, Kidei Sípos Dávid kőfaragó művésze pedig messze túlmutat szülőfaluja szűk határain.⁶⁶⁹ Nem meglepő, hogy a kőfalazatok Kide népi lakóházainak építkezésében is vezető szerephez jutottak. Már XVIII. századi források bizonyítják egyrészt a kidei kőfalú házak meglétét, másrészt a kidei kőművesmesterek környező építkezéseken való jelenlétét. Vargha László, negyvenes években végzett kutatásaira alapozva, részletesen szól a kidei kő bányászatának és a kőfalak készítésének módzatairól, de számot ad a kidei kőműves mesterek környező falvakban kifejtett tevékenységéről is.⁶⁷⁰ Kideben a 4-60 cm vastag kőfalakat hozzáértő kőművesek rakták. Kötőanyagként *sarat* használtak, azaz földet homokkal (*porond*) vegyítettek. Ritkábban habarcsot, *maltert*, *kulimánt*, azaz mészből és homokból készült keveréket is előállítottak. A legnagyobb köveket a sarkokhoz rakták, ezek mérete határozta meg a sor magasságát. A sorok egyenletessége érdekében különböző nagyságú köveket

659 Kinda 2007. 587.

660 Terepkutatás: 2010, vargyasi mészégető mester, 60 éves adatközlő.

661 Kinda 2007. 585–586.

662 Furu 2006. 77–78.

663 Zsakó 1944. 13.

664 Furu 2010. 370.

665 Both István, 47 éves torockói lakos közlése.

666 Oana Țiganea helyszíni kutatásai és felmérései (TTA adattár).

667 Furu 2006. 28.

668 Gyakrabban használtak követ a csűrök istállóí, pajtái vagy gabonások, kamrák és természetesen kerítések, támfalak építésére.

669 Murádin 1994.

670 Vargha 1999. 32–38.

175. Kőfalú kamra és kerítés Kézdiváradon (2010)

176. Kőfalazat a kalotaszegi Sztánán (2005)

177. Kőfalú ház a Borsa menti Kidében az 1940-es években (Vargha 1997. 99. kép)

kötésben raktak egymásra. Az ablakok felett boltozatokat raktak, de a külső falsíkon általában egyetlen nagyobb kővel hidalták át a nyílást.⁶⁷¹

Nemcsak a Borsa völgyében, azaz Csomafáján, Borsaújfaluban, Fodorházán, Bádokon és Borsán állnak ma is kőfalú házak, hanem Kis- és Nagyesküllőn, Páncélcehben, Dobokán, Alsó- és Felsőtőkön, Esztényben és a Kis-Szamos menti nagyobb községekben is.

Tégla falak

Téglát lakóházak építéséhez Erdélyben először városokban alkalmaztak. Brassóban, Nagyszebenben már a középkorban sem volt példa nélküli a téglafal, Nagyszebenben a XIV–XV. században lakóházak építéséhez téglát is használtak.⁶⁷² Kolozsváron a XV. században a vagyonosabb családok kőfalazatokkal vegyesen, ívek, nyílások kialakításához téglát is alkalmaztak,⁶⁷³ bár a városban a fő építőanyag továbbra is a fa, illetve a kő volt.⁶⁷⁴

Falvakban, kisvárosokban a téglafalazatok először a déli szász településeken jelentek meg, ahol a XVI–XVII. században a kőfalakkal vegyesen, majd függetlenül is alkalmazták. A XVIII–XIX. században az említett területen a legtöbb ház már mindenhol téglafalazattal épül.⁶⁷⁵ A XIX. század elejétől kezdve a Beszterce környéki szászok is használtak téglát.

Az egyik első adat, melyben téglavetést említenek, a Nagy-Szamos menti Csicsókeresztúrról 1572-ből származik: „*az három téglá vetew kyk az vrwnk ew Nagysaga penzet fel vetek meg maragyanak es az téglá cynalasba zorgalmatosok legenek*”.⁶⁷⁶ Dési téglaegetőkről is több feljegyzés tanúskodik.⁶⁷⁷

A nagyobb városokban vagy vidéki, jelentősebb építkezések mellett téglavető színeket létesítettek. Itt általában vándorcigányok vetették és égették a téglát. Ez a technológia még az ezredfordulón is élt. Torda határában, Kükküllőváron és Háromszéken a közelmúltban is feltűntek ilyen téglaegető csoportok. Innen származik a cigánytégla elnevezés, mely az egyenlőtlenül kiégetett, puhább téglát jelenti.

A Kis-Kükküllő mentén a téglát a XIX. század első felében a jó minőségű, egyre drágább faanyag ellensúlyozására kezdték lakóházak építéséhez használni, de templomok építésére már XVI. századi és ennél korábbi adatokkal is rendelkezünk.⁶⁷⁸ Gógánváraljáról és Sárosról már korábban is rendelkezünk olyan írásos adatokkal, melyek a téglavetésről, téglaegetésről és téglafalrakásról tanúskodnak. 1737-ben Széplakon „*az Aszszony Házában*

671 Vargha 1999. 37.

672 Fabini 1982. 76–78.

673 Magyar u. 14. sz. lakóház.

674 Entz 1996. 61., 118–119.

675 Capesius 1977. 31–34.; Butura 1989. 145–154.

676 SzT XII. 626.

677 SzT XII. 458.

678 Az ádamosi templom tornyába 1571-es évszámmal datált téglát falaztak be.

... téglából rakott tűzhelly fundamentumra föttösön fényes veress kájhákból laposs rud vasra rakott szorított csipkés és gombos tűzellő kementze” létéről szólnak.⁶⁷⁹ A téglát sokáig csak cigányokkal vették, neve *vizestégla* volt, ugyanis az agyagot, hogy csúszós legyen, vizesen nyomkodták a formákba, kézzel *kaparták* le, majd téglákkal *ingezett*, letapasztott *tábori kemencékben* égették ki. 1890-ben alapította Dombón Somogyi Sándor az S.T. bejegyzésről felismerhető téglákat gyártó gyárát.⁶⁸⁰

Téglavető színek álltak 1627-ben a nyárádmenti Lőrincfalván, 1740-ben a Kolozsvár melletti Szamosfalván. Minden bizonnyal nemesi és fejedelmi építkezéseket szolgáltak 1647-ben Marosillyén: „Az Czűrön kiuül az patak mellet Rágjon egi husz ölnj téglá vető szín” és 1694-ben Kőváron: „Tégla vető Szinis volt ott, de Tégla nincs most benne”.⁶⁸¹

A szász területekkel nyugatról határos Erdélyi-Hegyalján már a XIX. századtól jól nyomon követhető a téglahasználata.⁶⁸²

A téglahasználat Közép-Erdély többi területén a népi építkezésekben viszonylag ritka, és elsősorban a XX. század hozadéka. A polgári hatásra épülő nagyméretű házak vagy a kisebb házak utólagos kiegészítéseinek anyaga. Kalotaszegen a XX. század első felében elterjedése elsősorban a vasútvonal mentén – azaz a Nádas völgyében – figyelhető meg, később a többi vidéken is gyakoribbá válik. Torockón és Aranyosszéken szintén a XX. század első évtizedeiben jelent meg, de használata még a század végén sem válik általánossá. Mezőségen, a Szamos völgyi átmeneti övezetben csak az ötvenes, hatvanas évek nagy átalakulása során válik uralkodó épületanyaggá az ekkor már könnyebben szállítható téglá.

Székelyföldön a XIX. századnál korábbi téglafalazatokkal Bardóczi fiúszéken, a Székely Partiumban és ritkábban Homoród mentén találkozunk. 1699-ben Szentdemeteren „*vagyon nyolcz fásokra csinált téglá vető szín*”.⁶⁸³ Erdővidéken a nagybaconi tégláégetőkből származó, könnyen hozzáférhető téglá biztosított anyagot nemcsak a házakhoz, de a csűrökhöz és a díszes téglakerítésekhez is. Magyarzsákod, Székelyvécke XIX. századi téglafalai kőlabazatra épültek, elterjedésük szintén a szász téglaházak mintaadó közelségéről árulkodik. Homoród mentén a téglát, részben kővel vegyesen, vékonyabb válaszfalak és oromfalak esetén önállóan is falazták, de ismert néhány egészében téglából épült ház is (Székelyzsombor). Háromszék déli fekvésű falvaiban már a XIX. század végén épülnek szórványosan téglaházak, és nagyméretű, nyeregtetős téglacsűrök is. 1864-ben Gyergyószárhegyen jegyezték fel: „*igen jo cserép és téglát készítenek melyből sok szegény székely atyafi tartya fent családját*”.⁶⁸⁴

679 SzT XII. 632.

680 Dr. Kós 1989. 133.

681 SzT XII. 497.

682 Dr. Kós 1989. 133.

683 SzT XII. 497.

684 SzT XII. 255.

178. XVIII. századi kőfalazat Torockón (2012)

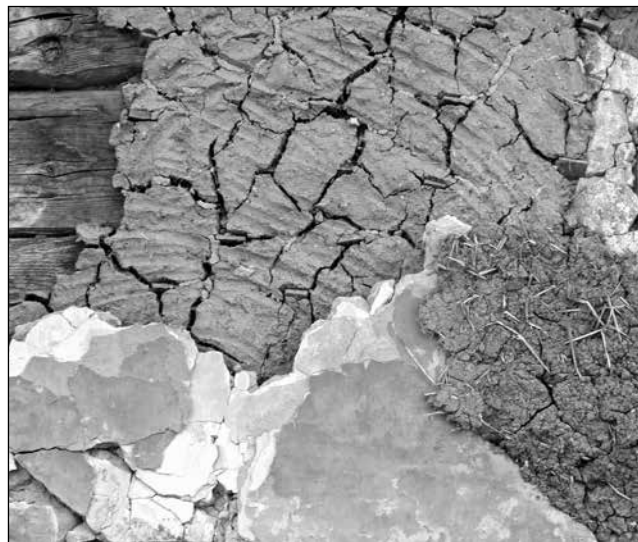
179. Téglafalú ház Szászdályán (Eugen Vaida, 2015)

180. Díszített, vakolatlan téglafalú csűr Csobotfalván (Esztány Győző, 2014)

181. Vegyes falazatú ház a fogarasföldi Vádon
(Balassa M. Iván, 2013)

182. Tapasztás rétegei Kézdiszentléleken (2008)

A falak tapasztása, vakolása

A házak falait hagyományosan agyaggal tapasztották, majd meszelték. Ez a technika Erdély teljes területén általános volt. A falak tapasztását ritkábban keményfa ékekre⁶⁸⁵ (Torockó, Székelyföld és máshol), de a fűrész-malmok elterjedését követően szinte kizárólag a boronákra szegezett lécekre (Kalotaszeg, Aranyosszék) vitték fel.⁶⁸⁶ A tapasztás két vagy három rétegben készült, az alsó volt a legvastagabb, melyet polyvával kevert agyagból keverték.⁶⁸⁷ Az agyag száradása következtében az első rend napokon belül megrepedt. A második, vékonyabb rétegbe a polyva mellé tehén- vagy lótrágyát is keverték, tudunk lószőr használatáról is. A második rend tömítette a nagy repedéseket, az ezen keletkező repedések már vékonyabbak. A harmadik rend a végleges, ezt hívták simításnak vagy sikárolásnak. Ebbe gyakran keverték homokot, esetleg meszet is.

Kalotaszegen a XIX. század első felében épült lakóházak kisméretűek voltak, a padlókat döngölt földdel alakították ki, a ház falait kívülről sem mindig tapasztották. A belső falak tapasztására és meszelésére Kalotaszeg tizenkét falujában a bocsi fehér agyagot használták. A tapasztás műveleteiről Malonyay a magyarókeri Szűcs

Andrást szólaltatja meg. Tőle tudjuk, hogy a lágy sarat szalmás pelyvával összekeverik, megtapodják. A boronafalat előkészítik, azaz megpockolják: vésővel nyílásokat hasítanak, amibe keményfa ékeket, pockokat vernek. A falra erős kézmozdulatokkal felverik a sarat, előbb kívül, majd, amikor kívül megszáradt, belül is. A simítást simítózsinda (zsinde) segítségével végzik, majd, ha a fal kiszáradt, az asszonyok kézzel, tenyérrel lóganéval kevert sárgafölddel sikárolják. Meszelés helyett is agyagot használnak: „Fehér agyagot, olyan kékesgyöngy színű fehér agyagot oláhnék hordanak le a hegyből, Bocsból s adják pityókáér’, törökbuzáér, akkorákat, mint egy cipó, – avval fehérítjük a házfalat, söprűvel. Mer’ vót fene, meszelő, a régi világba!... A bocsi cipót megtörik, cseberbe, aztán elkeverik, míg olyan lesz, mint a mész, aztán verik, seprűvel, a ház ódalához”.⁶⁸⁸ A kalotaszentkirályi határból, a Tölgypatakról származó kékagyagot a meszelés színezésére használták, tudjuk meg Jankótól.⁶⁸⁹

A mészhabarccsal falazott kőfalú házakat meszes vakolattal vakolták. XVIII. századi példákat ismerünk a Szászföldről, Háromszékről, Erdővidékről, Homoród mentéről. Fafalú házaknál meszvakolat csupán a polgárabb hatású épületeken jelenik meg a XIX. század végén, a XX. század elején.⁶⁹⁰

Megjegyezzük, hogy a tapasztás és a vakolás kivitelezésében egyértelműen elkülönülő táji változatokat nem fedezhetünk fel.

685 Malonyay 1907. 92.

686 Malonyay 1907. 99. „Elsőben is bétapasztottuk a házat kívül belül. A boronafák nem tartják a sarat, hát léceket szegezünk azok ódalára úgy keresztbe, félen (ferdén) menőt. Bétapasztottuk a padlás deckáit is fejjel, hogy fogja a meleget, meg hogy ne zakatoljon, ha jár valaki a hiuban.

687 Ciobănel–Drogeanu 2011. 314–315.; Vuia 1975–80. 109.; Barabás–Gilyén 1987. 151–152.

688 Malonyay 1907. 89–92.

689 Jankó 1892. 61–62.

690 Napjainkban gyakori az épületek utólagos cementes levakolása.

Födémek

Síkfödémek

A pince és a lakószint közötti, illetve a lakóteret a padlástól elválasztó vízszintes térelhatárolásra általában ugyanolyan rendszer szerint készült szerkezeteket használtak, megjegyezzük viszont, hogy a pince fölötti földem intenzívebb terhelésének eleget téve, ezeket nagyobb méretű és nem ritkán keményfa gerendákból alakították ki. A mestergerendára támaszkodó – vagy mestergerenda nélküli – deszkafödém a Kárpát-medencében mindenhol a népi belső terek legjellegzetesebb eleme. Széles körű alkalmazása Erdélyt is jellemzi, elterjedése már a XVI. században kimutatott.⁶⁹¹

A XV. század végén a lakóépület alatt egyre szélesebb területen jelentek meg pincék.⁶⁹² Ezeket deszkával borított fafödémekkel fedték. Az agyagkemencéket felváltó csempés tüzelőkkel rendelkező helyiségek mennyezeti borítására szintén deszkafödémeket használtak. Hozzá tesszük, a járószintként is használt pincei földémeket vas- kosabb, esetleg sűrűbben rakott gerendák tartották.

A szászöldi Nagysinkről ismerjük a vidék egyik legkorábbi, másodlagosan elhelyezett pincegerendáját 1647-ből.⁶⁹³ Egy 1600-ból származó szombatfalvi adat deszkával *padlásolt* házról tudósít.⁶⁹⁴

Fűrészelt fenyődeszkát a Kárpátok hegyvidéki övezeteiben sokféle állítottak elő. Már a XVII. században híres volt az udvarhelyszéki két Oláhfalú, azaz Szentegyháza és Kápolnásfalú. Bethlen Gábertól a falvak deszkaszállítás kötelezettség terhe mellett 1614-ben kiváltságokat nyertek,⁶⁹⁵ egy 1627-ben keltezett fejedelmi szabályozás a deszka méreteit is meghatározta: hossza két öl, szélessége két arasz, vastagsága másfél ujj volt.⁶⁹⁶ Készült deszka a Gyergyói-medence falvaiban is, mellyel a Maros menti területeket látták el. Deszkát tutajoztak az Aranyoson is, erről tanúskodik az alábbi, 1818-ból származó forrás. Hadréven „*egy Tutajjal Kereskedő Tutajos gazda több mint ezer szál deszkát tőkénként Tutaj formába öszve kötvén ezen rendfelett nagy Tutaját másod magával a vízen lefelé kormányozván az Aranyos vizén ... nem bírván másod magával rend felett nagy Deszka Tutajjával, vgy hozzá csapott irt Malmamhaz, hogy az azon Szempillantatban izre porrá törettetvén, a vízen el szórva darabonként el ment. A víz a Malom alá hajtotta a Deszka Tutajokat, 's ugy rontotta öszve az Malmot*”.⁶⁹⁷

691 Sebestyén 1998. 70.

692 Benkő E. 2001. 378.

693 Machat 1995.

694 „*az ház hearol zallott ala (...) azelot walo nap dezkat keres wala, hogy neki hazat kell padlani.*” (SzOkI ú.s. III. 220., idézi Benkő E. 2001. 379.)

695 Orbán 1868. 72.

696 EOE VIII. 405., idézi Benkő E. 2001. 379.

697 Szt II. 342.

183. 1648-ban készült mestergerenda másodlagos elhelyezésben az udvarhelyszéki Homoródalmáson (2007)

184. 1676-ban készült mestergerendás földém a kolozsvári szabadtéri múzeum Kászonimpérből áttelepített házában (2014)

Homoród mentén pincefödémek kialakítására használták azt a megoldást, amikor a nagy keresztmetszetű keményfa gerendák közeit (60-80 cm távolságra) keményfa tartókkal, husángokkal kötötték össze, melyeket a gerendákba becsapoltak. Erre helyezték az első réteg deszkát, melyet földdel, homokkal, agyaggal ledöngöltek, majd e réteg fölött alakították ki a deszkapadlót. A XIX. század végén újabb földémeken a gerendákra már léceket szegeztek, majd ezekre támasztották a keresztben elhelyezett rövid deszkákat.

A XVII. századtól falusi környezetben is széles körben épültek földémek. A korai füstös házaknál csak a szobákban (*házban*) épült földém. A füstfogós és füstcsöves kemencék elterjedését követően az ereszt vagy a pitvar légterét is földémmel kezdték elhatárolni. A már korábban is idézett XVII–XVIII. századi orbaiszéki vizitációs jegyzőkönyvek ismételtelen rendelkeztek az

ereszek, pitvarok, kamrák lepadolásáról.⁶⁹⁸ 1798-ban Laborfalván az unitárius oratórium „közönséges ház módjára gerendázva és padolva” volt.⁶⁹⁹ Sepsiköröspatakon a „parókus orator” házának „padlása cserefa gerendákra fenyő deszkából való”.⁷⁰⁰ Nyomáton 1762-ben épült a lelkési ház mestergerendás földeme, melynek „padlászása fenyő deszkából való párkányosan rakva vagy borítva”.⁷⁰¹

A polgári, uradalmi vagy egyházi építkezéseknél készült díszes, XVI–XVIII. századi földemeknek nagy irodalma van.⁷⁰² A falusi otthonokban természetesen ezeknél egyszerűbb kialakításra kell gondolnunk. A fenyőfából bárdolt, majd gyalult gerendákat egymástól nagyjából 90 cm távolságra fektették; ezekre a hézagmentesség érdekében két-három cm átfedéssel gyalult deszkalapokat helyeztek. Esetenként mind a gerendák, mind az alsó deszkalapok szélét hornyolással díszítették, a gerendák éleit, peremét esetleg faragták. Kalotaszegen a földemgerendákat *folyógerendáknak* nevezték, és itt is 90 cm, azaz félölnyi távolságra rakták.⁷⁰³

A XVII–XVIII. században a falusi házakban gyakori volt a földem mestergerendával való alátámasztása. A házak méreteitől függően a *nagyházba* beépített mestergerendának szerkezeti vagy csupán díszítő szerep jutott. A mestergerendát gyakran faragással díszítették, és itt kaphatott helyet az építők nevét és az építés évét hírül adó felirat. A mestergerenda elterjedése nem köthető tájegységhez. Egyértelmű viszont, hogy a XIX–XX. század fordulója körül a mestergerenda használata fokozatosan megszűnt.

Homoródalmáson maradt fenn Erdély egyik legkorábbra datált népi lakóházföldeme. Ez jelen állapotában hét 15×17 cm-es átmérőjű keresztgerendából áll, melyek tengelytávolsága 75–78 cm. A „MICHAEL SZILA/GI ET VDVARELI/ A D 1645” felirat előlről a harmadik gerendán olvasható, ennek mérete különbözik a többitől, 18×17 cm-es, azaz szélesebb. A legutolsó, hetedik keresztgerenda már félig a harántfalban van. A gerendák alsó élei profildíszítettek, a lekerekített éleket meglehetősen mély, szintén kör szelvényű, de az előbbiekhöz képest negatív horony kíséri. A gerendák végein és középen nincs hornyolás. A gerendák közepén található sima, díszítés nélküli rész egyértelműen az egykori mestergerendára való felfekvést szolgálta.

A falkutatás bizonyította, hogy a földem jelenlegi helyén, egy XIX. századi házban másodlagos elhelyezésű, eredeti állapotában a feliratos gerenda mestergerendaként szolgált.⁷⁰⁴ A gerenda díszítési motívumai beleillenek az Erdély-szerte ismert, elsősorban városi

vagy kuriális földemek sorába: Segesváron XVI. századi polgári épületekben, Háromszéken XVII–XVIII. századi kastélyokban és udvarházakban, de még XIX. századi parókiákban is találunk hasonló darabokat.

Kászonimpérben András Pál házának három oldalán faragványokkal díszített mestergerendájának felirata: „C.M.T. ANNO 1678”. Ugyanitt Balázs S. Pál házának mestergerendáján virágmintás faragvány kíséretében az alábbi szöveg olvasható: „EZEN HÁZAT ÉPÍTETTE KÜS MIKLÓS ÉS PÁRJA BALÁZS KLÁRA AZ 1843DIK ÉVBEN MÁJUS HÓNAPJÁBAN”. Nagy Lajos csíkmenasági házának figurális mintát (cethaldísz) is tartalmazó egyik folyógerenda-felirata: „AZ 1830 CSINÁLTAM EZ HÁZAT A JÉZUS KRISZTUSBAN”.⁷⁰⁵

A székelyföldi népi írásbeliség terjesztésének látványos emlékei az 1753-ban épült kissolymosi unitárius iskola mestergerendájának feliratai, melynek mindhárom látható felére faragtak: „A classis gerendáján olvastatnak ezek egy felől: *Scientia radices habet amaras fructus dulcissimos*”⁷⁰⁶ más felől: *Disce puer dum tempus habes, ne tempora perdas*”.⁷⁰⁷ Az also felin: *Rectore Nicolao Székel de Thorda extructa classis 1753*.⁷⁰⁸

Háromszéken a mestergerendák és a mezőben elhelyezett földemgerendák díszítésére, faragására hatással volt a nagyszámú udvarház igényes lakásbelsőjének példája. A torjai Apor-kastély nemrég feltárt és helyreállított, feltehetően 1693-ból származó fa földemgerendái vagy a zágoni Mikes kúria 1632-es keltezésű földeme azt igazolják, hogy nemcsak a mestergerendákat faragták, hanem az e fölött helyet kapó földemgerendákat is, mi több, ezeket egymástól viszonylag kis távolságra, sűrűn, majdhogynem egymás mellé helyezték el. Az ilyen földemek dekoratív hatása különleges volt.

Szintén minden gerendáját faragták a sepsiszentkirályi unitárius parókia középső és utcai szobájának, a középső fogadóhelyiség központi gerendáján pedig az állítató és a mester nevét egyaránt feltüntették. A gerenda alsó felületén ez áll: „ÉPÍTETE AZ UNIT. SZENT MEGYE 1864 Gondnok Sükösd János alatt”, oldallapján: „Építő mester Rákóczi János”. A gerendák alsó lapján három-három, oldalsó lapjain két-két hornyolást véstek, az éleket szintén hornyolták. A vésett hornyok végeit nyílszerű vésett vonalakkal zárták. A díszítés rokon a torjai kastély és a középkori városi polgári házak gerendáinak faragásával, de sokban hasonlít a Homoródalmáson feltárt, 1645-ben készült földem faragására is. Szintén Sepsiszentkirályon mértek fel egy hasonló élhornyolással faragott gerendát, melynek felirata: „ANNO PER PAULUS FARKAS ET FILI STEPHANI JOSEPHI FARKAS 1794”.⁷⁰⁹

698 Csáki-Szőcsné Gazda 2001. 12., 34., 57., 66., 128., 194.

699 LIPVJ 1798–1799 I. 306.

700 LIPVJ 1798–1799 I. 364.

701 LIPVJ 1803 III. 287.

702 B. Nagy 1970. 85–150.; Tombor 1947.; Kelemen 1977–82.

703 Jankó félölnyi távolságot ír, ez nagyjából megfelel három lábna, ami mintegy 90 cm. (Jankó 1892. 61–62.)

704 Balassa M.–Furu 2007. 311–314.

705 Dr. Kós 1989. 203–205.

706 A tudás gyökere keserű de annál édesebb a gyümölcse.

707 Tanulj, ifjú, míg időd van, az időt ne pazarold!

708 LIPVJ II 1801–1802. 56–57. A classissal egy fedél alatt levő tanítói lakás ajtaján és mestergerendáján további feliratok álltak.

709 Zakariás Attila felmérése.

A csernátoni múzeumban, a Haszmann család jóvoltából összegyűjtött, faragott födémgerendák, valamint a kézdivásárhelyi múzeum gyűjteményébe került darabok szintén udvarházakból vagy udvarház jellegű épületekből kerültek oda. Éleik hornyolások faragása, napfonatos (rozettás) álló vagy forgó díszítései jól példázzák azt az igényességet, ami a XVII–XIX. században teljes Háromszék kuriális és gazdag szabadparaszti építkezéseit jellemezte.⁷¹⁰

Albisban a Barabás-kúria födémének mestergerendáján olvasható az alábbi latin felirat: „STEPHANUS BARABÁS CONSORTE ROSALIA BOD 1830 D MAJ”. Hatolykán egy 1853-as keltezésű födém ismert.⁷¹¹ Az esztelneki Könczey-kúria gerendáján az „AD 1702 DIE 15 MAY CNR FRANCIS SZACSVAI CNK SÖKÖSD” feliratot olvashatjuk. A Kézdiszentlélek 533. számú ház gerendájába bevéssett szöveg: „EZEN HÁZAT ÉPÍTETTÉK OLÁH LÁZÁR ÉS NEJE BARCSA BORBÁLA 1898 MJ 4IK”.

A Középpajta 197. számú ház gerendájának felirata: „(..) HITEVESE ÉPÍTEK MUNKÁVAL KÓSA RÁHEL KEDVES ÉLETE PÁRJÁVAL 1847DIK ÉVBEN ÉLTESSE AZ ISTEN ŐKET”. Ugyanazon a telken levő újabb házban a gerendára írott betűkel ez a szöveg van bevésve: „ISTEN SEGEDELMÉBŐL ÉPÍTETE EZT A HÁZAT N(..) GYÖRGY ÉS BEDŐ ROZÁLIA 1887 ÁPRILIS 22.ÉN”.

A Kisbaconi patakmalom malomházának egyik gerendáján az alábbi szöveg olvasható: „ÉPÍTETE ISTEN SEGEDELMÉBŐL 1835 ESZTENDŐBEN OKTÓBER 25 BÁ VS VN NÁ (...)”. A Nagybacon 577. számú házban a gerendán ezt olvashatjuk: „ÉPÍTETTE KERESZTES LÁSZLÓ 1878-BEN”.

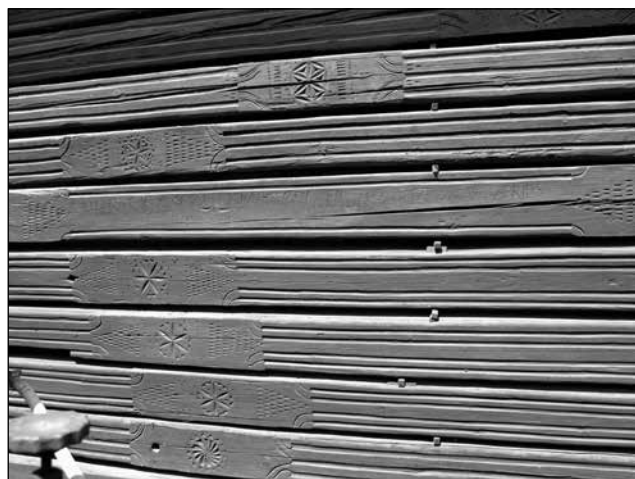
XVIII–XIX. századi feliratos mestergerendák a dél-erdélyi szász falvakban is nagy számban maradtak fenn. A feliratos gerendák legrégebbi csoportját a XVIII. század második felére datálhatóak alkotják. A XIX. század során a gerendák feliratozása igen gyakori volt, egyes esetekben a helyreállítás során készülő felirat megemlékezik a korábbi építési időről is.

Garaton (Stein) a 104-es számú ház szobai födémének gerendájára: „A... 1768 1792” feliratot vészték. Zsiberken (Seiburg) a 9-es számú ház mestergerendáján a „RENOVATOR HG MAGUS 1786”, ugyanitt a 67-es számú ház alatt az „1787”, a 144-es számú ház mestergerendáján az „ERBAUT 1774 AUSGEBAUT 1882 DURCH MICH MÜLLER”, valamint a 174-es számú ház alatt a „JOHAN GLDNER ALIASBINDER ANNO 1807 DEN 7 MAY” felirat olvasható. Boldogvárosban (Seligstadt) több XVIII. századi évszámú gerendát ismerünk (1775, 1772, 1777), a 68-as számú ház szobai gerendájába a „MRE Ano 1797 die 12 mai” szöveget vészték be.⁷¹²

Torockón az 1717-ben épült Bothár-ház (305. szám) utca felőli helyiségében látható mestergerenda díszes

185. 1780-ban készült mestergerendás deszkafödém a tarcsafalvi házban, Molnár István Múzeum, Székelykeresztúr (Balassa M. Iván, 2010)

186. XVIII. századi faragott födémgerendák a csernátoni Haszmann Pál Múzeumban (Balassa M. Iván, 2008)

187. Pincefödém az udvarhelyszéki Homoródújfaluban (2009)

710 A födémek zöme a XVIII. század első feléből származik.

711 Murádin 1984. 166.

712 Machat 1994.

faragásaiban is teljesen egyedülálló. Feliratos födémek maradtak fenn 1712-ből, 1735-ből is.

Mestergerendás XVIII. századi és XIX. század eleji házakat találtunk az aranyosszéki Várfalván és Csegezen is. Nyárádmentén Nyomáton az unitárius parókia mestergerendáján volt olvasható az alábbi felirat: „*HAEC DOMUS AEDIFICATUR PER ECCLESIAM UNITARIAM NYOMATIENSEM ANNO 1762 IN MENSE JUNIO EXISTENTIBUS PASTORE ANDREA CSÁKA DE VÁROSFALVA, CURATORE PETRO SZOMBATFALVI, AEDILI STEPHANO CSÁKI, ARTIFICE ANDREA KÁDÁR GLORIA DEO*”.⁷¹³

A Mezőségen a régi házak födéme, padlása *sövény* volt.⁷¹⁴ A XIX. század végétől kezdődően a Mezőségen is elterjedt a deszkafödém, melyet a helyiek nagyrészt a környező havasokból érkező szekeresektől vásároltak. Dr. Kós Károly feljegyzi, hogy a korai mezősségi házak padlásgerendái vékony, gyenge fák voltak, ezért a mestergerendának fontos tartószerepe is jutott.

A XIX–XX. század fordulója körül, dr. Kós Károly szerint, épp a tornácok elterjedésének következtében, mely a szobák szélességének csökkenéséhez vezetett, a mestergerenda használata nemcsak Mezőségen, hanem Erdély-szerte fokozatosan feledésbe merült.

Az igényesebb polgári jellegű épületeknél egyes vidékeken (Torockón, Aranyosszéken, Erdélyi-Hegyalján) a deszkafödém alulról is deszkával borították, majd vakolták és meszelték. E városias ízlésű, *stukatúros*, sík mennyezetet a falaknál kerekítették, közepét pedig Torockón gyakran kör alakú, virágos, leveles vakolat-ornamentikával, stukkóval díszítették. A nem túl gyakori borított gerendafödém létezéséről nagyon kevés adat tanúskodik. Ismert volt Torockón és Aranyosszéken is, ahol leginkább kuriális épületeknél találjuk.

A deszka- és borított deszkafödémek fölött általában agyagtapasztás található. Torockón ezen kívül 10–15 cm vastag salak (tarack) töltést is alkalmaztak. Ez a réteg nemcsak hőszigetelőként, hanem tűz esetén az égés terjedését gátló késleltetőként is szolgált.

Boltozott terek

Téglából rakott donga- vagy csehsüvegboltozatok értelemszerűen csak kőből vagy téglából rakott falú házakban készülhettek. Így ez a fajta térlefedés az erdélyi népi építészetben ritka. A nagyobb szaktudás miatt még a kőfalú pincéket is fából készült síkfödémekkel fedték. Ott, ahol a falazási technikák fejlettebbé váltak, gazdag családok házaiban feltűnnek boltozott helyiségek is.

A déli Szászföldön, ahol a falazat anyaga már a XVIII. századtól kő vagy téglá, fennmaradtak a XVIII–XIX. századra datálható boltozott helyiségek is. Leggyakrabban

188. Boltozott konyha
Torockón (1996)

189. Boltozott kamra
Torockón (1996)

a szabad kéményes pitvar XIX. század végi leboltozása figyelhető meg, ritkábban előfordulnak boltozott kamrák vagy kivételes lakószobák is.

A polgári igényesség jeleként a legelső torockói házakban már a XIX. század első felében boltozott szobák épültek. Házanként általában csak a legfontosabb helyiséget boltozták, de van olyan épület is, ahol több boltozott tér nyílik egymásba. A legszebbek a stukkóval díszített csehsüveg- vagy hevederíves csehsüvegboltozatok. Lakóhelyiségek fedésére a századfordulón megjelenő poroszszüveg-boltozatokat ritkán használták. A boltozatoknak vagy a gondosan tapasztott gerendafödémeknek tűzvédelmi, késleltető szerepük is volt. Az ilyen biztonságosabbá tett szobákat, gabonásokat, kamrákat, melyben a lakosok értékeiket őrizték, vastagabb kőfalakkal, kisebb nyílásokkal és vastáblákkal védett ajtókkal, ablakkal látták el.⁷¹⁵

Boltozott födém – a falazatok anyagából is következtethetően – Kalotaszegen csak a pincékben volt használatos. Dongaboltozatos pincéket találtunk többek között Kalotaszentkirályon, Körösfőn, Kispetriben, Sztánán, de a Borsa völgyi kőépítkezésű falvakban is.⁷¹⁶

Hasonló a helyzet a Székelyföldön is. Boltozott szobák elsősorban udvarházakban maradtak fenn, a szokványos falusi otthonokban használatukat kerülték, a pincéket is általában fáfödémekkel borították. Még a Homoród menti kőfalú vagy erdővidéki téglaházak födémek is leginkább fából készültek. Ritkábban találunk olyan konyhákat, melyekben a tüzelő feletti szabad kémény támaszkodik téglaboltozatra, és előfordul az osztott hevederíves csehsüveg- vagy dongaboltozás is (Homoród mente, Újszékely, Bögöz, Kobátfalva).⁷¹⁷ Az alsó-háromszéki, kőből épült házakban ritkán boltoztak helyiségeket. Ezek a megoldások leginkább az

713 LIPVJ 1803. III. 288.

714 Dr. Kós 1989. 92.

715 Furu 2002. 372–373.

716 Furu 2007. 31.

717 Furu 2011a. 44–45.

190., 191. Rekonstruált agyagpadló a Molnár István Múzeumba áthelyezett házakban (2009)

192. Deszkapadló a Molnár István Múzeum kecseti házában (2009)

udvarházakra jellemzőek. Bikfalván a Zsigmond-kúria boltozott helyiségei figyelemre méltóak, de hasonló csehsüveg-térlezárásokat más kúriákban vagy kúria-szerű épületekben is találunk.

Poroszsüveg-boltozatok a XIX. század második felétől a gazdagabb portákon szórványosan több területen feltűnnek. Használatukat felfedeztük Torockón, Erdélyi-Hegyalján, a Barcaságban, a Hétszék területén, Beszterce környékén. Érdekes fejlemény, hogy ezeken a vidékeken poroszsüveg-boltozatokat fafödémekkel is imitálnak. A vastagabb gerendákat náddal ívesen vakolják fel, majd a felületet meszelik.

Padlók kialakítása

Padlók tekintetében az erdélyi parasztház lassan követte az uradalmi és városi megoldásokat, melyekről a XVI–XIX. századi bő forrásanyag tájékoztat.⁷¹⁸ Megtudjuk, hogy már a XVI. században a legtöbb ilyen épületben *fa pádimentum*, azaz deszkapadló volt, csak elvétve találtunk agyaggal kialakított felületet. A módosabb épületekben akár padlótéglát vagy kőlapokat is alkalmaztak.

Az egyik legősibb padozatforma a vert föld, azaz az egyszerű döngölés és agyagtapasztás, amely Erdély-szer- te általánosnak tekinthető a vizsgált területen. A földmű- velő lakosság házaiban még a XIX. században is gyakori volt a vert föld, és ez a megoldás egyes vidékeken, a Me- zőségen, a Mezőségtől északra fekvő átmeneti övezetben, a hegyvidéki falvakban, illetve máshol is a szegényebb

lakosság körében, vagy a másodrendű helyiségekben még a XX. században is megvolt.

A hajópadló, pádimentum elterjedése természetsze- rűen a fában gazdagabb vidékeken és a polgári törek- vések megerősödésének köszönhető. Ilyen tekintetben első Szászföld, Székelyföld, Beszterce vidéke, Torockó és Kalotaszeg, valamint Erdélyi-Hegyalja. Megjegyezhet- jük, hogy a dombvidék magas pincés vagy akár kétszin- tesnek is nevezhető házainál a felső lakószint padlója ugyanakkor a pince földeme, így tehát ez a körülmény is hozzájárult a hajópadló elterjedéséhez. A hajópadló legkésőbb a mezősegi és a Szamos menti dombság fal- vaiban jelent meg.

A hajópadló használata napjainkig általános; a gyalult deszkalapok egymás mellé helyezésével kialakított pa- dozat a legtöbb hagyományos épületben megtalálható. A pince nélküli házakban a deszkákat homokba ágya- zott párnafákra szegezték. A pincék felett a gerendákra két réteg deszkát fektettek, a kettő között töltést helyez- tek el.

A három, szászok által lakott területen és Torockón módosabb gazdák konyháiban, kamrákban, csűrök is- tállórészében homokba ágyazott, téglalap vagy sokszög alakú padlótéglákat is használtak. Szintén Torockón gyakori volt a döngölt föld alsó rétegét, majd a hajópad- ló alatti töltést a kohókból kikerülő salakkal, tarackkal feldúsítani.⁷¹⁹

718 SzT X. 379–384.

719 Furu 2002. 371–373.

Tető

A háztető elsődleges célja a csapadékvíz levezetése. Három összetevőjét vizsgáljuk: a tetőszerkezetet, a héjazatot és e kettővel szoros összefüggésben a tetőformát. A héjazat az a külső burkolat, ami a csapadékvíz levezetését biztosítja. A tetőszerkezetet ferde szarufák-ból, vízszintes kötőgerendákból és ezeket összekötő vízszintes, függőleges vagy ferde faelemekből ácsolják. A tető formáját mindkét összetevő, a tetőszerkezet és a héjazati anyag egyaránt meghatározza. Különböző héjazati anyagok más-más szögben képesek hatékonyan levezetni a csapadékot, a taposott szalmának magasabb, a zsindelynek, cserépnek, nádnak közepes dőlésszögű, a bádognak alacsony tetőszög is megfelel. Amennyiben ezt a követelményt nem tartják be, a víz áthatol a héjazaton. A rendelkezésre álló faanyag minősége és hossza korlátozza a tető formáját, de természetesen a formai tényezőket leginkább az éppen követendő divat határozza meg.

Tetőszerkezetek

A népi épületek fedélszéke Erdély-szerte szinte kizárólagosan szarufás szerkezettel épült.⁷²⁰ A szarufás tetőszerkezet összetevői a ferde szarufák, melyek a ház falaira helyezett koszorúgerendára támaszkodnak, ezeket a tető felső negyedében egy vízszintes kötőelem (*kakasülő*) köti össze. Amennyiben a szarufák vége a koszorúgerendába való csapoláson túlnyúlik, csüngőszarufás szerkezeetről, ha a szarufákat a vízszintes kötőgerendákba csapolják, támasztott szarufás fedélszékről beszélünk. A kötőgerendák azonosak lehetnek a födémgerendákkal. A szarufákból, kötőgerendákból és ferde vízszintes merevítésekből álló, egy síkban található rendszert szaruállásnak nevezzük.

Szászföldön, és ennek hatására Homoród mentén, Alsó-Háromszéken elvétve, igényesebb ácsolt kereszt-kötéses, vagy a XIX. század második felétől székes tetőszerkezetekkel is találkozunk. A székes tető fő szerkezeti eleme a székállás, mely két oszlopból és az őket összekötő vízszintes gerendából áll. Merevségét ferde könyökök, azaz 45 fokban elhelyezett kötések biztosítják. A székállásra a tető hosszában szelemenek támaszkodnak, ezek tartják a szarufákat. Székállás csak minden harmadik vagy negyedik szaruállásban van, ezeket hívják főszaruállásoknak, a többi mellékszaruállásnak nevezzük. A korábbi épületeknél gyakoribb a csüngőszarufás szerkezet,⁷²¹ a XX. századi, leginkább nyeregteretű

épületeknél elterjedtebb a támasztott szarufás megoldás.⁷²² A szaruállás leggyakrabban kakasülős⁷²³ szerkezetű, a székes tetők elsősorban a nagyméretű, XX. századi polgári hatású épületeket jellemzik.

A városi iparos hatást követő székes (állványos) tetők a XIX. században terjedtek el. Nagy részüknél három mellékszaruállást követ egy főszaruállás, a mellékszaruállások fiókkiváltó-fiókgerenda szerkezetűek. Ilyenkor a kötőgerenda nem azonos a födémgerendával. A székes tetők változataiként ferdeszékes vagy függesztőrudas szerkezetek is készültek.

A házak ereszei a deszkafödémes épületek nagyobb részénél a deszkafödém meghosszabbításai, látható födémgerendákkal. Ez a legáltalánosabb megoldás szinte a teljes közép-erdélyi területen.

A Mezőségen, a Szamos menti dombságon és Aranyosszék egyes falvaiban, azaz a fában szegényebb vidékeken a tetőereszeket fonott vesszősövénnyel zárták le. Máshol ezeket hosszanti deszkákkal borítják, melyeket lécekkel tagolnak. A XIX. századi városias, fejlettebb épületek jelentős részénél a tetőereszek vakoltak és fehérre meszeltek, megjelenhet a vakolat ereszpárkány fölé helyezett, ennek profilozását folytató, szintén fehérre festett fa díszítőelem.

Héjazatok anyaga

■ Szalmafedés

A XIX. század derekáig Erdély népi építészetében általánosan elterjedt volt a szalmatető.⁷²⁴ A XVI–XVII. században ezzel a technikával még a fában gazdagabb vidékeken is udvarházakat, illetve egyéb uradalmi épületeket, és ennél nagyobb számban melléképületeket, pajtákat, ólakat, színeket, csűröket fedtek. A források említik a vert és szúpos szalmatetőt, mely az alább bemutatott két technika együttes erdélyi létét bizonyítja, az adatokat számszerűen összehasonlítva arra következtethetünk, hogy a taposott szalmatető elterjedtebb volt a munkaigényesebb és jobb minőségű szalmát feltételező supos változatnál. A taposott változatot *szalmatető*ként, a kötözött változatot *sup-* vagy *supos* tetőként említik.⁷²⁵ Mindezek ellenére nem tudunk területi jellegű következtetéseket levonni, sőt lakóépület-gazdasági épület vonatkozásban is nagyon változó a helyzet, igen gyakran Udvarhelyszéken, Háromszéken a kétféle fedés egyazon udvaron, sőt egyazon épületen belül is előfordult.⁷²⁶

Az *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár* és a XVII–XIX. századi egyházi vizitációs jegyzőkönyvek bőven

720 MNA 227. Kivételt képez a Maros alsó folyása mentén található Bokajfalu, ahol olasz betelepülők alacsony tetőszögű szelemenestetőket építettek, melyeket hasított kőlapokkal fedtek. (Oana Tiganea szíves közlése)

721 Bátky 1907. 56.

722 Dr. Kós 1989. 54–56.

723 A kakasülő a két szarufát a tetőszerkezet felső harmadában összekötő vízszintes faelem.

724 Barabás–Gilyén 1987. 80–82.

725 SzT XII. 61–65.; LIPVJ I–III. 1788–1803.

726 LIPVJ I–III. 1788–1803. Megjegyezzük, hogy a kétféle szalmafedés mellett főleg a Székelyföldön előfordulhatott még zsindely, deszka, esetleg cserép is.

szolgáltatnak erre vonatkozó adatokat. Csíkkozmáson 1688-ban: „*vagyon fenyő boronákból rakott tapaszos oldalú három haz, két kamara, egy konyha; s egy pitvar, szaru fas szalma fedel ala*”. 1677-ben a Maros-Torda megyei Mezőmadarason „*a ház be kerítve vagy on ... Az Kerítésb(en) vagy on; szalmás fedeles Sövennyel csinált és tapaszas két ház Pitvarával edgyüt*”. 1755-ben a Hunyad megyei Ludesden „*vagy on egy talpakra boronából régen épített, Szalmával fedett tornáztos, paraszt, Koltsár vagy Cseléd ház*”, 1761-ben a Kis-Küküllő menti Bolyán jegyezték fel, hogy „*A' Kapun beloll jobb kézre csere ágasokra szalma fedél alá elejével napkeletre vagy on egy oláhos, mind az által tisztességes uj paraszt ház építve, pitvarával, és kamrájával*”. 1761-ben a Nagy-Küküllő megyei Martonfalván „*vágjon a Falunak alsó vége felé a' Szőlők alatt lévő uttzáb(an) ... mellyenis boronákból gerezdesen fel rott szalma fedelű Szaszos haz vagy on és köből ki rakott gemes kút*”.⁷²⁷

Lakóházak melletti szalmafedeles gazdasági épületekről szintén gyakran írnak a források.⁷²⁸ A mezőszéki Mócson 1687-ből „*külön szalma fedél alatt edgy tornáczos talpra csinált deszkás gabonás ház*”-ról olvashatunk. 1636-ban Siménfalván, Udvarhelyszéken „*az malom feleől uagyon berenabol rott szalmás suteő haz*”. 1647-ben az Alsó-Fehér megyei Megykeréken „*Az kapún beleől, egy Tyúknak, Ludnak valo szalmás Ool; boronabol rott*”. 1781-ben írnak egy mezőszéki módra épült Szalmával fedett, deszka oldalú Tsür két deszka kapuval rendelkező házról Magyarandrásfalván, 1731-ben Kászoniimpéren „*fenyő boronákból rakott jo edgy odru csür ... szalma fedél alatt, mellyb(en) ... van 80. Kalangja Zab Majorságféle*”, 1688-ban Csíkkozmáson „*a' kert mellett van fenyő fából fel rótt ket rekeszű perellyekre épített szalma fedel alatt valo Tyúk ól*”.

A taposott vagy vert szalmatető általában csúcsosabb, magasabb volt. Az ereszt mentén, vízszintesen néhány vastagabb lécet, deszkát vagy dorongot helyeztek el hosszában, majd erre villával kezdték rakni a mintegy fél méter vastagságú szalmát. A tetőrakó mester az ereszen állt, és lábával taposta a segédje által villával feladott anyagot. Így haladtak felfele.

A Malonyay Dezső által idézett magyarókeri ács a következőképpen tárja elénk a szalmával fedett tető építését: „*Aztán beléceljük, egy-egy lécz közibe eltér a lábunk, térdig; legalulra faragott léczet szegezünk, a legtetőre is jut ilyen lécz. Az alsó lécz a gyakatartólécz, mer' aztán meggyakázzuk kereken a ház körül, két-két hüvelyknyire; a gyakákat a koszorú gerenda alá eresztgetjük. Aztán befödjük. Merekével adogatnak föl jó bodros, összekapaszzkodó borsószalmát, az jó alulra, meg is gázoljuk böcsületesen, aztán arra a búzaszalma. Befödés után póznát teszünk rá, hogy a szél le ne hordja, károgót, mert arra pihennek a varjak*”.⁷²⁹

193. Szarufás tetőszerkezet Kászonszékföldön (2008)

194. Csűr szarufás tetőszerkezete Szászvárályán (Eugen Vaida, 2014)

195. Zsúpolt szalmatető az aranyosszéki Felsőszentmihályon (Téglás István, 1909)

727 SzT X. 479–489.

728 SzT XII. 62–64.; SzT II. 371.; SzT IX. 1007., 199., 970.

729 Malonyay 1907. 89–94.

196. Zsúpolt tetős, ereszes ház a sóvidéki Siklódon (Kerestély József, 1934, SZNM)

197. Taposott szalmatető ház a Hunyad megyei Hacazselben (Romulus Vuia, 1928, ENM)

198. Fenyőággal rakott taposott szalmatető egy mócvidéki tanyán (Adrian Munteanu, 2007)

Ezzel a technikával fedték a házakat Kalotaszegen, a Mócvidéken, a Szamos menti dombság falvaiban, Torockón és Erdélyi-Hegyalján, de még a zsindegyházakban is, azaz részben a Székelyföldön, valamint a Déli- és Keleti-Kárpátok hegyi, román falvaiban. Zsindegyházat ebben a korban csak a módosabb egyházak, nemesi és városi építészetben alkalmaztak.⁷³⁰

A XIX–XX. század fordulójára ez a fedéstípus már a Mezőségen, a tőle északra fekvő Szamos menti övezetben, Kővár és Lápos vidékén, a Szilágyság déli peremén⁷³¹ és az Erdélyi-sziget-hegység, valamint a Déli-Kárpátok hegyvidéki övezeteinek román falvaiban maradt fenn. Ez utóbbi két területen máig találhatók ilyen tetők. Itt a szalmaszalma hiánya miatt jobb minőségű fűből készült szénát és fenyőgallyat (*cetina*) külön-külön és együtt egyaránt alkalmaztak. Gyakori volt a szénát is fenyőgallyal keverni, ezzel erősítve a tető állóképességét.⁷³²

A második szalmafedési mód a zsúpolás. A zsúptető rakásához a szalmát kékékbe kötötték a lécekhez. Kis-Küküllő vidékén a léceket is gúzzsal, *ficfa guzzsal* rögzítették a szarufákhoz.⁷³³ A tetőket a szél ellen a nyereg mentén, a tető élén átvetett, egymáshoz kötött karókkal védték. Hasonló héjazatképzéssel találkozunk a taposott (*teregetett*) szalmatető mellett a Szilágyságban is, itt a fedéshez rozszúpot használtak.⁷³⁴

Zsúptelt szalmatetővel fedték a házak legnagyobb részét Aranyosszéken is. A nádfedéshez hasonlóan a szalmakötegeket a szálakkal párhuzamosan helyezték egymás mellé, tömörítették, majd a tetőgerincet külön réteggel védték. Ez utóbbit az él mentén gondosan összefonták, összekötötték. A tető csúcsaira, a beázás ellen, ráhúztak egy vastagabb kéve szalmát, csúcsosra összekötözve. Erről tanúskodnak Téglás István 1909-ben Aranyosszéken, Alsó- és Felsőszentmihályon, Mészkon, Sinfalván és Várfalván készített fényképei.⁷³⁵

A zsúptelt szalmatetőt a Székelyföldön is széles körben használták. Székelyderzsben 1789-ben „*tserboronából készült suppal fedett ház*”-at írtak össze.⁷³⁶ Ugyanakkor Sepsikilyénben a „*papság lakására készült ház egy kamrával, közben levő tornácos pitvarával, és az alatt levő kő pincével supos fedél alatt*” találtatott.⁷³⁷ Énlakán „*supos és szalma fedél alatt vagy egy 1800-ban készített új épület mellynek közepe táján bédészakázva és felyülről három rend sendellyel fedett pitvarába vagy bemenetel vas sarku és záru ajton*”.⁷³⁸ Homoródménán a XVIII. század végén lakóházakon és melléképületeken egyaránt elterjedt volt a zsúptelt szalmafedés.⁷³⁹ Archiv

730 SzT XII. 61–65.

731 MNA 233.

732 Terepkitatás: 1995–2012; Adrian Munteanu gyűjtése 2005–2008; Oana Țiganea 2011.

733 Dr. Kós 1989. 139–140.

734 Dr. Kós 1989. 33.

735 Téglás István fényképhagyatka, 1909.

736 LIPVJ I. 1788–89. 627.

737 LIPVJ I. 1788–89. 316.

738 LIPVJ II. 1801–1802. 152.

739 LIPVJ I. 1788–1789. 434–586.

felvételek bizonyítják, hogy a XIX. század során ez a fedési mód ismert volt Háromszéken, Csíkban, Udvarhelyszéken.⁷⁴⁰ A XIX–XX. század fordulóján ez a technika a Küküllő és a Maros vidékén, valamint a Nyárádszentmónán is szélesebb körben el volt terjedve.⁷⁴¹ A XX. század első felétől azonban gyorsan feledésbe merült, a tetők fedésére ettől kezdve kizárólagosan cserepet alkalmaztak.

■ Nád

A taposott szalmatető elterjedési területén belül kisebb szigetekben, elsősorban nádasokban gazdag területeken, tetőfedésre nádat is használtak. A legkorábbi adat nádfedeles épületről 1692-ből, a mezőszégi Tóhátról származik,⁷⁴² „Ezen malom ház a megh-irt Tó végiben vagyon Boronafából való nád suppal jól meg-fedve”. 1746-ban a Kis-Küküllő menti Ádámoson jegyezték fel: „Vagyan Ádámoson egj Cserefa Talpakra Sövényből font Nádsup alá készült udvarház ugyanott vagyan egy jo modgyával készült Cserefa Sajtó egész készületivel Kinek is Szinnye vagj Ereszsze Nád Suppal vagyan meg fedve”. 1748-ban pedig Tordán „A házát azután tornáczozák, fedék meg Nád súppal, hogy Ferenczi Uramhoz mene”.

Nádfedelű házak álltak a szászok által lakott vidékeken is. Erről Capesius is beszámol,⁷⁴³ álljon itt néhány adat Szabó T. Attila gyűjtéséből. A Kis-Küküllő mentén 1776-ban jegyezték fel: „Valami Sitvei szászok Nád Zsúpot Csinálván, hogy Üress szekérrel meg ne térjek, oda menék és azoknak nyomakon fel vakargatván az hulladékjokat, azzal jöttem haza”. 1732-ben a Beszterce környéki, egykor szintén szász lakosságú Nagyidán „egy kitsin élés Kamara Nad sup fedelit faragot elegyes, nyár, gyertyán és fenyő létzek tartyak”. Szászszentjakabon 1732-ben a „Csűr Nád súppal fedett, a folyoso, vagj Filegorja, a ház fedelitől külön Tornyosán szarvazott, Nád Súppal fedet”. Ugyanott „A föld pintze, az egész ház alatt hosszan és keresztül, Csere talpakban vésett, sassok köziben, Csere deszkából ki rakott, melynek a veteményes kert felé ki néző torka, gömbölyeg fakból botozott formán ki rótt, rothadazott Nád sup fedele szinte le hull. A le irt háznak réghi Nád sup fedelit, Csere koszorú gerendákon 6. pár fenyő szarufái faragott fenyő létzekkel emelik.”⁷⁴⁴

A nádsúpot fedésre leggyakrabban és leghuzamosabb ideig, azaz szinte a XX. század második feléig a Mezőségen használták, ahol dr. Kós Károly szerint a szalmatető csak bizonyos közösségi és uradalmi tetőkre jutott, a lakóházakat leginkább náddal fedték.⁷⁴⁵ XIX. századi adatok sora erősíti meg a nádfedés gyakoriságát. 1761-ban Mezőcsánban „az udvarnak alsó résziben vagyon epitetve egy Vendég fogadonak készítettett, rongyos nados fedelű épület, 11 Cserefa ágosokra epült, fenyő fa

199. Nádtető ház a mezőszégi Kötelenen (1999)

200. Nádtető részlete Kötelenen (1999)

201. Tetőfedésre előkészített nád a mezőszégi Visában (1999)

740 A székelykeresztúri Molnár István Múzeum, illetve a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum fotótára.

741 MNA 233.; LIPVJ III. 1803.

742 SzT IX. 470.

743 Capesius 1977. 23–29.

744 SzT IX. 47.

745 Dr. Kós 1989. 92–94.

gerendakkal gerendazot, szarufazot, és léczezet, meg czondorlot nados fedelű Istálló”. 1814-ben Mezőszályiban „Hízó Sertesnek való kis ól Nád fedellel igen gyenge”, 1817-ben Ördöngösfüzesen „a malom Talpba vésett 16 sas fákan ujj Nád fedél alatt”, 1828-ban Mezőbodonban „vagyon egy jó Ujj Gabonás nagy gömbelyég Köveken jó Nád fedél alatt”, ugyanott 1824-ben „Egy sövényből font s Tölgyfa ágosokon álló Nád fedelű Major ságnak való pajta, egy Baranafából jó móddal el-készült Nád fedelű két s fel öles Sertés Hizlaló oll”. 1822-ben Koppádon „a Csúres kertbe egy fain 6 öles létzes Törökbusz kass nád fedellel Záros ajtókkal”. „A három kövű malom nád fedél alatt van” Mezőbádon 1862-ben. 1833-ban Katonán „Vagyon egy veszőből font nád fedelű Majorság ketretz fenyő ajtajával”, „Egy Nád Fedelű rongyos Istálló, Egy Nád Fedelű Mezőségi Csűr Kapuk nélkül”.⁷⁴⁶

A nádfedél mezőségi készítését dr. Kós Károly dokumentálta. A szétbontott nádkévékből kisebb kévéket kötöttek, majd ezeket a fedélen kívül álló mester tövükkel lefelé, legalul egy sorba egymás mellé tette, úgy, hogy minden kévét *rekettyegúzzsal* a léchez kötött. A nagy fedőtűvel a padlástér felé dugta a gúzst, ahol segítsége átvette, megszorította, majd a tűvel visszatűzte. A legalsó sor nád alját a csepegőnél, teljes vastagságban egyenesre egyengették, a fentebbi sorok alját, mielőtt a zsúpotkat végleg a léchez kötötték, a lapos deszka nádverővel felverték, azért, hogy a tető ne maradjon lépcsőzetes, hanem külső síkja sima legyen. A tetőgerincen kiálló nádvégeket keresztben lekötözték. A két бүтүн a legfelső sor nádat kétszeresen tették, és a kiálló zsúpok végeit a csúcsoknál átkötve *házcsúpot* képeztek, mely megakadályozta a fedél beázását. A *csúpokra* szokás volt a jobb védelem érdekében fazekakat húzni.⁷⁴⁷ Nádfedéshez értő széki mesterek a Mezőség északnyugati, Székhez közeli falvaiban még az ezredfordulón is fedtek házakat.

■ Zsindely, dránica, deszka

Zsindelyt, mint igényesebb, drágább anyagot, elsősorban a hegyvidéki övezetekben a tehetősebb gazdák használtak házaik fedésére. A dombvidéken a XIX. század közepéig zsindellyel csak fontosabb közösségi épületeket, templomokat, udvarházakat, legfeljebb jómódú házakat fedtek. Az udvarházak leltáraiból kitűnik, hogy gyakran fedték zsindellyel a kerítéseket, illetve, ahol volt, a fedeles kapukat.⁷⁴⁸ Kerítésfedésre zsindelyt használtak akkor is, ha az épületeket szalmával vagy náddal fedték, ennek az oka nyilvánvalóan abban keresendő, hogy egy keskeny fedelet szalmából nehéz tartósan megrakni. A zsindely használata már a XVII. század elejétől jól dokumentálható.⁷⁴⁹ A hegyvidéki fenyőerdős területeken sokfelé hasítottak zsindelyt.

Udvarhelyszéken ekkor nagyrészt a mainál hosszabb zetelaki zsindelyt használták.⁷⁵⁰ Zetelaka 1622-ben már fejedelmi szabadalmakat nyert, melynek értelmében kiváltságaiért cserébe évente 100 000 zsindelyt kellett Gyulafehérvárra szállítania.⁷⁵¹ Ennek ellenére a XVII. században a zsindely használata Udvarhelyszéken sem volt általánosnak tekinthető, de a XVIII. századtól, a szalmafedés rovására, a zsindely egyre nagyobb teret nyert. A XIX. századi Zetelakáról Orbán Balázs feljegyzi, hogy „minden ház egy zsindelytű műhely”.⁷⁵²

A XVII–XVIII. századi zsindelytetők dőlésszöge magas volt, de általában nem érte el a szalmatetők meredekségét.

1636-ban az udvarhelyszéki Siménfalván „az malomhaz három oldala boronafa, az egyik keo Jo syndelies, kett szakaszban ualo”.⁷⁵³

1647-ben a Maros menti Marosszentkirályon udvarházak környezetében már zsindelyt használtak: „Ezek Penig az házak mind padlásosok padimentomosok, io Uy sendelyesek”. 1680-ban Alsó-Porumbákon „vagyon az Udvar közepin bikfa boronakbol fel rova jo sendelyes héjazat allat egy kovács műhely kívül belől jo tapasztos vagyon egy hitvány paraszt ajtaja”.⁷⁵⁴

Zsindelytetőt írt le a leltárkészítő az Alsó-Fehér megyei, Székás völgyi Pókafalván 1752-ben: „Vagyon egy ... ablakos, és kisdég zöld kalyha kementzés, fellyül deszkával padlászolt, ugyan deszkával padimentomozott ... Sendely fedél alatt való Ház”. Szászvessződön 1761-ben „zsindelly fedelű, régi kallyhakbol rakott kementzēju, füstös fenyő deszka padlású régisége miat omló félb(en) álló Majorház extál egy Kamarájával”.⁷⁵⁵ 1781-ben a Kőhalom melletti Páloson állt „egy meg romlodazatt, sendelyes fedelű, Sertés hizlaló lábos ol, melynek a dereka meg lehets, de a' fedele semmire kellő”.⁷⁵⁶

1798-ban zsindellyel fedett udvarházzal tudósít az összeíró a háromszéki Szenkatolnán is: „Néhai Miko Miklos Ur, Divortiatájának, Bernárd Krisztina Aszszonynak edgy Curiájat melyen vágynák következendő Epületek ugy mint edgy Sendelyes Ház avult Sendellyel, Vagyon edgy Galambug fedetlen, a' mellett edgy Deszkás Sertés Pajta”.⁷⁵⁷

Tordaszentlászlón 1715-ben udvarházlépcsőt, Siménfalván 1761-ben és Szászfenesen 1772-ben pincetorkot fedtek zsindellyel.⁷⁵⁸

A Keleti-Kárpátok hegyvidéki területein kívül a Mócvidéken, a Déli-Kárpátok lejtőin, Fogarasföldön és Törcsvár környékén szintén készítették a zsindelyt.

Torockón már a XVIII. század végén, Aranyosszéken a XIX. század második felében – a magastető, taposott, illetve zsúpolt szalmafedéllel egy időben – elsősorban az

750 Benkő E. 2001. 379.

751 Orbán 1868. 65.

752 Orbán 1868. 65.

753 SzT III. 718.

754 SzT X. 385., 481.

755 SzT X. 385.

756 SzT IX. 1007.

757 SzT XI. 784.

758 SzT III. 621., 716., 758.

746 SzT IX. 464–465.

747 Dr Kós. 1989. 94.

748 SzT VI. 475–481.; SzT IX. 531.

749 Furu 2011a. 46.

erdőben gazdagabb területeken vagy a módosabb házaknál használatban volt a zsindelyhéjazat.⁷⁵⁹

A XVIII. századi torockói boronaházak zsindellyel fedett tetejét füstlyukas formájúra képezték ki. Malonyay Dezső leírásából tudjuk, hogy a zsindelyeket a jobb tartósság érdekében kétrét rakták, az élek és az ormok mentén nyílszerűen megfaragták, a következő sorban két-két megfaragottat és két-két egyszerűt helyeztek el. Díszítették az oromzat végét is, liliom vagy tulipán alakú dísszel. A máig fennmaradt zsindelytetőket a század első harmadában zsindelyezték újra, ezek már egyrétegűek, de őrzik a fent leírt díszítésmódot. A zsindelyező mesterek Torockón a hegyvidéki mócok (*cópok*) voltak.⁷⁶⁰

Kalotaszegen 1780-ban Magyararkapuson egyetlen házat, Körösfőn három lakóházat, három gabonást és egy műhelyt fedtek zsindellyel. (A többi összeírt épületet szalmával fedték.)⁷⁶¹ A XIX. század második felében, főleg Felszegen vált gyakoribbá a zsindelyfedés, még napjainkban is bőven állnak zsindelyes házak Magyarvalkón, Magyargyerőmonostoron, Kalotaszentkirályon és Felszeg román falvaiban. A kalotaszegi házakra kerülő zsindelyt az Erdélyi-szigethegység magashegyi falvaiban élő mócok készítették.⁷⁶²

A zsindely román elnevezése, a *șindrilă*, a német *Schingle*ből származik. Ezzel az elnevezéssel a hornyolt zsindelyt nevezik, megkülönböztetve a *dránicától*, ami nagyobb méretű, hosszabb és horony nélküli, szélein azt csupán elvékonyítják. Vuia szerint az elnevezés eredete azt sugallja, hogy a hegyvidéki román lakosság német hatásra, a német városok megrendelésére kezdte gyártani a hornyolt zsindelyt, korábban az egyszerűbb megmunkálású dránicát használták.⁷⁶³ Ez a tetőfedés és elnevezése magyar nyelvterületen ma a Székelyföldön, főleg Csíkban és Gyimesben ismert, de XVIII. századi források igazolják, hogy korábban szélesebb körben is elterjedt volt.

1761-ben a Szászföld közelében levő Springen a már említett „*tsere talpakra sasok közé, sövényből font tapasztos oldalú, alaton derekú, nem igen régi de gjenge* Épület (...) *dranyitza fedelű*”. 1757-ben Csíkszentmihályon „*Fedele ezen Nemes Háznak Dranitzabol valo Fa szegekkel le szegezve. Galambugos Kapu Dranyiczával Fedve*”, Csíktaplocán 1757-ben „*egy Nemes Ház régi dranyiczával fa szegekkel rea szegezve*”. 1767-ben „*avatag Dranitzával fedett Sövény régi kertel négy szegre készítet Méhes kert*” állt a Maros-Tordai Mezőbodonban. 1821-ben „*(Építettett) Szekér Szint rakó Boronafából Dránitzával meg fedve*” Görgényben. 1836-ban „*a Tiszti Tornáztos Ház, melynek fedele Drányitza*” Kolozsborsán állt. 1829-ben az „*Udvarház ... vagyon kő fundamentumra rakó fából Drányitza fedél alatt 7 alkalmatosságokra osztva*” a Maros-Tordai Felfaluban.⁷⁶⁴

202. Székelyvassági mesterek zsindelyeznek Torockón (1997)

203. Újrazsindelyezett jobbágyház Torockón (2003)

204. Dránicátető Csíkfalván (2010)

759 Jankó 1892. 64–65.

760 Furu 2006. 34.

761 Sebestyén 1998. 68–80.

762 Terepkutatás: 1999–2006.

763 Vuia 1975–80. 106–107.

764 SzT II. 486.

205. Dránicatető felverése a padlásból fényképezve, Csíkpálfalva (2010)

206. Deszkatetős, középereszkes ház Csíkban (KJNT, 1951)

207. Deszkatetős sütőház az aranyosszéki Alsószentmihályon (Téglás István, 1909)

Dránicát készítettek 1743-ban Gyergyóban Tekerőpatakon: „sok fát, boronát, gerendát, lécet, dranicát szállítá ki”, de a Máramaros megyei Borsa környéki erdőkben is. 1813-ban „Azon egész erdők és tájék, ... oly móddal vétetik tilalom alá, hogy azon helyeken csupán szálfákat, zsindeleknek, dranyiczáknak, léceknek és deszkáknak való tőke-fákat, vagy butukokat vághasson a borsai nép”.⁷⁶⁵

Tetőfedésre ritkábban deszkát is használtak. 1789-ben Homoródalmáson a „fundus közepette deszka fedél alatt két kő ház” találtatott, „közepben északra kőfalas kéményes, délről boronából rakott ereszeleje, mely közben a kéményestől boronából készült fallal vagy megkülönböztetve”.⁷⁶⁶ Ugyanakkor Abásfalván „jó cserefa boronából deszka fedél alatt épült jó ház, közben egy szép deszkás eresze” állt.⁷⁶⁷ Hasonló épületek álltak Gyepesben, Kénoson, Jánosfalván is.⁷⁶⁸ Homoródszentpéteren a templom tornya mellett található kántori lak volt deszkával fedett, ugyanott a püspöki vizitáció meghagyja, hogy a „szín szalma fedelének más ti. deszka fedéllel való felváltását injungálta a visitatio a curatoratusnak és presbiteriumnak, igen veszedelmes lévén ennek szalma fedele a toronyra nézve azon casusban ha hirtelen valami tűz támadna ahhoz közel”.⁷⁶⁹

Csíkban és Gyimesben napjainkig is fennmaradt néhány deszkával fedett ház. Aranyosszéken elsősorban kisebb sütőházak, melléképületek fedésére használtak deszkát. Két szál deszkát egymástól akkora távolságra tettek, hogy a harmadik szállal a köztük levő hézagot néhány centi átfedéssel takarhassák.⁷⁷⁰ Tudunk olyan boronaházról is, melynek tetődeszkázatát három rendben fenyőágasan, azaz nem függőlegesen, hanem váltakozva, ferde szögben szegezték fel.⁷⁷¹ Az éleket, a zsindefedelekhez hasonlóan, hosszában felszegezett deszkalapokkal védték. Ritkábban a teljes tetősíkot egyetlen rend hosszú deszkával fedték, gyakoribb volt a rövidebb, mintegy méter hosszúságú darabok két vagy három rendben való felszegezése. Deszkafedelesek házak készültek Kalotaszegen is, archív felvételen egy olyan magyarástai házat láthatunk, melynek kontyolt tetejét két rend deszkával fedték.⁷⁷²

Említést kell tennünk a pikkelycserép formájú, keményfából hasított ún. fedő-tégláról, melyekről elsősorban háromszéki és erdővidéki források szólnak. Árkoson 1798-ban a tanító telkén állt egy „ház hozzá ragasztott tanuló házzal és classissal együtt, a classis és mesterség háza között kölcséses kamrával és pitvarral bikfa téglafedél alatt”.⁷⁷³ Sepsiköröspatakon ugyanakkor „vagy egy buk boronából épült ház bukfa téglafedél alatt”.⁷⁷⁴

765 SzT II. 486.

766 LIPVJ I. 1788–1789. 480.

767 LIPVJ I. 1788–1789. 497.

768 LIPVJ I. 1788–1789. 515–612.

769 LIPVJ I 1788–89. 587.

770 Téglás István hagyatéka 1909. Sinfalva 8. fotó; Mészko 7. fotó.

771 Téglás István hagyatéka 1909. Mészko 4. fotó; Alsószentmihály 13. fénykép.

772 KJNT fotótára, KJNT 00120, 1950.

773 LIPVJ I. 1788–1789. 334.

774 LIPVJ I. 1788–1789. 364.

Felsőrákoson a papság háza állt „*cserefa téglák alatt*”.⁷⁷⁵ Vargyason még a XX. század közepén is fényképeztek cserefa-téglás ereszes házakat.⁷⁷⁶

A XIX. század végén a zsindeles kontyolt tetők dőlésszöge is csökkent, és velük párhuzamosan megjelentek a szintén zsinellyel fedett – vízvetős – csonkakontyos tetők. Dőlésszögük alacsonyabb, 50 fok körüli volt, és egyre gyakrabban közelítették meg a XX. századra anynyira jellemző 45 fokos tetőszöget. A zsinelytetők elmaradhatatlan tartozéka a tetősíkból elhelyezett, általában íves füstlyuk, hangsúlyos díszítőelemük a tetőgerinc főhomlokzati végénél kialakított félkörös kiképzés.

Napjainkban az erdélyi zsinelykészítés egyik legjelentősebb központja Székelyvarság.⁷⁷⁷ Ivón és Pálpatakán csupán egy-két idős mester hasít még zsinelyt. A mai zsinely 42 cm hosszú és átlagosan 7-12 cm széles, vastagsága a hornyoláshoz mérve átlagosan 1,5-2 cm. A zsinelykészítéshez egyenletesen, csavarodás nélkül nőtt, tömött szálú, nagy gyantatartalmú, 20-25 cm átmérőjű fenyőfákat keresnek, melyeket télen (november és február között), lehetőleg holdfogytakor vágnak ki. A rönköket a zsinely hosszának megfelelően darabolják, majd *baltával, fejszével* felezik, mindaddig, míg a megfelelő vastagságú darabokat elő nem állítják. Ezt követi a zsinely *késelőpadban* történő *simítása*, melyhez *kézvönöt* használnak. A nyílhegyhez hasonló, elnyújtott háromszög keresztmetszetű zsinelyt a vastagabb végén hornyolják, a hornyoló végét a megrendelésnek megfelelően *strájozzák*, azaz faragással díszítik.⁷⁷⁸

■ Cserép

A cserép készítéséhez, kiégetéséhez precízebb technológia, egyenletesebb és magasabb hőfok szükséges, mint amit a vándorcigány tégláégetők meg tudtak valósítani. A nagyobb tégláégető központok cserépgyártással is foglalkoztak. Ez a tetőfedési anyag legkorábban a városokban, az egyházi és főúri építkezéseknél terjedt el.

A XVIII. századi szász falvakban már jelentős mennyiségben használtak hódfarkú cserépet is tetőfedésre. A század második felében a téglá- és kőépítkezés térnyerésével együtt terjedt el a cserép használata is, a kőfalú, városias házakat már hódfarkú vagy hegyes végű cseréppel fedték.

A cserép használata elsőként a három szász területen és az ezzel határos polgárosultabb, gazdagabb falvakban terjedt el. A Barcaságban, a Hétszék területén és részben Beszterce környékén a városok mintájára a nagyobb falvak is áttértek a nagyobb tűzbiztonságú fedőanyagra.⁷⁷⁹

A XIX. század derekán Homoród mentén, szórva nyosan a Nagy-Küküllő völgyében, Bardóczi fiúszéken és a Székely Partiumban a korai kő- vagy téglafalazatú házaknál már gyakori a cseréppel fedett, esetleg vízvetős

208. Deszkatetős sütőház az aranyosszéki Sinfalván (Téglás István, 1909)

209. Cserefa-tégla fedésű ház az erdővidéki Vargyason (Moldovan Nicolae, 1972, SZNM)

210., 211. Feliratos cserepek Szászdályáról (Eugen Vaida, 2014) és Székelykeresztúrról (2014)

775 LIPVJ I. 1788–1789. 407.

776 Kónya 2014. 181.

777 Furu 2011a. 46.

778 Bálint Ferenc székelyvarsági zsinelykészítő adatközlő (52 éves).

779 Machat 1994.

212. Hód farkú cserép kontyolt tetejű sütőházon az udvarhelyszéki Nagymedésén (2017)

nyeregretető, melyhez szintén kőből vagy téglából oromfalakat építettek. A tetők dőlésszöge 45-50 fok. A XIX. század második felétől ezeken a vidékeken már a városias, csonkakontyos, vízvetős tetőforma terjed el.

A zsindely használatával párhuzamosan, a XIX. század derekától Udvarhelyszéken és Marosszéken szinte folyamatosan használtak cserepet is. Elsősorban a (zsindelyhez hasonlóan) hegyesre kiképezett pikkelycserép válik elterjedtté. Ilyent kontyolt vagy vízvetős, csonkakontyolt háztetőkön is láthatunk.

A XIX. század során Udvarhelyszéken több cserépvető műhely működött.⁷⁸⁰ Homoród mentén Homoródalmáson, Bardócz fiúszéken Nagybaconban és Bibarczfalván, a Nyikó mentén Csehétfalván, Tarcsafalván, Firtosváralján, Székelyszentmiklóson, Kecseten, Székelyszentmihályon és Kiskadácson,⁷⁸¹ a Küküllő mentén Udvarhelyen, Székelykeresztúron, Alsóboldogfalván, a Gagy mentén Csekefalván, Etéden dokumentálható a téglá és cserép készítése. A sóvidéki Küsmődön és Kibédén is vetettek cserepet,⁷⁸² de szállítottak a szász műhelyekből, például Szászkézdről is.

Ma már csak Nagybaconban készül kézi vetésű cserép, ahol jelenleg is hét család működtet *cserépszínt*. Bartha István műhelye számára a homokos agyagot a telek végében található domboldalból *szakítja*. 2008-ig ehhez a művelethez kapát használtak, azóta kis markológéppel rendelkeznek. Az agyag keverése helyben, korábban lovas erővel, ma már *sárcsináló géppel* történik. A vízzel összekevert agyagot formákba nyomják, majd szárítják. A szárítás nyáridőben három hetet, ősszel, tavasszal négy-hat hetet vesz igénybe. Ezt követi az égetés: az alsó sorokba felrakják a téglákat úgy, hogy kialakítják a hosszú tűzalagutakat, ezekre rakják élükre, soronként

egymásra merőlegesen, tíz sor magasra a cserepeket, végül a rakást lapjára tett téglával zárják. Az égetés egy hétig folyamatosan tart, az első négy napon lassú, majd az utolsó háromban fokozatosan erősödő tűzzel történik, a kész cserepek és téglák ezt követően egy hétig megbontatlanul hűlnek.⁷⁸³

A XIX. század második harmadától Udvarhelyszéken, Marosszéken, a Kis-Küküllő mentén, Aranyosszéken, Erdélyi-Hegyalján, Torockón, Beszterce vidékén, azaz az Erdélyi-medence belső területeinek nagy részén szinte mindenhol fokozatosan hódfarkú vagy hornyolt cseréppel fedett kontyolt tetőket építenek.

Tetőformák

Helyzetéből és arányaiból fakadóan a tető formája, a héjazat anyaga, megmunkálása a népi épületek jellegét sokban befolyásolja. Ugyanakkor az ismétlődő tetőformák szabályos mértani alakzatai egységesítik az utcasorok, terek építészeti képét. A tetők formai és anyagbeli változatossága jelzésértékű, gyakran árulkodik a lakóház építési idejéről, a közösségek anyagi erejéről és a környék helyi építőanyagairól.

Korábbi felmérések anyagából, Jankó, Bátky, Malonyay leírásaiból tudjuk, hogy a XIX. század közepénél korábbi épületeken Erdély-szerte elterjedt volt a magas dőlésszögű, kontyolt tető. Ebben a korszakban javarészt mindenhol a taposott szalmafedést alkalmazták, melynek megfelelő felrakásához és a vízlevezetés biztosításához szükséges volt a meredek tetősík.⁷⁸⁴

Kontyolt tetős házak épültek a zsindelyt használó hegyvidéki területeken is, a Székelyföldön, a Déli-Kárpátok lejtőin és az Erdélyi-sziget-hegységben, majd Kalotaszegen, valamint a nádfedésű Mezőségen is. Ez utóbbiak alacsonyabb tetőszöggel is biztosították a víz levezetését. A zsindelytetőket hegyvidéken általában magasabbra építették (50-60 fok), a nádtető vízszinteshez mért szöge viszont már ritkán haladta meg a 45 fokot.

A dél-erdélyi szászság falvaiban a XVII-XVIII. század városi divatjának megfelelően a kőházaknál az akkor divatos, meglehetősen magas nyeregretető terjedt el. A XVIII. század végén, valamint a XIX. század elején épülő házaknál a magas oromfal eresze fölött egy sor cseréppel fedett vízvetőt alakítottak ki, ám ez nem minden esetben ért ki a tető széléig. Ez a tetőforma terjedt el fél évszázad késéssel a Székely Partiumban, Homoród mentén is, ám itt a vízvető cserépsorát már összedolgozták a két oldalsó tetősík alsó sor cserepével. A szász lakosságú falvakban elvéve barokkos ívelt oromfalakat is találunk, ugyanilyenek készültek ritkábban és elsősorban kúriáknál Alsó-Háromszéken is.

A XIX. század derekán a dél-erdélyi Szászföldön és Beszterce vidékén egyaránt városi divatra elterjedt a

780 Furu 2011a. 47.

781 Demeter-Miklós 2005.

782 Domokos Levente Siklódon mázas kupáscserepeket dokumentált.

783 Bartha János, nagybaconi tégláégető mester adatközlő (kb. 40 éves).

784 Bátky 1907. 50-70.

cserépfedésű, csonkakontyos, vízvetős tetőforma. A *nímetes* tető zsinde- vagy cserépfedéssel Székelyföld egyes területein a század végén vált kedvelté, a kontyolt tetőforma használatában komolyabb térvesztést azonban nem okozott. Ugyanekkor terjedt el ez a forma Torockón, Kalotaszegen, a Kis-Küküllő mentén és Erdélyi-Hegyalja falvaiban. Ez utóbbi területen természetesen a szász falvak hatásánál erősebbnek véljük a közelebbi városok, Torda és Kolozsvár példaadó erejét.

A csonkakontyos tetők városias divatjának megfelelően ez a forma meghonosodott a zsinde- vagy a cserepet nem használó vidékeken is. Kis-Küküllő mentén a magas csonkakontyos tetőket zsupolt szalmával is fedték.⁷⁸⁵ Kalotaszegen és Borsa mentén is ismert volt a szalmával fedett, de csonkakontyolt, oromfalas tető. A taposott szalma alkalmazásához igazodva ezek a tetők magasak voltak. Récekeresztúri házról készült archív felvételen taposott szalmából létrehozott függőleges oromfalat figyelhetünk meg,⁷⁸⁶ Kidében pedig sövényből kialakított, padlásfeljárót is tartalmazó oromfalak készültek. Csonkakontyos, vízvetős, zsupolt szalmatetőket váltották a korábbi kontyolt tetőket a XIX. század derekán Aranyosszéken is. A magasabb tetőszöggel készülő tetők kontyolása jelentős, a deszkából készült oromfal elnyújtott, lapos, egyenlő szárú trapéz formájú volt. A vízvetőt deszkából, ritkábban zsinde- vagy deszkatetőből rakták ki. Ugyanitt készültek kontyolt vagy csonkakontyolt zsupolt szalma-, zsinde- vagy deszkatető is.⁷⁸⁷

A kontyolt tetők divatját követően a XIX–XX. század fordulóján a csonkakontyos tetőforma a nádfedésű Mezőségen is elterjedt. Ilyen formájú nádfedeles házakat dokumentáltunk Széken, Magyarpalatkán, Mócson, Mezőkeszűn, Kötelenen.⁷⁸⁸

Torockón a XIX. században már szinte kizárólag a vízvetős, csonkakontyolt formát kedvelték, ezért ma ez az uralkodó. Csak a XX. század második felében kezdett újból divatba jönni a kontyolt tető. Ezeket a tetőket zsinde- vagy nádfedéssel, a módosabb házakon pedig hódfarkú cseréppel fedték, ám mára már az egykori zsinde- és a hódfarkú cseréphéjazatok nagy részét is hornyolt cserépre cserélték.⁷⁸⁹

A századforduló, de leginkább a XX. század első évtizedeinek „vívmánya” a nyeregtető újrafelfedezése. A kötényes nyeregtetők⁷⁹⁰ gazdagon díszített oromfala Kalotaszeg meghatározó néprajzi elemévé vált. A nyeregtetős XX. századi házak elsődleges fedőanyaga az égetett cserép. A cserép megjelenhet utólagos fedőanyagként is, a korábbi tönkrement héjazat cseréjekor, azonban gyakran szükséges volt a teljes tetőszerkezet, de legalább a lécezés cseréje. Ennek szerkezeti oka a cseréphéjazat súlya.

785 Dr. Kós 1989. 138–143.

786 KJNT fotótára, KJNT 11312.1928; Vargha 1997.

787 Téglás István fényképhagyatéka, 1909.

788 Terepkutatás: 1999–2000.

789 Furu 2010. 371–373.

790 Oromfalas nyeregtetős tetőszerkezeteknél adódik a lehetőség, hogy a tetőléceztést az oromfalon túl is meghosszabbítják, és ezt a részt is cserépezik. A tetősík szélén kialakuló háromszögben, merevítési és díszítő céllal, ácsolt és fűrészelt elemeket szoktak elhelyezni, ezt nevezik köténynek, az ilyen tető a kötényes nyeregtető.

213. Pikkelycserépes csűr kijavítva hornyolt cseréppel az udvarhelyszéki Siménfalván (2009)

214. Hornyolt cserép nyeregtetőn Torockószentgyörgyön (2012)

215. Manzárdtetős téglakúria az udvarhelyszéki Magyarsárdon (2016)

216. Hornyolt cseréppel fedett csonkakontyos, vízvetős tető Csíkszentmihályon (2010)

A cseréppel párhuzamosan, a XX. század fordulóján, szintén elterjedt a négyzetes sík palalemez, melyet 45 fokban megdöntve helyeztek el a tetősíkra. Súlyánál fogva alkalmas volt korábbi zsindeletetők újrafedésére, és nyilván új, oromfalas házak lefedésére is. Elterjedése, mely leginkább Felszegen (Magyargyerőmonostoron, Magyarvalkón, Kalotaszentkirályon, Nyárszón, Körösfőn, Magyariskapuson, Kispetriben, Nádasdarócon és Mákón) volt tapasztalható, újra hagyományt teremtett az egyszerű, kontyolt tetőformának. Szegény házaknál szintén elterjedté vált a károsodott zsindeletetők kátránypapírral történő utólagos lefedése. Szintén utólagosan használták zsindeletetők lefedésére a bádoglemezt, és manapság gyakorivá vált a különböző anyagú hullámlemezek használata (fém, azbesztcement, műanyagok) is.

A XX. század első évtizedeiben Szászföldön, aztán az ötvenes évektől máshol is, Aranyosszéken, Torockón, Erdélyi-Hegyalján és a Kis-Küküllő vidékén terjedni kezd az olyan csonkakontyolt tető, ahol a cseréppel fedett tetősík túlnyúlik az oromfalon, akárcsak az újabb kötényes díszítésű Kalotaszegen is divatos nyeregvetős házaknál. Ilyenkor szükségtelenné válik és ezért elmarad a homlokzat feletti párkányzat és az ezt védő vízvető is, hisz a kieresztett héjazat védi a homlokzatot az esőtől.

A XX. század derekán jelenik meg Aranyosszéken és Erdélyi-Hegyalján, véleményünk szerint a barokk kastélyok és XIX. századi kúriák manzárdtetőjének hatására, a manzárdtetők mintájára – kettős dőlésszöggel, székes tetőszerkezettel – kiképzett tetőforma, melynek divatja még mindig tart. Megjegyezzük, hogy ehhez hasonló tetőforma zsindelet-héjazattal a XIX. század derekán is divatban volt az Erdélyi-szigethegység szívében, Verespatakon, ahol a gazdag aranybányászok házait fedte.

Tornácok szerkezeti felépítése

A korai erdélyi falusi épületek tornác nélkül épültek. A tornácok előzményének a bejárat fölött kialakított tetőt tekintjük, azt a bizonyos kieresztést, amit két oszlop tartott. Lényegében a tornác szerkezeti szempontból egy olyan falak nélküli fedett tér, ami egyfajta átmenetet képez az udvar szabad és a ház zárt tere között. Vagy a meghosszabbított tető, vagy a ház eleve szélesebbre hagyott, esetleg kieresztett eresze alatt alakították ki. Amennyiben a kieresztett tető szélét oszlopok által tartott gerendával támasztották meg, oszlopos tornác jött létre, ha nem volt oszlop, tehát a tetősík meghosszabbítása támasz nélkül állt, ereszalja-tornácról beszélünk. Oszlopos tornácnál az oszlopok és a fölötté levő gerenda csomópontját megoldhatták egyenes vagy íves záródással, könyökfa vagy nyeregfa beiktatásával. A tornác

oszlopait mellvéddel köthették össze, a záródásra pedig, főleg az árnyékolás kedvéért, lécrácsos vagy fűrészelt faelemet szerelhettek. A fából kialakított tornácokat faragással, esztergályozással, fűrészeléssel gazdagon díszíthették. Jellegzetes formai megoldásokhoz vezetett a vaskosabb falazott kő- vagy téglaoszlopokkal vagy mellvéddel épített tornác.

B. Nagy Margit szerint a népi lakóházak tornácainak kialakításában az erdélyi kastélyépítészetben meghonosodott, bástyákon és tornyokon kialakított körüljárós fedélszerkezetek példájára később már a föld szintjén megépített kerti házak, majd az udvarházak főhomlokzata előtt megjelenő, lépcsős, portikuszszerű *nyári házak* megoldásai jelennek meg.⁷⁹¹ Hangsúlyozni szeretnénk, hogy az erdélyi városi polgárházak udvari homlokzata előtt, ezek földszintjén vagy emeletén már a XVI–XVII. században ott voltak a tornácoknak megfelelő íves folyosók, ahogy a városközpontok kereskedőházainak földszinti homlokzatait szintén bolthajtásos oszlopos terek szegélyezték. Rokon építészeti elemként, igen korai előképként értékelhető a kolostorok kerengője is. Balassa M. Iván véleménye szerint a tornác a reneszánsz építészeti stílus hatására jelent meg a vidéki szerényebb házak homlokzata előtt, és a ház reprezentatív elemének számított.⁷⁹² Ezért elsőként a gazdagabb családok házait díszítette, és a gazdagabb közösségekben vált szélesebb körben elterjedté. Hozzáteszük, hogy Erdélyben ez a minőségi váltás számottevően csupán a XVIII. századtól kezd éreztetni hatását, és csak a XIX. században teljesedik ki.

A közép-erdélyi pitvaros házterületen belül a Szászföld a tornácok elterjedésében is élen járt. Itt a minta egyértelműen a városok építészete volt, ezt az is bizonyítja, hogy miután a XVII. század végén a városokban tiltani kezdték a fatornácok építését,⁷⁹³ ekkortól a falvak igényesebb házainak tornáca is kőből épül. Ezek a tornácok a tető udvar felőli meghosszabbítása alatt alakultak ki, általában a pince miatt földfelszín fölött lévő lakszintre felvezető lépcsőket is védi. Mellvédét szintén kőből építették. Általában a *hausnak* nevezett konyha előtt álltak, de előfordult a hosszabb, akár az egész homlokzat előtti változat is. A tornácok *stube*, azaz a lakószoba vagy lakószobák melletti részeit gyakran építették be, és alakítottak ki itt élelmiszerkamrákat vagy akár oldalszobákat. A XIX. század második felétől téglából íves záródású, téglamellvédű tornácokat is falaztak. A kőtornácok mellett nagy számban épültek oszlopos fatornácszerkezetek is. Ezek mellvédeit gyakran fűrészelt mintákkal díszítették. Szászföldön mindenhol előfordultak a teljesen bedeszkázott tornácok is, bár ezek kialakításánál nem

791 B. Nagy 1970. 15–59.

792 Balassa M. 2008.

793 Brassóban 1559-ben rendelkeznek a faházak lebontásáról. Ennek ellenére még a XVIII. században is állnak faházak a városokban, Nagyszebenben a Felsővárosban 461 házból 61 fából épült, az Alsóvárosban az arány ennél magasabb. (Machat 1999. 51.)

törekedtek a deszkázás mintás lyukakkal vagy lécekkel történő szellőssé tételére, mint a székely ereszeknél.

A Beszterce-melléki szászság XIX. századból fennmaradt házain faoszlopos oldal- vagy homloktornácok láthatók. A XIX. század végétől épültek itt is falazott szerkezetűek.

Közép-Erdély egyéb tájain korainak tekinthető az olyan törtornác, mely a keskenyebb pitvar előtt alakul ki (Kide, Aranyosszék, Kalotaszeg). Nagyrészt a XIX. század második felétől kezdtek elterjedni az ereszalja, majd az oszlopok által tartott oldaltornácok és végül a kiugró tornácok. A több tornácsajtót ötvöző, az épületet több irányból is körülvevő, homlok-, kör- vagy kiugró oldaltornácok általában a XIX. század végén és a XX. század első évtizedeiben váltak gyakorivá.

Az oszlopos szerkezetű kalotaszegi tornácok a házak hangulatos, gazdagon díszíthető elemeivé váltak.⁷⁹⁴ Az oszlopokat általában bárdal faragták, gyakori a középmagasságtól felfele és lefele egyaránt csökkenő négyzetes keresztmetszet. Az esztergált megmunkálású oszlopok ritkábbak (Nyárszó, Magyarbikal, Gyerővásárhely, Ketesd, Inaktelke), de ezek között is ismertek igen korai példák. A mellvédek deszkázottak, szinte általánosnak tekinthető a függőleges elhelyezésű kialakítás. A tornác mellvédjét tartó vízszintes gerendára és a tornác talpgerendájára függőleges deszkaelemeket szegeztek, amelyeket alul, de főként felül általában valamilyen minta (ívsor, indás motívum stb.) alapján fűrészelt deszkaelemmel zártak. A függőleges hézagokat profilozott lécekkel takarták le. A XIX–XX. század fordulóján épült házak jellemző elemei az általában stilizált virágmotívumokat mintázó, fűrészelt deszkadíszítések, amelyekkel az áttört mellvédek művészi változatait hozták létre. Ritkábban a mellvédek tábláit festették.⁷⁹⁵ A XX. század első évtizedeiben használatos a betétes tömör mellvéd – azaz a záródeszkákra, a szegélylécek határolta mezőbe további fadíszítéseket szegeztek. A tornác mellvédjében gyakori a kis nyitható ajtó, melyet leginkább egyik (vagy mindkét) bejárati ajtóval szemben helyeztek el. Főleg Felszegen volt szokás a tornácsajtó oszlopainak végét gömbszerűre kifaragott dísszel kiemelni. A mellvédre olykor függőleges lécekből álló magasítást szereltek (Gyerővásárhely).

A tornáczáródás, azaz a tornácoszlop és a fölötté elhelyezett gerenda kapcsolata szintén változatosan díszíthető felület. A leggyakoribb az egyenes záródású tornác. Nyeregfás megoldással elsősorban Felszegen (Magyar- és Romángyerőmonostor, Nyárszó) találkozunk. A XIX. században Nyárszó 28-as számú házában nyeregfájába rozettát faragtak. A könyökfás tornáczáródások megmunkálása szintén mesteri. A könyökfa fecskefarkas csapolása és a gyakori szegélyfaragás egyaránt díszítő hatású (Körösfő és máshol).

⁷⁹⁴ Lásd szintén: Furu 2012a. 34–36.

⁷⁹⁵ Malonyay 1907. XIII. t. – A színes ábrán látható tornác kazettás tábláit tulipános festés díszíti. Bogártelkén a betétes tornácmellvéd mezőit két színűre festették.

217. Utólagosan épített tört tornác Szászdályán (Eugen Vaida, 2014)

218. Oromtornác és utcai bejárat Kiszsolnán, jelenleg Kolozsváron az Erdélyi Néprajzi Múzeum szabadtéri részlegén (2014)

219. Oszlopos lopott tornác az aranyosszéki Alsószentmihályon (2008)

220. Íves záródású tornác a kalotaszegi Inaktelkén (1999)

221. Íves záródású tornác a kalotaszegi Gyerővásárhelyen (2006)

222. Fűrészelt tornáczáródás a kalotaszegi Középföldön (2006)

223. Fűrészelt tornáczáródás Inaktelkén (1999)

A fa szép megmunkálásának példái a fiatornyos templomkörüljárók megoldásaira emlékeztető, íves záródású tornácok (Mákó, Inaktelke, Gyerővásárhely, Farnas, Kispetri). A könyökfa és a tornác vízszintes zárógerendájának együttes kifaragásából alakítják ki a nemegyszer díszítéssel is ellátott ívet.

Gyakori megoldás a lécrácsos záródás. A tornácoszlopokra támaszkodó gerenda és a velük párhuzamos oszlopok kötőelemei között ferdén, egymással ellentétes dőlésszögben elhelyezett lécezés árnyékoló szerepet is kapott (Méra, Gyerővásárhely, Zsobok, Kalotaszentkirály). A lécek elhelyezéséből, színéből adódóan sok egyéni kialakítású lécrácssal találkozhatunk. Kettesden a külső léce függőleges, a belső ferde elhelyezésével érték el érdekes hatást (78. szám). A meregyói 206-os számú ház lécrácsát egymás felé fordított szegmensívekből állították össze. Sokkal esztétikusabb kivitelezésű az olyan tornác, ahol a lécrács helyett fűrészelt kialakított, áttört deszkadísztést találunk. A reneszánsz szőlőindás formavilágára emlékeztető virágmotívumok díszíthetősége – az oromfalak fűrészelt elemeihez hasonlóan – megkétszereződik, napos időben a negatív minták vetülnek rá a ház homlokzatára. A legdíszesebb, fűrészelt deszka kialakítású tornácokat a Nádás mentén találjuk. Bogártelkén három egymással vetekedő lakóház kiugró körtornácát díszíti művesen kialakított, íves csipkefüggönyre emlékeztető, makk alakú bojtjal is ellátott faelem. Középföld tornáczáró deszkái kevésbé aprózottak, reneszánszos, indás vonalvezetésűek a Sípos Dávid által faragott szószékekre emlékeztetnek. A Zsobokon fennmaradt fűrészelt lécdíszítés körszimmetrikus szerkesztésű. A csipkézett, fűrészelt deszkadísztés Gyerővásárhely nem egy tornácán megtalálható. A 187-es számú ház átlós kialakítású lécrácsa alatt fűrészelt deszkaelemet helyeztek el.

Leginkább az Alszezen és Nádás mentén gyakori az a megoldás, amikor a nagyrészt virágos ornamentikájú fűrészelt deszkaelem csak az oszlop és a gerenda találkozásánál levő kis háromszögű területen kap helyet, esetenként magának a lécrácsnak kiegészítéseként.⁷⁹⁶

Aranyosszéken a XIX. században már a keskenyebb pitvar előtt kialakult kisméretű tört vagy lopott tornác volt az általános, ezek mellett készültek oldaltornácok is.⁷⁹⁷ A korai lopott tornácoknál általában két bárdolt, ritkábban faragott négyzetes keresztmetszetű faoszlopot találunk, egyenes záródással. (A széleken is természetesen oszlopok álltak, ám ezek a sövényfalú házak vázszerkezetének részei voltak.) A faragott oszlopokat szintén négyzetes keresztmetszettel, ám elnyújtott csonka gúla jellegűre (változó négyzetes keresztmetszetűre) faragták. Kezdetben mellvéd nem volt, csak a XIX. század vége felé kezdett elterjedni a tömör deszkamellvéd.

Szintén koraiak, ám a tehetősebb portákra voltak jellemzőek az ívsoros záródással kialakított fatornácok. A félkörívet megközelítő záródást, több faelem megfélelő

796 Furu 2012a. 34–36.

797 Terepkutatás: 2007.

faragása révén, a haranglábak és fatemplomok toronykörüljáró szerkezeteihez hasonlóan alakították ki. (Ehhez hasonló megoldásokat alkalmaztak az íves záródású utcaajtóknál is.) XVIII. századi félkörös tornáczáródást találunk Várfalván, melyen az ívek felett három gerenda vastagságban tömör zárófelületet hoztak létre. E tornác mellvédje tömör deszka, ajtója pedig lécekből készült – feltehetően később. Szintén Várfalván figyelhetünk meg hasonló, ám XIX. századi, félkörös tornáczáródásokat. Míves kiképzésük annyiban különbözik a XVIII. századitól, hogy az ívek szélesebbek, és fölöttük hiányzik a tömör felület. Várfalván kívül ilyen tornácokat találunk Aranyosrákoson, Alsó- és Felsőszentmihályon és Mészkon is.⁷⁹⁸ Az 1909-ben Téglás István által legrégebbi háznak nevezett oldalkamrás épület tornáca könyökfás, feltehetőleg ez a megoldás tekinthető az igényesebb íves záródás előzményének.⁷⁹⁹ Másodlagos elhelyezéssel, hasonló félkörös záródású tornácokat találtunk Csegezben és Székelyhidason is.

A XIX. század második felében Aranyosszéken is egyre gyakoribbak az épület teljes oldalhosszában kialakított oldaltornácok. Kezdetben ezek egyszerű bárdolt oszlopokkal és tömör fa mellvéddel készülnek, ám később megjelennek más megoldások is. Feltehetően torockói hatásra, Csegezben, Székelyhidason, Kövenden, Bágyonban, Sinfalván és máshol is készülnek téglaoszlopos vagy meszelt deszkával téglát imitáló tornácok is. Kőoszlopos tornácot Aranyosszéken csak kúria jellegű nagyobb házon látunk.

Kuriális hatásra jelennek meg Aranyosszéken, szintén a XIX. század második felében, a pitvar előtti kiugró, oszlopos tornácok. Előfordul, hogy a korábbi lopott tornácot szélesítve alakítanak ki kiugró tornácot. Ezek egy része háromszögű oromfalas kiképzésű.

A XX. század első évtizedeiben a tornácok faelemeinek díszítése gazdagodik. Gyakoribbá válnak a faragott oszlopok, de cifrázzák a záródásokat is, és megjelennek a lécrácsos tornácok is. A fürdővárosok hangulatát idéző díszes faelemek leginkább az oldaltornác előtt kialakított kiugró rész háromszögű oromfalát díszítik.

Torockón a XVIII. századi házak előtt feltűnnek feltetelezhetően utólagos kialakítású, szélesebb, kiugró faszerkezetű, tömör mellvédű tornácok.⁸⁰⁰ A XIX. század során jelentek meg a gyakran oszlop nélküli, azaz a konzolban kieresztett tetőszerkezet alatt kialakított, ún. ereszalja kiugró tornácok. A tornáclábazatok ekkor már általában kőből, ritkábban téglából épültek. Padozatuk és a lépcsők legtöbbször deszkából készültek, de elterjedtek voltak a kőlapos, kőlépcsős tornácok is. A faragott kőlapok, az egyéb megmunkált kőelemekhez (ajtó-, ablakkeretekhez, oszlopokhoz, emléktáblákhoz, lábazati burkolólapokhoz) hasonlóan a szomszédos Székelyhidas mészakőbányájából származtak. A hagyományos

224. Faragott nyeregfás tornác a kalotaszegi Nyárszón (1999)

225. Ívsoros tornác az aranyosmenti Várfalván (2008)

226. Ívsoros tornác az aranyosmenti Várfalván (2008)

798 Téglás István fényképhagyatéka, 1909.

799 Téglás István fényképhagyatéka, 1909, Felsőszentmihály 47. kép.

800 Furu 2010. 366–374.

227., 228. Ereszalja és oszlopos kiugró tornác Torockón (1996)

229., 230. Egyenes záródású és kosárfélt tört tornác Torockón (1996)

231. Ívsoros tornác Felsővidrán, Erdélyi-szigethegység (Romulus Vuia, 1928, ENM)

mellvédek fából vagy vegyesen – kőből és téglából épültek. A gyalult deszkalapokat függőlegesen egymás mellé helyezték, a hézagokat pedig léccel fedték. Az áttört famellvédek nem voltak gyakoriak, elsősorban a jelenkori átalakításokra jellemzőek. A tégl- és kőmellvédeket vakolták és meszelték, oldalukon általában üres vagy díszített tükrök jelentek meg. A mellvéd lapját gyalult deszkával borították. Igényesebb házaknál a mellvéd mezőit faragott és díszített kő mellvédoszlopok tagolták. Oszlopos tornácok a hagyományos lakóházak kevesebb mint egyharmadára jellemzőek. Ritkább a faragott, általánosanabb a négyzet keresztmetszetű bárdolt faoszlop. Módos házaknál készültek nyolcszög keresztmetszetű, esetleg deszkalapokkal borított tornácoszlopok is. Rendszeres meszeléssel ezek megtévesztően hasonlíthatnak azokra a kő- vagy téglaszlopokra, amilyeneket a tekintélyesebb házaknál építettek. Egyedi a 291. számú ház klasszicista hangulatú, kör keresztmetszetű, kőoszlopos tornáca. A tornáczáródások nagyrészt egyenesek, ritkábbak a könyökfás vagy könyökvásas tornácok. A legimpozánsabbak a volt Zsakó- (8. szám) és az egykori Czupor-ház (296. szám) kosárfélt tornácai.

Helyi sajátosságnak tekinthetők az ereszalja-tornácok elegánsan hajlított, kovácsoltvas eresztartói. A pincéket az udvar felől, nem ritkán a kiugró tornác alatt, félkörös záródású lejárón lehet megközelíteni. Sajátosan a XIX. századi házak formakincséhez tartozik az olyan ereszalja-tornác, ahol az épület falát a tornác előtt visszahúzták, a két szélső helyiség rizalitszerűen kiugró falsíkjait pedig a bejárat felett egy elegáns ívvel kötötték össze.

A Mócvidéken és a dél-erdélyi hegyvidék román falvaiban legkorábban, azaz a XIX. század második felében a kamrás ház saroktornáca jelenik meg. Ezt követi néhány évtized késéssel az oldaltornác. Ritkábban, elsősorban tehetősebb gazdálkodók, papok, tanítók házaiban itt is feltűntek az aranyosszékihez hasonló ívsoros záródású tornácok.⁸⁰¹ A XX. század második harmadától az oldaltornácokat egyre több helyen üvegezik be. A sűrű osztású, gyakran íves osztólécekkel cifrázott nagy üvegfelületek a hegyvidéki házaknak sajátos jellemzőivé válnak.

A Hátszegi-medencében a XX. század első évtizedeiben lezajlott átalakulás során, a téglaházak megjelenésével terjedtek el az oszlopos, gyakran íves (félkörös vagy kosárfélt) záródású tornácok. Az oszlopok ritkábban kör, leginkább négyzetes keresztmetszetűek. Nem ritka a lemezzett élű négyzetes tornácpillér sem. Az oldaltornácok középtengelyében a módosabb házaknál a lépcső fölé nyeregteretlel lefedett portikus is épült.⁸⁰²

Oszlopos oldaltornácok nagy számban fordulnak elő Erdély-Hegyalján, a Maros középső és Hunyad megyében a Maros alsó folyása mentén található falvakban is.

801 A Romulus Vuia kötetében illusztrációként közölt szolcsvai ház jelenleg a bukaresti falumúzeumban található. Vuia 1975; Cristache-Panait 1993. 35., 44., 72., 78., 95.

802 Stahl-Petrescu 1966. 102–119.

A téglából falazott oszlopok vakolt felületén nem ritkán stukkódísz is látható.⁸⁰³

A Mezősegen és a Szamos menti dombság falvaiban a tornácok későn, a XIX. század végén, illetve a XX. század elején jelennek meg, igaz, a Borsa völgyében (Kidében és máshol is) pitvar előtt kialakított oszlopos, mellvéd nélküli tornácok már korábban is voltak. Ebben a térségben a legáltalánosabb a teljes homlokzat előtt kialakított oszlopos, mellvéd nélküli oldaltornác.⁸⁰⁴

A Kis-Küküllő mente felső szakaszán, azaz Erdőszentgyörgytől keletre és a Sóvidék falvaiban az oldaltornác XIX. századi elterjedését követően, a századfordulón a kiugró homloktornác lett a legkedveltebb típus. Az oszlopok faragása erőteljes, a felhasznált gerendák vastak, a keresztmetszet-változások jelentősek, az így létrejött oszlopok vonalvezetése dinamikus. A virágmintás, fűrészelt tornácmellvédek mellett elterjedt a 45 fokban ferdén elhelyezett lécrácsos mellvéd.⁸⁰⁵

Nyárádmentén, jóllehet a Székelyföld peremterülete, a ház alaprajzi fejlődése inkább a közép-erdélyi modellt követte. Székely ereszt ebből a térségből nem jegyeztek fel. Míg a szegényebb családok házaik még a XX. század elején is tornác nélküliek, a XIX. századtól már gyakori kísérője a módosabb háznak a faoszlopos, mellvédes oldaltornác, mely a két világháború közötti korszakban kiugró résszel bővült. Az oszlopokat mívesen bárdolták, a mellvédeket pedig fűrészelt, virágos motívumokkal gazdagon díszítették.⁸⁰⁶

Akárcsak alaprajzukban, Székelyföld ereszes házterületének tornációi szerkezeti szempontból is nagyon változatosak, díszes, áttört deszkás eresztől bonyolult, lépcsős, kiugró oldaltornácra át a rövid, vastag, oszlopos kőtornácig szinte minden szerkezeti megoldást megtalálunk.⁸⁰⁷

Jóllehet az eresz és a tornác között alapvető funkcionális és szerkezeti különbség van, az ereszek külső zárására használt deszkafal szerkezeti megoldása a tornácmellvédekhez rokonítható, ezért itt tárgyaljuk.

Az ereszek deszkázatát egy függőleges és vízszintes elemekből álló vázszerkezetre szegezik. Egyszerűbb változatában a deszkafalat a szoba falának síkjában helyezik el, de gyakoribb, hogy ettől kissé távolabb, az udvar felé 20-60 cm távolságra építik fel. Amennyiben a bedeszkázott eresz mellett tornác is van, előfordul, hogy a tornác mellvéd fölötti részét is részlegesen zárják, azaz bedeszkázzák vagy sűrűn belécezik (Siklód). Profilozott lécekkel záródó ereszek maradtak fenn Alcsíkban és Kászónban is.

A Nagykádás 78. szám alatti, 1911-ben épült ház tornác nélküli, ám teljes szépségében csodálhatjuk az áttört, bedeszkázott ereszt.

232. Pikkelycseréppel fedett ház kiugró oldaltornáca az udvarhelyszéki Kobátfalván (1999)

233., 234. Tornácrészlet az udvarhelyszéki Kobátfalván (1999) és Újszékelyen (2010)

235., 236. Eresz, oldaltornác és kieresztés Kobátfalván (1999), oldaltornác és kieresztés Székelyszentmihályon (Szabó Sámuel, 1999)

803 Stănculescu–Gheorghiu–Petrescu–Stahl 1956. 11–121.

804 Terepkutatás: 2008.

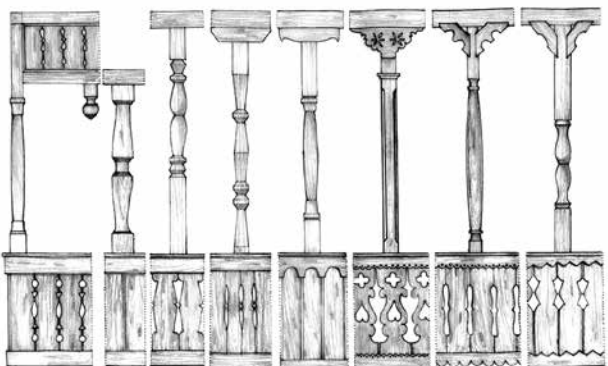
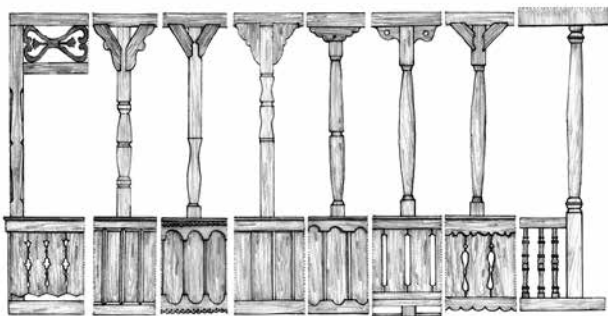
805 Terepkutatás: 2011.

806 Terepkutatás: 2011.

807 Lásd szintén: Furu 2011a. 48–52.

237. Kiugró oldaltornác az udvarhelyszéki Farcádon (Szabó Sámuel, 1999)

238. Udvarhelyszéki tornácrészletek (F. Oláh Xénia rajza)

Elsősorban Udvarhelyszék északi, északnyugati területein épültek olyan házak, melyeknek deszkafalát nem csak a középső helyiség, azaz a tényleges ereszt elé helyezték, hanem az első és hátsó ház fala előtti részt is részlegesen bezárták, így keskeny kamrákat vagy tárolóteret alakítottak ki. Az ilyen ereszt egy bedeszkázott, kiugró tornác hatását kelti (Nagymedésér, Siménfalva).

A tornácok utólagos bedeszkázása a XX. század első évtizedeiben is élő gyakorlat: a korszerűbb, divatosabb, városiasabb tornácok megépítése láthatólag nehezen

tudta háttérbe szorítani az ereszek használatát. Ilyen megoldások Székelysombortól Homoródszentpéteren át Kápolnásfaluiig és Siménfalviig többfelé feltűnnek.

A Szentegyháza 50. szám alatti ház oldaltornácának bejárat előtti, kiugró részét tömören bedeszkázták, és itt az udvar irányába egy teljes nagyságú pallótokos ablakot helyeztek el. Az így létrejött ereszből lehet kilépni mindkét irányban a tornácra. Az oldaltornác hátsó részén itt is kis bedeszkázott kamrát alakítottak ki. Hasonló ehhez az Oroszhegy 383. számú ház bedeszkázott tornáca is.

A tornácok faoszlopait Székelyföldön is általában bárdal faragják, gyakori a középmezőnyig felfelé és lefelé egyaránt csökkenő, négyzetes keresztmetszet. Az esztergált megmunkálású oszlopok ritkábbak, elsősorban kuriális jellegű épületeken jelennek meg (Csehétfalva, Székelyszentmihály, Újszékely).

A mellvédek deszkázottak, szinte általánosnak tekinthető a függőleges (állóhézagos) elhelyezés. A tornác mellvédjét tartó vízszintes gerendára, valamint a tornác talpgerendájára függőleges deszkaelemeket szegeznek. Felül és esetleg alul is valamilyen minta (huszárbajusz, ívsor, indás motívum stb.) mentén fűrészelt deszkaelemmel zárják. A függőleges hézagokat profilozott lécekkel takarják le. A XIX–XX. század fordulóján épült házak mellvédjein ott látjuk az általában stilizált virágmotívumokat mintázó, művészi fűrészelt deszkadíszítéseket. A tornác mellvédjében gyakori a kis nyitható ajtó, melyet leginkább a bejáratú ajtóval szemben helyeztek el.

A tornáczáródás szintén jól díszíthető felület. Az egyszerű, egyenes záródástól kezdődően a gondosan beékel, könyökfás támasztáson keresztül a lécrácsos kialakításig nagyon sok megoldással találkozhatunk.

A leggyakoribb az egyenes záródású tornác. Ez jellemző általában a kőoszlopos tornácok megoldásait is. A könyökfás tornácok megmunkálása szintén mesteri. A könyökfás fecskéfarkas csapolása és a gyakori szégyelfaragás egyaránt díszítő hatású. Elsősorban a XX. században terjed el a tornác felső felét díszítő lécrács. A tornácoszlopokra támaszkodó gerenda és az ezzel párhuzamos oszlopok között elhelyezett kötőelemek között a ferdén, egymással ellentétes dőlésszögben elhelyezett lécezés árnyékoló szerepet is kap (Nyikómalomfalva). A lécek elhelyezéséből, színéből adódóan sok egyéni kialakítással találkozhatunk. Egyszerűbb és talán ezért gyakoribb az olyan tornác, ahol a faelemekből kialakított mezőbe nem kerül tulajdonképpen árnyékoló, csupán egy átlós keresztmetszet. Előfordul az is, hogy az alsó kötőelemeket megdőltén vagy ívesen alakítják ki.

A Homoród menti kőházak tornácoszlopai és mellvédei is kőből vagy vegyesen, kőből és téglából épültek. A 40–60 cm vastag mellvédek magasak, a rájuk támaszkodó, négyzet vagy kör keresztmetszetű, vaskos pillérek és oszlopok alacsonyok, ugyanis a meghosszabbított tetősík lecsüngő részét támasztják. Homoródmási, abásfalvi példák jól illusztrálják azt a megoldást, amikor a széles tornác mellvédje fölött, a mellvéd és a lecsüngő ereszt között, erődítményre emlékeztetően csak 30–40 cm

magas, csíkszerű nyílás marad szabadon. Az eresze utaló zártságot azzal is fokozzák, hogy az általában a hátsó helyiség előtt létrehozott tornác harántfalait is deszka- vagy kőfalazattal zárják.

A Homoród menti építészet, illetve a vidék kuriális építészetének hatására Udvarhelyszék más vidékein is kialakult kő mellvédes tornácok igen karakterisztikus formai elemek. A széles, vastagon tapasztott és meszelt mellvédekre támaszkodhat hasáb vagy kör keresztmetsetű, vaskos, alacsony kőoszlop vagy elegánsan faragott faoszlop.

Szerkezeti és formai kialakításuk szerint a legváltozatosabbak, legösszetettebbek a Nyikó menti tornácok. A Székelyszentmihály 40. szám alatti ház tornáca a ház utcai és udvar felőli oldalán, a két első helyiség előtt kialakított tömör mellvédű tornác áll. A főhomlokzat szomszéd felőli végén a tornácot kis tárolótér céljaira bedeszkázták. A tornácfeljárát két oldalmellvédjét kőből építették, ezek végeire alacsony, vaskos, hasáb alakú oszlopok támaszkodnak, melyek a tető meghosszabbított kieresztését tartják. Hasonló szerkezetű a Kobátfalva 9. szám alatti ház tornáca is. A szintén tömör mellvédű, faragott oszlopokkal díszített, keskeny oldaltornác kő mellvédű feljárójára két kör keresztmetsetű alacsony oszlop támaszkodik. A Kobátfalva 24. szám alatti, 1843-ban épített lakóház áttört deszkázatú eresze elé kő mellvédű, lépcsős feljáró épült, melynek kieresztett tetejét két rövid faoszlop tartja. Ezt szinte idegen elemként egészíti ki az igen keskeny ereszalja-oldaltornác, melyet a kiugró eresz oldalajtóin keresztül lehet megközelíteni.

A Kobátfalva 118. és 143., Nyikómalomfalva 56., 106., 225., Bogárfalva 17. szám alatti épületek oszlopos oldaltornáca a bejárati ajtó előtt kiszélesedik. A tetősík meghosszabbításával fedett feljáratot a ház homlokzatával párhuzamos lépcsővel alakították ki. A hasonló kialakítású, Nyikómalomfalva 35., 78. szám alatti tornác feljárátát nyeregtetős, oromfalas felépítménnyel védték. E kiugró rész záródását a 35. szám alatt átlós faelemekkel díszítették. E ház tornácát a főhomlokzat előtt is meghosszabbították, ahol a szomszéd felőli tornácvéget szekrényyszerűen bedeszkázták (a 106. és 225. számú házaknál is).

A Kiskadács 16. és Nagykadács 32. szám alatti, XIX. század második felében épült házak tornáca a kis lépcsős feljáróra egyszerűsödik, melynek kő mellvédjére szintén hasáb alakú kőoszlopok támaszkodnak. A Nagykadács 21. szám alatti ház hasonló felépítménye a középső helyiség teljes szélessége előtti hárompilléres kiugró tornáccá alakult. A házra merőleges fedett lépcsős feljárátát két pillér között hozták létre. Ez a tornác típus a Nyikó mentén kívül is sokfelé előfordul.

A Csehétfalva 93. szám alatti, 1865-ben épült ház kiugró oldaltornácát a hátsó homlokzat előtt is meghosszabbították, az oldalról lépcsőkön megközelíthető kiugrás feletti részt állóhézagossal deszkaoromzattal kialakított, nyeregtetős felépítménnyel védték.

239. Eresz és homloktornác a sóvidéki Felsősófalván (2007)

240. Kiugró homloktornác Felsősófalván (2012)

241. Kiugró oldaltornác a sóvidéki Sóváraddon (2011)

242. Kiugró, falazott tornác az udvarhelyszéki Abásfalván (1999)

243. Téglapilléres tört tornác és középeresz az erdővidéki Felsőrákoson (2009)

Farcádon (20. szám) szintén a tornácok kialakításának anyagbeli változatossága jellemző, a fa- és falazott szerkezeteket sajátos rendszerben, együttesen alkalmazták. A bejárat előtti kiugró tornác és az erre a kapu irányából felvezető lépcső mellvédjét és három pillérét vegyesen kőből és téglából falazták. A mellvéd alacsony, falazott részét azonban függőleges lécekkel tagolt korláttal egészítették ki. Ugyanakkor a hátsó szoba előtti tornácrész szokványosan faoszlopokkal és famellvéddel készült. A 143. szám alatti ház fa oldaltornácát szintén falazott oszlopos és háromszögű timpanonos kiugró résszel gazdagították.

Az Újszékely 37. szám alatti, a XIX. század derekán épült kőház kiugró tornácának falazott mellvédjére három vastag, esztergált faoszlop támaszkodik. A közöttük elhelyezett vízszintes faelemek egykor magasabb, díszes lécezést tartottak.

Erdővidéken a tornácok kialakulását és alaprajzi, valamint szerkezeti fejlődését több párhuzamosan ható tényező befolyásolta. A paraszti polgárosodás egyik első állomásaként a ház mellett az eresz szerepét fokozatosan átvette az oszlopos tört-, majd lopott tornác. A tornácok alakulását a falvanként akár nagyobb számban is megépült udvarházak építészete is közvetlenül befolyásolta. A XVI–XIX. század közötti udvarházak egyik leghangsúlyosabb eleme a bejáratú ajtó előtt épült, kiugró oszlopos, sokszor íves, oromfalas portikusz, mely elsősorban barokk, majd klasszicista jegyek hordozója. A vargasi Dániel-kastély reneszánsz loggiájának példaadó hatása elvitathatatlan.

Az erdővidéki kő- és téglaházak tornácoszlopai és mellvédjei is téglából, vagy vegyesen, kőből és téglából épülnek. A 40–60 cm vastag mellvédek magasak, a rájuk támaszkodó, négyzet vagy kör keresztmetszetű vastag pillérek és oszlopok az eresz magasságáig érnek, ellentétben a Homoród menti tornácokéval, ahol a meghosszabbított tetősík lecsüngő részét támasztják, ezért alacsonyabbak. Előfordul, hogy oromfal nélküli, kiugró tornácnál a föltötte levő tető alacsonyabb szögű a ház föltötti tetőnél. Ez a helyzet áll fenn a Nagybacon 116. számú műemlék háznál is, ahol a díszes nyolcszögű pilléres íves téglatornác utólagosan volt a fafalazatú házhoz toldva. Nagybaconban, Kisbaconban, Közéapjtan, Szárazajtán, Nagyajtán a helyi gyártású téglák elérhetősége következtében gyakoriak az elegáns, íves záródású, négyszögű, kör vagy nyolcszögű keresztmetszetű, esetenként fejezett tagolt, oszlopokkal megépített, téglamellvédés, hosszú oldaltornácok. Felsőrákoson olyan kő vagy téglamellvédés tornácokkal találkozunk, ahol a kiugró tornác mögött egy széles, nyitott eresz található.

A mellvédek általában tömör falazásúak, de előfordul olyan téglamellvéd is, ahol a negyvenöt fokban dőltött, hálóban rakott téglákból művészi áttört falazást raktak (Közéapjta). Ez a fajta mintázat Nagybaconban kerítésnél is előfordul.

A legtöbb oromfalas, kiugró tornác timpanonos, azaz háromszögű záródású. Ritkábban barokkosan ívelt hullámvonal mentén záruló timpanonok is előfordulnak.

Az alsó-háromszéki kőházak tornácoszlopai és mellvédjei is kőből, vagy vegyesen kőből és téglából épültek (Sepsiszentkirály). Mindemellett a kőépületekre sokkal inkább jellemzőek az udvarházak megoldásainál tapasztalt, bejárat előtt kialakított kiugró portikuszok. Ezek nyílásai gyakran félköríves vagy kosáríves záródásúak, föltöttük háromszögű vagy barokkosan ívelt, volutás, timpanonos oromfal emelkedik (Uzon, Bikfalva, Lisznyó, Lécfalva és máshol).⁸⁰⁸

A szentföldi középereszű házak fejlődése során már a XIX. század végén fokozatosan elmarad az eresz bezárása és deszkázása. Az így kialakult lopott tornácot

808 A kúriák bejárata előtti kiugró tornác alaprajzú portikuszok megoldásai sokban hasonlítanak a templomok bejárati ajtója előtt általában utólagosan emelt portikuszokéra.

mellvéddel zárják, és megfigyelhető a nyílás keretének deszkával való borítása is. Így jön létre a Szentföld talán legjellegzetesebb tornáctípusa. A XX. század derekától egyre gyakoribb a lopott tornác nyílászárókkal történő lezárása, ilyenkor középen ajtó, jobbról, balról ablak készül, oly módon, hogy mindhárom nyílászáró közös asztalosmunkában kapott helyet. A XIX. század végén, a népi építészet integratív folyamatainak hatására, a szentföldi házakon is feltűnt az oldal-, majd a homlokotornác.

Kászon archaikus építészetében sokáig fennmaradt a deszkázott vagy a nyitott ereszt használata. Ezen a vidéken, a polgárosodás első jeleként, az ereszes házak nagyház melletti falfelületein, a deszkázott ereszt mellett már a XIX. század derekán feltűnt a kezdetben meglehetősen keskeny oldaltornác. Az ereszt fokozatos elmaradását követően a ház teljes oldalhomlokzata mentén oldaltornácot építettek, majd a XIX–XX. század fordulóján, akár csak Szentföldön és Erdélyben máshol is, fel-felbukkan a homlokotornác a kászoni házakon is. Kászonújfaluban szórványosan téglából falazott, íves oldaltornácokat is építettek. A mellvédek deszkázottak, szinte általánosnak tekinthető a függőleges elhelyezéssel kialakítás. A művebb tornácok áttört deszkázásúak, a szimmetrikusra fűrészelt vonalakkal különböző mintákat (bábokat idéző szimmetrikus díszet, vízcseppformát, nyílszerű mintát, virágszirmot, tulipánt) alakítanak ki. Kászonban néhány szellősen áttört, formákkal díszített tornácot is találunk. A XIX–XX. század fordulóján épült házak jellemző elemei az általában stilizált virágmotívumokat mintázó, fűrészelt deszkadíszítések, amelyekkel az áttört mellvédek művészi változatait hozzák létre.

A leggyakoribb az egyenes záródású tornác. A környékfa fecskéfarkas csapolása és a gyakori szegélyfaragás egyaránt díszítő hatású. Elsősorban a XX. század első évtizedeiben terjed el a lécrácsos záródás. A tornácoszlopokra támaszkodó gerenda és az ezzel párhuzamos oszlopok között elhelyezett kötőelemek között a ferdén egymással ellentétes dőlésszögben elhelyezett lécezés árnyékoló szerepet is kapott (Szentföld falvai). A lécek elhelyezéséből, színéből adódóan sok egyéni kialakítású lécráccsal találkozhatunk, ami általában szintén fűrésszel kialakított cifra, virágos ornamentikájú könyökelemmel párosul.

*

Az alapozási technikák Erdély-szerte szinte azonosan fejlődtek. Az alapozás mindig szoros összefüggésben állt a választott falazási technikával. Kőfalú házak alatt értelemszerűen kőalapot készítettek, cölöpvázasszerkezeteknél az alap a földbe beásott sasokból, cölöpökből állt. Földfalú házaknál az alap is döngölt agyag. Fafalú vagy vázszerkezetes házaknál igen gyakori volt a talpgerenda alkalmazása. A vizsgált korszak második felében megfigyelhető, hogy a szervesetlen anyagból, azaz

244. Kiugró falazott tornác az erdővidéki Köpecen (2009)

245. Kiugró, falazott oldaltornác az erdővidéki Bardócon (2009)

246. Téglamellvédés oldaltornác az erdővidéki Közéapjántán (2009)

kőből készült alapok fokozatosan mindenfelé elterjednek. Az alapozás mint szerkezeti változó vagy kritérium önállóan nem alkalmas a táji tagolódás folyamatának vizsgálatában.

A használt falszerkezetek jól követik a földrajzi adottságokból, valamint a társadalmi és gazdasági tényezők-ből adódó területi tagolódási modellt. A hegyvidéken, különösen az olyan területeken, ahol a szabad erdőhasználati jog biztosított volt, kizárólagosan fából építkeztek. Faépítkezésű a Kárpátok övezetében levő vidék, de az ezek közelében vagy ezekkel szoros gazdasági és kereskedelmi kapcsolatban álló dombvidéki övezetek is. A faépítkezés széles körű elterjedése ezen a területen a vizsgált korszak teljes ideje alatt töretlen maradt, legfeljebb a csomópontok kialakítása és a fagerendák felületi megmunkálása és ezek kivágása változott a szerszámok és technológiák alakulásának következtében. Ehhez természetesen hozzájárult a fa mint építőanyag által biztosított megfelelő komfortszint is.

Erdély Kárpátok által övezett belső dombvidékén a XVIII. század és a XIX. század első feléig sövényfalas házakat építettek. A gazdaságilag fejlettebb Szászföldön a sövényfalat már a vizsgált korszak elején igényesebb kő-, majd téglafalakkal helyettesítették. A sövényfal háttérbe szorulása folyamatos volt, és az egyes közösségek gazdasági pontenciáljának függvényében a XIX. század második felében, majd a XX. század derekán szinte a teljes területen elterjed a téгла használata.

Az Erdélyi Mezőség, a legkopárabb erdélyi dombvidék az a földrajzi táj, ahol az alföldi építkezéshez hasonlóan sikeresen alkalmazták a vázszerkezet nélküli földfalakat.

A kő használata csak egyes vidékekre jellemző. Legelterjedtebb kőfalazatú terület a Hétszék központi magja és az ezt északról határoló Homoród mente. Kis területen építettek kőfalazatokat a Borsa mentén, majd a XIX. század második felétől Torockón is. Kalotaszegen kőfalú lakóházak ritkán készültek, legfeljebb a lábazati falakat (esetenként a lakópincét) rakták kőből. Kivételt képez Magyarvista.

Mint látjuk, a falazatok anyaga alkalmas építészeti változó egyes övezetek lehatárolásához. Meg kell viszont jegyeznünk, hogy a használt anyag nem befolyásolta föltétlenül az alaprajzi elrendezést és a ház funkcionális tereeloszlását, legfeljebb bizonyos méretbeli korlátokat szabott, és mint látni fogjuk, befolyásolta a falak külső felületi megmunkálását és az erre alkalmazható ornamentika használatát is.

Összességében nem alkalmas táji tagolódási vizsgálatokra a vízszintes térelválasztók, azaz a pince és lakószint vagy lakószint és padlás közötti födémszerkezetek kialakítása, az ismert megoldások elviekben minden tájegységben jelen vannak, a különbségeket elsősorban az egyes közösségek anyagi lehetőségeiben kell keresni.

Erdélyben a tetőszerkezetek kialakításában is igen csekély táji különbséget fedezhetünk fel. A fejlődés szinte

mindenhol azonos lépésekben, azonos elvi és szerkezeti megoldások alkalmazásával, legfeljebb egymástól eltolódott időszavokban történik. A szarufás tetőszerkezet általános, a lecsüngő vagy támasztott megoldás mindenhol, sőt egyazon tájegységen belül is jelen van. Az egyetlen sajátos, térképre is vetíthető szerkezeti elem a ferde kötésekkkel merevített ácszető, mely a dél-erdélyi Szászföldön tűnik fel már a vizsgált korszak első felében.

A héjazat anyagának vonatkozásában szintén egy általános fejlődésbeli vezérelv figyelhető meg. A szalma vagy a szalma jellegű anyagok szinte teljes egyeduralmát a hegyvidéki övezetekben előbb a zsendely, majd a dombvidéken a cserép töri meg. Kis szigeteket képez az Erdélyi Mezőségen a nád használata. A héjazati anyagok tehát jól alkalmazhatók a táji tagolódás kartográfiai elemzésében.

A különböző tetőformák szerepe a táji tagolódás vizsgálatához már hasznos támpontot nyújt. A tetőformák szintén általános, elsősorban társadalmi tényezők által befolyásolt fejlődési modelleket követnek. A XVIII. század első felében Erdély-szerte a kontyos tető volt a legkedveltebb forma, ezt váltotta fel a Szászföldön és Homoród mentén előbb az oromfalas, vízvetős nyeregzető, majd a városok környezetében a csonkakontyos, vízvetős tetőforma. A XIX. század végén ez utóbbi volt szinte mindenhol a korszerűnek tekintett, divatos megoldás. A XX. század első felében egyes vidékeken, mint például Kalotaszegen az oromfalas nyeregzető terjed el, máshol visszatérnek a kontyolt tető különböző változataira.

A tornácszerkezetek szintén leginkább általános fejlődési modelleket követnek majdnem minden erdélyi tájegységben. Ennek ellenére bizonyos vidékeken megjelennek olyan formák, amelyek sajátosan jellemzők az illető övezetre. Ilyen a sűrűn tagolt íves tornáczáródás Aranyosszéken és a Mócvidéken, a téglapilléres tornác Erdővidéken és a Hátszegi-medencében, a zárt, tetőkiegészítéses, kiugró tornác Homoród mentén, a kiugró kör- és oldaltornác a kalotaszegi Alszezen, Nyárádmentén vagy Sóvidéken, az ereszes, kiegészítéses tornác Nyikómentén, vagy a keretezett lopott tornác Szentföldön.

Összességében megállapíthatjuk, hogy a házszerkezeti változók a táji tagolódás kialakulásában az alaprajzi jellemzők után a második lehangsúlyosabb szerepet játsszák, leginkább a vizsgált korszak első és második harmadában. A harmadik harmadban a szerkezeti változók a homlokzati és díszítőművészeti tényezőkkel közös viszonyrendszerben befolyásolják a népi építészeti kistájak kialakulását és sajátos jellemzőinek felerősödését.

HOMLOKZATKÉPZÉS, A HÁZ FORMAI MEGJELENÍTÉSE

VI.

A ház Vitruvius által megfogalmazott hármasságát⁸⁰⁹ – szilárdság, hasznosság és szépség (*firmitas, utilitas, venustas*) – a népi építészetben a szerkezet, alaprajzi elrendezés és külső megjelenés hármasságára fordíthatjuk le. Míg az első kettő – a funkció és szerkezet – a ház létéből immanensen következik, a harmadik összetevő, a formai megjelenés az anyagi szükségyszerűségen túlmutató, reprezentációs igényeket is kielégítő jellemzőket hordoz.

A ház formai jegyeit az arányok, a tömegek és a felületképzés hármassága határozza meg. Az arányok és a tömegek kialakítása sokban függ az alaprajzi elrendezéstől és a szerkezeti megoldásoktól. Az alaprajzi felépítés meghatározza az épület síkbeli méreteit, az ablakok, ajtók helyét. A tornác léte mint a házhoz akár több oldalról kapcsolt, részlegesen vagy teljesen negatív tömeg⁸¹⁰ szintén igen hangsúlyosan formálja a ház kinézetét. Az emberi méretek által meghatározott beltér magasságát a választott szerkezet anyagi lehetőségei korlátozzák vagy bővítik. A tető alakja, mint láttuk, részben az időjárási követelményektől és az anyaghasználatától, részben pedig a kor divatjától függ.

Feltehetjük a kérdést, hogy vajon a ház arányai és térbeli megjelenése alkalmasak-e a táji tagolódás területi egységeinek lehatárolásához, vagy a társadalmi követelmények által diktált általános fejlődési folyamatok Erdély-szerte mindenhol megvalósuló következményének tekinthetők?

Vizsgálatunkban előbb a házak arányrendszerét elemeztük. Ezt követte a felületképzés, azaz a falak külső burkolóanyagainak vizsgálata. Legvégül a ház külső felületén létrehozott díszítőelemeket és ezek területi megoszlását leltároztuk fel, különbséget téve a vakolt felületek, illetve a faelemek díszítései között. Kísérletet tettünk a nyílászárók, azaz az ajtók és ablakok táji tagolódásban játszott szerepének körvonalazására is.

A házak arányai

A házak arányait három összetevő határozza meg: az alaptömeg, a tetők tömege és a tornác vagy tornácok által meghatározott negatív tömegek.⁸¹¹ Az alaptömeg a helyiségek tömegéből adódik össze. Ez általában egy téglatest, melynek magassága a szintek számától függ. Földszintes épületek esetén a házak falmagassága a szélesség fele és kétharmada között mozog, alápincézett házak esetén a magasság a szélesség duplájára nőhet.

A ház hosszát a helyiségek száma szabályozza, a hossz általában kétszer vagy háromszor nagyobb a szélességnél. Oldalkamrás házak esetén a ház szélessége az egyhelyiségeseknek általában másfélszerese.

A ház tetőformája, az előző fejezetben tárgyalta kitűnően, terület és korszak függvényében változik.⁸¹² A tetőtér által kialakított háromoldalú, fekvő hasáb lemeztett keskeny oldalainak dőlésszöge adja az utcai homlokzat formáját és végső arányát.⁸¹³ Láttuk, hogy az egyes formák területenként, korszakok szerint változnak, a fejlődésben adódó fáziseltolódások miatt egyes vidékeken mindig számolnunk kell egy vagy akár több általánosan kedvelt formával.

A ház általános arányrendszerét meghatározza a lakószint és a fölötte levő tető szimmetriatengelyének egymáshoz való viszonya. Tornácok házak esetén a két tengely között lényeges távolság jöhet létre, ami a háznak egy, a negatív tömeg által létrehozott aszimmetriát kölcsönöz.⁸¹⁴

Szintén aszimmetriát okoz a tető tornác fölötti része is. A negatív tömeg (tornác) lefedésére számos megoldás kínálkozik, amit területenként és koronként különböző mértékben alkalmaztak.

Természetesen a pozitív és negatív tömegek aránya, egymáshoz való viszonya, a nyílások helyzete fokozza a változatok számát.

A három összetevő együttes jelenléte határozza meg a ház tömegarányait. Jóllehet minden területen az egyes korszakokban meghatározhatunk szélesebb körben elterjedt formákat és abból fakadóan tömegarányokat, mégis azt tapasztaljuk, hogy akár egy tájegységen belül általánosan elterjedt megoldásokkal ritkán találkozunk. Főleg a tornácok és az ebből adódó negatív tömegek és lefedések tekintetében nagy a változatosság. Azokon a tájakon, ahol a tornácok elterjedtek, általában több alaprajzi forma és ehhez kapcsolódóan több lefedési megoldás egyszerre mutatkozik. Hasonló jelenségnek vagyunk tanúi a tetőformák vonatkozásában is. Gyakori, hogy egy tájegységen és korszakon belül több tetőformát használnak, anélkül, hogy külön háztípus jönne létre.

A fentiek alapján úgy ítéljük meg, hogy a ház tömegarányainak külön vizsgálata nem hoz világosan értelmezhető eredményt a táji tagolódás területi megoszlása szempontjából,⁸¹⁵ elégséges az alaprajzi, majd ezt követően a tetőformákat és térfogatokat érintő elemzés, melynek során legfeljebb a tető formáját és méretét, valamint a tető és az alaptömeg szimmetriatengelyének egybeesését lehet sajátos körülményként egyes tájakon többletként értékelni. Mindezek ellenére az alábbiakban megpróbálunk néhány olyan tömegbeli sajátosságot

809 Vitruvius 1988. 38.

810 Negatív tömegen a házak olyan nyitott részeit értjük, melyek a ház tetőszerkezete alatt beépítetlenül maradnak, úgymond hiányoznak a ház tetőtere alatti térfogattól. Népi épületek esetén ilyen negatív tömegek a tornácok.

811 Harkai 1992. 80–83.

812 Tóth B. 1969.

813 Oromfalas házak esetén a fekvő hasáb alapja az egyenlő szárú háromszög, kontyolt vagy csonkakontyolt tetőknél a hasáb alapjait (azaz az oromfalat részben vagy teljesen ferde síkkal) lemeztetik.

814 Pop 2009.

815 A Călin Hoinărescu által végzett, tömegarányokon alapuló, téképre vetített területi elemzés kudarca megerősíti a fenti gondolatmenetet.

meghatározni, amely ha kizárólagosan nem is, de tájegyenként jellemzi legalább a házak jelentős részét.

A XVIII. századi erdélyi parasztház tömegét meghatározó téglatest fölél a kontyolt tetőnek megfelelő, háromoldalú, szabálytalan, lementszett, fekvő hasáb alakú tetőt helyeztek. A két test hosszanti szimmetriatengelye akár fél méter távolságra lehetett egymástól, a bejárati homlokzat fölötti ereszt szélessége miatt. A főhomlokzati egyetlen ablak általában aszimmetrikusan került elhelyezésre.

Sajátos formák már ekkor megjelentek a Székelyföld keleti sávjában, Szászföldön, és részben Torockón. Székelyföldön a nyitott vagy részlegesen nyitott ereszt általi negatív, majd a bedeszkázott, enyhén kiugró ereszt által létrehozott pozitív test bontja meg az általánosan ismert tömegeket.

A Hétszék területén már a XVIII. században megjelent a háromszögű oromfal, melyet gyakran kísér kis vízvető, azaz az alap téglatest fölél egyenes, háromoldalú (fekvő) hasáb került. A főhomlokzatra immár két szimmetrikusan elhelyezett ablakot helyeztek. Szimmetriát bont a tető meghosszabbítása alatti pozitív tömeg, azaz a lefedett lépcső, majd később tornác.

Torockón a XVIII. században a tetőforma más: ekkor terjedt el a kontyolt tetőből származtatható füstlyukas forma.

Természetesen már a XVIII. században számolnunk kell a tető szögének változatosságával, erről az előbbi fejezetben már szoltunk.

A XIX. században a változatosság tovább bővült. A XIX. század első felében Homoród mentén is feltűnt az egyenes oromfal és a két ablak. A század második felében Szászföldön elterjedt a vízvetős, csonkakontyos tetőforma, 1870 után ugyanez Torockón és Aranyosszéken. Szászföldön, bár sokfelé megmarad az akár teljes homlokzat mellett kieresztett tető, törekedtek a főhomlokzat szimmetriájára, azaz a tornácok előtt gyakran beépítették a homlokzatot és áblakot létesítettek, ezáltal megszüntették a szélesebb ereszt okozta aránytalanságot. Hasonlóan alakult a helyzet Aranyosszéken is, ahol a XX. század második felétől a tető szöge alacsonyabb 45 foknál, a házak szélesebb hatást keltettek, amit fokozott a kontyolás nagyobb magassága és emiatt a trapéz alakú oromfal lapossága. Korábban itt a ház magasságánál akár kétszer magasabb kontyolt vagy csonkakontyolt tetőket építettek. Ugyanitt gyakori volt a lopott vagy tört-tornác, negatív tömeggel tagolt házforma. Torockón megmaradt a tető és a homlokzat szimmetriatengelye közti eltolódás.

A XIX. századi Székelyföldön széles körben tovább készítették a kontyolt tetőt, ám ennek dőlésszöge egyre csökkent. Az ereszek rovására nagy gyorsasággal terjedtek az oldal-, homlok- és kiugró tornácok. Az egyes formák keveredhettek is egymással. Nyikó mentén az ereszt, oldaltornác és kieresztés együttes alkalmazásából állt elő sajátos mintakincs, Háromszéken kuriális hatásra a különböző oromfalas portikusok terjedtek,

248. Oldalkamrás kontyolt tetős ház Kászonfeltizen (2008)

249. Oromfalas kőházak Szászdályán (Eugen Vaida, 2014)

250. Alápincézett tornácos csonkakontyolt vízvetős ház a sóvidéki Alsósófalván (2012)

Erdővidéken íves és oszlopos, gyakran középeresz előtti tornácok egész sorát láthatjuk, Homoród mentén a szászos kieresztés, a Kézdivásárhely környéki Szentföldön a középereszből származtatható lopott tornác negatív tömege vált ismétlődő formává. Kézdi- és Orbaiszék területén egy sajátos ablakelhelyezési forma hozott létre helyi hatást: a XIX. századi alaptípus utcai helyiségében párhuzamosan osztott. A nagyháznak nevezett legfontosabb helyiségnek egyetlen utcai nagy ablaka volt, az udvar felé szintén egy ablakkal nézett. Ez megfelelt a diagonális berendezés kialakításának is. A keskeny oldalkamrának egyetlen kisméretű ablaka volt. A XIX. század végén elkezdődött polgárosodási folyamatnak köszönhetően növekedett a házak mérete, ugyanakkor a szimmetria elvének megfelelően a keskeny oldalkamra ablakát is a szobai ablakkal egyenlő méretűre készítették. A szobai ablakot, szintén a szimmetria kedvéért, az udvar felőli faltól ugyanolyan távolságra helyezték el, mint a kamra ablakát, melynek helyzetét a keskeny kamra szélessége szabta meg. Ebből fakadt, hogy a vidék házain a főhomlokzati két ablak a szokásosnál távolabb van egymástól, sokszor annyira távol, hogy közöttük kényelmesen elfér egy harmadik ablak. A polgárosodási folyamat kiteljesedésekor, a szobai berendezéskultúra átalakulásával, azaz a párhuzamos elrendezés elterjedésével megnőtt az igény a két utcai ablakos szobák iránt, és ezért a vidéken a XX. század első évtizedeiben már három főhomlokzati ablakos házak is épültek.

Sajátos szentföldi fejleményre hívja fel a figyelmet Cs. Sebestyén Károly. Kézdiálmáson és Csomortánban általánosnak tekinti a kamra oly módon való kibővítését, hogy a ház előtti előkert területén, a ház és az utcai kerítés között a tetőt meghosszabbítják, és a ház szélességének mintegy felében egy kis borona- vagy deszkafalas kamrát hoznak létre. Kamrának vagy árnyékaljának nevezik, és mezőgazdasági szerszámokat tartanak benne.⁸¹⁶

Beszterce környékén a XIX. század végén elterjedt a homlokortornác, mely feltűnt a Mezőség keleti térségében is. Beszterce környékén szintén a XIX. század végén egész falvakban alakul át az udvarbeépítés, azaz elterjednek az utca felé hosszú homlokzatokkal forduló házak utcai bejáratával, előtte nem ritkán kiugró portikuszerű tornáccal.

Mint erről már szóltunk, a tornácok településeken belüli változatossága megnehezíti a helyzet ilyen irányú elemzését. Ennek ellenére számot adhatunk arról, hogy a XX. század elején Sóvidéken és Felső-Nyárádmentén a kiugró résszel bővített homlok- és oldaltornácok egysegiesítették a korszak házait, ezek fölött gyakori a díszes oromfal, míg az ettől nyugatra, északnyugatra eső térségekben a kiugró tornác kontyolt lefedése a jellemző.

Szintén jelentős tájegységi szerephez jutottak az íves, nem ritkán a pincét és a magasföldszintet is szegélyező,

esetenként központi portikusos téglá oldaltornácok a Hátszegi-medencében.⁸¹⁷

Kalotaszegen a XIX. század végén tértek át a kontyolt tetőről a csonkakontyos, vízvetős változatra, majd a XX. század tízes éveitől fokozatosan elterjedt az oromfalas nyeregtető. A Mócvidék néhány évtized lemaradással hasonló fejlődést jár be. Ugyanez a jelenség figyelhető meg a dél-erdélyi szász területek és a Déli-Kárpátok lejtőin kialakult román falvak között: más anyagból, azaz fából és zsindelelyből követték a szászok által használt tömegeket, formákat.

A Kalotaszegtől és Mezőségtől északra fekvő területeken a kontyolt tető használata szinte folyamatos, csupán a XX. század kezdetén tértek át szórványosan vízvetős, csonkakontyolt tetőre. Szintén XIX. század végi, XX. század eleji fejlemény az oldaltornácok térhódítása, majd a kiugró tornác feltűnése.

A házak felületképzése

A felületképzés megoldásainak tekintetében az egyik fő szempont annak a falnak az anyaga, amire a burkolat kerül. Erdélyben a vizsgált korszakban két alapvetően különböző megoldás jött létre: az igényesebb, falazott szerkezeteknél (kő vagy téglá) általános volt a mészvakolat alkalmazása, míg a többi falszerkezetnél (fa-, vegyes vagy földfalú házak) több rétegben felvitt tapasztást találunk.⁸¹⁸ Megjegyezzük, hogy akár kő- vagy téglaházakat is tapaszthattak, bár ez ritkábban fordult elő.

A vakolt felületeket – legalább az utca és az udvar felé – meszelték. A tapasztott felületek meszelésének kezdetei tájegységtől függően más és más időpontra tehetők, bár erre vonatkozó adataink a legtöbb vidéken hiányosak. Vannak vidékek, ahol a XX. században is maradtak meszeletlen tapasztott felületek (Erdélyi Mezőség, Mócvidék, Aranyosszék, Erdélyi-Hegyalja). Véleményünk szerint a XIX. század második felében emelt épületeknél általánosabbnak tekinthető a tapasztott felület fehér vagy kék színű meszelése.⁸¹⁹

A hegyvidéken előfordulnak olyan tájak, ahol a házak boronafalait egyáltalán nem, vagy csak részben tapasztották és meszelték. Nem, vagy ritkán tapasztottak a Mócvidéken, általában az Erdélyi-szigethegységben vagy a Déli-Kárpátok lejtőin, valamint a Keleti-Kárpátok Besztercétől északra fekvő hegyvidéki falvaiban. A Mócvidék lakóházai még a XX. század elején is javarészt tapasztás

817 Stahl–Petrescu 1966.

818 A tapasztás technológiai vetületét a szerkezetekről szóló fejezetben körvonalaztuk.

819 Barabás Jenő a meszelt fal elterjedését a XVIII. században már általánosnak tekinti, ezt a feltevést azonban nem tartjuk megalapozottnak. (Barabás–Gilyén 1987. 152.)

és meszelés nélküli boronaházak voltak.⁸²⁰ Kis százalékból fordult elő csupán a falak, esetleg a közök kitöltésére használt anyag vékony felvitele utáni meszelés.

Még a XX. század elején is csak az ablakok körüli sávban tapasztottak – szórványosan Felcsíkban, Gyimesben és Gyergyóban –, és szintén szórványosan tűnik fel Gyergyóban a boronafalak dekoratív, fenyőágyszerű lécezése.

Torockón a XVIII. századi ún. jobbágyházak homlokatképzése teljesen egyedi.⁸²¹ A boronafalak 5-10 cm vastag tapasztása nagyrészt az ablakok középtengelyének szintjén ér véget. A boronafallal való találkozásánál a tapasztást gondosan kerekítették, ami különösen jól mutat a nyílások mentén. A keresztvéges boronaszerkezetből adódóan a homlokzat meghatározó formai eleme a fal síkjából kiemelkedő, különböző méretű és keresztmetszetű gerendavég, amelyet nem fed tapasztás.

Homlokzatok díszítése

Festett díszítések

Falazott falszerkezeteket burkoló vakolt felületeket a XVIII. században és a XIX. század elején a népi házakon – nagy tömegben a Hétszék területén, szórványosan és főleg udvarházi környezetben Alsó-Háromszéken és Erdővidéken hoztak létre. Mindhárom vidéken közös vonásként azonosítjuk a sima vakolt felületek színes mintákkal való festését, melynek előzményét a városi és nemesi építészet középkori gyökerekre visszavezethető, kora újkorban elterjedté váló gyakorlatában kereshetjük. Kétségtelen, hogy a minták átvételében a déli szász települések jártak élen. A többszörösen átalakított és átfestett lakóházak homlokzatai még ma is gyakran rejtenek korábbi díszítőfestést, melynek nyomaira az átalakítási munkálatok törmelékei közt bukkanhatunk. A feltehetően motívumokban és színekben egyaránt nagyon gazdag díszítőművészet legnagyobb része már elpusztult, a fellelhető csekély számú lelet vagy archív felvétel csupán sejteti az egykori változatosságot. Az egykori díszítőfestések látványát jól idézi egy 1924 előtt Leopold Adler által készített felvétel, melyen egy barcasági ház háromszögű ormfalának és kéményének reneszánsz indákkal, virágokkal gazdagon borított, 1789-ben készült díszítése látszik.⁸²²

Székelyszomboron a 250. számú ház málló homlokzata korábbi homlokzatt díszítések felfedezését teszi lehetővé. Az ormfalon elhelyezett két évszám alapján

251. Festett ormfal a Barcaságban (Leopold Adler, 1924 előtt, Landesarchiv Baden-Württemberg – Staatsarchiv Freiburg, W 145/4, Nr. 0007)

252. A sepsiszentgyörgyi Serestély-kúria 1794-ben festett homlokzata helyreállítás után (Wegroszta László, 2012)

253. Festett homlokzatt dísz és felirat Segesváron (2014)

820 Vuia 1975–80. 39–50.

821 Furu 2010. 377.; Furu 2006. 14–17.

822 Landesarchiv Baden Württemberg, W145/4, nr. 0007.

254., 255. Festett díszítés a sepsiszéki Bikfalván (2008) és az udvarhelyszéki Székelyzsomboron (2010)

a ház első építési periódusát 1813-ra tehetjük. Ekkor a fehérre meszelt vakolaton vörös és szürke színű geometrikus, festett mintákat képeztek ki. Az ablakok alatt vastag, piros és sötétszürke sávból kialakított téglakeretet láthatunk. Ezt vékonyabb, piros csíkkal keretezték, melyet átlósan elhelyezett bojtszerű dísszel egészítettek ki. A különböző színű mezők kontúrvonalát a fehér vakolatmezőbe gondosan bekarcolták. Az ablakok vízszintes tengelyében szintén bojtokkal ékített, piros geometrikus minta látható, mely az oromfali téglalap alakú ablaknyílásokat is keretezi. Az oromfal felső harmadában a háromszögű mezőt vízszintes párkány osztja ketté. Fölötte szintén szimmetrikus geometrikus, festett minta sejlik fel, melynek közepébe feltehetően évszám vagy iniciálé került. A vízszintes párkány alatti, trapéz alakú mezőt félkörös mintázatú, bojtokkal gazdagított, piros sorminta keretezi. A vízvető fölött két piros forgó rozettát láthatunk. A ház homlokzatát 1873-ban újjáalakították. Ekkor készülhettek az ablakokat keretező vakolatdíszek és a három virágos fejezetű pilaszter, valamint az oromfal közepén, feltehetően vakolatornamentikából, barokkos betűtípussal ekkor alakították ki az 1813-as és 1873-as évszámot és az építető nevét: „ZOLYA ANDRA(S)”. Az épületet később kékre, majd sárgára festették, a legkülső réteg zöld, a pilaszterek és az ablakkeretek fehérek.⁸²³

Festett homlokzatú székelyzsombori ház fényképét teszi közzé Malonyay Dezső is.⁸²⁴ A homlokzat festésének technikája és részben a minták színbeli és formai megfogalmazása rokon a XVIII. század végén és a XIX. század elején keletkezett bikfalvi kúriák festésével.

Malonyay Dezső az „eltűnt” székelyföldi házakról írja, hogy: „Az ablak fölött világoskék alapon virágokból, cirádákból festett párkányzat ékeskedett a fehér falon. (...)

Az ablak alsó részén egyszerű festett sáv, a domborúan hagyott tapaszon”.⁸²⁵

Háromszéken a bikfalvi Dénes-udvarház restaurálásakor az ablak körül és az élek mentén dekoratív, vörös és fekete színű festés nyomaira bukkantak. Az ablakot keretező vörös csík reneszánsz ízlésű, záróköves kőablakkeret kontúráját idézi, melynek sarkaiból átlósan virágmotívum nő ki.

Kökösön a mestergerendája alapján 1806-ra datált Serestély-udvarház ablakai körül az előbbihez hasonló, sarkainál szintén virágmintával díszített, fekete keretezést láthatunk. A ház homlokzatán szintén fekete színnel széles festett sávokat láthatunk, melyek minden bizonynyal lizénákat, pilasztereket, párkányzatokat hivatottak helyettesíteni. Hasonló díszítéseket tártak fel egy sepsiszentgyörgyi ház falán is.⁸²⁶

Erdővidéken Alsórákoson és Nagybaconban tűntek fel ilyen festett minták. Egy nagybaconi ház homlokzatáról származó vakolatdarabot Miklósváron egy restaurált ház homlokzatára ültettek át.⁸²⁷

A Nagyszeben környéki Nagypoldon egy lakóház homlokzatjavítása során ugyanezzel a technikával festett, nagy kiterjedésű, színes vakolatfelületeket találtunk. Rádóson hasonló homlokzatokról tudunk.⁸²⁸ Szászfehéregyházán XIX. századi homlokzatra mívesen kidolgozott virágmotívumokat festettek.

A festett díszítések sajátos csoportját képezik a festett feliratok, melyek gyakran az ornamentika részeként kerültek kialakításra. Városi környezetben való megjelenésük és elterjedésük a XVI–XVII. századtól, a humanizmus korától kezdve a műveltség és az olvasni tudás mértékét jelzi. Ilyen feliratok nagy számban keletkeztek Gyulafehérvárott (kanonoki és oltárosházak), Besztercén (plébániaház elpusztult kapuja), Nagyszebenben, Kolozsváron, továbbá falusi környezetben is, a nemesek által emelt rezidenciális épületeken, melyek így mind íhletőivé válhattak a vizsgált korszak népi építészetében követett szokásoknak. Városi és egyházi hatásra elsősorban a szász lakosság körében terjedt el az oromfalakon, utcai főhomlokzatokon kialakított dekoratív szöveg. Álljon itt példaként egy ma is látható segesvári felirat, mely a Schullergasse 13. szám alatti ház homlokzatát díszíti. A festett kváderekkel, ívsorokkal és ablak körüli festett keretezéssel díszített kereskedőház homlokzatának központi részén található a dekoratív betűkkel kialakított, 1697-re datált latin és német nyelvű felirat: „DESCENDO AC DUCENDE DEO, FLAMMAM / INTER ET HOSTES EXPEDIOR: DANT TELA LOCUM, FLAMMAEQUE RECEDUNT./ Durch Gottes Gnaden Schutz bin ich für noth befreit. Wenn (...) will trennen (...) die flamm nicht brennen – (...) kan stehen ohne leyd 1697”.⁸²⁹

825 Malonyay 1909. 95–96.

826 Wegroszta Lászlónak, a ház tulajdonosának szíves közlése.

827 A megrendelő és a ház tulajdonosa gróf Kálnoky Tibor.

828 Kiss Lóránd restaurátor szíves közlése.

829 Terep kutatás: 2014; Philippi F.–Philippi I. 2014. 9.

823 Furu 2011a. 61–62.

824 Malonyay 1909. 177.

A német nyelvű házfeliratok már a XIX. század végétől felkeltették a kutatók érdeklődését.⁸³⁰ Friedrich és Elsa Philippi mintegy 230 helyiségre kiterjedő kutatásai során 108 településen több mint 350 olyan feliratot dokumentált, mely nem csupán iniciáléből és évszámból állt. Ezek egy része festett, homlokzaton vagy erre a célra kialakított fülkében található. A XIX–XX. század fordulójától gyakori az emléktábla, de szép számmal készült feliratos gerenda is.⁸³¹

Néhány felirat a ház külalakjánál jóval korábbi építési időt jelöl meg, természetesen ezek hitelességéről kutatás hiányában nem nyilatkozhatunk. A Szeben megyei Alcina 92. szám alatt házában 1508-as építési időt tüntettek fel, a homlokzatkialakítás mai formája az 1870-es javítás során keletkezhetett. *„Gebaut im Jahr 1508 / Verbessert von (...) 1870 / Gottes Seegen is alles Gelingen. Wenn unser Thun Gerathen soll> ist er bey uns auf allen Weegen. So ist se um unsere Sachen Wohl. Es kostet Ihm ein einziges Wort. So sind gesegnet Leut und Ort”*.⁸³² Berethalomban, a főtér közelében levő 1. számú emeletes polgárházon 1571-es építési, valamint 1782-es helyreállítási évet tüntettek fel: *„Gott hilft / got hat geholfen / got wirdt auch ferner helfen / in alle Zeit / 1571 /renoviert 1782 + 2000”*.⁸³³

Közös vonása a feliratoknak, hogy meglehetősen terjedelmesek, általában vallásos, áldás jellegű szövegeket, bibliai idézeteket, zsolttárszövegeket, bölcs mondásokat tartalmaznak. Nagy részük az évszámon kívül rögzíti az építető nevét is, bár szép számmal ismerünk olyan szövegeket, melyekből a név vagy akár az évszám is hiányzik. Esetenként a festett betűk alatt ezek formáját vakolatban is kialakították, bekarcolták vagy ritkábban kidomborították. Legnagyobb részük a XIX. század második feléből és a XX. század elejéről származik. Nyelvük nagyrészt irodalmi német, szász nyelvjárást ritkán használtak. Ismert néhány korai latin szöveg is, ezek általában egyházi épületeken állnak és nagybetűkkel íródtak, melyekbe a kor szokásának megfelelően, római számmal akár, szövegbe rejtve az évszám olvasható.⁸³⁴ Különleges az a két szászorboi kapubejárat, mely fölött ismert zsolttárok dallamát kottával, szöveg nélkül jelenítették meg.⁸³⁵

A fenti példák azt illusztrálják, hogy a XVIII. század végén, XIX. század elején a tehetősebb családok házain nedves vakolatra kiképzett színes falfestést találunk. Leginkább vörös, fekete, sötétszürke, majd a XIX. századtól kék színt használtak. Festett évszamos feliratok elsősorban a Szászföld épületeit díszítették. A technika a városok, az egyházi és a kastélyépítéssel irányából került át a népi építészetbe.

256. Festett homlokzatkész és felirat Segesváron (2014)

257. Stukkódíszítés Nagyapoldon, Hétszék (2008)

■ Stukkódíszek

A Szászföldön a XVIII. század végétől, más területeken a XIX. század első felétől a kőfalazatú vakolattal burkolt házakat stukkóból kialakított vakolatdíszekkel ékesítették. Elsőként a profilozott párkányok (eresz és övpárkányok), majd ezt követően az ablakok közötti és az ablakok és a házak éle közötti mezőben vagy az ormfalon reneszánsz ihletésű virágminták, füzérek jelentek meg.

A magasépítészetben használatos mintákat a városi építészet, valamint az udvarház- és kastélyépítészet⁸³⁶ közvetítette. Az alkalmazott minták a kor divatja szerint javarészt az általános, gyakran használt elemekből tevődtek össze, profilozott párkányok, pilaszterek, lizénák,

830 Haltrich 1885.

831 Philippi F.–Philippi I. 2014.

832 Philippi F.–Philippi I. 2014. 15.

833 Philippi F.–Philippi I. 2014. 17.

834 Haltrich 1885; Philippi F.–Philippi I. 2014.

835 Philippi F.–Philippi I. 2014. 101.

836 Balogh J. 1943; Balogh J. 1967; B. Nagy 1970; B. Nagy 1973; B. Nagy 1977; Kovács A. 2003.

258. Házsor stukkódíszes homlokzatokkal a kőhalomszéki Kacában (Balassa M. Iván, 2010)

261. Stukkódíszes oromfal az udvarhelyszéki Székelyszomboron (Balassa M. Iván, 2002)

259. Fülkés oromfal Szászkézdén (INP, 2015)

260. Stukkódíszítés Szászkeresztúron (2013)

kváderezés, keretezés, barokkosan ívelt növényi ornamentika, virágminták. A minták népi építészetbe való átkerülésének kulcsszereplői a városokban is dolgozó vidéki kőművesek, akik a városi, főúri rendelés igényesebb kialakítású mesterfogásait elsajátítva, faluhelyen is alkalmazták azokat. Megfigyelhető, hogy egy-egy területen a mintákat egyszerűsítették, alakították,⁸³⁷ egyes formák nagy népszerűségnek örvendtek, sőt sajátos helyi alakzatok is forgalomba kerültek és elterjedtek.

A falusi környezetben megjelenő vakolatdíszek átvétele leghamarabb a déli Szászföldön valósult meg. A párkányokon, armírozásokon, lizénákon és pilasztereken kívül kedvelték a füzérszerű vagy babérkoszorút idéző díszeket. Ezeket általában az oromfalra helyezték, de feltűntek a pilasztereken vagy akár az ablakok közötti mezőkben is. Mint korábban jeleztük, már a XVIII. század végétől kezdetét vette a házak oromfalán a datáló felirat, iniciálé, évszám megjelenítése, szintén az oromfalon számban és formában akár egyes területekre jellemző nyílások, fülkék készültek. Kőhalom vidékén a háromszögű oromfalon három, sokszor barokkosan ívelt világító nyílás és egy közepén elhelyezett feliratos fülke van, Szászkézd környékén maga a fülke is nagyméretű, a teljes oromfal magasságát kitölti, és íves, gótikus formára emlékeztet. Gyakori, hogy a nyílásokat keretezték, és jellemző a nagyméretű számokból-betűkből összeálló felirat is.⁸³⁸ Prázmáron vastag kváderezéssel a teljes homlokzatot beborító, igen dinamikus mintákat láthatunk. Itt is feltűnnek a reneszánsz virágfüzérekkel eredeztethető stukkódíszek. Nagyapoldon, a kváderezés és a virágdíszes tükrök mellett, a homlokzatok romantikus stílust idéző, ívsoros szegélyezése ismétlődik. Szászfehéregyházán a pilasztereket szépen kidolgozott kompozit-oszlopfejekkel zárták. Az oromfali medalionokon található a házak datálása.

837 Pop 2009.

838 Machat 1995.

A dél- és észak-erdélyi szász területekre egyformán jellemző a színes homlokzat kedvelése. A korábban csak festéssel díszített homlokzatok mellett a stukkódíszekkel ellátottakat is változatos színekre festették, nagyon elterjedtek voltak a sárga, zöld, vörös, kék földfestékek-ből előállítható árnyalatai. Egyes házak falkutatása azt bizonyítja, hogy javítási, felújítási periódusoknak megfelelően egymáson több réteg, különböző színű festést is találunk. Fontos megjegyeznünk, hogy a XX. század elejéig több gazdasági fellendülést megélt szász közösség házainak homlokzatait időről időre felújították, a ma látható homlokzatképek java része XIX. század végi vagy XX. századi átalakítás eredménye.

Említést érdemelnek Hétfalú téglaházainak oromfali díszítései, ahol feltűnnek az elsősorban kváderezéssel és egyéb geometrikus motívumokkal díszített homlokzatok is. Nagyon gazdag a díszítése egy 1822-es datálású négyfalusi háznak (26. szám). Az oromfalon két íves záródású szellőztetőablak között egy ugyanolyan kontúrral rendelkező fülke látható. Mindháromt gazdag mintasor szegélyezi. A ház vastag párkányzatának közepén félköríves alakzatot alakítottak ki, melyben félköríves kagylómotívumot készítettek. A két ablakot három vastag, fejezetes pilaszter szegélyezi. Az ablakok fölött empire szalagfonat látszik. Ugyanott egy 1858-ból datált ház oromfalán a szellőztetőnyílások közt két csoroszlyát és váltóékét láthatunk. A XIX. század húszas éveitől Bodolán, Négyfaluban, Pürkerecen, Zajzonban feltűnő oromfali díszek csipkészerűen szegélyezik a nyílásokat, kitöltik ezek közeit, évszámokat, iniciálékat, virágdíszeket és geometrikus alakzatokat tartalmaznak, de feltűnnek cifrázott, katolikus és görögkeleti (hármassal) kereszt is. Pürkerecen a XIX. század első felére datálhatjuk azt az empire díszítéssel kialakított házat, melynek fő- és oldalhomlokzatán egymás felé néző, S alakot író, voluta formájú füzérek hangsúlyozzák az ablakok feletti mezőket. Függőleges tagolóelemként kváderes pilasztereket alakítottak ki. Hasonló minták ugyanitt egy 1877-es ház homlokzatán is feltűnnek.

A Szászfölddel északról határos Homoród mente sok mindenben követte a szász homlokzatképzés hagyományait.⁸³⁹ Részben a szász falvak hatására, részben az építőanyag nyújtotta lehetőségből adódóan, már a korai, XVIII. század végi, XIX. század eleji házakon is mives vakolatornamentikát találunk. Említést érdemelnek azok a késő reneszánsz vonalvezetésű, mives virágos minták, melyek Székelyzsombor, Homoródkeményfalva, Abásfalva vagy Homoródalmás házait díszítik. A minták megjelenhetnek az oromfalakon is, a szellőztetőnyílások szegélyezéseként, vagy önálló elemként, de nem ritka az oldalhomlokzatok díszítése sem.

Gyakori a lizénák, pilaszterek felső felében megformált virágminta, mely számos Homoród menti faluban (Abásfalva, Homoródalmás, Homoródszentmárton, Homoródújfalú, Recsenyéd) előfordul. Véleményünk szerint

262. Barokk ízlésű homlokzatképzés Szászbogácson (2013)

a több faluban, sok házon ismétlődő, korong alakú vakolatdísz újabb keletű.

Székelyzsomboron a vakolatok díszítése a szász építészettől közvetített régies, városias hatást mutat, az itteni példák a homlokzatok és oromfalak díszítésmódjának változatos lehetőségeit tárják elénk. A copfos, barokkos vonalvezetés, mely élénk színekre festett mintákkal ötvöződik, gyakran tartalmazza az építető nevét vagy iniciáléját és az építés évét.

A legkorábbi székelyzsombori datálású oromfal felirata „AW AN NO 1797 ES 1799” (280. szám). A betűket és számokat barokkosan ívelt vakolatornamentikából alakították ki. Az iniciálét ovális pálcatagozattal vették körül, az évszámokat szintén körmintába zárt, forgó rozettákkal szakították meg. Érdekes, hogy a korábbi évszám mellett, azaz a bal oldali rozetta sűrűbb, tizenhat osztású, míg a jobb oldali csupán tízosztatú. Az oromfalon három, egy lőrés és két téglalap alakú keretezett szellőztetőnyílás van, a két alsó nyílás között barokkos nővényi dísz látható.

A Székelyzsombor 121. számú házat az oromfal „ANO 1818” felirata datálja. A szöveg a háromszögű oromfal felső felében, a vízszintes párkánydísz fölött található.

839 Lásd szintén: Furu 2011a. 55–68.

263. Díszített oromfal az udvarhelyszéki Székelyzsomboron (2010)

264. Barokk ízlésű homlokzatszíntés Négyfaluban (2010)

265. Évszámos oromfal Vádon, Fogaraszöld (2013)

A háromszög csúcsához közel, a felirat fölött liliomokkal ékesített, geometrikus díszítés látható, melynek közepén hatos osztású, álló rozettát helyeztek el. A párkánydísz alatti trapéz alakú mezőben, a két keretezett szellőzőnyílás mellett két egymás felé néző kakas és két virágdísz van. Ugyanennek a háznak az íves kapuján, a két oszlopon egy-egy egymás felé néző oroszlán láncot vagy füzért tart, melynek közepén virágcsokrot helyeztek el. A kakasok lábát, az oroszlánok nyelvét és a virágokat élénkpirosra festették, a többi dísz fehér volt. A falmezőt zöldre festették.⁸⁴⁰

Székelyzsomboron a kakas ábrázolása az oromfali vakolatornamentikán túl, a XX. század első harmadától oromcsúcsdísz formájában is megjelenik. Megjelenítése összekapcsolható a Szászöld szász és magyar evangélikus közösségeinek hiedelemvilágával.⁸⁴¹ Szintén ismételt fordul elő az oroszlánábrázolás is, mellyel nemcsak kapun, hanem oromfalon is találkozhatunk (277. szám). Heraldikai jellegű a Bethlen-címerre hasonlító, nagyméretű koronás kígyó ábrázolás, mely két homlokzati ablak között nyert elhelyezést.⁸⁴² Ma már nem látható. Az állatábrázolásnál gyakoribb a növényi ornamentika. Székelyzsomboron elsősorban szőlőfürtös és virágcsokros medalionokat készítettek a homlokzati ablakok közötti mezőjében vagy az oromfalon, ezeknek élénk színekre való festése ma is élő hagyomány. A faluban nagy számban maradtak fenn díszített homlokzatok, melyek ismertetésének Malonyay Dezső is tág teret szentel.⁸⁴³

Egyedi az a gazdag, tulipános-virágos mintát mutató homoródkeményfalvi homlokzat (73. szám), melyet színesre is kifestettek, igaz, falkutatás hiányában a festés koráról nem nyilatkozhatunk.

Az egyik legszebben díszített homlokzata a Homoródkeményfalva 49. számú háznak van. A két főhomlokzati ablakot egyszerű, vonalas vakolatkeret veszi körül. Az ablakok közti mezőben egy S alakban hajlított, tulipánban végződő indás díszítést alakítottak ki. Az ablakok és sarkok között szimmetrikus növényi koszorút láthatunk, melynek közepén szőlőfürtre emlékeztető minta áll. A ház háromszögű, vízvetős oromfalán – a vidékre jellemző módon – három hosszúka, ívelt szegélyű nyílás és egy központi ívelt vakablak található, ide nyomtatott betűkkel a következő szöveget írták be: „ÉP.1856/UJÍTATOT/1935/L.F./B.E”. Kialakítása során az eredeti, építésre vonatkozó feliratot minden bizonnyal elfedték.

840 Az épületet a közelmúltban restaurálták, ekkor a rozettákat és az évszámot is pirosra festették. Falkutatásról nincs tudomásunk.

841 Pozsony Ferenc szerint a helyi hiedelemvilágban a kakasábrázolás, a keresztény mitológiához köthető jelentéstartalmán túl, a tűz elleni védelmet szolgálja, de utalhat építési áldozatra is. (Pozsony 1998. 157–196; Bartha E. 1984.)

842 Malonyay 1909. 182.

843 A székelyzsombori homlokzatok nagy számban törtető fényképes ismertetése Malonyay kötetében arra enged következtetni, hogy a falu építészetének eme sajátossága már akkor különlegességnek számított. (Malonyay 1909. 178–182.)

A 46. szám alatti, egykor üzlethelyiségnek is teret adó ház homlokzatán hasonló díszítés nyomait fedezhetjük fel. Az üzlet bejárati ajtója fölött, ettől mintegy 40 cm távolságra, vízszintes virágos minta sejlik elő, mely feltehetőleg egy korábbi ablak keretezésének volt része. A nyílások és a sarkok közötti mezőben szimmetrikus virágfüzér jellegű díszítés körvonalait láthatjuk. Az oromfali nyílásban olvasható szöveg tanúsítja a ház építési periódusait: „ÉPÜLT 1831/BE UJITATOT/1884 BE DEÁK/JÁNOS ÉS NŐJE/KONCZ KRTISZTI/NA ÁLTAL”.

A 106. számú, az utcával párhuzamos elrendezésű ház oromfalát egymásra csúsztatott körökből szerkesztett, vízszintes szalagfonat díszíti.

A 97. számú, homoródkeményfalvi ház homlokzatát három pilaszter osztja egyenlő részekre. A pilaszterek fejezetén függesztett babérkoszorút idéző dísz, az ablakok alatti téglalap alakú mezőkben szimmetrikus, indaszerű növényi díszítőelem látható. Az ablakok és a szélső pilaszterek között 12 szirmú virág stukkódísz van. A háromszögű oromfalon a két téglalap alakú nyílást és a szegmensívvel záródó vakablakot keretezték, fölötté egy függesztett és egy kör alakú babérkoszorú stukkódísz képeztek ki. Az oromfal két szélén egy-egy nyolcszirmú szegfűt idéző virágdísz látnunk. Sajnos, miként a többi falubeli házban is, a sokszoros meszelés a minták kontúrjait legömbölyítette, eredeti alakjuk felismerését megnehezítette.

Abásfalván a 110. számú, 1842-ben épült ház főhomlokzati ablakai között virágot körülölelő babérkoszorút, az ablakok és a sarkok között pedig ehhez hasonló, ám körívekből alkotott füzért helyeztek el. Az ablakokat elcsúsztatott körökből alkotott szalagfonattal keretezték, az ablak fölött, ennek tengelyében, a keretet palmettaszerű növényi dísszel egészítették ki. Az oromfalon három barokkosan ívelt, hosszúkás nyílás található, a felső formája tulipánra emlékeztet. Közöttük a részben már olvashatatlan feliratot magába foglaló íves fülke került elhelyezésre. A „DÍCSŐSÉG / ISTENNEK / 1842” kezdetű szöveget nagy, nyomtatott betűkkel írták fel, fölötté cserépből kiemelkedő, hármasszárú virágot ábrázoltak. A felső nyílás körül, valamint a két alsó szellőző fölött gazdag, koszorúszerű virágdísz nyomai sejlenek fel. Abásfalván nagy számban maradtak fenn a XIX. század első és második felében épült kőházak, ezek homlokzatát a XX. században ismételtelen felújították. Egyik-másik épületen megtaláljuk még az eredeti pilasztereket, az ezeken vagy az ablak alatti mezőkben elhelyezett virágos díszítéseket, a geometrikus, szalagfonatos vízszintes sormintákat, ám joggal adódik a feltételezés, hogy eredeti állapotukban ezek a homlokzatok ennél is díszesebbek voltak.

Lövétén néhány keretezett ablak és barokkos ornamentikájú oromzat maradt fenn.

Malonyay Dezső a bemutatott keményfalvi és abásfalvi példákhoz hasonló homoródmási, barokkos virágfüzerekkel díszített oromfalakról közöl rajzot és

266., 267. Virágos és füzeres stukkódíszítés az udvarhelyszéki Homoródkeményfalván és Abásfalván (1999)

268. Reneszánsz ízlésű vakolatdísz Homoródkeményfalván (1999)

269. Rokokó ízlésű stukkódíszítés az udvarhelyszéki Homoródszentmártonban az Ugron-kúrián (2009)

270. Barokk ízlésű homlokzatkialakítás a sepsiszéki Illyefalván (2009)

271. Klasszicista ízlésű kúria homlokzata a kézdiszéki Futásfalván (2009)

fényképet.⁸⁴⁴ Ma már sajnos ezek a díszítések nem láthatók, a XIX. század első felében épült házak falairól a vakolat teljesen lepergett, vagy Abásfalvához hasonlóan ezeket újabb rétegek fedik. Az átalakítások ellenére szép számban találunk pilaszterekkel, lizénákkal, kváderezéssel, gazdag párkányzatokkal, egyszerűbb virágos díszekkel tagolt homlokzatokat, vagy a vízvető fölötti oromfal indításánál farkasfog mintázatú vonalvezetést.

Megfigyelhető, hogy az oromfali fülkékben elhelyezett szövegeket díszes, barokkos vonalvezetésű betűkkel írták fel. Előszeretettel cifrázták a számokat, és a nyílás ívelt záródása alatt gyakran festettek edényből kiemelkedő virágokat. A sorok egyenességét vakolatba karcolt vízszintes vonalakkal biztosították, a betűket és mintákat váltakozva, feketével vagy kézzel festették.

Gazdag ornamentika jellemzi az erdővidéki kő- vagy téglaházakat is, melyeken a már felsorolt elemek mellett kiemelt díszítési felületté válik a trapéz formájú, csonkakontyos, vízvetős tetőkre jellemző oromfal. Itt babér- vagy egyszerűsített pálcátagos koszorú által közrezárt, kör alakú mezőbe gyakran az építés évét írják fel. Keretezik a szellőzőnyílásokat is, általában copfos, füzérszerű növényi ornamentikával gazdagított vakolatkerettel, de megjelenhetnek önálló csillag- vagy virágdíszek, nap- és holdábrázolás is (Nagybacon, Felsőrákos).

Felsőrákoson az oromfalakra általában nagyméretű, vakolatból kialakított számokkal írják fel a ház építésének évét. A Felsőrákos 160. számú ház homlokzatát két kváderes pilaszter szegélyezi. A pince, a magasföldszint és az oromfal ablakait egyaránt vakolatkeretekkel látták el. A magasföldszinti szoba két ablaka alatti mezőben két copf virágfüzér látható, melyet színesre festettek. Az oromfal közepén korong alakú dísz van, ugyanitt vastag vakolatból formált betűk jelzik az építés évét: 1886.⁸⁴⁵ A házat vízszintes irányban vastag ereszpárkány és kétoldali övpárkány tagolja.

Alsó-Háromszéken a vakolt felületek díszítésének gyökereit az udvarház-építészetben találjuk meg. Már a XVIII. század végén (esetenként még korábban) megjelennek a vakolatból kialakított sarokarmírozások, barokkos vonalvezetésű, ablak körüli stukkódíszítések, virágos ornamentikát idéző vakolatdíszek, párkányzatok. Alsó-Háromszék falvaiban e hatást felerősítette a barcasági szász falvak példája is. Említést érdemelnek azok a késő reneszánsz vonalvezetésű, mívés virágos minták, melyek Sepsiszentkirályon, Lisznyóban, Bikfalván, Bitán, Papolcon, Zabolán, Zágónban elsősorban kőépületek homlokzatait vagy oromfalait díszítik. A minták megjelenhetnek az oromfalakon is, a szellőzőnyílások szegélyezéseként vagy önálló elemként. Illyefalvi és bikfalvi példák az oromfalak díszítésmódjának változatossága lehetőségeit tárják elélnk.⁸⁴⁶ A copfos barokkos vonalvezetés, mely népi mintákkal ötvöződik, gyakran tartalmazza az építető nevét vagy iniciáléját és az építés évét. Gyakori, hogy a feliratot babérkoszorúval keretezik. A XIX. század második felétől a geometrikus, pilaszterekkel, lizénákkal, gazdag párkányzatokkal, keretezésekkel, kváderezéssel tagolt homlokzatok terjednek el, ám ezekben is gyakran felbukkannak a népművészetre jellemző sajátos virágos minták.

A torockói építészeti örökség⁸⁴⁷ egyéniségét leginkább a fehérre meszelt, sajátosan díszített, gazdag homlokzatok határozzák meg. A szemlélő tekintetét előbb a házsorok egységessége, méltóságteljes, szigorú rendje, majd ezt követően a formák, díszítések változatossága, játékosága ragadja magával, egyaránt hirdelve a korabeli mesterek szaktudását és a torockói polgárok igényességét.

845 A számok egy közelmúltbeli javítás, tatarozás során nyerhették el jelenlegi formájukat, mely nem jellemző a XIX. század végi betűkre.

846 Kónya 1971c.; Kónya 1974–75.

847 Furu 2010. 377–392.; Furu 2006. 14–17.

844 Malonyay 1909. 18–182.

Az épületek arányait a szabályosan elhelyezett nyílások, valamint a vízvetős, csonkakontyos tetők adják. A homlokzat szimmetriatengelyéhez képest a tető gerince kb. egy fél méterrel az udvar irányába el van csúsztatva; az így kialakított szélesebb eresz jobban védi a ház oldalát.

A XIX–XX. századi hagyományos, egytraktusos, utcára merőleges házak főhomlokzatán – egy kivételével – két szimmetrikusan elhelyezett ablak van. Az udvari falakon az első szobából egy ablakot, a többi helyiség esetén egy-két ablakot és esetleg egy-egy ajtót nyitottak. A hosszú oldalukkal az utca felé forduló vagy L alakú házak frontján általában három-öt ablakot helyeztek el.

A legtöbb torockói hagyományos házat gazdagon tagolt, széles, esetenként fogazott ereszpárkány koronázza. Az általában egy-két tagozatból álló övpárkányok ritkábbak, csak a módosabb épületeken jelennek meg.

A homlokzatok lehangsúlyosabb függőleges elemei a széleken és az ablakok között kialakított pilaszterek és lizénák. Ezeknek több mint fele sima, kannelúrással vagy kváderes kiképzésű, és leginkább az 1860 és 1890 között épült házakon látható. Gyakoriak a féloszlopos, kettős féloszlopos, valamint a szegélykváderes (sarokarmírozásos) homlokzatok, amelyek a századforduló eklektikus ornamentikájú épületeit díszítik. A pilasztereket, lizénákat helyettesítve, a XX. század első felében a szecessziós formavilágra emlékeztető geometrikus homlokzattípusok jelentek meg.

Említésre méltóak azok a homlokzatok, amelyeket – pilasztert és ereszpárkányt idéző – egyszerű vagy kettős vakolatkerettel díszítettek. Ezek datálása a legnehezebb, néhányról azonban biztosan tudjuk, hogy a XIX. század utolsó negyedében készültek.

A pilaszterek szerves tartozékai a fejezetek. A legelterjedtebbek az ívsoros és a kváderes fejezetek, melyek a XIX. század második felében épült házakon láthatók. Lábazatokat csak nagyon díszes vagy a féloszlopos kiképzésű pilasztereken találunk.

Az ablakok alatti falmezőkbe általában 5-10 cm mélységű tükröt sülyesztettek, amiben valamilyen vakolatdíszet helyeztek el. A leggyakoribb a szalagfónatos mintával díszített tükrök, mely a XIX. század második felétől a XX. század első feléig volt használatos. Az elterjedt barokk ízlésű mellvéddíszítés a feltételezések szerint a kolozsvári és torockói unitárius templom közvetítésével került át Torockó népi építészetébe. Régi formának tekinthető az a geometrikus ornamentika, amely az 1860–70-es években volt kedvelt. Nem ritkán a mélyített felület semmilyen díszítést nem tartalmaz – előfordul, hogy a tükrökben fából faragott, bábos korlátot helyeztek el (Torockó 37. sz.). A századfordulón és a XX. század első felében az ablakok alatti falrészt sokkal változatosabban alakították, ekkor készültek a betétes, rámás, bábos, csillagos, íves, figurális, tárcsás tükrök és a fal síkjában kialakított díszítések. Figyelemre méltó a Felső Piacsor egyik házában apró virágmotívumokból kialakított csillagsokszöges díszítése (Torockó 281. sz.).

272. Klasszicista ízlésű polgárház homlokzata Torockón (2016)

273., 274. Klasszicista ízlésű vakolatdíszek Torockón (2008, 2017)

275. Klasszicista ízlésű polgárház homlokzata Torockón (2010)

276. Eklektikus ízlésű homlokzatdíszítés Torockón (2010)

277. Romantikus ízlésű homlokzatdíszítés Verespatakon (Balassa M. Iván, 2004)

A XIX. században az ablakok feletti mezőt gyakran timpanonokkal vagy más díszítésekkel töltötték ki. Az 1860–70-es években kezdték alkalmazni a csipkézett mezőben félkör alakban virágszirmokat idéző mintát. Ehhez a formához hasonló az, melyen a csipkézett mezőt ívelt párkány helyettesíti. Mint a legelterjedtebb díszítésmód, mindkét forma a templomtorony zsalugáttereinek félkörös kialakításával rokon, és a XIX. század utolsó harmadának formakincsét gazdagítja.

A vakolt ablakkeret és -párkány gyakori, de nem elmaradhatatlan tartozéka a torockói homlokzatoknak. Sok ablaknak csak párkánya van, ami az 1870 körüli – kannelálás vagy kváderes pilaszteres, szalagfonatos, tükrös, félkörös, virágszirmos timpanonú házaknál – kőből, később téglából és vakolatból készült. Szintén erre a periódusra jellemzőek a csak párkányos, szegmensíves záródású ablakok. Néhány, elsősorban a XIX. század derekán épült módos ház ablakait faragott kőkeretek szegélyezik.

A századfordulón egyre gyakrabban alkalmazzák a gazdagabb, eklektikus hatásokat mutató – pilaszteres, féloszlopos, záróköves – vakolt ablakkereteket. A XX. század első felében figurális, volutás keretdíszítések jelennek meg, majd ezt felváltja a népi építészetbe lecsapódott szecesszió geometrikus formavilága.

Torockón szokássá vált az épületek építési dátumát szemöldökgerendába, mestergerendába, majd később emléktáblára feljegyezni, ezért a hagyományos lakóépületek és csűrök mintegy felének ismert a pontos építési dátuma és építetőjének neve.

A homlokzatdíszítés gazdagsága, mint a klasszicista ízlésű polgárházak legjellemzőbb formai eleme (149., 187. sz.), 1860 után alakul ki, majd az 1870-es tűzvész utáni nagy építkezés során terjed el. (A feljegyzések szerint ekkor a Felső és Alsó Piacsorra egyaránt kiterjedő tűz 40 gazdának semmisítette meg minden épületét.)

A Hátszegi-medencében, a vakolt téglaházak megjelenésének köszönhetően, a XX. század első felében terjedtek el a stukkó vakolatdíszítések egyszerűbb formái. Általában növényi vagy geometrikus minták készültek. A legbonyolultabbak az íves oldaltornác ívsora fölötti falrészt díszítik.⁸⁴⁸

A Borsa menti kistáj kőházain gyakran a vakolás is elmarad, legfeljebb tapasztották őket. Igényes vakolatdíszek erre a vidékre nem jellemzők.⁸⁴⁹

A tapasztott faházak homlokzatainak díszítése

A tapasztást Erdély-szerte fehérre vagy a kék valamelyik árnyalatára színezve meszelték. Csikban és Udvarhelyszéken ritkább volt a fehérre meszelt öregház (Kobátfalva, Siménfalva, Kis- és Nagykadács, Székelyszentlélek). A XIX. századi vagy XX. század eleji épületeknél sokkal általánosabbnak hisszük a kék szín használatát. Máréfalván a sötétebb kék szín *urasabb* volt, a szegényebb portákon a világosabb árnyalatokat használták.⁸⁵⁰ Háromszéken a helyzet kiegyensúlyozottabb volt. Sóvidéken és Nyárádmentén inkább a fehér színt kedvelték. Kis-Küküllő mentén, Aranyosszéken, az Erdélyi Mezőségen és Kalotaszegen szintén a kék volt gyakoribb.

A XX. század első évtizedeiben főleg a polgári hatású épületek színvilága változatosabbá válik, elterjednek a zöld, a sárga, a barna árnyalatai.⁸⁵¹ Szükségesnek érezzük megjegyezni, hogy a rendelkezésre álló adatok nem teszik lehetővé a pontos, időszakokra lebontott

848 Stahl–Petrescu 1966. 112–135.

849 Vargha 1997.

850 Kovács P. 2000. 13–14.

851 Bărcă 2007.

színpreferenciák feltérképezését, egy házon általában több tucat vagy akár még több mézsréteg rakódott egymásra, és ezek lebontásánál látszik, hogy az árnyalatok változnak.

A faépítkezésű vagy vegyes (sövényfalas) területek házain a vakolatdíszek a XIX. század végén, illetve a XX. század elején jelentek meg, ám ezek is visszafogottak. A teljes területen a legtöbb házat egyáltalán nem díszítették. Alig találunk díszítést a Mezőségtől északra fekvő tájakon, Lápos mentén, Kővár vidékén vagy a Szamos menti román falvak övezetében.

Amennyiben készül díszítés, ez leggyakrabban rusztikusan egyszerűsített sarokarmírozást, sima, kváderes vagy kannelúrás pilasztereket, egyszerű formájú fejezeteket, ablakkeretezést jelent, de elvértve feltűnnek mívesebb gipsz stukkódíszek vagy egyéb geometrikus elemek, melyek az ablakok alatti vagy közötti mezőket díszítik. A vakolatdíszek egykori módosabb porták igényesebb gazdái megrendelésére, elsősorban városi vagy a gazdagabb szász házak mintaadó hatására jelentek meg. A munkákat végző helyi mesterek a városi építészet eklektikus mintakincséből merítettek, de ezek alkalmazása során a díszítéseket egyszerűsítették, vagy akár egyedi motívumokkal keverték. Falvanként általában találunk néhány olyan házat, mely, a városias formákat idézve, tapasztott, csonkakontyos, vízvetős oromfallal épült, ezeken gyakoribb a díszítés.

Természetesen a kúriák, kántori lakások, parókiák, mint igényesebb lakóházak, díszesebbek, formaviláguk, építésük koruktól függően, a XVIII. századi barokk, rokokó és copf, majd a XIX. századi klasszicista, végül a századfordulós eklektikus mintákat idézik.

Székelyföldön⁸⁵² a díszítések gyakran nagyon egyszerű mértani formákból állnak össze, érezni lehet a faragásra jellemző minták hatását. Udvarhelyszéken a házak oromfali fülkeit mintával, felirattal vagy évszámmal ékesítették.

Újszékelyen (84., 59. szám) az ereszpárkányzatot, a kannelúrás lizénát vagy pilasztereket és a sarokarmírozást kedvelték, pilasztereket az oldalhomlokzatokon is elhelyeztek (230., 25., 33. szám). A pilaszterek fölött félkörös virágszirmos díszítést, az ablakok alatt geometrikus (rombusz alakú) tükröket alakítottak ki. A csonkakontyos tető trapéz alakú oromfalain két füstlyuk és egy felirat számára készült ívelt fülke látható, melyeket copfos virágfüzérekkel kereteztek. A nyílások közti mezőn szintén stukkó virágdíszeket helyeztek el.

Bögözbén a módosabb házakon elvértve kváderezést, sima pilasztereket és csipkézett, fogazatos párkányzatot készítettek. Nagyalambfalván kváderes és geometrikus vakolatdíszek, valamint sima és kváderes pilaszterek egészítik ki a párkányzatos homlokzatokat. Az ablakokat általában vakolatkeret övezi. Az oromfalakon centrálisan kör alakú, babérkoszorút idéző díszítés jelenik meg. Nagyalambfalván, Kisgalambfalván a homlokzatokhoz

szervesen kapcsolódik a szászos, falazott kötött kapu. Bögözbén, Nagyalambfalván, Farcádon a XX. század első felében terjedt el az ablakok közötti mezők nagy félköríves mintával való díszítése. A félköríves díszítés palmettával kiegészített változata látható Bogárfalván. Kisgalambfalván egy csonkakontyolt tetejű kőház oromfalán a keretezett lőrészszerű füstlyukak mellett barokkosan ívelt, indás stukkó virágdísz képeztek ki.

Néhány kváderes, pilaszteres, vakolat ablakkeretes ház feltűnik Sükőben, Hodgyában, Bogárfalván, Bikafalván, Bétában, Székelydobón, Csehétfalván, Rugonfalván, Nagysolymoson, Székelyderzsen és máshol. Módos polgárház jellegű az a csehétfalvi ház, melynek homlokzatát megkettőzött, rövid, a székelykapuk oszlopdíszéire emlékeztető pilaszter díszíti. Ablakait keretezték, ívelt törtornácára fedett lépcsőn lehet feljutni, trapéz alakú oromfalán vakolatkoszorúban az 1897-es évszám olvasható (57. szám). A Székelydobó 154. számú ház homlokzatán egyedi kialakítású, két hullámos szalaggal díszített,

278. Lizénás tapasztott homlokzat az udvarhelyszéki Újszékelyen (2009)

279. Lizénás homlokzat Aranyosrákoson (2009)

852 Lásd szintén: Furu 2011a. 58–59.

háromszögű záródású pilaszteret készítettek. Falusi környezetben különleges az a jásfalvi homlokzat (15. sz.), ahol a ház szobrászkodó tulajdonosa a zsalugáteres ablakok felett arcokat formáló eklektikus stukkódíszítést helyezett el. Egy rugonfalvi átalakított ház oromfalán a vakolatba karcolt 1863-as évszám fölött szintén karcoltan cserépből kiemelkedő, stilizált virágmotívum látható. A Medesér 119. számú ház sarokarmírozásos homlokzatán az ablakok feletti és alatti mezők díszítése a fafaragásos és fafűrészelt ornamentikára jellemző mintákkal gazdagodik.

Erdővidék Udvarhelyszékhez tartozó falvaiban, Bardócz fiúszéken az egyszintes faházak nagy részének homlokzata tapasztott és díszítés nélküli. A módosabb porták, a kétszintes (pince és magasföldszintből álló) épületek homlokzatán az eklektikus motívumtár elemeit, lizénákat, pilasztereket, elvéve díszített tükröket, ablakkeretezést, párkányzatokat lelhetünk fel (Vargyas, Erdőfüle, Felsőrákos, Nagybacon, Kisbacon, Bibarcfalva).

280. Stukkódíszes homlokzat és fűrészelt oromfal az aranyosszéki Alsófelsőszentmihályon (2008)

A Székely Partiumban a többi udvarhelyszéki tájegységhez hasonló módon a szegényesebb faházakon nincs díszítés. A módosabb porták utcai homlokzataira kváderezés, kannelúrák pilaszterek, geometrikus díszek kerülnek. A korai házak háromszögű oromfalán babérszörűt idéző mintákat, virágokat, a nyílások copfos keretezését és nagy betűkkel, vakolatból megformált évszámokat alakítanak ki (Magyarzsákod, Székelyvécke).⁸⁵³ A díszítések a faházak homlokzatain is megjelennek.

A kalotaszegi házak homlokzatát általában tapasztják és meszelik, újabban vakolják és festik.⁸⁵⁴ Ugyanez

érvényes a lábazat kialakításánál, de a kőfalazat gyakran nem kap semmilyen borítást.

Ritka a fehérre meszelt öregház (Magyarvalkó, Nyárszó, Magyarlóna, Magyarfenes, Tordaszentlászló), a XIX. századi vagy XX. század eleji épületeknél sokkal általánosabb a kék szín valamelyik árnyalata, melyet Kalotaszentkirály környéki „kék agyagból” nyernek. A XX. század első évtizedeiben főleg a polgári hatású épületek színvilága válik változatosabbá, a zöld, a sárga, a barna és végül a szürke árnyalatai terjednek el. A zöld színt elsősorban a magyar ajkú családok kedvelték, az okkersárga, a barna és a sötétkék házakban általában román ajkúak laknak. Természetesen ez a szabály a vegyes lakosságú falvakra igaz, de már csak a nemzetiségi átrendeződés miatt is bőven akadnak kivételek. Nem alkalmazható az etnikailag homogén falvakra, ahol természetesen a XX. században szintén változatos színhasználati igény alakult ki. A textúrájában is különböző preckelt cementvakolat az elmúlt ötven év hozadéka, egyre több ház homlokzatát csúfítja el, sokuknál az oldal- vagy a hátsó homlokzatokon még felismerhető az eredeti kék meszelés. A legújabb kori, zavaróan élénk színvilág megjelenése a hagyományos falukép harmóniáját is egyre gyakrabban sérti.

Aranyosszék érdekesen integrálja a mindkét tájegységről, azaz Torockóról és Kalotaszegről érkező hatásokat. A XIX. század végétől már megjelennek Csegezen, Várfalván, Rákoson, Kövenden és Bágyonban a torockói klasszicista polgárházak díszítésvilágát idéző vagy egy az egyben lemásoló homlokzatok. Ezek a házak általában fehérre meszeltek, és csupán arányaik különböznek a torockói házakétól, általában szélesebbek, csonkakontyolt, vízvetős tetejüknek viszont alacsonyabb a függőleges oromfali része, ennél fogva magasabb a vízvető és a kontyolás. A kalotaszegi hatás elsősorban a tornácok alaprajzi és szerkezeti gazdagodásában, a tornáczáródások, mellvédek, valamint a fa oromfalak faelemeinek cifra díszítéseiben mutatkozik meg.

Aranyosszéken elsősorban tordai, aranyosgyéresi példákat követnek. Nem hagyható figyelmen kívül a vidék kuriális építészete sem. A birtokos kis- és középnemesség építkezései a XIX. század közepétől jól követhető hatást gyakorolnak elsősorban a klasszicista, romantikus és végül eklektikus stílus elemeinek közvetítésében. A felületképzés első nyomai a XIX. század második felében az utcai homlokzat keretezésében, majd kváderezésében mutatkoznak meg. Ezt követően megjelennek, majd elterjednek a párkányzatok. Elsősorban az ereszt alatti alakítanak ki egyszerűbb, ritkábban kidolgozottabb párkányokat, de némely háznál a magas lábazat fölött is megjelenhet egy övpárkány. A függőleges tagolást lizénákkal, pilaszterekkel hangsúlyozták, leggyakrabban sima vagy kannelúrák pilaszterek készültek. A díszítések kidolgozottsága az építetők jómódjától függ, megfigyelhető, hogy a jobbágyfelszabadítás előtt nagyobb szabad parasztsággal rendelkező falvak (Várfalva, Rákos, Sinfalva, Alsó- és Felsőszentmihály, Harasztos, Felvinc)

853 Székelyvécke mintegy tucatnyi házát turisztikai célból a közelmúltban felújították. A dicséretes kezdeményezés sikerét csorbítja, hogy a házak homlokzati mintáit, az évszámokat élénk, anyagában és színében sem megfelelő festékekkel mázolták le, a homlokzatok összehatása, a zsalugáterek cicomázása az eredetitől sokban eltérő képet mutat.

854 Lásd szintén: Furu 2012a. 37–42.

építésze is fejlettebb az egykori jobbágyfalvakénál (Székelyhidas, Dombró, Aranyosmohács, Bogátpusztá).

Erdélyi-Hegyalja és Kis-Küküllő vidéke homlokzataiban is elsősorban városi hatások, valamint, főleg a déli széleken, a Szászföld ízlésvilága mutatkozik meg. Leginkább a városi eklektikus vakolatdíszek terjedtek el.

A polgári díszítési igény párkányzatok, ablakkeretezések és bátortalan növényi díszítőmotívumok alkalmazása által mutatkozik meg a Mezőségen is, kismértékben, a XX. század első évtizedeiben. Az itt készült díszítések azonban sokban eltérnek a magasépítészeti előképektől. Sajátosan értelmezett növényi motívumok, koszorúk, virágminták, helyi ihletettséggű geometrikus díszítések maradtak fenn Vécében, Vajdakamaráson és Széken.⁸⁵⁵ Nagy részük a XX. században keletkezett. A széki polgári jellegű házakon a vakolatból készült ablakkeretezés a leggyakoribb motívum, melyet a sarkoknál ívesen alakítanak ki.⁸⁵⁶

A faelemek díszítése, tornácoszlopok, mellvédek, ereszek, oromfalak

A fában gazdag területeken a fához értő mesteremberek vagy ezermesterek száma is nagyságrendekkel meghaladta a dombvidéki, fában szegényebb övezetek szakembereinek számát. Ebből következtethetünk arra, hogy az ilyen vidékek házain a faelemek díszítése sokkal gazdagabb, mint a vakolt felületek, homlokzatok díszítése.

Székelyföldön⁸⁵⁷ a fafelületek díszítése korábban jelent meg a vakolatdíszek elterjedésénél. A tornácoszlopok díszkrét faragása, a záródás nyereg- vagy könyökfájának csomópont-kialakítása és esetleg faragása vagy ívet utánzó megmunkálása az olyan házakat is jellemzi, melyeken semmilyen vakolatornamentikát nem találunk. A Sóvidéken és Nyárádszentén a tornácoszlopok hangsúlyos dinamikus faragását figyelhetjük meg. A kiinduláshoz nagyobb keresztmetszetű gerendákat használtak, a keresztmetszet változásai jelentősek, erőteljes párkányzatok, gallérok jelentek meg.

Szintén korainak tekinthető a sík fafelületek cifrázása, elsősorban az ereszdeszkázat fűrészelt díszítése. A XIX. század végétől, a XX. század elejétől egyre gyakoribbak a szintén mívés, fűrészelt technikával kialakított

281., 282. Tornácmellvéd és oszlop a sóvidéki Makfalván (2011)

283., 284. Tornácmellvéd Kászonaltízen (2010) és az udvarhelyszéki Firtosváralján (Szabó Sámuel, 1999)

285. Fűrészelt, mintás oromfal a sóvidéki Kibédén (2011)

855 Gilyén 2005. 65–69.

856 Wagner P. 2005.

857 Furu 2011a. 48–68.

286. Kiugró tornác díszített oromfala
a nyárádmenti Jobbágytelkén (2011)

288. Kiugró tornác díszített oromfala
a nyárádmenti Májában (2011)

287. Faragott tornácoszlop és fűrészelt mellvéd Jobbágytelkén
(2011)

tornácmellvédek. A deszkák hosszanti oldalán a díszítést fűrészeléssel alakították ki, a hosszanti, függőleges irányú minták szimmetrikusak és ismétlődőek. Általában visszafogottak, a túldíszítettséget kerültkék. A korai mellvédek inkább tömörek, a nyílások kisebbek, de a XX. század elején készültek igen műves darabok, ahol a kivágott rész aránya jóval hangsúlyosabb. Az íves fűrészeléssel általában virág-, leginkább tulipánmintákat formáznak. Főleg a XX. század első éveiben terjedtek el a szintén fűrészelt, de ezúttal kisebb keresztmetszetű faelemekből változatosan kialakított lécrácsok, virágos motívumvilágukkal a faragott kapuk díszítéseit idéző árnyékolók. Ezek mintavilága a kertvárosok szecessziós és eklektikus villaépítésének díszítőelemeivel mutat rokon vonásokat.

A XIX. század utolsó évtizedeiben megjelenő csonkakontyos, vízvetős tetők oromfalán általában szerény díszítést találunk, a házepítők megelégedtek egy-egy lécszerezésével, esetleg a nyílás valamilyen fűrészelt díszítésével. Ritkán a tornácmellvéd mintázatát ismételték. E nyílások a padlástér megvilágítását, szellőztetését és a füst távozását egyaránt szolgálják. Évszámot, az építők nevének kezdőbetűit vagy akár hosszabb szöveget, már csak technikai okokból is, a fa oromfalakon csupán elvéve helyeztek el, ahogy az oromfalak szegélydeszkáinak valamilyen fűrészelt mintával történő cifrázása sem volt nagyon gyakori. Kivételt képeznek a Sóvidékre jellemző, csipkeszerűen mintázott oromfalak. Ezeken a XX. század első évtizedeiben készült darabokon a kertvárosi eklektikus mintákkal, és ezáltal áttételesen a későbbi kalotaszegi oromfaldíszítésekkel is némiképp rokon, indás, virágos, csigavonalakkal és rozettákkal gazdagított díszítést sajátos technikával valósították meg. A deszkákat függőlegesen helyezték el, és a mintát egyenlő távolságra fűrészelt függőleges csíkokból alakították ki. A növényi díszek mellett feltűnik a sóvidéki kapuszárnyakon is látható, egymás felé ugrató szarvasbikák motívuma.

289. Kiugró tornác díszített oromfala a nyárádmenti Deményházán (2011)

Nyárádmentén szintén nagyon gazdagon díszített faoromzatokat találunk. A kontyolt tetős házak kiugró tornáca fölé épült egy háromszögű oromfal, mely ezáltal az udvar felé néz. Az így létrejövő ház tömege kisebb léptékben ugyan, de teljességgel megegyezik a XIX. században is divatos erdélyi kontyolt tetős, timpanonnal lezárt portikusú kúriák arányaival. Legtöbbjük a XX. század húszas-negyvenes éveiben készült, de ismerünk későbbi darabokat is. A háromszögű oromfal mentén a tetőt akár 40-50 cm-re az oromfal síkja elé kieresztik. A kieresztésben az állóhézagos deszkaoromfal síkja előtt a sarkoknál és az oromfal csúcsánál díszes, merevítő jellegű kötések helyeznek el. Ezeket akár duplázott vagy triplázott faragott gerendákból állítják össze. Kötések síkjába gyakran állítanak be egy félkörös, szintén igen gazdagon díszített faelemet. Ezt általában több egymásra szegezett, fűrészelt deszkából rakják össze, így adják meg a vastagságát, és a lépcsőzetesen kieresztett deszkák széleit különböző mintájú, méretű és sűrűségű fogazattal díszítik. Gyakran a körívre merőleges, azaz sugárirányban elhelyezett faragott faelemeket is csatolnak hozzá, mellyel a félkört 4-8 felé osztják. Az ív és az oromfal háromszögű kontúrja közötti részt akár újabb, mintás, fűrészelt faelemekkel egészíthetik ki, ezeken gyakran fordul elő évszámos kivágás. A díszesebb oromfalak deszkázatát fűrészelt kivágásokkal csipkeszerűen díszítik. A mintákat általában vízszintes sorokban ismétlődve helyezik el. A legdíszesebb ilyen típusú oromfalakat Székelyhodoson, Jobbágytelkén és Márkodon találjuk, de készültek egyszerűbb kivitelűek Nyárádköszvényesen, Deményházán, Nyárádremetén is.

A nyárádmenti kiugró tornác-oromfalak másik díszes kialakítási formája az, amikor a fűrészelt deszka előtt kisebb keresztmetszetű faelemekből díszes mintázatot létrehozó rácsszerkezetet alakítanak ki. Nyárádszentsimonból (21. szám) ismerünk négyzethálósan osztott díszítést, melyben váltakozó irányban könyökfával a négyzetek átlóját is beállították. Az így létrejövő

290. Kiugró tornác díszített oromfala a nyárádmenti Ákosfalván (2012)

291. Kiugró tornác díszített oromfala a nyárádmenti Székelyberében (2012)

292. Fűrészelt árnyékolódísz a nyárádmenti Nagyteremiben (2012)

293. Fűrészelt oromfal a kalotaszegi Magyarbikalon (2006)

296. Fűrészelt, pávafarkos oromfal a kalotaszegi Mátkóban (2006)

294. Fűrészelt oromfal a kalotaszegi Magyargyerőmonostoron (1999)

295. Fűrészelt oromfal a kalotaszegi Inaktelkén (2006)

háromszögek egy részét apró lécráccsal zárták, máshol szabadon hagyták. Az oromfalat ívelt faelemekkel tették gazdagabbá.⁸⁵⁸

Májában a 17. számú tehetős család házának oromfalán a kötény, azaz az oromfal deszkázata előtti sík alsó sávjában mellvédet idéző, fűrészelt deszkákat láthatunk, a tetősík szélein pedig sugárszerűen elhelyezett faelemek alkotják a díszítést. Az erkélymellvédszerű kiképzés Márkodon több ház kiugró tornácán is megtalálható.⁸⁵⁹

Kalotaszegen⁸⁶⁰ a XIX. század első felének házainál szinte nincs homlokzatdíszítés. A díszítés legkorábban a faelemeken jelenik meg: faragják a tornácoszlopokat, díszítik, esetleg ívesen alakítják ki a záródás nyereg- vagy könyökfa csomópontját. Ezt követi a sík fafelületek, azaz a tornácmellvédek, majd a XIX. század utolsó évtizedeiben megjelenő csonkakontyos, vízvetős tető oromfalak díszítése. Elsőként az állóhézagos deszkakiképzés szélein fűrészelve hoznak létre mintázott nyílásokat, melyek oromfalak esetén a padlástér megvilágítását, szellőztetését és a füst távozását egyaránt szolgálják. Gyakori, hogy a mintázott oromfalba – természetesen negatív kialakítással – évszámot, az építők nevének kezdőbetűit vagy akár hosszabb szöveget helyeznek el. A XIX–XX. század fordulóján a tapasztott falfelületeken is megjelenhetnek díszítések. Leggyakoribb valamilyen rusztikus pilaszter, lizéna vagy kváderezés, esetleg vakolatból kialakított párkánydíszítés, ritkább az ablakok alatti mezők díszítése, esetleg ablakkeretezés. Vakolatdíszítések szinte mindig csak a főhomlokzaton jelennek meg, és szerényebbek más tájegységek (Torockó vagy a Szászfölddel szomszédos székek) díszítésvilágánál. Mesteri tudás tekintetében Kalotaszegen a fafelületek díszítése egyértelműen magasabb színvonalú, mint a homlokzatok vakolatdíszéseinek kialakítása.

858 Terepkutatás: 2011.

859 Terepkutatás: 2011.

860 Furu 2012a. 37–42.

297. Fűrészelt kifestett oromfal a kalotaszegi Oláhnádason (Denis Galloway, 1926, ENM)

A külső díszítések nagyléptékű fejlődését hozza a XX. század első négy évtizede, de ebben a periódusban is a fa megmunkálásának mesterségbeli tudása dominál. Megjelennek – szintén városi hatásra – a nyeregtetős házak, melyeknek oromfala (a kiugró tornácok oromfalával egyetemben) a díszítések fő kialakítási területe. Először az oromfallal párhuzamosan – a kinyúló tetősík határolásaként – a tetőnyereg kakasülőjének szintjén, valamint az alsó sarkoknál jelennek meg háromszögű, faelemekkel elhatárolt mezők, és bennük lércácsos vagy fűrészelt díszítés. Ellentétben az oromfal áttört mintáival, a rátétes, falsík elé helyezett, fűrészelt formák a virágos vagy ritkábban geometrikus motívumokat pozitív mintaként dolgozzák fel. A leggyakrabban kalotaszeginek mondott, szintén a XX. század tízes-húszas éveiben kialakult oromfaltípus sokkal díszítettebb. Az oromfallal párhuzamos fűrészelt díszítés (kötény) nemcsak a sarkokat, hanem a tető élét teljes hosszában szegélyezi, és a belső széle félkörös kiképzést kap. E fűrészelt elem díszítő hatását napos időben megkettőzi az oromfalra vetülő negatív árnyékkép. Gyakori a tornáclezáró elemmel egységesen kialakított kiképzés. Az oromfalra szintén pozitív mintákkal kivágott, gyakran sugárirányban elhelyezett, úgynevezett *pávafarkos* díszítés kerül, mely ritkábban a madár kifaragott törzsének megjelenítésével egészül ki (Mákó, Andrásfalva). A díszítés kialakítása nagyon változatos. Különböznek a fűrészelt deszkák szegélymotívumai, hosszúságuk, szélességük és sűrűségük. Egyedi megoldással találkozhatunk Sztánán (55. szám), ahol a sugarasan elhelyezett fűrészelt elemekből egy teljes kört alakítanak ki, melynek középpontjában egy szellőzőlyuk található. Sajátos Romángyerőmonostor néhány díszítése, az oromfalon egymás mellett és mögött három félkörös díszítés is megjelenik (32. szám).

Az oromfal előtti félkörös díszítőelem-kötény kialakítása is nagyon változatos, mind az összhatás, mind a mintázat terén. Inaktelkén, Bogártelkén az aprólékos, csipkeszerű kiképzés a szokásos, Mérában a díszített

298. Fűrészelt oromfal a kalotaszegi Magyarvalkón (1999)

299. Pávafarkos oromfal a kalotaszegi Mákóban (1999)

300. Pávás oromfal részlete a kalotaszegi András házában (2008)

301. Kalotaszegi oromfaldísz részlete Kajántón (2008)

302. Fűrészelt oromfal részlete a kalotaszegi Inaktelkén (2006)

303., 304. Díszített oromfalak a kalotaszegi Romángyerőmonostoron (1999)

sáv szélesebb, és a tömör felület lényegesen nagyobb az áttörtnél. Zsobokon, és általában Alszezen, a minták nagyobbak, a hiányzó és tömör részek egyensúlyban vannak. Nádasdarócon (42. sz.) és Bogártelkén (123. sz.), Inaktelkén (6. sz., 70. sz., 142. sz.), Mákón (257. sz.) az apró csipkeszerű díszítést és a tornácmellvéd betéteit két színben (piros-sárga, piros-zöld, piros-fehér) jelenítették meg. Felszeg román falvaiban (Meregyó, Bocs), de Körösfőn és Kiskapuson is a félkörös kontúrt függesztett elemmel megkettőzik, így a minták vastagabbak, mértanibb hatásúak.

A pávafarkos házaknál gyakoribb a homlokzat valamilyen geometrikus – pilaszteres, lizénás, párkányos – kiképzése és színezése. A díszítések gyakran nagyon egyszerű mértani formákat öltenek, és érezni lehet a fafaragásra jellemző minták átvételét. Előfordul az egyedi motívumok alkalmazása is. A homlokzaton olykor találhatunk írást is (Mákó), de a fa oromfalak sem mentesek írásos vagy figurális motívumoktól. Nem egy helyen jelenik meg az oromfalon a magyar címer (Mákó, Zsobok) vagy Ádám és Éva valamilyen naiv ábrázolása (Magyarvalkó). Inaktelkén láthatunk tárogatós és üveget tartó férfialakot (97. sz.), Mákón két széttárt szárnyú angyal néz le az oromfalról (36. sz.). Ritkábban előfordul az oromfal vakolása és díszítése, akár a már említett első emberpár féldomborműves motívumával (Nyárszó, Magyarbikal, Méra). A XX. századi városi hatások gipszminták, alakok, arcok homlokzati díszítőelemként való megjelenését eredményezték (Bogártelke, Méra), Romángyerőmonostoron egy kékre meszelt ház jobb felső sarkában napsugaras mintát helyeztek el. A díszítések – a magyar címer kivételével – mindkét etnikum házain szinte azonos gyakorisággal fordulnak elő. A népviselet kialakításához hasonlóan, a Felszeg építészetében is visszafogottabb, míg az Alszeg, de elsősorban Nádasmente kedveli a gazdag, cifrázott összehatást. Inaktelkén ma is szép számban láthatunk nagyon gazdagon díszített oromfalú és tornáckialakítású házakat, majdhogynem egyedi az az oromfal, melyen esztergályozott mellvédű kiserkély, ajtó és ablakok vannak. Bogártelkén két olyan lakóházat is ismerünk, melynek oromfali díszítése a fűrészelt tornáclezárával csipkeszerűen aprólékos kiképzést kapott, a homlokzat pedig gipszszobrocskákkal, féldomborművekkel gazdagodott. Szintén egyedi, esztergályozott oszlopokkal cifrázott homlokzatú a ketesdi egykori ezmester, Kiss Lőrinc háza, mely szinte minden Kalotaszegről szóló kiadványban helyet kapott.

Aranyosszéken is igen díszesek a háromszögű tornác oromfalak. Az itteni építészeti polgári hatásokra visszavezethető megújulása, mely a XIX. század végén és a XX. század elején következett be, befolyásolta a tornácok kialakításának módját is. Az ekkor elterjedő kiugró tornácok vagy akár kiugró résszel ellátott oldaltornácok gazdagon díszítettek. Legszembetűnőbb a változatos lécrácsos záródás, melyekben vízszintes, függőleges vagy akár ferdén rögzített párhuzamos lécek, esetenként gazdagon csipkézett, fűrészelt deszkalapok faelemekből

kialakított különböző mértani kontúrokat (trapéz, háromszög, íves idom) töltene ki. Az ilyen tornác kiugró része fölött gyakran csatlakozik egy kisebb, ám annál díszítettebb deszka oromfal, melyen áttört, fűrészelt elemek, lécrácsok, íves szegélyezés vagy felszegezett, kifűrészelt virágos formák egyaránt előfordulhatnak (Alsó- és Felsőszentmihály, Sinfalva, Várfalva, Kövend, Harasztos, Felvinc).

A XIX. század végétől, a XX. század elejétől szórva nyosan, négyzetes, kör vagy nyolcszög keresztmetszetű, kő- és téglaszlopos tornácok is épülnek (Székelyhidas, Csegez, Kövend, Bágyon). Ezeknek tömör mellvédje azonos anyagból készül, és a vastos tornácoszloppal együtt vakolják és meszelik őket.

A díszítés legkorábban Aranyosszéken is a faelemeken jelenik meg: faragják a tornácoszlopot, díszítik, ívesen alakítják ki a záródás nyereg- vagy könyökfa csomópontját.⁸⁶¹ Ezt követi a sík fafelületek, azaz a tornácmellvédek, majd a XIX. század utolsó évtizedeiben megjelenő csonkakontyos, vízvetős tető oromfalainak díszítése. Elsőként az állóhézagos deszkakiképzés széleinek fűrészelése révén hoznak létre néhány (leggyakrabban két) mintázott nyílást, melyek oromfalak esetén a padlástér megvilágítását, szellőztetését és a füst távozását egyaránt szolgálják. A nyílások mintázhatnak csillagot, kört, szívet, virágot, tulipánt, de megjelenik a lakosok unitárius hitére utaló kehely motívum is. (Román falvakban a házakon a kereszt a gyakori minta.) Előfordul, hogy az oromfalba – negatív kialakítással – évszámot, az építők nevének kezdőbetűit vagy akár hosszabb szöveget helyeznek el.

A Sinfalva 269. számú, 1911-ben épült ház csonkakontyos, vízvetős tetejének trapéz alakú oromfali részén az állóhézagos deszkaoromzatba két kehely alakú füstlyukat vágtak. A kehely felső részét vízszintes belső lécezessel tagolták. Az Alsószentmihály 69. szám alatti ház csonkakontyos, vízvetős oromfalán két, alul és felül vízszintes léccel hangsúlyozott, gömbön álló liliomot (vagy kelyhet) mintáztak, melyeket jobbról és balról az SZ.I. és S.K. monogram szegélyez. A középső, nyitható oromfali nyílás deszkázatában az 1910-es évszám, alul és felül pedig pontozott díszítés található. Ugyanezen ház kiugró tornácának háromszögű oromfalát, a felezővonal felett függőlegesen osztva, valamint a dőlt oldalak felezőpontjától a csúcokig függőleges faelemmel határolva lécráccsal díszítették. Az így kialakult négyzetes kötény sarkainál virágos fűrészelt díszítést helyeztek fel. Az oromfal állóhézagos részébe két nyolcágú csillag formájú lyukat vágtak.⁸⁶²

A Felsőszentmihály 379. számú telek mindkét lakóházának oromfalán tulipán alakú nyílást vágtak. A Sinfalva 210. számú ház csonkakontyos, vízvetős tetejének állóhézagos deszkaoromzatába kétfelől két nagyméretű talpas keresztet, a középső, nyitható nyílásra

305. Kiugró tornác részlete a kalotaszegi Bogártelkén (1999)

306. Tornácos, oromfalas ház Bogártelkén (2009)

861 Erről a jelenségről a tornácok tárgyalásánál szóltunk.

862 Terepkutatás: 2007.

kisebb keresztet mintáztak. Székelyhidason szinte minden oromfalon álló téglalap alakú nyílásokat látunk. Az Aranyosrákos 377. számú ház oromfalába kettős, egy nagyobból kiemelkedő kisebb, kecses vonalvezetésű tulipánt fűrészeltek. A mintát, mint a vidéken máshol is, alul és felül vízszintes léccel hangsúlyozták. A nyitható oromfali ajtón csillagot találunk. Ugyanitt a 368. számú ház oromfalán kétfelől hármast, szárral és levelekkel ábrázolt liliumcsokrokat látunk. Az Aranyosrákos 483. számú ház oromfalán kétoldalt kehely alakú nyílást, középen két profilból ábrázolt, egymás felé forduló arcot vágtak ki. Gyakori ebben a faluban is az általában fedelelen ábrázolt kehely, némelykor formája összetéveszthető a szintén gyakori tulipánmotívumokkal, és az arcábrázolás sem egyedi; van olyan ház, melyen egyetlen arcot mintáztak.⁸⁶³

Kercsedén a gyakoribb csillag vagy tulipán alakú kivágás mellett, melyek kétfelől párosával vagy kétfelől és középen jelenhetnek meg, találunk néhány felirattal gazdagított oromfalat. Talpas, fedeles kelyhek fölött és között vágták ki a „KIS MÓZES ÉS NEJE CSÉP LIZA ÉPÍTETTE 1907”, vagy egy szomszéd épületen az „ÉPÍTETTE FODOR SÁMUEL ÉS NEJE SZABO KATA 1907B” feliratot. Az évszám megjelenhet szöveg nélkül, például két kecses vonalvezetésű tulipándísz között nagyméretű betűkkel (1907). Van, ahol csak iniciálékát jelenítették meg: „HVI NMA 1903”. A 74. számú házban három csillag, két téglalap és a „HJ AE” iniciálék, valamint az 1926-os évszám olvasható. Sütőház oromfalán áll az „IF 1930” felirat, az iniciálék két csillag, a dátum két száraz tulipán között jelenik meg. Egyedi az a kercsedői oromfal, ahol lécből kialakított keretben középen függőleges, csillagos pálca által elválasztott két hajló száraz tulipánt kétfelől két lábas emberalak határol. A Várfalva 235. számú ház oromfalán két keretezett szív alakú kivágás van, melyet hátulról vízszintesen párhuzamos léccel bővítettek.⁸⁶⁴

A külső faelemek díszítésének nagyléptékű fejlődését hozza a XX. század első harmada. Megjelennek – szintén városi hatásra – a nyeregretetős vagy kontyolt nyeregretetős házak, melyeknek oromfala (a kiugró tornácok oromfalával egyetemben), akár csak Kalotaszegen, a díszítések fő kialakítási területe. Elsőként az oromfallal párhuzamosan – a kinyúló tetősík határolásaként – a tetőnyereg kakasülőjének szintjén, valamint az alsó sarkoknál alakítottak ki háromszögű, faelemekkel elhatárolt mezőket, és bennük lécrácsos vagy fűrészelt díszítést. Ezt követően terjed el a kötény félkörívvel történő lezárása. Székelykocsárdon, Székelyföldváron szokássá vált a kötény félköríve és az oromfal élei közti rész lécrácsos kialakítása.

Aranyosszék Felső járásában, ellentétben az oromfal áttört mintáival, a falsík elé helyezett fűrészelt formák a virágos vagy ritkábban geometrikus motívumokat pozitív mintaként dolgozzák fel. Itt is megjelent az oromfal

kötényének félkörös szegélyezése, a félkörös elemet hangsúlyosan, fűrészelt bimbós motívumokkal gazdagítják. Legdíszesebb az olyan oromfal, ahol a kötény csúcsánál és a sarkoknál is tömör deszkázatra deszkából kialakított fűrészelt virág vagy madár ornamentikát helyeztek el, oly módon, hogy mind a hátteret, mind a mintát tömör elemekből állították össze. Az oromfali kötény-elemeket leggyakrabban különféle – a tornácok záródásánál is gyakran alkalmazott – lécrácsváltozatokkal tették művesebbé.⁸⁶⁵

A Sinfalva 270. számú ház kiugró tornácának oromfalán kötényes kiképzést találunk. Az oromfal háromszögének csúcsaiban, felül vízszintes, az alpnál függőleges elválasztással, két lécrácsos mezőt helyeztek el. Az így létrejött lécrácsos mezőket az oromfal háromszögének belseje felé további három íves lezárású, lécrácsos kerettel bővítették. Az oromzat belső, tömör állóhézagos síkjába centrálisan kisméretű, virágcserepet idéző díszítést fűrészeltek.⁸⁶⁶

A Felsőszentmihály 380. számú ház díszítésének helye szintén a kiugró tornác háromszögű oromfala. Az oromfal belső, állóhézagos deszka felületén befűrészelve az 1927-es évszám olvasható. Jobbról, balról két kifelé forduló tulipán alakú nyílás, az évszám alatt és fölött különböző méretű köröket vágtak, melyek alatt szintén fűrészelve függőket mintáztak. A félkörös szegélyezésű kötény belső ívét fűrészelt virágmintával cifrázták, a külső ívre pedig egy fűrészfogas elemet szegeztek. Az ívet alkotó fűrészelt deszka felső felét három faragott faelemre rögzítették, melyek alsó, díszes vége láthatóan részt vesz a kompozícióban. Az oromfali kötény felső háromszögében tömör faelemekből kialakítva tulipános virágdísz, az alsó háromszögben befelé forduló madár ornamentikát helyeztek el. Megjegyzendő, hogy az oromfali kötény és az állóhézagos deszkafelület közét patkó alakban felszegzett, haránt irányú deszkával zárták. Ugyanezen ház kiugró oldaltornácának záródását állóhézagos, függő szív mintázattal áttört árnyékolóval látták el, mely alatt két szembefordított, ívesre kivágott és egy faragott függesztett elemre támaszkodó könyökfával kosáriréses záródást hoztak létre.⁸⁶⁷

*

A homlokzatok megformálása, aránya, felületképzése olyan jellemzői a háznak, melyek a funkcionális követelményeken túl a reprezentáció igényét is szolgálják. Láttuk korábban, hogy funkcionális, sőt szerkezeti kiképzés tekintetében nagy területeken hasonló megoldások születtek, ritka, hogy valamely kistáj építészete, esetleg

863 Terepkutatás: 2007.

864 Terepkutatás: 2007.

865 Ilyen kiképzésű oromfalak vannak Tordán és a Tordához közeli, nem aranyosszéki falvakban is.

866 Terepkutatás: 2007.

867 Terepkutatás: 2007.

a nagyobb anyagi lehetőségekkel vagy különleges adottságokkal felvértezve, ezeken változtasson. Az esztétikai, tehát a megjelenést és ezáltal vidékenként a reprezentációt szolgáló jellemzők tágabb lehetőségeket nyújtottak egy adott csoporton belül a szomszédos közösségektől eltérő, portánként ismételt vagy éppen variált megoldások alkalmazására.

Az egyes formák a XVIII–XIX. században egy-két emberöltőnyi időt maradtak használatban, majd korszerűtlennek, réginek, ósdinak minősültek és feledésbe merültek. Ott maradtak meg csupán, ahol egy vidék gazdasági fellendülését hosszas hanyatlás, visszaesés követte. Jó példa erre a Homoród mente és Kőhalomszék, ezen belül Nagysink vidéke. Itt a XIX. század első felében azonos szerkezeti és formai megoldások születtek, kőfalazatok, háromszögű oromfal, tetőleeresztés alatti lépcsős tornácok. Nagysink vidéke dinamikusabb fejlődésen ment keresztül, elterjedt a csonkakontyolt tető több egymás után következő kialakítása, megváltoztak a díszítések, a gazdaságilag stagnáló Homoród mentén pedig ezzel ellentétben nagy számban fennmaradtak a korábbi formák. Ugyanez a magyarázata annak, hogy Torockó XIX. század végi homlokzatdíszei érintetlenül megmaradtak.

A homlokzatok díszes kialakítása a XIX. század végi vidéki polgárosodás hozadéka, és általában együtt járt a házbelső, a bútortart és varrottasok, valamint a viselet gazdagodásával.⁸⁶⁸

A XVIII. században a szászok által lakott városiasodó falvak élen jártak a díszítések megjelenésében. Egyéni úton haladt Torockó is, ahol a félig tapasztott és meszelt homlokzatkialakítás, társítva a vörösre festett, ácsstokos ablakokkal, kizárólag erre a tájegységre jellemző külsőt adott. A vörös ablakkeretek az itteni boronaházaknak – a közösség történetével összefüggésbe hozható – reprezentációs jelentést kölcsönöztek.

A XIX. század első felében Szászföldön, Homoród mentén, szórványosan Háromszék déli sávjában a nedves vakolatra festett homlokzatminták terjedtek el, melyek formailag összefüggésbe hozhatók a festett mennyezetek, a templombelsők kifestésének formavilágával. Ezt követően, ugyanezen a területen, de szintén a XIX. század első felében, egyéb vidékeken már akár korábban is, feltűntek a késő reneszánsz vagy barokkos vonalvezetésű stukkódíszek, melyek a homlokzatok kiemelt mezőit díszítették. Ezeket színesre festették, és mintakincsük szintén a festett mennyezeten, bútorokon látható virágos, esetenként figurális formavilágban keresendő.

A XIX. század második felében a vakolt vagy tapasztott felületek díszítése szinte minden régióban azonos mintákat követett, a magasépítészet eklektikus vagy ritkábban romantikus mintakincsének elemei díszesebb vagy egyszerűbb formában a legtöbb polgárosodó vidék házain megjelentek. Ez az a kor, amikor kisebb közösségekben, minden bizonnyal helyi mesterekhez köthető

307. Oromfalas kiugró tornác az aranyosszéki Sinfalván (2008)

308. Oromfalas kiugró tornác az aranyosszéki Alsófelsőszentmihályon (2008)

868 Kósa 1998.

módon, sajátos, általában egyszerű vonalvezetésű geometrikus minták terjedtek el (Farcád és Bögöz környékén félkörös díszítés vagy fogazott párkány). Különleges utat járt be immár másodszor is Torockó, amikor a polgárházak homlokzatát egyházi és kuriális közvetítéssel érkező, igen igényes, minőségi, egyéni változatokkal gazdagított mintákkal díszítették.

A faelemek díszítése a népi építészet XIX. század végén és a XX. század első felében lezajló utolsó nagy fellendüléséhez köthető, és természetesen a fában gazdagabb, a faépítészetben nagyobb hagyományokkal bíró területeken bontakozott ki. Elsőként a tornácok oszlopait faragták, majd az oszlopszárodások ácskötéseit cifrázták. Nagy változatosságnak örvendett a tornácmellvédek fűrészelt díszítése is. Egyes területekhez köthető karakterisztikus díszítésmódokat igen körülményes meghatározni, a legtöbb minta többfelé is előfordul. Általában vidékenként nagy a változatosság, és a virágos, tulipános, egyéb geometrikus díszítések valamilyen formában szinte mindenhol megjelennek.

A tornácok díszítését az oromfalak fűrészelt, majd egyéb technikákkal gazdagított díszítése követte. Eltérően a mellvédek kialakításával, az oromfal díszítései alkalmasak bizonyos területi jellegzetességek meghatározására. Ezek váltak a területi sajátos jelleg legerőteljesebb meghatározó tényezőjévé Kalotaszegen, Nyárádmentén, és fontos szerepet játszottak Aranyosszék és Sóvidék egyéni vonásainak meghatározásában is.

Hagyományos nyílászárók

A hagyományos nyílászárók, azaz az ajtók, ablakok fejlődése Erdély-szerte azonos volt. Az ablakok, ajtók mérete, kialakítása, a zárok és vasalatok minősége és formája az egyes családok vagy a közösség anyagi lehetőségeitől függött.

Az integratív folyamatok a nyílászárók tekintetében jóval korábban megindultak, mint a népi építészet többi részénél. Mindehhez természetesen hozzájárult az, hogy az asztalosmunkához viszonylag könnyen hozzá lehetett jutni. Vásárokon meg lehetett venni a zárat, vasalatokat, és a helyi asztalosok is jól ismerték az adott korok városi, mezővárosi vagy uradalmi divatját, melyhez az egyszerűbb falusi otthonokban alkalmazott megoldásokat igazították.

Ablakok

A népi lakóházak ablakainak XVIII. századi vagy ennél korábbi állapotáról néhány tucatnyi még álló lakóház és elsősorban kuriális építményekre vonatkozó levéltári forrás tájékoztat.⁸⁶⁹ A XVIII. századi lakóházak helyiségein kevés és kisméretű (azaz 40×40 és 60×60 cm közötti átlagos méretű) ablak volt, de nem volt példa nélküli, hogy akár lakószobák, de főleg kamrák világosítására, akár csak Nyomáton 1803-ban, „*egy ablak hely és egy kerek lyuk*” szolgált.⁸⁷⁰ Az ablaknyílást ácsatokkal keretítették, melyet a falszerkezetbe illesztettek. Ácsatokat használtak a szászföldi kőfalazatú, a vázszerkezetes közép-erdélyi, és sok helyen a boronafalas házak ablakaihoz is. Székelyföldön a boronafalas épületeknél nem készült teljes ácsatok, csak két függőleges sas, a szemöldökfát és könyöklőt a falszerkezet boronagerendái helyettesítették.

Az ácsatokos ablakokat a népi lakóházaknál a XVIII. században még sokfelé kifeszített bendővel, azaz lantornával zárták. (A XVI. századi kolozsvári források szerint ekkor még városi környezetben is sok volt az ilyen ablak.) A lantornát ablakráma fészítették: „*csináltam ket öreg ablak ramat lantornához*” – olvassuk egy kolozsvári valomásban 1654-ből. A csíki vashámról olvassuk: „*fenyő boronákból fel rótt ... két paraszt lantornás ablaku három eőrző ház*”, ugyanerről máshol: „*(A ház) oldalain vagyont két lantornás paraszt ablakocská*”.⁸⁷¹ Az összeíró a paraszt ablak jelzős szerkezettel utal arra, hogy ez az egyszerű, nem igényesen megmunkált ablakfajta az akkori falvak építészetében elterjedt volt.

A XVII. század végi és XVIII. századi udvarház-összeírásokban nem ritkán írnak olyan másodrendű épületekről, melyek a kiszolgáló személyzet, béresek, molnárok szálláshelyei voltak. Az ezeknél alkalmazott megoldások nem különböztek a földműves lakosság házaiban látott nyílászáróktól. 1694-ben az Alsó-Fehér megyei Sebeselen „*vágjon a' Molnár ház. Ablaki vannak hozza illendők nro 3: két beszakadozott lantornával borított; az harmadik pusztá*”. 1734-ben a Torda-Aranyos vármegyei Mezőszentjakabon „*Vágjon ezen házban ... két hitván Lantorna ablak*”, majd a Szolnok-Doboka megyei Sajókeresztúron 1753-ban „*talaltatik az Béresek lakására készített egy kis házacska két lantarna ablakja az Háznak*”. 1795-ből egy, a Kolozs megyei Apahidán álló fogadóról olvassuk, hogy „*vágynák Lantorna ablakjai*”. 1795-ben Algyógyon ugyanez a helyzet: „*ezen Háznak padlása vagyont hat darab Gerendákra rakatott, és helyhezettett Bükfa Deszkátskákból; vagyont két Lontorna ablakai*”. Udvarházak környezetében álló zsellér-, béres- és molnárházakról hasonló olvashatunk a XIX. század elejéről származó forrásokban is: 1804-ben a Maros menti Radnótfáján élő román nevű „*Kimpián Gora zsellér háza ... Két Lantarna Ablak melly rosz*”, 1817-ben Ördöngösfüzesen

869 SzT VII. 808–809.

870 LIPVJ III. 1803. 287.

871 SzT VII. 808–809.

„a Felső Molnár Ház, ágosakra épített veszzővel font oldalú, kívül belől tapasztos 3 Lantorna ablakak világosították”. Feltehetően ugyanerről az akkor már meggyengült molnárházról jegyzik fel 1877-ben, hogy „A Molnár Ház mester gerendája egy oszloppal meg van támasztva ... Ablakai Lantornásak”. 1829-ben az Alsó-Fehér vármegyei Csekelakán „A bal kéz felől való Szobán Van egy Lantorna Ablak”. 1824-ben a nyárádszentbenedeki molnárházról írják, hogy „ablakai puszták, csupán a Kementze végénél lévő kis ablakon vagyón lantorna”.⁸⁷²

A lantornás ablakokra vonatkozó adatok feltűnnek a XVIII. századi udvarházakra, sőt várkastélyokra vonatkozó leírásokban is: az ólomba öntött üveglablakok, illetve farácsok mellett Uzdiszentpéteren, sőt a fogarasi várban is használtak ilyet.⁸⁷³

A marhabendő mellett a fakeretes ablakszemeket papirossal is zárhatták. A vajdahunyadi urbáriumban olvasható egy sütőházra vonatkozó adat 1681-ből: „Régi Sütő Ház Fa keresztes pappirossal burított ramas ablaka Nro 2”. 1722-ben Háromszéken „két hitván fába rakott üveg ablak, harmadára papirossból való”. 1725-ben a Szászrégen melletti Beresztelkén „két Ablakot hitván pappirossal raggatott bé”. 1756-ben a Hunyad megyei Branyicskán „Ablak helyei Lantomával, és Papirossal vonatattak bé”. Szintén a Hunyad megyei Vályébrádon 1798-ban „az Hét Házokban két két ablakok vágynak 4 részekre osztott üveg Táblátskákból állónak ki töredezzve találtattak 6 Táblátskák melyek papirossal vágynak ki földözva”. Désen a valamástevő arról panaszkodik 1771-ben, hogy „a mint a házom Ablaka papyrossból volt csinálva Setétecske volt a Házom”. Fogarasi Sámuel marosvásárhelyi iskolaépületéről jegyzi fel 1794 körül, hogy „Faházak lévén a classisok az ablakok papirossból voltak mely miatt setét levén a ház, minden gyermek egy gyertyát vitt”.⁸⁷⁴

A fentiekből az tűnik ki, hogy a papirost az üveglablakok pótlására használták, de használták párhuzamosan a lantornával is. Feltehetően sérülékenyséjük miatt másodlagos, pótmegoldásnak számítottak – de amint láttuk, használatuk falusi, városi, uradalmi környezetben, sőt középületen sem számított különlegességgnek.

A marhabendő ablakok Erdélyben legfeljebb a XIX. század második feléig voltak használatban. Ezt követően csak elvétve lehetett ilyet látni. Jankó János és Malonyay Dezső leírásaiból ismert, hogy Kalotaszegen, Aranyosszéken és Székelyföldön e szokásnak a XIX. század végén már csak a nép emlékezetében volt nyoma.⁸⁷⁵ Hasonlóan húzhatjuk meg a lantornás ablakok használatának

872 SzT VII. 808–809.

873 SzT VII. 808–809.

874 SzT X. 451.

875 Malonyay D. 1907. 89–94. „Azután megtapasztottuk a pitart, meg az elsőház földjét is; bészegeztük bendővel, marhahólyaggal az ablakokat, csak úgy félfához, alul-fejül meg a boronafához, azontúl még meglyuggattuk árral a bendőt, hogy kiláthassunk. Akkoriba nem vót még mife-lénk üveg. Manapság rakják bé a kész ablakokat, csak nyitogatni kell. Azér ha eltörik az ablakszem, nem veszünk újat, mer azért Kolozsvárra kell bémenni, hanem ahány darabba törik, annyi új bordát teszünk az ablakszárnyra, oszt azokkal közrefogjuk az üvegcserepeket.”

309. Ácstokos ablakkeret 1668-ból, Torockó (2013)

310. Ácstokos ablakkeret a Szeben melletti Resináron (Balassa M. Iván, 2013)

311. Faragott ácstokos ablakok a Molnár István Múzeum tarcsafalvi házában (2009)

312. Átalakított ácstokos ablakok az udvarhelyszéki Homoródszentpálon (2009)

313. Pallótokos ablakok a sóvidéki Siklódon (2011)

314., 315. Pallótokos, díszített zsalugáteres ablakok a sóvidéki Kibédén (2011) és az orbaiszéki Vajnafalván (2008)

316., 317. Gerébtokos ablak a kalotaszegi Mákóban (1999) és pallótokos ablak a sóvidéki Kibédén (2011)

időszakát dr. Kós Károly kutatásaira hivatkozva a Kis-Küküllő mentén is.⁸⁷⁶

A XIX. század első felétől a falusi otthonokban is egyre elterjedtebbé válik az üveglablakok használata. Leginkább az ún. parasztüvegre, azaz a gyengébb minőségű, kisebb méretű sík üveglapokra kell gondolnunk, a források „fába foglalt üveg ablakok”-ról írnak többet.⁸⁷⁷ Minden bizonnyal a kör formájú, ólom- vagy ónkeretbe foglalt városias ablakok használatára ritkán nyílt lehetőség. Ilyent írtak össze Nagyteremiben 1803-ban, ahol az unitárius parókia pitvarából nyílt „jobbra a lakóház, ennek ajtaja vas sarkokkal és békázóval régi deszkából való és bérlett, két karikás üveg ablakai onba foglalva szolgálnak világossítására, napkelet felől való végén egy kisdud lantorna ablakocská, földön álló tűzhelyen veres kájhákból rakott tüzelő kementze fűtőjével együtt”.⁸⁷⁸ Székelykálon 1818-ban, a parókia utca felőli traktusában egymás mellett egy közfallal elválasztott lakószobáját „világosítják két, a tanuló házat pedig egy üveg karikákkal és táblákkal egy méretre készült ablakok”.⁸⁷⁹

A XIX. század elejétől fokozatosan elterjedt a léccel rögzített síküveg és ennek sarkokra akasztott változata: a „fa foglalással egybe rakott vas sarkos és horgos (...) üveg ablakok (...)”,⁸⁸⁰ azaz a későbbi pallótokos ablak elődje. Egy házon belül, mint a fenti nagyteremi példa is igazolja, különböző ablaktípusok egyszerre voltak jelen: a lakószoba ablakai általában jobb minőségűek, nagyobb méretűek voltak.

A XVII–XVIII. századi torockói ablakok viszonylag kisméretűek (50×60–80×90 cm), bárdolt, faszegekkel összeillesztett, ács tokos keményfa kereteiket pirosra festették. A piros színt a helyi jobbágyok Orbán Balázs szerint tiltakozásul használták, ezzel emlékeztettek a földesúr által behívott Rabutin császári tábornok csapattól 1703-ban elszenvedett véres megtorlásra.⁸⁸¹ Nyitható szárnyakkal nem rendelkeztek, a keretekben látható ék alakú bevésések arra engednek következtetni, hogy eredetileg kereszt alakú osztóléccel látták el őket. Utólagosan négymezős, kiemelhető, belső kerettel egészítették ki őket, és a XIX. században ezekre az ablakokra is nyitható ablakszárnyakat szereltek, majd 1848 után zöld színre festették át. Van rá példa, hogy az ablakkeret középső, függőleges síkjában mívesen kovácsolt rácsokat helyeztek el. Az ablakok külső felére gyakran fatáblákat szereltek.

Erdélyi-Hegyalján, Kis-Küküllő mentén a régi szalmás házaknál csak a lakóhelyiségnek volt ablaka, mégpedig az ajtóval szembeni fő oldalon egy vagy kettő, az udvar felőli oldalon általában egy. Az ötvenes években még éltek olyan öregek, akik emlékeztek az apró, fafogalattú, marhabendő ablakokra, noha a szájhagyomány

876 Dr. Kós 1989. 125.

877 LIPVJ I–III. 1788–1803.

878 LIPVJ III. 1803. 201–202.

879 KJPVJ 1817–1818. 215.

880 Nyomát: LIPVJ III. 1803. 288.

881 Orbán 1871. 205.

szerint már a jobbágyidőben, tehát 1848 előtt elterjedt a négy kis szemből álló üvegablak. E régi ablakok nem forogtak sarkokon, hanem kivehetők voltak, helyükön pálcákkal rögzítették őket.⁸⁸²

A boronafalas kalotaszegi házak szerkezetét, akár csak a Székelyföldön, úgy alakították ki, hogy az ablakokat csak függőleges sasokkal szegélyezték, külön szemöldökgerendát és könyöklőt nem készítettek, az erre a célra gondosabban megfaragott boronagerendák látták el ezt a feladatot is. Tulajdonképpen ácsbokos ablaknak nyomaira itt sem bukkantunk.

Udvarhelyszék legkorábbi fennmaradt ablak- és ajtókereteiről a székelykeresztúri múzeumban tájékozódhatunk. Az ide áthelyezett, 1780-ra datált tarcsafalvi ház ácsbokos keretein már hullámvonalas szegélyfaragás van. Az ablakok belsejében, akár csak Torockón, vastok osztlécek voltak, melyek keresztirányban négy szemre vagy hosszanti irányban három részre osztották a nyílásokat. A Viski Károly által közölt siklódi példák feltehetően XVII–XVIII. századiak, ezeken jól nyomon követhető a reneszánsz kőkeretek kialakítását idéző tagozatos faragás, melyet immár a fafaragásra jellemző apróbb szegélymintákkal kereteztek.⁸⁸³

Viski részletesen feltárta a Siklódon használt, *rostély-nak* nevezett külső ablakrácsokat is. Ezeket néhol sarkokra, máshol csak két fahorogra akasztották és egy léccel rögzítették. A legdíszesebbek az ablak kerülete mentén induló, befelé egyre kisebb téglalapokat lécekből kialakító rácsok voltak, melyek belsejébe néhány fűrészelt deszkaelemet helyeztek el.⁸⁸⁴ Léteztek leveles kialakítású rácsok is. Az ablakrácsok használata Székelyföldön és Erdély más tájain is gyakori volt.⁸⁸⁵ Az ablakrácsok használatát Udvarhely vidékén a XX. század során az ablaktáblák és a városias zsalugáterek divatja kiszorította.⁸⁸⁶ Emléküket a leveles pinceajtó- és istállóajtó-rácsok őrzik: két függőleges merevbb faelem között több széles, mintásra fűrészelt vízszintes darabot helyeztek el, esetenként az ereszt vagy tornácmellvédekhez hasonló fűrészelt virágmintával díszítették. Az így készült rácsos ajtót sarkokra akasztották, és a tömör pince- vagy istállóajtók előtt helyezték el. A helyiségek szellőztetését szolgálták, ugyanakkor meggátolták a jóság ki- vagy bejárását. Szép darabok ismertek Homoródalmáson és Firtosváralján.

Ácsbokos ablakok a Homoród menti falvakban is fennmaradtak. Említést érdemelnek a Homoród mentén nagyobb számban fennmaradt régies, faragott ablakkeretek. Ezek nem csak különböző szalagfonatos mintájuk, de sajátos arányaik által is eltérnek a későbbi ablakoktól.

A Homoródszentpál 225. számú vakolatlan kőház ácsbokos ablakkereteiből az osztléceket kivették, a tokokra belülről nyitható ablakszemeket szereltek.

A Homoródalmás 214. számú ház ablaktokjára rögzített, kereszt alakú, faragott szalagfonattal díszített osztléceket szereltek. A vízszintes osztléc a függőlegest ennek felső harmadánál metszi. A négy ablakszárny befelé nyílik. Ez a fajta ablak a XIX. század derekán épült házakat jellemzi. Abásfalván nagyobb számban fennmaradtak az előbbihez hasonló, fejlettebb ácsbokos ablakok. A Homoródkeményfalva 73. számú ház vastag ácsbokos ablakkeretét faragással díszítették, a függőleges ácsbokba hullámvonalat, a vastag szemöldökfába bábos korlátot idéző mintákat képeztek ki. Erre az ablakra is utólag belső nyíló szárnyakat szereltek.

A XVIII. század végén és a XIX. század elején jelentek meg a Szeben melléki román falvak ácsbokos ablakain a rozettás és rovátkás faragások.

A XIX. század során terjedt el egész Erdélyben előbb a kis-, majd később a nagyobb méretű, kezdetben négyfelé, majd hatfelé osztott, kétrétegű pallótokos ablak. Szintén a XIX. század végének, valamint a XX. század első éveinek divatja ennek szegmensíves kialakítása. Ezekre már sötétítőként ablaktáblákat szereltek. Gyakori volt az ablaktáblák festése⁸⁸⁷ és kifestetű kifűrészelt mintával történő díszítése, a legkedveltebb motívum az egymás felé fordított holdkaréj volt.

A szász falvakban elsőként feltűnő városi hatásként értékelhetjük a zsalugáterek XIX. század második felében való megjelenését. Ezt követően Erdély más tájain, elsősorban a szász területekkel szomszédos vidékeken (Székelyföldön, Erdélyi-Hegyalján, Kis-Küküllő vidékén) vagy akár távolibb polgárosultabb vidékeken, Torockón is gyakoriakká váltak. Torockón helyi szokás szerint az ablakok külső szárnyait nyáron szokták zsalugáterre váltani, ezáltal a besötétítés hűvösen tartja a szobát, míg télen a kettős szemek jobb hőtartó tulajdonságára számíthatnak.

Kalotaszegen nyáron szokás volt az üvegablakot léccsokra cserélni, mely néha piros volt. Az ablakkeretet általában színesre festették és növényi motívumokkal díszítették. Ismert a pitvar falában kialakított tekintőlyuk, egyszerű nyílás a falon, melyet télen bedugaszoltak.

Aranyosszéken is szokás volt nyáron az ablakokat rostéllyal védeni. Ezek általában egyszerű, sűrűszemű, négyzetes léccsok.⁸⁸⁸

A XIX. századi házak nagy részének palló- vagy gerébtokos, kettős ablakszárnyait négy vagy hat mezőre osztották.

A pallótokos ablakok díszítésének sajátos módja terjedt el Marosszéken és Udvarhelyszéken. Az ablakkeret fölé fűrészelt faelemekből hajlított, reneszánsz vonalvezetésű, szimmetrikus mintát alakítottak ki. A fából

882 Dr. Kós 1989. 137.

883 Viski 1911. 107.

884 Siklódon Viski Károly harmincegy különböző mintázatú ablakrácsot rajzolt le, megjegyezvén, hogy az összes létező formát felgyűjtötte.

885 Horger 1902.

886 Malonyay Dezső a homlokzatra erősített lécsínekben eltolható tábláról is ír, ám rajzot, fényképet nem közöl. (Malonyay 1909. 96.)

887 Malonyay 1909. 96.

888 Téglás István fényképhagyatéka 1909, Aranyosrákos 13. fotó, Sinfalva 8. fotó.

318. Feliratos, faragott ácsstokos ajtó a tarcsafalvi házban, Molnár István Múzeum (Balassa M. Iván, 2010). Felirata: „Memento mori”

319. Feliratos, faragott ácsstokos ajtó a tarcsafalvi házban, Molnár István Múzeum (Balassa M. Iván, 2010). Felirata: „Pulvis es, et in pulverem reverteris”

megalkotott motívum előképe a kőházak stukkódísszel kialakított ablakkeret-díszítése, melynek szép példáit látjuk Barcaságban, Hétfaluban és a Hétszék területén is. Magasépítészeti eredete ellenére a minta a fából történő megmunkálás hatására sokat változott, sajátosan népi jelleget kapott. Az ilyen ablakkeretek fő elterjedési területe a Nyárádmente, a Kis-Küküllő vidéke, a Székely Partium, a Sóvidék és részben Udvarhelyszék északnyugati falvai.

Torockón kovácsoltvas ablakrácsokkal elsősorban az udvari ablakokat védték, bizonyára a magasabban levő és ugyanakkor jobban szemmel tartható utcai ablakok felől kevésbé számítottak hivatlan vendégekre. A legelterjedtebb a nyílszerű, hangsúlyos függőleges elemekből álló, empire ízlésű rács, de ismertek csavart, geometrikus, virágos, sőt bonyolult rózsabimbókat idéző formák is. Torockón készült, ám gazdagabb, díszesebb rácsok védték a verespataki aranybányászházakat is.

Torockón a századfordulón megjelenő, egyre díszesebbé váló, kis volutákkal, klasszicista faragásokkal díszített ablakok külső szárnyai is befelé nyíltak, méretükben a korábban használtaktól különböztek.

A XX. század első évtizedeiben az egyszerű pallótokos ablakokat fokozatosan felváltják a mindkét szárnyukkal befelé nyíló gerébtokos ablakok. Ezek egy része művesen profilozott, nem ritkán faragott részletekkel díszített. Városi hatásként megjelennek a változatosan osztott, díszített ablakszemek. Főleg a román ajkú lakosság házain látunk íves szemekkel díszített ablakokat.

Ajtók

Az ablakokéhoz hasonlóan a boronafalas és faváz szerkezetű házaknál az ácsstokos ajtókeretek is szerkezeti szereppel bírtak, hornyolt keresztmetszetük lehetővé tette a fal megfaragott rakgerendáinak becsúsztatását vagy a vázkitöltésre használt sövény rögzítését. Az ajtókeretekre egyszerű deszka ajtólapokat szereltek. Az ácsstokos ajtók a XVIII. században Erdély-szerte elterjedtek voltak, az elmaradtabb hegyvidéki övezetekben még a XIX. században is használatban maradtak.

A XVIII–XIX. századi ajtók fasarkokon forogtak, fakilincsel és fazárral záródtak, nem ritkán egy darab

fenyődeszkából voltak kifaragva.⁸⁸⁹ Íme néhány idézet a forrásokból: 1688-ban említik a Szolnok-dobokai Csicsógyörgyfalván álló „molnár házacsának kis horgas kolccsal nyíló deszka ajtaja”-t. Ugyanott: „Az malom ajtaja deszka, semmi vass rajta nincse(n), egy töke zár rajta”.⁸⁹⁰ 1681-ben egy Hátszegen álló „Molnár házacska”-ról olvashatjuk, hogy „Eze(n) malom házban, oldala tapaszos sövényes; Ajtaja paraszt”. 1636-ban Siménfalván „ezen Tornaczból nyílik mas ayto az felseő hazakra meneő gradicz alatt, egy kamorara, belletlen, paraszt, fa melleke, vas sarkas, pántos, reteszes”. 1740-ben Algyógyon: „a’ pitvarba mennek bé egy paraszt fa sarkas bikfa ajtón”.⁸⁹¹

1680-ban egy alsó-porumbáki kovácműhelyről olvaszuk: „vagyon az Udvar közepin bikfa boronakból fel rova jo sendelyes héjazat allat egy kovács műhely kívül belől jo tapaszos vagyon egy hitvány paraszt ajtaja”. 1760-ban az udvarhelyszéki Szentdemeteren „találtatik a pitvarban ... egy fenyődeszkából csinált paraszt-ajtó vassarkakan, horgakon reteszfövel, retesziveil, fazárjával együtt”. 1783-ban Mócson „a két Ház között lévő Pitvarocskában fenyő Deszkából csinált paraszt ajtón mennek bé”.⁸⁹²

A paraszt jelző a fenti leírásokban az ajtók egyszerű, gyalultatlan, festetlen kiképzését jelzi, azaz olyanok ezek a darabok, amilyent az egyszerű parasztházakban is látni lehetett.

1744-ben az ádámosi gabonás ajtaja bőrsarkokon forogott: „Építetett Gabonást ezen Gabonásnak az hijjara fel jaro deszka ajtócska bőr sarkakon forgo”. Ez a megoldás lakóépület leírásakor a forrásokban nem bukkan fel. Gyakrabban említenek vaspántokat, záratokat és egyéb vasalatokat. Marosszentkirályon 1753-ban „vagyon egy Sáfár házatska melyben nyílik egy Vas Sorkokon és pántokon forgo deszka ajtotska”.⁸⁹³

A XVIII. századi ácsstokos ajtókereteket ritkábban faragással díszítették. A minták előzményét a főúri és kisnemesi rezidenciák építészeti megoldásaiban kell keresnünk. Jó példa erre a dálnoki Veress-kúria 1609-re datált ajtója, melynek gótikus profilokat idéző faragása, farkasfogas keretezése aprólékos kidolgozottságát bizonyítja. B. Nagy Margit ismerteti azt a torockói ajtókeretet,

889 Bátky 1907. 61.

890 SzT II. 337–338.

891 SzT X. 477–478.

892 SzT X. 481.

893 SzT II. 338.

320. Feliratos ácsstokos ajtó Torockón (2005).
Felirata: „VIGI 24 AUGUSTI / ANNO DO 1749
PAX INTRATIBUS SAL/US EXEUNTIBUS”

melynek faragása szintén udvarházak kőkereteinek mintáit utánozza.⁸⁹⁴ A keret belső felének csavart kötél díszes faragása gótikus mintákra emlékeztet, az ajtófélfák talpa fölé rozettákat faragtak. Hullámvonalas szegélyfaragású a székeykeresztúri múzeumban látható, 1780-ra datált tarcsafalvi ház utcai szobájának bejárati ajtója is. Ugyanezen az ajtón a talpak fölött egy-egy rozetta, a szemöldökfán a *MEMENTO MORI* felirat látható. Az ereszből nyíló másik két ajtó kiképzése hasonló.

A XVIII. században a torockói házak datálása leginkább a bejárati ácsstokos ajtó szemöldökgerendájára került.⁸⁹⁵ A szám állhatott szöveg nélkül, vagy megelőzhette az ANNO szó: a 305. sz. ház szemöldökfájára az építési időt (1717), a már lebontott 251. sz. és 117 sz. házak bejárata fölé az „ANO 1760”, illetve „ANNO 1799” szövegeket vésték.

A 237. számú Simon-féle ház évszámát latin áldásba foglalták: „VIGI 24 AUGUSTI / ANNO DO 1749 PAX INTRATIBUS SAL/US EXEUNTIBUS” (1749. augusztus 24. előtt, Béke a belépőre, áldás a kilépőre).⁸⁹⁶

A XIX. század második felében a gazdagabb vidékeken megjelennek a két sor deszka egymásra szegezésével kialakított, betétes látszatot keltő ajtók. Ezeket a források *béltetes* ajtóknak hívják, ellentétben az egyrétegűekkel, melyeket *félszer* ajtókként jelölnek meg. Ekkor már az ácsstokokat tokokkal, azaz legyalult deszkalapokkal borították.

A XIX–XX. század fordulóján már fűrészmalombokban vágták a deszkát. Az ajtó deszkalapjait egy függőleges, vaskosabb, palló méretű faelemre szerelt két hevederrel vagy kerettel erősítették össze. Az ajtólapok bárdolt, majd később gyalult deszkalapokból készültek.

A XIX. század végére elterjedtek a szépen díszített, kovácsszegekkel kivert, borított ajtók. A leveles ajtóknak is nevezett darabokon a külső felületen általában a két szimmetriatengely szerint fenyőágasan vagy vízszintesen helyezték el az akár marással díszített gyalult darabokat. Az ajtó felső regiszterét ritkábban sugarasan készítették el. Az ajtó középpontjába helyezték el a leggyakrabban vasból kovácsolt, mívés húzógombot.

321., 322. Faragott ácsstokos ajtókeret és deszkaajtó a tarcsafalvi házban, Molnár István Múzeum (2009)

323. XVIII. századi ház külső ajtórácsa Torockón (Szigetvári Ferenc, 1950-es évek, SZNM)

324. XVIII. századi feliratos ácsstokos ajtó Torockón (2005)

325. XIX. századi leveles ajtó Torockón (2012)

326. XIX. századi leveles ajtó Firtosváralján (Szabó Sámuel, 2000)

894 B. Nagy 1970. 91.

895 Furu 2002.

896 Furu 2006. 75.

A borított ajtókat a századfordulót követően a városi divatnak megfelelő betétes ajtók szorították ki, melyeket szintén kovácsolt pántokkal, vaszárakkal láttak el. Fennmaradt azonban az ajtó középső mezőjében elhelyezett ajtógomb használata.

Szokás volt az ajtó elé egy gyakran igen díszesen kialakított lécrácsajtót, *cserindet* helyezni (Székelyföld, Kalotaszeg, Torockó, Borsa völgye), mely nyári meleg napokon biztosította a ház szellőzését, de a majorságot kinn rekesztette.⁸⁹⁷ Aranyosszéken a XIX. századi pitvaros, kétosztatú házak előtt vagy gabonások bejáratán figyelhetjük meg a sűrű négyzethálós külső rácsozatot.⁸⁹⁸

A XIX. századi betétes ajtókat gazdag vasmunka, hajlított hevederpántok, mivesen kovácsolt támkúpok, gombok, záruk, kilincsek díszítik. A vasművességéről híres Torockón a nyílászárók tartozékai a kovácsoltvas ajtó- és ablaktáblák, vasalt pince- vagy kamraajtók. Különleges a 32. számú ház boltozott kamrájának empire ízléssel díszített vasalt ajtója, melynek zárja és hevederpántjai is kivételesek. Értékes az unitárius parókia 1842-es évszámmal datált ajtózára, valamint a 295. és 135. számú ház többretegű, rézbetétes ajtógombja.

A pincék ajtajai, ablakai a legtöbb vidéken a lakószint nyílásainál egyszerűbben készültek. Kivételt képeznek Erdélyi-Hegyalja városias megoldásai, valamint a torockói különleges, vas tárolására használt pincék nyílásai.

Torockón az utcai pinceajtók elsősorban a Felső Piacsor házait jellemzik, de előfordulnak szóróványosan a település más utcáiban is. A legjellemzőbb félkörös záródásúak kőkerete lehet faragott. Díszített zárókövükön kialakíthatnak babérkoszorút, de ez a felület bevéselt évszámnak, kezdőbetűknek is helyet adhat. Az ajtók szárnyai általában borított deszka szerkezetűek. Rendszerint valamilyen sötét festékkel kenik le vagy vastáblával erősítik meg őket. Néhány magasabb ház esetén az utcáról nyíló, egyenes záródású ajtók valamilyen üzlethelyiségbe, műhelybe vezettek. Ezeket általában igényesebben megmunkálták és külső fatáblával, illetve redőnnyel védték. Nagy számban találunk félkörös vagy egyenes záródású udvari pinceajtókat is. A fa ajtószárnyak a módos házaknál borított deszka szerkezetűek, azonban gyakoriak a fémlemezzel védett, esetleg mives kovácsoltvas tartozékokkal felszerelt ajtók is. Jellemzős homlokzati elemek a pincebejáratokat védő, a fal síkjából kiugró, téglából rakott, ívelt félkörös felépítmények.

327. Feliratos faragott ajtókeret a menasági házban, Székely Nemzeti Múzeum (2008).
Felirata: 1 IHS 7 MARIA 6 ISP 7

*

Mint látjuk, az ajtók és ablakok kialakítása Erdély szerte azonos mintákat követ. Igaz, az egyes korszerűbb megoldások elterjedési ideje kisebb eltéréseket mutat, és feltűnnek helyi jellegzetességek is, mégis a táji tagolódás földrajzi elemzése szempontjából a nyílászárók nem lépnek elő jellegzetes vagy sajátos változókká. Egyes területeken bizonyos részletmegoldások erősítik más sajátos változók tájegység-meghatározó hatását (Torockón a vasalatok és a vörösre mázolt ácsstokos ablakok, Homoród mentén az archaikus faragványok, Háromszék egyes területein sajátos zsalugátértípusok, Marosszéken a keretek fűrészelt famintával való cifrázása), de összességében, pontosan az építészeti elem cserélhető, vásárban megvásárolható, külön megrendelhető volta miatt, nem válnak sehol hangsúlyos tájmeghatározó elemmé.

897 Jankó 1892. 68.; Malonyay 1907. 136.

898 Téglás István fényképhagyatéka, 1909, Mészko 8. fotó.

328. Sütőház Jobbágytelkén, Nyárádmente (2012)

AZ UDVAR ÉPÜLETEI | VII.

329. Keresztcsűrös udvar a sóvidéki Kibédén (2011)

330. Sütőház csoportos udvaron az udvarhelyszéki Énlakán (2009)

331. Sütőház a sepsiszéki Bikfalván (Gödri Ferenc, 1931, SZNM)

A népi építészeti kutatás központjában a XIX. század végétől napjainkig a lakóház áll. A melléképületek időbeni fejlődéséről, ezek területi változatairól sokkal kevesebbet tudunk. Információink alapján a XIX. század végi és XX. századi helyzet jól rekonstruálható, az ennél korábbi periódusokról képet csak nehézkesen, írott forrásokra támaszkodva alkothatunk.

A gazdasági épületek a háziállatok tartására, a takarmány, a termények vagy a tűzifa tárolására, esetleg feldolgozására szolgáltak. A sütőkemence házból való kikerülését követően a kenyérsütést vagy akár egyéb táplálék előállítását szolgáló sütőházak is épültek. Mesteremberek portáján a melléképületek együttesét műhelyek egészítették ki.⁸⁹⁹

A kicsévelt, szemes gabona tárolására szolgáltak a gabonások, kukoricakasok vagy górék. A szálás takarmány raktározására, ennek cséplésére a csűröket használták. Ezek mellett gyakran különálló vagy a csűrökhöz csatlakozó egyéb tároló építmények is épültek. A veteményt és más zöldségeket, valamint borvidékeken a bort pincékben tárolták. A tűzifa raktározását épületek eresze alatt oldották meg, ritkábban erre a célra külön színek készültek.

Az állatokat fajtánként pajtákban, ólakban tartották. A szarvasmarhát, a fejős, igás állatot, a lovakat a legnagyobb méretű *pajtkba*, az istállóba kötötték be. A disznóknak kisebb méretű, általában kifutóval ellátott disznópajta, ól készült. A juhokat az általunk vizsgált területen legfeljebb telente tartották a portán, ezek számára is fedett ólak készültek, de gyakran a csűr egyik elhatárolt részében volt a helyük. A szárnyasokat, ahol ezek nem a fákon éjszakáztak, kisméretű, gyakran költöztethető ólakba zárták. A galambokat egyes vidékeken erre a célra épített független vagy egyéb építményekre szerelt galambbúgba szoktatták.

A korai gazdasági épületek általában egy-egy sajátos funkciót szolgáltak,⁹⁰⁰ a XIX. századi udvarhasználatban bekövetkezett változások felgyorsították ezek összevonását. Jó példa erre a ma ismert formában legkorábban kialakult csűr, de tetten érhető e folyamat más melléképületek, nyári konyha, gabonás, szín, disznóól esetén is. Napjainkra leginkább a kisméretűek, majorságólak, disznóólak, kukoricakasok, gabonások maradtak a legtöbb általunk is kutatott területen különállónak, ezeket szokás a telekhatárra egymás mellé helyezni. Számos faluban a különálló melléképületek csoportosítása révén kialakult udvareltrendezés nyomaira bukkanunk.

Erdély földrajzi, gazdasági és társadalmi tagoltságának következtében vidékenként változott az egyes gazdasági épületek használata. Bizonyos gazdasági épületek nem mindenütt terjedtek el, másoknak alapvető funkcionális és szerkezeti elemei változtak egyes tájakon. Sokban függött az egyes épületek megléte vagy használata a vidéken vagy akár településeken belül az

899 Az egyes mesterségekhez kapcsolódó szakosodott műhelyek tárgyalása nem tartozik jelen kötet célkitűzései közé.

900 Bátky 1907. 50.

egyes családok mezőgazdasági termelésének jellegétől. Az intenzív gabonatermelés nagyobb méretű gabonások, az állattenyésztés pajták és nagyméretű takarmánytárolók megjelenését eredményezte. A nagygazdák telkein egész sor nagyméretű melléképület állt, a zsellérek udvarain a ház mellé legfeljebb kisebb pajták, ólak épültek. A kiváltságos társadalmi jogállású, ugyanakkor fejlett mezőgazdasággal jellemezhető három szász területen sajátos elrendezésű és kialakítású, azonos típusú gazdasági épületeket emeltek. Szintén sajátos rendszer jellemezte a szabad jogállású, nagyobb erdőtulajdonnal rendelkező Székelyföldet. Nagy vonalakban hasonló melléképületeket használtak Közép-Erdély dombvidékein, ahol a lakosság nagy része 1848 előtt jobbágysorban élt. Viszonylag kevés típusra oszthatók és méretben sem nagyon jelentősek a hegyvidéki román falvak melléképületei.

Sütőház, nyári konyha, udvaron álló kemence

A telek épületei közül szerkezeti és formai szempontból a lakóházhoz a *sütő, sütőház, nyári konyha, nyári ház* áll a legközelebb. Sokszor csak a lakóháznál kisebb léptéke különbözteti meg ettől, s ma már a ház idősebb lakói a benne kialakított konyhában élik az életüket.

A sütőház ma ismert formájában való megjelenése a sütőkemencék lakóházból való kikerülésével hozható összefüggésbe. A kenyérsütéssel járó hő és füst főleg nyáron vált nagyon kellemetlenné, ezért igyekeztek a lakóteret ettől a tevékenységtől mentesíteni. Mint minden korszerűsítés, ez is előbb magasépítészeti, városi vagy udvarházi környezetben bontakozott ki, ezt követően terjedt el más-más időben az egyes népi építészeti tájegységeken is.

Ez a folyamat a Székelyföldön viszonylag korán, a nyílt tüzelők XVI–XVII. század fordulóján történő elterjedését követően kezdődött, és a XIX. század során már le is zárult. A kemence a lakóhelyiségből feltételezhetően a lakóház melletti, egyes forrásokban *füstházként* vagy *kamraként emlegetett helyiségbe*, innen a *pitvarként* is megnevezett *ereszbe* került, majd az udvaron tető alatt, és végül sütőházban kapott új helyet. A XVII. századi források már ezen a területen is sütőházak meglétéről tanúskodnak. A kérdés tisztázását az írott forrásokban használt terminológia hiányosságai – ti. a *kemence, sütő* szóval általánosan többféle tüzelőt jelölhettek –, valamint az értékelhető, kutatható XVIII. századi házak és a kutatási eredmények kis száma is megnehezíti.

Kétségtelen, hogy a XVII–XVIII. században székelyföldi telkeken már álltak sütőházak: 1679-ben Zágonban Guruzda György telkén (*fundusán*) ház, istálló, sütő és disznóól állt; 1686-ban Csíksomáson „*Egy fenyő fából fel*

rott régi sorvadozott sütő ház” állt; 1697-ben a csíki Szent-simonban egy anya a lányát paráznaságért „*az Sütőben csak ott ugj meg verte, kinzotta*”, az Orbaiszéki Papolcon 1740-ben „*azon Molnár sütője nem maga tüzitol egett el*”, a kézdiszéki Altorján 1754-ben Szöcs László vallja, hogy „*Az irt Albertné két Leányát is ismertem Klárát és Aniskát, Klárának is láttam nyilvánosságos paráználkodását a' sütőben*”.⁹⁰¹ A XVII. század végén és a XVIII. század első felében Orbaiszéken az esperesi vizitációs jegyzőkönyvek meghagyásai közt gyakran szerepel a felkérés, hogy az eklézsia építsen sütőházat a lelkész vagy a tanító udvarára: Szörcsén 1680-ban arról rendelkeznek, hogy „*Az praedikatornak sütő házát promissiójuk szerint Thamásfalvával egygyütt ez esztendőben csinálják*”.⁹⁰² Sütőház építésére buzdítanak 1677-ben Teleken és Pákén, 1701-ben és 1742-ben Barátoson, miként a már említett Szörcsén is visszatérnek a rendelkezésre 1694-ben és 1701-ben, azt bizonyítva, hogy a parókia füstmentesítését szolgáló korszerűsítés igényét több helyen meghiúsította a közösségek nehéz anyagi helyzete vagy éppenséggel konzervativizmusa.

Udvarhelyszék, Homoródmente, Erdővidék és Háromszék falvaiban a XVIII–XIX. század fordulóján már nagy számban álltak sütőházak. 1801-ben az unitárius egyházi telkeken sütőházat írtak össze többek között Homoródújfaluban, Oklándon, Homoródalmáson, Karácsonyfalván, Gyepesen, Ürmösön, Nagyajtán, Sepsiköröspatakon, Árkoson, Énlakán és Csehétfalván. Általában cserefa-, bükkfa- vagy fenyőboronából, esetleg rakófaból rakták, zsindellyel, cseretégglával, deszkával, esetleg szalmával fedték őket.⁹⁰³

A Körmöczi János unitárius püspökhöz köthető, 1817–18-ban készült vizitációs jegyzőkönyvek tanúsága szerint Nyárádmentén csupán a XIX. század elején tűnnek fel az első sütőházak. A korábbi leltárakban a sütőkemence a házak pitvarában állt. Csíkszentmártonban kemencét tartalmazó sütőházakat írtak össze a parókia udvarán: „*vagyon egy szalmafedeles sütő ház rakófaoldallal, sütőkementzével*”, ugyanott a mester, azaz tanító telkén: „*a ház és a cinterem között vagyon egy sövény oldalú szalmafedelű sütőház, sütőkementzével*”. Ez az adat jól jelzi annak a folyamatnak a kezdetét, melynek eredménye a sütőházak Nyárádmentén való elterjedése volt.⁹⁰⁴

A XIX. század végén már sokkal gyakoribb volt a telken a sütőházban vagy teljesen önállóan, mint a lakóházban, leginkább ennek eresze mögötti kamrájában álló sütőkemence.⁹⁰⁵

Székelyföldön a sütőház leggyakrabban egyetlen helyiségből áll, melyben ott találjuk a mintegy fél méter magas padkára épített kupolás sütőkemencét. A sütőkemence mellett, ennek padkájába mélyítve, gyakran alakítottak ki üst számára katlant, azaz egy második

901 SzTA XI. 881., 988.

902 Csáki–Gazda 2001. 13.

903 LIPVJ II. 1801. 152–462.

904 KJPVJ 1817–18. 142.

905 Furu 2011a. 77–88.

tűzhelyet. A XX. század elején egyre több kemence szája elé építettek kéményt, melyet a padlástérbe vagy a tetőn kívülre vezettek. Főleg Homoród mentén, Bardócz fiúszéken és szórványosan máshol az is előfordul, hogy a kemence boltozatára kívülről bordaszerű füstjáratokat falaztak, melyeken a füstöt – a jobb *húzás* érdekében – a kemence hátsó részéről a kémény felé vezették.

Előfordul, hogy a kemence szája fölé építették fel a házból kikerülő cserepes szikrafogókat is (Énlaka, Siklód és máshol), és nem ritka, hogy ennek közelében valamilyen takaréktűzhelyes, plattenes főzőalkalmatlanságot is létrehoztak. Minél nagyobb a gazdaság, annál nagyobb a kemence, azaz annál több kenyeret lehet benne egyszerre megsütni.⁹⁰⁶ A XX. század első felében a belül kupolás kemencék külseje lapos tetejű, hasáb alakú.

Nagyon gyakori az olyan elrendezési mód, amikor csak a kemence szája van a helyiségben, és a tulajdonképpeni kemencetest az épület falán kívül helyezkedik el. Ilyenkor ezt kis cserépfedéllel védik. Ezzel a megoldással szinte minden székelyföldi faluban, több portán is találkozunk.

Ritkábban az is előfordul, hogy a kemence a telken függetlenül áll, föléje oszlopok által tartott cserépfedelet építenek (Udvarhelyszéken Csehétfalva, Székelyszentmihály, Rugonfalva, Kobátfalva és máshol).

A sütőházakat általában boronás vagy zsilipes fal-szerkezettel építették, melyekre deszkafödém támaszkodik. Szarufás szerkezetű, zsindegyel vagy cseréppel fedett kis tetejük lehet kontyolt vagy oromfalas. Homoród mentén, Bardócz fiúszéken, Alsó-Háromszéken, de elvétve a többi vidéken is találunk kőfalú sütőházakat. A kisebb méretű ács- vagy pallótokos ablakok, ajtók a lakóházénál egyszerűbbek, de előfordul, hogy ezeket is mivesebbre készítették el (Kobátfalva, Bikafalva).⁹⁰⁷

Az egyhelyiséges sütőház gyakran egészült ki egy második fedett helyiséggel vagy színnel, mely a fa aprítására, a tűzifa tárolására szükséges teret szolgáltatta. Az így létrejött színbe aztán kikerülhetett magának a kemencének a teste is, némelykor úgy, hogy a szája továbbra is a sütőházból nyílt. Falait sokszor csak kezdetlegesen, deszkából építették meg – a nyitott színtől a teljes értékű, ablakokkal, ajtókkal rendelkező helyiségig többféle megoldással találkozhatunk. Van, amikor a szín egyik fala nyitott, ezt hívják *árnyékaljának*, mely a tűzifa mellett szerszámok, eszközök tárolótere. Dr. Kós Károly összefüggést lát a sütőház oldalirányú bővülése és az ereszes ház alaprajzi fejlődése között, megállapítván, hogy korábban a ház ugyanolyan fejlődési szakaszokat járhatott be, mint amilyent ma a számos sütőházváltozat mutat.⁹⁰⁸

Az árnyékalja másik oldalán, kisebb boronafalas helyiségekben általában disznók számára ólakat alakíthattak ki, de előfordul, hogy itt valamilyen kamrát, gabonást találunk. Tapasztalhatjuk azt is, hogy a sütőház és az árnyékalja fedélszékét magasabbra építették, mi több, a födémgerendákat az udvar felé konzolszerűen, hosszabbra eresztették ki, erre néhány boronát egymásra helyeztek, és ezeken nyílásokat kialakítva, szénatárolásra alkalmas teret hoztak létre.

A sütőházat ritkábban a lakóházhoz toldták vagy megéje építették. Általában alacsonyabb tömegű, külön fedél alatti építmények voltak. A XX. században ezek az épületek már csupán méretükben tértek el a lakóháztól, minden szerkezeti jellemzőjük azonban hasonló volt ahhoz.

Szászföldön a XVIII. század végén és a XIX. század elején már nagy számban álltak a lakóházzal szemben kisebb nyári házak, sütőkonyhák. A szászföldi sütőházak megjelenése és fejlődése megegyezik a városi polgárházak fejlődési folyamatával, azaz az utcafronton levő lakóházzal szemben, szintén az utcafronton építik az előbbinél valamivel keskenyebb sütőházat, a két épület között pedig a homlokzattal összeépített íves kaput emelnek. (A városi fejlődésben a következő lépés az, hogy mindkét épület és a kapualj fölé is emeletet építenek. Falvakban ez csak egészen ritkán valósul meg.)

Szászföldön a sütőház ugyanolyan anyagból épül, mint a lakóház. A hétszék területén már a XVIII. században nagy számban állnak ún. régi házak vagy öreg-házak, melyek szintén kőből épültek.⁹⁰⁹ Szinte minden jellemzőjük azonos a fő lakóépületével, csak kisebbek, és gyakoribb az archaikus megoldások tovább élése. Ugyanitt gyakori, hogy a telek két oldalán egymással szemben álló épületeket a szintén falazott íves kapu köti össze.

Közép-Erdély egyéb területein a sütőházak elterjedése feltehetően a XIX. század második felében gyorsult fel. A kenyérsütő kemencék házból való kihelyezésének oka mindenhol az, hogy használatuk során a füst mellett nagy forráság keletkezik, és ez nyáron természetesen nem kívánatos.⁹¹⁰

Erdély vármegyei területein a XVI–XVIII. században az udvarházak környezetében álltak már sütőházak.⁹¹¹ A XIX. század végére már a legtöbb vidéken falusi környezetben is ott látjuk e jellegzetes kis építményeket.

Torockón a telken a lakóházzal szemben álló sütőházak a XIX. század végén, a XX. század elején jelentek meg. Gyakoribb, amikor a ház meghosszabbításában épültek fel. Általában keskenyebbek és alacsonyabbak, mint a fő ház, és gyakran akkor is fából épülnek, ha ez utóbbi már kőfalú.⁹¹²

906 A legnagyobb kemencéket kúriák és papilakok sütőházaiban építették: a homoródalmási unitárius parókia sütőházában egy nagyméretű, sarokra állított kupolás kemence mellett két leres (sütős), plattenes takaréktűzhely, másik oldalán pedig üst számára katlan található. A kemence szája elé széles, felfele keskenyedő keresztmetszetű kéményt építettek.

907 Furu 2011a. 77–88.

908 Dr. Kós 1972. 52–54.

909 Nem zárhatjuk ki, hogy a hétszék területén már korábban is álltak sütőházak, erre utal a vidék lakóházainak városias fejlődése, ám az általunk használt források alapján ezt nem erősíthetjük meg.

910 A DK-mezőségi Aranyosegerbegyen feljegyezték, hogy fa hiányában trágyával tüzeltek, a szag miatt is szükséges volt a kemence különálló építménybe való telepítése (Ciobănel–Drogeanu 2011. 225.)

911 SzT XI. 990.

912 Furu 2010. 402–403.

332. Sütőház az orbaiszéki Papolcon (2008)

333. Udvari kemence Énlakán, Udvarhelyszék (2009)

334. Udvari kemence Csehétfalván, Udvarhelyszék (Szabó Sámuel, 1999)

335. Alápincézett sütőház Borospatakon, Gyimes (2013)

Mezőség északnyugati részében a sütőház viszonylag ritka, de nem példa nélküli. Amennyiben megépült, általában igen kis méretű, szerény alkotás. Itt a XX. század első felében is még kemencés házak épülnek. A keleti sávban és a Mezőségtől észak felé húzódó átmeneti övezetben a sütőházak a korábban leírtaknak felelnek meg. A Beszterce melléki Kislekencén a tapasztott deszkafalakkal 1920-ban épített sütőházhoz oszlopos homlokornác csatlakozott. Az építménynek csonkakontyolt teteje volt, mögötte deszkafalú kamrát építettek.⁹¹³

Kalotaszegen a sütőházak általában egy fedél alatt vannak a fasszínnel és a disznóólakkal.⁹¹⁴ Ugyanitt, a XX. század elejétől kezdődően, elterjedt a sütőkemence magaspincében való elhelyezése, ilyen épületeknél a külön sütőház fölöslegessé válik.

A közép-erdélyi román lakosság körében a nyári konyha (bucătărie de vară, căscioară) a XX. században terjedt el. Általában a házzal szembeni külön építmény, de minden területen előfordul a lakóházhoz toldottan is.⁹¹⁵

336. Sütőház a Beszterce környéki Nagysajóban (Szabó Sámuel, 2001)

Árnyékszékek

A korabeli forrásokban *árnyékszéknek*, *kamaraszéknek*, *budának* vagy *latrinának* nevezett építmény minden gazdaságban jelen volt. Nemesi udvarházakban a kőalapra készült, általában deszkafalú, kisméretű építményt a lakóépülethez toldhatták, ajtaja esetenként az egyik kamrából vagy a tornác végén nyílt. Benkő Elek felhívja a figyelmünket arra, hogy a XV–XVI. századi

337. Sütőház az udvarhelyszéki Énlakán (2009)

913 Ciobănel–Drogeanu 2011. 224.

914 Az ilyen építményekről az összetett mellékepületek címszó alatt írunk.

915 Ciobănel–Drogeanu 2011. 223–225.

székelyföldi udvarházaknak pontosan ez az egyik olyan megkülönböztető jegye, mely az alapok vizsgálatával is kimutatható, és ami elválasztja őket az alacsonyabb társadalmi helyzetű lakosság lakóházaitól. Benkő megjegyzi, hogy a latrinák helye általában a hátsó falhoz toldottan, a lakószoba vagy az ebből leválasztott kamra mögött volt, és külön alappal rendelkezett.⁹¹⁶ A Szabó T. Attila által összegyűjtött történeti anyag Erdély Székelyföldön kívüli területeiről is a fent leírt helyzetet valószínűsíti, a latrinák általában a lakóépülethez vagy ezek közelében álló gazdasági épületekhez toldottan álltak, mind a városi épületek, mind az udvarházak telkein.⁹¹⁷

A kőalapokkal szegélyezett, városon akár mésszel megszórt gödör fölött már a XVI–XVIII. században deszkából készült ülés körül borona-, deszka- vagy sövényfalat készítettek, melyet szalmával vagy zsindellyel, esetleg deszkával fedtek. A források egy vagy több (két) üléséről is beszámolnak, ahogy arról is, hogy az árnyékszékeknek deszkaajtó készült. Uzdiszentpéteren 1679-ben: „*az házból nyíló oldal kamara. Ezen kamarabol nyíló Arnyek Szék Kamorája a sövényes oldala kívül belől tapaszos gerendás, deszka padlásos. Az mely ülő szék itt vago(n), ighen el romladozo*”, Csíkkozmáson 1688-ban: „*Ezen kamora(na)k egy része deszkával el van rekesztve Arnyek szeknek*”, 1775 Buzán „*egy Kisded szerű s egy ületű Arnyek szék*”, 1814-ben Septéren: „*Az Udvarház végibe találtatott egy ágosokra épült Szalma fedelű avatég árnyék szék betsült(etett) 3 R fr*”, 1817-ben Ördögösfüzesen: „*a gabonás falához vagy ragasztva az Arnyek Szék, mellynek kő falait, zsendelly fedél fedezi, a két ülése fenyő Deszkából készült, és ugyan tsak fenyő Deszkákkal el vadnak egy más-tól választva úgy, hogy két különös Székek formáltattván, külön külön lévő fenyő ajtokan járnak bé*”.⁹¹⁸ Siménfalván 1636-ban: „*nyílik mas egy fejer felszer vas sarkos pántos ayto, az kamora szekre, azon kett ablakoczka*”, Borberekén 1685-ben: „*ezen házbul az Kamora Szekre is nyílik egy kis ajtó*”, Alsóidecsen 1736-ban: „*Latrina vagy Kamara szék, benne lévő dirib darab fából őszve szerkesztetett Székkel egyetemben*”, Csíkkozmáson 1772-ben: „*Eszak felől való oldalában e szobának egy kamaraszék is vagyon kisded fenyőfa Deszkáival edgyüt, minden vas keszület nélkül*”. A Kis-Küküllő menti Kóródon az udvarház árnyékszéke-nék még ablaka is volt, ráadásul „*ónba foglalt egj üveg ablakja vágjon*”.⁹¹⁹

A XIX. század végi, XX. század eleji falusi portákon talált árnyékszékek sok mindenben megfelelnek a fenti leírásoknak. Ekkorra már nagyrészt állandósult a deszkából készült szerkezet, melyet szalmával, zsindellyel, deszkával vagy cseréppel borított félnyerreg tetővel fedtek. A telken állhatott a lakóház mögött, függetlenül, vagy akár a csűr és a trágyadomb közelében. Parókiákon vagy módosabb kúriaszerű épületeken gyakran az

épület mögött is beforduló tornác végében, az épülethez toldva alakították ki.

Az árnyékszékek az általunk vizsgált térségben szinte mindenhol ugyanúgy néztek ki, elhelyezésük a fent leírtak értelmében változatos, táji tagolódást meghatározó szerepük nincs.

Terménytárolásra használt épületek

Gabonások

Erdély dombos, elsősorban vármegyei területein gyakori a függetlenül álló, általában homloktornácós gabonás. A szinte négyzet alaprajzú épület sövényfalas, boronafalas vagy zsilipes szerkezetű, tornácáról – melyben gabonásládák vagy cefregyűjtő hordó állt – jól zárható ajtó nyílik. Szarufás fedélszerkezetét építési idejétől függően boríthatják zsindellyel vagy cseréppel. Lehet kontyolt, csonkakontyos vagy nyeregvetős. A gabonás alatt né-melykor pincét is kialakíthattak.

Az épülettípus a fent leírt szerkezettel már a XVIII. századi közép-erdélyi udvarházak vagyonszeírásai-ban is ilyen formában jelenik meg.⁹²⁰ A gabonásokban ládákban, hombárban hordókban állt a kicsévelt termény. 1744-ben a csicsói udvarház gabonásának tornáca volt, 1752-ben a Bodokon összeírt zsindellyel fedett gabonáshoz pitvar és négy hambár tartozott. Sorostélyon 1805-ben kőoszlopokra építették a boronafalas gabonást. 1843-ban a kolozsborsai kőből készült gabonásnak bolt-hajtásos pincéje, zsindelyfedele, vasrácsos üvegablaka és kétszárnyú vasajtója volt.⁹²¹ Nem tartjuk véletlen-nek, hogy pontosan azokon a településeken vált ez az épülettípus a gazdagabb paraszti porták jellegzetes és egyben reprezentációs célt is szolgáló épületévé, ahol a nemesi, birtokosi tulajdonforma jellemzőbb volt. Meg kell jegyeznünk, hogy kisebb gazdaságokban, valamint az Erdélyi-medencét körülvevő, magasabban fekvő vidékeken a gabonát leggyakrabban a házak kamráiban vagy ezek padlásán, hombárokból, ládákban, esetleg zsákokban tartották.⁹²²

Az Erdélyi Mezőség nyugati sávjában és az ettől északra fekvő területeken, Erdélyi-Hegyalja és a Mócvi-dék román falvaiban a gabonát pincékben vagy a csűr földjébe ástott vermekben is tárolták. A gabonára szalmát tettek, a vermeket földdel tapasztották, és gyakran még a tűzfát is itt tárolták, hogy a vermet minél jobban

916 Benkő–Székely 2008. 35–71.

917 Szt I. 430.

918 Szt I. 430.

919 SztA VI. 68–69.; Szt VII. 849.

920 B. Nagy 1970. 18–24.; Szt IV. 493.

921 Szt IV. 493–494.

922 MNA 77–78.; Ciobănel–Drogeanu 2011. 197.

338. Tornácos gabonás az aranyosszéki Felsőszentmihályon (Téglás István, 1909)

339. Gabonás Felsőszentmihályon (2008)

elrejtsek. Erdély-szerte hasonló vermekben tartották a krumplit, veteményt, Erdélyi-Hegyalján a gyümölcsöt is.⁹²³

Aranyosszéken egykor szinte minden telken előfordult a négyzetes alaprajzú, általában homloktornácos felépítmény. A XIX. század végéig a telek mélyére a kapuval, kettős telkek esetén a kapukkal szemben, a házból jól láthatóan helyezték el. Aranyosszék északi, jó termőfölddel rendelkező falvaiban a más vidékeken megszokottakhoz képest nagyobb mérete teszi jelentőssé. Gyakori, hogy a gabonás alatt vele azonos alapterületű pince található. Szerkezete legtöbbször megegyezik a háznál használatnál, azaz épülhet sövény kitöltésű vázszerkezettel vagy fafalakkal (borona- vagy zsilipes szerkezettel). Ritkábban kőgabonásokat is találunk (Csegez, Kövend, Kercsed, Székelyhidas). A bejáratl szemben általában a falakhoz rögzített, nagyméretű hombárok álltak. A korai gabonások taposott szalma fedésűek voltak (Csegez), ma már leggyakrabban cseréppel fedett nyeregtetőket, esetleg csonkakontyolt vízvetős fedélszerkezeteket találunk.

Az Alsószentmihály 459. szám alatti gabonás a telek mélyén, a kapuval szemben helyezkedik el. Vázszerkezetét pallóval töltötték ki. Homloktornácára szemből, de az épület bal oldalán lehet felmenni, a tornác jobb oldala alatt helyezték el ugyanis a pincelejáratot. Nyeregteteje cseréppel fedett, oromfalán fordított szív alakú nyílást vágtak. Az épület belsejében áll még néhány hombár.⁹²⁴

A Felsőszentmihály 723. szám alatti nagyméretű gabonás a lakóház mögött, a kapuval szemben áll, sövénykitöltésű vázszerkezettel épült. Bejárata a ház tengelyében van, előtte részben bedeszkázott homloktornác. Alatta a deszkaajtóval zárható veteményes (zöldséges) pince. Csonkakontyolt vízvetős tetejének állóhézagos

340. Szabéd, az unitárius parókia gabonása, Székely Mezőség (2011)

341. Tornácos gabonás a sóvidéki Sóvárardon (2011)

923 Ciobănel–Drogeanu 2011. 197.

924 Terepkutatás: 2007.

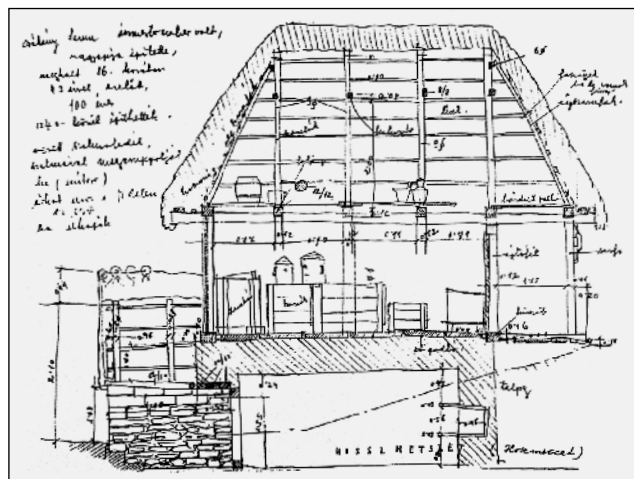
342. Gabonás a mezősegi Visában (1999)

deszka oromfalát kehely alakú nyílással díszítették. Falait tapasztották és meszelték. Födéme deszkafödém, melyet felülről nem tapasztottak. Oldalfalain oly módon hoztak létre szellőzőnyílásokat, hogy egy 30×30-as felületen a függőleges fonású sövényt nem tapasztották be. Pincéjének falait kővel rakták ki, fölötté vastag pallókból kialakított födém, mely széles keményfa gerendákra támaszkodik. A pince belsejében deszkamellvédekkel választották el a különböző termények tárolására szolgáló rekeszeket.⁹²⁵

Felsőszentmihályon, az egykori Bayka-portán, egy deszkafedelű, boronafalas, ívelt tornácú gabonás állt. Szemből a homloktornác oszlopai nem egyenlő távolságra álltak, a bal oldali szélesebb közben volt a tulajdonképpeni tornácrész, a jobb oldali osztott köz alatt a pincejárót képezték ki. A pinceajtó szemöldökfájára támaszkodik a tornác második, rövidebb oszlopa. A pincegádor szintén boronafalas volt, födéme a tornác járószintje fölött volt kialakítva. A homloktornác a megszokottnál szélesebb volt, oldalról is két ívelt záródott.⁹²⁶

A Kövend 307. szám alatti kőfalazatú gabonás a párhuzamos elrendezésű telken a lakóházzal szembeni oldalon, a pajta és az alacsony szín mögött helyezkedik el. Dísz a félkörös záródású, betétes faajtó, ennek hidasi kőből faragott kerete és íves záródású, jellegzetesen aranyosszéki oldaltornáca van. A tornácra a feljárást egy lejtősen elhelyezett deszkalap biztosítja, mely alatt pincelejárót rejtőzik.⁹²⁷

Mezőség egyik legszebb gabonása a szabédi unitárius parókia kertjében található. Ferde kötésekkel merevített, palló kitöltésű vázszerkezete kőalapokon áll. Bejárata előtti széles homloktornácának faragott oszlopai és deszka mellvédje van. Kontyolt tetejét cseréppel fedték.

343. Csákány Elek gabonása a Borsa menti Kideben (Vargha 1997. 151.)

A gabonás alatti pincébe az épület hosszú oldalán nyeregtetővel fedett lépcsőn lehet lemenni.⁹²⁸

A javarészt egytelkes nemesek által lakott Borsa menti Kideben a tehetős gazdák udvarán kőből rakott vagy zsilipes szerkezetű, szalmával fedett gabonás épült. A gabonások előtt állhatott kis homloktornác, kőfalú változatok előtt az utca felőli falat gyakran a tornác szélességében meghosszabbították. Csákány Elek keményfából épített, pallókitöltésű, vázszerkezetes, egykor szalmafedésű, 1840 körül épült gabonása alatt bolthajtásos kőpince van. A gabonás díszé egy kosfejet mintázó faragott faretész és zár.⁹²⁹

A Szamos menti dombság, azaz a Mezőségtől északra a Kis-Szamos és a Szamos közötti terület szinte egyetlen megmaradt hagyományos épületfajtája a fentebb leírt gabonás. Szerkezetük általában zsilipesen készül, és megemlíthető, hogy igen módos kialakítású darabokat is láthatunk.

Csákigorbón a vázszerkezetes, pallókitöltésű gabonás előtt méretes, homloktornácszerű előrészt alakítottak ki. Falait szintén pallókból rakták, szellősségét a kétszárnyú, alacsony, díszes ajtóval és az ereszt alatti keresztválasztékkal kialakított résszel biztosították.⁹³⁰ Csobánkán a széles homloktornác bejárata íves kialakítású, utólag, az előzőhöz hasonlóan, bedeszkázták. Fala keresztválasztékon összerótt pallókból készült.⁹³¹ Alparéten a pallókitöltésű, zsilipelt gabonás vázszerkezetét ferde kötésekkel erősítették. Homloktornácának mellvédje sűrű szövésű, keresztválasztékos megoldással készült.⁹³²

Kalotaszegen az ilyen gabonások szép, korai példányait láthatjuk Magyarvalkón. A későbbi gabonások általában már nem különállóak, vagy a kamrában, vagy a csűr egyik helyiségében kapnak elhelyezést, de nem

925 Terepkutatás: 2007.

926 Téglás István fényképhagyaték, 1909, Felsőszentmihály, 49–50. fotó.

927 Terepkutatás: 2007.

928 Terepkutatás: 2011.

929 Terepkutatás: 2002; Vargha 1997. 151–153. kép.

930 Terepkutatás: 2007.

931 Terepkutatás: 2007.

932 Terepkutatás: 2008.

344. Csákány Elek gabonásának kosfejű mintázó fazárja (2007)

345. Gabonás a kézdiszéki Futásfalván (2009)

346. Gabonás részlete Futásfalván (2009)

ritka megoldás az sem, hogy a ház valamelyik helyiségét alakítják át gabona tárolására.⁹³³

Székelyföldön az Erdély-szerte elterjedt, négyzetes alaprajzú, gyakran homloktornácós építmény ebben a formában ma már viszonylag ritka. Nem hagyható figyelmen kívül viszont, hogy a székely házban és a porta egyéb épületeiben bőven volt a gabona tárolására alkalmas helyiség, ahol a gabonásládákat, szuszékokat, hombárokat elhelyezhették. Udvarhelyszéken a megmaradt darabok kisebbek a vármegyei területeken épült gabonásoknál. Ennek okát elsősorban a kalászos gabonafajták erre a vidékre jellemző éghajlati, domborzati tényezők miatti visszafogott termesztésében kell keresnünk. A gabonások leginkább boronafalas vagy zsilipes szerkezetűek, de Homoród mentén, és elvétve máshol, kőfalazatúakat is találunk. Háromszéken elsősorban nagyobb gazdák portáin vagy udvarházak környezetében találunk külön épült gabonásokat. Alsó-Csernátonban a kőfalazatú gabonás előtt íves homloktornácot alakítottak ki.⁹³⁴ Futásfalván a 159. számú portán látható gabonás a XIX. század második felében épült. Ácstokos ajtóinak szemöldökgerendájába rozettát faragtak. A helyiség falai ácsolt boronák, melyekkel egy szerkezetet képeznek a nagyméretű hombárok. A közép-erdélyi homloktornácnak megfelelő első helyiség falait függőleges deszkázattal zárták, ennek hézagaira léceket szegeztek. A gabonást eredetileg kontyolt zsindelet fedte, alatta pince található.⁹³⁵ Hasonló kialakítású a csíkszeredai múzeumba áthelyezett XIX. századi csíkszentgyörgyi gabonás. A boronafalas, beépített hombárokkal kialakított tárolóhelyiség előtti előtér függőleges deszkázatát fűrészelt virágmintákkal tették szellőssé. Ugyanitt látható az az 1780-ból származó gabonás, melynek kontyolt tetejére galambbúgot szereltek. Megfigyelhető, hogy Székelyföld keleti sávjában a

347. Gabonás a kalotaszegi Magyarvalkón (1999)

348. Gabonás, búzaszín és csűr a sóvidéki Kibédén (2011)

933 Furu 2007. 51–57.

934 Terepkutatás: 2010.

935 Terepkutatás: 2009.

349. Fonott kas a mezőségi
Kötelenden (1999)

350. Fonott kas a nyárádmenti
Szentháromságon (2012)

Közép-Erdélyben honos homloktornácós gabonás nyitott előterét az ereszekhez hasonló módon bedeszkázták.

A Közép-Erdélyben megszokott gabonásokhoz hasonló épületek javarészt zsilipes szerkezettel Sóvidéken és Nyárádmentén is.⁹³⁶ Akárcsak a kukoricagórétakat, gyakran építették a gabonásokat a lakóházzal szemben, utcavonalra, úgy, hogy bejáratuk természetesen az udvarról nyílt. Feltűnnek itt is telek mélyén elhelyezett gabonások. A módosabb portákon a gabonások alatt itt szintén gyakori a pince, bejáratuk előtt pedig a kis, sokszor lépcsővel megközelíthető tornác. Ritkább megoldással találkozunk Jobbágyfalván, ahol a gabonás bejárata előtt kis saroktornácot alakítottak ki.

A XIX. század során a melléképületek csoportosítása, egy fedél alatt való elhelyezése eredményeként a gabonásokat besorolták az árnyékalja vagy a sütőház melletti egyik helyiségbe. Ennek a folyamatnak is megtalálható az udvarházas telkeken tapasztalt, egy századdal korábbi előzménye Ördöngösfüzesen 1817-ben: „*A Cseléd Házbó ki jövéen és a Tornáczon végig menvén, vagyon a gabonásnak ajtója... Ezen a gabonásnak van két kiseded vas rostéjos ablaka üveg nélkül. A padlása fenyő gerendákra rakatt fenyő deszkákból való, ép és jó állapotban*”.⁹³⁷ Ugyanitt az összeíró feljegyzi, hogy 15 lépcsőjű grádicson lehetett felmenni a padlásra. Ez a meglehetősen nagy belmagasság szintén azt sugallja, hogy a lakóépülethez hozzáépített, esetleg ezzel egy fedél alatti tárolóhelyiségről lehet szó.

Torockón külön gabonások általában ritkán épülnek. Ezek kisebb, egy-, legfeljebb kéthelyiséges épületek. Kőfalaik, gondosan tapasztott deszka-, gerenda-, esetleg boltozott födémük van. Ajtójuk megfelelő zárszerkezettel ellátott, vastag borított deszka-, gyakrabban vasalt deszka- vagy kovácsoltvas lapból készített ajtó, kisméretű ablakaikat rácsok és kovácsoltvas táblák védik.

A gabonások jellegzetes berendezési tárgya a magas, vaskos, többrekeszes gabonátároló láda. A kamra gyakran szerves része a lakóépületnek, de állhat külön a lakóépület mögött, vagy vele szemben a telek határvonalára építve. Helyet kaphat a csűr épületében is.⁹³⁸

Kasok, kukoricagórék

A törökbúzasok, kukoricakasok, kukoricagórék Erdélyben mindenhol a magas, keskeny, szellős, a XVII–XVIII. században vesszőből font, a XIX. század végétől (Székelyföldön vagy udvarházas telkeken) függőleges lécekből kialakított épületek.⁹³⁹ Kőalapra helyezték őket, gyakran fagerendákból kialakított lábakkal is megemelték, hogy megnehezítsék az egerek feljutását. Általában szalmával fedték őket, de módosabb telkeken a XIX. század során zsinde is előfordult. A telken nincs kitüntetett helyük, általában napos, szellős udvarrészt választanak nekik. Kerülhetnek az utcai kerítés közelébe vagy valamelyik telekhatárral párhuzamosan, de előfordul, hogy az udvar belső felében helyezik el őket. Minél nagyobb a gazda földterülete, annál nagyobb, hosszabb a kukoricakas.

Az Erdélyi Mezőségen még a XX. század második felében is vesszőből fonott darabok készültek, máshol a XIX. század végétől, a fűrésztelep megjelenésével és a fűrészáru árának csökkenésével egy időben, a lécből készült kasok vették át a fonottak helyét. Találkozunk velük Aranyosszéken, Erdélyi-Hegyalján, a Küküllők vidékén, Szászföldön, Maros mentén, Nyárádmentén és Sóvidéken is, magyar, szász és román környezetben egyaránt. A Hátszegi-medencében a fonott kukoricagórétakat gyakran helyezték boronából kialakított egy- vagy kétrekeszes majorságólakra.⁹⁴⁰ Aranyosszéken, Beszterce környékén gyakran a csűr teteje alá, ennek rövid oldalába építik be őket. Torockón hiányoznak. Székelyföldön előfordulásuk ritkább.

Udvarhelyszéken Újszékelyen, Siménfalván, Rugonfalván, Kobátfalván, Nagykadácson, Tarcsfalván, Jásfalván szépen megépített, nagyméretű kasok láthatók. Malonyay Dezső Kobátfalváról és Siménfalváról szép kivitelezésű ácsolt, faszegekkel rögzített kasokat közölt. A keretváz a függőleges lécezés külső síkjában állt, és merevségét a sarkoknál könyökfás vagy íves támaszok biztosították, ezáltal a középső keresztcsomópont körül ezekből díszes kör vagy négyzet jött létre.⁹⁴¹

Nyárádmentén és a Sóvidéken feltűnnek kiszélesített hosszerezszel kiegészített lécből készített górék is. Ilyenkor a góré nyeregteteje ennek méretének kétszeresét fedi le, az oldalirányban kieresztett fedelet néhány oszlop tartja. Így a gabona góréból való kivétele eső esetén is szárazon megoldható.

938 Furu 2010. 402–403.

939 SzT VI. 224–225.

940 Stahl–Petrescu 1966. 125.

941 Malonyay 1909. 101., 112.

936 Terepkutatás: 2009–2013.

937 SzT IV. 493–494.

351. Sütőház és kas az udvarhelyszéki Újszékelyen (1999)

352. Kukoricakas az udvarhelyszéki Kissolymoson (2016)

Búzaszínek

Udvarhelyszék északnyugati sávjában, a Kis-Küküllő és a Nyárad felső folyásánál egy sajátos terménytároló melléképület használata figyelhető meg. A búzaszínnek, mint nevük is jelzi, a cséplés előtti búza fedett térben történő tárolását szolgálták, szükségtelessé téve a gabona asztagokba való felrakását. Pontos megjelenésük idejére nincs biztos adatunk, kétségtelen, hogy a XIX–XX. század fordulóján már a térség gazdaságaiban gyakorinak számítottak. Általában keskeny, magas, négyzetes vagy téglalap alaprajzú, toronyszerű építmények. Tulajdonképpen magas lábakon álló, fedett, bedeszkázott vázszerkezet alkotja őket, általában a házzal srégen szemben, a telek másik oldalán, a csűr előtt állnak.

Sóvidéken elsősorban Siklódon maradtak fenn nagyobb számban, itt a lábakra vagy az ólakat, színt és egyéb tárhelyet tartalmazó alacsony szerkezetre magas, ferde kötésekkel merevített, többnyire nyitott állásokat és tetőt ácsoltak.⁹⁴² Ide került a cséplés előtt a kalászos gabona, és gyakran itt tárolták ezt hosszú hónapokon keresztül. Malonyay Dezső feljegyezi, hogy a kalászos gabonát szokás volt a telken, megfelelően száraz helyen, esetleg lábakon álló formás asztagokban is tárolni.⁹⁴³ Különböző méretű és felépítésű búzaszínek maradtak fenn Énlakán, Kibéden, Sóváradoon, Makfalván, de találkozunk velük Nyárádselyén, Jobbágytelkén és Nyárádmagyaróson is.⁹⁴⁴ Ma már kizárólag széna tárolására használják őket.

942 Viski 1911. 124–127.; Bíró 1992. 58–71.

943 „Az ottani (sóváradi) szokás szerint óriási lábónálló asztagok emelkednek az udvarban; gyakran több évig maradnak így elcsépeletlenül s így felemelve védik meg az egerek elől. A gazda büszkesége a szépen megrakott formás és kaszával jól simára leberetvált nagy asztag.” (Malonyay 1909. 94.)

944 Terepkutatás: 2011.

353. Kas és búzaszín a sóvidéki Makfalván (2011)

354. Búzaszín és csűr a sóvidéki Siklódon (2011)

355. Pince és gabonás a mezőségi Kötelenen (1999)

356. Domboldalba ástott pince Hidegségben, Gyimes (2013)

Pincék

A vetemény, zöldség, gyümölcs, bor tárolására pincéket használtak. A bor készítéséhez az állandó, hűvös hőmérsékletű pincék elengedhetetlenek voltak. A történeti Erdély területén a telken külön álló pince áása csak néhány vidéken volt szokás, a legtöbb helyen a pincéket a lakóház vagy a külön épült gabonás alá ásták. (Ezekről a változatokról az előző fejezetekben már szoltunk.)

A bor előállítás és tárolása az erdélyi borvidékeken, Erdélyi-Hegyalján és a Küküllők völgyében a ház alatti pincékben történt. A Küküllők mentén, szász környezetben, elvéve a szőlőben ún. lukpincét is ástak.⁹⁴⁵

Külön pinceépület általában a Mezőségen és elvéve a Maros mentén készült. Czégén 1639-ben jegyezték fel, hogy „ket Ut keözeót valo domb az hul régen pincék voltak”. A Maros menti Erdőszengyelen 1732-ben „Az udvarnak szintén a közepiben, Huruba modgjára földből ki

ásott pintze vagyon, mely(ne)k oldala, s torka; gömbölyleg Cserefával rakott ki, öszve hajtott botozat forma szarvazattyá szalmával fedett; ebben Veteményt, és Káposztát tartanak, közepin alkalmas forrás indult”. 1754-ben Uzdi-szentpéteren „A Pincze felett nintsen semmi épület, hanem a' föld színitől fogva nád suppal fedett hijja, melly fedélis már meg sarjadott a” pntze Gátorja felett”. Bodonkúton (Burjánosbudán) 1784-ben „Vagyon égy bor, vagy inkább gyümöls 's Veteménytarto Földbe ástott szalmával fedett pintze az Udvar Háztól távulatska”, Nyárádszentbenedeken 1748-ban „Vagyon Szalma fedél alatt egy kisedd pintzétske”.⁹⁴⁶ Az itt közölt adatok udvarházakra vonatkoznak, ám az a terület, ahonnan az adatok származnak, megfelel annak a vidéknek, ahol a XIX–XX. század fordulóján paraszti környezetben is a telken az épületektől függetlenül ástak pincéket. A Küküllők és a Maros alsó folyásánál, Beszterce és Naszód vidékén román környezetben él még a földbe ástott tárolólukak emléke.⁹⁴⁷ Hozzáteesszük, hogy hegyoldalba vájt, boltozatos pincéket a bányászatáról híres Torockón is találunk, bár ezeket a XX. században javarészt, a házak alatti pincék mellett, kiegészítő jellegű tárolókként használták.⁹⁴⁸

Gyimesben még mindig gyakori a telken kialakított külön pince, melyet burgonyatárolásra használtak. Ezek nem ritkán a lakóépülettől meglehetősen nagy távolságra épülhetnek. Borospatación egy kalyiba alatt kialakított pince kőboltozatát szárazon, azaz kötőanyag nélkül rakták fel.⁹⁴⁹

Állattartásra használt épületek

Istállók, pajták, ólak, aklok

Erdélyben a szarvasmarha, ló számára készült istállókak egyes vidékeken pajtáknak is nevezték,⁹⁵⁰ de így hivatkoztak némelykor a raktárnak, tárolóhelynek használt gazdasági épültre is.⁹⁵¹ Általában téglalap alaprajzú, közepes méretű építmények, melyeknek szerkezete, falazati anyaga a vidékre jellemző megoldásokat követi. Hegyvidéken vagy ritkábban a dombvidéki gazdagabb otthonokban

946 SzT V. 372.; SzT X. 720–723.

947 Bokajfalu, Középvinc. (Ciobănel–Drogeanu 2011. 226–227.)

948 Balogh Szabolcs torockói lakos szerint nem zárható ki, hogy a kert végében a domboldalba vájt mai pincék egykor temetkezési helyek voltak.

949 Terepkutatás: 2013.

950 A szarvasmarha és ló tartására szolgáló épületet, mely leggyakrabban a csürnek része, Erdély központi és déli részén leginkább pajtának, a Székelyföld keleti sávjában, szórványosan Kalotaszegen és a Mezőség nyugati sávjában istállónak nevezik. RMNYA 991.

951 SzT X. 391.

boronából készültek. Borberekén 1694-ben „*vágjon egy Nagy Pajta, avagy Istálló ket szakaszokb(an), barona fákal fel rótt*”. A közép-erdélyi dombvidék és mezőség falvaira vonatkozó forrásokban vázszerkezetes, sövénykitöltésű pajtákrol olvashatunk. Dobokán 1716-ban „*vagyon egy sövényből font tehenek pajtája melette sövényből font bornyupajta*”. A különböző fajtájú állatokat külön pajtákba zárták, ezek méretben is igazodtak a funkcióhoz: „*az idei Csíkokat külön pajtába szoktuk rekeszteni, bornyukot is külön, és eddig elé mind jól vágnák*” – Bencenc, Hunyad megye, 1768. A méretbeli különbségeket jól érzékelteti a pajtácskákra, istállócskára, ólacsckára való hivatkozás: Bencencen 1786-ban: „*A fejős Bihalyok(na)k ... az udvarba lévő egygyik istállót igazítottuk meg, a bomyaik(na)k pedig külön jo pajtátskát kanyarítottunk*”, vagy Böződújfalun 1797-ben: „*Cserefa ágasokra csinált Sövény oldalú pajtátska*” épült. Már a korabeli összeíróknak is feltűntek egyes táji sajátosságok. Mócson 1783-ban „*Valami alacson Mezőségi Pajtátska is vagyon*”.⁹⁵²

A lovak, disznók, szárnyasok és házőrző kutyák számára épített hajlékokat gyűjtőnéven ólaknak is nevezték. A XVII–XIX. századi forrásokból⁹⁵³ megtudjuk, hogy két alapvető szerkezetet használtak, talpas vagy oszlopos vázszerkezetet vagy boronaszerkezetet – vázszerkezetű ólak esetén agyaggal tapasztott vagy tapasztás nélküli sövényből készítették falakat. Épültek külön álló, egy-egy fajtának szánt ólak, de már ebben a korban udvarházak mellett előfordult az ólak egy fedél alatti csoportosítása, mint azt a későbbi századokban a parasztházak udvarán is tapasztaljuk. Egy 1652-es görgényi feljegyzésben olvashatjuk: „*Ezen Udvaron három reszbe, talpfara az patak feleol czövekekre csinált sasokban boronakkal gerezdekbe felrótt négy szegeletu, Tyúknak, Ludnak, Récz ének, s hizlaló disznóknak való oll. Az allya temerdek szín deszkával hidlásos gerendákon álló, mindenik ólnak köz fala is boronakból felrakott*”. Buzában 1729-ben „*Vagyon egy vesszőből font szalmával fedett kopok(na)k való pajta sövény kerítésivel edgyütt*”.⁹⁵⁴ A terep egyenlőtlen-ségeinek kiegyenlítése céljából lábas ólak is készültek. Az ólak mellett már ekkor kialakítottak fedett színt, árnyékszínt, melyet például szekér tárolására vagy akár az állatok kieresztésére használtak. A szárnyasok számára készített kisebb ólakat gyakrabban készítették sövényből, előfordult ezek egymás fölé való helyezése, a felső részek számára lépcsős deszkákat állítottak be (Fogaras, 1676-ban).⁹⁵⁵ Az ólakat is szalmával vagy kivételes esetekben zsindellyel fedték.

A korai adatok nagy része udvarház-összeírásokból származik, melyek szerint az esetek többségében ezeket az épületeket helyi mesterek emelték, mint ahogy a marosszentimrei összeíró 1805-ben meg is jegyzi: „*Pajtát,*

357. Boronaistálló Kászonyjakabfalván (Esztány Győző, 2005)

358. Kőistálló a sepsiszéki Bükszádon (2009)

359. Istálló udvarház telkén, a kézdiszéki Futásfalván (2009)

952 Sajnos nem derül ki, hogy pontosan mitől mezőségi a pajtátska, feltehetően kis mérete, alacsony belmagassága, és tegyük hozzá, anyaghasználatá teheti azzá. (SzT X. 391–392.)

953 SzT IX. 1006–1007.

954 SzT IX. 1006–1007.

955 SzT IX. 1006–1007.

Szint, olot és kertet a paraszt tsinálta, a gyümöls fákat is ő ültette.⁹⁵⁶

A Székelyföldön a legtöbb telken állt egy vagy több, boronából, csereboronából épült, esetenként kis árnyékkal vagy eresszel kiegészített sertésól vagy pajta. A nagyobb gazdaságokra jellemző kettős (baromudvaros) telkeken a kapu közelében, a külső udvaron a rüdeg sertések számára készült ólak álltak, a ház mellett a belső udvaron a hízók számára épült pajta. Tordátfalván 1789-ben a külső udvaron „*balról szalmás fedél alatt egy ház más sertés pajta*”, ugyanott a lakóházhoz közel, a belső udvaron „*napnyugot felől való végiben vagy veteményes kertetske és ebben sertés hizlaló egy ól*”.⁹⁵⁷ Hasonló a helyzet 1801-ben Énlakán, ahol a „*jobbra a kapu sarkánál vagy tserfa talpakra boronából épített és szalmával fedett kettős sertés pajta előtte levő szineczkéjével ezen jóval aloll nagy tserefa ágasokra a fungens t. pap által épített szín*” állt, majd a lakóház közelében „*szalma fedél alatt sertés hizlaló lábas ól valójával*”.⁹⁵⁸ Medeséren 1789-ben „*napkelet felől egy létsz kapu s mindjárt azon belől egy sövényből font rüdeg sertés pajta s feljebb négy lábakon álló egy hízó ól*”⁹⁵⁹ állt. A nyárádmenti kettős udvarokon hasonló volt a sertések tartásának rendje. Nyomáton 1803-ban a „*házzal szembe vagy egy bő vizű kút. Ezen belül vagyon deszkákból rakott szalma fedelű lábas ól sertés hizlálásra való. A külső udvaron vagyon egy szalmás fedelű tserefa talpakra borona fából rakott Pajta, két fenyő deszka ajtókkal egyik a belső másik a külső udvarra nyílnak. Ismét vagyon egy szalmás fedelű tserefa talpakra bornából rakott rüdeg sertések számára való pajta, ajtaja tsere deszkákból való, húzója fa horog, előtte egy szinecske*”.⁹⁶⁰

A XIX–XX. század fordulóján a lovak és marhák számára a telken belül külön istálló épült Székelyföld nagy részén, a szász területeken, az Erdélyi Mezőségen, helyenként Aranyosszéken és Erdélyi-Hegyalján. A többi területen az istálló a csűrnek nevezett nagyobb tárolóépület része volt.

A déli szász területeken az istállókat a ház mögött helyezték el. Ezek általában egy hosszabb, közös tetővel rendelkező épületsor részévé váltak, a tetőtérben itt is takarmányt raktároztak.

A Székelyföldön a marha- és lóistálló gyakran volt része a csűrnek. Nagyobb gazdaságokban istállók a háztól külön építve is álltak az udvaron. A XIX. században gyakori volt a lakóház mögötti, ezzel egy tengelyben történt elhelyezés.⁹⁶¹ Boronából készültek, és általában több részre voltak osztva. A fölöttük levő padlástérben a napi takarmány számára tárolóteret biztosítottak. A felrakás megkönnyítése céljából a tetőtérben létrával megközelíthető ajtónyílásokat nyitottak, a sarjú ledobása érdekében az istálló homlokzata előtt deszkából épített, hasáb alakú

leeresztőket toldottak. Ezeknek szép példányai maradtak fenn Háromszéken, Kászonban, Csíkban. Ilyenkor az istállók nyereg- vagy kontyolt tetejét aszimmetrikus, széles eresszel építik, a fent leírt takarmányleeresztőket az eresz alatti fedett részen alakították ki.

Nyárádmentén szintén gyakrabban készült külön istálló. Csíkszentmártonban „*az udvar és a tsürös kert között egy két szakaszú 8 marhára való pajta szalmafedél alatt*” íratott össze.⁹⁶² Szentgericén az unitárius lelkész istállójának ajtóját bibliai idézettel díszítették. A telek „*napnyugati szélben fekszik a lóistálló és marhapajta, három ajtóval egy szalma fedél alatt, közép ajtaja felett ez a felyülirattal: VAGYNAK E BARMAID, TEKINTSD MEG AZOKAT. SIRÁK. VII: 22. AZ ÖKÖR ESMÉRI AZ Ő URÁT, ÉS A SZAMÁR AZ Ő URÁNAK JÁSZLÁT. ESA I:3. 1812 AUG K.G.SZ.G.U.P. IDEJÉBEN*”.⁹⁶³

Erdélyi-Hegyalja és Aranyosszék szegényebb falvaiban a sövényfalas istállók melletti szín oldalait, szekérbeállót gyakran csak tapasztás nélküli sövénnel zárták.⁹⁶⁴

A mezősegi istállók, pajták kisebb hasáb alakú, kontyolt tetejű, általában vázszerkezetes, sövényfalas, a XX. században már rakott falas, nád- vagy szalmatetős épületek voltak. A padlásteret esetenként itt is használták takarmány tárolására, ilyenkor az udvar felőli tetőrészt megnyitották, felemelték, hogy a pajta mellé beállt szekérről a sarjút, szénát villával a *hiúba* feldobhassák.⁹⁶⁵

A XIX–XX. század fordulóján is általában mindenhol külön építményben nevelkedtek a sertések, valamint a majorság. A külön ajtókkal, vastag, pallóból készült híd-lással, etetővályúval és elkerített kifutóval ellátott, kérekeszes disznóólak még az erdőben szegény vidékeken is fából készülnek. A koraiak kontyolt zsindeletű, keresztvágású rönkborona szerkezetűek, de leggyakrabban zsilipes szerkezetekkel találkozunk, ahol a sasok között egyaránt lehetnek egész gerendák vagy pallók. Újabban cserép héjazatú nyeregtetővel fedik őket. A XX. század során egyes vidékeken gyakrabban csatolták a disznóólakat is más gazdasági épülethez. A külön épített juhakol ritka, de nem példa nélküli.

Dr. Kós Károly feljegyezi, hogy a XX. század első felében a Mezőségen a fából készült disznóólakon kívül előfordultak kör alaprajzú, sövényből font disznóólak is. A mintegy két és fél méter átmérőjű, földbe karcolt kör mentén 30–40 cm távolságra karókat szúrtak le, majd ezeket méteres vagy ennél magasabb szintig bekertelték, azaz vesszővel befönték, erre keresztbe ágakat helyeztek, majd rá nád vagy kóré zsúpfedeleket tettek.⁹⁶⁶

A fából készült disznóólak a Mezőségen és a Szamos menti övezetben is egyaránt épülhettek boronás és zsilipes szerkezettel. A régi darabok jellegzetessége volt a vályú felőli oldalon előreugró és felfele kunkorodó talp és a kiugró fedél. Az ilyen ólakat a telken belül el lehetett

956 SzT IX. 1006.

957 LIPVJ I. 1788–1789. 762–763.

958 LIPVJ II. 1801. 152.

959 LIPVJ I. 1788–1789. 787.

960 LIPVJ III. 1802–1803. 287–288.

961 Dr. Kós 1989. 215–216.; Furu 2011a. 77–88.

962 KJPVJ 1817–1818. 142.

963 KJPVJ 1817–1818. 11.

964 Terepkutatás: 2005.

965 Dr. Kós 1989. 67–99.; Terepkutatás: 1999.

966 Dr. Kós 1989. 82–83.

mozdítani. Hasonló disznóólak voltak Erdélyi-Hegyalján is. Nem volt ritka a két disznóól egymás felé fordításával és egyetlen fedéllel lefedett nagyobb méretű épület sem.

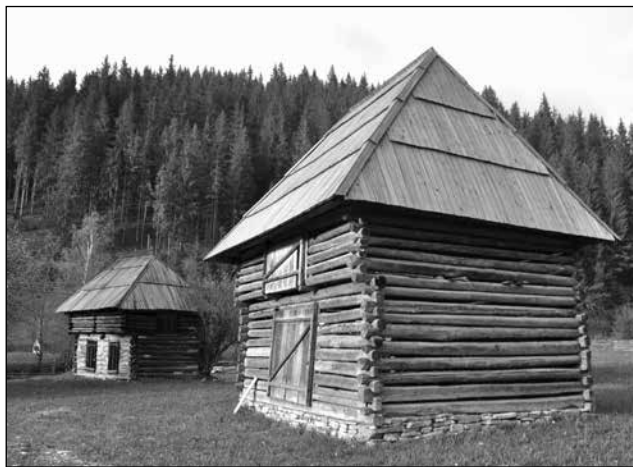
Torockón jellegzetesek a zsilipelt szerkezetű, esetleg kifutóval ellátott alacsony pajták, disznóólak, ezek általában az udvar hátsó felében, gyakran a csűr mögött helyezkednek el. A nyeregtetős lefedés mellett készültek aszimmetrikus, elől magasabb, hátul alacsonyabb eresztű darabok is.

A majorságólak kis ládaszerű, deszkából, lécből ácsolt építmények, melyek méretüknél fogva akár költöztethetők voltak. A ház tornáca alatt, a ház mögött, a többi ól mellett, de a csűr eresze alatt is elhelyezhetők. A Mezőségen, de a Szamos menti övezetben is elterjedt volt a kerteléssel, azaz sövényfállal készült, kör vagy ellipszis alaprajzú majorságól.⁹⁶⁷ Libák, récék számára nagyobb méretű ólakat készítettek, de ismert az ún. libapince is, a valamely kamra vagy tornác alatti alacsony helyiség.

Szólnunk szükséges a XIX. század végéig szilajtartásban élő, nagyszámú szarvasmarha, ló és sertés teletetését szolgáló aklokról is, jóllehet ezek ma már teljességgel eltűntek, hasonló épületeket csak a juhászkodásban használnak. Imreh István kimutatta, hogy a Székelyföldön, az ugaros határhasználat idején, a nagy szarvasmarha- és loállomány jelentős része nyáron a legelőkön járt, télen pedig az egyes portákon szabad ég alatt elkerítve vagy akolban tartózkodott. Ezek a nyitottabb telelőszállások a forrásokban *akolkert*, *akol*, *árnyék*, *szín*, *baromkert*, *kosár* elnevezés alatt jelennek meg, az elkerített udvarrészekben gyakran ágasokra épült, fedett, esetleg egy-egy oldalról védett építményeket emlegetnek.⁹⁶⁸ A XVIII–XIX. században az ilyen létesítmények az istállók, pajták, pajtás csűrökkel együtt jelennek meg nem egy gazdasági udvarban, jelentőségük a XIX. század végétől, a váltógazdálkodás trágyaigényének megnövekedése eredményeként csökkent,⁹⁶⁹ mára már javarészt eltűntek.

Többfunkciós, közepes méretű melléképületek

Mint láttuk, udvarházak környezetében már a XVII–XVIII. században elkezdődött különböző melléképületek egy fedél alá való besorolása. Ez a folyamat falusi környezetben a szászok által lakott, gyorsabban fejlődő barcasági és hétszéki területeken hangsúlyosabban teljesedett ki. Itt már a XIX. század derekán

360. Kisméretű, áttelepített istállók Borospatakán, Gyimes (2013)

361. Disznóól az udvarhelyszéki Nyikómalomfalván (Szabó Sámuel, 1999)

362. Disznóól az Erdélyi-szigethegységben (Adrian Munteanu, 2007)

967 Dr. Kós 1989. 82.

968 Imreh 1983. 196–197.

969 Az ugaros gazdálkodásra jellemző ridegtartás nem tette lehetővé a váltógazdálkodás igényeit kiszolgáló trágyamennyiség összegyűjtését, ezt csak az istállóban történő állattartás biztosíthatta. (Imreh 1983. 196.)

363. Sütőház árnyékaljával a sepsiszéki Bodokon (2009)

364. Sütőház, kamra és ólak az udvarhelyszéki Kobátfalván (1999)

365. Összetett funkciójú melléképület a kalotaszegi Nyárszón (1999)

kialakulnak a szinte teljes beépítésű, hosszú, soros vagy L alakú, keresztcsűrös udvarok, ahol a lakóház meghosszabbításában akár a csűrig terjedő területen, különböző magasságú fedelek alatt melléképületek egész sora található. Ide kerülhettek akár a nyári konyhák, bár ezek széles telkeken gyakrabban a lakóházzal szemben, az utcafronton épültek, itt alakították ki a gabonásokat, kamrákat, színeket, ló- és tehénistállókat, majd végül a disznó és majorság számára a pajtákát, ólakat. A melléképületek anyaga követi a házak falazatának anyagát, tehát nagyobb számban épülnek kő gazdasági épületek, mint egyéb vidékeken, de fontos megjegyeznünk, hogy kisebb ólak, pajták, istállók számára még mindig a fa maradt a leghasználtabb anyag. Módos udvaroknál előfordulnak kétszintes gazdasági épületek. Barcasági archív felvételek, felmérések tanúskodnak olyan, a ház mögött közvetlenül elhelyezett gabonás kamráról, mely alatt az udvar felé nyitott raktározótér található.⁹⁷⁰ A Beszterce környéki szászság falvaiban a ház mögött, a telek szélén vagy a telek belsejében hosszú, többfunkciós gazdasági épületek épültek. Az istálló épülhetett téglából vagy favázás téglakitöltésű falazattal. Mellette színek és boronából, pallóból összeállított, kisebb pajták álltak, úgy, hogy az együttesnek egy nagy, széles nyeregretető készült. A kisebb ólak előtt a széles tetőt oszlopok tartották. A tetőtérben szénát, takarmányt tároltak.⁹⁷¹

Székelőföldön a XIX–XX. század fordulóján vagy korábban épült házaknál a házhoz való hozzáférés ritkább, ám annál gyakoribb, hogy az udvar egyéb gazdasági épületei, színek, ólak a nyári házzal egy tető alá kerültek. Gyakori a három funkció egy fedél alatti elhelyezéséből keletkező melléképület, mely keskenyebb, hosszabb és alacsonyabb, mint a csűr vagy a lakóház. Középső felében található az udvar felé teljesen nyitott szín, az *árnyékalja*. Ennek egyik, rendszerint a telekbejárat felőli oldalán egy vagy két helyiséget alakítanak ki. Itt van a nyári konyha – sütőház vagy a jól zárható kamra, esetleg a gabonás. Az árnyékalja másik, kert felőli oldalán egy vagy több disznóól, ritkábban műhely vagy egyéb tárolótér áll. A disznóólak megkülönböztető jegye a kívülről lappanccsal fedett etetővályú és az alacsony, kis ajtó. Társulhat hozzá, általában az épület végében, elkerített kifutó. Az épület kamra alatti részében, megfelelő terepviszonyok mellett, pince is lehet.⁹⁷²

A gazdasági épületek általában kőalapra épültek, túlnyomó részük boronafalas, de ismert zsilipes vagy beszkázott vázszerkezet is. A kamrát, sütőházat esetleg tapasztották. Nyeregretetjük leginkább cseréppel fedett, ám a korai daraboknál előfordulhat a kontyolt vagy csonkakontyos, zsindeellyel fedett héjazat is.

Homoród mentén ismertek kőből vagy részben kőből, Háromszéken, Erdővidéken téglából falazott, ilyen

970 Leopold Adler fényképei; Stefan, Vlad felmérése, Kereszténysziget, Oldalutca 6. sz., 2009.

971 Szabó Sámuel gyűjtése, 2001.

972 Furu 2011a. 82.

típusú gazdasági épületek is. Ezek nagy része cseréppel fedett.

Kalotaszegen, fésűs beépítés esetén a lakóház mögött, akár ennek közvetlen meghosszabbításában, akár külön fedél alatt gyakran épül valamilyen kamra, fásszín, gabonás, esetleg nyári konyha. A XIX–XX. század fordulóján vagy korábban épült melléképületek házhoz való toldása ritkább, a XX. században épültek pedig szinte csak méretükben térnek el a lakóháztól, minden egyéb jellemzőjük hasonló.

Különösen Felszegen gyakori a három különböző rendeltetésű helyiség, azaz sütőház, szín és valamilyen tárolóhely vagy ól egy fedél alá helyezéséből keletkező melléképület. Az így létrejött szerkezet itt is keskenyebb, hosszabb és alacsonyabb, mint a csűr vagy a lakóház.

366. Gabonás és sütőház Nyárádremetén (2011)

Csűrök

Erdély tagolt földrajza és társadalmi összetétele előrevetíti a csűröknek nevezett, szerkezetükben és méretükben igen jelentős melléképületek funkcionális és szerkezeti változatosságát. Az időjárási és domborzati viszonyok miatt Erdélyben a gabonát fedett, huzatos térben csépeltek és tisztították. Az ilyen célra emelt építményeket nevezték csűrnek. Elsődleges funkciójuk, azaz a gabona csépelése mellett ellátták a szalmaszalmák tárolásának tégigényes feladatát is, és a legtöbb területen ugyanezen épületeken belül alakították ki a szarvasmarhák vagy akár a lovak istállóját: a *pajtát*. Ez utóbbiakat *pajtás csűröknek* nevezzük.

A XVI–XVIII. századi írott források, melyek nagy része udvarházak, egyházak javainak összeírásából, kisebb hányada tanúvallomásokból tevődik össze, árnyalt képet adnak az ekkor használatos csűrökről. A legtöbb adat boronákból vagy keményfa ágakokra épített, koszorús, szarufás, rakófás vagy sövényfalas csűröket említ, melyeket szalmával vagy zsindegyel fedtek. A csűr központi részének méretét aszerint osztályozták az összeírók, hogy hány ember csépelhetett benne egyszerre, a négy vagy hat cséplőt is befogadó csűrök már nagynak számítottak.

Az első XVI–XVII. század eleji források szűkszavúak, és javarészt csak a csűrök létéről tájékoztatnak. Az 1761 és 1801 közötti összeírók már különbséget tettek *mezősegi formájú* és *székelyes* vagy *székely módgyára* épült csűrök között. A feljegyzések elég tömörek, és számos részlet tisztázatlanul hagynak, ezért csupán következtetünk arra, hogy az összeíró a vázszerkezetes, azaz az ágakokra, oszloppárokra épített, koszorús cséplő hossz-szerű csarnokcsűröket nevezhette *mezősegi*nek, és a boronafalas, feltehetően a cséplő rész mellett, jobbról-balról

367. Összetett funkciójú melléképület Szászbogácson (2013)

istállókat és odrokat is tartalmazó kereszttszerű csűrök lehet láthatta *székelyesnek*.⁹⁷³

A források alapján jól körvonalazható, hogy az Erdélyi Mezőség és a Küküllők vidékén álló csűrök nagy része vázszerkezetes, csarnok formájú, későbbi nevén jármos csűr volt. Felsőgezésen 1761-ben „*szalma fedél alatt ágakokon álló egy jó épségű mezősegi formájú csűr*”,⁹⁷⁴ Gyéresszentkirályon 1740-ben: „*Ezen Csüres Kertben vagy on edgj 12 Tölgy fa ágakokra épített, de szintén eldülő félben lévő Csűr melly(ne)k két száján lévő ágassai és szaru fái Fenyő fák, de avultak és romlodozottak, s repedezettek, léczei elégyesek, fedele szalma, de az is avult és csepegő*”.⁹⁷⁵ Vázszerkezetes csűrre utal az alábbi 1694-es borbereki feljegyzés is: „*24 Ágakokon álló koszorú fái, és léttzes szarufái, és léttzes szarufái készületivel szalma fedél alatt*”.⁹⁷⁶

973 SzT II. 235–239.

974 SzT II. 237.

975 SzT II. 81.

976 SzT II. 236.

368. A kolozsvári Hóstát szalmafedeles csűrjei a Honvéd utcában (Veress Ferenc, 1859)

A források nagy része emlegeti a *csűrfiát*, melyből egyet vagy akár kettőt is toldottak a csűr falához. Általában takarmány tárolására használták, szalmát, szénát, szerszámokat tartottak benne. 1570-ben Kolozsváron „*Makay Benedek azt vallyha, Láttha hogy Zeoch Demeter az chwr fiaban az leant az zalmara leh Devytette es Rea fekwit veleh keozaswlt*”. A mezősegi Szászszentjakabon 1735-ben szintén vázszerkezetes csűrűt írtak le, a hozzá tartozó tárolótérrel: „*Mely négy szál, faragott edgyben kötött, Csűr kapu láb fakra, és fel ázott 6. Vastag talpak között, földben eresztett ágasokra, hosszan bocsátott koszorú fákban, kötött 6. pár nyárfa szarufákkal, elegyes lécekkal szarvazott, s nád zsuppal fedet: tapasztott sövény oldala dőlni indult. Ennek oldalához ragasztatott négy földben ázott ágasokra, hasonló magosan szarvazott fedett a Csűr fia, melyben elfér búza*”.⁹⁷⁷ Az idézett leírások alapján nehéz a csűrfiának nevezett részt pontosan beazonosítani. Alaprajzi szempontból mindenképpen biztos, hogy a cséplő rész hosszanti oldalának külső fala vagy az ágasok mellé toldták. Az utóbbi, kicsit bővebb tudósításból arra következtetünk, hogy a csűr két ajtója közötti, hosszanti terület melletti részt azonos magasságú fedéllel fődtek le, ez csak úgy képzelhető el, ha a cséplő csűrköze is és a csűrfia is azonos belmagasságú. (Ebben a leírásban nem teljesen világos a talpfák, talpak és a földbe ázott ágasok együttes jelenléte sem.) A Boroskrakkóban 1744-ben leírt csűrnek „*oldalába ragadot őtt ágasokra hosszan levő polyva tartójával vagy csűr fiacskájával együtt*”.⁹⁷⁸

A XVIII. századi székelyföldi adatok nagyobb része pajtás vagy odoros csűrökről tájékoztat: Székelyudvarhelyen 1785-ben jegyezték fel: „*Egy Csűr, melynek Székely módra két felől két Istállója, és azok felett, két gabona tartó Odra vagy, Szalma Subfedele*”.⁹⁷⁹ Véckén 1744-ben ezt írták: „*A csűr jó tágas, két felől csűrfia*”, Székelyzsomboron 1742-ben „*egy csűr két pár ágasra épített edgyik oldalán ban való fiával, két hordo a csűr fiában két szakasz szalma öt kalongya széna*”, Székelykakasdon 1808-ban „*lévén egy felálítandó nyoltz öl hosszúságú, és negyedfél szélességű fa épületem, melynek közepén egy tsűr, két felől két pajta léssen, a pajtákon feljül az épületnek fél öl magasságú odra*”. Csíkcsecsóban 1744-ben: „*A Csűrnek két felől két odra*” volt. 1825-ben Papolcon: „*A Csűr ezenn Csűrös Kertben vágjon*

Derék fenyő, jo, sima, rakó Boronabol való Székely modonn keszített ket odru mellynek mind ket felől szeles Deszka Csűr kapuja vagj ajtója van”.⁹⁸⁰ A legrészletesebb leírások az 1788–1803 között készült, Lázár István unitárius püspök nevéhez köthető vizitációs jegyzőkönyvekben találhatók. Háromszéken, Udvarhelyszéken, ezen belül Homoródmentén már a mai épületekkel szinte mindenben megegyező csűrök álltak, ahol a csűr szerűjét egyik vagy mindkét oldalról odor, azaz tárolótér vagy istállók szegélyezték.⁹⁸¹ Álljon itt csupán néhány péda: Székelyderzszen 1789-ben „*vagyon egy fenyő boronából épült suppal fedett csűr, mellynek szerűjére jó két kötött kapuk nyílnak a két végiben három istállók, ketteje hidlással, jászollyal készült két fa sarku ajtók rajtok a kisebb pajtán is fa sarku ajtó vagy*”.⁹⁸² Énlakán 1801-ben: „*Tovább ugyan szalma fedél alatt talátatik egy tsűr, kapujával és kétfelül tserefa talpakra boronából rakott két marha pajtákkal, és egy ló istálloval, mellyet a fungens tiszt. pap a maga kötségin épített, s mind a pajták, mind az istálló ajtókkal, hidlásokkal és jászollal vagynak elkészítve*”.⁹⁸³ Homoródalmáson 1789-ben a „*házon külllyel elegyes fa boronából rakott szalmával fedett csűr, ennek két végiben két istállók odrokkal, hidlásokkal, jászlyokkal, és ajtókkal együtt vagynak a szerűjén a belső végiben egy suppal fedett szekérszín*”.⁹⁸⁴

Az írott források azt bizonyítják, hogy a XVII–XVIII. században Közép-Erdély vármegyei területein, elsősorban uradalmi vagy városi környezetben, Székelyföldön pedig már a földműves lakosság tulajdonában is léteztek azok az alapvető csűr típusok, melyekkel a XIX. század végétől napjainkig a vidék falvaiban találkozhatunk. Minden bizonnyal a XVIII. században a három szász területen is kialakultak a XX. századig fennmaradó, pajtákat és gabonátárolókat tartalmazó csűr szerkezetek.

A XIX. század derekán a történeti Erdély területén két alapvetően különböző csűrfajtát használtak: a Maros, Aranyos és a Küküllők folyása mentén a pajtás csűrök mellett ott találjuk a vázszerkezetes, esetleg fiókos csarnokcsűröket, míg a teljes területre jellemző volt a pajtákat, istállókat, Székelyföldön odorokat is tartalmazó összetett gazdasági épületfajta.

980 SzT IX. 969–970.; SzT II. 235–239.

981 LIPVJ I–III. 1788–1803.

982 LIPVJ I. 1788–1789. 625.

983 LIPVJ II. 1801–1802. 152.

984 LIPVJ I. 1788–1789. 480.

977 SzT II. 236., 238.

978 SzT II. 239.

979 SzT IX. 969.

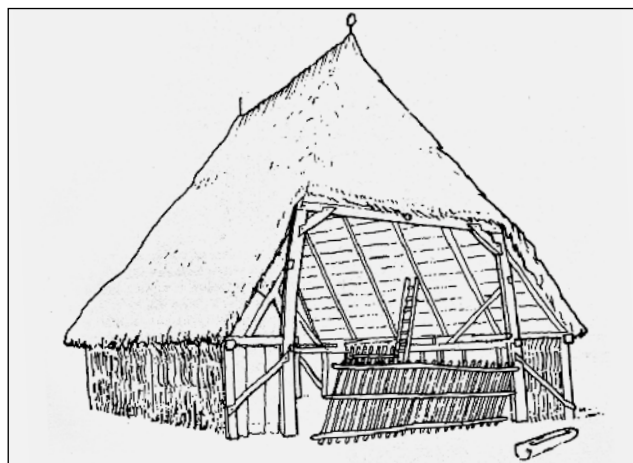
Szerkezeti szempontból szintén alapvető különbségeket látunk a dombvidék és a Kárpátokhoz közelebb fekvő területek között. Belső-Erdély dombvidéki övezeteiben inkább vázszerkezetes, oszlopokon, koszorúkon álló csűröket építettek, a vázszerkezet falait sövényből, zsilipeken, vagy a szász területeken akár téglából is építhették. Székelyföld déli és keleti, valamint a Szigethegység területén a csűröket is a házakhoz hasonlóan boronás szerkezettel emelték. A XVIII. században és a XIX. század elején a földműves lakosság tulajdonában levő csűrök nagy részét szalmával fedték.

Állványos-jármos csűrök – Aranyosszék, Kis-Küküllő vidéke, Mezőség

A XIX. század végéig Közép-Erdély számos területén a cséplést és részben a termények, a szalastakarmány és egyes mezőgazdasági eszközök, szerszámok tárolását szolgáló építmények nagyméretű fedett vázszerkezetek voltak. Az ilyen építményeket fő tartószerkezeti elemükről, a *járomgerendáról*, *járomos csűröknek* nevezték. Jelenlétük kimutatható Szilágyság irányából a Szamos menti átmeneti övezetben, Mezőségen, Aranyosszéken, Erdélyi-Hegyalján és Dél-Erdély különböző falvaiban is. Dacára annak, hogy csak a parasztság egy szűkebb köre (a nagygazdák) udvarán állt, beillett a falu összképébe, és a települések meghatározó elemévé vált.

A mezősegi cséplőcsűr szélteben és magasságában egyaránt nagyméretű, csarnokszerű épület, a kétoldalt leereszkedő, nád- vagy szalmafedél tartására szolgáló favázat alacsony, egy méter körüli, kertelt, de nem tapasztott, esetleg deszkázott falak vették körül. Az épület fő tartóeleme egy-egy vastag és görbe tölgyfatörzs kettéhasításával alakított, két, három vagy négy pár egymás felé hajlón elhelyezett magas *csűrszájsasfa*, *csűrgörbe*. A *görbéket* alul a hosszú talpra kapcsolt, alig másfél-két méteres rövid *talpba*, *berbécsbe* állították, a hosszú talpakba viszont alacsony *sasokat* ágyaztak, melyekre vízszintesen két *koszorút* helyeztek. A sasokat vízszintes irányban, a koszorúkat pedig ferdén felfelé irányuló kötések fogták a közeli görbékhez, amely fent újabb koszorút tartott. Az alsó és felső koszorúkra támaszkodtak a hatalmas fedél *sarufái*.⁹⁸⁵ A legtöbb mezősegi jármos csűr a Mezőség északnyugati negyedében, Széken, Gyeken, Magyarpalatkán, Mezőköbölküton, Katonán⁹⁸⁶ és Kötelenen⁹⁸⁷ dokumentálták.

A Borsa menti Kidében magas tetőszerkezetű jármos csűrök épültek. A fa és a sövény használata mellett elterjedt volt a kőfalazat is. A csarnokcsűrök külső fala is készülhetett itt a vidékre jellemző kőfalakkal.⁹⁸⁸

369. Szalmazsupfedésű cséplőcsűr az Erdélyi-hegylajai Magyarlapádon (Dr. Kós 1989. 154.)

370. Jármos csűr a mezősegi Széken (Wagner Péter, 1972)

371. Jármos csűr az aranyosszéki Kövenden (2008)

985 Dr. Kós 1989. 85.

986 Dr. Kós 1989. 68–67; Wagner 2005. 37., 58., 91.

987 Terepkutatás: 1999.

988 Vargha 1997. 122–125., 136–139., 195. képek.

372. Csarnokcsűr az aranyosszéki Várfalván (2008)

Jármos csűrök fennmaradtak Aranyosszéken (Kövend, Aranyosrákos), a Szamos menti átmeneti övezetben (Borsa völgyén), Erdélyi-Hegyalja keleti falvaiban, de a Mócvidék és a dél-erdélyi hegyvidék román falvaiban is.

Aranyosszéken a XIX. század végén épültek *jármos csűrök*. Jankó János erre vonatkozó megállapításai, valamint a terepkutatás csűrökre vonatkozó része azt engedi feltételeznünk, hogy a jármos csűrök Aranyosszéken gyakoribbak voltak, mint Közép-Erdély más vidékein.⁹⁸⁹ Ennek az a magyarázata, hogy Aranyosszéken a szabad réteg hangsúlyos jelenlétéből fakadóan a XIX. század végére a módos gazdák száma is nagyobb volt, mint a nagybirtok által jellemzett, korábban említett vidékeken.

Mint Jankó János leírásából tudjuk, a vázszerkezet alapját itt is két hosszanti *talpfa* képezi. Az épület fő eleme a talpfák végeiből és közepéből kiemelkedő, egymás felé hajló, három pár *csűrhorgas*, melyet egy-egy vastag és görbe tölgyfatörzs kettéhasításából nyernek. A két szemközti csűrhorgast felső végén vízszintes gerendával, a *csűrjárommal* kötik össze. A csűrhorgasokat a talp fölött, másfél-két méter magasságban, a talpfákkal párhuzamos *oldalgerendák* kötik össze. A csűrhorgasok között lehetnek vékonyabb horgasok is, de ezeket *csűr lábaknak* nevezik. A csűrhorgasokra az oldalgerendáknál, konzolszerű kiképzésben, vízszintes faelemek, *makkos pipák* vannak beakasztva, melyek támasztják a talpfából kiinduló függőleges *karfát*. Karfák és pipák a horgasok között is lehetnek. A karfákra támaszkodik a *koszorúgerenda*, mely a csűrgerendákkal együtt mint hosszanti szelemenek a szarufákat tartják. A szarufákat a csúcs közelében kakszűlök kapcsolják össze. A szarufákra szegezték a lécezést, melyekre a szalmát zsúpokban felkötözték.⁹⁹⁰

Kiegészítésként elmondhatjuk, hogy a ma még álló jármos csűrök a járomgerenda felett lekontyolt csonkakontyos épületek. Héjazatukat cserépre cserélték. A Kövend

304. szám alatti jármos csűr⁹⁹¹ talpgerendáit néhány sor mészkőalapra helyezték. Az oldalgerendák a *csűrhorgasokon* faragással kialakított konzolokon támaszkodnak. A *horgasokat* hosszirányba fecskefarkas kiképzéssel rögzített ferde merevítőkkel támasztották meg. A *horgas* és a *csűrjárom* találkozását könyökfával merevítették. A *csűrjáromot* a *horgashoz* két, a könyökfát a *horgashoz* és a *járomhoz* egy-egy faszeggel rögzítették. A *csűrjáromra* további két hosszanti gerendát erősítettek, ezzel lehetővé tették, hogy a jármok felett szénát tároljanak. A kakszűlök ebből a szerkezetből hiányoznak. A *horgasok* között négy-négy szaruállást alakítottak ki. A *horgasok* között eredetileg egy-egy, az oldalgerendáig felemelt ferde *láb* volt. A *horgasok* és a *lábak* belső felületét hornyosra képezték ki, ezekbe zsilipszerűen pallókat, deszkákat eresztettek be, mellyel ferde síkban zárták a csűr oldalát. Ehhez nagyon hasonló kiképzésű az Aranyosrákos 576. szám alatti csűr.⁹⁹²

A Kövend 24. szám alatti csonkakontyolt fedélszéke tört tetősíki, azaz a csűrjárom felett alacsonyabb szögben folytatódik.⁹⁹³ A nagy fesztáv hosszú szarufákat igényel, ám a szelemenek tetőszerkezet lehetővé teszi a két rövidebb, nem feltétlenül azonos szögben elhelyezett szarufával való megoldást. A csűr hátsó fele kontyolt tetősíkkal zárt, cseréppel fedett, tehát csak az udvar felől rendelkezik nyitott bejárattal. A horgasok és a járom közötti könyökfák egy részét íves, fordítottan elhelyezett elemekkel merevítették. Az oldalgerendák magasságában utólagosan nagyméretű vízszintes, függesztett tárolófelületeket hoztak létre.

A XIX. század végén Aranyosszéken épültek a jármos csűrökhöz hasonló magas, ám függőleges *falú*, kevésbé széles csarnokcsűrök is. Ezeknek kialakítása jóval egyszerűbb volt. A *horgasok* és *jármok* helyett függőleges oszlopokat kötöttek össze gerendákkal, az oszlopok síkját kívülről függőlegesen bedeszkázták, majd az így létrejött csarnokot, nagyobb fesztáv esetén, székes nyeregtetővel lefedték. A keskeny oldalakon helyezték el a csűrkaput. Az ilyen épületek is a telek mélyén álltak, szájukkal a kapu felé fordulva. Jó példa erre a Felsőszentmihály 723. számú telken álló csarnokcsűr.⁹⁹⁴

A Kis-Küküllő vidékén már a Kós Károly által is idézett 1803-as dombói összeírás is említ *csűrhorgasokra*, cserefa ágasokra készült, sövény oldalú, szalmával fedett csűr.⁹⁹⁵ Itt is leginkább a kapuval szemben, az udvar hátsó felébe állították őket, azért, hogy a szekérrel minél könnyebben be lehessen állni. A fő tartóoszlopokat itt is *csűrhorgasoknak* nevezték, ezeket kötötte össze a *keresztgerenda* vagy a *szemöldök*. A cséplőcsűröket azután is szalmával fedték, hogy a házak fedésére a cserép elterjedt. Dr. Kós ilyen cséplőcsűröket Magyarlapádon és Királyfalván dokumentált, feljegyezi, hogy a szájhagyomány ismertetett olyan csűröket is, melyek lábai és sasfái

991 Terepkutatás: 2007.

992 Terepkutatás: 2007.

993 Terepkutatás: 2007.

994 Terepkutatás: 2007.

995 Dr. Kós 1989. 153–155.

989 Jankó 1893. 94.

990 Jankó 1893. 108.

kétistállós csűrök is, ilyenkor az egyik pajtát a szarvasmarha, a másikat a juhok számára alakították ki. A lovakat a XX. század végétől már a szarvasmarha-istállóban tartották. A pajták méretüktől függően *egy-* vagy *kétfarosak*, azaz az állatokat egy vagy két sorba kötötték be. Napjainkban az állattállomány csökkenése következtében gyakori, hogy egy pajtán belül részeket rekesztenek le a különböző állatok számára, ilyenkor egy fedél alatt élhet a szarvasmarha, ló, juh, malac is.

Az udvarhelyszéki csűrök¹⁰⁰¹ leggyakrabban négyosztatúak, azaz az egyik pajta vagy az odor mellé még egy alacsonyabb födémmel kialakított kocsiszín, árnyékalja is épül. Ez a sajátosság szinte teljes Udvarhelyszéket jellemzi. Ritkábban öt- vagy akár hatosztatú, ún. kettős csűröket is találunk, ezek általában akkor épülnek, amikor két család (testvérek) használja az udvart. Az ilyen méretes épületek általában szimmetrikusak, két csűrkapuval és két csűrközével rendelkeznek, melyek vagy közvetlenül egymás mellett, vagy egy pajtával elválasztva épültek.¹⁰⁰²

Jellegzetes megoldás, hogy a csűrajtón kívüli részen, a kert felé a tetősíkot meghosszabbítják, így akár két-három méternyi fedett teret nyernek, melyet szintén takarmány (*sarjú* vagy *polyva*) tárolására használnak, esetleg itt is ólakat alakítanak ki. Az udvar felőli oldalon az istállók födémgerendáit mintegy méternyire kieresztik, fölötte szintén meghosszabbítják a tetőt. A vízszintes gerendákat és a tetőt rendszerint kis magasságú, függőleges, ritkábban kifelé boruló, ferde deszkaelemekkel kötik össze, így itt további szellős tárolótér áll rendelkezésre, elsősorban sarjú számára. A függőleges deszkaelemeket a tornácmellvédekhez vagy árnyékolókhoz hasonlóan gyakran díszítik: ide általában fűrészelt peremű deszkalapok vagy lécrács kerül, de elsősorban a szék északnyugati területein és a Sóvidéken volt szokás erre a célra gerendákból X alakú kötésekkel rácsos tartót ácsolni.

A pajták és a szín födémmagassága alacsonyabb, a csűrközé belmagassága a megrakott szénásszekérhez igazodva magasabb. Az épületet egységes magas fedélszerkezettel fedik. Az Udvarhelyszéken épült csűrök általában keskenyebbek és ebből fakadóan alacsonyabbak, mint Erdély más vidékein, tájegységein. Ezzel ellentétben a negyedik osztat, azaz a kocsiszín hozzáadásával arányaik a hosszúság javára változnak. A tető térfogatának hosszában és szélében történő növelésével ellensúlyozzák a kisebb magasság hátrányát.

Az alapok, lábazatok leginkább kőfalazatúak, a talpgerendák földre helyezése ritka. A régebbi csűrök java része keresztvéges boronafalú. A XIX. század végétől megjelentek a bárdolt gerendákból épített, fecskefarkas csapolással összeállított csűrök, majd egyre gyakrabban használták a zsilipes szerkezetet is. Ilyenkor a váz kitöltő anyaga egyaránt lehet rönkborona, bárdolt fagerenda vagy palló, de a boronafalas szerkezeteket itt más vidékekhez hasonlóan az új technikák nem szorítják ki.

Homoród mentén, Alsó-Háromszéken és szórványosan Csíkban kőfalazatú csűröket is építettek. Általában a külső falak épültek kőből, a belső válaszfalakat leginkább fából ácsolták. Készültek magas, háromszögű, kő oromfalú csűrök (Abásfalva, Homoródszentpál) is, de előfordult, hogy a csűr harántfalát összeépítették a vaskos kőkerítéssel. Kiskalambfalván a kőfalazatú csűrök harántfalaira gyakran téglá oromfalakat emeltek. (Téglából könnyebben falaztak kisebb falvastagságú, tehát kisebb súlyú oromfalat.) Máréfalván, Városfalván és máshol csak az istálló falait építették esetenként kőből. Szórványosan Székelykeresztúr környékén, Bardóc fiúszéken, Felsőrákoson és Nagybaconban a XIX. század második felétől a boronacsűrök mellett, a módosabb gazdák telkein feltűntek a téglából falazottak is. Ezek csűrbejárata szegmensív záródású. A XX. század első felében a szék területén már többfelé is épültek téglacsűrök.

Az istállót általában a jobb hőtartás érdekében tapasztották és meszelték. Tapasztás hiányában a gerendaközoeket agyaggal gondosan betömték. A szérű vagy csűrközé döngölt agyag, a pajtákat és az istállót általában hídlással (vastag pallókkal) borították. Az istállók födéme erős, vaskos gerendákkal kialakított deszka- vagy pallófödém, mely képes a fölötte felhalmozott nagy mennyiségű takarmányt megtartani. A módos téglacsűrök pajtaiban még a födémeket is poroszsüveg-szerkezettel, téglából rakták (Felsőrákos). A csűrközé fölötti födém általában gyengébb, előfordult, hogy a gerendákra csak néhány deszkát helyeztek, szegezés nélkül.¹⁰⁰³ A csűrök tetőszerkezete a házaknál leírt időbeni fejlődést mutatja, természetesen az épület rangjából következő időeltolódással. Archiv felvételek, leírások taposott szalmafedeles magas tetőről is tudósítanak. Zsindellyel fedett, szintén magas kontyolt vagy csonkakontyos csűrfedeleket elvélve még találni, ám a legtöbb udvarhelyszéki csűr oromfalas nyeregtetős vagy kontyolt, cseréppel fedett épület.

A csűrök homlokzatának jelentős felületét foglalja el a nagyméretű csűrajtó, melynek sajátos kialakítása, díszítése Udvarhelyszék északkeleti területeinél a helyi építészet karakterisztikus eleme. A régi csűröknél általában a teljes nyílást egyszárnyú ajtóval zárták. Ezeknek váza – akárcsak a kötött kapuk esetében – a vaskosabb *sarokfából* és vékonyabb *ütközőfából* állt, melyet három beljük csapolt *heveder* fogott össze. A sarokfa széles keményfa kapusarkára nem ritkán virágos mintákat faragtak (Székelyszentmihály, Malomfalva, Csehétfalva, Siklód, Firtosváralja, Siménfalva és máshol). Általában a hevederek közti részt szokták ívesen (félhold formára) megfaragni, majd az ív középtengelyében alakítják ki a virágos, leginkább tulipános mintát. A hevederek között általában két nagyobb ívet faragnak, ezek a kisebb sarokfán laposabbak, a szélesebbeken jobban közelítenek a körívhez. Arra is van példa, hogy kettő helyett négy vagy

1001 Lásd bővebben: Furu 2011a. 83–88.

1002 Furu 2011a. 77–88.

1003 A széna fel- és lerakásánál ezeket a deszkákat igény szerint elmozdították, megkönnyítve a munka menetét.

hat kisebb félkörös karéjt faragnak.¹⁰⁰⁴ Sóvidékről néhány függőleges kialakítású, az utcakapuk faragására emlékeztető indás, virágos díszítésű minta is ismert.¹⁰⁰⁵ Az ajtó általában egyszerű keményfa vázra szerelt függőleges fenyődeszkából áll, melyeknek hézagjaira – a tornácok és oromfalak mintájára – lécek kerülhetnek (Abásfalva, Homoródkeményfalva).

Sajátos kiképzésűek az ívesen kialakított csúrajtók, melyek lapját a vízszintes hevedereken kívül egymás felé fordított ferde merevítők és egy középső csüngő, virágos rátét is díszíti. Ilyenkor általában a csúrajtó nyílása is íves, ezt a csűr oldalfalait képező boronák egyre hosszabb konzolos kieresztésével érik el.

Orbai- és Kézdiszéken, Csík legtöbb falujában és Kászonban a csűrök kizárólag boronaszerkezettel épülnek, és csonkakontyos, vízvetős zsindely- vagy cseréptetővel fedik őket. Két vagy hárommenetes, magas, széles épületek. Itt is általában az odoros változat gyakori.¹⁰⁰⁶ Kászonban, Sepsiszek déli falvaiban és az Olt völgyében a boronafalú csűrök mellett elterjedtek a kőből vagy téglából épített, vakolt, háromszögű oromfalakkal ellátott, nyeregvetős, cseréppel fedett építmények is. A sepsiszeki csűrök hosszabbak az orbaiszékieknél. Vakolt oromfalakon gyakran találunk építést jelző feliratot, iniciálét.

A Hétszék területén, Kis-Küküllő vidékén, Homoródmén és Erdővidéken tűnnek fel az olyan nagyméretű torkos csűrök, melyeknek kapuját a házak portikusára emlékeztető kieresztésre szerelik, e fölé pedig háromszögű, oromfalas nyeregvetőt építenek. Ezt a Szászföldön jóval elterjedtebb megoldást a kert felőli homlokzatokon is alkalmazzák, olyankor, amikor a tetősíkot jelentősen meghosszabbítják, a magas csűrkaput viszont az így létrejött alacsony homlokzat síkjába helyezik, előnyösen növelve ezzel a cséplőszerű területét.

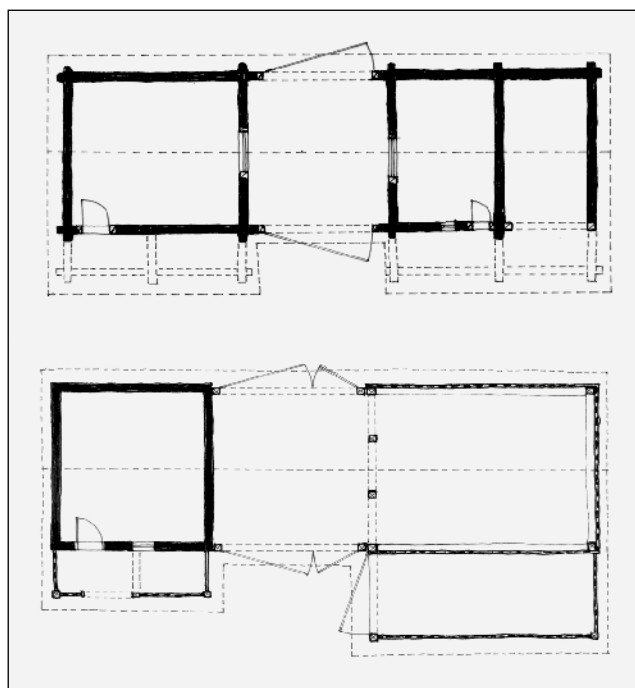
A csűr pajtáján, istállóján általában kisméretű ablakokat találunk. Ajtói lehetnek ácsokra szerelt egyszerű, leveles, betétes deszkaajtók. Az ajtók előtt, főleg a XIX. századi csűröknél, gyakran állt egy második leveles ajtó, mely a pajta szellőzését elősegítette, ám a jószág ki-be járását megakadályozta. Az ilyen ajtókat díszítették, a deszkák széleit mintásra fűrészelték, akár csak a hasonló célból a házak pinceajtói elé szerelt leveles nyílászárnyakat is. Ma már erre a célra leginkább egyszerű lécajtó szolgál. Néha az ablakkereteket is virágosan fűrészelték, és előfordult, hogy a nyílást lécráccsal zárták le. Sajátos nyílásai a csűrnek a takarmánynak a pajtába való beadására szolgáló ácsotos, kisméretű ajtók, lappancsok.

Szabályosabb telekszerkezetek mellett, keresztcsűrös udvarrendezés esetén a csűröket gyakran egyvonalba, egymás meghosszabbításába építették, ezt csűrsoroknak nevezzük. Az ilyen csűrsorok sok faluban megfigyelhetők.

Udvarhelyszék teljes területén gyakori, hogy a csűrök-höz, ezekre merőlegesen, két-négy méter széles, magas

376. Szekérszínes, istállós csűr az udvarhelyszéki Csehétfalván (Szabó Sámuel, 1999)

377. Abásfalvi és miklósfalvi csűr alaprajza, Udvarhelyszék (F. Oláh Xénia rajza)

378. Felsőcernátoni odoros csűr, Kézdiszék (2009)

1004 Viski Károly Siklódról tíz különböző mintát gyűjtött. (Viski 1911. 125.)

1005 Bíró 1992. 59–81.

1006 Dr. Kós 1989. 222–225.

nyeregvetős takarmánytárolók csatlakoznak. Szerkezetük szellős, oszlopokból, gerendákból készült állásokból áll, melyeket függőleges deszkával borítanak. A mezőgazdaság államosítása előtt ezekben főleg kalászos gabonát raktároztak, a XX. század második felétől szénával töltik meg őket. Épülhetnek a csűr mögé, a kert irányába, de megtaláljuk őket a belső, udvar felőli oldalon is.

Sóvidéken, Nyárádmentén terjedtek el az olyan boronás vagy zsilipes szerkezetű csűrök, ahol az alacsonyabb pajta és a kontyolt tető koszorúgerendája között keresztkötésekkel megerősített – rácsos tartóhoz hasonló – függőleges falrészt alakítottak ki. Az ilyen látványos faszerkezetek a takarmánytároló rész szellőzését is sokban elősegítették. Nyárádmentén ferde merevítéses, faszerkezetes, téglakitöltéses csűrök is épültek. Gyakori, hogy a pajták fölötti szintet jó méterrel szélesebbre építették, azaz az udvar felé konzolszerűen kieresztették a földemgerendákat. A földemgerendák és a tető kötőgerendái közötti kötést függőleges, nem ritkán faragással vagy esztergálással cifrázott oszlopokkal oldották meg, a közöket hagyhatták szabadon, vagy akár deszkákkal, pallókkal zárhatták. Előfordulnak (Eheden és Bedében) portikuszerű toldással ellátott, torkos csűrök is, melyek oromfalát a tornácormfalakhoz hasonlóan gazdagon díszítették.¹⁰⁰⁷

A szászföldi csűrök méretükben jelzik a szász falvak gazdasági erejét. Hatalmas térfogatuk arányos az egyes gazdaságokban tenyésztett állatok számával, és így a szükséges takarmány mennyiségével. Általában háromszatúak, a két szélén álló pajták között található a cséplő csűrköze. A XVIII. században nagy részük még vázszerkezettel, esetleg boronából épült, ám fokozatosan teret hódítottak a falazott, elsősorban kő-, majd a XIX. századtól a téglaszerkezetek is. A XVIII. században a még sokfelé szalmával fedett tetők helyét hamarosan átvette a házaknál is használatos kerámiacserép. Az így kevésbé tűzveszélyessé váló épületekből már sokfelé alakítottak csűrsorokat, melyek a belső udvarok körül folyamatos épületfalként veszik körül az egyes települések belső magját.

A déli szász falvak egész sorában átalakult az udvarhasználat rendszere a XIX. században működő mezőgazdasági népfőiskolák hatására.¹⁰⁰⁸ Az ekkor véglegesült udvarhasználat eredményeként a házak mögött egész sor melléképület jelent meg, ezekbe sorolták be a pajták és ólakat. A telkeket keresztben lezáró, tekintélyes méretű csűrök belső része nem egyszer teljesen osztatlan, és kizárólag a cséplést és szalmas takarmány raktározását szolgálta.

Kalotaszegen az alapok, lábazatok leginkább kőfalazatúak, a talpgerendák földre helyezése ritka.¹⁰⁰⁹ A korai csűrök keresztvéges rönkborona szerkezetűek, de ismertek vázszerkezetes pallókitöltésű építmények is. A szerűt itt *csűrnek* hívják, hozzá csatlakozik egy

oldalról a *pajta*, másik oldalról a tárolásra használt *sátor*. A tulajdonképpeni csűr, azaz a cséplőrész tartószerkezete a járomágasokból és járomgerendákból sarokkötéssel merevített keret, melyből a csűr méretétől függően három-négy párat helyeztek el.¹⁰¹⁰

A XIX. század második felétől megjelentek a bárdolt gerendákból épített, fecskefarkas csapolással összeállított csűrök. A legelterjedtebbek a századfordulón megjelenő zsilipes szerkezetűek, ahol a vázszerkezet kitöltő anyaga egyaránt lehet rönkborona, bárdolt fagerenda vagy palló. Az istállót általában tapasztják és meszelik, ám főleg Felszeg román falvaiban gyakori a tapasztás nélküli meszelés. A jobb hőtartás érdekében a gerendaközöket tapasztás hiányában is gondosan betömik agyaggal. A csűrnek a kapuk közti cséplő részét dőngölt földdel, a pajták és az istállót általában hídlással (vastag pallókkal) borítják. Az istállók erős, vaskos gerendákkal kialakított deszka- vagy pallófödeme képes a nagy mennyiségű takarmány súlyának megtartására. A szerű fölé általában gyengébb deszka-, dorong- vagy fonnott vesszőfödém kerül, de előfordul, hogy a gerendákra szegezés nélkül helyeznek néhány deszkát. Elsősorban a módos portákon vagy kőbányákhoz közeli falvakban épülhetnek kőből az istálló falai (Nádasmente, Alszeg). Gyakori, hogy az istálló s a pajták földemgerendáit konzolszerűen mintegy 40-60 cm-re kieresztik, ezáltal a szénatároló tetőtér térfogata megnövekszik, a konzol alatt pedig szárazon tárolható a tűzifa. Több faluban találunk még magas, taposott szalmafedeles (Magyarókerke, Incel, Bökény, Középföld, Marótlaka) vagy zsindelel fedett, szintén magastetős kontyolt és csonkakontyos csűr (Bocs, Damos, Jákótelke, Magyargyerőmonostor, Bedecs, Magyarvalkó). A legtöbb kalotaszegi csűr azonban oromfalas, nyeregvetős épület. A nagy fesztáv miatt sok a székes tetőszerkezet. Az oromfalas, vízvetős tetőformák elsősorban az Alszeget és Nádasmentén gyakoriak.

A nagyméretű csűrajtó általában valamilyen vázra szerelt függőleges deszkákból áll, melyeknek hézagjaira – a tornácok és oromfalak mintájára – lécek kerülhetnek. Amennyiben a kapu nem zárja le teljes magasságában a nyílást, fölé lécrácsos vagy akár fűrészelt mintájú deszkadíszítés kerülhet (Gyerővásárhely). Érdekes homlokzati hatással bír az olyan kiképzésű csűr, ahol a kapu a tulajdonképpeni fal síkja előtt – mintegy 50-60 cm távolságra ettől –, esetleg a szénatároló konzoljaival egy síkban nyer elhelyezést. Ebben az esetben a keletkező oldalirányú rést függőleges deszkákkal zárják el, melyen keskeny ajtót nyithatnak. Ezen jár ki-be a gazda, amennyiben nem akarja a szekér számára a nagykaput kinyitni. Külön gyalogkapu kialakítása a nagykapu ajtólapjaiban is

1007 Terepkutatás: 2011–2013.

1008 Dorner 1910. 200–207.

1009 Lásd bővebben: Furu 2007. 52–56.

1010 A szakterminológia a pajta nélküli, vázszerkezetes csűröket nevezi jármos csűröknek, Gönyey Sándor a fent leírt szerkezeteket is jármos csűrökként emlegeti. Felvetése a helyi terminológia szempontrendszere szerint jogos, a jármos csűr ebben a megvilágításban olyan csűr jelent, melynek központi részét keretkből álló vázszerkezet alkotja, függetlenül attól, hogy melléje csatlakozik-e pajta. (Gönyey 1957. 504–511.)

lehetséges. A csűr pajtáján, istállóján általában kisméretű ablakokat találunk. Az ajtók lehetnek ácsokra szerelt egyszerű vagy leveles, betétes deszkaajtók. Jellemző nyílások a takarmánynak a pajtába való beadására szolgáló ácsotos kisméretű ajtók, lappancsok, valamint az ólakra szerelt etetővályúk lappancsai.

Méretüknel fogva különlegeseek a XX. század első felében épült nádasdaróci csűrök. E hatalmas építmények széles istállóiba négy sorban 20-22 marhát lehet bekötni, ennek megfelelően két ajtóval és három sor jásszollal rendelkeznek (Nádasdaróc 11., 53.). A csűr földje mögötti ólakban juhokat tartottak. Ismert az a megoldás, amikor a szérű istállóval szembeni oldalán, félig földbe mélyített kőfalú részben tartották a juhokat, ezzel is növelve a szénatárolásra alkalmas teret (Nádasdaróc 24.). Az épület szélességéből fakadóan a tető magassága is jelentős.

Torockón szintén a csűrök a legjelentősebb és ugyanakkor legnagyobb melléképületek, melyek szerkezetükben sokban hasonlítanak a kalotaszegi pajtás csűrökre.¹⁰¹¹ Alaprajzuk szintén két vagy három egységből áll, fő helyiségük a mindkét hosszú homlokzaton magas kapukkal lezárt cséplőrész vagy tulajdonképpeni csűr. Építésmód és méret szempontjából a csűrök nagyon változatosak, és általában egy épületen belül is több szerkezeti megoldást példáznak.

Archaikusabbnak tekinthető a ma már ritka boronás csűr. Általában a boronás kialakítás együtt jelentkezik a zsilipelt szerkezettel, ami megfelel a kisebb térosztású pajtás résznek. Ezek az épületek könnyen szétszedhetők, és az anyag felhasználható újabb változatok kialakítására. A legtöbb épületen jól látszik, hogy másodlagos beépítésű anyagot használtak fel. Az istállókat belülről vagy mindkét oldalról tapasztják és meszelik. A szarvasmarha-istálló lehet tapasztott, zsilipelt szerkezetű, de gyakoribbak a kőistállók, melyeket jellegzetes kis ablakokkal láttak el. A csűrben helyet kapó kamrák is javarészt kőből épültek, vakoltak és meszeltek. A XX. századra inkább a vakolatlan téglacsűrök jellemzők.

A csűrök fedélszéke javarészt nyereg formájú és cseréppel fedett. Oromfalai állóhézagos deszkaoromzatok – a csűr soros elrendezésnél nem ritka, hogy csak egyik épület oromfalát építik meg. Régi fényképeken látható, hogy a századfordulón a füstlyukas, zindellyel fedett nagy csűrök uralták a faluképet, ezekből nagyon kevés maradt fenn.

A nagyobb fesztáv miatt a csűrök tetőszerkezete általában székes, gyakran derék- és tarajszelemenes felépítésű. A csűrök szépségét a faszervezet pontos megmunkálása adja. A födémgerendákat és ezeknek a homlokzatban konzol formájában megjelenő végét gyakran faragással díszítették. A legszebb szerkezetek az olyan csűröket díszítik, melyeknek a szekérbehajtó fölötti része könyökmerevítő, ferdeszékes (egyenlőszárú trapéz) keresztmetszetű. A csűrkaputól számított második vagy

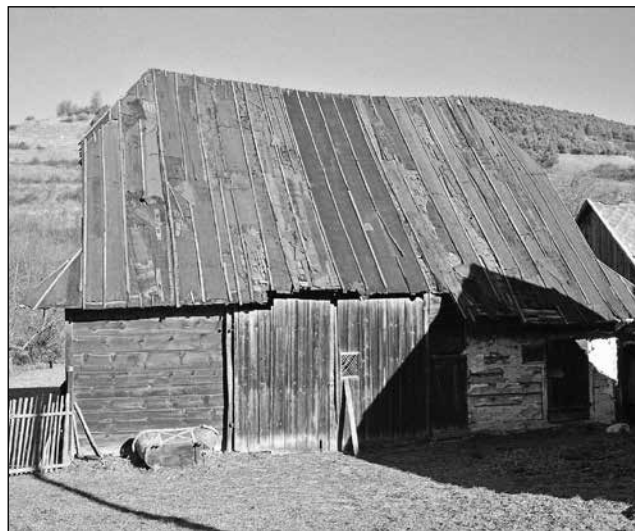
379. Díszített csűrkapu az udvarhelyszéki Firtosváraán (Szabó S. 1999)

380. Felsőcsernátoni csűr odra, Kézdiszék (2009)

381. Istállós csűr a sóvidéki Kibédén (2011)

382. Istállós csűr a kalotaszegi Magyarvalkón (1999)

1011 Furu 2002. 394–396.

harmadik földemgerendába szokták a csűr építőjének nevét és építési évszámát bevézni.

Aranyosszék pajtás csűrjei felépítésükben különböznek a Torockón, Kalotaszegen, a Mócvidéken álló hasonló épületeitől. Ezen a területen a Székelyföldre jellemző erős változat terjedt el. A csűrköze egyik felén állt a pajta, másik oldalán pedig elnyújtott, bedeszkázott tárolóteret alakítottak ki. Nagyobb gazdaságoknál ennél fogva meglehetősen hosszú épületek jönnek létre, ezért nem ritkán nem egy, hanem két nagyméretű kaput helyeznek el az épület takarmánytároló részére.¹⁰¹²

A pajta, istálló épülhet ácsolt boronából vagy zsilipes szerkezettel, esetleg kőből. Még a házfalazatoknál sövénykitöltést alkalmazó vidékeken is általános, hogy a tekintélyes méretű csűrök istállóját fából készítik. A sövénykitöltésű, vázszerkezetes istálló ma már ritka, leginkább a térség román falvaiban vagy szegényebb családok telkein maradtak fenn ilyenek (Székelyhidas, Dombró, Aranyosmohács, de találunk ilyeneket Harasztoson, Alsó- és Felsőszentmihályon, Sinfalván, Mészkon). Szórványosan szinte minden faluban megjelennek kőistállók is, ezeket általában vakolják és meszelik. A sárral tapasztott, sövényfalú istállók szegényebb portákon meszeletlenek, módosabb vidékeken ezeket is fehérre meszelik.

Az istállók földemét alacsonyra helyezték, fölötté kívülről függőleges deszkázattal borított szénatárolót hoztak létre. A csűr takarmánytárolós csarnok része módosabb falvakban függőleges deszkákkal borított, székes vázszerkezet. A XX. század első évtizedeiben épült csűröket már igényesen díszítik. A nagyméretű kapu felső záróvonalát barokkos vonalvezetésű, íves záródással alakítják ki. Az íves záróvonal mintázata koronként és falvanként változhat. Hullámvonalas profilozású párkányzatokat helyeznek el az ereszt vagy a pajta földemszintjén. Deszka oromfalaikra csillag alakú szellőzőnyílásokat nyitnak, de megjelenhet keretbe helyezett iniciálé vagy évszám is. Egyik-másik csúrt már szinte a házakhoz hasonló gazdag díszítéssel látnak el.

A XX. század első évtizedeiben szórványosan megjelennek a szokásostól eltérő csűrök is. A torkos pajtákra emlékeztető, akár L vagy T alaprajzú épületek általában úgy jönnek létre, hogy az (egyik) csűrajtó feletti rész tetőszerkezetét oromfalasra képezik ki, esetleg kereszt irányban meghosszabbítják (Mészko, Sinfalva, Alsó- és Felsőszentmihály, Felvinc). Polgári igényességre utal az olyan téglai istállószerűvel rendelkező csűr, melynek utcára néző, vakolt homlokzatán vakablakos tagolást alakítottak ki (Alsó- és Felsőszentmihály, Sinfalva).

Szintén a XX. század első évtizedeiben, Aranyoszáken már téglából is építenek csűröket, leggyakrabban vegyesen használják a tégl- és faszervezeteket. A tégl elsődleges felhasználása az istálló falainak kialakítására vonatkozik, ám főleg a fában szegényebb, esetleg gyorsabban polgárosodó vidékeken jelennek meg az olyan csűrök, melyeknél a takarmánytároló csarnok falai is

látható, vakolatlan téglából készülnek. A hosszú és magas falakat kétféle pillérekkel merevítik, melyeket a nyílások, ajtók és ablakok elhelyezésétől függően nem feltétlenül egyenlő távolságokra, de szabályosan helyeznek el. A tároló egyes részeit függőleges deszkázattal is ellátják. A mélységben változó téglafelületek, a téglaszellőzőnyílások, a faajtók, a szegmensíves záródású ablakok, valamint a nagyméretű deszkás felületek ezen impozáns épületeknek monumentális hatást kölcsönöznek. Az ilyen csűrökben, általában a pajtával ellentétes harántfalra, belülről helyezik el a csűr szélességével azonos kukoricakast.

A korai csűröket zsúpolt szalmatetővel fedték,¹⁰¹³ a XIX. század végétől, Torda és Aranyosgyéres iparosodásának eredményeként, hamar elterjed a cserép, ami a XX. századtól az egyetlen használt héjazat. A kezdetben kontyolt, majd csonkakontyolt csűröket a XX. század második felétől a kis kontyolású, majd nyeregvető tetőszerkezetek követték.

Főleg Aranyosszék déli, ma már túlnyomórészt román lakosságú falvaiban maradtak fenn az olyan pajtás csűrök, ahol a pajta melletti tárolórésznek kitöltés nélküli favázis szerkezete van (Székelyhidas, Kercsed, Csegez, Bágyon). Szintén ezen a vidéken tapasztaltuk, hogy a csűrök oromfala gyakran nyitott vagy látványos sövényfonású lezárást kap. A tapasztás nélküli sövényfalat gyakran használták Aranyoszáken a csűrök takarmánytároló részének lezárására is (Csegez).

A mezősegi pajtás csűrök érdekessége, hogy gyakran megtartották a cséplőcsűrök szerkezeti felépítését, azzal a különbséggel, hogy aszimmetrikusan a csűr egyik oldalára egy pajtát állítottak, nem ritkán a kontyolt nád- vagy szalmafedél az épületre a csűr hosszanti tengelye szerint került rá. A jármű csűrök eme jellemzői viszont fokozatosan kiszorultak, és megjelentek a más tájegységeken is megszokott keresztmetszetű csűrök, ahol a tulajdonképpeni csűrköze egy vagy két oldalán állnak a pajták, ám a tető a szerű tengelyére merőlegesen épül.

Szintén mezősegi jellegzetesség az olyan keresztmetszetű csűr, melynek favázis szerkezetét deszkákkal vagy pallókkal töltik ki. Ezen épületeknek meghatározó elemei a látványos keresztmetszetű kötések.

A Borsa menti Kidében a magas tetőszerkezetű csarnokcsűrök mellett pajtás csűrök is készültek. A fa és a sövény használata mellett elterjedt volt a kőfalazat. A csarnokcsűrök külső fala is készülhetett a vidékre jellemző kőfalakkal.¹⁰¹⁴ A XX. század második felét megért pajtás csűrök nagy része szintén kőből készült. A pajta egy vagy akár két bejárata a csűrnek a kapu felé néző, rövid oldalán volt.¹⁰¹⁵

A Mezőség északnyugati területein rakott és kőfalú csűrök épültek. Az alacsonyabb földemű pajták fölött itt is takarmánytároló tereket alakítottak ki. Ezek szellőzését

1013 Téglás István fényképhagyatéka, 1909.

1014 Vargha 1997. 122–125., 136–139., 195. képek.

1015 Terepkutatás: 1999–2012.

1012 Terepkutatás: 2009.

úgy oldották meg, hogy a falakat csak a sarkoknál építették a szérű által megkívánt magasságig, közöttük – a tető alatt és a pajta födéme fölött – nagyméretű, téglalap alakú nyílások maradtak. A XX. században ezt a falrészt cifrázták az egymás mellé helyezett 2-5 íves nyílással.

A Mócvidéken épült pajtás csűrök kisebb léptékűek, leginkább az állatok és szerszámok tárolását szolgálták, mint a cséplést vagy a szálas takarmány tárolását. Szénásszekér beállítását lehetővé tevő nagykapuval nem rendelkeztek, a kis ajtó mögött általában nem túl kiterjedt tárolótér volt. A pajta külső bejárata a csűr rövid oldalának közepén volt. Mócvidéken és a Déli-Kárpátok magashegyi román falvaiban egyaránt előfordultak igényesen kialakított, a hatszög két vagy három oldalával záródó, ún. poligonális csűrök. Szinte kizárólag kőalapra helyezett keresztvéges rönkboronából készülnek, melyek fölé magas taposott szalmás (szénás vagy fenyőgallyas) tető tornyosul. A Déli-Kárpátok lejtőin és szórványosan a Mócvidéken is fennmaradtak szalmával fedett, hosszszanti elrendezésű csarnokcsűrök is, ezek közül szintén dokumentáltak hatszög alaprajzúakat.¹⁰¹⁶

*

Az udvaron látható melléképületek típusait elsősorban a vidékre jellemző mezőgazdasági termelés és a tulajdonos társadalmi hovatartozása, valamint ezen belül anyagi helyzete befolyásolta.

A telken levő sütőház, nyári konyha, kisház Erdély különböző területein változó időben jelenik meg. Elsődleges feladata a ház tehermentesítése a kemence kellemetlen hatásaitól, azaz a füsttől vagy nyáron a nagy hőtől. Nem utolsósorban ezáltal felszabadul a ház belsejében egy meglehetősen nagy tér, melynek kihasználása immár a polgári életmódbeli hatások érvényesülésével összhangban történik. Érthető, hogy ebben a folyamatban is a szászság járt elől, ahol a XVIII. században már nagyobb méretű és akár második házként értelmezhető, városias sütőházak épültek. Korai emlékei vannak a sütőházaknak Székelyföldön is, ahol a XVII–XVIII. századi források már tudósítanak meglétükről, ám mind a leírások, mind a XIX. század végén keletkezett építmények szerényebb méretekről, kisebb funkcionális változatosságról árulkodnak. A Küküllők vidékén, Erdélyi-Hegyalján a sütőházak széles körű elterjedése későbbre, főleg a szegényebb román lakosság körében csak a XIX. század végére, XX. század elejére tehető. Kalotaszegen szintén csak a XIX. század végén építenek sütőházakban is kemencét, miközben a nagyméretű cserepes füstfogós kemencék a lakószobában maradnak. A Mezőségen és a Mezőségtől északra fekvő területeken is csak részben, a XX. század elején épül nyári konyha vagy sütőház.

383. Négysoros istállós csűr a kalotaszegi Nádasdarócon (1999)

384. Íves szellőzőnyílásos csűr a mezőségi Bálványosváraalján (1999)

385., 386. Mócvidéki poligonális és istállós csűr (Adrian Munteanu 2015, 2007)

1016 Stahl–Petrescu 1966. 123–124.; Cristache–Panait 1993. 79., 114., 117.; Dunăre 1974.

Mindezzel párhuzamosan a teljes Székelyföldön, majd Küküllő mentén és Kalotaszegen is elkezdődik a gabonás, a szín, árnyékalja, disznóólak sütőház mellé történő besorolása. Az így létrejövő közepes méretű, keskenyebb, alacsonyabb, de viszonylag hosszú melléképület ezen vidékek jellegzetes gazdasági építményévé vált.

Nagyobb különbségeket találunk a gabona- és takarmánytároló épületekben, ezek már területileg is változatos képet nyújtanak. A gabona külön épületben való tárolása Közép-Erdély kiterjedt vidékeire jellemző. Megtaláljuk Aranyosszéken, az Erdélyi Mezőségen, az ettől északra fekvő szamosi és kelet-szilágysági sávban, a Maros völgyében, a Kis-Küküllő vidékén és szórványosan Székelyföldön is. Kalotaszegen csupán szórványosan jelenléte figyelhető meg. A gabonát más helyiségeket is tartalmazó épületekben tárolták általában Kalotaszegen, Torockón, a Székelyföldön és a szász székeken, s nem volt szükség külön álló gabonátárolóra a magashegyi román falvakban sem, ahol a gabona nem termett meg. A fent leírt tájakon a XIX. századtól már általánosnak tekinthető a homloktornácos, hombárokkel felszerelt gabonás típusa, mely véleményünk szerint az udvarházak gazdasági udvarainak mintaadó hatására terjedt el a falvak építészetében. Nem tartjuk véletlennek, hogy pontosan Közép-Erdély ezen vidékein emlegetik gyakran a homloktornácos gabonást az udvarházak leltáraiban is. A fonott, majd a XIX. század második felétől akár léces kukoricakas a közép-erdélyi dombok és hegyi medencék kukoricatermelő vidékein mindenhol megtalálható.

A táji tagolódás szempontjából a csűrnek nevezett, cséplésre és takarmánytárolásra használt épület változatai alkalmasabbak bővebb elemzésre.

A déli szászság falvaiban mindenhol nagyméretű, széles és magas, boronából, majd akár kőből és téglából épített istállós vagy istálló nélküli csűröket találunk. Ez utóbbiak külső megjelenése az előbbiekhöz sokban hasonlít, de belül osztás nélküliek, így a csűr melletti jobb és bal oldali csűrfiában takarmányt tároltak. A téglaserkezeteket némelykor belülről ácsolt faszerkezettel erősítették. Ugyanitt találjuk a portikusszal kialakított *torkos* változatokat, ezek szórványosan Homoród mentén és a Küküllők mentén is előfordulnak. Beszterce vidékén a széles és hosszú, nagy fedél alatt szinte minden funkciójú gazdasági épület helyet kapott, a pajta vagy pajták, színek, gabonások, ólak, a tető alatt pedig szénát tároltak.

A székely székeken szintén általános a csűrök használata. Leggyakrabban boronából épültek, de Homoród mentén, Erdővidéken és Alsó-Háromszéken kőből, illetve téglából is készültek csűrök. Udvarhelyszék egyes vidékein a boronaszerkezeteken belül előfordulnak kőből vagy téglából épített pajták. Székelyföld keleti sávjában terjedtek el az egy- vagy kétodoros változatok, ám szórványosan itt is, valamint a nyugatibb székeken általánosan pajtákat, istállókat magába foglaló épületeket találunk. Helyi jelenség, elsősorban Udvarhelyszéken, a négyemenetes, szint is tartalmazó, hosszabb és keskenyebb csűr, míg Csíkban a rövidebb, magasabb változatokat

kedvelték. Északnyugat-Udvarhelyszékre jellemzőek a díszített csűrkapuk. Sóvidéken, Nyárádmentén rácsos vagy oszlopos szellőzővel kialakított csűrök épültek.

A közép-erdélyi területre, Kis-Küküllő vidékére, az Erdélyi Mezőségre és a Mezőségtől északra fekvő Szamos menti területekre, valamint Aranyosszékre jellemző a kizárólagosan cséplésre használt csarnokcsűrök jelenléte. (Megjegyezzük, hogy ez szinte pontosan megfelel a homloktornácos gabonás elterjedési területének.) A csarnokcsűrök mellett mindenhol pajtás csűröket is találunk. Aranyosszéken és Kis-Küküllő mentén hosszú odoros változatok tűntek föl, Mezőségen kisebb, sajátos arányú, hosszanti és keresztben elhelyezett tetős építményeket egyaránt láthatunk.

A Kalotaszegtől és Mezőségtől északra fekvő sávban szintén mélyebb csűröket építettek, azaz a csűrköze, akár csak a csarnokcsűröknél, hosszabb, és mellette egyik oldalon található egy vagy két helyiség: az istálló és esetleg egy szín, műhely vagy tároló. Tekintettel arra, hogy ezek az épületek mélységükben hosszabbak, a szarvazat és a tetőgerinc iránya is ehhez igazodik, tehát a csűrök ormfala a csűrkapu felett van. Ugyanitt előfordulnak olyan pajtás csűrök, melyekben akár tornácos nyári ház is helyet kap, de a tornácos, kifutós pajták sem ritkák.

A torockói és kalotaszegi változatok sokban hasonlítanak a szászföldi, székelyföldi pajtás csűrökre. Ezeken a területeken a csűr mellett egyik oldalon mindig ott az istálló, a másik oldalon második pajta, tárolótér, ólak, vagy Torockón akár kamrák, gabonások egyaránt helyet kaphatnak.

Nem építettek tulajdonképpen csűr a magashegyi pásztorkodással foglalkozó román lakosság falvaiban, ahol cséplésre nem volt szükség. Az itteni pajták mellé szerszámok és napi takarmány tárolására kisebb tároló, raktározóhelyiségek épültek. Elvértve a dél-erdélyi, hunyadi, kárpáti övezetben magasabb csarnokcsűrök is épültek. A szénát a tanyák vagy a szállások közelében boglyákban tárolták. (Megjegyezzük, hogy az úgyszintén szállásokkal rendelkező székely hegyi tanyák épületei között ott találjuk a széna tárolására alkalmas odoros csűr.)

Disznó- és majorságólak szinte minden vidéken előfordultak. Szintén általánosnak tekinthető a szarvasmarha-istálló, a pajta – természetesen ezek mérete a tulajdonos gazdaságának méretétől, anyagi helyzetétől függött. A táji változatosság legfeljebb az épület szerkezetében és anyaghasználatában nyilvánul meg, a funkció által meghatározott forma szinte a teljes területen azonos. Az ólak és különálló pajták ezért a táji tagolás szempontjai szerint nem tekinthetők meghatározó változónak.

TÉRELVÁLASZTÓK, KERÍTÉSEK, KAPUK

VIII.

Kerítések

A határ, a települések, a tágabban értelmezett telkek, a *sessio* és az udvar különböző részeit más-más módon használták. Jól elkülönültek a közösségi és magánhasználatban levő területek, a közlekedést szolgáló és a gazdálkodás különböző tevékenységeit kiszolgáló részek. Természetesen jelölni kellett a különböző tulajdonban levő földek közötti határt is, erre szolgált a határkő, a méta, a barázda vagy sánc, és természetesen a kerítések, melyeken az átjárást a kapuk biztosították.¹⁰¹⁷ A kerítések elsődleges funkciója a határ, a különböző tulajdonú vagy használatú terek közötti választóvonal megjelölése, másodsorban pedig a betolakodó állatok és kisebb mértékben az emberek szabad közlekedésének korlátozása volt.

Kerítéssel vették körül az udvart, és ezen belül a majorság kívül tartása érdekében a virágos- vagy vete-ményeskertet, kerítés védte a templomot és a temetőt, sőt gyakran az egész települést is valamilyen térelválasztóval, *gyepűvel* övezték, a bejárást ezen nyitott *falukapuk* biztosították.¹⁰¹⁸ Ott, ahol szilajon tartották a szarvasmarhát és a lovakat, kerítéssel vették körül a bevetett termőföldet is. Imreh István kutatásaiból tudjuk, hogy Gyergyóban falutörvények egész sora rendelkezett a közösségi tulajdonban levő kerítések folyamatos karbantartásáról.¹⁰¹⁹

A kerítések alapvető tulajdonsága jelentős hosszúságuk, ezért a lehető leghozzáférhetőbb, legolcsóbb anyagokból és technikákkal készültek. Ezt tükrözi az *Erdélyi Szótörténeti Tárból* összegyűjtött emlékananyag is, melynek kapcsán Péntek János a nyelvészeti vonatkozások összetettségére és változatosságára, a szavak mögött rejlő használatbeli különbségekre hívja fel a figyelmet.¹⁰²⁰ Mi a kerítések főbb szerkezeti és formai jellemzőire, anyagbeli változatosságára próbálunk rámutatni.

A XVI–XIX. századból származó történeti forrásokban a legáltalánosabbnak tűnik a sövénykerítés, melyet karók közé vesszőkből vagy tövisből fontak, és tetejét gyakran szalmával, ritkábban zsindelemmel védték. Általában oldalról kövekkel vagy sasokkal megtámasztották, és ritkábban tapasztották. 1573-ban Kolozsváron jegyezték fel egy majorról, azaz városon kívüli portáról, hogy égett a sövénykerítése: „*Fabian Zeoch Mate Zolgaia Azt vallia, hofi ... Nagi fwzt kezd fely menni az fely hag az kertre, es eleh megen rayta zinten az Darochi Zeowenyere hat otth egh az zeoweny*”. 1798-ban a Hunyad megyei Valyébrádon „*Az Krájnnyikális Fundus körüles körül tsak nem régiben erigáltt támaszas sövény tövissel bélésszázott, mind azon által szalma fedél*”. Az Alsó-Fehér megyei Springen 1811-ben „*A Ház oldalát kerétti körül Süvény*”,

1810-ben Dobokán: „*Kerít-se ezen Csűrös és majorkodtato helynek szalma fedelű vesszőből font, támaszos, még alkalmas állapotban lévő kert*”. A Kis-Küküllő megyei Csapón 1788-ban a sövénykerítésről azt is megtudjuk, hogy mezősegi formájú: „*A' Csűrös kertnek ... mezősegi formán Szalmával s Gazzal meg rakva jo kerítése vagyon*” – azt csak találgathatjuk, hogy a szalma és gaz használata tette az összeíró számára mezősegivé a kerítést, vagy a sövény fonásának módja, vagy netán az, hogy szegényesebb volt az átlagosnál. Szintén mezősegi kertről ír az összeíró 1814-ben a Kis-Küküllő vármegyei Forrón. „*ki vévén az veteményes Kertnek nap nyugotti részét az holis mezősegi sövényből épült Kert vagyon*”. 1805-ben az Alsó-Fehér megyei Csekerekéről azt is megtudjuk, hogy milyen egy *drága* kerítés: „*az Udvarház kerítése is drága kert volt, fele része lészás kertel sasfákba fonva be kerítve, fele része pedig fejül bé fűzeit sántzal és jo tövis kertel*” – minden bizonnyal a jó sasfák és a jó tövis, no meg kiásott sánc tette költségesebbé a fenti darabot. Mezőzáhon a sövény kertet 1705-ben tapasztották: „*a házak végihez ragasztott sövényből font tapasztos rövid kert*” – igaz, csak a házak környezetében és rövid szakaszon. A Kis-Küküllő megyei Kóródon 1732-ben viszont a „*lovász udvar körös körül, jó sendelj fedél alatt lévő njesett vesszővel kertelt tapasztas kertel van bé kerítve*”.¹⁰²¹

Fonott sövény vagy korábbi nevén *lészás* kerítésről szinte minden erdélyi területről (Kalotaszeg, Mezőség, Kolozs, Szolnok-Doboka, Aranyosszék, Alsó-Fehér, Hunyad, Háromszék, Csíkszék, Marosszék) rendelkezünk adatokkal, igaz, nagy részük udvarház-összeírásokból származik, de bőven akadnak adatok közösségi *falukertekről* is, sőt időnként az összeírók megjegyzik, hogy paraszatosan rakott kerítésről van szó.

A sövénykerítések készítéséhez sok fiatal fa esett áldozatul, ezért a XVIII. századtól hatósági szinten megpróbálták korlátozni ezek használatát. Ekkortól indul meg az „élő” kerítések telepítése, azaz a határvonalra gyorsan növvő fákat, elsősorban fűzfákat ültetnek. A kormányzat ilyen irányú határozatait azonban nem mindenhol tartották be, a vesszőkertek, sövénykertek használata megmaradt.¹⁰²²

Míg dombvidéken főleg karókat és sövényt, hegyvidéken a gyorsan növvő, zsenge fenyőtörzsekből készített rudakat is használtak, amiket földbe ástott oszlopokra vagy oszloppárokra erősítettek.

Ígényesebb helyeken már a XVIII. században lécekből, dorongokból, boronákból is készítettek kerítést, sőt megjelentek a deszkapalánkok is. 1761-ben az Alsó-Fehér megyei Springen jegyezték fel, hogy „*földben ástott, tsere Sasokhoz, fenyő fűrész rökönnyödt deszkából, vas szegekkel szegzett, hulladozott s meg rothadott égj rend 'sendely fedelű kert*” állt. Algyógyon 1850-ben „*Az udvar felől való kerten Lécz hibázik 95 szál*”. 1774-ben Kászónimpéren

1017 Szabó I. 1969. 9–44., 107–117.

1018 Szabó T. 1940b., 1940c.

1019 Imreh 1983. 224–230.

1020 Péntek 1997. 230.

1021 SzT VI. 466–488.

1022 Imreh 1983. 229.

„a Jóság rész szerént Borna, rész szerént pedig Léczes Kertben Vágjon véve”.¹⁰²³

A XIX. század végétől a sövénykerítések használata háttérbe szorult, megjelentek a jobb minőségű anyagok. A deszkát kerítések építésére szintén csak a XX. század elejétől, a jobb fűrészmalomok elterjedését követően kezdtek nagyobb mértékben használni. Téglából ritkán, csupán téglavetéssel foglalkozó közösségek falvaiban épült kerítésfal. Értékesebb anyagból csak a településen belül, a telkek utca felőli oldalán raktak kerítést.

A kőfalak használata legkorábban a templomok körül kezdődött, majd megjelent az udvarházak vagy a vagyonosabb gazdák telkei körül is, legalábbis ott, ahol a falu közelében kőfejtésre lehetőség adódott.

A kőépítkezésű vidéken, Homoród mentén és szórva-nyosan Udvarhelyszék más területein vaskos *kőkeretek*, kőfalak is épültek. Szászföldön, ahol az utcafrontokon a házak között általában falazott kapuk állnak, nem volt hely kőfalakat emelni, de ott, ahol erre szükség volt, megtették. Ezeknek koronáját néhány sor zsindellyel vagy cseréppel védték, külső felületüket általában vakolták és meszelték. Kőfalakkal övezték Szászföldön a templomot, temetőt, iskolát és ritkábban a magántelkeket is, de ez a gyakorlat a Székelyföldön és a vármegyei területeken is, a lehetőségek függvényében, megvolt.

Háromszék falvaiban elsősorban a kúriák körül emeltek kőfalakat, de feltűnnek nagyobb gazdaságok körül is. Magas kőfalak állnak a telkek körül a kézdíszéki Kézdiváron is.

Csíkban és Gyergyóban kevés kőkerítés épült, ennél több a sasokra akasztott deszka- vagy dorongkerítés. Ezen e területen a telkeken, udvarokon belül, illetve a falun kívül elhelyezett kerítések szerepe vizuálisan meghatározó, akárcsak a magashegyi szórt településeken, ahol a legelő állatoktól a termőföldet is kerítésekkel védték.

Az udvarhelyszéki porták szomszéd felőli térelválasztói egyszerűek, hornyolt sasokba illesztett vagy szegzett deszkák, lécek alkották. Fonott sövénykerítésekről már csak elvétve hallani, legtovább a Székely Partium vidékén maradtak fenn, ahol az utolsó fél évszázad során tűntek el. Az utcák felé, magasabb sasokra vízszintesen illesztett deszkákból, esetleg függőleges lécekből mindig igényesebb kerítés készül. A kerítés tetejét az esőtől, hótól gyakran befele lejtő, lapjára helyezett deszkával védték. A kerítéseket ritkán díszítették, a deszkák széleinek mintásra fűrészelése jelenkori divat, korábban legfeljebb a pontosan szerkesztett, váltakozó magasságú lécekből igyekeztek a módosabb udvarok előtt dekoratív hatást kelteni. Több faluban is megfigyelhető, hogy a XIX. század végétől a lécezett, magas, díszes törökbúzakast utcafrontra építették (Bögöz, Kobátfalva, Nagykede és máshol). A telkek belsejébe épített házak utca felé néző rövid homlokzata előtt alacsonyabb léckerítéssel vették körül a virágoskertet.¹⁰²⁴

388. Sövénykerítések a sepsiszéki Bodokon (Ismeretlen fényképész, az 1900-as évek eleje, SZNM)

389. Léckerítések Gyergyóalfaluban (2012)

390. Kerítések Borospatakon, Gyimes (2013)

1023 SzT VI. 482–483.

1024 Furu 2011a. 90.

391. Kerítések Kászónimpéren (2008)

Mezőségeen a telkek végeit árokkal és erre tövisből készített gáttal választották el, gypűnek nevezték. Az egyes telkek közötti közkert gyengén, karók közé font sövényből készült. Tudunk nád közkertek létezéséről is (Gyeke). Az ujjnyi vastag nádfalat két vízszintes vékony rúdra vagy vesszőre szorították, gúzsokkal. A kerítés vízszintes elemeit karók tartották. A telkek utcai és a szomszédos ház felőli részein sövénykerítés készült. Ennek öles karóit a végükön is kihegyezve verték a földbe, majd vesszővel befonták. Az utca felőli részét támaszokkal is ellátták. A sövénykerítés tetejét gazzal fedték. Gyekén az utcai sövénykerítést kívülről tapasztották, főleg a magyarok. Mezőségeen napraforgó-kerítések létéről is tudunk, igaz, ezek leginkább a kettős telkek belső elválasztójaként szolgáltak.¹⁰²⁵

Nem volt ritka, hogy a kerítés vonalába fákat, kőrisfát, akácát vagy szilvafát is ültettek, sőt ezeket is befonhatták sövénnnyel. Ezek természetes kútágasként is szolgálhattak. A sövénykerítéseket csupán a Mezőség gazdagabb falvaiban kezdte kiszorítani a XX. század első felében a máshol is ismert technikával készülő deszka- vagy léckerítés.

A sövénykerítések elterjedtek voltak a Szamos menti dombság és Borsa völgye szinte minden falvában. A kőbányájáról és kőműves mestereiről híres Kidében is csupán a XX. század derekán szorították ki a sövénykerítéseket a tekintélyes, kőből falazott *kőkeretek*. Ma már kőkeretjeli faluképet meghatározó szereppel bírnak, tetejükön fedél helyett gyakran növénytakaró található.

Torockón a hagyományos deszkakerítések illesztését, a kétszárnyú kapukhoz hasonlóan, függőleges lécezéssel borították, tetejüket fűrészelt záróelemmel díszítették. A telkek hosszú oldalaira gyakran megmunkálatlan mészkőtömbökből építettek kerítéseket, de szegényebb udvarokban vagy a kevésbé látható telekszéleken gyakran hulladékanyagokból rögtönöztek elválasztót.

392. Kőkerítés a Borsa menti Kidében (2007)

Jelenkori változtatások eredményeként elszaporodtak az idegenül ható fém-, beton- és hálókertések.¹⁰²⁶

Jankó János leírásából tudjuk, hogy a XIX. század végén az aranyosszéki telkeket fonott sövénykerítéssel, *lészás kerttel* vették körül, melynek tetejére a jobb tartósság érdekében szalmát, erre pedig esetenként földet raktak. A sövénykerítést nagyobb, hosszabb kőtömbökkel megtámaszthatták. Szintén Jankó számol be arról, hogy Bágyonban és Kercsedben már akkor a deszkakerítés volt „divatos”, és Csegezben *kőkereteket* használtak.¹⁰²⁷ Ma már a legtöbb faluban a kerítések anyaga fa vagy kő. Kőben gazdagabb vidékeken a telkeket széles, általában kevésbé megmunkált mészkőtömbökből rakott kőfalakkal kerítik (Mészkő, Várfalva, Aranyosrákos, Csegez, Kövend és máshol), de ennél jóval gyakoribb a vízszintes vagy függőleges rakású tömör vagy hézagos deszkakerítés, valamint a függőleges állású léckerítés.

Kalotaszegen kerítések építéséhez a kőben gazdag falvakban gyakran használtak faragott vagy hasított mészkőtömböket.¹⁰²⁸ Ezeket agyaggal rakták egymásra, a fal tetejére kerülhetett egy-két sor zsindely, de szokás volt a gallyakkal történő berakás is. A dombos terepviszonyok között nem ritkán szükséges támfalak is kőből épültek. Szintén gyakoriak a deszkakerítések, melyeknek egyszerűbb változata a függőleges sasokra hézagosan szegezett, vízszintes széldeszka. Igényesebb kialakítású a sasokba eresztett riglikre szegett, függőleges deszkakerítés, melynek felső végét rendszerint hegyesre faragták. E két kerítéstípust használták a szomszédos telkek közötti határvonalon, de láthatjuk őket az utca felől is. Utcavonalra általában valamilyen igényesebb kerítés került gyalult deszkából, hézagosan vagy egymás mellé rakva, de szintén gyakori a függőleges lécezés. Kalotaszegen kevésbé elterjedt az átláthatatlan tömör kerítés, mint Erdély más tájegységein. A függőleges fonású vesszőkerítés ritka,

1026 Furu 2010. 360–364.

1027 Jankó 1893. 93.

1028 Furu 2007. 58–59.

1025 Dr. Kós 1989. 80.

szegény portáknál vagy udvari térelválasztóként találkozzunk vele. A kerítéseket ritkán díszítették, kivételként megemlíthetünk egy felsőföldi példát, ahol a kötött kapu aprólékos faragása a kerítés deszkáin folytatódik. A népi építészet egyfajta utózengezésének is értelmezhetjük azt az alsóföldi portát, ahol a kerítés cifrázása érdekében az előre gyártott betonelemeket – a kapubálványhoz és az oromfali díszítéshez hasonlóan – faragott zsaluba öntötték.¹⁰²⁹

A kerítések jellegüknél fogva szinte a leggyorsabban cserélődő építészeti elemek. A földbe ástott oszlopok, karók néhány év alatt korhadni kezdenek, a leggyakrabban sárral rakott kőfalak szintén omlásnak indulnak, ezért gyakran cserélik őket, nem beszélve arról, hogy a mezőgazdaság gyökeres átalakulása miatt a telkeket körülvevő kerítéseken kívül, a település körül vagy a határban állított kerítések ma már nem is léteznek. Mindezekért kutatásuk nagy nehézségekbe ütközik.

Ugyanakkor arra a következtetésre jutunk, hogy az egyes kistájegységekben nagyon hasonló módon készültek a kerítések, mi több, hasonlóan változatos megoldások születtek. Legfeljebb földrajzi tényezők befolyásolták a rendelkezésre álló anyagok használatát, bár ennek ellenére nem alakultak ki kizárólagos megoldások, ahogy a kerítések díszítése sem vált a formai reprezentációs igények részévé. (Erre a jelenségre jó példa a jelen kutatás határain kívül eső Máramaros, ahol a vesszőből sajátosan font kerítések dekoratív és reprezentációs szerepe elvitathatatlan.) Bár vannak helyi sajátosságok, mégis a változatosság uralkodik. Látjuk, hogy míg a XVIII. században is szinte minden tájegységben a sövénykerítés volt a legelterjedtebb, a XIX. századtól kezdődően majdnem minden területen, még ha szóróványosan is, kőkerítések is készülnek, ahogy mindenhol ott találjuk a deszka-, lécs- vagy dorongkerítések változatait is.

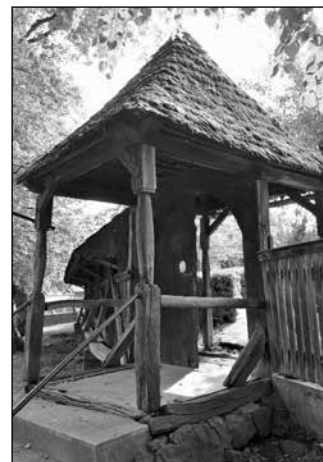
Kijelenthetjük, hogy a kerítések készítésének módja nem befolyásolta meghatározó módon a táji tagolódás alakulását, ezért ennél részletesebb leírására jelen dolgozat keretei között nem vállalkozunk.

Kapuk

Erdély számos vidékén a kapu jelentősége több, mint a belsőség bejáratát megjelölő és lezáró építmény. Szimbolikus jelentéstartalmukra Pozsony Ferenc is felhívta a figyelmet.¹⁰³⁰ Mint a családi privát és a közösségi tér közötti elválasztó elem már az általunk vizsgált korszak előtt a reprezentáció igen hangsúlyos eszközévé vált. Azt tapasztaljuk, hogy az egyes területek építészeti fejlődésében pontosan a kapu az az elem, mely elsőként

393. Nyárádszentlászló, XVIII. századi cinteremkapu (2012)

394. Nyárádszentmárton, cinteremkapu (2014)

kap használati értékén túli jelentőséget: feladata, hogy méretével, anyagával, szerkezeti összetettségével és nem utolsósorban díszítettségével a közösségi térben jelezze a tulajdonos társadalmi pozícióját és anyagi helyzetét. Esetenként, egyes közösségek kulturális sajátosságai függvényében, ez a második funkció hangsúlyosabbá válik az elsődleges védelmi vagy térelválasztási funkcionál – példa erre, hogy a magas székelkapuk nagyon gyakran nyitva állnak, vagy mellettük csak hevenyészett, alacsony kerítés készül, ellentétben a szász falvak teljesen zárt, magas, falazott kötött kapuival, melyek még a kíváncsi tekintetnek sem nyújtanak betekintési lehetőséget.

A kapuk formailag, szerkezetileg, díszítés szempontjából igen változatosak. Az egyszerű gyalogkapuk mellett nagy számban találunk faragott faoszlopos utcaajtókat, a kismemesi vagy szabad székel családok portája előtt nem egyszer magas, kötött, faragott, galambbúgos kapuk álltak. A kuriális hatásra elterjedő zömök pillérek által közrefogott kapuk, valamint a magas, íves, szintén téglavagy kőfalazatú városias bejáratok az erdélyi falukép legalább annyira hangsúlyos elemei, mint a hagyományos lakóépületek vagy csűrök.

A telekkapuk az általunk vizsgált korszakban általában az emberek közlekedését szolgáló utcaajtóból és a mellette található, szekérbehajtást lehetővé tevő nagykapuból állnak. A nyíló szárnyakat legtöbbször három egyenlő magasságú sasra (*zábéra*, *bálványra*, azaz pillérre) akasztották, ezek értelemszerűen egymástól nem egyenlő távolságra helyezkedtek el. A kiskapu egy deszkából összeállított ajtólap. A szekérbejáró szegényebb portákon egy elmozdítható sövényből vagy lécekkel összefogott deszkából készült váz volt, hasonlóan a kerítés többi rögzített részéhez.¹⁰³¹ Ezeknek formailag továbbfejlesztett változata a többek között Kalotaszegen,

1029 Furu 2012a. 58.

1030 Pozsony 2009a. 268–269.

1031 Dr. Kós 1989. 159–165.; Furu 2011a. 91–92.

Aranyosszéken és máshol is ismert *leveles-* vagy *deszkás kapu*.¹⁰³²

Egyszerűbb változatában a sasfákra semmilyen átkötés nem készült, de előfordultak szemöldökfával és fedéllel ellátott kiskapuk is.

Az elmozdítható kapulapokat a XIX. század során már egyre több helyen váltották fel a nyitható, sasokra akasztott kapuszárnyak, melyek záródása legtöbbször egyenes, ám vidékenként, igényesebb családok portáin találkozunk íves, illetve timpanonszerűen, háromszögűre kiképzett darabokkal is. Jobban megépített kapuknál a záródást lapjára helyezett, befelé lejtő deszkával vagy deszkákkal védték, máshol lécekkel vagy fűrészelt deszkaelemekkel cifrázták.

A kapu lapját ritkán a tornácmellvédhez hasonló, áttört, azaz fűrészelt szélű deszkákkal díszítették. Előfordult a félmagasságig tömör deszka, e fölött léces kiképzés is, ilyenkor a kapu felső regiszterében a léceket egy vízszintes heveder (vastagabb lécs) fogta össze. A felső áttört rész lécezése általában függőleges, de találunk ferdén, akár fenyőágszerűen felszegezett változatokat is.

A nagyobb gazdaságok udvarára ún. *kötött kapun* léphettünk be. A sasok vaskosabbak és magasabbak voltak, és mintegy 3-4 m magasságban egy vízszintes gerendával fogták össze őket. Ezt általában fedéllel védték. A merevség érdekében a gerenda és az oszlopok kötéseit valamilyen ferde, beeresztett elemmel, *kötéssel* megerősítették. Szemöldökfa került a kiskapu fölé is, és a két vízszintes elem közti részt általában cifrázták. A Székelyföldre jellemző *kötött kapukat* nevezte el a néprajztudomány *székelykapuknak*,¹⁰³³ de hasonló felépítményekkel Erdély más tájain, sőt a Kárpát-medencén kívül is találkozhatunk.

A fakapuk oszlopait, szemöldökgerendáit egyes területeken faragták. A díszítési igény megjelenésén kívül a faragások elkészítéséhez általában helyi vagy utazó faragómesterek kellettek. Egyes tájakon nagy számban készültek díszes faragott kapuk, sőt a díszítések jellegében, gazdagságában a megrendelők és mesterek egymást próbálták felülmúlni. Faragott kapuknál gyakran készült a tulajdonos nevét, az állítás évét, esetleg a mester kilétét is azonosító, akár áldást vagy bölcs mondást tartalmazó felirat is. Így néhány vidéken a kapuk a tájegységi jelleg meghatározó elemeivé váltak.

Ott, ahol az épületek anyaga kő vagy tégl, a kapuk oszlopait is általában kőből vagy téglából falazzák, bár

bőven akadnak kivételek. Kőfalú ház mellett is állhat fakapu, és faház mellé is készülhet falazott kapu. A kőlábas kapuknak is számos változata alakult ki, feltűntek egyetlen kőoszlopból faragott, vakolt vagy téglából ornamentális jelleggel rakott kapuk is. A falazott kapuknak is kialakultak a kötött változatai, lezárhatják őket fagerendával vagy akár falazott ívvel. Ez utóbbiak főleg a dél-erdélyi szászok körében a településeknek városias utcaképet kölcsönöznek.

Az alábbiakban két párhuzamos kritériumrendszer szerint osztályozzuk a kapukat. Anyaguk szerint három nagy csoportot tárgyalunk: elsőként a fából, másodikként a kőből faragott, és harmadikként a falazott kapukat. Mindhárom csoportban külön tárgyaljuk a kis- vagy gyalogkapukat és a fedeles nagykapukat, melyek csoportjába tartoznak a kötött kapuk is. Nem vizsgáljuk a nagyon egyszerű és ennél fogva általános formákat, melyek pont általános jellegüknél fogva nem játszanak szerepet a táji jelleg kialakításában.

Fából készült kapuk

■ Kiskapuk, fedeles utcaajtók

A telkek lezárását, bejáratát alkotó egyszerű felépítmények után a faragott oszlopú, fedeles utcaajtókat tekinthetjük elsőként a funkcionalitáson túlmutató, reprezentációt jelentő alkotásoknak. Előképeket Erdélyben mindenhol az egyházi és kuriális építészetben kell keresnünk, de vannak olyan vidékek is, elsősorban a Székelyföld, ahol a díszes faragott kötött kapuk megoldásait, faragásait alkalmazták kis fedeles kapukon is.

A templomok kerítőfalain vagy alacsonyabb fonott kerítésein nyitott bejáratokat már a XVIII. században biztosan ilyen fedeles, faragott, esetleg datált kapukkal zárták. A teljesség igénye nélkül az alábbiakban néhány példát mutatunk be.

Nyárádszentmárton régi cinteremkapuja, mely jelenleg a templomkertben van felállítva, 1673-ban készült. A faragott szemöldökgerenda és az oszlopok közé becsapolt ívelt hónaljkötések a kapunak íves záródást biztosítanak. A szemöldökfába az évszámot, a hónaljkötésekbe az NS monogramot vésték. A szemöldökgerenda egyetlen díszítése egy vízszintes pálcata. A faragott végű faszegek, valamint a csapolás díszes kivitelezése szintén mesteri. Az újabb cinteremkapu 1780-ban készült, faragása nincs. Zsindelytetejének térszerkezetű támasza van, melynek oszlopai szépen faragottak. Nem kizárt, hogy ez a szerkezet későbbi hozzáadás.¹⁰³⁴

Nyárádandrásfalva református templomának régi cinteremkapuja 1723-ban készült. Latin nyelvű felirata: „*SALUS ANO 1723 EX(EU)NTIBUS*”. Félköríves záródásának szegélyét kötélfonatos mintára faragták, a sasokon függőleges irány szerint farkasfogas és pontszerű vagy patkó alakú apró rovátkákból kialakított mintát képeztek

1032 Ez a mai népi építészetben leggyakoribb kapu a forrásokban már 1647-ben a drassói udvarház összeírásaiban megjelenik, a XVII. század során az egyszerűbb udvarházakra is jellemző. (B. Nagy Margit 1970. 75.) Ezt követően több tájegységben volt uralkodó forma. (Jankó 1892. 66–68.; Jankó 1893. 95–97.)

1033 A székelykapu elnevezést a Székelyföldön látható fedeles galambbúgos kötött kapukra a néprajzkutatók a XIX. század végén kezdték használni. Az elnevezés fokozatosan közhasználatú lett, és ezzel párhuzamosan ellentmondásossá vált: egyrészt sokan nevezik székelykapuknak a más tájegységekre jellemző fedeles vagy kötött kapukat, másfelől többen, szakmai közlésekben (Jankó 1895) és Székelyföldön egyaránt így hívják az olyan kisméretű változatokat is, amelyeknél csak a kiskapu fölé kerül szemöldökgerenda és fedél.

ki. A kapu síkjából díszesen faragott faszegek emelkednek ki merőlegesen. A kapu ívét a gótikus kőfaragás mintavilágából ihletett, befelé forduló, csúcsívben vagy bimbódíszben záródó karéjak tagolják. Térbeli kiképzésű Nyárádszentsimon cinteremkapuja is.¹⁰³⁵

A nyárádszentlászlói unitárius cinteremkapu monumentalitását a szerkezet összetettsége adja. A széles nyílású kiskapu félköríves záródású, a két oszlop és a szemöldökgerenda kapcsolatát egy íves hónaljkitétessel alakították ki, melynek két-két faszeeggel rögzített külső ácskötése szintén művészi. A bejárat fölött méretes, a kapu felületénél nagyobb alapterületű és magasságát meghaladó, négyzetes alaprajzú, kúposan záródó, toronysisakszerű zsindeyes fedél található, melynek stabilitását a kapulap mindkét oldalán, jobb- és baloldalt, keresztirányú támaszok biztosítják. A teljes szerkezet a kapu lapjára merőlegesen elhelyezett hosszú talppáron áll. A nyílás ívének belső keretét fűrészfogas, a szemöldökfát és a sasokat karcolt tulipános, indás faragvány díszíti.¹⁰³⁶

A szentgericei, 1794-re datálható régi cinteremkapu jelenleg a székelykeresztúri múzeumban található.¹⁰³⁷ Oszlopaira urnából emelkedő tulipános indát faragtak. Hónaljkitétessel kialakított félköríves záródására két oldalán szimmetrikusan egy-egy pikelyes, hurkolt farkú, szárnyas sárkányt alakítottak ki.¹⁰³⁸

A Kis-Küküllő menti Ádámos unitárius templomának cinteremkapuja 1794-ből származik. Oszlopain a minta mellett lemélyített faragással elágazó virágdísz, a nyílás és ennek félkörös záródása mentén szembefordított, kettős fűrészfogas mintasor látható. Fölötte széles, négyzet alaprajzú, gúla alakú zsindeyezett tető látható.¹⁰³⁹

A kalotaszegi Magyarapus 1755-ből származó templomkapuja széles oszlopain csigavonalból emelkedő, reneszánsz vonalvezetést idéző, szőlőfürtös indák láthatóak. Az indák a félköríves szemöldökfán összefutnak. A szemöldökfa felső sávját átmetsződő félkörívekből álló ívsor díszíti. Ez alatt olvasható a datáló felirat: „BEKE ISTVÁN TSINÁLTA ANNO 1755 2 DBL”.¹⁰⁴⁰

Az alsószentmihályi református templom félköríves záródású, zsindeletetővel fedett, régi cinteremkapuja 1781-ből származik. A sasokra, szimmetrikusan, reneszánszos vonalvezetésű indás motívumokat faragtak. A minták domborfaragásosak, azaz a sas anyaga a minták mellett volt lemélyítve.¹⁰⁴¹

Az aranyosrákosi unitárius papi kert kiskapuja 1764-ben készült. Felirata: „1764 24DIK MARTY”. Félkörös záródását kialakító, faszegekkel rögzített könyökfái szintén

395. Nyárádszentmárton, 1673-ban készült régi cinteremkapu (2014)

396., 397. Szentgericei (Nyárádmente) cinteremkapu 1794-ből, jelenleg a Molnár István Múzeumban (2010)

398., 399. Cinteremkapu Nyárádandrásfalván, 1723-ból (2012)

1035 Terep kutatás: 2013.

1036 Terep kutatás: 2012.

1037 A datálás bizonytalan. Az évszám két utolsó számjegye jól olvasható, az első kettő, mely a bal oldali oszlopon található, egyesek szerint 16-nak is értelmezhető. Ez esetben a kapu keletkezési ideje 1697 lenne.

1038 Terep kutatás: 2012.

1039 Terep kutatás: 2012.

1040 Terep kutatás: 1999.

1041 Téglás István fényképhagyatéka, Alsószentmihály, 17. fotó.

400. Magyarkapusi cinteremkapu 1755-ből, Kalotaszeg (2006)

401. Ádámos unitárius templomának cinteremkapuja 1794-ből (2012)

402. Ádámos református templomának cinteremkapuja 1826-ból (Szinte Gábor, 1903, NM)

403., 404. Aranyosrákos, cinteremkapu 1742-ből (2014)

jelentős méretűek. A sasok mintáit kiemeléssel hozták létre. Külső szélein egymásra csúsztatott félkörökből kialakított, mérművet idéző ívsor látható. Beljebb két sor farkasfog közötti, ferde rovátkákból kialakított fonat van, melynek felső végződését tulipán díszíti. Az ajtó nyílását geometrikus, félkörös-körös szerkesztésű, látványos, nagyméretű, szintén fonatot idéző minta szegélyezi. Az ajtó lapja leveles, félkörös záródásában sugaras kiképzésű, a kúp alakú fedelet zöldre festett fémlemezzel borították (Aranyosrákos 439. szám).¹⁰⁴²

A XVIII. század derekáról származó, szintén aranyosszéki Várfalva papi kertjének kiskapuja félkörös záródását nagyméretű, minden oldalán ívesre faragott, négy-négy faszeggel rögzített könyökfák határolják. A feliratos szemöldökfát három-három faszeggel rögzítették. Kalászfonatos díszítése a teljes nyílást szegélyezi, a sasok külső felületén indás mintát faragtak, oly módon, hogy a minta melletti fafelületet mélyítették. A latin nyelvű szemöldökfelirat utal az állítás idejére: „PROCURAVIT CURATOR ECCLAE ANDREAS PALFI IUNIOR”. (Egy 1742-ből származó felirat „ANDREAS PALFI SENIOR”-t említi, egy másik, 1768-ból származó emléktábla szintén Pálfi András kurátor idejében készült.) Ajtólapjának belső síkját, függőleges deszkáit a külső felület famezőkre osztott fakerete merevíti. Kúpos fedelét zsinddal fedték (Várfalva 44. szám).¹⁰⁴³

A templomi cinteremkapuk elsősorban ott váltak a gazdák számára is követhető példává, ahol tehetősebb tulajdonosok, földműves parasztok vagy szabad emberek éltek, akik be tudták szerezni a megfelelő minőségű fát, meg tudták fizetni a kapuk faragását, vagy maguk rendelkeztek az előállításához szükséges szakmai tudással. Egyes vidékeken, ahol faragáshoz értő mesterek éltek és dolgoztak, a kapuk díszítése, azaz az oszlopok és szemöldökgerendák faragása is elterjedtebb gyakorlattá vált. Díszesebb, látványosan faragott kiskapuiról híres a Nyárádmente, Kis-Küküllő mente, Aranyosszék és Kalotaszeg.

Az Erdély-szerzte ma is láthatók hagyományos kapuk, akárcsak más vidékeken, kétszárnyú deszkakapuk. A kapuszárnyak általában vázszerkezetre szegelt függőleges deszkalapokból készültek. A deszkák közötti függőleges hézagokat lécekkel borították. A csapadékvíz elvezetésére a kapuszárnyakra egy (esetleg fémlemezzel is védett) deszkát helyeztek, melynek illesztését fűrészelt elemmel díszítették. A kapukat keményfából faragott oszlopokra, Aranyosszéken, Torockón és Kalotaszegen *bálványokra* akasztották.

A legegyszerűbb utcaajtók két sas, *bálvány* között elhelyezett deszkalapból állnak. A sasokra általában szemöldökgerendát szerelnek, és erre valamilyen fedél kerül. Az utcaajtó záródása lehet íves, félkörös vagy mintás vonalú. A záródás kialakításában fontos szerepet játszanak a merevítőként is szolgáló könyökfák, melyek

1042 Terepkutatás: 2009.

1043 Terepkutatás: 2012.

illesztése rejtett vagy fecskefarkas beeresztés. Ez utóbbi önmagában is díszítő jellegű szerkezeti megoldás. Az utcaajtókat gyakran fedték, a két oszlopra három-négy sor zsindelemmagasságú kontyolt, majd újabban egyre gyakrabban cseréppel, esetleg bádoglemezzel fedett nyeregtetőt szereltek. A kis építmény – mely lehet kúpos kiképzésű is – gyakran egészült ki faragott csúcsdísszel (gömb vagy csillag). Ritkábban a kis fedél alá galambdúcot építettek. A zsindelet néha faragták. (A XIX. század első feléig a kapuk fedésére taposott szalmát is használtak, a XX. századtól sokfelé a cserép terjedt el.¹⁰⁴⁴)

■ Nyárádmente, fedeles utcaajtók

A nyárádmenti fedeles kiskapuk más tájegységek alkotásai közül sajátos arányrendszerükkel tűnnek ki. A kapusások szélesek, de mélységükben nem vastagok. A szemöldökgerenda szélesebb a sasok külső éle közti távolságánál, és a szemöldökfa széleit esetenként fűrészfogásra vagy egyéb minta szerint faragják ki. A legmivesebb kapukon a szemöldökfa vége háromba van osztva, a szélső részek felfelé, illetve lefelé görbülnek, a középső rész pedig ékszerűen hegyesre van faragva (Backamadaras, Nyárádszentlászló). Ilyenkor a szemöldökfa felső élét is szimmetrikusan munkálják meg, a hullámvonal mentén.

A kapu széles félkörívét a sas és szemöldökgerenda közé helyezett, ívesen kifaragott hónaljelemmel alakítják ki. Az ív felső részét a szemöldökfába faragják. A felirat általában a szemöldökfára kerül, évszámból, áldásból, iniciáléből vagy a kapu állítóinak nevéből áll.

„ÉPÍTETTE ADORJÁNI MÓZES ÉS NEJE BEREI KAROLINA 1893 BA MÁJUS” – áll Nyárádszentlászló egyik leglátványosabb kapuja szemöldökívén. A plasztikus virágos, oroszlános mintát ezen a kapun a minta melletti felület lemélyítésével érték el. Egy 1924-ben hasonló mintázattal készült kaput a nyárádszentlászlói unitárius templom kertjébe helyeztek át, de tudunk backamadarasi oroszlános kapuról is. Nem zárhatjuk ki, hogy az oroszlánmotívum forrása a közeli, szentgericei templom nyugati bejáratának XVIII. századi kapuja.

A Bere 25. szám alatti porta faragott kapujának felirata a következő: „Építete Márton Josef ez kaput 1880 ba augustus 29”. Érdekessége a kapunak, hogy a sasok szélső sarkaiban az 1926-os évszám fedezhető fel. A kapusáson, minta melletti lemélyítéssel kialakítva, kör formára csavart szőlővesszőt, benne fürtöket, fölötté tulipános virágmintát és madarat faragtak ki. A szemöldökfa ívére két oldalról bimbós tulipánvirág fut fel. Mindkét kapu nyílólapját kovácsoltvas szegekkel, valamint leveles és betétes szerkezettel díszítették.

A Backamadaras 84. szám alatti kapu felirata: „ÉPÍTETTE IF. PÉCHI SIMON ÉS NEJE BÁN REGINA 1889 MÁRCIUS 26ÁN”. A kapulapokon karcolt körzővel szerkesztett egyszerű díszítés van.

A legtöbb XIX. század végi és XX. század eleji kapun alig van felirat vagy minta, az arányrendszer viszont

405. Faragott kapu 1889-ből Backamadarason, Nyárádmente (2012)

406. Faragott tulipános kapu Mátyásfalvában, Nyárádmente (2012)

407., 408. Nyárádszentlászló, falusi porta oroszlános faragású kiskapuja (2012)

409. Backamadaras, fedett kiskapu virágos-índás faragással (Szinte Gábor, 1903, NM)

410. A szentgericei templom nyugati ajtója, Nyárádmente (2013)

1044 Jankó 1893. 96–97.; Furu 2011a. 91–93.; Furu 2012a. 58–67.

mindenhonnan azonos. A kapufaragás a XX. század első évtizedeiben kapott új lendületet, elsősorban a Nyárádmente felső részén, ahol több fafaragáshoz értő helyi mester élt. A fedeles kiskapuk állításában igen fontos szerep jutott két településnek, Márkodnak és Kőszvényesnek. Ezzel párhuzamosan fedél nélküli faragott kapusok is készültek, elsősorban Mátyásfalván. Nyárádremete és Kőszvényes kőfaragói járultak hozzá a kő kapulábak elterjedéséhez, melyek szemöldökfával és szemöldökfa nélkül egyaránt készültek, sőt egy-két módos gazda portája előtt kőből faragott, monumentális galambbúgós kötött kapu is készült.

A márkodi kapuk plasztikus díszítésmotívumokkal tűnnek ki. A fedelet általában a kapusra merőlegesen illesztett, cifrán fűrészelt szélű elemmel merevítették. A szemöldökfa felső részén fogazott párkánykonzolokra emlékeztető faragást láthatunk.

Ilyen elemek tűnnek fel a Márkod 18. szám alatti kapun, melynek felirata: „*ÉPÍTETTE E KAPUT ISTEN SEGEDELMÉVEL 1931 FEBRUÁR HAVÁBAN KOVÁCS JÁNOS NEJÉVEL SIKLÓDI KAROLINÁVA. DÍCSŐSÉG ISTENNEK*”. A sasfákon karcolt technikával babérlevél-koszorú ív és szegfűs virágmintás ív látható. A kapu félkörös ívének záródása a kapusokba is bemetsző ívű. Ugyanilyen faragással és nagyon hasonló díszítéssel 1931-ben még készült néhány kapu Márkodon. A legszebb közülük a 43. számú porta kapuja.

Jól szerkesztett, reneszánszosan kigyózó, indás-virágos motívummal díszített a 101. számú kapu. Felirata: „*ÉPÍTETTE ISTEN SEGEDELMÉVEL KACSÓ ZSIGMOND ÉS NEJE SÜKÖSD JULIANNA 1920*”. Széles, kontyolt fedelét öt sor zsinidely védi.

A 117. számú kapu felirata: „*KÉSZÍTETTE MÁRTON MIHÁLY ÉS NEJE KACSÓ VILMA ISTEN SEGEDELMÉBŐL 1929 JÚLIUS HAVÁBA E KAPUT (...) ISTEN A GONDVISELŐNK, ÁLDÁS ÉS BÉKESSÉG E PORTÁN LAKOZZÉK, A SZERETET OTTHONA LEGYEN*”. A széles sasfákon az ív vonalát két rend rovátkás faragással emelték ki. Közöttük karcolt virágos minták láthatók. A kapusok belső felét további pontfaragásos és pálcatagozatos faragással bővítették. A kapu ívének barokkos záródását a sajátos alakú hónalj-kötéssel formázták.

A 144. számú kapu három pallóból összeállított, nagyon széles oszlopaival tűnik ki, melyekre hullámos lemeztagozatot faragtak. Felirata: „*ÉPÍTETTE EZEN KAPUT ISTEN SEGEDELMÉBŐL 1929 ÁPRILIS HAVÁBAN BODONI GYÖRGY ÉS NEJE SIKLÓDI LÍDIA FIÚK SÁNDOR RÉSZÉRE*”. Az előzőekhez nagyon hasonló a szintén 1929-ben faragott 143-as és 114-es kapu faragása és felirata.

A 147. számú kapu oszlopaiba, karcolt technikával, virágcserepből kiemelkedő hullámzó szarát, és ebből leágazó apró virágokat, tulipánokat és szegfűket faragtak. A kapusok alapjánál és tetejénél néhány rozettát is faragtak. Felirata: „*ISTEN HOZOTT E KAPUT KÉSZÍTETTE ISTEN SEGEDELMÉVEL 1943-BAN SIKLÓDI GY. KÁROLY S. KEZÜLEG*”. Az írás a kapuív fölött két sorban áll, a kapu

felülete festett. Az ív barokkos válltaggal van kiegészítve. A kapulap díszesen borított, a sugaras záródásba szívesen alakú nyílásokat fűrészelt be.

Nyárádkőszvényes faragottkapu-öröksége egyedülálló a térségben. A Felső-Nyárádmentén máshol is megszokott típusú kapuk mellett itt sajátos anyagbeli és díszítésbeli megoldások tűnnek fel. A faoszlopos fedetlen és fedett kiskapuk mellett állítottak udvarhelyszéki mesterek által faragott székelykaput, faragott kőlábas, fedél nélküli és fedett kiskaput, sőt néhány faragott kőoszlopos, nagyméretű kötött kapu is készült. Az örökség leglátványosabb részét kétségtelenül a Kajcsa Jakab által meghonosított, mélyfaragással készített, maga és Nagy László által faragott kapuk képezik, melyek változatos mintakészlete és sajátos formai megfogalmazása már túlmutat a népi építészet megszokott keretein.

Kajcsa Jakab 1892–1968¹⁰⁴⁵ között élt Nyárádkőszvényesen. Kortársai szemében ezermesternek számított, az ács munkán kívül művészien faragott, és kőfaragó testvérével házak építését is vállalta. A Nyárádmentére jellemző, karcolt mintákkal díszített kapuk hagyományát a mélyfaragás bevezetésével gazdagította, melynek előzményeivel a környék építészetében találkozhatott. Erre utal Ádamos református templomának cinteremkapuja. Az egyik legkorábbi ismert és ugyanakkor legdíszesebb alkotása jelenleg a Nyárádkőszvényes 27. szám alatti portát díszíti. Eredetileg az ezzel szemben levő ház előtt állt, de amikor ide új ház és új kapu készült, akkor átadták a jelenlegi tulajdonosának. Szerkezeti kialakítása a már korábban leírt Márkodon is látott kapuk rendszerét alkalmazza. A két széles oszlopot reá merőlegesen beállított háromszögű merevítővel kapcsolták a kapu széles, H alakú talpfáiba. Haránt irányú, hullámos szélű merevítés rögzíti a cseréppel fedett nyeregteret. A kapu nyílását szintén hullámvonal mentén kifaragott könyökelem teszi barokkossá. A jobb oldali sasfán szimmetrikusan hullámzó, egymásba metsző szőlőindákat ábrázolt, melyekhez szőlőlevelek és gazdag fürtök kapcsolódnak. A bal sáron katolikus egyházi szimbólumok láthatók. A pillér lábánál egy absztrakt oltáriszentség-ábrázolás, fölötté három törrel átszúrt szív (Mária Szíve) látható. E fölött a művész a tulajdonos foglalkozását jelző cipészeszközöket, árat, kalapácsot és kaptafát ábrázolt. A kapusok felső részébe két egymás felé forduló szarvast, a kapuív könyökelemébe két babérágat faragott bele. A kapu szemöldökfáján nagy betűkkel az 1925-ös évszám, két oldalán pedig az „*ÉPÍTETTE NAGY FERENC*” szöveg olvasható.¹⁰⁴⁶ Az ajtó lapja háromoszlopos fenyőágas borítású, az ovális ívű felső részben rátéttel egy sugaras napszimbólum áll. Minden bizonnyal a napábrázolás forrása a mikházi ferences kolostor székelykapujának tükördíszítése volt.

1045 Kajcsa Béla (1965), Kajcsa Jakab unokájának szíves közlése. László Árpád szerint Kajcsa Jakab 1970-ben halt meg. (László 2010. 28–29.)

1046 A kapu áthelyezése után az új tulajdonos a nevet le akarta kaparni, de ezt Nagy Ferenc leszármazottja, a kapu eladója nehezmenyezte, így a felirat sérült, de olvasható. Adatközlő Nagy Antal (1947), Nagy Ferenc fia.

Kajcsa Jakab saját portáját díszítő kapuja sajnos a régiségkereskedelem áldozata lett. A kapu szerkezete és faragásai szinte mindenben megegyeztek a korábban leírt Nagy Ferenc-féle darabbal, azzal a különbséggel, hogy a minták kidolgozottabbak voltak, és természetesen hiányoztak a cipésmesterség jegyei. Az évszám két oldalán szarvas- és loábrázolás volt. Felirata „KAJCSA JAKAB 1925 BAKÓ ERZSÉBET”. A sasok keretezése különböző stilizált mintákkal történt. A cseréppel fedett nyeregtető alatt galambbúgot képeztek ki.¹⁰⁴⁷

A 301. számú porta kapuján a szőlőindás motívumok fölött háborús jelenetek láthatók: egy kivont kardú, nyargaló huszár és egy puskát tartó katona néz szembe. A kapu egyik oszlopán egyetlen inda, a másikon szimmetrikusan két kígyózó inda található. Felirata: „ÁLLÍTTATTA / FAZEKAS FERENC KAKUCSKA KATALIN 1928”.

A 74. szám kapuja oszlopait szalagfonatos dísz szegélyezi. A jobb oldali oszlopon a korábbiakhoz hasonló szőlőindás, fürtös ábrázolás, a bal oldali oszlopon három halomból és fölötté szívából kiemelkedő liliumok (az ártatlanság szimbóluma), az oszlopok felső részén két egymás felé forduló szarvas látható. Felirata: „ELEKES / GERGELY / BAKÓ / ANNA / 19/48”.

A 147-es, szőlőindás kapu szimmetrikus kiképzésű. A két könyökelemen egy-egy hatágú csillag látható. Felirata: „BARTUS SÁNDOR . KISS KATALIN / 19/47”.

A 274. számú ház kapujára kalapácsot, fogót, üllőt és fújtatót faragott Kajcsa Jakab, utalva tulajdonosa kovácmesterségére. Felirata „BARABÁSI PÉTER KIBÉDI ILONA 1946”. A két oszlopon kígyóvonalban kanyargó fürtökkel és levelekkel ellátott szőlőindát láthatunk.

A 276. számú kapu oszlopain egymásba metsző, kígyózó, fürtös szőlőindák vannak. A szemöldökfán az 1928-as dátum mellett az alábbi felirat: „Építette Bakó Menyhárt”, az ívzáródásnál pedig három kereszt látható.

A Kajcsa Jakab által faragott legutolsó kapu 1959-ben egyik fia, Boldizsár számára készült, aki a faragásban maga is részt vett. A mester unokája szerint így akarta Kajcsa Jakab fiának megtanítani a faragás művészetét. A kapusásokon szimmetrikusan szőlőindás, leveles és fürtös motívumok, a könyökfán küllös kerék, a szemöldökfán két szemben álló oroszlán látható. A szemöldökfa tetején olvasható a felirat: „ISTEN SEGEDELMÉ/ BŐL ÉPÍTETTE / KAJCSA / BOLDIZSÁR / 19/59”. A kapu nyílászárnyát és fedelét a közelmúltban kicserélték, az eredeti ajtón a korábbihoz hasonló napmotívum volt kialakítva.¹⁰⁴⁸

Kajcsa Jakab munkássága nem szorult csupán Nyárádköszvényesre. Unokájától tudjuk, hogy a szomszédos

411. Faragott kapu Márkodon 1929-ből, Nyárádmente (2011)

412. Faragott kapu Márkodon a XX. század első feléből (2011)

413. Nyárádköszvényes 27. szám, faragta Kajcsa Jakab (2011)

414. Nyárádköszvényes 274. szám, faragta Kajcsa Jakab (2011)

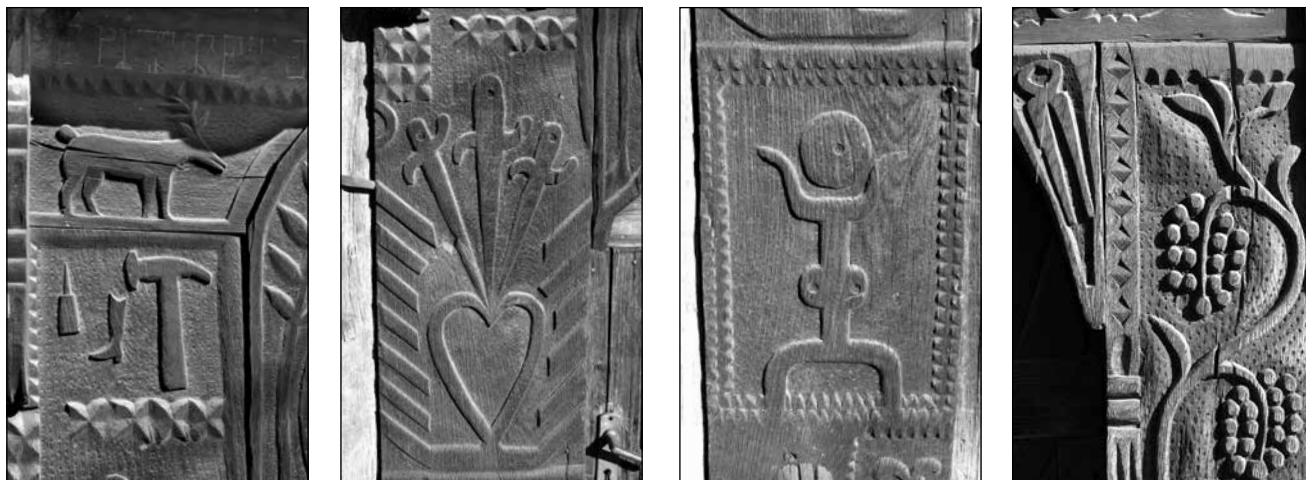
415. Nyárádköszvényes 80. szám, faragott kapu (2011)

416. Nyárádköszvényes 82. szám, faragott kapu (2011)

1047 A kapu fényképét Vizeli András (1975) bocsátotta rendelkezésünkre. A kisméretű fénykép nem minden részlete volt tökéletesen látható.

1048 A kaput a kétezres évek elején a család egy idős tagja egy roma kereskedőnek 500 000 lejért eladta. Később a család 600 000 lejért visszavásárolta. Kajcsa Béla (1965) szíves közlése.

417–420. Kajcsa Jakab által faragott kapuk részletei Nyárádköszvényesen, 27. szám (a, b, c) és 274. szám (d) (Balassa M. Iván, 2011)

falvakban is gyakran vállalt elsősorban házépítést vagy kapufaragást. Ezekből néhány ma is látható.

Deményházán (162. sz.) a megszokott szőlőindás ábrázolás fölött, a kapuív két oldalán, egy-egy oroszlán néz egymás felé. Alattuk egy-egy hatágú csillag látható. A mintákat eredetileg festették. (A zsidó jelképek – Júda oroszlánjai és a Dávid-csillag minden bizonnyal a tulajdonos vallási hovatartozását jelzi, feltehetően ennek kérésére.) A felirat az 1947-es évszám megjelölésére szorítkozik.

1946-ban készült a Székelykálban (20. sz.) álló kapu is, melynek íve fölött három dombon három kereszt, kétoldalt az évszám és egy-egy oroszlán látható. A sasokon a megszokott indák, a felirat: „CSORBA JÁNOS / GÖNCI GIZELLA”.

Kajcsa Jakab szerszámkészlete unokája, Kajcsa Béla tulajdonában van. Megmaradt egy tucatnyi fűrő (*furu*), hétféle gyalu és több mint 25 maró, számos fűrész, egy láda, ecsetelő és egy üst.¹⁰⁴⁹

Kajcsa Jakab faragási stílusa túlmutat a népművészet területén. A kapukon korábban is használt motívumokból indul ki, de a Sóvidékre és Nyárádmentére is egyaránt jellemző szőlőindás ábrázolásokat realista módon közelíti meg. Vonalvezetésével eltávolodik a reneszánsz mintavilág megszokott sémáitól. A növényi motívumokon kívül változatos, csupán egy-egy kapura jellemző mintákat is alkalmaz, ezek nagy része mesterjegy, vagy a tulajdonos kérésére ennek életében fontosabb szerepet játszó tevékenységekhez kapcsolódó tárgyakat, házi- vagy vadállatokat faragott ki. Maga a mester is szerette a lovakat, ezért saját kapuján lóábrázolás látható,¹⁰⁵⁰ néhány falubeli vadászszenvedélyét jelzi a szarvasmotívum, a nagygazdák kapuján szarvasmarhák láthatók, egy háborút megjárt atyafi kapuját pedig huszárábrázolással tette

személyessé. Hangsúlyos szerepet kapnak a katolikus egyházi jelképek, az oltáriszentség, Mária tőrrel átszúrt szíve és a Krisztus-monogram: az IHS. A szemöldökfába, általában jól látható módon, nagy méretben faragta be a tulajdonosok nevét, és központi helyre kerül az IHS mellett az évszám. (A nagyméretű évszám és barokkos kapunyílás nem volt szokatlan a térségben, jó példa erre – többek között – a szentgericei templomkertben látható, 1912-ben állított kapu.)

Kajcsa Jakab munkássága követőkre is talált. A szintén nyárádköszvényesi Nagy László (1901–1984) faragványai már a naiv művészet területére helyezhetők.¹⁰⁵¹ Néhány kiemelt alkotása, mint például a templom cinteremkapuja (1983), zsúfolásig tele van tematikus jelekkel és jelképekkel (oltáriszentség, Krisztus átszúrt szíve, kereszték, IHS monogram, Nap és Hold). A szemöldökfa felirata: „JÖJJEK IMÁDJUK AZ URAT – IHS DA JKR – MÁRIA JÓ ÉDESANYÁNK”. Nagy László a kapusasz szegélydíszének is új értelmet kölcsönöz, az egyszerű szalagfonat itt egy rózsafüzért mintáz meg. Ebbe a kapuba, akárcsak egyéb nagyobb szabású, részletesebb faragványaiába a sasok aljára már saját nevét is bevészte.

Hasonló kidolgozottságú a Nyárádköszvényesen 191. szám alatti, 1982-ben faragott kapu. Felirata: „LAKO / BOLDIZSAR / DA / JHS / JKR / LAKO / LENKE / 19/82”. A sasokon nap- és holdmotívum, fenyőfák, állatfigurák, puskát tartó vadász látható. A harmadik kapusasz is faragott, a „turulmadár” felirat jelzi, hogy mit kívánt a művész ábrázolni. Ilyen az 1983-ban keletkezett, Lakó Boldizsár számára készített kapu. A sasokon ábrázolt emberpár kaszát, kapát, vedret tart.

A két ismert faragóművészen kívül, a kapuk stílusának elemzése alapján körvonalazódik egy harmadik faragómester munkássága is. Nyárádköszvényesen (80. sz., 55. sz., 277. sz.) és Jobbágytelkén (16. sz., 302. sz.) egyaránt

1049 Kajcsa Béla (1965) szíves közlése.

1050 Kajcsa Béla (1965) szíves közlése.

1051 László 2012. 9.

állnak olyan kapuk, melyek motívumkészlete sokban hasonlít a Kajcsa-kapukéhoz, de a faragás nem annyira mély, a betűk és számok kisebbek, a minták vonalvezetése nem annyira erőteljes. A Jobbágytelke 16. sz. alatti kapun szarvas állatfigurák, a 302-es számú kapun a magyar címer elemei: balról az Árpád-sávok, jobbról a kettős kereszt látható. 1935-ben készült a 80. számú kapu, melyen a felirat: „*ÉPÍTETTE ISTEN SEGEDELMÉBŐL NEMES JÓZSEF 1935 ÉVBEN DA JHS JKR*”. Mindegyik kapu a harmincas években készült. Legvalószínűbb, hogy egy Kajcsa stílusát utánzó faragóval állunk szemben, de az sem kizárt, hogy Nagy László korábbi munkáiról lenne szó.

A 292. számú kapu 1931-ben készült. Oszlopainak mintázata szintén eltér a legtöbb Kajcsa-kaputól, habár közelebb van hozzá stílus szerint, mint az előző csoportban felsoroltak. Az oszlopok lábánál oltáriszentség-ábrázolás látható. Fölötte gabonakalászként és búzavirágként értelmezhető növényi motívumok tűnnek fel. Legfelül két szarvasra emlékeztető állatfigura néz egymással szembe. Felirata: „*ÁLLITTATTA ISTEN SEGEDELMÉBŐL SEBESI FERENCZ 1931 ÉVB.*”, középen IHS monogram. Az előzőhöz nagyon hasonló a 82. számú kapu faragása. Felirata „*NAGY LÁSZLÓ LAKÓ PÓLI 1931*”, középen virágmintákkal körülvett IHS monogram. E két kapu faragója szintén Kajcsa stílusát utánozta. Az eredmény már-már szinte összetéveszthető az eredeti Kajcsa-kapukkal, de megállapíthatjuk, hogy ezeknél a mester kevésbé vállalkozott absztraktabb ábrázolásra, inkább realisztikusabban, úgymond túlmagyarázva ábrázolt. Mindez arra mutat, hogy a 80. számú állítója ugyanaz a Nagy László, aki a hetvenes, nyolcvanas évek szignált kapuit faragta, bár ezt még a jövőbeni kutatásnak igazolnia kell.

A Nyárádmentére jellemző kapufaragás feltűnik a vidéket északkeletről határoló román lakosságú falvakban is, Felsőköhéren, Alsóköhéren, Nádasoroszín, Görényorsován. A harmincas évekre datálható kapukon a mintavilág hasonló, az évszám mellett azonban román felirat látható.¹⁰⁵²

■ Kis-Küküllő mente és a Maros középső folyása – Erdélyi-Hegyalja

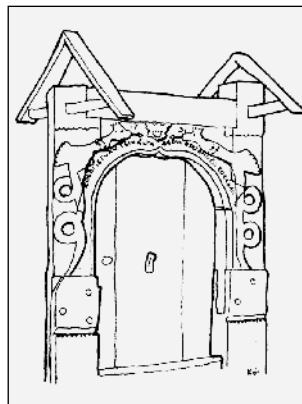
Kis-Küküllő mente építészetét dr. Kós Károly kutatta, ő hívta fel a figyelmet a vidék faragott gyalogkapuiára is.¹⁰⁵³ Kós Károly is kimutatta, hogy a XIX. század elején faragott gyalogkapuk csak a kisnemesi, egyházi portákon álltak. Ezek jelentettek itt is mintát a XIX. század végétől az immár szabad paraszti réteg tehetősebb gazdái számára. Ilyen a magyarlapádi cinteremkapu 1785-ből, melynek számárhátíves záródású szemöldökfája a gótikus

templomkapuk vonalvezetésére emlékeztet. A sasok indás faragása azonban már a kapufaragást Erdély-szerte befolyásoló reneszánsz előképekre mutat. A papi kert 1780-ban állított kapuját ugyanitt mértani mintákkal díszítették, melyek a középkori kő templomajtókeretek faragott díszítéseit idézik. Zöldi István kisnemes számára készült Magyarlapádon 1731-ben az a sárkányos kapu, melynek oszlopain az egyedi figurális faragás látható.¹⁰⁵⁴ Dr. Kós szerint a kapukon ábrázolt sárkány vagy oroszlán a néphit szerint egyértelműen védelmi szerepet kapott, de mint a nyárádmenti vagy szabédi (1833-ban faragott kapu) példákban is látjuk, nem zárhatjuk ki a heraldikai vagy az egyházi építészeti kapcsolatot sem.

1818-ra datálható Miklós Zsigmond kapuja Dombón, melyről tudjuk, hogy Miklós József jobbágyfaragó munkája. A kapu ívét rovátkolt díszítés követi, az oszlopokon egyszerű, karcolt faragású, tulipános, indás motívum látható. A méretes könyökfák által kialakított félköríves záródás közepén olvashatjuk az évszámot. Mintás faragott kapuk elvétele román családok portái előtt is álltak. Erdélyi-Hegyalján a könyökfás kialakítású kiskapuk oszlopaira stilizált növényi motívumokat, egyszerűsített rozettákat, madarat és keresztet faragtak.¹⁰⁵⁵

A Kós Károly által dokumentált nagykendői kapuk széles sasokkal, félköríves záródásukkal, indás faragásukkal a nyárádmenti kapukhoz hasonlítanak. Két, 1911-ben és 1914-ben faragott kapun itt is feltűnik a kígyófarkú sárkányos motívum. Máté János kapuján a két befelé néző sárkánnyal szemben két kisebb állatábrázolást, feltehetően a sárkányokkal szembeszálló kutyákat láthatunk.

A Maros mente és az Erdélyi-szigethegység szomszédságában fekvő román lakosságú falvakban a görögkeleti fatemplomok faragott kapui szolgáltattak példát a módosabb gazdák számára. Ezeket leggyakrabban apró

421. Faragott kiskapu az Erdély-hegyljai Magyarlapádon 1731-ből (Dr. Kós, 1989. 163.)

422. Faragott kapu Szabédon 1833-ból, felirata: „Békesség a bemenőnek, Egészség a kijövőnek” (Szinte Gábor, 1909, NM)

1052 Terepkutatás: 2013.

1053 Megjegyezzük, hogy a dombói kapu kivételével Kós Károly a Kis-Küküllő mentére vonatkozó tanulmányában magyarlapádi és nagykendői kapukat közöl. Magyarlapádot mi Erdélyi-Hegyaljához soroljuk, Nagykend pedig, mint a Székelyföld része, inkább a Só-vidékkel mutat táji rokonságot. (Dr. Kós 1989. 159–165.)

1054 Dr. Kós 1989. 165.

1055 Cristache-Panait 1993. 144.

geometrikus minták keveredtek keresztmótvumokkal, fonatos kötélmótvummal, rozettákkal, ósláv írásjelekkel. Erdélyi-Hagyalja falvaiban, például Gábodon és Székelykocsárdon, elvéve indás, reneszánsz ihletésű minták is feltűntek. Szászrégen környékén sarkányfejes állati ornamentikával is találkozhatunk. Faragott kiskapuk nagyobb számban álltak Demeterpatakán. Todora Oprita könyökfás záródású, 1904-re datálható kapuján rozetta és geometrikus apró faragás állt. Ugyanott félköríves záródású, kúpos fedelű kapu is készült.¹⁰⁵⁶

Kis-Küküllő mentén és a vele határos Erdélyi-Hegyalján, valamint a Maros menti falvakban a faragott fedeles utcaajtók nem terjedtek el olyan mértékben, mint Nyárádmentén vagy Aranyosszéken. Ennek okát a térség társadalmi berendezkedésében, azaz a jobbágyréteg számosságában látjuk; hozzátesszük, hogy a jobbágy közösség etnikai összetétele sem kedvezett a faragott kapuk elterjedésének, mivel azt tapasztaljuk, hogy a román közösségekben nem vált követett mintává a díszesen faragott utcaajtó.

■ Aranyosszéki és torockói kapuk

Aranyosszéki falvai faragott kapu-örökségükről is híresek.¹⁰⁵⁷ A kapuk elterjedése elsősorban a XIX. század végére tehető, ám nem előzmények nélküli. Jankó János kötetéből tájékozódhatunk egy mára már szinte teljesen eltűnt aranyosszéki kaputípusról is, a *léces kapuról*, melynek egy szárnya van, és függőleges, vízszintes és ferde lécek alkotják.¹⁰⁵⁸ Ez a kaputípus sokban hasonlít a kalotaszegi leveles kapuhoz, a különbség az, hogy ez utóbbi vízszintes elemei deszkából készülnek. Hét vízszintes hosszabb lécet a kapu szélein és közepén függőleges léccel kötnek össze, majd az így kialakult mezőket 45 fokban elhelyezett, ferde párhuzamos lécekkel merevítik.¹⁰⁵⁹ A kapuk felső részén rövidebb, szintén ferde elemeket, ún. kötőfákat helyeztek el. Jankó szerint ezek elhelyezése alapján lehetett helyi típusokat meghatározni.

Az aranyosszéki kapuk szerkezete a korábban leírtaktól nem sokban különbözik. A gyalogkapu fölé szerelt kúpos vagy kontyolt formájú kis fedelet a módosabb portákon gyakran támasztották meg az utca irányában két elegánsan ívelt, kovácsoltvas tartóval. Ezek végeit általában csigavonalban hajlították.

Az ajtólapok kétrétegű deszkából készültek, a belső, függőleges deszkákra kívül általában 2-4 mezőre osztott keretet, a mezőkbe rövidebb deszkaelemekből leveles kitöltést helyeztek. A félkörös záródást napmótvummal, azaz egy központi kis faragott félkör köré sugaras irányba elhelyezett faelemekkel díszítették. A kapu középtengelyébe, a kilinccsel egy vonalban, kovácsoltvas ajtógombot szereltek. A korai kapukon fazár és fakilincs

volt, a XIX. századtól a módosabb portákon egyre gyakoribb a torockói vasmunka. A kapuk felületét szerkezeti és díszítő szereppel egyaránt rendelkező, rendben elhelyezett kovácsoltvas szegekkel verték ki. Szokás Aranyosszéken a fedeles utcaajtók függőleges felületeinek meszelése is.

A kapu két oldalán levő sasokat gyakran állították (esetleg utólagosan) talpakra, azaz két – a küszöbre merőleges – rövidebb gerendára, melyeket a beeresztésen túl könyökfákkal merevítettek. Gyakori a nagykapu felőli oldalon, de akár másik irányban is, az utcaajtó kapufélfájának megkettőzése.¹⁰⁶⁰ A két oszlopot általában díszesre kovácsolt vaskapoccsal rögzítették egymáshoz. A nagykapu átellenes oldalán rendszerint szintén megmunkált oszlop áll.

A sasok külső felületét a módosabb portákon gyakran díszítették, s a faragás általában a szemöldökgerendán is folytatódott. Ide vésték be, rövidebb vagy hosszabb szövegbe ágyazva, a kapu állítójának nevét vagy kezdőbetűit és az állítás évét. A faragott díszítések általában véséssel mélyítették vagy karcoltak. Használtak mértani, szerkeszthető vagy növényi elemeket. A sasok (bálványok) alsó részén lábazatot sejtető, több sorban elhelyezett vízszintes profilozást faragtak. Ennek széleit gyakran hangsúlyozták váltakozva félkörös vagy háromszögű, vésett, apró mintákkal, melyek nagyon gyakran a szemöldökgerendán is helyet kaptak, ahogy a párkányszerű profilok itt is végigfuthattak.

Jankó szerint a XIX. század végére fokozatosan háttérbe szorult az utcaajtók mintás faragása. Feljegyez egy 1837-re datált csegezi, tulipánnal és hullámvonalas indával és rézsús vonalakból kialakított, fonattal keretezett, díszített kaput, és egy 1770-re datált, hasonló várfalvi utcaajtót.¹⁰⁶¹ Az alsószentmihályi, egykori Dézsi-ház (Malom u. 26.) félkörös záródású, deszkafedeles kapuja 1842-ben készült. Faragványá karcolt technikával, reneszánsz vonalvezetésű, cserépből kiemelkedő indákból áll. Az évszám térdmagasságban, a minta részeként látható. A kapunyílás belső szegélyén farkasfogas és pontozott apró mintasort alakítottak ki.¹⁰⁶² Felsőszentmihályon a régi számozás szerinti 167. szám alatti kapu szegmensíves záródású. A sasokra karcolt reneszánszos minta szimmetrikus volt.¹⁰⁶³

A korai, XIX. század második feléből fennmaradt kapuk félkörös záródásúak. Az ívet a szemöldökfa és a két könyökfa íves megfaragásával nyerték. A könyökfa illesztése, akár csak a tornácoknál, teljesen zárja a szemöldökfa és a sas találkozását. A XX. század első évtizedeiben elterjed a tulipános minta felső vonalához

1056 Cristache-Panait 1993. 99.

1057 Köszönettel tartozom Fodor Attilának, aki aranyosszéki fényképtárát rendelkezésemre bocsátotta.

1058 Jankó 1893. 95.

1059 Jankó János a kötetéhez csatolt illusztrációs táblán nyolcléces kapuváltozatot tesz közzé. Jankó 1893.)

1060 A kapufélfák téglalap keresztmetszetűek, szélességük általában nagyobb mélységüknél. Az eldőlést, kifordulást a rövid talpgerendákkal próbálják megátolni. Ez a méret a könnyű léces kapuknál megfelelő lehetett, ám a nagyobb, tömörebb kapuk súlyát nem viselte el, ezért szerkezeti okokból is szükségessé válik a kapuszárnyakat saját, nagyobb merevségű oszlopra szerelni.

1061 Jankó 1893. 97.

1062 Téglás István fényképhagyatéka, 1909, Alsószentmihály 18. fotó.

1063 Téglás István fényképhagyatéka, 1909, Felsőszentmihály 52. fotó.

hasonlítható, erősen mélyített, számárhátívként meghatározható záródás. A faragás, a minták az ilyen kapukon is hasonlóak.

Szintén félkörös záródású aranyosrákosi kapun (483. sz.) az „ÉPÍTETTE SZÁSZ SÁMUEL ÉS NEJE PETHŐ JUDIT 1862BE” felirat olvasható. Ugyanott, a papi lakótól nem messze látható az alábbi kapufelirat: „ÉPÍTETTE PETŐ FERENTZ KÁJN ÁGNES 1855BE”. A sasokon a lábazati párkányok felett volutás dísz, a felirat alatt bekarcolt virágmotívum van. A nagykaput tartó kisebb magasságú bálványon párkányzat és farkasfogas, vízszintes minta található. Korainak tekinthető a Kövend 307. sz. alatti kapu is. Félkörös záródását nagyméretű faragott könyökfák határolják, a nyílást fonatos ornamentika, a sasokat hullámvonalra szerkesztett, bekarcolt indamotívum díszíti.

A Várfalva 192. szám alatti kapu záródását – egyes korai székelkapukhoz hasonlóan – a sasok közötti nyílásnál nagyobb átmérőjű körrel metszették. Az ívet és a szemöldökgerendát fogazott mintával díszítették. Ajtólapját kívül függőleges deszkákból állították össze, melyet belül elhelyezett riglikre szereltek. A kaput fazár nyitja. Az ajtót a XIX. század végére datáljuk, de nem zárhatjuk ki korábbi keletkezését sem.

A Kercsed 89. számú, szegmensíves záródású kapu szemöldökgerendáját hullámvonalból kialakított, megkettőzött minta (Torockón *huszárbajusz*) díszíti, illetve az 1889-es évszám, és az „ISTEN SEGEDELMÉBŐL ÉPÍTETTE BÁNYAI JÓZSEF HITVESE DEMETER ERZSO” felirat olvasható. A sasokat tulipános végződésű indás, karcolt minta díszíti. A sasok széleire haránt irányú fogazást faragtak. A kis cseréppel fedett kontyolt fedelet két spirálvonalban hajlított vasrúd tartja. Leveles ajtólapjának felső részét sugarasan alakították ki. A kaput zöld olajfestékkel kenték le. A Várfalva 18. szám alatti, félkörös záródású kaput Pálfi Dániel és neje 1894-ben építtette. Leveles, sugaras kiképzésű ajtólapját a bálványnyal együtt lemeszelték. A sasokon lábazati párkányzat, a nyílás körül fonatos faragás van. A kontyolt tetőt íves vasrudak tartják.

Számos felirat nélküli, ám megoldásaik alapján a XIX. század végére datálható kapu maradt fenn Alsó- és Felsőszentmihályon, Sinfalván, Kövenden, Csegezben, Bágyonban. Szintén nagyon gazdag Várfalván, Alsórákoson, Bágyonban, Kövenden a mélyített számárhátíves (tulipános) záródású kapuk anyaga. Ezek nagyrészt a XX. század első négy évtizedében készültek, párhuzamosan az egyszerűbb, egyenes záródású kapukkal. Bálványait általában párkányzat és farkasfogas vagy félkörös díszítés mintázza. A magas kötött kapu Aranyosszéken ritka. Jankó János csak Tordán és Székelykocsárdon látott összesen öt darabot,¹⁰⁶⁴ mi Harasztoson találtunk egyet (Harasztos 320. szám). Jankó szerint szintén szóróványosan létezett csupán az utcaajtó mellett helyet kapó fedett kispad is.

423. Kapu az aranyosszéki Felsőszentmihályon (Téglás István, 1909)

424. Alsószentmihály, cinteremkapu 1781-ből, Aranyosszék (Téglás István, 1909)

425. Számárhátíves kapu az aranyosszéki Várfalván (2009)

426. Patkóíves kapu Várfalván (2009)

427. Kapu Torockón (2015)

1064 Jankó 1893. 97.

A torockói telkek nagy része keskeny, ezért az udvart az utca felé csak kapuval zárják le. A kapuk és kerítések hagyományos anyaga a fa. Az utcaajtók (kiskapuk) rendszerint gondosan megmunkált, borított szerkezetűek, melyeket kovácsolt szegekkel vertek ki, és mives kovácsoltvas támkúpokkal, pántokkal, zárral, kilincssel és ajtógombbal láttak el. Említést érdemelnek a 12. szám alatti sárkányos kilincs, a 135., 136. és 295. számú házak díszes, rézbetétes kilincsei és ajtógombjai. Az utcaajtókat általában zsindeellyel, cseréppel, újabban fémlamezzel borított kontyolt vagy nyereggetővel védték. A módos házaknál az udvart magas, kőkeretes, faragványokkal díszített, borított vagy betétes felépítésű kapu zárja le. Ezeket könnyen kezelhető, rugós kovácsoltvas zárószervezetekkel látták el. Mives kovácsoltvas kapuja van a polgármesteri hivatalnak, valamint a temetőbejáratnak.¹⁰⁶⁵

■ Kalotaszegi faragott kapuk¹⁰⁶⁶

A kalotaszegi kapuk nagyon változatosak. Szerkezetüket, díszítéseiket Jankó, Bátty, Malonyay és Csete Balázs egyaránt leírta.¹⁰⁶⁷

A kalotaszegi kapuk sajátossága, hogy külön oszlop-párra, kapufélfákra akasztják a kiskaput, mely fölött ott a kis fedél, és külön oszloppár készül a nagykapunak is. E nagykapu felőli oldalon az oszlopot tehát megkettőzik. A nagykapu átellenes oldalán rendszerint szintén szépen megmunkált oszlop áll. Előfordul, hogy a kiskapu oszlopát a nagykapuval átellenbeni oldalon is megkettőzik.

A kapu előtt gyakran helyeznek el kispadot, *ülést*, amelyre vasárnap délutánonként szokás volt kiülni. A pad lehet különálló, de része lehet a kapufelépítménynek, ilyenkor az utcaajtó háromoszlopos, egyik közben maga az ajtó, másik közben pedig a pad található. Fedelük közös, a pad háttámláját pedig gyakran díszítik fűrészelt mintákkal. Ez a forma elsősorban a Felszegen és kisebb mértékben az Alszegen volt kedvelt. Nagy népszerűségnek örvendett a román ajkú falvakban is (Havasrekettye, Meregyó, Kalotabökény, Marótlaka, Nyárszó, Felsőfüld, Alsófüld, Sztána, Inaktelke).

A régi, leveles nagykapuk vízszintes, hézagosan elhelyezett deszkákból álltak, melyeket a széleken és középen három függőleges, kis keresztmetszetű oszloppal és két vagy több átlósan felszegzett léccel erősítettek. A középső, függőleges oszlop felső végét gyakran faragással díszítették. Leveles kapuk Kalotaszeg-szerte fennmaradtak (Mákó, Nádasdaróc, Ketesd, Zsobok, Körösfő, Nyárszó, Damos, Derite, Magyarókereke, Meregyó). A legszebbeket Zsobokon láthatjuk: a széles, de nem túl vastag oszlopok felső végét kör alakúra képezték ki, melyben sugaras faragást alakítottak ki. A kapu hét szál deszkából áll, melyet az utca felőli oldalon középen egy, a felső végződésén koplyafaszerűen kifaragott oszlop, jobbról-balról négy-négy ferde lécs és három-három rövidebb

függőleges lécs fog össze. Ma már a régi kovácsoltvas szegek is díszítésként hatnak.

A kétszárnyú kapuk lehetnek tömör, függőleges deszkázzal ellátottak, de gyakoribb a részben áttört kiképzés, melyet úgy oldanak meg, hogy a felső részben léceket használnak. Igényes megoldásokkal találkozunk Inaktelkén, ahol az alsó tömör rész deszkáira díszítőelemeket szegeztek, ezekből csillagformát alakítottak ki, melyet akár le is festhettek (Inaktelke). A kapu felső záróvonala lehet íves kialakítású. Az Inaktelke 142. szám alatti kapu oszlopait tulipános-indás, széles faragás díszíti, az oszlop tetejére nagy, tulipán alakú végződést faragtak. Ezen helyezték el a más kapuknál is megszokott, faragással díszített körhengert. Jákótelkén a négy azonos méretű, szegmensívben záródó kapuszárny alsó tömör részét tölgyfalevéltre emlékeztető, fűrészelt deszkalapokkal díszítették.

A sasok külső felületét gyakran és változatosan díszítették, s a faragás általában a szemöldökgerendán is folytatódott. Ide vésték be, rövidebb vagy hosszabb szövegbe ágyazva, a kapu állítójának nevét vagy kezdőbetűit és az állítás évét. A faragott díszítések lehettek mélyítették vagy kiemelték, használhattak mértani, szerkeszthető vagy növényi elemeket, de ismertek nagyon szép figurális faragványok is. A mértani elemeket a sugarasan vagy ívek mentén kifaragott körmotívumok – rozetták – dominálták, melyeket valamilyen módon összekötöttek. Gyakori növényi motívum a kígyóvonalban kanyargó szárból kinövő levelek, bimbók, tulipánvirágok ábrázolása. Előfordul a mértani és növényi elemek összekapcsolása. A faragott díszítések erős színekkel történő kifestése Kalotaszeg-szerte, de főleg Felszegen általános volt.¹⁰⁶⁸

A különböző kapuformák, mintázatok elterjedésében is változatos kép tárul elénk Kalotaszegen. Megfigyelhető, hogy egyes falvakban bizonyos kaputípusok, faragási formák kedveltebbek voltak, és természetesen időbeni fejlődésről, minták divatosságáról is képet alkothatunk. A legkorábbi faragott kapuk oszlopain vonalszerű bevésésekből alakul ki a virágos minta. Ezt követően terjedt el a geometrikus, elsősorban körszerkesztésen alapuló motívumok használata. A sasokat vízszintesen négyzetes mezőkre osztották, és egymás fölött helyezték el az egyre nagyobb méretű és egyre plasztikusabb, színesre is kifestett mintákat (Körösfő, Magyar- és Romángyerőmonostor, Magyarókereke, Zentelke, Nyárszó, Damos és Sztána). A Körösfő 311. számú ház kapuja 1884-ben készült, öt, egymástól kontúrokkal is elválasztott mezőben elhelyezett, nagyméretű mintát tartalmaz. Hasonló a Sztána 23. szám alatti kapu, melynek festésnyomai is megőrződtek. A Körösfő 278-as számú, 1910-ben állított kapu oszlopain nincsenek elválasztott mezők, a minták egymás fölött, a kapu tengelyében állnak, ma is láthatjuk kék-piros festésének maradványait. Ezzel rokon a századfordulón állított Nyárszó 18. és 98. sz. alatti kapu.

1065 Furu 2010. 360–364.

1066 Lásd bővebben: Furu 2012a. 58–66.

1067 Jankó 1892. 66.; Bátty 1907; Malonyay 1907; Csete 1990.

1068 Malonyay 1907. 125–147.

A Magyargyerőmonostor 299. számú kaput, melynek festése még szintén látható, 1893-ban állították. A mintás mezőket rövid függőleges rovátkák választják el a jóval későbbi magyarókereki 40. szám alatti, 1933-ban készült, és a zentelki 426-os számú kapu sásfáján, melyre a minták közé rejtve a magyar címet is ráfaragták.

Ezzel a faragási típussal szinte párhuzamosan készülnek a geometrikus elemeket kígyózó növényi vonalakkal összekötő minták (Magyargyerőmonostor, Magyarvalkó, Nyárszó, Gyerővásárhely, Magyarbikal, Inaktelke). „*Tsináltatta Koszte Nucus 1870-be*” – áll Gyerővásárhely és Kalotaszeg általunk legkorábbiak datált kapuja szemöldökgerendáján. A kapufélfákon, akár csak az egykori – mára már tömör kapulapokra cserélt – leveles kapu oszlopain vonalas, egyszerű, esetlenségében is szép növényi ornamentikát látunk: cserépből kinövő kígyóvonalú indát, melyről tulipánvirágok ágaznak le, de nem hiányoznak a sugarasan és körívekkel osztott rozettamotívumok sem. Betétes utcaajtója félköríves záródású. Romos állapotban, fedelétől, ajtólapjától megfosztottan őrzi a rég üres telket Kispetriben a „*Pál János csinálta 1891-be*” feliratú kapu, melyen növényi ornamentikát és néhány faragott rozettát látunk. Hasonló faragást találunk Gyerővásárhely 34. szám alatt is. Különleges a növényi, geometrikus és figurális festett motívumokkal díszített inaktelki kapu (21. sz.), melynek felirata: „*Ezen tárgy készült 1888-ban Kaló Ferenc és neje számára*”. A jobb kapufélfán az égig érő tulipánfa indáiba kapaszkodó, mászó kalapos férfi, a bal ajtófélfán szintén az indákba fogózkodó, meztelen emberalak látható. Csete Balázs felméréseiből egy szintén 1888-ban készült, ehhez nagyon hasonló kiképzésű inaktelki kapu is ismert, melynek félfáiba népviseletes párt faragtak. Mindkettő készítője Gergely István asztalosmester.¹⁰⁶⁹ Az Inaktelke 56. számú kapu 1899-ben készült, vonalas, indás, tulipános mintái között hangsúlyos, sugarasan osztott köröket is találunk. Az 1908-ban készült kapun (6. sz.) mély vonalas faragással készített, nagyméretű tulipánok vannak.

Magyargyerőmonostor néhány faragott kapuja közül említést érdemel az 1898-ban állított növényi és geometriai ornamentikájú 313. számú kapu, melynek zsindeyes, kontyolt fedele van. Félköríves záródású nyitólapja korának szép munkája, betétei ívsoros záródást hoznak létre. Mellette alakították ki a kis lécrácsos, szintén fedett, támlás padot. Hasonló kiképzésű a Magyargyerőmonostor 293-as ház kapuja, az 1913-ban állított 355-ös és a Nyárszó 28. szám alatti kapu utcaajtója. Ez utóbbin indavonalról, osztott körívből kialakított, kékre és pirosra festett virágok ágaznak le. A félköríves nyílást, melyet apró, faragott ívsor szegélyez, fecskefarkasan beillesztett könyökfák alkotják. Az ajtólapok betétei gótikus záródásra emléktetnek. Archaikus a nyárszói 104-es ház kapuja, melynek nagyméretű, faragott körmotívumos díszítése van, és a 110-es számú kapu, ahol a könyökfákat faszegekkel

428. Leveles kapu a kalotaszegi Zsobokon (2005)

429. Faragott kapu Magyargyerőmonostoron, Kalotaszeg (1999)

430. Faragott kapu a kalotaszegi Nyárszón (1999)

431. Faragott kapu Inaktelkén, Kalotaszeg (1999)

432. Faragott sárkányos, kígyós kapu Berenden (Romulus Vuia, 1928, ENM)

1069 Csete 1990. 27.

433. Faragott kapusas
Zsobokon, Kalotaszeg (2005)

434. Faragott kapusas
Nyárszón, Kalotaszeg (1999)

435., 436. Faragott kapusas és részlete a kalotaszegi
Ketesden, Kiss Lőrinc munkája (2005)

437. Faragott kapu Havasrekettyén (2006)

rögzítették, ajtólapjának pedig még megvan a fakilincse. Kevés díszítése bekarcolt növényi motívum. Hasonlóan archaikus Zsobokon a 84-es szám alatti egyenes záródású kapu, melynek szemöldökfáját szintén faszeggel rögzítették. Egyszerű deszka ajtólapján fogantyú és ajtóhúzó látható. Díszítései nagyon plasztikus, nagyméretű körszerkesztésű faragásból állnak. Magyarbikalon a 26. szám alatti, 1912-ben állított kapu széles oszlopain a növényi motívum egyenes szárról leágazó széles leveleket mintáz, a máshonnan is ismert indás megoldás csak a szemöldökgerendán látható. A 178. szám alatti, 1911-ből származó kapu szintén függőleges tengelyű, nagy mintái a regiszteres megoldásra emlékeztetnek. Mindkét kapun hangsúlyos az oszlop széleit kiemelő, apró átlós négyzetekből álló díszítéssor, mely nem ritkán önállóan is megjelenik.

Legkésebb a minta melletti levésésből, mélyítésből kialakított kapufélfák terjednek el. Napjainkban inkább ezekkel a nagyon plasztikus és gazdagon hímezett hagyományos kapukkal találkozhatunk. Szintén gyakori díszítőelem a kapufélfa alapjánál cserépből vagy földből kinövő, kigyózó – akár megkettőződött – inda, melyről levelek, szőlőfürtök, tulipánvirágok ágaznak le. Kalotaszeg központi részében vált használttá, Ketesd, Zsobok, Alsó- és Felsőfüld, Farnas, Sztána irányából a Nádasmente (Nádasdaróc, Bogártelke, Inkatelke, Méra, Szucság) felé, Sárvasár, Nyárszó, Damos, Jákotelke, Kalotaszegkirály irányából Kalotabökény, Meregyó és Havasrekettye irányába terjedt el.

E kapucsalád utcaképet is meghatározó mesterpéldányait láthatjuk Ketesden. A típus egyik legrégebbi darabja a 82. szám alatti, 1884-ben készített kapu, melynek indája a félfákon függőleges, belőle tulipánok és szív alakú levelek ágaznak le, a szemöldökfán pedig ívszerűen egymásba hajolva veszik körül a félkörös záródást. Nagyon hasonló a 83-as szám alatti, 1911-ben készült kapu. Művészi hatású a kétszárnyú nagykapu oszlopainak felső, félkörös csúcsdíszén kialakított rozettaforma, mely a kör 39 ívvel való küllőszerű osztásából jön létre. Az 1921-ben faragott, 106. szám alatti darab kigyózó indavonaláról szőlőlevelek és stilizált tulipánok ágaznak le. Az azonos kialakítású, 1934-ben készült 78-as kapun már tulipánok helyett szőlőfürtöket látunk. Mestermű az 1947-ben faragott 102. számú példány, melyen ég felé csavarodó szőlőindákon madarakat, tetején pedig a kalotaszegi népmondavilág vitéz meglovagolta sárkány figuráját találjuk. A kapu felirata faragójának nevét őrzi, aki nem más, mint a Malonyay által is emlegetett ezermester, az ekkor 72 éves Kiss Lőrinc.¹⁰⁷⁰

A zsoboki utcaajtók félfáján a gyakran nem csupán stilizáltan ábrázolt edényből kettős indavonal emelkedik ki. A 104. szám alatti, 1914-ben állított kapu belső indájáról szőlőlevelek, a külsőről tulipánok és szív alakú levelek ágaznak le. A hímezett rozetta fölött empire urna formájú, részletesen megrajzolt edény

1070 Malonyay 1907. 119.

látunk. A betétes utcaajtó is igényes kiképzésű. A 60. szám alatti kapu az előbbivel szinte azonos, 1913-ban állították. A 110. szám alatti, 1919-ben (vagy 1912-ben) faragott kapu kettős indájáról szőlőlevelek hajtanak. A 15. szám alatti, 1914-ben állított utcaajtó oszlopain az urnaszerű edényből egy központi kígyózó inda nő ki, melyről bimbózó és kinyílt tulipánok ágaznak le, ám a kapufélfákat az urna mellett az alapból induló, virág nélküli két hullámvonalú inda szegélyezi. Sokban hasonlók, bár későbbi keletkezésűek a sztánai kapuk. Említést érdemel a 36. szám alatti bejárat esztergált oszlopos, mellvédes-galambdúcos fedele, mely Kiss Lőrinc ketesdi ezermester házának megoldásaira emlékeztet. Mind Inkatelkén, Magyariskapuson, Romángyermónostoron, mind Nyárszón ez a mintatípus kevésbé sűrű, inkább nagyobb levelek, virágok, vastagabb szár ábrázolására törekedtek. Méréban és Nyárszón, Körösfőn, Magyariskapuson, Magyarvalkón, Felsőfüldön e díszítési módot a kötött kapuk felületén is alkalmazzák. Nagyobb, de cakkosabb szélű levelek, jobban kidolgozott virágok jellemzik a damosi és jákótelki, harmincas–negyvenes évekre keltezhető kapukat. Sajátos helyi minta az egymást metsző, ellentétesen kanyargó indavonal. A XX. század harmincas éveitől terjed el, elsősorban Felszeg román ajkú falvaiban és a havas peremvidéken, Magyarókeréken, Felsőfüldön, de máshol is, az olyan szimmetrikusan futó indás díszítés, melyeknél az inda elágazásai, majd újraegyesülése között stilizált virágmotívumokat alakítottak ki.

A kalotaszegi kapufaragás mintavilágának forrása-ként a reneszánsz díszítőművészet népi környezetben álló alkotásait jelölhetjük meg.¹⁰⁷¹ Az elsősorban egyházi megrendelésre készülő, Kalotaszegen is igen elterjedt festett asztalosmunkák, mennyezetek, padelők, a kidei Sípós Dávid által faragott kő szószerű kígyózó indás, növényi motívumokban gazdag díszítőelemeknek hatása jól felismerhető a templomok cinteremkapuinak immár helyi mesterek által faragott motívumrendszerében.¹⁰⁷² A kályhacsempéket gyártó fazekasok számára dúcokat faragó mesterek munkái szintén uradalmi vagy városi csempék díszítéseit veszik át, egyszerűsítik, alakítják azokat.¹⁰⁷³ Az így szolgáltatott előképek felhasználásával, a változatok alakításával, majd továbbadásával az egyes falvakban faragóművészek egész sora dolgozott, ki-ki maga tudása és tehetsége szerint, egyéni jegyek hozzáadásával bővítette, gazdagította az ily módon a térség népművészetébe szervesen beilleszkedő mintakincset. Csete Balázs 1943-ban végzett kutatásai során 16 településen 50 faragómester nevét írta össze, akik közül 40 akkor még életben volt, megjegyezvén, hogy a névsor távolról sem teljes.¹⁰⁷⁴

Egyes kalotaszegi falvakban alig találunk faragott díszes kapukat, Magyargyermónostoron a hagyományos

kapuk túlnyomó többsége faragás nélküli, sőt fedele is nagyon egyszerűen (deszkázattal, fémlemezzel) van kialakítva. Kevés és leginkább egyszerű mintázatú, hagyományos kapukat találunk Magyarvalkón, Erdőfalván, Bedecsen, Deritén, Bocson, az Alszezen Magyarbikalon, Kispetriben, Farnason, a Nádas mentén pedig Mákóban, Egeresen, Bogártelkén, Nádasdarócon. Kevés a faragott kapu a Fenes-patak völgyében, Egerbegy, Gyerőffy és Bánffydongó román falvakban is. Természetesen a hagyományos kapuk elterjedését sokban fékezte a XX. századi vaskapuk divatja, de ismereteink szerint ezekben a falvakban korábban sem voltak gyakoriak. Sok szép faragott kapu látható a Nádas mentén Méréban – ahol a nagy kötött kapuk mellett a szokványos kisebb méretűek is jelen vannak –, Inaktelkén, az Alszezen Ketesden és Zsobokon, valamint a román lakosságú Felsőfüldön. Felszeg falvai közül említést érdemel ilyen tekintetben Körösfő, Sárvásár, Nyárszó, Damos, Jákótelke, és elterjedtek a főleg háromszlopos, pados kialakítású, vastag, indásfaragású kapuk Kiskapus, Nyárszó, Marótlaka, Kalotabökény, Meregyó, Havasrekettye irányába is.

■ Faragott kiskapuk a Székelyföldön

Míg a fent felsorolt vidékeken a faragott kapuk előképének az egyházi építészetet tekintjük, addig Székelyföldön az udvarházakhoz köthető építészeti eredmények hatását érezzük erősebbnek. Itt a székelykapu, azaz a fedeles, galambbúgos kötött kapu az elsődleges és korábbi reprezentációs elem, melynek faragása, szerkezeti megoldásai szerényebb formákban a kis- vagy gyalogkapukon is megjelennek. Ezért elsősorban a szerkezeti sajátosságok teszik nevezetessé Csík, Kászon, Hétfalu és Udvarhelyszék kiskapuit.

Archív felvételek, Huszka József és Malonyay Dezső rajzai arra engednek következtetni, hogy Udvarhely-

438., 439. Fedeles utcaajtók a sóvidéki Küsmődön és Sóvárardon (2011)

1071 B. Nagy 1973. 43–44.

1072 Kelemen 1928, 1945; Tombor 1947; B. Murádin 1994.

1073 Dr. Kós 1972. 134–190.; Gazda 2010. 68–71.

1074 Csete 1990. 15–16.

440., 441. Faragott kiskapuk az udvarhelyszéki Székelyszenttamáson és Nyikómalomfalván (Szabó Sámuel, 2000)

442. Urnadíszes kiskapu Tarcsafalván, mögötte a keresztúri múzeumba átszállított, 1780-ban épült ház (Molnár István, 1967, MIM)

443. Faragott kiskapu Négyfaluban (2010)

széken¹⁰⁷⁵ a faragott *zábék* a XIX. században még az egyszerű átkötés nélküli kapuknál is a ma ismertnél nagyobb számban készültek. A hasáb alakú kapus általában félkörösen záródik, a felső ív alatti részt faragott rozettával díszíthetik. Ugyanilyen rozetta készülhet az oszlop lábazata felett is. (Rozettát még a korhadt sást erősítő kő *ráklábakra* is faragtak.) A kapuzábat vízszintesen, párkányszerű faragványokkal tagolhatják. Előfordul, hogy tetejére a magasépítészetből ismert urna átfogalmazott, csökevényes formája, azaz gömb, hasáb vagy tulipánra emlékeztető dísz kerül (Tarcsafalva, Csehétfalva, Küsmöd, Nyikómalomfalva, Székelydobó, Kányád, Fenyéd és máshol).

A sasok külső felületének faragása Udvarhelyszéken nem volt általános, de szórványosan ezzel a megoldással is találkozunk. Újszékelyen az utcaajtó ívének peremét hullámvonallal díszítették. Medeséren, Rugonfalván, Parajdon, Székelyderzszen indás, tulipános minták mellett rozettákat és galambokat is faragtak.¹⁰⁷⁶

Az utcaajtó kis fedele alatt galambbúg is lehet. Székelyszenttamáson a galambbúgos utcaajtó oszlopait a székelykapukhoz hasonló, kettős kígyóvonalban kanyargó, szárból kinövő leveleket, bimbókat, tulipánvirágokat ábrázoló kiemelt faragással díszítették. A galambbúg alá galambokat és palmettás növényi motívumokat faragtak. A szemöldökgerendán áldás, az állítató házaspár nevét és az állítás évét tartalmazó felirat olvasható. A mintákat és a feliratot festették, a fehér, kék és piros színek nyomokban még ma is felfedezhetők. Felsőboldogfalván az ötvenes években készítettek festett, faragott kiskaput. Itt növényi és geometrikus elemeket együttesen alkalmaztak, a faragás szerkesztése szimmetrikus.

A Sóvidéken a faragott kiskapuk galambbúgos vagy anélküli változatban gyakoribbak, mint a szék más vidékein, erre már Huszka József és Jankó János is felhívta a figyelmet.¹⁰⁷⁷ Ugyanerre a vidékre volt jellemző a szabadon álló kapuzábat kopjafaszerű kiképzése, illetve ennek kis, kúpos zsindelytetővel való lefedése.

Sóvidék falvaiban, elsősorban Makfalván, Kibédén, Sóváradoon, Alsó- és Felsősófalván ma is találunk mives félköríves záródású utcaajtót.¹⁰⁷⁸ A korábbi darabok a XIX–XX. század fordulóján készültek. Van köztük olyan, melyen az általánosnak tekintett, szinte körív mentén ívelt indás motívum található, és olyan, melyen egyedibb karcolt vagy gazdagon elágazó növényi minták láthatók. Az utcaajtó lapját leveles díszítéssel vagy rátétekkel alakítják. Gyakran előfordul a klasszicista homlokzatdíszítésekről is ismert, ablak feletti tükrök díszítésére használt, virágszirmokat idéző díszítés.¹⁰⁷⁹

1075 Lásd bővebben: Furu 2011a. 91–93.

1076 Malonyay 1909. 134–147.

1077 Jankó 1895; Huszka 1895; Bíró 1992. 83–89.

1078 Terepkutatás: 2011.

1079 E centrális díszítést gyakran a helyiek is napsugaras mintaként értelmezik.

A kapuszárnyakat gyakran ívesen vagy középirányba emelkedő szimmetrikus hullámvonallal zárják, és ezeket is cifrázzák.

Megjegyezzük, hogy a sóvidéki faragott gyalogkaput tekinthetjük a XX. század utolsó évtizedeiben, a székelykapu-állítás reneszánszával egy időben egyre nagyobb teret hódító, teljes Székelyföldön megjelenő faragott kiskapuk előképének. Ezeken már a székelykapukról is ismert kiemelt faragású, indás motívumok láthatók, a kiskapu fölött ott a zsindelemmel fedett galambbúg, a harmadik oszlopon a kúpos fedél vagy egy kisebb galambbúg.

A Kászonban álló kiskapukat egy-két sajátos jellemvonása választja el a más kistájakon állóktól.¹⁰⁸⁰ A kapusások szélesek, a szemöldökfa záródása általában íves. Így a teljes keret és a nyílás aránya más, mint Székelyföld egyéb vidékein, a nyílás kisebb, az ív pedig gyakran megközelíti a félkört. Az ív szegélyét általában rovátkákkal, korongokkal díszítették, ugyanilyen mintát kapott a szemöldökgerenda felső párkányvonala. A fedelet egy sor zsindelemről alakították ki, de az udvar felőli sor zsindelem végeit hegyesre, nyílszerűen megfaragva, hosszan kieresztették a kis fedél gerince fölé. A kis kontyolt tető két csúcsát deszkából kifűrészelt, kígyóvonalban hajlított szárú, leveles tulipándisszal ékesítették. Néhány kiskapu záródása a csiki székelykapuknál is használatos patkóív formájú. Ezek különösen szép arányaikkal tűnnek ki.

Kászonújfaluban gyakori forma, hogy a szemöldökgerendát megkettőzik, a két vízszintes elem között arasznyi távolságot hagynak, amit esztergált bábót idéző fadiszítményekkel rácsoznak. Dr. Kós Károly szerint ez a megoldás utalás a kötött nagykapuk tükördíszére, és a nagyobb gazdaságokban státust jelző szerepe volt.¹⁰⁸¹

A hétfalusi csángók által lakott településeken a szokványos fa kiskaput mellett kialakult a csak erre a területre jellemző fakaputípus is. A faragott fa kiskapuk családjába tartozó darabok sajátos formáját a megkettőztetett tetőforma adja: a kiskaput fedő első sor zsindelem fölött függőleges, perforált deszkafalú doboz áll, melyet egy második zsindelem soros tető fed. A kiskapu záródása könyökfákkal kötött, az ív nem ritkán barokkosan záródik. Az ajtó nyílászárnya, akár csak a nyagykapu lapjai, betétekkel vagy levelesen vannak kialakítva, ezek a megoldások városias, polgáris hatást mutatnak. A nyagykapu deszkázatának felső részén esetenként fűrészelt mintákból díszítést készítettek.¹⁰⁸² Ma már csak néhány ilyen darab áll Négyfalu peremterületein.

■ Fedeles fa nyagykapuk, kötött kapuk, székelykapuk

A nagyméretű fedeles, kötött kapunak, melynek galambbúgos változatát *székelykapunak* nevezik, gazdag irodalma van: eredetükről többen értekeztek, szerkezetüket,

444. Utcasor székelykapukkal az udvarhelyszéki Márfalván (2010)

díszítéseiket több szerző elemezte.¹⁰⁸³ Huszka József keleti gyökereket felfedezni vélő eredetelmélete már a kortársak körében is sok vitát gerjesztett.¹⁰⁸⁴ Ugyanakkor Huszka formai, szerkezeti és díszítéseik szempontjából helyesen osztályozta őket, sőt az egyes kistájakra jellemző típusokat is meghatározta. Jankó János Huszka József tanulmányának ismertetése ürügyén pontosan leírta, hogy hasonló kapuk a Székelyföldön kívül a Kárpát-medence mely vidékein lelhetők még fel. Szinte Gábor a cinteremkapukkal való egyezést elemezte.¹⁰⁸⁵ Györffy István és Cs. Sebestyén Károly a székelykapuk földrajzi elterjedésének irányait vizsgálta. Györffy a gyepek kapukból próbálta levezetni a székelykaput, ám elmélete sok ponton cáfolható.¹⁰⁸⁶ Cs. Sebestyén kimutatta, hogy e kapuk az országhatárokhoz közeli vidékeken gyakoriak, és a határőrszervezet hozta őket összefüggésbe.¹⁰⁸⁷ B. Nagy Margit rámutatott, hogy jöllehet a korábbi elméletek sok igaz megállapítást tartalmaznak, a Viski Károlyn kívül egyik sem vizsgálta a fellelhető gazdag történeti forrásanyagot.¹⁰⁸⁸ Viski felhívta a figyelmet arra, hogy azonos szerkezetű, hasonló kapuk a középkori Magyarország bizonyos vidékein kívül Bulgária, Horvát-, Cseh-, Morva- és Németország, valamint Hollandia területein is találhatók. Vizsgálata azzal a következtetéssel zárul, hogy a kutatott kaputípus a középkori külső várak, az úgynevezett huszárvárak nagykapuitól származik.¹⁰⁸⁹ Szabó T. Attila nyelvtörténeti kutatásai során, az egykori birtokösszeírások és leltárak anyagában talált bizonyítékok alapján arra következtetett, hogy a székelykapu nem a külső várak, hanem az udvarházak telkeinek nagykapujától ered.¹⁰⁹⁰ B. Nagy Margit a levéltárakban fellelhető

1083 Lásd szintén: Furu 2011a. 93–95.

1084 Huszka 1895, 1900. 127–128.

1085 Szinte G. 1909–1910.

1086 Györffy 1935.

1087 Cs. Sebestyén 1923, 1939.

1088 B. Nagy 1970. 73–84.

1089 Viski 1929.

1090 Szabó T. 1939d, 1940b, 1977.

1080 Roediger 2013. 43–44.; Dr. Kós 1989. 216–222.; Terepkutatás: 2008.

1081 Dr. Kós 1972b. 61–74.

1082 Seres 1992.

445. A mikházi kolostor 1673-ból származó egykori kapuja
(Szinte Gábor, 1900, NM)

XVII–XVIII. századi kapuanyag feldolgozását követően vállalkozott a székelypu kialakulási folyamatainak, formai fejlődésének tisztázására.¹⁰⁹¹ A közelmúltban két szerző tollából is készült összefoglalás Udvarhelyszék kötött kapuairól. Csörgő Bálint részletesen elemezte a vidék székelypuainak formai, szerkezeti megoldásait, az alkalmazott díszítéseket, feliratokat, a faragási technikákat.¹⁰⁹² Tanulmánya részletes és tudományosan megalapozott összefoglalás, melyet jól kiegészít Kovács Piroska máréfalvi kapukról kiadott könyve,¹⁰⁹³ melyben szülőfaluja kapuinak teljes jegyzékét és rajzát is közli, valamint az ugyanettől a szerzőtől származó digitális kiadvány, mely mintegy 250 udvarhelyszéki kapu adatait és fényképét tartalmazza. Pozsony Ferenc tanulmányában a székelypuak kultúrtörténeti fontosságára és szimbolikus (lokális, regionális, etnikai és nemzeti) jelentéseire és funkcióira hívja fel a figyelmet.¹⁰⁹⁴ A legfrissebb összefoglaló Balassa M. Iván tollából származik, gazdag archív anyag feldolgozását megvalósítva, további példákkal igazolja a kötött kapuk nyugat-európai építészeti vonatkozásait, ugyanakkor máig a legvilágosabban rendszerezi az egyes táji típusokat és ismerteti ezek jellemzőit.¹⁰⁹⁵ Az említett munkákon kívül több szerző kisebb tanulmányokban szintén hozzászólt a témához.¹⁰⁹⁶

A székelység egyik jelképévé vált kötött kapuk három magas *oszlopát*, melyet *kapuzábéknak*, *kapulábaknak* is neveznek, a kiskapu fölött egy rövidebb *szemöldökfa*, a mindhárom lábat összekötő vízszintes gerenda, a *kontyfa*, és az erre szerelt zsindelyezett (vagy

cserepezett) fedél fogja össze. A fedél általában kontyolt és zsindellyel fedett, de készültek nyeregteretűs, cserep-pel borítottak is. (Ha szerkezetük csupán ennyiből áll, *fedett, fedeles kapuknak* nevezzük őket.) A kiskapu íve és a kapu fedele közötti részt, a *zábéközt* különböző módon töltötték ki. Az egyszerűbb kapuknál függőleges, esetleg fűrészelt deszka vagy valamilyen lécrács, esztorgályozott faelem található, de főleg a korai kapukon és Udvarhelyszéken gyakori a zsilipszerűen elhelyezett, betétlapokból, tölgyfadeszkákból kialakított tömör felület, melyet gazdagon faragtak. Ezt hívják a kapu *tükrifaragványának*, a *kapu tükrének*.

A vízszintes gerenda merevségét nem ritkán íves *könyökfákkal*, *hónaljkötésekkel* növelték, melyeket faragtak, a zábék és a könyökfák által meghatározott területet szintén díszítették. Ezek a tulajdonképpeni *kötött kapuk*.

A gyalogbejáró nyílólapiját, a kapuszárnyat tölgyfávára szegezett deszkákból és lécekből készítették. A váz a vastosabb *sarokfából* és vékonyabb *ütközőfából* állt, melyet három, beléjük csapolt vagy hozzájuk szegezett *heveder* fogott össze. Kívülről a vázat mellmagasságig gyalult fenyődeszka, fölötté függőleges lécezet borította, a hevedereket kívülről borítódeszkával erősítették. A nagykapu nyílóinak hasonló a felépítése. A könnyebb nyitás-zárás érdekében a XIX. században gyakori volt az egyszárnyú nagykapu, csak meredek udvar esetén készült két nyíló.

A legbonyolultabb változat, melyet a köznyelv ma *székelypu*-nak nevez, úgy jött létre, hogy a kötött kapu (vagy az egyszerűbb kötés nélküli fedeles kapu) fedele alá egy- vagy kétsoros *galambbúgot*, *galambducot* szerelnek. B. Nagy Margit szerint ez a változat a XVII. században terjedt el. Míg a XVI. századi – Viski Károly által is felmutatott – példákon, várkapukon még nincs galambbúg, a XVII. századi udvarház-építészetben már teljesen kiforrott galambbúgos kapukat találunk. B. Nagy Margit arra a következtetésre jutott, hogy a galambbúgos kapu kialakulása ezért az udvarházak építészetéhez köthető. Ilyenformán tehát az udvarházkapu nem a várépítészet kötött kapuját közvetítette a népi építészet felé, hanem az udvarházak telkein a várépítészet kapujának új, galambbúgos formája alakult ki, mely később a falusi porták előtt is megjelent.¹⁰⁹⁷ Nem véletlen tehát, hogy a faelemek felületébe faragott minták legtöbbje is a nemesi vagy városi építészet reneszánsz kő ajtó- és ablakkereteinek mintavilágát idézi.

A kötött kapukon gyakran találunk évszámot, a kapuállítók nevét, esetleg áldást tartalmazó feliratot, mely általában a szemöldökgerendán kap helyet. A datálásnál jóval ritkább a kontyfabá vésett, áldást, népi bölcsességet vagy bibliai idézetet tartalmazó felirat. Ritkábban, kisebb betűkkel a kontyfán, valamelyik zábé felső végén

1091 B. Nagy 1970. 73–84.

1092 Csörgő 1999.

1093 Kovács P. 2000; Kovács P. 2007.

1094 Pozsony 2009a, 2009b.

1095 Balassa M. 2012.

1096 Bartha K. 1933; Balázs 1983; Bandi 1976; Dr. Kós 1989; Józsa 1985; Kardalus 1978; Salló–Kardalus 1977; Sebestyén J. 1999; Sylveszter 1972; Szócs I. 1971; Takács L. 1988; Téglás 1914; Vámszer 1977; Szócsné Gazda 1999; Szócsné Gazda 2008a.

1097 B. Nagy 1970. 78.

vagy a tükörfaragvány sarkában megjelenhet a faragó nevének és származási helyének kezdőbetűje.¹⁰⁹⁸

A legművesebb kötött kapuk felületét faragással díszítették és élénk színekre festették.

A XVII–XVIII. században udvarházak előtt álló galambbúgos kapukról uradalmi leltárok egész sora tudósít. A leírások természetesen nem elégségesek ahhoz, hogy az arányrendszerről, faragási technikákról, motívumokról tiszta képet tárjanak elénk, legfeljebb a kapu szerkezetének ismertetésével, egyes elemeinek, a galambbúgnak, fedélnek szűkszavú említésével elégedhetünk meg. Az a néhány ábrázolás, amivel rendelkezünk, azt sugallja, hogy ekkor még nem alakultak ki táji típusok. Kétablakos, kötött kaput rajzolt le az egykori hadmérnök 1765-ben Bethlenszentmiklós erődítményeinek vázlatos katonai térképére,¹⁰⁹⁹ a mikházi ferences kolostor faragott kötött kapuja, mely feltételezhetően Kájoni János megrendelésére készült, tükrös. A kiskapu fölötti zábéközbe ott sugaras napmotívumot faragtak. A kapu ívének belső hengertagokkal sűrűn fogazott kialakítása számára mintát jelenthetett a kolostor nyugati bejáratának faragott ajtókerete, melynek bélletén kymás profilú konzolsoros tagozat látható. A mikházi kolostor 1634 után készült manierista kőfaragványaihoz a kor divatos német mintakönyvei szolgáltathattak ihletet.¹¹⁰⁰

A XVIII. századtól kezdve megjelentek a székelykapuk táji jellemzői.¹¹⁰¹ A jelenség mögött véleményünk szerint pontosan az a folyamat áll, melynek eredményeként a székelykapu átkerült a kismemesi kúriák elől a tehetősebb, ám nem föltétlenül nemesi tulajdonosréteg, majd a XIX. század második felétől a polgárosodó székely gazdálkodó családok portája elé. Tegyük hozzá, hogy ugyanezen folyamat részeként a székelykapuk egyes erdélyi városokban és mezővárosokban is elterjedtek. Pozsony Ferenc hangsúlyozza, hogy a kutatók eddig nem figyeltek eléggé a fedeles kötött kapuk városi építészetben betöltött szerepére, és részletesen bemutatja a kolozsvári Hóstát fedeles kapuit.¹¹⁰² Mikolai Tóth István 1822–24 között készült marosvásárhelyi vízfestményein teljes utcasorokat ábrázol, melyeken jól látszik, hogy a még nagyrészt fűrészfogas beépítésű, ám utcafrontos Főter és a Szentgyörgy utca telkein, a lakóházak és a szomszéd ház, vagy a lakóház és a telek másik oldalán épített sütőházak között magas, fedeles kötött kapuk álltak.¹¹⁰³

A székelykapuk elterjedése során folyamatos súlyponteltolódást figyelhetünk meg, azaz míg a XVIII. században nagyszámú székelykaput faragtak Háromszéken,

446. 1733-ban állított hatlyukú kapu Dálnokon (Szinte Gábor, 1900-as évek eleje, NM)

a XIX. század első felében megjelent, majd kiteljesedett egy alcsíki faragóközpont is. Végül, szintén a XVIII. század végétől, sajátos minták alkalmazása által kialakult az udvarhelyszéki oszlopos székelykapu, amit a XIX. század végén a tükrös, faragott udvarhelyszéki kapu követett. Ez utóbbi a XX. századi Kárpát-medence egész területén elterjedt kaputípus modelljét képezte. A XX. század elején létrejött egy kései, sajátosan felcsíki változat, mellyel közvetlen kapcsolatban a XX. század közepén feltűnnek a székelykapuk Gyergyóban is, mi több, itt további helyi változatok is kialakulnak.

■ Ablakos kötött kapuk – Háromszék

A korai, azaz nagyrészt XVIII. századi galambbúgos kötött kapuk Székelyföldön leghamarabb és legnagyobb sűrűségben Háromszéken tűntek fel. Nem véletlen, hisz pont Háromszéken élt ekkor a legtöbb székely armalista és kismemes, aki életmódjában próbálta a vármegyei nemesség életvitelét követni. A faragott kötött kapu ekkor egy olyan reprezentációt is szolgáló építészeti alkotás, amely a háromszéki armalisták számára – egyrészt a megfelelő fa beszerzése, illetve kellő tudással rendelkező mesterek munkája folytán – elérhető volt. A legtöbb korai háromszéki székelykapu sajnos napjainkra nem maradt fenn, róluk archív anyagokból, fényképekből, leírásokból tájékozódhatunk.¹¹⁰⁴ A legszebb kapukat Dálnokon, Lisznyón, Csernátonban, Páván, Kézdimartonfalván dokumentálták. A hetvenes években Bitán és Kisborosnyón is díszes, szép darabok álltak.¹¹⁰⁵ Különösen értékes és műves volt a Feldobolyon álló, 1797-ben állított kapu.¹¹⁰⁶ Fő jellemzőiként megközelítőleg négyzetbe írható arányrendszerük mellett a szépen ívelt magas záródást és a tükrök sajátos kialakítását említhetjük. Ismertek teljesen

1098 Csergő Bálint 66 datáló szöveget és 38 különböző kontyfeliratot tesz közzé. (Csergő 1999. 101–108.)

1099 Kovács A. 2009. 142.

1100 Kovács A. 2009. 156.

1101 Balassa 2011. 106–140.

1102 Pozsony 2009a. 283. A témához értékes adalékot jelentenek Veress Ferenc XIX. század második felében készült fényképei, melyek tanúsága szerint a Széchenyi téren és a hídelvi zsinagóga melletti telken is álltak kötött kapuk.

1103 Páll 2009. 257.; Dr. Flórián Csaba: Virtuális Vásárhely honlap: <http://www.erdelyweb.hu/mvhely/kronika/mikolai.htm>.

1104 Balassa 2011. 109–114.

1105 Murádin 1984. 114–115.

1106 Felirata: Mátyás Sámuel kapitány feleségével Bakcsi Sofiával 1797 die 20 Juni (Murádin 1984. 114.)

447. Hatlyukú, 1800-ban állított kapu Torjáról, jelenleg a Haszmann Pál Múzeumban, Alsócsernátonban (2007)

tömör, címeres vagy egyéb figurális faragással díszített tükrű kapuk is, ezek a kismanesi tulajdonosi réteggel hozhatók összefüggésbe, ugyanis a tükrő általában a címer ábrázolásának adott helyet.

A korszakban gyakoriakká váltak az ún. ablakos tükrű kapuk, melyek bár más területen is feltűntek, de Háromszéken gyakoribbak. A tükrő felületét kör formájú lyukakkal díszítik. Amennyiben az egyablakos kapu gyalogbejárójának ívét azonos technikai kivitelezéssel a szemöldökgerenda tengelye szerint megtükrözik, majd az így létrejövő körívet kiegészítik, a tükrőben egyetlen nagy, kör alakú nyílás jön létre. Ez a szerkesztési mód jelentette az alapját a bonyolultabb formáknak. Gyakoribbak a hatablakos, illetve négyablakos kapuk, amelyeknél a kör alakú nyílásokat kettesével, két vagy három sorban alakították ki. Az ablakos kapuk jellemzője, hogy az íveket ezekénél kisebb sugarú ívsorokra, karéjokra osztották, a kis ívek metszésénél pedig egy bimbószerű dísz faragtak ki. A bimbós díszítések a nagykapu ívét is tagolták. Balassa M. Iván megjegyzi, hogy ezek a többnyire félkör alakú kiugrások leggyakrabban térben félhenger alakúak, időnként faragják, rovátkolják őket.¹¹⁰⁷ A székelykapuk kutatói között eddig még nem alakult ki terminológiai konszenzus ezen elemek elnevezését, eredetét illetően. Kétségtelen, hogy a korai, azaz ismereteink szerint a XVIII. századi kapukon gyakoribbak és formai kapcsolatban állnak a későbbi udvarhelyszéki kapukon látható visszahajló kontydísszel. Véleményünk szerint úgy, ahogy a későbbi kapuk felületi faragásának forrását a reneszánsz és manierista kőkeretek hasonló díszítésében találjuk meg, valószínű, hogy e bimbószerű motívum forrása is a kőfaragás mintakészletében keresendő. Nem zárhatjuk ki, hogy a gótikus kőkeretek belső karéj alakú ívsorának metszéspontjában gyakran kialakított

bimbódíszek vagy akár liliom alakú faragványok¹¹⁰⁸ vagy a már említett reneszánsz és manierista faragványok konzolsorai egyaránt befolyásolták a fa faragásával is foglalkozó mestereket.

Az e korban készült kapuk közös vonása a kapu síkjára merőleges, méretes faragott faszegekkel való díszítés. A hagyományos ácsszerkezetek elengedhetetlen eleme a kötést rögzítő faszeg, mely a két összeillesztett elem síkjára merőleges, és kiáll. A székelykapuk ácskötéseit rögzítő faszegeket ebben a korban faragással díszítették, vállal látták el, sőt olyan helyeken is alkalmazták őket, ahol nem volt föltétlenül szükséges, így a kapuk dekorációjának részeivé váltak. A megoldás nem csak a kötött kapuk kialakításánál ismert, hanem alkalmazták XVIII. századi cinteremkapuk díszítésére (Nyárádszentandrás), és feltűnnek a polgári és egyházi építészet egyéb alkotásaiban is, például a fatornyok kialakításánál.¹¹⁰⁹

Az ablakos kapuk legkarakterisztikusabb eleme, a kör alakú „ablak” fából való kialakítása komoly mesterségbeli bravúr. Rokon a XVII–XVIII. századi toronysisakok íves körüljáróival, vagy az ácsolt, keresztalkotéses merevítésű fa harangtornyoknál látott megoldásokkal. Említést érdemel többek között a sepsikálnoki unitárius templom haranglába, ahol a harangházból a négy égtáj irányába két-két kör alakú nyíláson lehet kitekinteni. A vállalkotéssekkel kialakított negyedíveket itt is faragott facsapokkal rögzítették.

Jóllehet a korai háromszéki kapuk sajátos és erőteljes szerkezeti megoldásaikkal tűnnek fel, nem feledkezhetünk meg a sasfák faragásáról sem, melyeken már ekkor ott voltak a reneszánszos indás, növényi minták.

A XIX. század második felében Háromszéken nagy számban már nem állítottak székelykaput. Ennek oka az udvarház-építészetben meghonosodó új kapufajta kedvelté válásában keresendő. Ahogy a XVIII. században az udvarházak előtt álló kötött kapuk vonzóak voltak a nem kismanesi réteg számára is, úgy a XIX. század második felétől az akkori udvarházak előtt a fakaput felcserélő, falazott kőlabas kapuk váltak követendő mintává, és jelentek meg egyre növekvő számban és változó minőségben a különböző anyagi lehetőségekkel bíró gazdák házaiban.

■ Csíki és kászoni kapuk

A legkorábbi, 1734-re datálható, általunk ismert csíki kapu Menaságról származik,¹¹¹⁰ és már láthatjuk rajta azt a jellemzőt, ami e kis tájegység kapuit a XIX. század végéig végigkíséri: a nagykapu ívét bemetszették a sasfákba, azaz az ív átmérője másfél-két arasznyival nagyobb a két kapuzábé belső éle közötti távolságnál. Az ilyen patkóíves kapuk már Huszka József és Szinte Gábor érdeklődését is felkeltették, és pontosan a patkóív

1108 Jó példák erre többek között a brassói Fekete templom vagy a kolozsvári Szent Mihály-templom portálján látható díszítések.

1109 Szinte L. 1913; Debreczeni 1929a; Herepei-Szabó T. 1939; Balogh I. 1935.

1110 Balassa M. 2011. 115.

1107 Balassa M. 2011. 109.

iszlám építészetben is gyakori volta készíthette Huszkát a keleti formai hatás feltételezésére és túlértékelésére.¹¹¹¹ Megjegyezzük, hogy a valóságban ez a bemetszés nem annyira hangsúlyos – mint ahogy azt rajzban ábrázolni szokták,¹¹¹² de mindenképpen meghatározó, és nemcsak a nagykapu, hanem a gyalogbejáró ívén is gyakran alkalmazták.

A XVIII. század végi csíki kapuk felületén inkább geometrikus, fogrovatos díszítést látunk, de a kontyfán már ott találjuk azt a lóheredíszes ívsort, melynek eredetét akár az architektúrális kőfaragványok nagy családjában is kereshetjük.¹¹¹³ E kapcsolat fontos, ám földrajzilag is kétségtelenül távoli láncszeme az 1755-ben készült nagykapusi cinteremkapu egymásba metsző félköríves ívsora.

A XIX. század során a csíki székelkapu megőrizte fő jellemvonását, a patkóíves kialakítást, a kapusások szerény faragását. A lóhereíves, ezúttal félkörökből kialakított ívsor a kapuívét is rendszeresen szegélyezi. A sasfák szélessége a vastagságánál jellemzően nagyobb, díszítésben továbbra sem bővelkedik, de általános marad a lóheremotívumos ívsor, ami Udvarhelyszéken leginkább a kontyfán látható.

A korai csíki kapuk tükre tömör volt, ismert néhány sugárkoszorús és rozettás díszítés. A későbbi kapuk tükrét már fűrészelt deszkaelemekkel díszítették. A kifűrészelt és tömör részek általában egyensúlyban vannak, a kedvelt mintázat geometrikus, rácsszerű, melynek ki-szerkesztésében köröket és hullámvonalakat egyaránt alkalmaztak. Egyeseknél szimmetrikus szerkesztésű, bábos korlátoknál is alkalmazott íveket, másoknál végtelen rácsmintákat látunk. Különösen szépek a bonyolult mértani szerkesztésű tulipánmotívumok. Jellemző a kapuszárnyak felső lécezése, pontosabban a lécek kivitelezése is. A lécek felső részét általában félhold vagy tulipán mintára faragták ki. A legszebb és legjellegzetesebb csíki székelkapukat a Fiság völgyében Csíkszentgyörgyön, Csíkbánkfalván, Menaságújfalun, Menaságban és Pottyondon találjuk,¹¹¹⁴ de álltak és részben még állnak kapuk Csíkszentsimonban, Csíkszentmártonban is.

Csíkban nagyobb számban készültek fenyőfából is kapuk, ezek közül a csíkszépvízi (1799) és menasági (1813) darabokat említjük. Minden bizonnyal a fenyőfa

könnyebb faraghatósága miatt látunk ezeken gazdagabb díszítést, a szépvízi kapura rozettákat, fűrészfogas és geometrikus motívumokat, a menaságira indás, tulipános mintákat faragtak.¹¹¹⁵ A minták ilyenfajta megformálása rokon a csíkszentimrei Henter-kúria kőportikusz oszlopain kialakítottakkal. Ez a példa is igazolja azt, hogy a kő- és faelemek faragásában minden bizonnyal ugyanazok a mesteremberek, feltehetően faragómolnár-
rok vettek részt.

Megjegyezzük, hogy a csíki székelkapuról gyakran hiányzik a galambbúg.

A XIX. század végén és a XX. század elején számos egyszerűbb kivitelezésű kapu is készült, melyek tükördíszítése egyszerű lécrács. A feliratok is egyre gyakrabban maradtak el. A korszak végén, azaz a XX. század harmincas éveitől újabb kapukat faragtak, ezek is továbbvitték a korábbi csíki kapuk formai örökségét, a kivitelezés jellegében, illetve csak a tükrök és a könyökfa fölötti mezők fűrészelt dekorációiban vannak eltérések.

A kászoni kapuk¹¹¹⁶ szerkesztési elveikben, díszítmotívumaikban sok tekintetben hasonlóak, sőt azonosak a csíki kapukkal. A különbségeket elsősorban az alkalmazott díszítmotívumokban kell keresnünk. Galambbúg a kászoni fakapun ismereteink szerint ritkán készült. A sasfák szélessége itt is nagyobb, mint a vastagsága. A XIX. század közepén állított kapuk oszlopának indítására, azaz a talp és a patkóív bemetszése közé enyhén hajlított virágdíszet faragtak. A teljes kapusason faragott indás díszítés kivételes esetekben készült, majd a XIX. század végén, XX. század elején készült kapukról szinte teljesen elmaradt. A sasfákon, elvéve a tükrökben, rozetták, az ívek körül lóherés ívsorok, még ritkábban kötélfonatos faragás látható. A tükröket a XIX. századi kapukon fűrészelt deszkabetétekkel töltötték ki, melyek mintája szintén enyhén ívelt, az udvarhelyi kapukon láttoknál sokkal visszafogottabb. A XX. században itt is egyszerűsödnek a tükördíszítések, többször csak lécrács készült.

A kapuk zsindeyes fedelének csúcsára fűrészelt deszka virágdíszet helyeztek, melynek formája a zábán látható, enyhén ívelt vonalait vette át.

Székelkapu Kászonban csak a módosabb gazdák portája előtt állt. A minőségi cserefa-anyag beszerzése nehézkes és költséges volt, ezért a lakosság zöme csak a kisebb, alacsonyabb kapukat engedhette meg magának,¹¹¹⁷ majd a XX. század elejétől áttértek a falazott változatokra.

■ Udvarhelyszéki kapuk¹¹¹⁸

A XVIII. század végétől a székelkapu-készítés területi súlypontja Udvarhelyszékre, ezen belül a Máréfalva, Fenyéd, Zetelaka, Székeludvarhely térségre tevődött át. A Hargita nyugati lankáin található kiterjedt

1111 Huszka 1895; Szinte G. 1900a.

1112 A vonalas ábrázolásokon a kapuív mellett több párhuzamos vonallal szokták az ívet követő díszítmotívumokat ábrázolni, ezért szemünk a patkóívet hangsúlyosabbnak, nagyobbaknak érzékeli.

1113 A XVII–XVIII. századi festett homlokzatokon leginkább az ereszpárkány alatt, templombelsőkből a síkmennyezet alatti falkoronát díszítették ilyen ívsorok frízzel. A több évszázadon át nagyon általános minta fonott kötélmotívummal kiegészített, festett változatával találkozhatunk többek közt Mikházán a kolostor külső falkoronáján, átmetsződő félkörívekből álló ívsor változatában Segesváron az Obere Tischlergasse 24. sz. alatti ház homlokzatán, a sepsikilyéni és a homoródkarácsonyfalvi unitárius templomban a belső falkoronán. Ezen Európa-szerte elterjedt festett minták ihletői a XIV–XV. századi monumentális kőépületek, templomok, katedrálisok gazdagon faragott, ívsoros falkoronái, párkányai.

1114 Szócsné Gazda 2008a; Terepkutatás: 2010–2012.

1115 Terepkutatás: 2010–2012.

1116 Dr. Kós 1989. 218–222.; Terepkutatás: 2008–2010.

1117 Dr. Kós 1989. 218.

1118 Lásd szintén: Furu 2011a. 93–98.

448. Csíkmenasági fenyőfából faragott székelkapu (2010)

449. Patkóíves kapu Csíkverebesen 1847-ből (2014)

450. Patkóíves kapu Kászomból, a kolozsvári szabadtéri múzeumban (2014)

közbirtokossági erdők bőven biztosították a keményfa nyersanyagot, ezért a XIX. század során az itt faragott kapuk Udvarhelyszék, sőt Nyárádmente távolabbi falvaiba is elkerültek. Az említett községekben híres mesterek nemzedékei dolgoztak, az általuk kidolgozott faragástechnikák és motívumvilág a XX. századi kapuk készítésének módját is meghatározták. Nem csoda, hogy napjainkig Udvarhelyszék keleti területén áll a legtöbb XIX. század végi és XX. század eleji székelkapu.

A XVIII. század végétől és a XIX. században javarészt csak Udvarhelyszéken készültek ún. *oszlopdíszes* kapuk.¹¹¹⁹ A lábazattal és fejezettel is ellátott oszlopdísz a kapuzábéból domborúan faragták ki. Ehhez nagy keresztmetszetű anyagra és fáradtságos munkára volt szükség, nem véletlen, hogy divatja fokozatosan háttérbe szorult, utat engedve a csupán felületi faragásoknak. Az oszlop felületébe kannelúrákat mélyítettek vagy csigavonalat faragtak. Az oszloptörzs harmadmagasságig vastagodott, majd felfelé vékonyodott.¹¹²⁰ Az oszlop fejezetét virágos, leveles mintákkal, volutákkal, fölötté pálmaleveles faragvánnyal díszítették. Az oszlop mellett, a zábén kígyóvonal mentén emelkedő indás faragást láthatunk, mely a kiskapu könyökmerevítőire is felfut.

A legtöbb udvarhelyszéki székelkapun, mely a XIX. század második felében vagy ennek végén készült, az oszlopdísz elmaradt, helyette gazdagabb, kettős vagy hármás indás növényi motívum látható.¹¹²¹ Az indaszárhoz korong, levél, majd tulipán alakú díszítések kapcsolódnak, a kapuzábék csúcsán az oszlopdísz elmaradása után is ott találjuk a pálmaleveleket vagy *palmettákat*.

A korai oszlopdíszes vagy a későbbi csupán faragott zábéjú kapuk *tükrében*, azaz a zábéközben található faragás Udvarhelyszéken általában három részre osztható. Központi részén látjuk a felületet leginkább kitöltő indás, virágos, leveles díszítést. Ezt pálcátagozattal keretezik. A keret formája általában sarkainál negyedkörökkel metszett négyzet, melynek felső részét félkörös záródás egészíti ki. Legkívül patkó alakú, lehajló babérkoszorút faragnak, mely a teljes mintát ívszerűen körülöleli. Ritkábban itt címet találunk, úgy, ahogy feltehetően az udvarházak előtt álló kapukon egykor a tulajdonos nemesi családok címere is itt állhatott.

A kontyfát a XIX. század második felében, akárcsak a csíki kapukon, már általánosan csipkézetes faragott frízzel, lóherés ívsorral díszítették, melyet a félkörökből álló ívsor alsó csúcsaihoz illesztett korongokkal vagy levél formájú faragványokkal, majd sodort kötél díszítéssel teljesítettek ki. E minta forrása, ahogy ezt már korábban jeleztük, a kor magasépítészetében keresendő. A nagykapu ívének záródásánál, ennek tengelyébe, a kontyfából lefelé kinyúló *középdísz*t faragtak.

1119 Furu 2011a. 89–98.

1120 Csergő 1999. 56.

1121 Furu 2011a. 95–98.

A galambbúgra általában kör alakú nyílásokat fűrészeltek, ezek közé galambmotívumokat karcoltak, majd festettek. A hónaljkötések, a zábék és a kontyfa közötti háromszögbe gyakran faragtak álló vagy forgó *rozettákat*,¹¹²² esetleg csillagokat idéző díszeket.

A kapu felületét, faragványait élénk színekre festették. Nagyrészt földfestékeket használtak, a színek alkalmazásának meghatározott rendje volt. Csergő Bálint szerint piros színre festették az indaszárakat, a korongokat, a tulipánok szíromleveleit, a címerkereteket, a koszorúk szarait, a madár csőrét, szemét, lábát, a rozetták küllőit, a pálmalevelek hajlatait, a betűket és számokat, kék színt kapott a kontyfa csipkézete, a madarak teste, zöldet a madár szárnyai. Váltakozva, kék-zöldre festették az indázat és a koszorúk leveleit, piros és kék színre pedig a virágok szirmait. Piros-kék-zöld színt kapott váltakozva a csillag és a csillagvirág. A fehér színt kevésbé használták, de bizonyos elemek kiemelését ezzel érték el.¹¹²³

E sok költséggel járó, mesterségbeli tudást, aprólékos munkát, minőségi faanyagot igénylő galambbúgos kötött kapuk, funkcionális szerepükön túl, elsősorban reprezentációs célokat szolgáltak. Kezdetben a gazdagabb nemesi réteg életkörülményeit vágyó, magasabb ranggal rendelkező módos székely családok, lófők, primipilusok, armalisták portái előtt álltak, később, a rendi társadalom felbomlása után, a gazdag paraszti réteg portáinak vagy a fontosabb közösségi, egyházi telkek bejáratát díszítették. A XIX. század első feléig ezért falvanként csupán kevés – esetleg tucatnyi – ilyen nagy kötött kapu készült. Néhány településen viszont, ahol a kellő faanyag elérhető volt, és ehhez mesterségbeli tudás is társult, nagyobb számban állítottak ilyen kapukat, és ezek már a közrendűek, az átlagos vagyoni helyzetű családok telkein is megjelentek. Ilyen falvak Zetelaka, Oroszhegy, Máréfalva, Fenyéd, Küküllőkeményfalva és Székelyszentkirály. Kisebb, de még mindig jelentős számban készültek faragott és egyszerű kötött kapuk Székelyudvarhely egykori bethlenfalvi és kadicsfalvi részein. Fancsalt, Ülkét, Székelyszenttamást és a környező falvakat beleértve, ez az a terület, ahol az Udvarhelyszékre annyira jellemző, felületi faragásos, ún. *virágos*, faragott tükördíszű, galambbúgos kapuk a legelterjedtebbek.

Értékes, szép virágos és oszlopdíszes kapuk maradtak fenn Bögözben, kisebb számban ugyanilyenek Felsőboldogfalván, Hodgyán. A Nyikó menti Bogárfalván, Székelyszentléleken, Malomfalván néhány szép, virágos faragott kapu áll. Csehétfalván több sajátos elemmel is találkozunk. Néhány kapun a kontyfa és a fedél csak a

451. Egylükű kapu az udvarhelyszéki Medeséren 1829-ből (2017)

452. Oszlopos kapu az udvarhelyszéki Felsőboldogfalván 1804-ből (2009)

453. Faragott kapu tükre az udvarhelyszéki Máréfalván (2010)

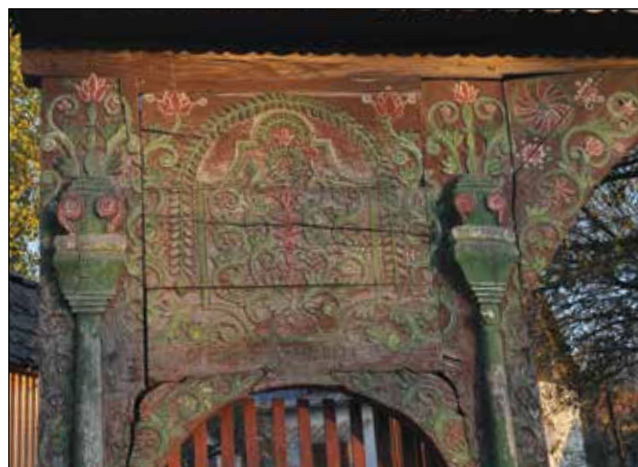
1122 A rozettát, melyet számos formában alakítanak ki, több szerző napkorong-ábrázolásként azonosítja. (Csergő 1999. 77.)

1123 Csergő 1999. 114. Megjegyezzük, hogy Malonyay színes tábláin a fehér alap, melyen a festett mintázatot bemutatja, feltehetően a nyers fa színének felel meg, ám zavarba ejtő, hogy egy-két minta alatt e célból sárgásbarna alapszínt használ. Fehér alapszín használatát eredeti székelykapun még nem sikerült kimutatni. (Malonyay 1909. 117.)

454. Kovács Bendek által faragott kapu tükre 1888-ból, Székelyszentmihály, Udvarhelyszék (2011)

455. Udvarhelyszéki mester által faragott kapu Nyárádremetén (2011)

nagykapu lábait köti össze, a kiskapu szemöldökgerendája fölött alacsonyabban helyezték el ennek saját fedelét. A kapuzábék faragása nem annyira gazdag, ám feltűnik egy másik díszítési mód: a zábéra merőlegesen, ennek tengelyébe egy hullámvonal mentén fűrészelt, vastag deszkaelemet illesztettek. A 36. szám alatti kapu oszlopain, a fűrészelt díszítőelem mellett jobbról és balról ugyanilyen profilozott deszkákat rögzítettek, ezúttal a zábé lapjára. A kapu tükrét, ahol a szerkezet egyfedeles, esztergált faelemekkel töltötték ki. A nagykapuk Csehétfalván kétszárnyúak, záródásuk hullámvonal mentén ívelt, és a felső regiszter lécezése is változatos, dekoratív. Ugyanitt két magas láb közötti, egyetlen ívből álló faragott kapu is fennmaradt.

Ahogy távolodunk a Hargita oldalán levő kapuállító falvaktól, úgy egyszerűsödnek a kapuk: van, ahol a faragott tükör marad el, vagy a galambbúg, a faragás egyszerűsödik, megjelennek mélyített faragású egyedi formák, s alacsonyabb lesz az ív azáltal, hogy kisebbek és rövidebbek a hónaljkötések.

A Nagy-Küküllőtől délre eső területeken és a Homoród mentén a XIX. század során szinte általánossá vált a függőleges, esetleg mívesen fűrészelt deszkázással vagy esztergályozott faelemekkel kitöltött zábéköz, bár az egyik korai, 1809-re datált oklándi kapu betétlapos zábéközén a feliratot babérkoszorú veszi körül. A Homoród mentén a kis- és nagykapu szárnyait is mívesen, tulipánmintára fűrészelt deszkákból állítják össze.

A sóvidéki Korondon az ötvenes-hatvanas években a tükörfaragásban vagy a nagykapu nyílószárnyai-ban áttört lécezéssel egymás felé néző szarvasokat mintáztak.¹¹²⁴

Az udvarhelyszéki kapukon álló feliratok nem ritkán a kapu faragójának nevét is megörökítették. Balassa M. Iván és Csörgő Bálint kutatásaiból jól körvonalazódik, hogy a kapufaragás mesterei kezdetben faragó-molnár

családokból kerültek ki. Nem ritka, hogy ezek a családok akár több nemzedéken keresztül űzték e sajátos népművészeti jelleggel felvértezett ipart. Többségük az ún. földműves-mester kategóriába sorolható, akik a mezőgazdaság mellett kiegészítő tevékenységként űzték az ipart. A legtermékenyebbek közé tartozott az 1872–1908 között dolgozó Kovács Benedek, aki több mint 67 kaput faragott, de említést érdemel, a teljesség igénye nélkül, a XIX. század első felében működő Kadicsfalvi Kovács Péter, a XIX. század első felétől három nemzedéknyi időn át dolgozó három Dávid Mózes (nagyapa, apa és fia), és a szintén XIX. század első felében aktív Tibád András is, akinek kevesebb kapuja maradt fenn.¹¹²⁵

■ Gyergyói kötött kapuk

Jóllehet szakmai közlések alig vesznek tudomást létezésükről, a faragott kötött kapuk a gyergyói népi építészeti örökséghez is hozzátartoznak. A XVIII–XIX. századi források egyetlen tekerőpataki kaput említenek, helyszíni kutatásunk során Gyergyóalfaluban egyetlen darab feliratos keretét találtuk meg. Latin felirata a következő: „ERECTA PORTA PER ANTONIUM TÖRÖK ANO 1837”.¹¹²⁶ Tarisznyás Márton egy udvarhelyszéki, tükör- és zábéfaragással ellátott XIX. századi kapu részleteit közli. Hasonlóan tömör, faragott tükördísszel rendelkező egy 1885-ben Gyergyószentmiklóson állított, a zetelaki Máthé Imre által faragott kapu is. A marosszéki és udvarhelyszéki mesterek mellett a XX. század elején helyi mesterek is dolgoztak, mint például a ditrói Mezei Tamás.¹¹²⁷ A Gyergyói-medencében állított kötött kapuk a tanulmányozott korszak legvégén, azaz a XX. század első felében jelentek meg, de elterjedésük csak a harmincas évek végén, negyvenes évek során teljesedett ki.¹¹²⁸ A század hatvanas, hetvenes éveiben töretlen lendülettel

1125 Balassa 2011. 96–98.; Csörgő 1999. 115–129.

1126 Terepkutatás: 2012.

1127 Tarisznyás 1982. 160., 43–44., 50., 60. képek.

1128 Tarisznyás 1982. 161.

456. Kötött kapu Gyergyókilyénfalván (2012)

457. Hatpilléres kapu Gyergyóújfaluban 1919-ből (2012)

állítanak kapukat, mi több, egy, a magyar nyelvterület vonatkozásában teljesen új altípus, a térbeli székelykapu változata is kialakult.¹¹²⁹

A gyergyói kapuk nagy részét semmilyen felirattal vagy évszámmal nem látták el. Néhány korai datált példány Gyergyóújfaluban az 1920-as években épült. Gyergyócsomafalván egy 1908-as rákláb jelzi, hogy korábban is álltak már székelykapuk. A kései csíki, elsősorban felcsíki kapuk arányrendszerét, mintázatát veszik át. A kaputükröt fűrészelt deszkadarabokkal töltötték ki, ismerünk esztergált rudakkal díszített példányt is.

A legtöbb ma álló kapu¹¹³⁰ a harmincas évek végén, negyvenes évek során épült, ezekből szép példányok maradtak fenn Gyergyócsomafalván, Gyergyóújfaluban, Ditróban és Gyergyóremetén. Ezek arányrendszere már sajátosan módosul. A nagykapu és kiskapu íve egyaránt szegmensív, ezekkel általában párhuzamos a nyílószárny íve. Az oszlopokon kevés a növényi motívumos faragás, a tükördíszítés pedig aprólékosabb kivágású, egyes kapukon egészen filigrán, mintás lécrács jellegű. Nem a vizsgált korszakhoz tartoznak, de azért említést érdemelnek azok a hetvenes években Gyergyókilyénfalván állított székelykapuk, melyek tükrébe deszkába fűrészelt kivágással hosszabb bibliai verseket, áldást vagy nagyméretű, messziről is látható évszámot (1976) írtak.

Már 1919-ből ismerünk egy Gyergyóújfaluban álló, datált térbeli kaput is. A térbeli kapuknál a kapu síkjára merőleges tengelyek szerint megduplázták a kapusásokat, így a kapu szerkezete hat pilléren nyugszik, ezért stabilabb. A gyalogkapu körül valóságos toronyszerkezet jön létre, melyek közében általában perselybe rögzített fatengely körül forog az ajtólap. Az oszlopos szerkezetet kívülről deszkalapokkal burkolták. A kapukat ritkán, legfeljebb a deszkázat végének megmunkálásával vagy a lécrátétek fűrészelésével díszítették. Összhatásuk tömör,

robusztus, várszerű, éles kontrasztban a faragott székelykapuk elegáns arányaival és díszítéseivel. A már említett Gyergyóújfalun kívül Ditróban és főleg Gyergyóremetén maradt fenn ezekből tucatnyi példány.¹¹³¹

A Háromszékre, Csíkra, Udvarhelyszékre, Gyergyóra és szórványosan Marosszékre is jellemző *székelykapuk* állításának gyakorlata az elmúlt két és fél évszázadban szinte folyamatosnak tekinthető, kétségtelen, hogy koronként és tájakként változtak a szerkezeti megoldások vagy díszítési motívumok, sőt a kapuállítási szándék is hullámokban változva kisebb vagy nagyobb számú kaput eredményezett. A kapufaragás egyértelműen tehetséges mestereket igényelt, és mint látjuk, az öntudatos faragók fontosnak tartották legalább iniciálékkal munkájukat szignálni. A kapukon olvasható feliratok a tulajdonosok ilyen téren is megmutatózó igényeiről, a vidék fejlődését, esetenként latin nyelvű írásbeliségéről tanúskodnak. Látható, hogy a kezdetben rendi kiváltság jeleként szűk körben készülő kapuk a székely népművészet egyik legrepresentatívabb megnyilvánulási formájává váltak, és szélesebb társadalmi csoportokban is elterjedtek. A kapuk állításának utolsó nagy hullámát a hetvenes évek diktatúrája, elnyomó nemzetiségi politikája gerjesztette. A népművészet mint megtűrt önkifejezési forma lehetővé tette a székelység önazonosságát erősítő faragások, formák tovább éltetését és fejlesztését. Ennek köszönhetően a kilencvenes évek szabad légkörében már teljes kisipar épült fel a székelykapuk gyártása köré, melyek most már a Székelyföld, sőt Erdély határain kívül is a nemzeti egymásra találás szimbólumai.¹¹³²

■ Fedeles nagykapuk a Székelyföldön kívül

Levéltári kutatások bizonyítják, hogy a XVII–XVIII. században Erdély nemesi és kisnemesi udvarházai előtt sokfelé álltak fedeles nagykapuk, kötött kapuk galambúggal

1129 Terepkutatás: 2012.

1130 Terepkutatás: 2012.

1131 Terepkutatás: 2012.

1132 Pozsony 2009a; 2009b; Balassa 2011. 141.; Furu 2011a. 98.

458. Fedeles kötött kapu a kalotaszegi Magyarkiskapunon (1999)

459. Fedeles nagykapu Szászbudakon, Beszterce környéke (2013)

vagy anélkül.¹¹³³ A XIX–XX. században a tehetősebb gazdák jómódjuk jeleként fedeles nagykapukat egyszerűbb vagy összetettebb kivitelben a Székelyföldön kívül is állítottak, ám a történeti Erdély más területén ritkán váltak tájmeghatározó elemmé.

Legnagyobb sűrűségben, bizonyára városi minták alapján, Beszterce vidékén¹¹³⁴ készültek magas fedeles fakapuk, ám ezek nem kötöttek, azaz hiányoznak a kontygerenda alatti hónaljkötések. A nagykapu tehát egyenes záródású, ellentétben a kiskapuvval, melynek szemöldökgerendáját két hónaljmerevítéssel ívesre alakítják. A tükröt apró fűrészelt mintákkal cifrázták vagy csak belécezték, ez a felületképzés általában a nagykapu nyílászárnyain is folytatódott. A kőépítkezés elterjedtével, elsősorban a német ajkú falvakban, a fakapuk mellett kőpilléres fedeles kapuk épültek, ugyanakkor a fakapuk elterjedtek a környékbeli román településeken is.

Szász mintára terjedtek el a fedeles fa nagykapuk a Szeben melléki havasokban is.¹¹³⁵ Az itteni darabok galambbúg nélküliek, hónaljkötés általában csak a kiskapu záródását merevíti. Feltűnő sajátosság a nagyon széles kiskapu, mely a más vidékeken szokásosnak legalább másfélszerese.

A szemöldökfa és a kontyfa közötti rész, akárcsak a kapulapok, a Szászföldre is jellemző zártság jegyében, gyakran teljesen tömör. Amennyiben díszítik a tükröfelületet, akkor ezt általában a szélein mintásra fűrészelt deszkákkal vagy lécezéssel teszik. Ritkábban a sasfákat faragják, a kevés használt minta közül a kereszt, kettős kereszt vagy mértanilag szerkeszthető rozetták a leggyakoribbak. Ma már egyedül az a bodapataki (szibeli) kapu, melynél a szemöldökfa méretes könyökfáinak ácskötéseit ívesen alakították ki, a könyökfák felületére három-három rozettát faragtak, és akárcsak a szemöldökfa ívét,

ezeket is egy-egy kontydísszel látták el. Megjegyezzük, hogy pontosan ennek a kapunak a szerkezeti megoldásai bizonyítják a helyi lakosság ácsmunkában és faragásban való járatlanságát, ugyanis a kapu középső zábéja két darabból áll, a tükrö melletti rövidebb darab a szemöldökfára terhel. Ismerünk néhány faragott kiskaput is. Szibielben (Bodapatakán) a sasfákba keresztet, kettős keresztet és rozettákat faragtak,¹¹³⁶ Tilicskében pedig igen részletes kidolgozású reneszánsz mintákat hűen másoló, indás, szőlőfürtös kaput dokumentált Grigore Ionescu.¹¹³⁷

A Szeben melléki kapukon általában felirat, datálás nem található, ezért megjelenésük idejére vonatkozó pontos adatokkal nem rendelkezünk, ismereteink szerint a XIX. század végén már hangsúlyos elemei voltak a vidék építészetének. A kevés datált példány a XX. század első feléből származik.

A Görgény-völgyi román lakosságú Kásván galambbúgos fedeles kötött kapu áll. Felirat nincs rajta, feltehetően a XX. század első felében készült. Tükrének kialakítása nem hasonlít a Székelyföldön használt megoldásokhoz, az üres tükrö felső felén a kiskapu könyökfákkal kialakított íves záródását ismételték meg.¹¹³⁸

Aranyosszéken már Jankó is csupán néhányat jegyzett fel, Tordán kívül csak Székelykocsárdon látott fedeles nagykaput.¹¹³⁹ A mai kutatás a nagykapuk hiányát állapítja meg.¹¹⁴⁰

Hunyad megye és a Mócvidék Aranyos-völgyi kapui-ról Jankó János és Téglás István feljegyzései és néhány archív felvétel tájékoztat. Hunyad megyében Schmidt Tibolt 1909-ben dokumentált román falvakban fedeles

1133 Szabó T. 1977.

1134 Terepkutatás: 2013; Téglás 1908. 37/57.

1135 Terepkutatás: 2013.

1136 Terepkutatás: 2013.

1137 Ionescu 1957. 148.

1138 Terepkutatás: 2013.

1139 Jankó 1895.

1140 Terepkutatás: 2008–2013.

460. Szibiel-i kötött kapu, Szeben melléke (2013)

461. 1781-ben készült kapu Felsőgárdon, jelenleg a kolozsvári szabadtéri múzeumban (2014)

kapukat.¹¹⁴¹ Alsó-Fehér megyében, Bucsonban Jankó egy udvarház előtt álló kötött kaput fényképezett, melynek tükördíszítése fűrészelt szélű deszkákból áll. A nagykapu záródása íves.¹¹⁴² Téglás István Alsóvidrán,¹¹⁴³ Felsőszolcsván,¹¹⁴⁴ Topánfalván,¹¹⁴⁵ Aranyosvágáson,¹¹⁴⁶ Kishavason,¹¹⁴⁷ Nagylupsán¹¹⁴⁸ és Lupsapatakon¹¹⁴⁹ dokumentált nagykapukat. Vázlatrajzai alapján arra következtethetünk, hogy java részük fedeles, kötött, ám galambbúg nélküli szerkezet volt, a tükördíszítéseket pedig leginkább fűrészelt deszkákból készítették. A nagylupsai kapu zábeit cserépből kiemelkedő indás faragással díszítették. A felsőszolcsvai kapu a görögkeleti papilak előtt, az 1863-ból származó lupsapataki kapu a görögkeleti papilak és iskola előtt állt, itt az íves kiskaput keretezte faragott díszítés. Az alsóvidrai és aranyosvágási kapuk tehetősebb gazdaságokhoz tartoztak.

Felső-Gáldról a kolozsvári falumúzeumba telepítettek át egy módos szőlészgazda telkén álló kaput, melyen latin nyelvű datáló felirat olvasható: „ORO LABORO SPERO” és „CURAVIT FIERI PETRUS PREJA ANNO DOMINI 1781 DIE 8 MAI”. A kötött nagykapun galambbúg is van, tükörfelületén fűrészelt kereszt és virágos díszítés látható. Szintén a kolozsvári szabadtéri múzeumban áll az abrudbányai régi temetőkapu, mely 1793-ban készült. Tükördíszítése függőleges fűrészelt faelemekből áll, az oszlopok felső felét stilizált szárnyas kígyós motívummal díszítették.¹¹⁵⁰

A XX. század során ezek a bizonyára korai, kisnemesi vagy szabadparaszti reprezentációt szolgáló darabok elszigeteltek maradtak, tájegység-meghatározó szerepük nincs.

Kalotaszegen Jankó idejében még nem álltak nagykapuk, ám a XX. század első felében, főleg a harmincas-negyvenes években itt is feltűntek. Kiképzésük azonos a székelyföldi kötött kapukéval, a három magas oszlopot gerenda és az erre szerelt zsindelezett (vagy cserepezett) fedél fogja össze.¹¹⁵¹ A kiskapu feletti mező gazdagon, legtöbbször fűrészelt deszkaelemmel vagy lécráccsal díszített, de ismerünk tömör, betétes kialakítást is. A vízszintes gerenda merevségét olykor íves könyökfákkal növelték, ezeket szintén faragták, és a kialakult közt is gyakran töltötték ki valamilyen fűrészelt díszítéssel. Az utcaajtót és a kapuszárnyakat betétes, leveles vagy faragott szerkezettel alakíthatták ki. Ha szűk a telekbejárat, az utcaajtó nyílhat a kapuszárnyból.

Kutatásunk során egy-egy fedeles nagykaput szinte minden faluban találtunk, ám ezek csak Mérában váltak, nagyobb számuk folytán, faluképi elemmé.¹¹⁵² A Magyarkiskapuson fennmaradt darab magas tükördíszes körszimmetrikus szerkesztésű fűrészelt deszkából készült egyedi alkotás. Az oromfalakon is látható fűrészelési technika a többi nagykapun is megmutatkozik. A nyílólapok általában leveles vagy betétes kiképzésűek, ritkábban a sasfákon és a kontygerendán is hasonló díszítés készült, ami városi – polgári – előképet sejtet. A kalotaszegi kiskapukon látható faragást a nagykapuk oszlopain is alkalmazták.

Hasonló díszítésűek Méra harmincas években felbukkanó, ám 1940–44 alatt elterjedő nagykapui is, melyek hatalmas méretükkel tűnnek ki. Általában a szokványos székelykapuk kétszeresei, sőt a magasított fedél és kapuszárnyak felső léces kiképzése a kapu melletti

1141 A pojenicatomi, feresdi, várhelyi, rengeti kapuk fényképei a Néprajzi Múzeum fotótárában található.

1142 A fénykép a Néprajzi Múzeum fotótárában található.

1143 Téglás 1900. 26/21.

1144 Téglás 1899. 25/63.

1145 Téglás 1899. 25/40.

1146 Téglás 1900. 26/26.

1147 Téglás 1906. 32/102.

1148 Téglás 1897. 22/49.; 1899. 25/59.; 1900/1901. 27/73.

1149 Téglás 1897. 22/46.

1150 Cristache-Panait 1993. 18.

1151 Furu 2012b. 61–66.

1152 Furu 2007. 59–60.

kerítésen is folytatódik, növelve ezzel a kapuk méretbeli hatását.

A kalotaszegi nagykapuk sajátos vonulatát képezik a szintén kései megjelenésű felsőföldi román nagykapuk. Az ezeken látható mintázat a román népművészet egyes jegyeit hordja magán.

Formai megjelenésük és díszítéseik jól bizonyítják, hogy a kevés kalotaszegi nagykapu elsősorban kolozsvári polgári mintára jelent meg a gazdagabb porták előtt, ám a helyi faragóművészek sikerrel alkalmazták a kiskapukon kifejlesztett faragási technikákat és mintakészletet. Kialakulásukban, fejlődésükben székelyföldi kapcsolatot nem fedezünk fel.

Faragott kőpilléres kapuk

■ Gyalogkapuk

Erdély egyes vidékein, elsősorban kőbányák közelében, a gyalogkapuk oszlopait kőből is faraghatták. A kőszlopos gyalogkapuk egyetlen vidéken sem szorították ki teljesen a más technikával készült, azaz a faragott fa- vagy falazott gyalogkapukat, de kétségtelen, hogy helyi jelleggel hangsúlyosan befolyásolták a települések képét. Ilyen terület a háromszéki Szentföld, ahol a kézdikővári bánya közelsége tette lehetővé a kőszlopos kapuk elterjedését, vagy Felső-Nyárádmente, ahol a XX. század derekán néhány vállalkozó kedvű iparos terjesztette el ezt a típust. Szórványosan Udvarhelyszéken is előfordulnak faragott kő gyalogkapuk, itt az oroszhelyi és firtosváraljai bányák hatását láthatjuk megnyilvánulni.

■ A háromszéki Szentföld – Kézdizsék

A kézdikővári kőbánya közelségében, Kézdikőváron, Szárazpatakon, Kiskászonban, Kézdizsentléleken, Kézdizsentkereszten nagy számban találunk kőlábas kapukat. A megjelölt területen kívüli szentföldi falvakban és Kászonban előfordulnak kő kapulábak, de kisebb számban.

Ezeknek a pilléreit egyetlen nagyméretű vulkanikus kődarabból faragták ki, melynek szélesebb keresztmetszetű, csupán nagyolt végét akár egy méter mélyen is a földbe ásták. A kő kapupillérek a XIX. század végén, amikortól a legkorábbi darabok fennmaradtak, felfelé obeliszkszerűen vékonyodtak. A XX. század kezdetétől inkább a hasáb formákat kedvelték. Mintát, általában egy kettős halomra emlékeztető két félköríves formát faragtak a kapu lábához. A záródást díszítették a leggazdagabban. Az egyszerű háromszögű záródástól a szegmensíves vagy köríves záródáson keresztül barokkos vonalvezetésű vagy akár gömbbel díszített timpanonszerű záródások is készültek. A sasok felületét is díszíthették, volt, amikor csak kváderezést faragtak, volt, amikor betétszerű kereteket, de akad olyan darab is, melyen tölgyfalevél vagy babérkoszorút formáló faragványok vannak. Gyakori a datáló évszám, ritkábban iniciálék és szövegek is előfordulnak.

Szintén ritkábban kiskapu bálványai közé kőből készült szemöldökgerendát illesztettek, és az is előfordul, hogy a szemöldökgerenda felső lapjának keresztmetszetét háromszögűre alakították, hogy a víz lecsoroghasson.

■ Nyárádmente

A XIX–XX. század fordulóján elsősorban Nyárádmente bekecsalji falvaiban kőből faragott kapukat is állítottak. A korai daraboknál a két oszlopon kívül a szemöldökgerenda is kőből készült, igényesebb megrendelők mintát és feliratot is karcoltattak a kőkeretbe.

A Nyárádköszvényes 56. számú porta kőkeretes kapuját kis cseréptető fedi. Szemöldökgerendájába az alábbi feliratot vésték be: „EZEN KAPUT / ÉPÍTETTE ISTEN SEGE/DELMÉBŐL ÁCS ANTAL / FELESÉGÉVEL KAKUCS / TERÉZZEL 1903”. A szemöldökgerenda szélein madárra vadászó emberalakot faragtak be, a sasokat a máshol is megszokott kígyózó indamotívummal díszítették. A 208. porta pillérein egy-egy szál kalászos növény szemöldökgerendáján az alábbi felirat olvasható: „KÉSZÍTETTE ISTEN SEGEDELMÉBŐL TÖRÖK FERENCZ én neje BORBÉLY MARCELLA 1911”. A fedél nélküli 209. számú kapu oszlopai indás díszítést, alsó felén ívesre faragott szemöldökgerendájába feliratot vésték be: „EZEN KAPUT KÉSZÍTETTE ISTEN SE / GEDELMÉBŐL CSERESNYÉS FERENCZ / ÉS NEJE BERECKI ÁGNES 1912”.

A XX. század harmincas éveitől kimutatható Kajcsa Jakab kőfaragó testvérének, Mózesnek a működése is. Kajcsa János számára faragott kapuja 1930-ban készült. A szemöldökgerenda alulról ívesre van faragva, felül egyenes. Az ív fölött nehezen olvasható szöveg található.

Nyárádköszvényesen, de főleg Nyárádremetén nagyon elterjedt az olyan kőkapu, melynek oszlopait nem köti össze szemöldökgerenda. Az oszlopok általában hármas ívvel végződnek. Mindhárom oszlop közepén egy-egy kör alakú medalionban faragás vagy felirat, évszám, monogram áll.

A Nyárádköszvényes 200. szám alatti porta 1941-ben állított kapuján az oszlopokon búzakalász, Mária-szimbólum, a kapuállítók neve és rozettából kiálló kereszt található. A két medaliont átfaragták. (Mint ahogy a nyárádremetei kapukon láttuk, itt általában a magyar címet ábrázolták, ez magyarázhatja az utólagos átfaragást.) Ugyanilyen faragások vannak a Nyárádremete egyik mellékutójában álló 488-as kapun, melynek kialakítása az előzővel azonos, de itt még látható a két sason a magyar címer. Az elmúlt rendszer éveit alatt letakarták, a változás után viszont színesre ki is festették. A három sason a felirat: „ÁLLÍTTATTA NAGY KÁLMÁN / ÉS NEJE SZÉKELY ERZSÉBET / KÉSZÜLT 1943”.

Nyárádremetén több mint 13 szemöldökgerenda nélküli oszlopos kőkapu és hatnál több keretes kőkapu található. Nagy részükön csak dátum és monogram található, néhányon bekarcolt növényi díszítés és felirat is van. Legtöbb ezek közül 1930–1960 között készült.

■ Udvarhelyszék¹¹⁵³

A kőlábas nagykapukhoz hasonló díszítéssel, kisebb méretű oszlopokkal faragott kő gyalogkapuk is készültek. Bögözbén, Miklósfalván az oszlopok faragása a nagykapukéval azonos, és származási idejük is a XIX. század utolsó éveire tehető. A Kecseten, Firtosváralján és Csehétfalván álló kapuk akár néhány évtizeddel későbbiek is lehetnek, faragásuk is eltérő. Csehétfalván és Firtosváralján a kő helyi kőbányából származott. Bika-falván a kiskapukhoz szemöldökgerenda nélküli, bimbós végződésű sasokat készítettek 1899-ben.

Látható, hogy a kő kapuzábék faragása különösebb előzmény nélküli, közeli kőbányákhoz és helyi mesterekhez erősen köthető gyakorlatnak tekinthető. A kő költséges kibányászása, nehéz megmunkálása és szállítása miatt nem igazán terjedtek el. Ugyanakkor e kapuk érdekes tárgyi emlékei annak a folyamatnak, ahogy az eredetileg kőbe faragott motívumvilág, a székykapukon látható fafaragás közvetítésével, többszörösen átértelmezett formában újra kőanyagban kerül megformálásra.

■ Faragott kőlábas nagykapuk

A faragott fa kötött kapuk mintájára a XIX. század végén és a XX. század elején készültek faragott kőoszlopos kötött kapuk is.¹¹⁵⁴ Szerkezetük alapelemei szinte mindenben azonosak a fentebb leírt galambbúgos kötött kapukéval, azzal a különbséggel, hogy a három, esetenként két kapuláb egyetlen magas obeliszkyszerű, azaz felfelé enyhén keskenyedő csonka gúla formájú kötömbből áll. A feliratot is tartalmazó szemöldökgerendát szintén kőből faragták, míg a kontyfa és a galambbúg fából van. A kőlábakra a fafaragást idéző, általában szimmetrikusan elhelyezett kettős indás minta került, melynek kiindulásánál rozettát, csúcsánál virágmintát láthatunk. A kőbe karcolt mintát, a feliratot és a kontyfa mintázatát rendszerint festették. A zábéközt általában lécráccsal, esztergált vagy szélükön fűrészelt, mintás deszkaelemekkel töltik ki. A hónaljkitések többnyire hiányoznak, kivételt képez a Csehétfalván felállított kapu.

Ebből a típusból Udvarhelyszéken közel negyedszáz datált kaput ismerünk, és feltűnő, hogy ezek nagy része tíz év leforgása alatt, azaz a XIX. század utolsó évtizedében készült. 1891-ből származik a két legkorábbi ismert oroszhegyi kőlábas kapu, csupán három készült 1900 után: egy Abásfalván 1908-ban, egy Zetelakán 1910-ben és egy Csehétfalván 1919-ben, ez utóbbinak faragástechnikája is más. Legnagyobb számban (15 kapu) Oroszhegyen maradtak fenn, nem kizárt tehát, hogy az innen kiinduló divat helyi mester nevéhez és a közeli kőbányához köthető.¹¹⁵⁵ Szórványosan feltűnnek Zetelakán,

462–465. Kiskapuk faragott kőpillérei a háromszéki Kiskászonban 1890-ből, Kézdikőváron, illetve a nyárádmenti Székelyhodoson 1923-ból és Nyárádremetén 1943-ból (2010–2012)

466. Faragott kőpilléres nagykapu az udvarhelyszéki Abásfalván (1999)

1153 Lásd: Furu 2011a. 98–99.

1154 Furu 2011a. 98–99.

1155 Az akkor még Oroszhegyhez tartozó Székelyvarság és Gyergyócsoma-falva határában, a Hegyes hegy nevű területen nyomaiban még ma is látható kőbánya működött. Innen származott a kapusasokhoz, kútkávákhöz és itatókhoz használt kő. (Szabó Sámuel szíves közlése.)

467. Faragott kőpilléres nagykapu 1903-ból
Nyárádköszvényesen (2011)

468. Téglapilléres gyalogkapuk a sepsiszéki Bikfalván (2008)

Székelyudvarhelyen, Farcádon, legnyugatabbra Csekefalván, valamint a Homoród mentén is: Homoródszentmártonban, Homoródszentpálon és Abásfalván két-két darab ismert.

Nyárádmentén, Nyárádköszvényesen ugyanebből a korszakból egyetlen ilyen kapuról tudunk.¹¹⁵⁶ Az 1903-ban állított kapu érdekessége, hogy a kapu tükrébe két függőleges helyzetű kőlapba vésték a sajnos mára már többnyire olvashatatlan feliratot. A kapu ívét képező könyökmerevítőket szintén faragott kőlapokból alakították ki. A kapulábakon a már említett karcolt indás díszítés, a könyökfákon karcolt virágminta található. Az egyedi alkotás minden bizonnyal helyi mester műve.

Falazott kapuk

A kőből vagy téglából habarccsal rakott falak nem csupán a házak építését szolgálták, ilyen technikával kerítések és kapuk is készültek. Természetesen a fenti megállapítás a kapuk rögzített részére vonatkozik, a nyílászárnyak anyaga továbbra is a fa maradt. Elsőként a kapuk oszlopait falazták, majd városi hatásra faluhelyen is megjelentek az íves vagy egyenes záródású fedeles kapuk.

Az anyag szerkezeti sajátossága a pillérek méretét is befolyásolta, míg fából vagy akár egyetlen darabként kifaragott kőből kisebb keresztmetszetű oszlopok is megtartották a kapu forgó részeit, a falazott szerkezet sajátossága a vaskosság, azaz a nagy keresztmetszet.

Akárcsak a népi építészet egyéb újításai, a falazott kapuk előképe is az udvarházak és a városok építészetében keresendő. Míg az utcafrontos házak homlokzatához csatolt, magas fedeles, falazott kapuk leginkább szász városok építészetéből kerültek át a szász falvakba, és innen a környező, más nemzetiségű közösségek településeire,

a telek belsejében álló kúriák előtti kis vagy magas fedeles kőkapuk az előkertes építkezésű falvak építészetét befolyásolták.

■ Falazott kis kőlábas kapuk Háromszéken és a Székelyföld más vidékein

A Háromszéken nagy számban álló kisnemesi kúria előtt, kiszorítva a korábban divatos székelykapukat, már a XIX. század első felében elterjedtek a barokkos, zömök falazott kapuk. Az udvarház-építészet példaadó jellegénél fogva ez a kaputípus a század során a kevésbé tehető gazdák portái előtt is gyakoriakká váltak.

A kapu pillérei igen vaskos, széles kőből falazott, tapasztott és meszelt hasábok. A hasábok tetejét kis dőlésszögű, pikkelycseréppel fedett, kontyolt tető védi. A gyalogkapu mellett értelemszerűen két hasábot helyeztek el, és természetesen szükség van legalább egy harmadik, a nagykapu másik oldalán álló pillérre is. Gyakori viszont, hogy a szimmetria kedvéért a nagykapu második oldalán is két pillér került elhelyezésre, egy második nyitható kaput, tömör kerítést vagy kispadot (szakállszárítót) szegélyezve. A pillérek lehetnek azonos magasságúak, de nem ritka az olyan megoldás sem, amikor a belső, a nagykaput tartó pillérpár magasabb.

Sokszor ismétlődik az olyan változat, amikor a gyalogkapu fölé kis nyeregterítő készül. Az egy-két sor cseréppel védett tető gerince a pillérékenél általában alacsonyabb, és előfordul a záródás íves vagy szegmensíves kialakítása is. A kapuk pilléreit általában vakolták és meszelték, előfordult a díszített, cifrázott felület is. A vakolatdíszek lehetnek geometrikusak, párkányzatok, vagy függőleges síkban kialakított, pilaszteret idéző vonalas ornamentikák, de előfordultak figurális, avagy növényi, stukkószerű rátétek is. A díszítések stílusa leginkább a késő barokk, copf vagy klasszicista motívumokkal rokon.

469. Falazott gyalogkapu a kézdiszéki Futásfalván (2008)

A kuriális kapcsolat kiváló bizonyítéka az Alsó-Háromszéken található Bikfalva. A tucatnyi kúria előtt falazott kapuk különböző változatait fedezhetjük fel. Szép példákat láthatunk Lisznyón, Uzonban és Illyefalván. Felső-Háromszéken ebből a kaputípusból a legszebb példákat Alsócsernáton kúriái előtt láthatjuk. A futásfalvi Vargyassy-kúria és a szomszédos udvarház jellegű porták kapui szintén ehhez a csoporthoz tartoznak. Jó arányú darabok épültek Kézdiszentléleken, Kézdiszárzopatakon, Kézdikőváron és Kézdiszentkereszten is. Az egyik kézdikővári vakolatlan, falazott kőkapu az ilyen építmények szerkezeti sajátosságaiba enged betekintést.

Falazott pillérű kiskapukból sok készült Erdővidéken is. A vakolt példányokon kívül előfordul vakolatlan, faragott kőtömbökből falazott pillér is, melynek tetejére gömb alakú díszítést állítottak, mely az empire és klasszicista urnák átfogalmazott, egyszerűsített változata.

A falazott gyalogkapuk Székelyföld más vidékein is feltűntek. Megtaláljuk őket Kászconban, mi több, itt sajátos, vakolatlan téglából falazott változatok is készültek. Kisebb számban, de épültek falazott kőlabas kapuk Csíkban is. Szintén kis számú ilyen kapu áll Udvarhelyszéken, és még kevesebb Marosszéken – itt szinte csak egykori udvarházak előtt találjuk őket.

Dr. Kós kutatásai bizonyítják ezen kaputípus használatát a Kis-Küküllő mentén is, ám az itteni példányok pillérei nem emelkednek a kaput fedő nyeregterő fölé, mint Háromszéken, és kivitelezésük is egyszerűbb.¹¹⁵⁷

■ Falazott fedeles kőkapuk a szászok által lakott területeken és vonzáskörzetükben

A faházak kőházakra való cseréje, a házak utcafrontos helyzete, azaz a Szászföld városiasodása a kapuk anyagát és szerkezetét is befolyásolta. Akárcsak Nagyszébenben, Brassóban és a kisebb szász városokban, a XVIII. század végétől faluhelyen is elterjedtek a házak

470. Restaurált stukkódíszes gyalogkapu Bikfalván (2010)

homlokzatához kapcsolódó magas fedeles kapuk. A kapuk másik oldalán gyakran egy második épület, sütőház, második lakóház vagy a szomszéd lakóháza állt, melynek homlokzata szintén kapcsolódott a kapu harmadik, távolabbi pilléréhez.

A három falazott kő-, ritkábban téglapillér széles és vaskos. Egyszerűbb kivitelben a cseréppel, ritkábban zsindelel borított fedelet a pillérekre fektetett néhány egymás melletti kötőgerenda tartja. A külső gerenda szélét gyakran profilosra faragták, hogy vakolt párkányzat hatását keltse. Erre a gerendára egyes falvakban kerülhetett évszám és felirat is. Ez a gyakorlat elterjedt a Beszterce vidéki szászok falvaiban. Legtöbbször azonban a kötőgerendát, a pillérek egységes vakolatborításának megfelelően, elfedi a meszelt vakolat. Elég gyakran az ilyen kapuk pilléreinek keresztmetszete ezek felső szakaszán nő, azaz a nyílás irányában konzolt képeztek ki annak érdekében, hogy a kapu fesztávolsága valamenynyit csökkenjen.

Az egyenes záródású mellett nagyon elterjedt az íves nagykapu is. Van, amikor csak a záródás sarkait kerekítették le, máskor szegmensívet falaztak, de leggyakrabban valamilyen kosárhátívet vagy ritkábban félkörös ívet próbáltak létrehozni.

Az utcaajtót kétpilléres kapuknál a nagykapu szárnyaiba vágják, de általában a kiskapu számára harmadik pillér is készült. Előfordul, hogy ez utóbbi alacsonyabb, ilyenkor a kiskapu fedele a nagykapu fedelénél lejjebb, rögtön az utcaajtó szemöldökgerendája fölött található. Általánosabb az, amikor egyetlen fedél készült, ilyenkor az utcaajtó fölött nagyobb szabad felület keletkezett. A fal súlyát az utcaajtó íve vagy az ezt áthidaló szemöldökgerendák veszik át, a súly csökkentése érdekében az utcaajtó fölött ritkábban kisebb nyílást, gyakrabban fülkét hoztak létre, ahol datáló felirat is elhelyezhető volt.

A falazott kapuk utcai felületét gyakran díszítették. Leginkább a házak homlokzatához hasonlóan, a fedél alatt gazdag párkányzatot hoztak létre, a pillérekre

471. Falazott nagykapuk Prázsmáron
(Szinte Gábor, 1902, NM)

472. Falazott íves kapu Nagyapoldon (2008)

pilasztereket, lizénákat vagy stukkóból kialakított egyéb díszeket készítettek.

Az északi szászok falvaiban elterjedté vált az általában enyhén ívelt vagy timpanonszerűen kialakított kapu-szemöldökgerendát felirattal ékesíteni. Az évszám és a tulajdonos neve mellett ezek a német nyelvű szövegek általában áldást vagy bölcs mondást tartalmaznak. Nagy részük a XX. század első évtizedeiben keletkezett, elvélve korábbiakat is találunk. Szép példái maradtak fenn Petresen, Barcaújfalun, Dipsán, Szászbudakon és Óvárhelyen. Petresen egy 1948-ra datált román nyelvű feliratot is feljegyeztek.¹¹⁵⁸

A házak homlokzataihoz kapcsolódó falazott nagykapuk a Szászföld építészetének egyik legfontosabb településképi és ugyanakkor tájmeghatározó eleme. A városias külső megjelenítés ugyanakkor a szászok által lakott területek más nemzetiségű lakói számára is vonzó volt. Alkalmazták a szász falvakban élő románok, illetve a szász falvak közti magyar és román falvak lakossága is.

Ez az építészeti elem alakítja a Maros völgye alsó szakaszának városias kinézetű falvait is, de gyakori látvány Erdélyi-Hegyalján is. Szórványosan megtaláljuk a Kis-Küküllő menti falvakban, és hangsúlyosan befolyásolta Székelyföld építészetét is.

■ Falazott fedeles kapuk a Székelyföldön

Székelyföldön a fedeles kötött kapuk mellett a porta jó módjának, a gazda igényességének kifejezői a falazott, gyakran magas, galambbúggal vagy ívvel záródó kő- és téglakapuk voltak. A kő- vagy téglaparkányzatú falvakban, Homoród mentén és Bardócz fiúszéken terjedtek el a leginkább, de ott találjuk őket a szék más területein is. Építészeti előzményekként egyfelől a városi polgári építészet teljes utcafrontot záró íves kapuit tekintjük, melyek minden bizonnyal vidékünkön leginkább a szász székek közvetítésével éreztették hatásukat.

Kőhalomszék irányából a Homoród mente, a Barcaság felől Bardócz fiúszék, Segesvár irányából pedig a Küküllő völgye mentén terjedtek el a magas falazott kapuk. Ugyanakkor nem hagyhatjuk figyelmen kívül a térség udvarház-építészetét sem: a széles telkek előtt álló masszív, íves kötött kapuk szép példáit láthatjuk Homoródszentmártonban, Erdőfűlében és máshol. Említést érdemel a homoródszentmártoni Ugron-kúria utcai kapuja, melynek széles és magas falazott felületének közepén elegáns ívvel záródó nagykaput, mellette ugyancsak íves kiskaput láthatunk. Az ellentétes oldalon a pillér szokatlanul széles, ami a nagykapu szimmetriatengelybe helyezéséből adódik.

Székelyföldi sajátosság, hogy a falazott fedeles kapukon is állhatnak galambbúgok vagy ezt idéző szerkezeti megoldások. Egy erdőfülei, téglából falazott kapu álgalambbúgját a téglaparkányzat megszakításával alakították ki. Galambbúgok díszítik Kászon vagy Alcsík XIX. század derekán állított vaskos kő nagykapuit is.

Falazott nagykapuk Homoród mente szinte minden falujában előfordulnak, szerepük utcaféki szempontból meghatározó. A Nyikó mentén Kiskadácson, Nagymedeséren és Siménfalván az utcaajtó fölött és a pilléreként tulipános mintát helyeztek el. Székelyzsomboron, ahol a házakon is igen változatos ornamentikát láthatunk, a kapuk díszítése is gazdagabb. A pilaszteres díszítések mellett különlegesnek tekinthető az a székelyzsombori kapu, amelyen a két pillér felső részén egy-egy oroszlán tartja a kapu fölött ívelő füzért.¹¹⁵⁹

A kapuk nyílászárnyai sokban hasonlítanak a kötött fakapukon látható változatokra. A nagykaput a könnyebb nyitás-csukás és a kétszárnyú kapu esetén a nyílás tengelyében elhelyezett kötártó okozta kényelmetlenség miatt,

1159 A zsombori oroszlános kapu parkányzatán korábban a székelykapuk kontyfáján is gyakori csipkézethez hasonló díszítés feltehetőleg festés volt, mely a Malonyay Dezső által közölt fényképen még látható. Ugyanő közölte egy második oroszlános kapu fényképét is. (Malonyay 1909. 174–175.)

473. Falazott kapu az erdővidéki Kisbaconban (2009)

ahol lehet, egyetlen nyílóval oldották meg. A nyílólapok hevederes vázra szerelt deszkákból és lécekből készültek, általában a lap felső fele vagy harmada levegősebb, ide kerültek a lécek, melyeknek végződését nyílszerűen vagy tulipánt idézve alakították ki. Homoród mentén gyakoriak a mintásra fűrészelt szélű deszkákból kialakított igen díszes nyílószárnyak.

Habár a falazott kőkapuk Homoród mentén és Bardóczi fiúszéken nagy számban megtalálhatók, nem szorították ki teljesen a fakapukat, melyek beszerzése, elkészítése a fához értő, fűrő-faragó székely ember számára sokkal egyszerűbbnek bizonyult. Az alaposabb vizsgálat azonban meglepő módon azt is bizonyítja, hogy a hagyományos faépítkezésű területeken is sok faluban és meglehetősen nagy számban készültek falazott kapuk. A Székely Partium falvaiban, Székelykeresztúr környezetében, a Nyílkő mentén, a Nagy-Küküllő völgyében, a Nagy-Küküllő és a Homoródok közti dombok falvaiban, Miklósfalván, Jászfalván, Székelyderzszen is feltűnnek kisebb-nagyobb számban ilyen magas, módos bejáratok.

A falazott kötött kapuk állítása Kászonban szintén a XIX. század második felében kezdődött. Az egyik legkorábbi galambbúgos falazott kaput Kászonfeltízben láthatjuk (Kászonfeltíz 221. sz.), melyet a galambbúg alsó tartógerendáján elhelyezett felirata 1856-ra datál. A kapunak a vakolt felülete lehullt vagy leverték. Szintén Kászonfeltízben, a római katolikus papilak és egy magánház előtt találunk vakolt felületű, falazott galambbúgos, kötött kaput. A pillérek nagyon vastak, a záródás egyenes, a pilléreket a nagykapu fesztávjának csökkentése érdekében konzolszerűen, a nyílás irányába kieresztették. A kiskapu fölött egy ablaknyi felületen téglákkal kirakott, függőleges vagy dőlt, téglalap alakú nyílások láthatók. A galambbúg a kötőgerendának csak mintegy felét teszi ki, és ezt a szakaszt a kapu teljes szélessége szerint helyezték el szimmetrikusan.

Falazott kötött kapukat találunk Kézdizsentléleken és Kézdizsentkeresztben is. Kézdizsentléleken az egyik

474. Falazott kapu a kézdizségi Futásfalván (2009)

galambbúgos kötött kaput a kapuval egy magasságú kőkerítéssel falazták egybe. Kézdizsentkeresztben egy oromfalú ház háromablakos főhomlokzatához épített magas kapu fedele alatt galambbúg van. A kis félköríves gyalogkapu mellett szintén félkörívesre alakított szakállszárító azaz ülőfülke található. A kapu két csúcsára keresztet helyeztek. Kászonújfaluban kétpilléres, egyenes záródású kötött kaput és félköríves nyílású fedeles kötött kapukat egyaránt találunk. A papilak kapujának íves kialakítása abban különleges, hogy az ív fölött a cserépfedele is ívesen rakták. Szintén íves kialakítású az esztelneki ferences kolostor kapuja is. Itt az íves záródású gyalogkapu fedelét a nagykapu fedeléhez képest alacsonyabban helyezték el. Íves kialakítású az a futásfalvi, fehérre meszelt magas kapu is, mely a templommal szemben, egy kiterjedt kuriális telek bejáratát védi. A 92. számú telek nagykapuja fölött félköríves záródású párkányos tető, jobbra-balra pedig alacsonyabb falsík található. A bal oldali részen nyitották a gyalogkaput. A két alacsonyabb falrész fölött a magasabb középső részhez barokkosan ívelt volutás falszakasz csatlakozik.

Alsó-Háromszék gazdag kapuörökségének nagy csoportját a kőből vagy téglából falazott, vastag pillérekkel megépített kapuk alkotják. Készülhetnek magas, kötött változatban vagy alacsonyabb gyalogkapu méretben is. Eredetüket szintén az udvarházak építészetében kell keresnünk, ám megállapíthatjuk, hogy a magasabb íves vagy egyenes záródású, fedeles formák elterjedésében a szomszédos barcasági szász területek példája is erős hatást gyakorolt.

A magas, kötött, falazott kapuk legösszetettebb példányai a székelykapukhoz hasonlóan galambbúgos változatban készültek. A Lisznyó 28. szám alatti kapu szimmetrikus kiképzésű. Széles, falazott pilléreire kőszáríves záródás támaszkodik, mely fölött fából készült, kétsoros, hegyes baconi cseréppel fedett galambbúg található. Az alsócsernátoni kúria előtt álló kötött kapu hárompilléres, íves gyalogkapuja fölött tömör falazat

található. A gyalogkapu két pillére és a harmadik pillér közötti kötést a kétsoros zsindelemmel fedett galambbúg teremti meg.

Gyakoribbak a galambbúg nélküli kötött kapuk. Alsó-Háromszéken legszebb példányaikat néhány bikfalvi kúria előtt láthatjuk. A Simon-kúria félköríves záródású, falazott kapuján hármasszerű barokkos pártázatot alakítottak ki, szintén falazatból. Ma már csak a szélső darabok láthatók. A nagykapu mellett kialakított, szintén íves kiskapu fölötti fedett rész alacsonyabban helyezkedik el, azaz a kiskapu szélső pillére alacsonyabb a nagykapu pilléréinél. A Simon-kúria szomszédságában hasonló, aszimmetrikus kiképzésű felépítményt, magas íves, fedeles nagykaput és alacsonyan záródó, szintén fedeles gyalogkaput láthatunk. A bikfalvi Zsigmond-kúria nagykapuja mellett a szimmetria kedvéért két alacsonyabb, íves záródású gyalogkaput helyeztek el. (Egyiket befalazták és ülőfülkéként használják.) A gyalogkapu fedelének ereszmagassága a cseréppel fedett kőkerítés és a nagykapu ereszmagasságának felezőszintjén található. Alsó-Háromszéken hasonló falazott, kötött kapuk gyakrabban kuriális épületek előtt találhatók.

■ Vakolatlan téglából falazott kapuk Kászonban

A vakolatlan téglából falazott kötött kapuk és kiskapuk a kászoni építészet sajátos újításának tekinthetők. Néhány helyi mester munkásságának köszönhetően terjedtek el.¹¹⁶⁰

Felületüket nem vakolták, a kötésbe rakott téglák és a gyakran függőleges tagozatokkal gazdagított pillérek önmagukban dekoratív hatással bírnak. A kiskapu fölötti tükördíszbe általában élükre helyezett téglából rácsszerűen áttört felületet alakítanak ki. A két kapunyílást tégláikkal zárják, ám a teherhordás általában egy láthatóan vagy rejtetten elhelyezett szemöldök, illetve kontygerenda feladata. A nagykapu tégláivét legtöbbször egy harántirányba részlegesen megfűrészelt, majd ívesre hajlított deszkából kialakított romanádra rakják, mely deszka a támaszok eltávolítása után is a szerkezet része marad. Előfordul, hogy a nagykapu tégláivét az éleken fémprofilokkal erősítik. Elvértve a kapuk felületét piros színre kifestik, a fugák fehér színt kaphatnak. Ezeken a kapukon általában nincs galambbúg, de cseréppel fedett, kontyolt tetejüket díszes, cirádás fémkeresztekkel ékesítik.

Kászon minden falujában nagy számban megtaláljuk őket, és feltűnő, hogy ugyanezzel a szerkezettel kiskapuk is készültek. Ezek kialakítása sokban rokon a vidék tipikus udvarházkapujával. Néhány ilyen szerkezetű, falazott pillérű, vakolatlan téglakapu található Kászon területén kívül is, például Szárazpatakon, Futásfalván és máshol.

*

A kapuk változatos öröksége jelentősen hozzájárul a táji jelleg kialakításához. Vizsgálatunk alapján a történeti Erdélyben három nagy területet határozhatunk meg, melyeken különböző vagy részben különböző hatásra sajátos módon alakult a kapuhasználat. Az egyik legnagyobb erejű, és tegyük hozzá, a kapuörökség jellege szempontjából meglehetősen homogén övezet a déli Szászföld – ahol a városi hatásra elterjedt falazott, magas fedeles kapuk utcaképi tényezővé váltak, és ezáltal a táji jelleg egyik legmeghatározóbb sajátosságává léptek elő.

A második nagy övezet földrajzi szempontból a déli Szászföldtől északra fekvő elnyújtott sáv, mely a Székelyföld nyugati területeitől – Nyárádmentétől és Sóvidéktől a Kis-Küküllő vidékén, Erdélyi-Hegyalján és Aranyoszáéken keresztül Kalotaszegig terjed. Itt elsősorban az egyházi építészet irányából érkező hatásokra a fedeles utcaajtók sajátos típusa alakult ki. Azonos szerkezeti megoldások, azonos arányrendszer mellett megfigyelhetők ugyan táji eltérések, melyek elsősorban a faragás technikájából, a minták különbözőségéből és a majdnem két évszázadnyi időbeni eltolódásokból adódnak.

A harmadik táj szempontrendszerünk szerint a Székelyföld, mely a kapuk szerkezeti, anyagbeli, formai és díszítésbeli változatosságával tűnik ki. Itt a kapuk fejlődését vegyes hatások befolyásolták. Egyfelől – néhány kistáj kivételével – a teljes területet meghatározza a kuriális hatásra elterjedő székelykapuk jelenléte, másfelől, szintén az udvarház-építészetnek köszönhetően, Háromszék felől elterjednek a falazott kőlábas gyalogkapuk, és végül harmadsorban Szászföld irányából mintát jelentettek a falazott fedeles kapuk is. A külső hatások mellett, belső fejlődés eredményeként, sajátos helyi típusok egész sora árnyalja az összképet.

A táji jelleg meghatározása és az egyes tájegységek szempontjából észrevételeinket az alábbiak szerint rendszerezzük.

A szászok által lakott területek és hatáskörzetük

A Hétszék területén és Barcaságban egyértelműen táj-meghatározó elem (karakterisztikus tényező) a magas, falazott fedeles, egyenes záródású vagy ívelt kapu.

A Beszterce melléki szász övezetben a magas, falazott fedeles kapukkal párhuzamosan nagy számban készültek fedeles fa nagykapuk is.

Hétfaluban a falazott nagykapuk mellett feltűnik egy sajátos tetőformájú és díszítésű fa kiskapu, mely csak erre a tájegységre jellemző.

Fogaraszöldön az általános jellegű fa gyalogkapuk és szász hatásra falazott fedeles kapuk állnak. A Szeben melléki románság körében a szász falazott fedeles kapuk hatására főleg fa fedeles kapuk terjedtek el, de készültek szóróványosan kőből falazottak is.

A Maros alsó folyásán, ennek völgyében, Gyulafehérvár környékén, a Küküllők közén szintén érezhető a szász hatás, azaz a fedeles falazott kapuk jelenléte.

A Nyárádmentétől Kalotaszegig terjedő kiskapus övezet

Nyárádmentén elsősorban a sajátos arányrendszerű fedeles utcaajtók dominálnak, azzal a megjegyzéssel, hogy a korszak utolsó évtizedeiben helyi faragómesterek sajátos egyéni jellegű faragási művészetet terjesztettek el. A fakapuk mellett készültek kőlábas kiskapuk is, de elvétve áll egy-két udvarhelyszéki székelykapu és egy-két faragott kőfedeles kapu is.

A Sóvidék nyugati sávjában, szórványosan a Kis-Küüllő mentén és Erdélyi-Hegyalján megtaláljuk a félköríves záródású fedeles utcaajtót. Jellege sokban rokon a nyárádmentivel, de ezen a vidéken, főleg a vármegyei területen, ez a kapufajta nem örvendhetett olyan nagy népszerűségnek, mint a szabad státusú és tehetősebb gazdák által lakott Nyárádmentén.

Aranyosszéken a fedeles utcaajtók jellegzetes táji típusa alakul ki, néhány helyi megoldás, eltérő arányrendszer miatt az itteni kapuk csak erre a térségre jellemzőek. Torockó kapuöröksége nem annyira fejlett, habár itt is feltűnik néhány helyileg gyakrabban alkalmazott díszítés.

Kalotaszeg kapuöröksége karakteres és hangsúlyos, több évtizeddel megelőzi az épületekben megmutatkozó táji jellegű megoldások megjelenését. Már a XIX. század második felében megjelentek a díszesen faragott fedeles utcaajtók. A faragási technikák és a mintavilág többször megújult, az egyes faragómesterekhez köthetően helyi központok és ezáltal helyi típusok alakultak ki.

Székelyföld

Háromszék, az egykor ablakos székelykapuiról nevezetes kistáj építészeti képét ma már inkább zömök kőlábas gyalogkapuk határozzák meg. Elszórtan találunk még korszakunkban állított székelykaput vagy galambbúgos fedeles falazott nagykaput. Felső-Háromszék Szentföld nevű térségében sajátos kialakítású faragott kőlábas kiskapuk állnak.

Kászonban karakteres faragott kiskapuk és kötött nagykapuk – székelykapuk készültek, mellettük ott áll néhány darab falazott, galambbúgos kőkapu, és végül helyi fejlődés eredménye a vakolatlan téglából falazott fedeles nagy- és kiskapuk öröksége.

Alcsík karakteres patkóíves, XIX. század végi székelykapuiról nevezetes, mellettük faragott fa kiskapuk és néhány falazott gyalogkapu áll. Felcsíkban kis számban helyi jellegű, XX. századi székelykapuk állnak.

Gyergyóban a XX. század első évtizedeiben fejlődött ki egy sajátos kaputípus, és egy sajátos belső fejlődésű hatoszlopos, térbeli kötött kapu változat.

Erdővidéken falazott gyalogkapukat és ezeknek helyi változatait látjuk, melyek mellett kevésbé karakteres fa gyalogkapuk és néhány fedeles falazott kapu áll. Ez utóbiből is készült helyi többíves változat.

Homoród mentén szász hatásra falazott fedeles kapuk terjedtek el, háttérbe szorítva a szintén helyi karakterrel rendelkező székelykapukat.

475. Falazott galambbúgos nagykapu a kézdiszéki Alsócsernátonban (2008)

476. Téglapilléres gyalogkapu Kászonjakabfalván (2008)

477. Téglapilléres nagykapu Kászonaltízben (2008)

Udvarhelyszék központja a legerőteljesebben székelykapus vidék, ahol a székelykapuk időben egymás után következő változatai napjainkig uralkodó építészeti és tájmeghatározó elemek. Mellettük nagyszámú faragott fa gyalogkapu áll, valamint a Küküllő mentén szintén nagy számban találunk falazott kis- és nagykapukat is. Ugyanitt helyi jelleggel faragott kőoszlopos kapuk is készültek.

Sóvidéken a faragott, fedeles fa- és sokszor galambbúgos gyalogkapuk igen műves változatai készültek. A mellettük álló nagykapuk kidolgozása is mesteri, jellegzetes a hajlított, szépen ívelő záródás.

A Székely Partiumban sok a falazott kő- és téglakapu, de elvétve faragott kiskapuk és székelykapuk is állnak.

A felsorolt területeken kívül hangsúlyosan helyi jellegű kapuörökséget nem tudunk azonosítani. Az ott lakók beérték a legáltalánosabb és legegyszerűbb megoldások alkalmazásával. Természetesen mindenhol vannak kiemelkedő alkotások, Mezőségen is állt néhány művesebb székelykapu (Kolozs, Székely Mezőség, a Borsa menti Kide). A mőcvidéki kötött kapukat a szakirodalomból ismerjük. Ám ezeken a területeken egyik kapufajta sem vált elterjedté és táji szempontból meghatározó építészeti elemmé.

Míg a többi kaputípus eredete viszonylag egyértelműen megállapítható, a székelykapu eredetének kérdésével a szakma sokat foglalkozott és foglalkozik ma is. Az ezzel kapcsolatos viták két nagy kérdést feszegettek: honnan kerül ez a kapufajta a Kárpát-medencébe, és másodikként, hogyan kerül át a népi építészetbe. A nem ritkán a tudományosság határait feszegető viták dacára mára már mindkét kérdést lezártnak tekinthetjük. Balassa M. Iván közelmúltban befejezett kutatásai eredményeként nagyszámú európai analógiát vonultatott fel, bizonyítva ezzel, hogy a székelykapu előképeinek tekintett fedeles kötött kapu tulajdonképpen nem valamilyen keleti különlegesség, hanem olyan magasépítészeti alkotás, amely a XV–XVII. században hangsúlyosan jelen volt Nyugat- és Közép-Európa megannyi településén.

Ami a székelykapu népi építészetben történő elterjedését illeti, egyetértünk B. Nagy Margittal, aki világosan bizonyítja, hogy a kötött kapura Erdély udvarházai előtt került rá a galambbúg, és az udvarház-építészet közvetítésével került át a népi építészetbe.

Harmadik kérdésként felmerül a fedeles nagykapuk városi építészetben betöltött szerepe, és esetlegesen a népi építészetre gyakorolt hatása. Adatok egész sora támasztja alá, hogy Erdély közép- és újkori városaiban, majd külvárosaiban a fából készült magas, fedeles kapuk kötött vagy kötés nélküli változatai fontos szerepet játszottak. Ezt bizonyítja a kolozsvári Hóstát, Torda, Marosvásárhely vagy Beszterce építésze. A már idézett Mikolai Tóth István-féle városábrázolásokból tudjuk, hogy Marosvásárhely utcáin a XIX. század első évtizedeiben szinte minden porta előtt magas, fedeles kapu állt. Nincsenek adataink a XVIII. századi városi nagykapuk kidolgozottságáról, felületképzéséről, azt viszont látjuk,

hogy a XIX. században készült darabok kialakításukban már más modellt képviselnek, mint a székelyföldi kapuk: a kapulapok zártabbak, betétes vagy leveles szerkezetűek, a pillérekről hiányoznak a faragások, a XIX. század végén ezeken is betétes megoldásokat alkalmaznak. A két típus tehát a XIX. században már bizonyára elvált egymástól, a zártabb, tömörebb és az építészeti stílusokat gyorsabban követő városi kapuktól eltérően az udvarház-építészet kapui levegősebbek és díszítettebbek. Itt kerül rá a fedeles kötött kapu oszlopaira a kőfaragásokra visszaautaló díszítés és a galambbúg, és ez az a kiforrott kaputípus, amit a Székelyföld kismemesi, majd tehetős gazdálkodói rétege átvett. Az átvétel kulcsa a megfelelő számú kismemes és tehetős szabad réteg jelenléte volt, ezért történt meg az átvétel a Székelyföld és nem Erdély vármegyei területein, és ezért válhatott a székelyföldi népi építészet hangsúlyos alkotásává ez a monumentális, sok kérdést felvető szerkezet.

A városokban álló kötött vagy fedeles kapuk népi építészetre gyakorolt hatása jóval korlátozottabb volt. Jó példa erre Marosszék: hiába állt szinte minden portán magas, fedeles kapu a XIX. század első felében Marosvásárhelyen, a szomszédos falvakban alig találunk székelykaput, sőt a távolabbi szomszéd, Nyárádmente székelykapuit udvarhelyi stílusban udvarhelyi mesterek gyártották.

A városi kapuk népi építészetre való hatását érezzük Besztercen, ahol a falazott kapuk mellett az alacsonyabb gazdasági szintnek megfelelő alkotásokként állnak fedeles, magas fakapuk is, de ugyanezt látjuk Kalotaszegen, ahol a XX. század első évtizedeiben állított kötött kapuk nem székelyföldi, hanem kolozsvári polgárius, eklektikus mintákat követtek, természetesen keresztezve azt a népi faragás korábban kifejlesztett technikáival.

Fontos szempontnak érezzük, hogy a népi építészetben belül a kapufaragás az első olyan terület, ahol ismertté vált a munkát elvégző mester neve. Látjuk, hogy már a XVIII–XIX. századi kapufaragók is fontosnak tartották, hogy alkotásaikon nevük megjelenjen. Ez bizonyítja, hogy a kőfaragó mesterekhez vagy festőasztalosokhoz hasonlóan a kapufaragók is közösségük megbecsült tagjaiként kellő szakmai és művészi öntudattal rendelkeztek, alkotásaikra büszkéek voltak. A jelenség hasonló módon, csak némi időeltolódással zajlott Udvarhelyszéken, Kalotaszegen vagy Nyárádmentén, a mesterségbeli tudás átadása gyakran családon belül történt. Ugyanakkor egy sikeres faragó tevékenysége maga után vonta további vállalkozó kedvű, tehetséges vagy kevésbé tehetséges mesterek megjelenését és működését, így gyakran kis területen gazdag és változatos faragott kapuörökség jött létre.

478. XIX. századi és újabb divatú, XX. századi, díszített oromfalú ház a kalotaszegi Magyarkiskapuson (Szabó Dénes, 1940 körül, NM)

A NÉPI ÉPÍTÉSZET TÁJI
TAGOLÓDÁSA ERDÉLYBEN
1750–1950 KÖZÖTT

IX.

479. A közép-erdélyi pitvaros házövezet

480. Pitvaros ház Aranyosrákoson (Téglás István, 1909)

481. Pitvaros ház a mezősegi Mócson
(Romulus Vuia, 1929, ENM)

A népi építészet táji tagolódása a Kárpát-medencében fokozatosan alakult ki. A táji tagolódás fő mozgatórugója, az egyes vidékek eltérő földrajzi adottságai mellett, a társadalmi-gazdasági folyamatok különbözősége, az egyes építészeti újítások időben eltérő alkalmazása, a lakáskultúra és életmód minőségi fejlődésének időeltolódásokkal történő kibontakozása.

A lakóházak alaprajzi kialakítása, anyaga és a tüzelőrendszerek jellege által már a XVIII. században jól elkülönült a Kárpát-medence többi részétől az ereszcsatornával jellemezhető Kelet-Erdély, azaz a többé-kevésbé a Székelyföld területe, Közép-Erdély – melyet pitvaros házövezetként határozhatunk meg, valamint az Erdélyi-szigethegységben és a Maros túloldalán, a Déli-Kárpátok északi lejtőin, a magashegyi kamrás ház övezete. Észak-Erdélyt az észak-magyarországi kemencés ház övezetébe látjuk besorolhatónak.

A közép-erdélyi pitvaros házövezet

A közép-erdélyi pitvaros nagytáj földrajzi szempontból a Kárpátok és az Erdélyi-szigethegység által körülölelt terület legnagyobb, déli-délnyugati részét tartalmazza.¹¹⁶¹ Nem tartozik ide a már korábban bemutatott Kelet-Erdély, azaz a Székelyföld keleti sávja. Nyugatról az Erdélyi-szigethegység magasabb vonulatai zárják a tájegységet, amely csak a Maros szűk szorosán keresztül érintkezhetett a Bánsággal, azaz az alföldi nagytájjal. Északi irányból, a Kis-Szamosról északra fekvő dombok vonalától Beszterce irányába haladó és enyhén délkeleti irányba forduló vonal mentén egy átmeneti övezet választja el az észak-erdélyi kemencés házterülettől.

A terület legnagyobb részét hajdan a nagy- és középbirtok jellemezte, azaz a falvak nagyobb részében a jobbágyi és zselléri sorban élő földműves lakosság földesúri függésben élt. Jelentős kiváltságos közösség volt Dél-Erdélyben a szászság, mely városokban és kiterjedt falvakban tömörült, és saját földjén gazdálkodott.¹¹⁶² Településrendszerük csak viszonylagosan nevezhető összefüggőnek, a szász falvak között földesúri függésben élő, elsősorban román, kisebb számban magyar lakosságú falvak is voltak, illetve a szász településeken is megjelentek elsősorban román részek. Kiváltságos jogállásnak örvendtek az aranyosszéki székelyek, és kisebb számban voltak egytelkes nemesi falvak is. A régió kereskedelme és lassan átalakuló céhes ipara a három nagyvárosban (Brassó, Nagyszeben és Kolozsvár) és több középme-

1161 Balassa 1986. 93–106.; Dr. Kós 1989. 209–215.

1162 Egyed 1981. 191–212.

tű, valamint számos kisvárosban lakó városi polgárság kezében állt.¹¹⁶³

A vidék falvai általában 300-800 méter tengerszint fölötti magasságban, folyók és kisebb patakok völgyeiben, dombok közötti sík területen vagy dombháton jöttek létre. A földrajzi táj kiegyensúlyozott mezőgazdasági termelésre nyújtott lehetőséget, a két-, illetve ekkor már javarészt háromnyomásos rendszerben művelt gabona-termesztés mellett fontos volt a gyümölcsstermesztés és a nagyállattartás is. A Küküllők és a Maros völgyének lejtőin, elsősorban a német ajkú lakosság által lakott területeken, a szőlőtermesztés és borászat virágzott.

Az Erdélyi Fejedelemség életében is a XVIII. század a nagy belső migrációk időszaka. A török hódoltság után újraszervezett és elsősorban német ajkú svábokkal újratelepített Bánság és Partium jó termőföldje jelentős számú földműves család Erdélyből való kivándorlását serkentette. A telepesek között magyarok és románok egyaránt voltak. Helyükbe elsősorban a Kárpátokon túli területekről érkeztek román ajkú jobbágycsaládok, akik a nagy- és középbirtok munkaerőhiányát pótolták.¹¹⁶⁴

A falvak nagyobb része halmazos szerkezetű volt. Sok volt a csoportos és a baromudvaros telek. Az udvarokon a lakóházak mellett jelentősebb méretű pajtás csűr és több kisebb ól állt. Az épületek legnagyobb része vázszerkezetes, sövénykitöltésű volt, így épültek a melléképületek is. Helyenként szórványosan boronafalas és kőfalú házak is álltak. Az épületek magas, szarufás tetőszerkezetét szinte mindenhol szalmával fedték.

A XVIII. században a lakóház két- vagy háromhelyiséges volt. A bejárat a pitvarba nyílt, ahol egy kupolás kemence állt, melynek füstje a fonott és tapasztott cserény, azaz szikrafogó által megtörve a padlásba szállt. Az ekkor már füsttelenített szobát nyílt lángú, cserépes vagy cserényből fonott és tapasztott, esetleg kőlapokból összeállított, magas padkájú kandallóval fűtötték.

Módosabb telkeken elsősorban tároló funkciójú harmadik helyiség is épült. A falvak építészetének minősége településeken és tájegységeken belül sok egyenlőtlenséget mutatott. A mintát a városi peremterületek, valamint a kisebb udvarházak, illetve a kastélyok gazdatiszti épületei jelentették. Ezeknél a hármasszobás osztás már Erdély-szerte általános volt.¹¹⁶⁵

A XVIII. század derekán a pitvaros ház meglétével jellemezhető közép-erdélyi házterület építészeti szempontból tulajdonképpen már nem volt egységes. Gyorsabb fejlődése miatt sajátos úton haladt a dél-erdélyi kiváltságos jogállású Szászföld, azaz a Barcaság és a Hét-szék. A vasművesség és -feldolgozás nyújtotta gazdasági háttér biztosította Torockó környezeténél lendületesebb fejlődését is.

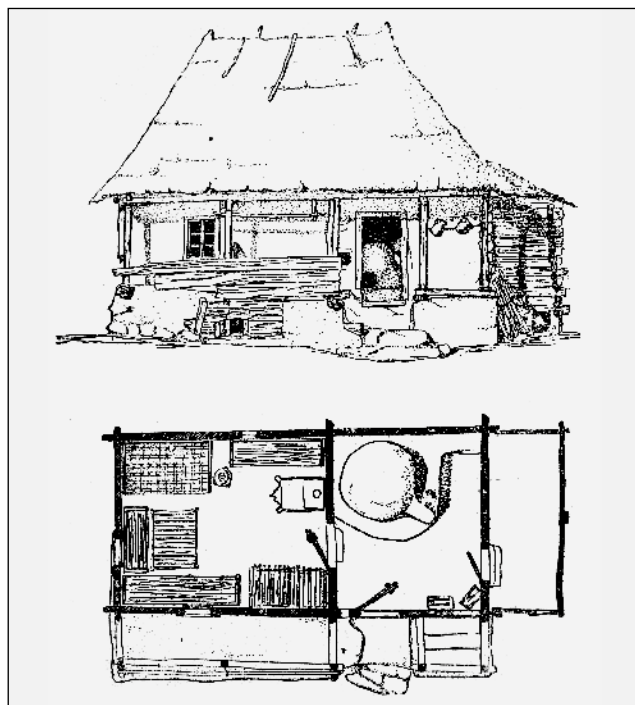
A XIX. század közepétől Közép-Erdély vármegyei és szászág által lakott kiváltságos területein jelentős

482. Pitvaros ház a Kis-Küküllő menti Herepén (Romulus Vuia, 1930, ENM)

483. Nádasszentmihályi ház (Romulus Vuia, 1931, ENM)

484. Pitvaros ház Bedellőn (Ionescu 1957. 44.)

1163 Köpeczi 1986. II. 972–981., 996–998.

1164 Köpeczi 1986. II. 988–1004.

1165 B. Nagy 1970. 24–40.

A dél-erdélyi Szászföld (Barcaság és a Hétszék területe)

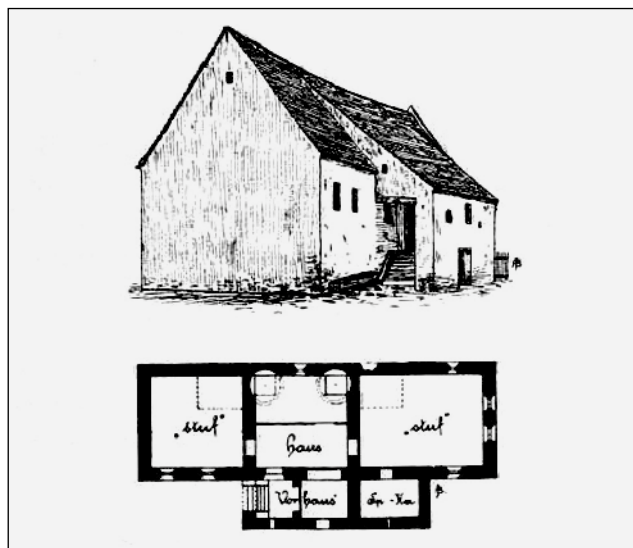
Szászföld, azaz elsősorban a Barcaság és Hétszék építészete már a XVIII. században különbözött az Erdély más részein tapasztaltaktól. Jóllehet ekkor még ezeken a területeken is épültek vázszerkezetes vagy boronaházak, városi hatásra a gazdagabb településeken, és főleg ezek módosabb portáin, egyre nagyobb számban építettek kőből vagy téglából.¹¹⁷⁰ Gyakori a teljesen vagy csak részlegesen alapincézett ház. Szórványosan, elsősorban a Barcaságban olyan épületekről is tudunk, ahol az alapincézett füstmentes szoba járószintjét néhány lépcsőfok kötötte össze az alacsonyabban levő konyhával. Épültek teljesen alapincézett kőházak is.¹¹⁷¹ Kőhalomszék környékén gyakori volt, hogy a lépcsőt ilyenkor is a ház tömegének belsejébe helyezték el, elvéve ezzel a pitvar alapterületéből. Máshol a lépcsőt a ház mellé, ennek falával párhuzamosan, általában az udvar irányából indítva építették, és a tető meghosszabbításával fedték.¹¹⁷² A házak szarufás tetőszerkezete különböző támaszokkal, elsősorban ferde dúcokkal bővült, a szalmát általában égetett cserép váltotta, és megjelent a városokban divatos háromszögű, esetleg vízvetővel kiegészített vakolt oromfal, melyre dátum, iniciálé és stukkódíszítés kerülhetett. A házak kő- vagy téglafalait vakolták, és színes geometrikus mintákkal festették. A korszak végén a homlokzatokat inkább vakolatból kialakított díszekkel tagolták.¹¹⁷³

A lakószobákban ekkor már máztalan, majd a XIX. század kezdetétől egyre gyakrabban mázas kályhacsempékből rakott, nyitott tűzterű kandallókkal fűtöttek. A konyhában a kemencék mellett szabad tűzhelyek meglétéről is tudunk. A tűzhely köré esetenként falakat építettek, így jöttek létre a belső füstölők, melyekben a kolbászt, szalonnát tárolták.¹¹⁷⁴

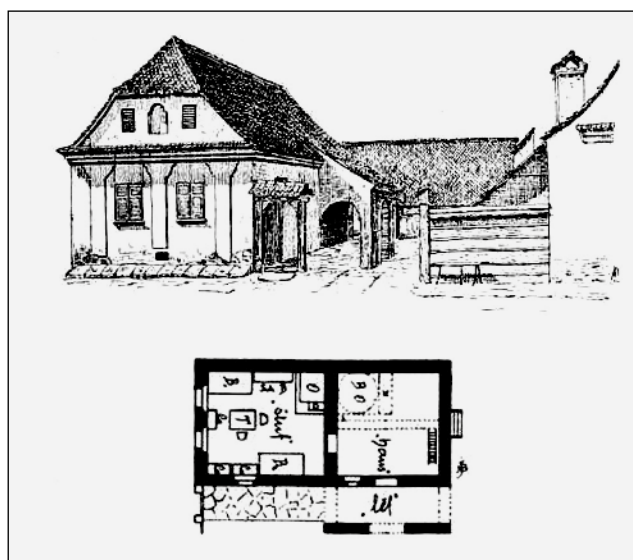
Az égetett tetőcserép elterjedése csökkentette a tűzveszélyt, ezért az épületeket egyre gyakrabban egymás meghosszabbításába építették. A ház mögé istálló, ólak és kamrák is épültek, a csűrök pedig gyakran a portán keresztben, csűrsort alkotva, egy vonalba kerültek.

Az utcafrontra épült házakat magas, cseréptetővel fedett, falazott kapukkal kötötték össze, így létrejött a Szászföldre ma is jellemző, zárt, rendezett, városias utcakép.

A Szászföld építészetének átalakulását a kiváltságos népesség anyagi jóléte tette lehetővé. A közösség egységes adózása jelentős gazdasági előnyhöz juttatta a szászokat, akik a XVIII. századtól kezdődően, a török-tatár betörések közvetlen veszélyének elmúltával, már nem csak az élet és a vagyon védelmét szolgáló templomerődök

487. Pitvaros lakóház Keresztényszigeten, Hétszék (Bünker 1899. 81., 82. képek)

488. Pitvaros lakóház Szászsároson (Bünker 1899. 78., 79. képek)

489. Lakóház Feketehalomban, Barcaság (Leopold Adler, 1924 előtt, Landesarchiv Baden-Württemberg – Staatsarchiv Freiburg, W 145/4, Nr. 0044)

1170 Machat 1996.

1171 Ciobănel–Drogeanu 2011. 265.

1172 Capesius 1977. 75–79.

1173 Terep kutatás: 2002–2012.

1174 Capesius 1977. 75–89.; Szócsné Gazda 2010. 7–32.

490. Utcasor Nagypoldon, Hétszék (2008)

491. Ház Szászkeresztúron, Hétszék (2013)

492. Ház Szászkézden, Hétszék (2013)

erősítésére, de saját házaik városias mintákat követő átépítésére is költöztek. Az építészet alakulása az erődített, szabad királyi városokban korábban már sikeresen alkalmazott újítások szerint történt, a szerves anyagokat (fa, sövény, szalma) nehezen égő szervesetlen anyagok (kő, tégl, cserép, vakolat) váltották fel. Megjelentek és formailag gazdagodtak a szintén fedett és jobbra zárt tornácok. Városi mintákat követett az előkertek elhagyása, a kapukkal tagolt szabályos és zárt beépítés is.

A szász falvak építészeti megújulásának mintái a szász szabad városok épületeiben, telekelrendezési és beépítési gyakorlatában keresendők. Az ebben a korban alkalmazott szerkezeti, formai és funkcionális újítások mindegyike a városi építészet természetes fejlődési vonalába sorolódik be, és megtalálható Brassóban, Nagyszebenben vagy a távolabbi Kolozsváron is. Határozottan kizárjuk azt a gyakran hangoztatott nézetet, hogy a szász falvak építészete a telepések kirajzási területeiről származó építészeti megoldásainak átvétele, alkalmazása által alakult volna ki. A betelepülés korában a szász telepések, ahogy az erdélyi magyarok és a széles közép-európai térség falvainak egyéb nemzetiségű lakói is, részben földbe ástott egyhelyiséges házakban laktak, erről régészeti leletek is tanúskodnak.¹¹⁷⁵ A fejlődés üteme lassú volt és Erdélyben bontakozott ki. A XVIII–XIX. századi utazóknak feltűnő hasonlóság a szász közösség élénk nyugati kapcsolatrendszerével¹¹⁷⁶ magyarázható, azzal a megjegyzéssel, hogy az újítások elsősorban a városok építészetét befolyásolták, majd innen kerültek át a vidék építészetébe.

A XIX. század második fele és a XX. század közepe között lezajlott történelmi-társadalmi folyamatok a dél-erdélyi szászok életében nagyobb intenzitással éreztették hatásukat. Mint említettük, 1848-tól kezdődően a szászok fokozatosan elvesztették kiváltságaikat, a kiegyezés utáni meggyezésbe Erdély többi nemzetével egyenrangúként sorolódtak be.¹¹⁷⁷ A magyar állam közigazgatási hivatalainak, valamint az új iskolarendszer nyelvi követelményeinek bevezetését a szászok természetesen saját szabadságuk és történelmi jogrendszerének csorbításaként élték meg.¹¹⁷⁸ Nyitottakká váltak a szász városok és falvak, ezért itt egyre nagyobb számban telepedtek le román és magyar családok, egységessé vált az adózási rendszer.

Természetesen a korábbi kiváltságok hatására gazdasági előnyökhöz jutott szászok jelentős gazdasági erővel kapcsolódhatott be a korszak társadalmi átalakulásába, mi több, a paraszti polgárosodásban és gazdasági fejlődésben végig élen járt. Középkori gyökerekre épülő, erős önkormányzati rendszere ellensúlyozta az elvesztett kiváltságok okozta hátrányokat, ugyanakkor sikerült kihasználni a fejlettebb tömbnémet területekkel felerősödő gazdasági és kulturális kapcsolatok kedvező

1175 Benkő–Székely 2001. 36–390.; Horedt 1984.

1176 Köpeczi 1986. I. 379–381.

1177 Köpeczi 1986. 1642–1646.

1178 Pozsony 2009. 31–93.

hatását is. Mezőgazdasági népfőiskolák alakultak, ahol a korszerű kapitalista mezőgazdaság alapelveit és módszereit Németországból érkező tanárok oktatták, erősödött az egyletek, társulások és egyházi közösségek szerepe.¹¹⁷⁹

Brassó Erdély egyik legjelentősebb ipari és kereskedelmi központjává vált, és fellendülése felhajtóerőként emelte a teljes Barcaság gazdaságát: a XIX. század végére a Barcaság a legfejlettebb gazdasággal és iparral rendelkező terület Erdélyben. Brassó Erdély egyik legfontosabb vasúti csomópontjává alakult, mely az I. világháború végéig jelentős hasznot merített a Romániával lebonyolított külkereskedelemből is.

Hasonló, ám gazdasági mutatóiban Brassótól lemaradó intenzitású jelenség teljesedett ki Nagyszebenben és környezetében is, ahol a Vöröstoronyi-szoroson áthaladó kereskedelmi folyosó biztosított gazdasági előnyöket. Nem elhanyagolható anyagi felhajtóerő volt a kiterjedt havasbirtokok haszna sem. Nagyszeben mellett Segesvár és Medgyes is profitált a gyorsan kiépülő vasútrendszer kereskedelmi hatásából.

Erdély egészéhez hasonlóan a szász területen is felgyorsult az építészet városiasodása. A lakáskultúra megváltozásán túl ez a fejlettebb építészeti megoldások bevezetését jelentette, ugyanakkor növelte a reprezentációra fordított erőfeszítéseket is. Fokozatosan magasabbak, és ahol lehetett, szélesebbek lettek a házak, a szász falvakból szinte teljesen eltűntek a boronafalas és vázszerkezetes épületek, helyettük ekkor már téglából építkeztek. A háromszögű oromfal helyett a század második felétől divatba jött a csonkakontyolt, vízvetős, városias tetőforma.

Szinte minden településközpontban megjelentek az L alaprajzú vagy utcával párhuzamos helyzetű, helyenként emeletes épületek, jelezvén a városiasodás egyre gyorsuló ütemét. Ebben a folyamatban élen járt a Barcaság, ahol a német települések valóságos kisvárosokká fejlődtek, melyek utcáiban, zárt sorú beépítéssel, hosszú polgárházak álltak.

A telkek elrendeződése is egyre szabályosabbá vált. Véglegesen kialakul a nagyon zárt, legtöbb faluban keresztcsűrös telekelrendezés, vagy ahol a keskeny telkek miatt erre nem volt lehetőség, a soros forma. Végképp eltűntek a szalmával fedett, vázszerkezetes csűrök, helyüket boronából, téglából vagy részben kőből épített, cseréppel fedett tágas épületek vették át, a már említett módon, ahol lehetett, az udvaron keresztben és egymáshoz érintve. Főleg a nagyobb gazdaságokban volt gyakori az olyan pajtás csűr, melynek hosszú homlokzata előtt a tulajdonképpeni csűrt portikuszerűen, azaz háromszögű oromfallal kiegészítve meghosszabbították. A szakirodalomban torkos csűrnek nevezett forma előnye, hogy a cséplőrész nagyobb, és akár két szekér is beállhat egyszerre. E csűrök előképének a Vámszer Géza

493. Házak Szászfehéregyházán, Hétszék (Balassa M. Iván, 2004)

494. Házak Szászkeresztúron, Hétszék (2013)

495. Ház Szászfehéregyházán, Hétszék (Balassa M. Iván, 2004)

1179 Dorner 1910; Pozsony 2009. 31–93.

496. Lakóházak Berethalomban
(Balassa M. Iván, 2004)

497. Lakóházak Berethalomban
(Balassa M. Iván, 2004)

498. Berethalmi településkép (Balassa M. Iván, 2004)

által Oltszakadátan dokumentált formát tartjuk,¹¹⁸⁰ melynek szerkezete egy oldalról pajtával, illetve takarmánytároló *udvarral* kiegészített vázszerkezetes jármós csűr. A lakóházak mögött az udvaron hosszan melléképületek sorakoztak, sütőház, szín, gabonás, istálló, takarmánytárolók, ezek teteje általában érintkezett.

A házak homlokzatait a kor divatjának megfelelően gazdag párkányzatokkal, pilaszterekkel, lizénákkal díszítették, az ablakokat keretezték és timpanonokkal díszítették. A külső ablakszemeket ekkor a városokban is divatos zsalugáterekkel zárták. Az oromfalakra gyakran kerül nagyméretű, vakolatból kialakított évszám és monogram, egyes vidékeken sajátos formájú feliratos fülkéket alakítottak ki. Leginkább íves záródású fülkéket találunk, de kialakultak sajátos formák is, mint például Szászkezdén a gótikus ablakmélyedésre vagy kulcslyukra utaló forma. A homlokzatokon a falfelületeket és a díszítéseket egyaránt változatos színekre festették.¹¹⁸¹

A házak ekkor már javarészt három- vagy többhelyiségesek. A füstös pitvar füsttelen konyhává alakult. A sütőkemence kikerült a lakóházzal szemben elhelyezett vagy mögötte kialakított sütőházba, a leboltzott, gyakran kéménnyel rendelkező konyhába valamilyen takaréktűzhely épült. Az utcai szoba a reprezentációt szolgáló tisztaszobává alakult, napi rendszerességgel a konyhát és a hátsó szobát használták. A helyiségekből vagy akár a lépcsős tornácból gyakran választottak le kamrákat. Szinte minden ház alatt ekkor már pince volt.¹¹⁸²

Természetesen a Szászföld átalakulása nem egyszerre és nem azonos ütemben történt. A folyamat élén a Barcaság járt, de gyors ütemben fejlődött Nagyszeben környéke, valamint a Nagyszeben–Medgyes–Segesvár–Kőhalom városok által körülzárt terület is. Némiképp lassabban követték a fentebb vázolt fejlődési vonalat a Küküllők között és a Szászföld nyugati részein található falvak, ahol, a kisebb anyagi lehetőségekhez igazodva, kevesebb a nagyméretű magas ház, gyakoribbak a közepméretű vagy szerényebb, ám ugyanolyan arányokkal épült épületek.

A XIX. század második felétől a szász falvak növekvő román településrészein is ugyanazok az építészeti formák terjedtek el, ám a szűkebb telkeken keskenyebb, egyemeletes házak épültek, és oromfalukon az évszám és a feliratok mellett keresztrel jelezték a lakosok vallási hovatartozását. A zárt utcabeépítés, a homlokzatokkal egybeépített fedeles kapuk és a csonkakontyos, vízvetős oromfal a vidék nem német ajkú falvaiban is szinte általánossá vált.

1180 Vámszer 1977. 24–34.; Köpeczi 1986. 586. kép.

1181 Terepkutatás: 2005–2013.

1182 Capesius 1977. 81–93.; Machat 1996. 22–23.

A Maros alsó folyása és a Hátszegi-medence

A Maros alsó folyása történelmi szempontból a Szászföld legnyugatibb területe. Ellentétben a Hétszék falvaival, itt a szászság már a megtelepedés idejében is szórványszerű szigeteket alkotott, melyek között magyar és román lakosság egyaránt letelepedett.¹¹⁸³ A Maros völgye mint fő kereskedelmi és hadi útvonal, évszázadokon keresztül Erdély nyugati kapuja volt, melynek másik oldalán a török hódoltság idejében az elfoglalt területek, a XVIII. századtól az újraterelített és gyorsan fejlődő Temesi Bánság feküdt. A meglehetősen nagy forgalmú és emiatt gyorsan változó szűk folyósótól délre nyílt a sokkal elzártabb és archaikusabb, túlnyomórészt román lakosságú Hátszegi-medence, valamint a Vajdahunyad környéki völgyek.¹¹⁸⁴

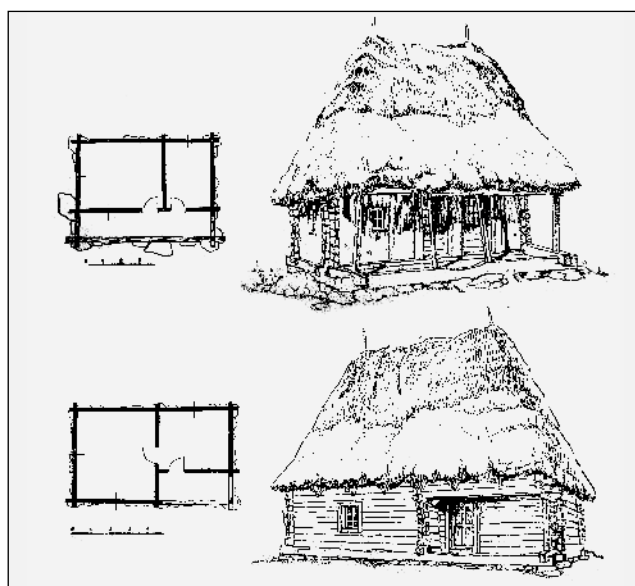
A Maros völgyének közvetlen környezetében levő falvak építészetét a XVIII. századtól már szász hatás alakította. A házak funkcionális felépítése itt is a pitvaros modell szerint alakult. A szász lakosságú falvak építésze nem sokban tért el a Nagyszeben környéki falvakban tapasztaltaktól. A téglából épült, alapincézett, általában háromhelyiséges házakat oromfalas nyereg vagy csonkakontyolt vízvetős cseréptető fedte. A házakhoz magas, fedeles, íves vagy egyenes záródású kapu kapcsolódott. A lakóház mögött szín, istálló és csűr állt, soros vagy keresztcsűrös elrendezésben. A homlokzatokat színezték, sárga, vörös, zöld, barna mellett ritkábban használták a kék vagy fehér meszelést.

Véleményünk szerint a pitvaros házterület, a szász lakosság építészeti kultúrájának hatására, már a XVIII. század előtt ékként választotta ketté a feltehetőleg sosem teljesen összefüggő északi és déli kamrás övezetet, melyet aztán fokozatosan a magashegyi falvak területére szorított vissza. Míg Erdőhátság és a Sziget-hegység területe a XIX. században is kamrás házaival jellemezhető, a folyóvölgyek és medencék építésze a pitvaros alaprajzi rendszer szerint alakult, a Hátszegi-medence pedig egy olyan átmeneti övezetként határozható meg, ahol a kamrás ház sajátos módon fejlődött tovább.

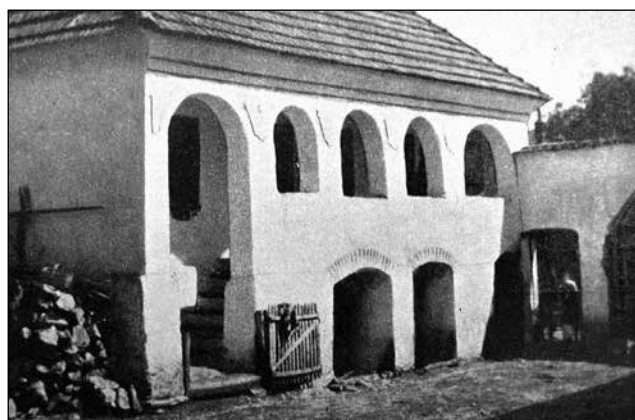
A Kudzsiri-medencében, Hátszegen és a Zsil völgye építészetében megnyilvánuló hangsúlyos német hatást emelte ki Jankó János is, aki már a tájegységi határt Vajdahunyadtól keletre, a hegyek lábánál húzza meg.¹¹⁸⁵ A javarészt boronafalas épületeket a XIX. század végén Szászváros, Piski, Déva közelségében már cseréppel fedték, a távolabbi eldugottak falvakban még sok volt a taposott szalmatető.¹¹⁸⁶

499. Régi ház Szászromoszon, Hunyad megye (Stănculescu–Gheorghiu–Petrescu–Stahl 1956. 86.)

500. Kamrás ház Gauricsában, pitvaros ház Kishátszegen, Hunyad megye (Stănculescu–Gheorghiu–Petrescu–Stahl 1956. 33.)

501. Tornácos házak Várhelyen, Hunyad megye (Stănculescu–Gheorghiu–Petrescu–Stahl 1956. 93.)

1183 Köpeczi 1986. 334–341.

1184 Vuia 1975–80. 454–479.; Stănculescu–Gheorghiu–Petrescu–Stahl 1956.

1185 Jankó 1989. 45.

1186 Stănculescu–Gheorghiu–Petrescu–Stahl 1956. 81–98.

502. Lakóház Rákosdon, Hunyad megye (2007)

503. Lakóház Rákosdon, Hunyad megye (2007)

504. Lakóház Nagypestyben, Hunyad megye (2007)

Árnyaltabb kép tárul elénk a Hátszegi-medence román lakosságú falvaiban,¹¹⁸⁷ ahol a funkcionális kialakítás, a helyiségek között nyitott ajtó hiánya a magashegyi kamrás házövezetben tapasztaltakkal mutat sok hasonlóságot. Az alaprajzi sajátosságokon túl a tüzelőhasználat havasulvi, elsősorban Gorj környéki kapcsolatrendszerre utal.¹¹⁸⁸

A Hátszegi-medencében a XIX. század második felében megítélésünk szerint még nem mutathatók ki a paraszti polgárosulás építészeti befolyásoló folyamatai. A XX. század első évtizedeitől kezdve azonban fokozatosan megindult az átalakulás, a keskenyebb kamrák egész értékű helyiségekké alakultak, egyre gyakrabban épült akár harmadik helyiség is, sőt a magasabbra épített kő lábazati falak mindennapi élettérként is használatos magaspincék kialakítását tették lehetővé. A ház udvari oldala mentén oszlopos, gyakran íves záródású tornác épült, majd a korszak végén a nyeregtetővel fedett lépcsőt tartalmazó portikusok is feltűntek. Ritkábban a tornác mindkét szinten ívelt. A más vidékeken szokványos kék és fehér meszelés mellett ekkor már a szász építészet hatására egyre gyakrabban festették más színekre is a homlokzatot, sőt ritkábban színezett vakolatornamentikával is kísérleteztek.¹¹⁸⁹

A vidéken sok volt a fedeles, falazott nagykapu, melynek kapulapjait lécrátétekkel, fűrészeléssel cífrázták. Elvértve faragott oszlopú fedeles fa nagykapuk is készültek.

A Hátszegi-medence legdélibb részére jellemzőek a juhász életmóddal szorosan összefüggő, falvakban vagy azokon kívül felépülő zárt hegyi tanyák. A máshol szokványos négyzetes elrendezés mellett itt dokumentáltak nyolcszög vagy szabálytalan sokszög alaprajzúakat is.¹¹⁹⁰ Legtöbbjük boronafalas volt, ám ismertek kőből készült épületegyüttesek is. Közös jellemzőjük, hogy a telek épületei hátsó zárt falukkal kifelé fordulva kerítették körül a szűk udvart. A XX. század elejétől a szigorú zártságot fokozatosan feladták, s míg az udvart továbbra is teljesen körülvették épületekkel, színekkel vagy fedeles kerítéssel, addig a lakóház nyílásokkal, díszes tornáccal ellátott, nem ritkán kétszintes főhomlokzatait gyakran kifelé fordították.¹¹⁹¹

1187 Stahl–Petrescu 1966. 96–101.; Stănculescu–Gheorghiu–Petrescu–Stahl 1956. 11–53.

1188 SzT VI. 342.; Stahl–Petrescu 1966. 121.

1189 Stahl–Petrescu 1966. 108–123.

1190 Stănculescu–Gheorghiu–Petrescu–Stahl 1956. 14–15.

1191 Stănculescu–Gheorghiu–Petrescu–Stahl 1956. 11–25.

A Déli-Kárpátok északi lejtőinek keleti sávja, Töröcsvár környéke, Fogaraszöld és Szeben melléke

A Dél-Erdélyben létrejött kiváltságos szász területektől délre, a Kárpátok lejtőin és magashegyi fennsíkjain, valamint a Barcaság és a Hétszék között, a Persányi-hegység és a Fogarasi-havasok által határolt Fogaraszöldön élő román lakosság fő foglalkozása a magashegyi ún. transzhumáló pásztorkodás volt.¹¹⁹² Élénk gazdasági kapcsolatot tartottak fenn a szász városokkal, melyeknek céhei vásárolták meg a megtermelt gyapjút. (A fejedelemség korában a szászok által készített posztó Európa-szerte keresett termék volt.)¹¹⁹³ Nyáron a nyájak a Kárpátok magashegyi legelőin tartózkodtak, télen a juhok egy része az anyatelepüléseken, más része Havaselve síkságain telelt.¹¹⁹⁴ A Szeben melléki juhosgazdák a környék szegényebb parasztjait alkalmazták több ezer jószágot is számláló nyájuk legeltetésére, a gyapjú, a tejtermék és a hús forgalmazása által státusukat meghazudtoló, hatalmas vagyonra tettek szert. Jóllehet a három terület falvainak életmódja sok azonosságot tár elénk, és ennélfogva az építészeti alakító folyamatok is hasonlóak, a felsorolt vidékek építészeti fejlődése kismértékben mégis eltérő.

Falvaik XVIII. századi építészetről igen kevés ismeretünk van. Ekkor a Barcaságban és Szeben környékén javarészt a völgyekben található halmazos anyatelepüléseken, Fogaraszöldön elnyújtott, sokszor elágazó völgyi falvakban éltek. A XVIII. század végétől indul meg a magasabban fekvő fennsíkok benépesítése. Kiterjedt és fokozatosan besűrűsödő tanyás övezetek jöttek létre, ekkor alakul ki a Töröcsvári-szoros román lakosságú tömbje is.

A Szebeni-havasokban a tanyás övezetekkel egy időben sűrű, halmazos és szeres szerkezetű magashegyi falvak is alakultak (Zsinna, Ród, Szeben Pojana), melyek később további kirajzásnak válnak kiindulópontjaivá. Mindhárom említett falu esetében érdekes körülmény, hogy míg általában a dombvidéki halmazos falvak utcahálózata a völgyekben kanyarog, addig itt az utak a fennsíkok dombhátaiban haladnak, a kertek vége nyúlik le a meredek völgyekbe.¹¹⁹⁵

Szeben mellékére a zárt udvarok jellemzők. Az építészeti külső jegyeinek elemzése elegendő ahhoz, hogy észrevegyük: a tehetős román juhosgazdák a polgárosodott szász falvak udvarhasználati szokásait és épületeik arányrendszerét vették át, azzal a különbséggel, hogy a lábazati falakon kívül majd mindent fából építettek meg. Szeben mellékén az udvarok elrendezése – ellentétben a legtöbb magashegyi román településsel – szabályos, egy négyszetes vagy téglalap alakú területet egyik oldalról

505. Hegyi tanya Felsőmoécse, Töröcsvár környéke (Romulus Vuia, 1928, ENM)

506. Töröcsvári zárt hegyi tanya eredetileg Pesterán, jelenleg a töröcsvári szabadtéri múzeumban (2007)

507. Felsővistai porta, Fogaraszöld (Romulus Vuia, 1928, ENM)

1192 Vuia 1975–80. 262–270.; 301–360.; Pamfilie 1913.

1193 Köpeczi 1986.

1194 Földes 1982.

1195 Butura 1989. 50–57.

508. Lakóház Draguson, Fogarasföld (2013)

509. Polgáris lakóház Sebesen, Fogarasföld (2013)

510. Polgáris hosszú utcai homlokzatú házak Sárkányon, Fogarasföld (2013)

a lakóház, másik oldalról egy nyári ház, hátul pedig egy pajtás csűr szegélyez. A lakóház és a kamra között magas, kötött kaput emeltek. A városias elemek átvételének legjobb példája Resinár vagy Szelistye, ahol a templom körüli teresedésen Nagyszeben Nagy piacterén látható portikuszos épületekhez hasonlót emeltek.¹¹⁹⁶

A fogarasföldi udvarhasználat nagyrészt soros rendszerű volt, bár a gazdagabb portákon itt is épültek keresztcsűrök. A keskenyebb telkeken a lakóház mögött, vele egy tengelyben épült fel a pajtás csűr. A két udvarrész gyakran kerítéssel választották el, ami az intenzívebb állattartás meglétére utal.

Szeben mellékén a pitvaros rendszer szerint kialakított, két- vagy háromhelyiséges lakóházak általában alápincézettek, az egyik – leggyakrabban az utcai bejáratnál rendelkező – pincében a gyapjút, a másodikban pedig a tejtermékeket tárolták. A pitvart sütőkemencével, a lakószobát nyílt tűzhelyű tüzelőkkel, ritkábban cserepes kandallóval fűtötték. A lakóházak magas dőlésszögű zsindeletetejét az utca felé háromszögű oromfallal és vízvetővel alakították ki, akárcsak a XVIII. század végi, XIX. század eleji szász településeken, a kiugró tornác lefedésére szolgáló tetőkieresztést pedig szintén a polgárosodottabb kőházaknál látott megoldásokkal fedték le.¹¹⁹⁷

A lakóházak Fogarasföldön is boronából készültek és pitvaros elrendezésűek voltak. A pitvarban a kenyérsütő kemence állt, a szobákat nyílt tüzelős fűtővel melegítették. Vuia feljegyzi, hogy ezen a vidéken előfordultak oldalkamrák is, melyeket élelem és egyéb tárgyak raktározására használtak, és melyek a lakószoba, valamint a pitvar mögött egyaránt lehettek.¹¹⁹⁸ A XIX. század végén az átlagosan tehető családok portáin már általános volt az oldalkamrás elrendezés. A pitvar mögötti oldalkamra mintegy felét egy téglából épített, szabad kéménnyel kiegészített kemence alkotta, melynek szája a pitvarba nyílt. Ismerünk olyan házat, ahol a kemence széles száját a pitvar felől két nyílószárnyas ajtó zárja. A kemence mögötti kis kamrát elsősorban a padlás megközelítésére és tárolásra használták.¹¹⁹⁹ A házakat magas, tapasztott szalmatetővel fedték, ezeket a XX. század elején a csonkakontyolt, vízvetős zsindelet-, majd cseréptetők váltották.

Szász hatásra a tehetősebb gazdák házai előtt gyakran magas fedeles kapuk álltak. Szeben mellékén a fedeles, kötött kapuk sajátos változata jött létre. A széles sasokat ritkábban faragták, rozettákkal vagy kettős kereszttel díszítették. A szemöldökfára, szintén szórványosan, évszamos felirat is kerülhetett. A tükröket fűrészelt deszkalapokkal töltötték ki. A kapulapok általában tömör deszkából készültek. Feltűnő az átlagosnál

1196 Păcală 1909; Bucur–Deleanu–Gangolea 1995. 73., 246., 258.; Terepkutatás: 2013.

1197 Stahl 2005; Ionescu 1957. 45.; Stănculescu–Gheorghiu–Petrescu–Stahl 1956. 67–79.; Matei 1985a; Matei 1985b.

1198 Vuia 1975–80., 66–67.

1199 Terepkutatás: 2013.

akár másfélszer is szélesebb kiskapu. A vidéken van példa falazott, vakolt és kékre meszelt, magas, kötött kapura is.

A lakóház-építészeti átalakulása a XIX. század végén és a XX. század elején is igyekezett követni, igaz, néhány évtizedes lemaradással, a polgárosodottabb királyföldi példákat. Ekkor fokozatosan mindhárom övezetben áttértek a csonkakontyos, vízvetős tetőformára, és a faházakat is vakolni kezdték. Fogarasföldön ekkor már szórványosan téglából, sőt néhol kőből is építkeztek. A házak homlokzatára egyszerűbb stukkódíszek kerültek, az oromfalakon a cifrázás mellett iniciálé, évszám és gyakran vakolatból kialakított görögkeleti jellegű kettős kereszt is látható. A házak ereszpárkányával egy magasságban, ennek meghosszabbításába építették a magas, ívelt, falazott fedeles kaput. Szintén a szász városiasodó falvak mintájára jelennek meg az utcával párhuzamosan épített, eklektikus vakolatornamentikával díszített épületek is.

A XX. század harmincas–negyvenes éveinek építészeti újítása a kontyolt vagy oromfalas kötényes, fűrészelt oromfaldíszítésű ház, mely a kor fürdővárosi építészetével áll kapcsolatban. Ilyen kötényes oromfalak elsősorban Szeben mellékén készültek. Ugyanitt, a sűrű, szűk telkes falvakban a házak polgári jellegű átalakulása érdekes aránybeli sajátosságokat hozott. A házak egy része keskeny, szinte azonos méretű a kapu másik oldalán álló kisházzal. Akárcsak a szász falvakban, látványos a házak színes homlokzatvakolata.

A Déli-Kárpátok tanyavilágának karakterisztikus építményei a négyzetes zárt hegyi tanyák. A Töröcsvári-szorostól Szászsebes vonaláig sokfelé feltűnnek.¹²⁰⁰ A juhsgazdák magashegyi szállásaként működő tanyák egy téglalap alakú udvar köré szerveződtek. A lakóház, kamra és nagyállatok bekötésére szolgáló pajta az udvar három különböző oldalán áll, közöttük félfedeles rendszerben juhok bezárását szolgáló színek vannak. Kívülről a tanya teljesen zárt, minden irányból vastag boronából rakott falak veszik körül, melyekről befelé zsindelytető indul. A zártság egyrészt a farkasok, medvék elleni védelmet szolgálta, másrészt pedig hasznosnak bizonyult azokban a periódusokban is, amikor a transzhumáló pásztorkodás miatt a gazda állataival hosszú hetekig máshol tartózkodott. A zárt tanyák lakóházai a falvakban látható módon épültek, Töröcsvár környékén, a módosabb tanyákon a Fogarasföldön is szokásos oldalkamrás elrendezést látjuk. Arra is volt példa, hogy az oldalkamrát kívülről, a tető meghosszabbítása alatt egy harmadik helyiség szegélyezi, melyet általában juhalként használtak.

A Déli-Kárpátok északi lejtőinek román lakosságú sávja három különálló építészeti kistájként határozható meg, mely az általunk vizsgált korszakban már kevésbé mutat archaikus vonásokat, mint a kamrás ház övezete,

511. Házak Szeben Pojánán, Szeben melléke (Romulus Vuia, 1928, ENM)

512. Porta Szeben Pojánán, Szeben melléke (Romulus Vuia, 1928, ENM)

513. Oromfalas faházak Resinárban, Szeben melléke (2013)

1200 Vuia 1975–80. 25–30.; Ionescu 1957. 83–92.; Ionescu 1982. 67–68.; Stănculescu–Gheorghiu–Petrescu–Stahl 1956. 67–79.

514. Házsor Paplakán, Szeged melléke (2013)

515. Ródi udvarok, Szeged melléke (2013)

516. Zárt tornácmellvéd Négyfaluban, Hétfalu (2010)

azaz a Szigethegység vagy Hunyad megye román területei. A szász közösségekkel való gazdasági, társadalmi – nem mindig feszültségek nélküli – kölcsönhatás eredményeként az itteni román lakosság anyagilag tehető volt, ebből fakadóan építészete is gyorsabban fejlődött, mint az Erdélyi-szigethegységben vagy Hunyad vármegyében: sajátosan ötvözték a városias szász mintákat azokkal az életmód adta lehetőségekkel és feltételekkel, melyekkel rendelkeztek. Az eredmény karakteres, fejlett, sajátos arányrendszerű házakat, melléképületeket, a hegyi románság építészetére korábban nem jellemző rendezett, szabályos udvarokat felmutató népi építészet. A fejlődés sebességében és a háztípusok kialakításában Szeged melléke járt az élen, ezt követte Fogarasföld, majd Töröcsvár vidéke. Szeged mellékén az archaikusabb szász lakóházak arányrendszere került először átvételre, ezután következett a fejlettebb polgárháztípus is. Fogarasföldön az átvétel később bontakozik ki, és ennek alapját az oldalházas, csonkakontyos szász polgárház képezte. A XX. század elején itt is feltűntek a csonkakontyos, szász arányrendszerű házak.

A táji jelleg sajátosságát fokozza a szintén karakteres, csak erre az erdélyi vidékre jellemző négyzetes, hegyi, zárt tanyák jelenléte is.

Hétfalu

A hétfalusi csángók a Barcaság, ezen belül Brassó közvetlen szomszédsága és Háromszék közé beékeltek kis, részben sík, részben dombos, hegyes területen található hét falu magyar ajkú lakói. A brassói szászok jobbágyaiként függőségben éltek, nagy közbirtokossággal és földterületekkel nem rendelkeztek, ezért a jobbágyfelszabadulás után a korlátozott lehetőségekkel bíró mezőgazdaság mellett kiegészítő ipari, kereskedelmi jellegű tevékenységeket folytattak. Ilyen volt a vasútépítés előtt a szekeres fuvarozás, melyet az Erdély, elsősorban Brassó és Havaselve, főleg Bukarest közötti kereskedelemre alapoztak.¹²⁰¹

Ákárcsak népi kultúrájuk egyéb területén, az építészetükben is a szász és székely hatások keveredését figyelhetjük meg.

Bodola, Pürkerec, Tatráng elágazó sokutcás, szalagtelkes települések, Négyfalu egy besűrűsödött, elnyújtott völgyi halmaztelepülés, melynek szélein kialakult számos utca felkúszik a környék meredek hegyoldalaira. Utcahálózata ezeken a részeken, az ilyen halmaztelepülésekre jellemzően, nagyon zegzugos.

Az udvarhasználatban két formát látunk uralkodónak.¹²⁰² A szűkebb telkeken soros elrendezést használtak. A ház mögött található az ennél magasabb szín, mely kétszintes. Az épület alsó részén álltak a fuvarozáshoz használt szekerek, felső részén pedig a takarmány. A szélesebb telkeken vázszerkezetes, széles keresztcsűrök

1201 Kósa 1998. 304–310.; Kiss B. 1944; Halász 1993.

1202 Terepkitűzés: 2010.

álltak. A külső falak az archaikusabb változatoknál tapasztott sövényből, a tehetősebb családoknál téglából készültek. A sövényfalas, vázszerkezetes csűrök azonosak a Szászföldön a XIX. század elején gyakori archaikusabb változatokkal, melyeket leírásokból ismerünk. Négyfalu sűrűbb központi részein a keresztcsűrök sora mögött utca található. Gyakran a csűr hátsó fala a telekhatárra épül, és kis ajtó vagy akár kapu is biztosítja a rakodást.¹²⁰³

A lakóház-építészetben szintén felfedezünk a szász mellett székely vonásokat.¹²⁰⁴ Elvértve még ma is látható egy-két kontyolt, zsindeles tetejű, székelyes ház, sőt a székely ereszek fűrészelt kiképzése is feltűnik, igaz, oldaltornácok külső borításaként. A legtöbb lakóépület azonban már a XIX. század első felétől követte a barcsági szász mintákat, azaz fa helyett kőből vagy téglából épült, kezdetben háromszögű oromfalas, majd csonkakontyolt, vízvetős tetőformája volt. Ezzel párhuzamosan megjelentek a szászos vakolatdíszek. Elterjedtek voltak a barokkos, növényi motívumok, a plasztikus párkányzatok, kváderezés és a nyílászárók keretezése. Az oromfalakon az évszám és iniciálé mellé geometrikus díszítés is került. Némelykor foglalkozásra utaló szerszámokat ábrázoltak, majd a XIX. század végétől általánossá vált egy geometrikus, sűrű, egymásba metsző keretelési rendszer.

A kő- vagy téglaházak mellett gyakran áll falazott, íves vagy egyenes záródású tömör kapu, mely a szomszéd ház homlokzatáig vagy a lakóházzal szembeni kisházig tart. Az első datált példányok a XIX. század első feléből származnak. Négyfalu peremterületein még áll néhány, csak erre a területre jellemző fakapu is. A faragott fa kiskapuk családjába tartozó darabok sajátos formáját a megkettőzött tetőforma adja: a kiskapu fölötti első sor zsindelel fölött függőleges perforált deszkafalú doboz áll, melyet egy második zsindeleysoros tető fed.¹²⁰⁵

Kis-Küküllő mente, Maros középső folyása – Erdélyi-hegyalja

A Kis-Küküllő mente népi építészetét a XX. század ötvenes éveiben dr. Kós Károly kutatta. Az ő tollából származó tanulmány máig a legteljesebb, és tulajdonképpen egyetlen építészeti összegzés erről a vidékről. Dr. Kós értelmezésében a térség a Kis-Küküllő folyásának Székelyföldön kívüli, azaz vármegyei részeinek magyar vagy részben magyar lakosságú falvait foglalja magába. A tájegység északi határa a Maros völgye, délről pedig a Nagy-Küküllő felé eső vízválasztó. Társadalmi viszonyait a földesúri nagy- és középbirtok határozta meg. Jobbágy lakossága vegyesen magyar és román volt. A gabonatermesztés

517. Hagyományos kapu Négyfaluban, Hétfalu (2010)

518. Csonkakontyolt házak Négyfaluban, Hétfalu (2010)

519. Tompaházi lakóház, Maros középső folyása (Romulus Vuia, 1928, ENM)

1203 Orbán 1873. 139.

1204 Terep kutatás: 2010.

1205 Seres 1992.

520. Tompaházi lakóház, Maros középső folyása
(Romulus Vuia, 1928, ENM)

521. Bethlenszentmiklói lakóház, Kis-Küküllő mente
(2010)

522. Bethlenszentmiklói lakóház, Kis-Küküllő mente
(2010)

mellett fontos volt a vidék szőlészete is. A szőlőgazdálkodás és az ehhez kapcsolódó borászat szintén a szász közösség közelségének köszönhetően tudta értékesíteni az éghajlat és a táj adta lehetőségeket, mely három kis, ám erdélyi viszonylatban nagy jelentőséggel bíró borvidék fejlődését tette lehetővé – Dicsőszentmárton központtal a Kis-Küküllő mentét, Nagyenyed központtal Erdély-Hegyalját és az Erdélyi Püspökség birtokain virágzó Gyulafehérvári borvidéket. Társadalmi, földrajzi tényezőinek hasonlósága folytán a Kis-Küküllő vidékével együtt tárgyaljuk a Maros középső folyásának, azaz a Marosludas és Alvinc közötti dombvidék területét.

Dr. Kós Károly tanulmányában sikeresen körvonalazza a XVIII–XIX. századi Kis-Küküllő menti építészeti fő jellemvonásait.¹²⁰⁶ A még ma is többfelé fellelhető párhuzamos udvarelrendezés az egykori baromudvaros és csoportos telekhasználat emlékét őrzi, de a XX. század elejére általánosabbá vált a soros vagy keresztcsűrös udvar.¹²⁰⁷

A két- vagy háromosztatú, pitvaros alaprajzú házak vázszerkezetes, sövénykitöltésű szerkezettel épültek, és szalmahéjazattal fedték őket. A XIX. század végén és a XX. század elején a legtöbb helyen áttértek a cserép, és fokozatosan a téglá használatára. A pitvarban félgömb alakú kemencével, a szobában cserepesszel fűtöttek, a XX. század elejére már a legtöbb kemence a telken különálló nyári házba, sütőházba került, a pitvar pedig konyhává alakult, ahol takaréktűzhelyet építettek vagy helyeztek el.

A Kis-Küküllő építészete Székelyföld és Szászföld irányából egyaránt fogadott hatásokat. A házak faelemeinek, tornácoszlopoknak, mellvédeknek, oromfalaknak művesebb megmunkálásában székelyföldi mintákat látunk. A házak tornácoszlopait sokfelé igényesen faragták, az oromfalakon fűrészelt, mintás díszítéseket helyeztek el. A szász hatás leginkább a házak arányrendszerében és vakolt felületeinek díszítésében fedezhető fel. Feltűnnek csonkakontyos, vízvetős oromfalak, melyeken barokkos, klasszicista virágos vakolatmotívumokat láthatunk. Helyenként falazott, kötött kapuk csatlakoznak a házak homlokzatához, vagy hiányuk esetén is látszik, hogy a kontyolt vagy csonkakontyolt tetejű ház homlokzatán az ereszpárkányt úgy hosszabbították meg, hogy a kötött kapu ehhez kapcsolható legyen. Szász hatás figyelhető meg a melléképületek és ezen belül a csűrök kialakításában is: a tehetősebb gazdaságok udvarán a lakóházra merőlegesen oromfalas portikuszrésszel kiegészített ún. torkos csűröket építettek. Az átlagos – vidékre jellemző – csűr a két- vagy háromosztatú pajtás csűr, de dr. Kós felmérései XIX. századi, a mezősgéihez és az aranyosszékihez hasonló jármos csűrökről is hírt adnak.

Figyelemre méltó a Kis-Küküllő mentén a faragott kiskapuk öröksége. Aranyosszékhez és Nyárádmentéhez

¹²⁰⁶ Dr. Kós 1989. 117–173.

¹²⁰⁷ Terepkutatás: 2009–2013.

hasonlóan a Kis-Küküllő vidékén is elsősorban a protestáns templomok cinteremkapui szolgáltatták az elsődleges mintát a XIX. század második felében és a XX. század elején a porták előtt nagy számban megjelenő faragott kiskapuhoz, melyeken a reneszánszos vonalvezetésű virágos, indás faragás mellett szép számmal találunk figurális, heraldikus motívumokra emlékeztető sárkányos, oroszlános díszítéseket is.

A Maros középső folyásának elsősorban román többségű jobbágyfalvaiban leginkább szász hatások érvényesültek, melyek a településképet, az udvarhasználatot és az épületek jellegét is befolyásolták. A térség házai a XIX. század végétől a XX. század második feléig jelentősen és többször átépültek, ezért a XIX. század első feléből származó építészetről kevés ismerettel rendelkezünk. A vázszerkezetes szalmafedésű pitvaros házakat¹²⁰⁸ itt is javarészt téglából épített cserépfedésű épületek váltották, bár az Erdélyi-szigethegységhez közeli völgyekben bőven épültek boronaházak is.¹²⁰⁹ A tehetősebb építetők házait kiugró, portikuszos oldal-tornácok egészítették ki, homlokzataikon eklektikus, általában egyszerű vonalvezetésű vakolatornamentikával is kísérleteztek.¹²¹⁰

Az építészeti kép változásának vizsgálata a fent leírt területen nem erősíti meg egy erős egyéni jellemvonásokkal rendelkező tájegység létét. A Kis-Küküllő vidékéből és a Maros középső folyásából álló terület egy olyan átmeneti sávnak tekinthető, ahol a szomszédos, társadalmi és gazdasági szempontból fejlettebb tájak hatása érvényesült. Kis-Küküllő mente ezért színesebb, itt egyaránt érvényesültek székely és szász hatások, Erdélyi-Hegyalja, valamint a Maros középső folyása pedig javarészt csak szász jegyeket vett át, melyek mellett az építészeti kép alakulását a gyorsabb urbanizáció és modernizáció befolyásolta.

Aranyosszék

A XVIII–XIX. századi Aranyosszék minden tekintetben árnyaltabb képet nyújt, mint a társadalmi jogállásában egységes földesúri függőségben élő Torockó jobbágybányász, vagy akár Kalotaszeg, az Erdélyi Mezőség vagy Kis-Küküllő mente jobbágy-zsellér társadalma.

Aranyosszék társadalmi összetétele kiegyensúlyozottabb, jelentős a szabad jogállású – belsőleg szintén primorokra, lófőkre és gyalogokra tagolt székely szabadok súlya. A libertinus székelyek mellett természetesen éltek birtokos (elsősorban kis-) nemesek és velük függőségben levő jobbágyok és zsellérek is.¹²¹¹ Aranyosszék falvainak etnikai összetétele is változott, már a XVII. században fokozatosan elrománosodtak korábban még székely falvak, és korszakunkban a román etnikum térhódítása

523. Abosfalvi porta, Kis-Küküllő mente (2010)

524. Gazdasági udvar Bethlenszentmiklóson, Kis-Küküllő mente (2012)

525. Alsószentmihályi kettős udvar, Aranyosszék (Téglás István, 1909)

1208 Ionescu 1957. 44.

1209 Ionescu 1982. 59.; Ciobănel–Drogeanu 2011. 229–259.

1210 Marc 2005.

1211 Roth A. L.–Roth E. 2006. 81–103.

526. Aranyosrákos 1909-ben legrégebbinek tartott háza
(Téglás István, 1909)

527. Alsószentmihályi Deésy-féle ház, Aranyosszék
(Téglás István, 1909)

528. A Tarsoly-udvarház Aranyosrákoson
(Téglás István, 1909)

egyre hangsúlyosabbá vált.¹²¹² Ebből fakadóan az 1848 utáni társadalmi átalakulás különböző tulajdonviszonyokkal és ezáltal különböző gazdasági potenciállal rendelkező rétegek egymás mellett élését eredményezte: az ekkor már javarészt saját földjén gazdálkodó szabad parasztság igen különböző méretű birtoktesteken gazdálkodott.¹²¹³

E társadalmi rétegződés a gazdaságok és az ezeken álló épületek kialakítására is jelentős hatással volt, ahogy természetesen fontos tényezőnek tekinthető az aranyosszéki gazdálkodás jellege is. Az Aranyos és a Maros által határolt, erdős dombok által körülvett sík terület termékenysége a gabonatermelés mellett biztosította a zöldségtermesztést, mely a nagyobb városok közelsége miatt egyre szélesebb piaccal rendelkezett. Ezeken kívül jelentős volt a gyümölcs-, és főleg az alsó-aranyosszéki járásban nagy népszerűségnek örvendő szőlőgazdálkodás is. A növénytermesztés melletti nagyállattartás a korszak második felében fokozatosan veszített jelentőségéből.

A változatos társadalmi-gazdasági háttér eredményeként Aranyosszék javarészt halmazos maggal rendelkező, szalagtelkesen növekedő falvaiban igen változatos méretű és ezáltal szélességű beltelkeket találunk.¹²¹⁴ Ennek megfelelően két alapvetően különböző telekhasználati mód vált általánossá. A széles telkeken gyakori volt a fordított vagy más néven baromudvaros elrendezés¹²¹⁵ – azaz az utca felőli részen külön elkerített területet biztosítottak a szilaj tartású szarvasmarhák számára, ahol pajták, ólak álltak. Az ilyen udvarok mélyén, a lakóház mögött általában ott állt a cséplésre használt nagyméretű jármos csűr, valamint a más tájegységekhez képest szintén jelentősen tágasabb, alápincézett gabonás. Mellettük kukoricakas, és a lakóház közelében sütőház is állhatott. A keskenyebb udvarokon a lakóház mögött, ezzel egy sorban, vagy lehetőség szerint keresztbe fordítva, egy pajtás-odoros csűr állt. Természetesen a keskenyebb udvarokon is volt kisebb gabonás, sütőház, kas és különböző ólak.

A rendelkezésre álló kevés adat a XVIII. századra nem teszi lehetővé a biztos következtetések levonását, ám kétségtelen, hogy a XIX. század első felétől Aranyosszéken már egymással párhuzamosan két épülettípus fejlődött, mely nagy valószínűséggel megfelel a gazdagabb szabad, illetve szegényebb, függőségben élő társadalmi rétegek életmódjának.¹²¹⁶ Igényes kialakítású, viszonylag nagyméretű, boronafalas, oldalszobás épületek léte már a XVIII. században bizonyított. A XIX. század derekától kimutatható az íves záródású, bárdolt vagy faragott oszlopos oldal- vagy törttornácok jelenléte.¹²¹⁷ A szerényebb

1212 Keszeg 2006a. 81–103., 66–81.

1213 Egyed 1981. 191–219.

1214 Terepkutatás: 2008–2012.

1215 Jankó 1893. 93–94.

1216 Természetesen a gazdagabb kis- és középnemesség már ekkor az erdélyi mintáknak megfelelő kiugró tornác, kéttraktusos, magas tetőszerkezetű, a széles telkek közepén álló kúriákban lakott, ám e harmadik típus vizsgálatát nem tekintjük jelen írás témájának.

1217 Téglás István fényképhagyatéka, 1909.

háztípust lineáris felépítésű, házból, pitvarból és kamraként használatos harmadik helyiségből álló alaprajzi kialakítású és kevésbé igényes szerkezeti megoldások, azaz borona helyett sövénykitöltésű vázszerkezet, zsindely helyett szalmatető, díszítések helyett pedig egyszerű, meszelt tapasztás jellemezte.

Alaprajzát tekintve az aranyosszéki ház elsősorban a közép-erdélyi fejlődési modellekhez kapcsolható, de megtalálunk bizonyos kelet-erdélyi jegyeket is,¹²¹⁸ földrajzilag a közép-erdélyi pitvaros házövezetben található, ám egyes alaprajzi vonatkozások erős, Székelyföld felé mutató kötődésről árulkodnak. Ilyen a gazdagabb házakat jellemző kéttraktusos, székely házakhoz hasonló, oldalházaz felépítés is. Bár az oldalkamrák előfordulására szórványosan Közép-Erdély más területein is találunk példát, elsősorban gazdag paraszti vagy kuriális otthonokban, az oldalkamra falának részlegesen nyitott volta Aranyosszéken kívül széles körben csupán Csíkszékre jellemző megoldás. A tört és lopott tornác gyakori előfordulása szintén a kelet-erdélyi ereszes háztípussal mutat távoli rokonságot. Hasonló következtetést vonhatunk le a tüzelőberendezések elemzéséből is.¹²¹⁹

A tüzelők funkciója és házon belüli helyzete egyértelműen a közép-erdélyi pitvaros házban tapasztaltakkal egyezik, azaz a pitvarban sütökemencét, a szobában fűtőt találunk. A tájegység korai kemencéi sokban hasonlítanak a székelyföldi példányokhoz. A XIX. század végén, XX. század elején elterjedő lapos tetejű, kéménycsonkos kemence már korszerűbb, a szabad kémények füstelszívó hatásfokát növelő megoldás, melyre más tájegységekben kevés analógiát ismerünk. A fűtők, a magasabb padka által, inkább a közép-erdélyi cserepesekhez közelíthetők.

E kétirányú kötődésre a választ a két, népi építészeti szempontból is meghatározó tényező, a földrajzi és a társadalmi háttér vizsgálatában kereshetjük.

A szomszédos tájegységekkel összehasonlítva, viszonylagos sajátos jellegnek tekinthető a lopott és tört tornác jelenléte által meghatározott alaprajzi elrendezés, valamint az oldalházaz lakóépületek gyakorisága.

A tájegység sajátos jegyeinek kialakulása a XIX. század első évtizedeiben vette kezdetét, majd 1850 után fel erősödött. A század húszas, harmincas éveiben épülnek már olyan íves záródású tornácos házak, melyek létéről a környező tájegységekben nem tudunk. Ha van is íves záródású tornác (Székelyföld, Kalotaszeg), ezek előfordulása nem annyira szabályszerű, mint Aranyosszéken, és ami lényegesebb, a szerkezeti, formai megfogalmazás különböző. Máshol nem készült kettős felső zárógerenda, és nem alakult ki az ezek, illetve a szorosan illesztett könyökfák által biztosított tömör hatás. A félköröshöz közel álló ívek és ezek többszörös ismétlése ennek a megoldásnak szintén sajátos formát kölcsönöz.

529. Oldalkamrás lakóház az aranyosszéki Várfalván, 241. szám (Téglás István, 1909)

530. Oldalkamrás lakóház az aranyosszéki Várfalván, 241. szám (2008)

531. A Bayka család telke az aranyosszéki Felsőszentmihályon (Téglás István, 1909)

1218 Bátky 1907. 50–70.

1219 Dr. Kós 1989. 292–322.

532. Kercsedti tornácos lakóház, Aranyosszék (2008)

533. Házak Csegezben, Aranyosszék (2008)

534. Gabonás és csűr Kövenden, Aranyosszék (2009)

Szintén XIX. századi fejlődés eredményének tekinthető a szabad kémény helyi változatának elterjedése. Míg a környező tájegységekben, nyugati irányban a Mócvidéken, Torockón, a távolabbi Kalotaszegen, kelet felé a Mezőségen és Marosszék nyugati szélein sehol sem volt gyakori a szabad kémény (a füstöt a földemen keresztül a tetőtérbe vagy a pitvarba vezették, illetve a pitvar sütőkemencéje fölött cserényt helyeztek el), Aranyosszákon még a szerényebb házakon is megtaláljuk őket.

A XIX. század derekán épülő aranyosszéki házakról, azok szerkezetéről a következőket állíthatjuk: a kő-lábazatra épített, boronafalas vagy sövénykitöltésű, favázás,¹²²⁰ esetleg alapincézett két-, háromosztatú, tört, lopott vagy oldaltornácós, ritkábban kéttraktusos, azaz oldalkamrás házak magas, kontyolt tetőszerkezetét taposott szalma héjazattal fedték. A XIX. század utolsó évtizedeiben, előbb a fában gazdagabb vidékek szomszédságában, erre a szerkezetre és alaprajzi felépítésre magas, majd egyre alacsonyabb tetőszögű, kontyolt zsindelytető került. A XIX. század fordulóján, városi hatásra, fokozatosan elterjedt a vízvetős, csonkakontyos tetőforma előbb zsindely-, később cserépfedéssel, majd ezzel párhuzamosan lassan megújult a falszerkezet, a keresztvéges rönkboronák helyett áttértek a bárdolt, csapolt boronaházakra, majd a zsilipes szerkezetekre, míg a sövénykitöltést kezdi háttérbe szorítani a téglahasználata.¹²²¹ Ez a formai és szerkezeti fejlődés hasonló módon, csak a gazdasági körülményektől, társadalmi hatásoktól függően, más-más időben zajlik le Erdély más tájegységeiben is.

A tájegység építésze a XX. század első évtizedeiben jelentősen megújult. Az alaprajzi fejlődés egyik sajátos helyi állomása az, ahogy a gabonásokat a ház mögé, ennek tengelyébe építik. Kezdetben még külön épület, majd egy tető alá került ezzel úgy, hogy a lakóház és a gabonás között egy három oldalról zárt, ám az udvar felé nyitott szín jön létre. Továbbfejlődött a jól meghatározható, összességében erős helyi jelleget adó homlokzatdíszítés vakolat- és elsősorban faornamentikája. Igaz, hogy a minták nagy része külső, elsősorban városi forrásokból (Torda) táplálkozott, de a csoportosításuk, ilyen formában látható együttes jelenlétük más vidéken nem tapasztalható.

Sajátos jellemzőnek tekinthető a csűrök fejlődése is. A jármos csűrök kései utódának tekinthetők a nagyméretű, csarnokszerű takarmánytárolók. Ahol ilyenek nem épülnek, a pajtás csűrök odorát oldalirányban többszörösére megnyújtják, így hosszú, de nem annyira magas épületek keletkeznek. Az ilyen csűrökön egymás mellett akár két hatalmas kapu is állhat. A csűrkapuk felső záródásának díszítése, ennek hullámvonalaszerű, szinte

1220 Megállapítható, hogy szerkezeti szempontból Aranyosszék két nagy kiterjedésű övezet, a szinte kizárólagosan boronafalazatokkal építkező hegyvidék és a vegyes, sövénykitöltésű vázszerkezetes közép-erdélyi dombvidék találkozásánál fekszik.

1221 Jankó 1893. 93–108.

barokkos elemeket idéző kialakítása máshol nem fellelhető, helyi sajátosság.

Végül meg kell említenünk a szintén sajátos, helyi jellemzőnek számító fedett utcaajtókat. Jóllehet faragásuk, díszítésviláguk nem annyira változatos, mint a kalotaszegi vagy székelyföldi kapuké, a minta és a szerkezet együttes jelenléte erős helyi jellegről tanúskodik. Kizárólagos helyi jellemzőnek tekinthető a XX. század első felében elterjedt süllyesztett számráthátíves (tulipános) záródás, a kovácsolt fém kapcsok és a csigavonalszerűen ívelt vaskonzol is.

Megállapítható tehát, hogy már a XIX. század derekán olyan helyileg sajátos jellemzők alakulnak ki, amelyek elegendők a népi építészeti szempontból is önálló tájegységi jelleg meghatározásához. A XX. század első évtizedeiben bekövetkezett fejlődés, mely udvarhasználati, melléképület, lakóház vonatkozásában pedig alaprajzi, szerkezeti és díszítésbeli jegyekben egyaránt megvalósul, olyan megújulásnak tekinthető, amelynek eredménye a tájegység önálló karakterének megerősödése.

Hozzátehetjük, hogy a Kárpát-medence területén mindenhol tapasztalható integrálódási folyamatok, melyek a XX. század első felétől éreztetik hatásukat, Aranyosszéken megkésve, a század derekán és ezt követően jelennek meg. Kezdetben ezek nem bontják meg a falu utcaképi, beépítési és telekhasználati rendszerét, a tömegarányok is megmaradnak. A vidéken ekkor elterjed egy sajátos tetőforma, a tört vonalú manzárdtető, mely – bár nem igazán tekinthető népi építészeti értéknek – továbbra is összefogja, jellemzi e tájegységet.

Felmerül a kérdés, hogy a vidék kapott, közvetített vagy saját jellemzői által átadott-e hatásokat a szomszédos tájegységeknek. Úgy érezzük, hogy az aranyosszéki építészeti folyamatokat elsősorban a városok vagy polgárosodó nagyközségek befolyásolták. Hatásokat közvetített Aranyosszék felé Torda, Aranyosgyéres, Nagyenyed és a polgárosodó Torockó. Szintén jelentős építészeti hatást gyakorolt a nemesi, közép- és kisbirtokos réteg építkezése is. Aranyosszék elsősorban a szomszédos jobbágyfalvakra és a Mócvidékre gyakorolt hatást, erre következtethetünk az Aranyoszolcsván is megjelenő íves tornáckialakítás és a néhány aranyosszéki forma távolabbi felbukkanásának láttán. Szórványosan aranyosszéki jegyeket találunk a szomszédos vármegyei területeken keleti irányban is, az Aranyoslóna, Aranyosgerend, Vajdaszeg tengely mentén. Aranyosszék környezetére hatott fazekassága révén is, ismert, hogy Torockón is használtak várfalvi kályhacsempéket.¹²²²

535. Gabonással egybeépített ház az aranyosszéki Sinfalván (2008)

536. Kiugró tornácos ház az aranyosszéki Alsófelsőlőszentmihályon (2008)

537. Pajtás és jármos csűr Aranyosrákoson (2009)

538. A felsőszentmihályi Bayka-csűr cséplés idején, Aranyosszék (Téglás István, 1909)

539. Odoros, istállós csűr Felvincen, Aranyosszék (2009)

540. 1749-ben épült jobbágyház Torockón (2013)

Annak ellenére, hogy vannak csak itt vagy csak amott használatos motívumok,¹²²³ egyértelmű a hasonlóság az aranyosszéki és a torockói kapuk viszonylatában is, bár a hatás iránya nem teljesen tisztázott. Aranyosszéken ugyanazok a formák korábban jelennek meg, illetve a formakincs gazdagabb, tehát valószínűbb, hogy Torockó vette át az itteni mintákat.

Népi építészeti szempontokat figyelembe véve, egy önálló tájegység karakteres jellegét a viszonylagos vagy kizárólagos sajátos jellemzők száma, valamint az építészeti sarkalatos (lakóházra, a főbb melléképületekre, a telekhasználatra vonatkozó) jellemzői megújulásainak ritmusa jelzi. Aranyosszék esetében elmondható, hogy a tájegységi jelleg elegendő számú sajátos jellemzővel meghatározhatóan a XIX. század derekán már kialakult, és a XIX–XX. század fordulóján jelentős megújulási folyamaton megy át. Mindez bizonyítja, hogy a vidék tájegység jellege nem csupán néprajzi szempontból, hanem a népi építészet vonatkozásában is elvitathatatlan valóságnak tekinthető. Azt is megállapíthatjuk, hogy a tájegységre jellemző sajátos jegyek Aranyosszék északnyugati felében, javarészt a Felső Járásban erősebbek, a Felvinc körüli Alsó Járás falvai építészeti szempontból már Erdélyi-Hegyalja modernizáció által áthatott építészeti fejlődéséhez állnak közelebb.

Torockó

A vasbányászat és -feldolgozás által meghatározott torockói gazdasági folyamatok a közösség társadalmi fejlődését is rendkívüli pályára állították. Több mint négyszáz éven keresztül, a XIV. század végétől egészen a XIX. század végéig bányászták és termelték itt Erdély – minőségében és mennyiségében is legjelentősebb – vasát.¹²²⁴ Torockó tagolt jobbágytársadalma előrevetítette a kapitalizmus munkaszervezési formáit.¹²²⁵ A lakosok jelentős jövedelme különleges társadalmi folyamatoknak volt kovácsa, ugyanakkor a helyi oktatás fejlődésének,¹²²⁶ a népi írásbeliség korai kialakulásának és elterjedésének¹²²⁷ is kedvezett. A jobbágyságtól való szabadulásért folytatott évszázados küzdelem beadványai, majd a XVIII. században felbukkanó „hamis levél” és az ehhez kötődő „nagy per” ismert és gazdagon dokumentált események, melyek létrejöttében kimutatható külső hatások ellenére is híven tükrözik a közösség átlagosnál magasabb szintű műveltségét, fejlett írásbeliségét és politikai

1223 Torockón az egyenlő szárú háromszög mentén emelkedő bevéssett rovátkák és a nyitott könyvet (a tízparancsolat kőtábláit) idéző faragványok sajátosak, ismeretlen viszont az aranyosszéki faragási stílus mellett a tulipános záródás, illetve a fedél vasrudas kitámasztása.

1224 Jakó 1976. 62–79.

1225 Dr. Kós 1972b. 52–80.

1226 Vincze 1993. 34–49.

1227 Jól példázza állításunkat Bosla Katalin és Sára 1832–1837-ből származó írásgyakorlatai. (Keszeg 2008. 448–449.)

tájékozottságát.¹²²⁸ Tudjuk, hogy Torockó történetének e fordulatokban gazdag, széles körű összeesküvése nem járt eredménnyel, ám hatása sok tekintetben befolyásolta a lakosok öntudatát. A stájer származás és az egykori szabadság mítosza mélyen beleivódott a helyiek lelkébe, formálta és tágitotta történelmi tudatukat, erősítette identitásukat.

Az ipari termelés jellegénél fogva korszakunkban már tényként számolhatunk a lakosság foglalkozás szerinti rétegződésével. A torockói jobbágy a földesúri adó megfizetését követően szabadon nyithatott bányát, ahonnan a szerencséjétől függően, egyénileg vagy társakkal összeállva termelte ki fáradságos munkával a vasércet. Ezt a tehetősebb verősgazdáknak adta el, akik archaikus kohóikban, zsellérsorban élő munkásaikkal kiolvasztatták, majd a félkész kovácsolt vasat *hidegkovács* mestereknek adták tovább. A késztermékeket a szintén torockói jobbágykereskedők forgalmazták Erdélyben és Erdély határain kívül.¹²²⁹ A jó hasznot hajtó vasiparban részt vevő, ugyanakkor a helyi unitárius iskolában kiművelt jobbágyok sajátos öntudattal harcoltak politikai céljuk, a szabadság eléréseért.¹²³⁰

Torockó szabályos településszerkezete, mely egy elnyújtott téglalap alakú tér köré szalagtelkes, elágazó utcás rendszerbe szerveződik, a késő középkori telepítés eredménye.¹²³¹ Tekintettel arra, hogy a lakosság fő foglalkozása a bányászat és a vasipar volt, a szalagtelkek keskenyek. Ebből fakad a fésűs beépítés, melynek ebben a korszakban még bizonyára előkertes változata volt elterjedtebb. Régészeti kutatások hiányában csupáncsak feltételezhetjük, hogy az ekkor még szalmával fedett pajtás csűröket a lakóházak tengelyében sorosan helyezték el, ahogy ez a szomszédos, ám fejlődésében lemaradottabb Torockószentgyörgyön napjainkig fennmaradt.¹²³²

Torockó tehetősebb lakóinak igényessége az építészetben is nyomot hagyott. A pitvaros két- vagy háromhelyes boronaházakba faragott, nem ritkán évszámos felirattal ellátott ajtó- és ablakkereteket helyeztek.¹²³³ Az ablakkereteket, egy korábbi véres megtorlás emlékére, vörösre festették. Sajátos és Erdélyben máshol fel nem lelhető jellemvonás a boronafalak ablak szintjéig való tapasztása és fehérre meszelése is. A XVIII. században Torockón már kőházak is épültek. A verősgazda családból származó Bartók Ferenc 1750-ben épült kőháza feltehetően nem volt az egyetlen ilyen igényesebb épület, fennmaradt egy 1752-ből származó patakmalom kőfalú

541. 1668-ban épült jobbágyház Torockón (2016)

542. 1717-ben épült jobbágyház Torockón (2012)

543. Torockói füles kemence (2015)

1228 Jakó 1976. 62–79.

1229 Dr. Kós 2010. 19–68.

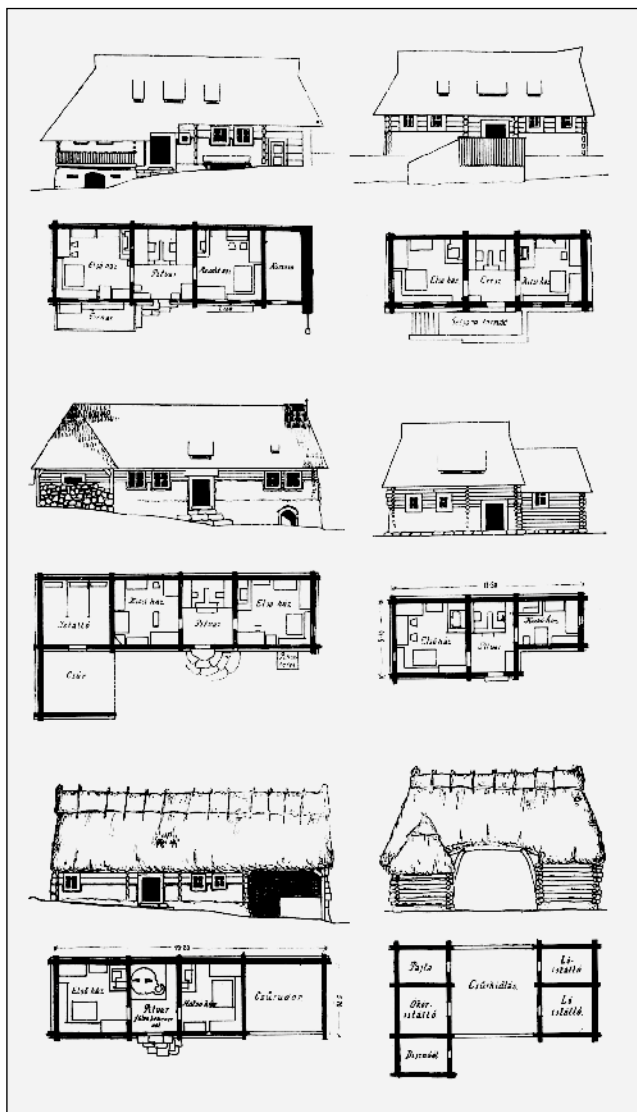
1230 Jakó 1976. 62–79.

1231 Torockó településrendszerének kutatásához nélkülözhetetlenek a templom és a piactér régészeti feltárásai. Ezek hiányában megállapításainkat csupán az utca és telekrendszer topográfiai vizsgálatára alapozhatjuk, mely feltételezéseket az esetleges jövőbeni régészeti feltárások árnyalhatják vagy cáfolhatják.

1232 Furu 2010. 355–357.

1233 B. Nagy 1970. 93.

544. XVIII. századi torockói házak
(Thoroczkai–Thurinszky, 1912. 100.)

545. XVIII. századi torockói jobbágyház
(Szigetvári Ferenc, 1950-es évek, SZNM)

molnárháza is, abban viszont biztosak lehetünk, hogy ez az építési mód még korántsem volt elterjedt.¹²³⁴

A házakat a pitvaros házövezet más területeihez hasonlóan kemencével és cserepes kandallóval fűtötték. Formailag sajátos a katlant is tartalmazó ún. fűles kemence: a kupola fűlszerű kitüremkedései a mozgatható sütőharangok fogantyúira emlékeztetnek. A szobák kandallóit szász mintákra, a szász polgári ízlésnek megfelelően, javarészt a nagyobb vásárokon kapható, kisebb részben pedig helyileg legyártott cserepekből rakták.¹²³⁵

A torockói építészet egyéni jegyei formai jellegűek, egy korai jobbágyi státusz reprezentációs megnyilvánulásai. A faragott, feliratos, évszámok aajtó- és ablakkeretek, a díszes kályhacsempék a környék udvarház-építészetének mintáit követték, természetesen a népi mesterek által biztosítható minőségben, a vörösrre festett ablakkeret, a kemence fűlei a helyi közösség különbözőségét hangsúlyozta. A félig tapasztott és meszelt homlokzat kialakulása mögött racionális döntést feltételezünk, ugyanis a széles eresznek köszönhetően csupán a fal alsó fele van kitéve a csapó eső és a napsugárzás káros hatásának, és pont ezt védi az agyag. Az így keletkező egyedi megjelenés mindezek mellett a torockói közösség másságát igazolja, ahogy a többi sajátos, csak erre a kistájegységre vonatkozó építészeti és tárgyi néprajzi elem is.

Nincs elég adatunk a füstlyukas zsindelytető formai megjelenésének eredetéről sem. A taposott szalmatetőt viszonylag korán váltó zsindelytető ormfali füstlyuka olyan megoldás, melynek ebben a korszakban más erdélyi területen való meglétéről nem tudunk, viszont hiányát sem igazolhatjuk. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül a felvidéki, elsősorban a szepességi bányásztelepülések építészetében megjelenő tetőformával való azonosságot, illetve az ott is felbukkanó részleges tapasztás gyakorlatát,¹²³⁶ annál is inkább, hogy a történelemtudomány jelenlegi állása szerint a német bányászcsaládok pont felvidéki bányatelepekről vándoroltak be Torockóra.¹²³⁷ Kizárjuk viszont azt, hogy a XIV. századi betelepülés korában a Felvidéken ilyen építészeti megoldások lettek volna, és ezek a betelepülőkkel érkeztek volna erre a területre, legfeljebb későbbi, azaz a vizsgált korszakhoz közeli szakmai kereskedelmi kapcsolatot tarthatunk lehetségesnek. Erre vonatkozóan, a kutatás ezen szakaszában, semmilyen adattal nem rendelkezünk. Az úgymond anyaközösségekkel való kapcsolattartás lehetőségét is kizárjuk, hiszen a XVIII. század végén, a torockói szabadságjogokat egy hamisított adománylevél alapján igazolni kívánó nagy per kapcsán ekkor a stájerországi eredet elmélete terjedt el.

1234 Zsakó 1944. 4–13.; Ozsváth 1999.

1235 Jankó 1893. 93–109.; Furu 2010. 403–407.

1236 Archív felvételek: Felső-mezenzefi utcakép és felméréseken látható megoldások, hasonlóan, de nem azonosak a Torockón alkalmazottakkal. (Botik 1998. 191–196.; Menzl 1980. 391–461.)

1237 Jakó 1976. 78.

A jobbágyság régen várt eltörlése, melyet az 1848-as forradalom hozott meg, tovább erősítette a település vasiparra épülő gazdasági fejlődését, hozzájárulva a társadalmi berendezkedés gyökeres átalakulásához. Akárcsak Magyarország más vidékein, a gyors paraszti polgárosulás Torockón is a gazdasági fellendülés erejéből táplálkozott, és hatását a társadalom anyagi kultúrája minden területének megújulásában, gazdagodásában is nagymértékben éreztette. Az építészet tekintetében, egy már kialakult sajátos formanyelv háttérével, összetett folyamatnak, párhuzamos fejlődési irányzatoknak vagyunk tanúi. A település vezető rétegei saját jobbágyi hagyományaikkal az építészet vonatkozásában is szakítani akartak. Ennek következtében a XIX. század derekától kialakuló új háztípus ugyan funkcionális szempontból kapcsolódott az előzményekhez, azonban anyagbeli megfogalmazásában és formai nyelvezetében teljesen újszerű, idegen, a városok és gazdag szász falvak építészetihez állt közelebb.¹²³⁸

A klasszicista ízlésű polgárházak csoportjába sorolhatjuk azokat a javarészt kőépületeket, amelyek a XIX. század húszas éveitől kezdődően jelennek meg Torockón, és az 1870-es tűzvész utáni években terjedtek el.¹²³⁹ Alaprajzuk az első típus örökségét őrzi, azaz szoba (első ház)–konyha (pitvar)–kamra (hátsó ház) felépítésű, néhol a konyha helyet cserélt a kamrával. Jellemző a háromosztatú házak utólagos kiegészítése is. A torockói füles kemencéket az aranyosszéki kéménycsonkos, lapostetejű kemencék váltják, ám e polgári házakban a kenyérsütő kemencét már általában az udvaron elhelyezett vagy a ház végéhez toldott sütőházba építik. A szobákban a XIX. század végén feltűnnek a kereskedelembe is kapható öntöttvas kályhák. Ezek a házak általában kiugró oszlopos vagy ereszalja-tornáccal épültek, melynek mellvédjét leginkább téglából falazták és vakolták, bárdolt oszlopai lehettek akár sokszögű keresztmetszetűek. A 60–80 cm vastag kőfalakra deszkafödém támaszkodik, mely esetenként vakolt és mennyezestukrával díszített, de nem ritka a boltozott első szoba sem. Tetőidomuk túlnyomórészt vízvetős, csonkakontyos, fehérre meszelt oromfallal, cserép vagy hód farkú cserép héjazattal, az oromfal csúcsán a protestáns hitre utaló csillagos oromdísszel.

E típust az arányaiban és díszítésében egyaránt jellegzetes homlokzatképzés jellemzi. Az utcai félköríves záródású kétszárnyú pinceajtónak faragott mész-kökrete van. Ajtólapja készülhetett fából, borított szerkezettel, lehet vasalt deszka vagy kovácsoltvas tábla. A két fekvő vagy álló téglalap alakú pinceablakot díszes kovácsoltvas rács és tábla védte. A ház fehérre meszelt homlokzatán két zsalugáteres, palló- vagy gerébtokos, esetleg szegmensíves záródású ablakot láthatunk. A homlokzatot vízszintes irányban egy kevésbé hangsúlyos övpárkány és gazdagon díszített, esetleg fogazatos ereszpárkány

546. Klasszicista ízlésű polgárházak a torockói Alsó Piacson (2011)

547. Klasszicista ízlésű polgárházak a torockói Felső Piacson (2013)

548. Eklektikus polgárház Torockón (2012)

1238 Furu 2010. 408–415.

1239 Furu 2006. 54–80.

549. Klasszicista ízlésű polgárházak a torockói Felső Piacson (2012)

550. Zsakó István első, 1836-ban épült háza Torockón (2014)

551. A torockói Alsó Piacsor (2012)

tagolja. Az ablakok által határolt mezőkben általában íves vagy kváderes fejezetű, kannelúrás vagy kváderes pilaszter alakítottak ki. Az ablakok alatt szalagfonatos díszítésű, ritkábban geometrikus vagy üres tükrök találhatók. Az ablaknyílások fölötti mező gazdag, jellemző a félkörös virágszirmos timpanon-díszítés, melyet szegélyezhet csipkézett téglalap alakú stukatúra vagy ívelt, esetleg a ház teljes szélességét övező párkány. A meszelt tégl oromfalon általában ablak nagyságú nyílás található.

E házak értékes tartozékai a mivesen elkészített kovácsoltvas záruk, kilincsek, ajtógombok, hevederpántok, reteszek és támkúpok, a nyílszerű ablakrácsok és egyéb vasalatok. A bejárat felett szokták elhelyezni a faragott kő emléktáblát, melyen az építtetőket és az építés idejét örökítették meg.

Építészetiileg meglehetősen nagy a különbség egy félig tapasztott boronaház és a Felső Piacsor valamely díszes háza között. Felmerül a kérdés, hogy milyen hatások, milyen előképek eredményezték az építészeti igény ilyen gyökeres megváltozását. Orbán Balázs a XIX. század ötvenes éveiben még mindig a félig tapasztott boronaeépítkezést látta uralkodónak, csupán néhány kőépület meglétét jelezte. Ismereteink szerint az első kőépületek, a templom és a parókián kívül, a Bosla és a Zsakó család házai voltak. Bosla Ferenc és Zsakó István a XIX. században a falu két legbefolyásosabb, közéleti vezető szerepet is vállaló személyisége. Ízlésük, polgári igényességük bizonyára kovászként hatott a torockói építészeti közízlés fejlődésére. Ez a változás jól nyomon követhető az 1850–60-as években készült épületeken.¹²⁴⁰ Az 1860 előtti kőépületek kevésbé – párkányzatokkal, üres tükrökkel, sima pilaszterekkel – díszítettek. A homlokzatzdíszítés gazdagsága, mint a klasszicista ízlésű polgárházak legjellemzőbb formai eleme, 1860 után alakult ki, majd az 1870-es tűzvész utáni nagy építkezés során terjedt el. A feljegyzések szerint ekkor a Felső és Alsó Piacsorra egyaránt kiterjedő tűz 40 gazdának semmisítette meg minden épületét.¹²⁴¹ 1887-ben újra jelentős tűzvész pusztította a falut, ekkor a Piac északi során a Borévi és Pus-kás utcában található faépületek pusztultak el.

Tömegarányaiban a polgári torockói épületek, akár csak a XIX. második felében keresztcsűrössé alakuló udvarelrendezése a szász települések jellegét idézi. Ennek oka természetesen nem a torockóiak német eredetében keresendő, hisz sosem tartoztak társadalmilag vagy akár etnikailag a szászok csoportjába, anyagi kultúrájuk fejlődése is külön utakon járt. Az alsó-ausztriai származás elmélete – Jakó Zsigmond kutatásai nyomán – tévesnek bizonyult, ennek ellenére a hamis levél körüli pereskedések óta a német gyökerek kérdése élenként él a német hangzású neveket viselő torockóiak köztudatában.¹²⁴² Bizonyos, hogy a magukat német eredetűnek valló és

1240 A 149., 187., 190., 289., 299. számú házak.

1241 Orbán 1871. 218.

1242 Jakó 1976. 62–79.

a szászokéhoz hasonló kiváltságokat vágyó torockóiak – amikor ez a szabadság sok évtized után megadatott – építészetükben is követték az erdélyi német települések példáját. A vaskereskedéssel foglalkozó, sokat utazó helyiek jól ismerték többek között a Szászföldet is, mely – mint azt már bizonyítottuk – az erdélyi városok, kisvárosok építészetét követte.

A fentebb mondottak értelmében jogos a kérdés, hogy a torockóiak közizlésében miért nem honosodtak meg a szász építészet élénkebb színei és díszítőmotívumai is. A válasz a torockóiak puritán ízlésvilágú, unitárius vallásában keresendő, mely egyház építészetében szinte egyeduralkodó a vakolt felület fehér színe. Minden bizonnyal a kolozsvári Kossuth Lajos utcai unitárius templom mintájára készült torockói templom épülete játszott szerepet a Torockón használt díszítőelemek elterjedésében. Elegáns, barokk belső terének jellegét meghatározza, hogy a dinamikus, gazdag ornamentikát, a protestáns templombelsőkre jellemzően, javarészt egyszerűen fehérre meszelték, az aranyozott díszítések csak az orgona és a szószék elemein találhatók. A díszítőelemek egyes részletei a templomkülső fehérre meszelt falfelületein is megjelennek. Ilyen a szalagfonatos motívum, mely tükrözdíszítés formájában felkerült a házak homlokzataira, az íves pilaszteroszlopfeje és a félkörös, szirmos timpanon-ornamentika, amely a templomtorny zsalugáterein is látható. Az 1860–70-es években épülő házak mércét állítottak a torockóiak elé, mind a biztosított kényelem, mind a kivitelezett forma tekintetében. Ez az igény tovább élt a századfordulón, mely a falu polgárosodási folyamatának csúcsát jelentette.

Az eklektikus polgárházak jellemzőikben szorosan kapcsolódnak a fentebb leírt típushoz, szerkezeti és alaprajzi felépítésük nagyrészt azonos, tulajdonképpen a korábbi polgári jellegű házak új divat szerinti változatainak tekinthetők. Sajátosságuk a városi építészet eklektikus ornamentikájának alkalmazásában rejlik. Megjelennek a szélesebb, vakolt ajtó- és ablakkeretek, a vastag, hajlított timpanonok, a kannelúrás, esetleg kettős féloszlopok, betétes tükrök, figurális párkányok, erőteljes sarokarmírozások. Az általános eklektikus formakincs mellett feltűnnek teljesen egyedi vagy csak néhányszor ismétlődő díszítőelemek is.¹²⁴³ Különösen változatosak az ablak alatti mező díszítései (sokszög, csillagsokszög, íves, rámas stb.), de ismerünk egy-két igen érdekes pilaszter- és pilaszterfejezet-kialakítást is.

Ebben a korszakban felgyorsul a település városiasodása, megjelennek a hosszú oldalukkal az utca felé forduló, esetenként L alakú lakóházak, sőt épül egy-két városias emeletes, teljesen zárt utcafrontú épület is.

Természetesen Torockón is, akárcsak más vidékeken, a polgárosodás építészetet is megújító felhajtóerejéből a szegényebb rétegek kimaradtak. A mives polgárházakkal egy időben a falu bányászok által lakott részein szerényebb, népi vagy paraszti jellegű házak is épültek,

552., 553. Kovácsolt zárszerkezetek Torockón (1998)

554., 555. Rézbetétes ajtógomb és kígyós kilincs Torockón (1998)

556. Kovácsoltvas rács Torockón (1996)

1243 Ilyen a 36., 293., 280., 281., 302. számú házak díszítése.

557. Eklektikus díszítésű ház Torockón (2013)

558. Eklektikus díszítésű emeletes ház Torockón (2014)

559. Korai és kései népi jellegű házak Torockón (2010)

melyek részben követték a gazdagabb házak arányrendszerét, ám anyaghasználatukban a korábbi hagyományokhoz igazodtak, azaz boronából, esetleg zsilipes rendszerben épültek. Ugyanez mondható el a tájegység másik falujáról, Torockószentgyörgyről, ahol a jobbágyi státus nem teremtette meg a polgárosodás lehetőségét, legfeljebb néhány épületet emeltek kőből, ritkán készültek vakolatdíszek, a legtöbb lakóépület még a harmincas években sövényfalas, esetleg boronafalas, magas szalmafedelű, füles kemencés, pitvaros ház volt.

A XX. században, akárcsak a Kárpát-medence egyéb régióiban, a népi építészet Torockón is az integrálódás útjára lép. A XX. század elején a vasbányászat és -feldolgozás, részben a nyersanyagtartalmékok kimerülése, részben a technológiai modernizálás teljes hiánya miatt megszűnt, a gazdasági visszaesés hatására a település lakossága csökkenni kezdett. Fokozatosan megszűnnek mind a településen belüli rangbeli különbségek, mind Torockó és Aranyosszék vagy a tágabb környezete közti eltérések; az új lakóházak itt is, máshol is ugyanazokat a semleges, általánosan elterjedt vonásokat követték. Egyfelől a XX. században szinte folyamatos gazdasági visszaesésnek, a lakosság elvándorlásának, másfelől a XIX. századi épületanyag jó minőségének, lakhatóságának következtében Torockó az építészeti globalizációt hozó ezredfordulót jelentős és különlegesen értékes építészeti örökség birtokában érte meg.

Torockó építészeti fejlődésének utolsó négy évszázadát máig fennmaradt épületei révén ismerhetjük meg. A népi építészet Kárpát-medencében kialakult táji tagolódásában a település kiemelt szerepet játszott. A torockói építészet, akárcsak a népművészet, a XVII. századtól a XIX. század végéig folyamatosan hozott létre sajátos, csak erre a szűk – két faluból álló – néprajzi tájegységre jellemző értékeket. A XVIII. századi jobbágyházak révén a torockói kistájegység a közép-erdélyi nagytájban, a Szászföld mellett időben a második önálló, jól elkülöníthető kistájegységnek tekinthető.

A XIX. században kibontakozó gyökeres megújulás, mely a klasszicista polgári jellegű házak megjelenéséhez vezetett, bizonyítja, hogy e kistáj igen erőteljes tényezőjévé vált az ekkor már több kistájegységre tagolódó közép-erdélyi nagytájnak. Torockó ekkor nemcsak befogadott külső, elsősorban városi, mezővárosi építészeti megoldásokat, hanem a szomszédos Mócvidék és Aranyosszék irányába hatásokat is sugárzott. Míg a Mócvidéken leginkább a faépítészet egyes újításainak elterjedését figyelhetjük meg, az aranyosszékiek elsősorban a polgári homlokzatdíszítések mintavilágából merítettek. A XIX. század végén beteljesülő második, ezúttal díszítő formanyelv szerinti megújulás, valamint a társadalmi rétegződésből fakadó párhuzamos fejlődési folyamatok jól mutatják a polgárosulás útjára lépő kistájegység életterejét.

Az Erdélyi Mezőség

Az Erdélyi Mezőség néprajzi és népi építészeti kutatása viszonylag későn, a XX. század harmincas éveiben indult meg, és sajnos napjainkig sem zárult le, tehát továbbra is sok a feltáratlan terület.¹²⁴⁴ A népi építészet szempontjából ez sajnálatos körülmény, ugyanis az eltelt fél évszázad során a falvak nagy része hangsúlyosan átépült. Ennélfogva valószínű, hogy a vidék átfogó építészeti fejlődésének egyes részletei tisztázatlanok maradnak.

A néprajz különböző szakágainak kutatói egyetértenek abban, hogy az Erdélyi Mezőség a Nagy- és Kis-Szamos, a Sajó és a Maros folyók, valamint a Kolozsvár, Dés, Beszterce, Szászrégen, Marosvásárhely, Marosludas és Torda városok által körülvett, nagyrészt kopár vagy gyéren erdősített dombokból álló száraz éghajlatú terület, mely a városok hiánya folytán, társadalmi gazdasági elmaradottsága miatt sokban különbözött környezetétől.¹²⁴⁵ Néhány teljesen vagy részben magyar lakosságú kiváltságos települést leszámítva, román és magyar lakói jobbágyi függőségben éltek, és földesúri nagybirtokon termeltek.¹²⁴⁶ A terület keleti szélén kiváltságos szász és székely közösségek éltek. A néprajztudomány a Mezőséghez sorolja Sajó völgyét, valamint az egykori Marosszékhez tartozó, szabad székelyek által lakott falvakat is.¹²⁴⁷

A fent meghatározott terület társadalmi tagoltsága előrevetíti az egységes építészeti fejlődés és kép hiányát, azaz az építészeti jellemzők tagoltságát. Egyértelműen különállónak érezzük, és ezért más alfejezetben tárgyaljuk a Beszterce környéki szász falvak vonzáskörzetének építészetét. Szintén árnyaltan eltérő képet nyújt a Székely Mezőség, mely Marosszék Maros menti falvainak építészetével azonos.

Jóllehet a legtöbb korabeli híradás a terület és lakói elmaradottságát hangsúlyozza, az Erdélyi Mezőség a XIX. század végén komoly gazdasági átalakuláson és fennállásán ment át, igaz, ennek gyümölcsét a falvak lakói kevésbé élvezhették. A feudális nagybirtok gazdálkodása ekkor a kapitalista profitorientált termelés irányába mozdult el. Az arisztokrácia és tőkés földbirtokosok vállalkozó kedvének köszönhetően a nyomásos rendszert fokozatosan felváltotta a váltógazdaság, megjelentek a korszerűbb mezőgazdasági gépek,¹²⁴⁸ s nem csoda, hogy néhány évtizedig a terület Erdély egyik legjelentősebb gabonatermelő vidékévé vált.¹²⁴⁹ Korábban jelentős volt a nagyállattartás is, melynek visszaesését a Mezőségen is az ugarföldek felszántása okozta.

A XX. század elején kiteljesedett tagosítás igen komoly hatással volt a teljes vidék településhálózatára,

560. Lakóház Kötelenen, Erdélyi Mezőség (1999)

561. Lakóház Kötelenen (2008)

562. Csűr Visában, Erdélyi Mezőség (1999)

1244 Keszeg 2010. 7–51.; Dr. Kós 1989. 59–63.

1245 Barabás L. 2010. 53–61.; Tonk 1994.

1246 Egyed 1981. 198.; Bálint 1943.

1247 Dr. Kós 1989. 59–63.; Barabás L. 2010. 53–61.

1248 Egyed 1981. 217–219.

1249 Egyed 1981. 238.

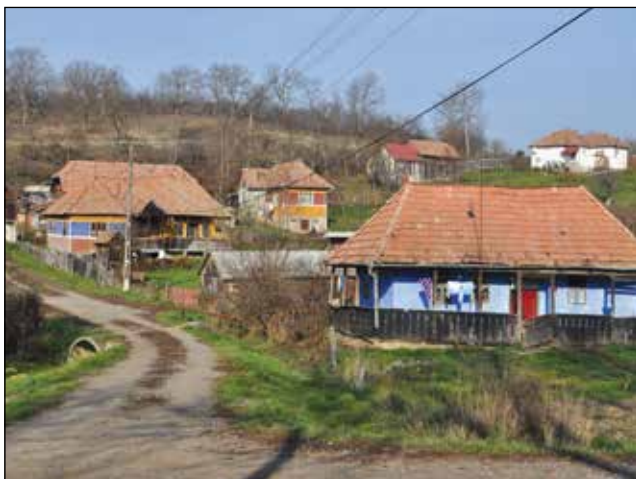

563. Jármos csűr Kötelenen, Erdélyi Mezőség (1999)

564. Tornácdíszítmény Faragón, Erdélyi Mezőség (Balassa M. Iván, 2013)

565. Halmazos faluszerkezet Faragón (2013)

a halmazos falvak szélén teleklábas telepek, új telepített falvak és a települések között elszigetelt tanyák sűrű hálózata alakult ki. Létrejött ezáltal a Kárpát-medence Magyar Alföldön kívüli, legkiterjedtebb – természetesen dombvidéki – tanyás övezete.

A telekelrendezés, az udvarhasználat és az épületek jellege sokáig, azaz a XX. század közepéig megőrizte archaikus jellegét.¹²⁵⁰ A csoportos udvarhasználat mellett sokfelé maradt ma is látható nyoma a kettős, azaz baromudvaros telekhasználatnak, mely körülmény a szilaj (extenzív) állattartás hangsúlyos múltjára utal. A több, különálló funkciójú, egymástól különállóan elhelyezett épületből álló, csoportos udvarok fennmaradását a gyúlékony szalma és nád tetőfedő anyagként való használata tartotta fenn.

A felhasználható épületfában szegény vidéken sokáig vázszerkezetes, sövénykitöltésű, kisméretű, pitvaros házak épültek. A mezősegi pitvarokban padkára épített kupolás sárkemenca állt, melynek füstjét a földem nélküli helyiség falaira helyezték, csonka gúla alakú, fonott vagy boronából rótt szikrafogó törte meg. A szobákban valamilyen kezdetlegesebb fonott füstfogójú vagy kőlapokból rakott fűtő állt. Gazdagabb portákon a szobai fűtő füstfogója akár cserépből is készülhetett. A beszercei százság épületeire jellemző zöld mázas, timpanonos cserepesek a Mezőség északi részén terjedtek el.¹²⁵¹

A XIX. század végétől, amikor már a sövényhez szükséges faanyag beszerzése is gondot jelentett, főleg a terület északnyugati negyedében indult meg a rakott, vert és ritkábban hantfalú házak építése.¹²⁵² Igényesebb épületek vályogból is készültek. A vidékre összességében jellemző gabonásokat viszont a XX. század elején is zsilipes kitöltésű vázszerkezettel építették.

A gazdagabb portákon vázszerkezetes jármos csűr állt. A kisebbeken keskenyebb, akár földfalú pajták padlásterét is használták takarmánytárolásra. Elterjedt a hajlított, görbe támaszos, jármos csűrök pajtával kiegészített változata is, melyeknek a hosszabb csűrközéből fakadóan sajátos arányrendszere jól jellemzi a vidéket.¹²⁵³ Hasonló arányrendszerű és felépítésű csűrök a Mezőséggel északról, északnyugatról határos területeken is találhatóak. A XX. század első felében fokozatosan áttértek a cserép használatára, és elterjedtek a hosszabb, elnyújtott téglalap alakú pajtás csűrök, melyek oromfalán, főleg a terület középső részein, galambdúccok tucatját helyezték el.

1250 Dr. Kós 1989. 65–77.; Mureșan 1968.

1251 Dr. Kós 1989. 78–96.; Gilyén 1995; Gilyén 2005; Wagner P. 2005.

1252 Dr. Kós 1989. 78–96.

1253 Az Erdély-szerte általános pajtás csűr típus két vagy három, megközelítőleg négyzetes egységből áll, a csűrközéből és a pajtából vagy esetenként az odorból, melyet egymás mellé helyeznek el, és a rövidebb oldala mentén elhelyezett szaruállásokkal fednek le. Ezzel ellentétben a Mezőségre és a tőle északra, északnyugatra fekvő területeken a megközelítőleg négyzetes alaprajzú csűr két- vagy hosszabb téglalap alakú egységből áll – melyet úgy fednek le, hogy a csűr kapuja fölött keskenyebb a tető. Ezeket nevezik hossz- tengelyes csűröknek, melyek legfejlettebb példányait Szatmáron találjuk.

A mezősegi porták előtt ritkán állt faragott kapu, és ezek kivitelezésének minősége is messze elmaradt a fában és fafaragó mesterekben gazdagabb területekénél.

Megállapíthatjuk, hogy az építészeti azonos jellemzőkkel bíró mezősegi tájegység kisebb a néprajzi szempontból meghatározott Erdélyi Mezőségnél. Szűkesebbnek érezzük a Beszterce környéki szász építészettől befogadó falvak övezetét leválasztani és a Beszterce vidéke építészeti kistájhoz kapcsolni.

Ugyanígy a Székely Mezőség építészete Marosszék északi részének, azaz a Maros völgye és ennek melléke építészetéhez kapcsolható, és mintegy átmenetet képez a polgárosodottabb Nyárádmente, valamint az archaikusabb Mezőség között.

Építészeti szempontból nem soroljuk a Mezőséghez a Borsa mente építészetét sem, mely már a XIX. század elejétől saját kistáji jelleggel rendelkezett. A Kis-Szamos bal ági mellékfolyóinak völgyeiben található terület földrajzi adottságai révén is különbözik a Mezőségtől, több az erdős dombhát, kevésbé száraz az éghajlat.

A mezősegi építészeti kistáj súlypontjának a tulajdonképpen északnyugati Mezőséget érezzük, itt maradtak fenn még a polgárosultabb nagy falvakban is (Széken) legtovább a vidék archaikus jegyei: a földépítkezés és a nádfedés. Hangsúlyos karakterisztikus tényező a mezősegi építészeti kistáj meghatározásában a településszerkezeti sajátosság, pontosabban a tanya-rendszer is.

A Székely Mezőség és a Maros mente Marosludas és a Felső-Maros-attörés között

A terepkutatás azt bizonyítja, hogy Nyárádmente és a Mezőség között, ezektől enyhén eltérő fejlődésű, a mezőgazdasága és társadalmi összetétele miatt különböző a Felső-Maros mente és a Marosszék részét képező Székely Mezőség építészete. A termékenyebb mezőgazdasági termőföld a nagybirtok kialakulását tette lehetővé, ezért itt a mezőgazdasággal foglalkozó, vegyesen magyar és román lakosság jelentős része 1848-ig jobbágyi függőségben élt. Kivételt képeztek a földrajzi Mezőségbe benyúló marosszéki székely falvak, ahol részben szabad székely-gazdálkodott.

Az itt épülő lakóházak pitvaros alaprajzúak. A pitvarban búbos kemence állt, a szobákat valamilyen gyengébb vagy jobb minőségű fűtővel melegítették. A XX. század elejétől, már szinte mindenhol, a pitvar lakókonyhává, a szoba pedig tisztaszobává alakult. A házak nagy része sövénykitöltésű, vázszerkezetes volt, melyet a XIX. század végétől kezdve részben váltott a lécek közé becsapott agyagfal. A terület keleti falvaiban, a kiterjedt erdőségekhez közeli falvakban, a Görgény völgyében és a Maros szorosában borona- és zsilipes házak is épültek.

566. Galambbúgos csűrörömfal
Mezőkirályfalván, Erdélyi Mezőség (2011)

567. Csoportos telkek Szabédon, Székely Mezőség (2011)

568. Lakóház Magyarón, Felső-Maros mente (2013)

569. Pitvaros boronaház Görgényorsován,
Görgény völgye (2013)

570. Libánfalvi tanya (lakóház, csűr és istálló
egy fedél alatt), Görgény völgye (2013)

571. Tanya Kelemenpatakon, Felső-Maros mente (2013)

A Görgény völgyében fekvő Libánfalva lakosai eladásra is készítették szétszedhető és szállítható borona melléképületeket.¹²⁵⁴ A XIX. század végétől elterjedt az oszlopos oldaltornác, melyet a gazdagabb portákon kiugró portikusszal egészítettek ki. A kontyolt szalmatetőket a XIX. század végétől fokozatosan cserépre cserélték.¹²⁵⁵

Az udvarok általában csoportos elrendezésűek voltak. Szinte mindenhol épült kisebb vagy nagyobb zsilipes szerkezetű, homloktornácos gabonás, kukoricakas, ólak és egy, a Székelyföldön megszokottakhoz képest arányaiban jóval kisebb pajtás csűr. A fából készült fedeles gyalogkapukat itt ritkán faragták.

A Maros mente Marosludas és Marosvásárhely közötti szakaszán és a Székely Mezőségben kialakult falvak építészete fejlettebb a mezőségénél, de a székelyföldi átlagos helyzethez, sőt a szomszédos Nyárádmentéhez képest elmaradottabb. Érezhető, hogy a XIX. század végén az itt gazdálkodó parasztságnak nem állt módjában polgáris, karakteres, egyéni jellemzőkkel meghatározható építészetet létrehozni, a vázszerkezetes agyagkitöltésű házakat pedig, amint erre mód nyílt, a XX. század derekán, az egységesülő modernizáció jegyében tömegesen téglá típusházakra cserélték.

A Maros mente Szászrégenhez közeli szakaszán az építészet alakulását a szász közösségek falvainak gyorsabb fejlődése befolyásolta. A telkek itt túlnyomórészt soros elrendezésűek. A korábban leírtaknak megfelelő alaprajzú lakóházak fésűs előkertes vagy utcafrontos elhelyezése szabályosabb. A kontyolt tetős, zsilipelt házak legtöbbször oldal- és homloktornácos, pitvaros lakóház. Néhány ház homlokzatát eklektikus vakolatdíszekkel díszítették. Kis számban feltűnnek faragott, fedeles utcaajtók is.

A Görgény völgye népi építészetében a hegyvidéki jellemzők erősödnek fel. A völgy csoportos, sűrűn lakott, nagy településein kívül, Libánfalvától keletre vagy a völgy két oldalán húzódó erdős dombhátakon szóróványtanyák is kialakultak. Az épületek nagy részét a XIX. század végéig boronafalas szerkezettel építették, ezt követően vázas- és zsilipes szerkezetek kezdtek elterjedni. A XIX. században és a XX. század elején is elterjedt zsindelyhéjazatot a XX. században a cserép váltotta. A pitvaros alaprajzú házak ritkábban két-, a korszak végén már javarészt háromhelyiségűek, ez utóbbiakat már oldal-, esetleg kiugró tornác is szegélyezi. A telkeken leggyakrabban előforduló melléképület egy pajtás csűr, melyek mellett kisebb ólak, esetleg sütőház is áll. A kis fa gyalogkapuk a legelterjedtebbek, szóróványosan kötött fedeles kapukat is találunk.¹²⁵⁶

1254 Dunăre 1967–68. 201.

1255 Terepkutatás: 1994–2013.

1256 Terepkutatás: 2013.

Borsa mente

A Kis-Szamos bal partján található, ennek egyik mellékfolyója a Borsa patak völgyében és néhány párhuzamos mellékvölgyben fekvő Borsa mente a közép-erdélyi pitvaros házövezet északi szélén húzódó, karakteres építészeti kistájegysége. Építészeti súlypontja az egytelkes nemesi falu, Kide, melynek sajátos jogállása és természeti adottságai az építészeti alakulását is befolyásolta. Habár az egytelkes nemesi státusz a XVIII. században anyagi előnyökkel már nem járt, mi több, az utódok közt osztódó, egyre kisebb földtulajdon egyes családokat nehéz helyzetbe juttatott, a földesúri függés hiánya, az önálló gazdálkodás gyakorlata erősítette a kidei lakosok öntudatát, serkentette vállalkozó kedvüket. A Kide határában egykor működő kőbányák a XVIII. században a környék templom- és udvarház-építészete számára biztosítottak anyagot. Kidei származású az a Sípos Dávid faragómester is, akinek késő reneszánsz stílusú faragott kő szószékei a környék és Kalotaszeg templomainak kiemelt értékű alkotásai.¹²⁵⁷ Míg a XVIII. század közepének összeírásai csupán két kőművest említenek, a XIX. század végén már mesteremberek egész sora egészítette ki a kőműves szakma gyakorlásával a mezőgazdaságból származó jövedelmeit.

Kide és a Borsa mente népi építészete a közép-erdélyi mintáktól az anyaghasználat révén tért el. A rendelkezésre álló levéltári adatok, valamint a Vargha László neve által fémjelzett kutatás eredményei alapján kimutatható, hogy a falu épületeinek jelentős része már a XIX. század első felében kőből épült, de nem zárhatjuk ki azt sem, hogy a XVIII. században működő kőbányák nem csak a templomok és kúriák számára szolgáltattak építőanyagot. Bizonyos, hogy a XIX. század végén kidei kőművesek már a szomszédos falvakban is jelentős számban emeltek kőépületeket.¹²⁵⁸

A kidei, nagyrészt vakolatlan kőházak pitvarában kezdetben kupolás, majd a kő elterjedésével párhuzamosan hasáb alakú kemence állt.¹²⁵⁹ A lakószobákat nyílt lángú cserepes fűtővel fűtötték. A XIX. század második felében már a legtöbb kőház pitvara fölé sövényből font szabad kéményt építettek. A szabad kémények elterjedése, akárcsak Aranyosszéken, valamint a Szászföld egyes részein, a lakosság magasabb igényeit mutatja, mely a kiváltságos (nemesi) származás tudatából ered. Hasonló okát látjuk annak, hogy 1861-ben oldalszobás kő lakóház is épült. A szobától íves nyílással elválasztott és innen fűtött oldalszobában a cseléd lakott.¹²⁶⁰

¹²⁵⁷ Murádin 1994.

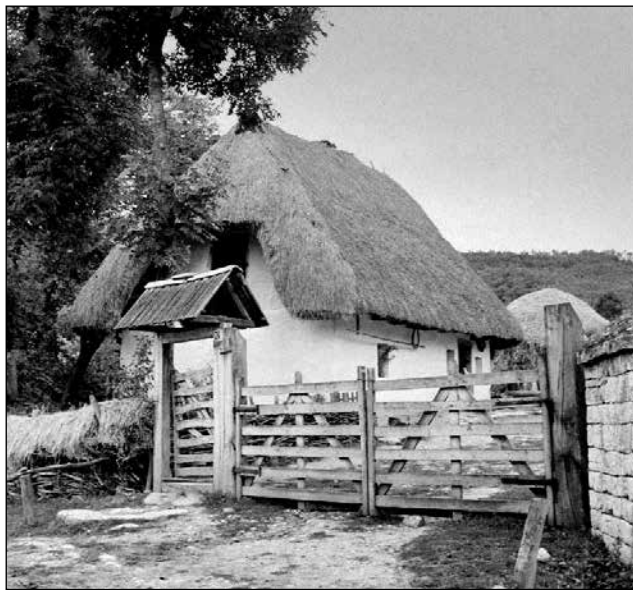
¹²⁵⁸ Vargha 1997. 32–84.

¹²⁵⁹ Megállapítjuk, hogy a hasáb alakú sütőkemencék a Borsa mentétől északra kezdődő észak-erdélyi kemencés házterület karakterisztikus jellemzői, megjelenésükben az átmeneti övezet hatását véljük felfedezni.

¹²⁶⁰ A Csákány György tulajdonában álló házat (Alsó utca 220. sz.) átépítették, de hiteles leírását tárja elénk Vargha László. (Vargha 1997. 58–59.)

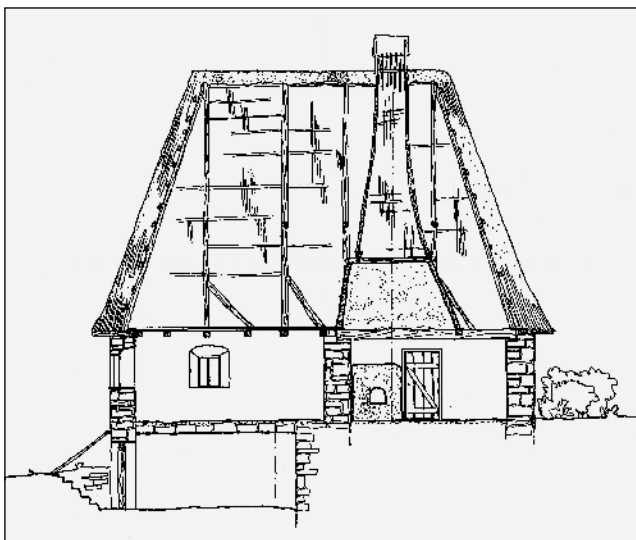
572. XIX. századi kőház a Borsa menti Kidében (2013)

573. Csákány Elek háza Kidében (1944 körül, családi hagyaték)

574. Csákány Elek udvara 1950 körül (családi hagyaték)

575. Kéményes kőház metszete, Kide 25. sz., Borsa mente
(Furu Árpád rajza)

576. Utcakép Kideben (2007)

577. Sztánai ház, Kalotaszeg
(Denis Galloway, 1926, ENM)

Annak ellenére, hogy a Borsa menti lakosok nem tértek át a zsindegyház használatára, és a cserép tetőfedő anyagként való elterjedése is csak XX. századi fejlemény, a XIX. század végén és a XX. század elején a taposott szalmatetőket is a divatosabb városi minták szerint alakították: a legelterjedtebb kontyolt tetőforma mellett szép számban épültek csonkakontyolt, sőt csonkakontyolt, vízvetős, szalmatetőtűs házak is.

A vidék melléképületei közt fontos szerepet játszottak a fából vagy kőből készült gabonások. Sok volt a tágas jármű csűr is, ám ezek használata a XX. század elején a kézi cséplés eltűnésével itt is háttérbe szorult. Helyüket a pajtás csűrök vették át. A vidéken faragott kis- és nagykapuk állításáról nem tudunk, Kideben egyetlen nagygazda telke előtt állt a közelmúltig fedeles, galambbúgos kapu. A faluképet meghatározzák viszont a hosszan kanyargó kőkerítések.¹²⁶¹

Mint látjuk, a Borsa mente a XIX. század első felétől az anyaghasználat különbözősége által biztosította a Kis-Szamos bal partján egy szűkebb terület sajátos kistájegység jellegét. A XIX. század végi gazdasági folyamatok nem tették lehetővé a vidék számára azt a többletbevételt, ami a polgárosodó paraszti reprezentáció kovásza lehetett volna, egyik-másik román faluban megjelentek ugyan íves tornáczáródású, téglából épült lakóépületek, de a kibontakozás elmaradt, a XX. század derekán bekövetkezett modernizáció az egységesülés és a tájegységi jelleg elvesztésével járt.

Kalotaszeg

Kalotaszeg, Erdély egyik legkorábban felfedezett és néprajzi szempontból kutatott tájegysége, építészeti vonatkozásban érdekes és sajátos utat járt be. A néprajzi érdeklődés kialakulásakor, azaz a XIX. század utolsó évtizedeiben Kalotaszeg építészete, és főleg az itt használatban levő lakóház típus, formailag alig tért el a szomszédos néprajzi tájegységekben kialakulttól. Ugyanilyen tömegarányú és beosztású házak épültek sövényfalas szerkezettel a Mezőségen és Szilágyságban, vagy kőfalakkal Borsa völgyében.¹²⁶² A hasonlóság nem meglepő, hiszen Kalotaszeg falvaiban is azonos volt a társadalmi összetétel, a földműveléssel foglalkozó családok java része 1848-ig jobbágyként művelte a kisebb vagy nagyobb birtoktesttel rendelkező földesurak földjét. A helyiek és a néprajzkutatók által is három altájegységre, Felszegre, Alszegre és Nádas mentére osztott vidék földrajzi adottságai nem kedveztek a növénytermesztésnek, kevés a sík terület és gyengébb a termőföld minősége, sok a szikes, meredek domboldal. Nem csoda, hogy a gabona és zöldségtermesztés csak a legszükségesebb javak megtermelésére szorítkozott. Fejlettebb volt az állattartás, a térség román lakossága körében népszerű juhászkodás

1261 Terepkutatás: 1999–2013.

1262 Furu 2012a. 68.

mellett sok volt a szarvasmarha és ezen belül a bivaly. A tejtermékek kolozsvári piacon történő forgalmazásából elsősorban a Nádas mente lakói húztak komoly hasznot. Az erdőgazdálkodás leginkább a felszegi román lakosságnak biztosított a különböző földreformok végrehajtásával egyre szélesedő lehetőséget.¹²⁶³

A jobbágyfelszabadítást követő évtizedekben a legtöbb kalotaszegi férfi a mezőgazdaság mellett valamilyen kiegészítő kereseti forrást igyekezett találni. Sokan jártak időszakos munkásként az Alföldre aratni, részt vettek a Kolozsvár és Nagyvárad közötti szekeres fuvarozásban, mesterségeket tanultak, ácsként, kőművesként próbáltak szerencsét. A felszegi Bedecs népe előre gyártott faházak gyártásával foglalkozott, melyeket a vidék falvaiban és Kolozsváron forgalmaztak.¹²⁶⁴

Ebben a korszakban indult meg lassan az építészet átalakulása, az egyéni jegyek megjelenése. A kalotaszegi parasztság egyre nagyobb hangsúlyt kezdett ekkor fektetni a reprezentációra, mely a népviselet, varrottasok, festett bútorok – tehát a hozomány alkotóelemein túl fokozatosan a kapuk, majd az épületek megjelenésére is hatással volt.

A XIX. század derekán épült lakóházak vizsgálata azt sejteti, hogy Kalotaszeg ekkor még távolról sem rendelkezett sajátos tájegységi jelleggel, mi több, az ekkor már kialakult közép-erdélyi pitvaros, valamint észak-erdélyi kemencés ház a területek közötti átmeneti övezetben mindkét terület irányából fogadott hatásokat.¹²⁶⁵ Az alaprajzi elrendezés kialakulása túlnyomó részben a közép-erdélyi egysoros (lineáris), pitvaros házakhoz köthető, a keskeny fűstházak megléte azonban a lakószobás-kemencés (Szilágyság, Kővár vidéke) jellemzőire emlékeztet.¹²⁶⁶ Hasonló következtetést vonhatunk le a tüzelőberendezések elemzéséből is. A kalotaszegi tájegység sajátosan egyesíti az úribb, városias közép-erdélyi cserepes fűtőt és a paraszti kultúrában széles körben elterjedt boglyakemencét egy összetett, több funkciót is betöltő, belül-fűtős, cserepes fűstfogós, fűtős tüzelőszervezetben, mely a szamosi terület kemencéjéhez hasonlóan a XIX. század végén a lakóhelyiségben kapott helyet. Bár a három oldaláról zárt tornác ereszként való megnevezése,¹²⁶⁷ a széles tört- és lopott tornác gyakori előfordulása a kelet-erdélyi ereszes háztípusnál látottakkal azonos megoldás,¹²⁶⁸ a hasonlóság mögött mégis az udvarházak építészetének hatásait tartjuk valószínűbbnek.

A kőlabazatra épített, boronafalas, esetleg alápincézett kétosztatú, tört- vagy oldaltornácós, ritkábban kéttraktusos házat magas, kontyolt, taposott szalmahéjazattal fedték. A XIX. század utolsó évtizedeiben, előbb a fában gazdagabb vidékek szomszédságában, erre a

578. Sztánai porta, Kalotaszeg
(Denis Galloway, 1926, ENM)

579. XIX. századi nyárszói ház,
Kalotaszeg (1999)

580. Magyargyerőmonostori oromfalas ház 1904-ből,
Kalotaszeg (1999)

1263 Kósa 1998. 302–304.

1264 Dr. Kós 1989. 52–58.

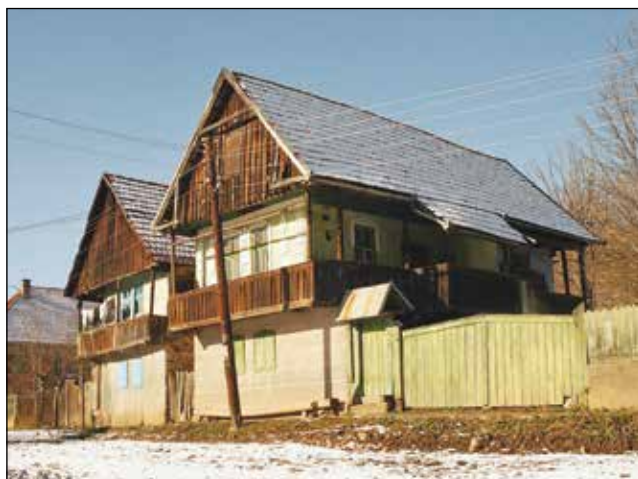
1265 Lásd bővebben: Furu 2012a. 67–71.

1266 Balassa M. 1985. 146–147., 154.; Borsos 2009. 368–369.

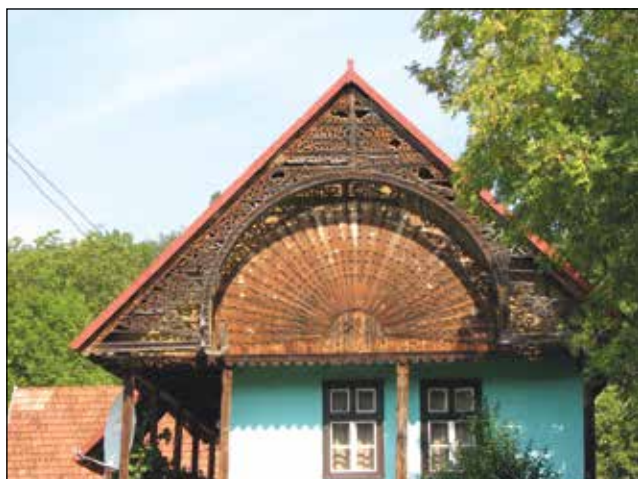
1267 Bátky 1907. 50–70.

1268 Bátky 1930b. 113–137.

581. Kétszintes oromfalas házak Mákovában,
Kalotaszeg (1999)

582. Pávafarkos oromfal Inaktelkén,
Kalotaszeg (2008)

583. Párhuzamos udvarok Inaktelkén
(2008)

szerkezetre és alaprajzi felépítésre magas, majd egyre alacsonyabb tetőszögű kontyolt zsindelytető került. A XIX. század fordulóján városi hatásra fokozatosan elterjedt a vízvetős, csonkakontyos tetőforma, előbb zsindely-, később cserépfedéssel, ezzel párhuzamosan lassan megújult a falszerkezet, a keresztvéges rönkboronák helyett fokozatosan áttértek a bárdolt, csapolt boronaházakra, majd a zsilipes szerkezetekre.¹²⁶⁹

A kétszintes alaprajzú ház függőleges bővítését egyrészt a dombvidék kedvező domborzati adottsága, másfelől pedig a társadalmi tényezők, a közeli nagyváros példaadó ereje egyaránt befolyásolta.

A népi építészeti és lakáskultúra funkcionális és szerkezeti fejlődésének mintáit itt is a falvak udvarházainak és a külvárosok mezőgazdasággal foglalkozó népességének építészete szolgáltatta. A templomok, haranglábak ácsmegoldásainak megoldásaival az igényesebb tornácok kialakításánál találkozunk.¹²⁷⁰ Szintén az egyházi építészeti adja tovább azt az elsősorban reneszánsz és barokk stílusú mintakincset, mely a XIX. századtól kezdődően a népi díszítőművészet alapját képezi.

Az egyértelműen sajátos kalotaszegi jelleg kialakulását a XX. század első évtizedeiben lezajlott megújulás eredményezte, mely alaprajz és szerkezet szempontjából a tornácok változatosságában, díszítőművészeti vonatkozásban pedig a mesteri famegmunkálásból eredő külső ornamentikában mutatkozik meg. Az oromfalas házak Erdélyben máshol is megjelennek, ám az ezeken kifejlesztett gazdag díszítésvilág itt sajátos formákból, sajátos szerkezeti megoldásokkal építkezett. Erőteljesek a külső – elsősorban magasépítészeti – hatások, de hangsúlyos a helyi népművészet, a varrottasokra, népviseletre, bútortestítésre jellemző gazdag motívumvilág házszerkezeti újításokhoz igazodó alkalmazása is. Bár kétségtelenül adott, művelődéstörténeti szempontból nem teljesen tisztázott a térség kert- és fürdőváros-építészetével való kapcsolatának eredete sem, ahogy további kutatást igényel a szecesszió és a kalotaszegi népi építészeti egymásra hatásának vizsgálata, okozati vonatkozásainak elemzése is.¹²⁷¹

A minták elterjedésében¹²⁷² kétségtelenül szerepet játszott a Gyarmathy Zsigmond és felesége, Hory Etelka kezdeményezésére szerveződött faragóiskolák hatása, melyek létesítésével a vasút megépítése miatt fölöslegessé vált szekeres fuvarozás bevételekiesését próbálták pótolni. Nem zárhatjuk ki azt sem, hogy a Kalotaszegen működő ácsmesterek ismerhették és kézzel a XIX. század végének és XX. század elejének építőipari mintafüzeteit.¹²⁷³ Miklósi Sikes Csaba gyűjtőútjai során az 1980-as években Inaktelkén, Nagy Gyuri János padlásán (Inaktelke 11. sz.) talált hánnyódó, helyi mester

1269 Jankó 1892. 61–68.; Bátky 1907. 50–65.; Malonyay 1907. 89–115.; Sebestyén K. 1998. 69–79.; Mureșanu–Oșianu 1971; Furu 2012a. 23–36.

1270 Balogh I. 1935; Debreczeni 1929a; Debreczeni 1929b; Bodor 1988.

1271 Furu 2012a. 68–69.

1272 Furu 2012a. 41.

1273 Miklósi Sikes 1999. 82–84.

által újrámásolt mintagyűjteményt.¹²⁷⁴ Az ornamentika gazdagodásával párhuzamosan az alaprajzi felépítés is fejlődött, mind vízszintes, mind függőleges irányba, majd a XX. század derekán városi hatásra megjelentek az L alakú vagy később a városias kéttraktusos házak.

A XX. század első évtizedeiben Kalotaszeg sajátosan kiforró népi építészete a díszítésvilág és elsősorban az ívesen kialakított oromfalak kisugárzásával hatott a szomszédos vidékekre – a Szilágyságra, a Mezőségre, a Jára völgyén keresztül Aranyosszék irányába, és természetesen a Kalotaszeggel e tekintetben mindig is szimbiózisban élő magashegy román falvakra.

A kelet-erdélyi ereszes ház övezete – a Székelyföld

A lakóházak alaprajzi kialakítása, anyaga és a tüzelőrendszerek jellege által már a XVII. században jól elkülönült a Kárpát-medence és Erdély többi részétől Kelet-Erdély, azaz többé-kevésbé a Székelyföld területe. Az itt alkalmazott építészeti megoldások, valamint az ekkor már fokozatosan tagolódó közép-erdélyi pitvaros házövezet építészeti fejlődése között többlépcsős időbeni eltolódást fedezhetünk fel. A XVIII. században a Székelyföld még fejlettebb Közép-Erdély jelentős részénél, de archaikusabb a dél-erdélyi szász területeknél, majd a XIX. század második felében fokozatosan Közép-Erdély válik haladóbb, gyorsabban fejlődő területté. Ekkor már összességében a Székelyföld fogadott hatásokat, itt alkalmaztak később a közép-erdélyi területen már ismert megoldásokat. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a székelyföldi építészet nem hozott létre belső fejlődésű eredményeket, melyek később kistáj-meghatározó elemekké váltak, de az alaprajzi beosztás, funkcionális fejlődés tekintetében Közép-Erdély a gazdagabb, haladóbb és ezért hatásokat átadó terület.

A magyarság Erdélyben való megtelepedése óta a Székelyföldön külön álló történelmi és társadalmi fejlődés vette kezdetét. A Magyar Királyság többi területéhez viszonyítva a legszembetűnőbb különbség társadalmi jellegű: a székelyek sajátos – szabad – jogállása. A székelyföldi falvakat alapító lakosság a megtelepedéskor még hangsúlyosan törzsi, vagy Benkő Elek szerint csupán archaikusabb kora középkori szervezőelveknek alávetett katonai társadalomban élt.¹²⁷⁵ Megélhetését természetesen mezőgazdaságból biztosította, ezen belül jelentős volt a katonai igényeket is kielégítő nagyállattartás is. Ismert, hogy a székelység saját költségén volt köteles hadba vonulni, ez nemcsak a fegyverzet, felszerelés, hanem

584. 1940–44 között épült nagykapu Mérában, Kalotaszeg (2005)

585. A kelet-erdélyi ereszes ház övezete

586. 1678-ban épült kászonimpéri lakóház a kolozsvári szabadtéri múzeumban (Balassa M. Iván, 2003)

1274 Miklósi Sikés Csaba szíves közlése. A házat 2009-ben lebontották.

1275 Kőpeczi 1986. I. 198. 334.; Egyed 2006; Benkő–Székely 2008. 11–19.

587. 1678-ban épült kásonimpéri lakóházbelső oldalházzal, jelenleg a kolozsvári szabadtéri múzeumban (2014)

588. A dálnoki Veress-kúria
(Gere István, 1913, SZNM)

589. Csíkbánkfalvi ház a bukaresti szabadtéri múzeumban (2006)

kellő számú ló kiállítását is jelentette az igen számos lófő és primor rendűek számára. A királyi koronázáskor vagy trónörökös születésekor beszolgáltatandó ökör, az adózás ökörsütésnek¹²⁷⁶ nevezett formája szintén jelentős szarvasmarha-állomány meglétére utal.

A Székelyföldön a feudalizmus a vármegyei területekhez képest lassabban és csupán részlegesen alakult ki. A kora középkori katonai rendszer hármassága, a primor, lófő és gyalogos katonai szabad rend mellett jobbágyi függőségben élő lakosság viszonylag kevés volt. Az évszázadok során a jobbágyok, zsellérek száma folyamatosan növekedett, de soha nem érte el a vármegyei területeken mért arányokat. A jobbágy- és zsellércsaládok aránya a teljes Székelyföldön 1750-ben 37% körül mozgott. Megjegyezzük, hogy az egyes székeken belül nagyok voltak az eltérések – Csíkban 1750 és 1848 között 23%-ról 33%-ra növekedett, Udvarhelyszéken 34%-ról 23%-ra csökkent, Marosszéken 46%-ról 30%-ra csökkent, míg Háromszéken 50%-ról 53%-ra emelkedett. (Aranyosszéken az arány 32%-ról 51%-ra nőtt.)¹²⁷⁷ Az arányában kisebb jobbágyság kisebb nagybirtokos réteget és kisebb birtokokat jelentett. Jóllehet a Habsburg-korban egyes primor családok felemelkedése és arisztokrata címmel való kitüntetése megtörtént, a szabad nemes társadalom legnagyobb hányadát a fejedelemség korszakában kutyabőrhez jutott vagy a székely nemesség elve alapján szabad armalisták és egytelkes nemesek képezték, akik telkükön maguk gazdálkodtak, jobbágyot, zsellért ritkán és csak keveset tarthattak. Bár anyagi lehetőségeik korlátozottak voltak, igényeikben igyekeztek követni a módosabb nemesi vagy városi réteg lakáskultúráját. Így számos városi építkezési újítás, megoldás széles körben elterjedhetett a Székelyföld gazdálkodó rétegének építészetiében. Ezek közül említjük a cserepes kandallókat, a házak oldalszobás, oldalkamrás alaprajzi kiképzését és nem utolsósorban egyes kapuformák, a faragott galambbúgos kötött kapuk vagy a kőlabas és a kötött kőkapuk használatát.¹²⁷⁸

A Habsburg-udvar 1763-tól kezdte el a határőrség megszervezését, ami a Székelyföld keleti sávjában, azaz Gyergyó-, Csík- és Háromszéken jelentős változást hozott. A szabad lakosság döntő többsége, a határőrség katonai szervezetébe betagolódva, további terhek súlya alatt élhette életét. A határőrrendszer egyszerre járult hozzá a terület mesterséges, elsősorban adminisztratív modernizációjához és a vidék polgári fejlődésének és gazdasági fellendülésének fékezéséhez, ezáltal egyes archaikus vonások fenntartásához. Az 1764-ben bekövetkezett madéfalvi vérengzés következményeként számos család a menekülés útját választotta, a bukovinai és moldvai kitelepülteken kívül ekkortól töltődik fel lakossággal a Gyimes völgye is.

A Székelyföld mezőgazdaságát, a természeti és társadalmi körülményekből adódóan, a nyomásos, javarész

1276 A beszolgáltatandó jószágot királyi billoggal sütötték meg, azaz megjelölték.

1277 Egyed 1981. 105.

1278 Furu 2011a.

kénymásos rendszerben történő gazdálkodás és a nagyarányú nagyállattartás jellemezte. Legtovább, szinte a XIX. század végéig Csíkban és Gyergyóban maradt fenn a kénymásos rendszer, máshol már korábban áttértek a háromnyomásos határhasználatra. A szarvasmarha és lóállomány jelentette a székely családok legtekintélyesebb tőkéjét. Ezen kívül jelentős szerepe volt az erdőgazdálkodásnak is.¹²⁷⁹

A lakosság számbeli gyarapodása a települések növekedését hozta maga után. A telkek öröklésére, adásvételére, elidegenítésére, illetve újonnan érkező lakosok befogadására vonatkozó szokásjog, melyet a falu- és széki törvényekbe foglaltak, lehetővé tette a települések belső rendszerének továbbélését.¹²⁸⁰ Ezért a településnövekedés egyik jellemző formája ebben a korszakban a nagyobb méretű családi telkek osztása volt. Ez a települések besűrűsödését, a halmazos jelleg szövevényességének fokozását jelentette. Szintén növekedtek a völgyi irtvány- és lánctelepülések elsősorban Csíkban és Gyimesben. Csíkban, Gyergyóban és Háromszéken a határőrszolgálat katonai jellegéből fakadóan hangsúlyossá vált a tízesekbe szerveződés gyakorlata.¹²⁸¹

A szabad székely társadalom egyik meghatározó tulajdonformája a közbirtokosság, amely az erdőhasználatra is kiterjedt, biztosította az épületekhez szükséges kellő minőségű és mennyiségű faanyagot.

A XVIII. századi Székelyföldön a földrajzi adottságok és ezzel összefüggésben a mezőgazdasági termelési folyamatok által befolyásolt, funkcionális és anyaghasználati különbségek ellenére, nagyjából hasonló volt a települések szerkezete: a településmagok szinte mindenhol halmazosak, ezen belül is a völgyi (patak menti) elnyújtott rostos halmazok a legelterjedtebbek. A települések szélein és a főbb utcák mentén a XVIII. században már a szalagtelkes rendszer erősödik fel. A besűrűsödések következtében sok a zsákutca (kutyaszorító).

Hasonló az épületek elhelyezkedése a telken, hasonló funkciókkal, elrendezéssel alakították ki az udvarhasználatot és melléképületeket: a sütőházat, árnyékalját és csúrt. Ugyanolyan szerkezettel és majdnem azonos beosztással épültek az ereszes boronaházak. A teljes Székelyföldön mindenhol boglyakemencékben sütöttek, a házban pedig füstfogós nyílt tüzelőkkel fűtöttek és főztek. A kevés eltérés a tetőfedés anyagában, a homlokzatok tapasztásában, valamint egyes melléképületek, főleg a csűrök szerkezetében, nagyságában mutatkozott. A hegyvidéken már ekkor sokkal elterjedtebb volt a zsindelyhéjazat, mint a völgyi falvakban, ahol taposott szalmával fedtek, és főleg Gyergyó, Csík, Kászon és Háromszék keleti, hegyalji falvaiban a házakat kívülről nem föltétlenül tapasztották. A Hargita vonulatától keletre szélesebbek, magasabbak a csűrök,

590. Kúria Dálnokon (1910 körül, SZNM)

591. Béla falvi ereszes ház a csernátoni Haszman Pál Múzeumban (2008)

592. Siklói középereszes ház, Sóvidék (Keresztély József, 1934, SZNM fotótár)

1279 Egyed 1981. 191–225.

1280 Egyed 2006; Imreh 1983.

1281 Imre 1983; Vámszer 2007; Bárh 2007a; Milleker 1939.

593. Csíkbánkfalvi porta sütőháza a bukaresti szabadtéri múzeumban (2006)

594. Csíkszentdomokosi sütőház kemencéje (2012)

595. Borospataki sütőház kemencéje, Gyimes (2012)

596. Ereszes ház Kisborosnyón (László Ferenc, 1920 körül, SZNM)

mint az udvarhelyszéki területeken, amihez a mezőgazdaság jellegén túl az elérhető faanyag minősége is hozzájárult.¹²⁸²

A házból, ereszből és eresz mögötti kamrából álló ház kialakulása nagyjából azonos módon történt a teljes Székelyföld területén.¹²⁸³ Háromszéken inkább az egyszerű nagyház–kisház–eresz alaprajz volt az uralkodó, illetve ugyanitt gyakori a nagyház melletti, tárolásra használt éléskamra. Kászonban és Csíkban a nagyház melletti oldalkamrákat hálófülkeként is használták, ezért a fűtetőség érdekében nincsenek teljes értékű falak, csak textília elválasztók. Mindkét területen már a XVII. századi házak is meglepő alaprajzi összetettségről tanúskodnak, bár kétségtelen, hogy az ilyen lakóépületek a lófő réteg otthonai voltak.

Udvarhelyszék módosabb portáin viszont már a XVIII. század végétől megfigyelhető az épület meghosszabbításában, azaz az eresz másik oldalán egy harmadik helyiség megjelenése. A főleg Háromszékre, Kászonra, Csíkra jellemző oldalkamrás bővítés, azaz a széles, nagyháznak nevezett helyiségből hosszanti irányban leválasztott, részben közös légterű, oldalházas kialakítás itt ritkább. Nem zárhatjuk ki, hogy a fenti különbség egyik oka pont a megfelelő hosszúságú elérhető faanyag hiánya, melyet a dombvidékre jellemző lombhullató erdők nem biztosíthattak. Az alaprajz eltérő fejlődése, azaz az oldalkamrás beosztás elterjedésének hiánya jelenti az egyik olyan sajátos vonást, mely Udvarhelyszéket a Hargita keleti oldalán fekvő székely székektől elválasztja.

Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc a székelység történelmében is nagy változásokat hozott. A székely rendi nemzet, tehát a székelység politikai különállása saját határozata alapján megszűnt, és besorolódott a magyar nemzetbe, azaz a vármegyéek rendszerébe.¹²⁸⁴ Igaz, hogy egyes tulajdonviszonyi formák még tovább éltek, de lassan megindult ezek átalakulása, az országos helyzethez való igazodása is. A forradalom meghozta a jobbágyság felszabadítását is, ez viszont Székelyföldön a vármegyei területekhez képest nem okozott ugyanolyan nagy és gyors változást, ugyanis, a székely örökség jogi rendszerét kihasználva, a földbirtokosok jelentős része megőrizte a jobbágyság által használt föld tulajdonát.¹²⁸⁵ Ennek következtében a jobbágyság egy része zsellérsorba süllyedt és tovább szegényedett. A XIX. század végére a növekvő számú, az iparosodás hiányában megélhetését biztosítani nem tudó munkaerő-felesleg a kivándorlás útját választotta.

A népi építészet alakulása szempontjából a felsoportosultnál jóval fontosabb tényező az egységesülő gazdálkodó réteg kialakulása. A vármegyei területeken

1282 Furu 2011a. 83–87.

1283 Erről a folyamatról az alaprajzi elrendezést tárgyaló fejezetben részletesen szoltunk.

1284 A Székelyföld vármegyékre történő felosztása csak 1867-ben valósult meg, a széki egységek hagyománya viszont tovább élt. (Egyed 2006. 253–264.; Kozma 1879.)

1285 Egyed 1981. 102–145.

paraszságnak, a térségben gazdáknak nevezett réteg a Székelyföldön nagyobb számú nemesből, armalistából, egykori lófőből és darabontból, azaz szabad katonarendhez tartozó székelyből és kevesebb jobbágyból, illetve a XIX. század végén szabaddá váló zsellérből tevődött össze, ezért öntudata is más volt, fejlettebb, nagyobb kezdeményező készséggel rendelkezett. A falutörvények és rendszabályok írott és íratlan rendszeréhez szokott falvak közösségi tudata, összetartozása is lényegesen fejlettebb a más vármegyei területeken tapasztaltaknál.

Megindult a mezőgazdaság lassú átalakulása is. A közösségi földtulajdon, erdőhasználat, a közbirtokosság összetartó ereje még mindig nagy volt, de a nagyobb termés reményében újítások bevezetése kezdődött el. A nyomásos rendszerről egyre több faluban tértek át a még mindig közösségi döntést igénylő váltógazdaságra. Felszántották az ugart, újabb, nagyobb hasznot ígérő növények termesztésével kísérleteztek, és új, korszerűbb eszközök, fejlettebb ekék, cséplő- és vetőgépek kerültek használatba. A nagyobb birtoktesteken gazdálkodó, haladóbb gondolkodású, tehetősebb tulajdonosok körében a kapitalista termelés igénye is feltűnt. A mezőgazdaság átalakulása befolyásolta a gazdasági épületek jellegét és az udvarhasználatot is. Háttérbe szorult a rideg állattartás, eltűntek az aklok és a kettős, fordított udvarok, több pajta, istálló és pajtás csűr épült.¹²⁸⁶

Változó időben és változó intenzitással felgyorsult a gazdálkodórétég polgárosodása is. Fontos azonban megjegyeznünk, hogy míg más tájegységeken belül a polgárosodás központját elsősorban az egyes régiók városai jelentették, a Székelyföldön az építészet egyes újításait elsősorban az igen számos kismemesi réteg építkezései, valamint a saját mezővárosok mellett a környező polgárosodottabb szász falvak is közvetítették.

Fokozatosan átalakult a székely ház alaprajza, a közép-erdélyi (a szász falvak és vármegyei kismemesi kúriák által is közvetített) pitvaros alaprajztípus a keleti szélek felé szorította az ereszes házat, a XX. század első évtizedeiben ilyen már sehol nem építettek. Ezt tekintjük a leglényegesebb építészeti átalakulásnak. Egyes térségekben felgyorsult a boronafalat felváltó anyagok, kő, téglá elterjedése, anélkül, hogy a boronafalazatok használatát teljesen kiszorította volna. Ebben a korszakban szűnt meg teljesen a szalmahéjazat, majd a zsindely rovasára egyre szélesebb körben terjedt el a cserép.

A házak külső megjelenését egyre több helyen egészítették ki a különböző alaprajzú és szerkezetű tornácok, melyek elsősorban a fa művészi megmunkálása által váltak az épületek díszéivé.

Fokozatosan átalakult a térségben a tüzelőhasználat is. Míg a korszak kezdetén még virágzott a kályhacsempeket gyártó fazekasság, és egyre több központból egyre változatosabb minták terjedtek el, a XX. század elejétől az archaikus cserepeseket kiszorították a kereskedelem-ből vásárolható, szállítható vastüzelők. A sütőházakban

597. Giráncsi József szalmás csűrje Bikfalván (Gödri Ferenc, 1931, SZNM)

598. Csűr Csíkmenaságon (2010)

599. Kászonsaltizi csűr odra (2010)

600. Szentkeresztbányai (oláhfalusi) porta székelykapuval
(László Ferenc, 1904, SZNM)

601. Kadicsfalvi festett kapu
(Ferenczy Lukács, 1905, SZNM)

602. Porta Firtosváralján
(Molnár István, 1973, MIM)

álló kenyérsütő kemence azonban változatlanul tovább élt.

A városiasodás jegyében alakult át a helyiségek használata is, a festett bútorok mellett a XIX. század végétől feltűntek a polgári sötétbarna vagy pácerezett (flóderezett) darabok, az átlós szobaelrendezést felváltotta a párhuzamos (centrális). A reprezentáció jegyében a módosabb családok az utcai szobákban *parádesházat* rendeztek be.

Jelentős változás állt be a kapuk használatában is. Míg az előző évszázadban faragott, galambbúgos kötött kaput csak a tehetős kismemesi réteg állított, a XIX. század második felétől felgyorsult a kapufajta szélesebb körben való elterjedése, illetve a táji típusok megjelenése. Igaz, hogy kezdetben mindig rangjelzőként, illetve az anyagi jólét jelzőjeként, a vagyonosabb gazdálkodó réteg portái előtt került felállításra, a XIX–XX. század fordulójától azonban, egyes területeken szélesebb körben, elsősorban a kapufaragó mesterek által lakott falvakban is elterjedt, ahhoz, hogy főleg a Trianon utáni években a székely-magyar nemzeti identitás egyik fő jelképévé váljék. Identitást jelzővé vált a kisméretű faragott gyalogkapu is.

Az egységes folyamatok mellett a XIX. században, egy időben a legtöbb néprajzi tájegység egyéni jegyeinek felerősödésével, a Székelyföld is tovább tagolódott. Ennek hátterében itt is a gazdálkodó réteg szerkezeti átalakulása és a paraszti polgárosulás kiteljesedése áll. A szomszédos, erős kisugárzású vidékek (leginkább a Szászföld) hatására a széleken átmeneti övezetek alakultak ki, ugyanakkor a terület belsejében bizonyos földrajzi hatások, társadalmi-gazdasági fejlődés vagy éppen elszigeteltség eredményeként, az átlagostól eltérő fejlődési folyamatok néprajzi, népi építészeti kistájegységek kialakulását segítették elő.

A Hargita vonulatától nyugatra eső területek polgárosodása azonban gyorsabb volt. Az ereszes ház fejlődése itt sajátos módon alakult. Mint korábban is vázoltuk, ritkábban épültek a nagyház mögött oldalházak, ezt mintegy ellensúlyozta az a tény, hogy az eresz udvar felőli oldalára is lakóhelyiség került. Ez a háromhelyiséges, középereszes ház, mint a XIX. században épült házak leggyakoribb típusa, a Hargita fennsíkjaiban épült Kápolnásfalu, Szentegyháza és Székelyvarság vonalától Székelykeresztúr környékéig, délen Homoródújfaluiig és Székelyzsomborig mindenhol felbukkan. A fent meghatározott terület ma is látható hagyományos házainak jelentős része ebből a típusból eredeztethető.¹²⁸⁷

Egyrészt az ereszes házból, másrészt a környék XIV–XV. századi kéthelyiséges kúriáiból is levezethető egy második alaprajztípus is, amely Udvarhelyszéken már a XIX. században gyakori. E kétszlatú épületeknek már minden fala teljes értékű, tömör boronafal. A második, kisebb helyiségbe lehet belépni, majd innen nyílik a

1287 Furu 2011a. 105–106.

nagyobbik helyiség. A bejárathoz a ház tengelyére merőleges lépcső vezet fel, melyet a tetősík kieresztésével fednek. A lépcső számára kő mellvéd is épülhet. E házak alatt, legalább részben, kőpince található, melyet a kis nyeregteret lefedett, a ház falára merőleges lépcsőn lehet megközelíteni. Magas tetejüket zsindellyel, majd a XIX. század végétől sokfelé már pikkelycseréppel fedték.

A XIX. század első felétől Székelyföldön is megkezdődött a kistájak kialakulása. Elsőként a Szászfölddel közvetlenül határos területeken, Homoród mentén, Erdővidéken, Alsó-Háromszéken bontakozott ki az átalakulás, majd az egyes sajátos jegyek megjelenése tovább tagolta Udvarhelyszéket, Sóvidéket és a Székely Partiumot is. Felső-Háromszék, Kászon, Csík, Gyimes és Gyergyó archaikusabb építészetében valamivel később, főleg a XIX–XX. század fordulóján fedezzük fel a sajátos jegyeket. Jóllehet jogállása folytán a székelyföldi kistájak körében tárgyaljuk Nyárádszentet, hangsúlyoznunk kell, hogy építészetének alapvonásai a közép-erdélyi nagytájhoz sorolják.

Homoród mente

Homoród mente a Hargita magas lejtőitől, a Kis- és Nagy-Homoród völgyeiben Kőhalomszék határáig húzódó kistáj. Földrajzi adottságaiból adódóan mezőgazdasága elsősorban a nagyállattartáson alapult, de a XIX. század során sikerült növelni a gabonatermesztés súlyát is. Jelentőssé vált a mészégetés, a homoródalmási mész Erdély vásárain keresett termék volt. Homoródjánosfalván kőbányászat és kőfaragás folyt, a Hargita alji Lövétén pedig vasbányászat biztosította a megélhetést.

A vidék a katolikus Lövétén kívül színunitárius. Szabad székely társadalmából csupán néhány nemesi család emelkedett ki, nem volt magas a jobbágyok, zsellérek száma sem.

Székelyföld egységes építészeti fejlődési folyamatától elsőként Homoród mente építésze tért el.¹²⁸⁸ Az átalakulás már a XVII. század végén, a XVIII. század elején éreztette hatását,¹²⁸⁹ ám kiteljesedésére csak a XIX. század derekán kerül sor. Az itt áthaladó kereskedelmi útvonalak, az élénk áruforgalom, a fejlődő mezőgazdaságból fakadó növekvő jómód, nem kevésbé a közösségek protestáns, unitárius vallásából is adódó társadalmi nyitottsága hozzájárult ahhoz, hogy ezekben a falvakban könnyebben befogadták a szász vidékek városias építészeti újításait, eltanulták és sikeresen alkalmazták az ezekhez szükséges mesterségbeli fogásokat. Homoród mentén már a XVIII. században gyakran falaztak kőből, ehhez a vidék megfelelő nyersanyagot,

603. Lakóház Magyarzsákodon (Molnár István, 1950-es évek, MIM)

604. Homoródkeményfalvi falukép (2000)

605. Homoródalmási ereszes kőház (2004)

1288 Lásd: Furu 2011a. 105–106.

1289 Molnár B. 1999.

606. Tornác Abásfalván, Homoród mente (2000)

607. Tornác Homoródmáson (2004)

608. Csűr és szénatároló Homoródszentmártonban (2009)

azaz követ és meszet biztosított.¹²⁹⁰ A ma is létező épületek arra engednek következtetni, hogy a XIX. század elején a gazdaságilag fejlettebb, nagyobb falvakban a kőépítkezés már elég jelentőssé vált ahhoz, hogy a század második felében szinte teljesen kiszorítsa a boronafalas lakóházakat. Ekkor már csűrök, sütőházak, kerítések és kapuk is nagy számban épültek ebből az anyagból, anélkül viszont, hogy a fa használata ezeknél a gazdasági építményeknél háttérbe szorult volna. Mindezzel párhuzamosan már a tetőket is, mindenhol egységesen, égetett kerámiaserepekkel fedték.

A lakóház alaprajzi és homlokzati kialakításában az archaikus székely ház és a szintén régies, szász ház elemeinek érdekes ötvöztetését figyelhetjük meg. Szinte folyamatos a székely ereszhez való ragaszkodás, amit egyes esetekben az udvar felé kőfallal zártak. Akárcsak a faereszek esetében, ezt a falat nem a szoba falának meghosszabbításába, hanem ennek síkja elé építették, és rajta csupán kisméretű ablakokat nyitottak. Máshol, a kiugró tornác megfelelő alakításával, némelykor bedeszakázásával tették az így létrejövő helyiséget részlegesen zárttá, ereszszerűvé. Sajátos tömegarányokat eredményeztek a kő mellvédű és oszlopú, a meghosszabbított tetősík alatti, keskeny, vízszintes nyílású tornácok, melyeknek viszonylagos zártsága szintén a részlegesen zárt ereszeket idézi.

Kedveltté váltak a szász építkezés olyan újításai is, mint a fedett, esetleg belső lépcső, a pitvaros házakra jellemző kemencés kamra és a fejlettebb füstelvezetési módot jelentő szabad kémény. Székelyzsomboron sok a teljesen szászos, elsősorban kőhalomszéki sajátosságokat mutató pitvaros beosztás, de Abásfalván, Homoródkeménfalván is feltűnnek ilyen megoldások.

Szintén a korai szász házak által közvetített városias elem a háromszögű kő oromfal, melyet reneszánsz, barokk és empire stílusra emlékeztető mintákkal díszítettek. Figyelemre méltó, hogy ehhez a XVIII. század végén feltűnő formához, a vízvetős, háromszögű oromfalhoz következetesen ragaszkodtak. Még a XIX. század második felében, a divatos csonkakontyos, vízvetős tetők mellett is nagy számban építették őket.

A XIX. század második felében befejeződött a Homoród mente szinte teljes átépítése. A kőfalazatok által is meghatározott sajátos formájú épületek, vaskos, falazott kőkapuk egységessé tették a falvak és az utcák építészeti képét, mely a XX. század során a használt anyagok tartóssága, valamint a házak tágassága, lakhatósága és nem kevésbé a gazdaság visszaesése¹²⁹¹ miatt kevésbé változott.

1290 Orbán 1888. 69–95.; Kinda 2007a; Kinda 2008.

1291 A két Homoród völgye a Segesvár–Székelyudvarhely vasútvonal kiépüléséig egyike volt a térség fontos kereskedelmi útvonalainak. A vasúti szállítás előnyei viszont háttérbe szorították a Homoród menti szállítást, ezzel a helyiek jelentős anyagi haszontól estek el. Hasonlóan befolyásolta a vasút Erdővidék gazdáit is, akik szintén a gabona szállításának többletköltségei miatt kerültek hátrányba. (Egyed 1981. 145–219.)

A felső felében mívesen lécezett vagy fűrészelt szélű deszkaelemekkel virágos mintákat mutató nyílászárny a vidéken megtalálható faragott fa és kőből falazott nagykapuk közös vonása.

Meg kell említenünk azokat a kúriákra, kertvárosi rezidenciákra emlékeztető tágas lakóházakat is, melyek hosszú, eklektikus homlokzataikkal, sokszögű kerti házakra emlékeztető, zárt verandáikkal elsősorban Oklánd, az egykori járásközpont utcaképét gazdagítják. Városias, L alakú, esetleg hosszú, utcai frontos lakóházak vagy emeletes középületek a XIX–XX. század fordulóján a nagyobb településeken, Homoródalmáson, Lövétén, Oklándon, Homoródszentmártonban épültek ugyan, ám lényeges átalakulást, az összkép változását már nem okozták.

Ezáltal Homoród mente az egyik legegységesebb, legkorábban leváló és emiatt legarchaikusabb kistáj vidékünkön, melynek különálló jellege – számos itt felsorolt egyéni vonása miatt – elvitathatatlan.

Erdővidék

Sajátos fejlődési pályát járt be a földrajzilag elszigetelt Erdővidék is.¹²⁹² Erdővidék esetében az Udvarhelyszék és Háromszék közötti közigazgatási megosztottság a néprajzi, népi építészeti folyamatokat semmiben nem befolyásolta. Erdővidék szabad székely rétegének átlagos vagyoni helyzetéből néhány nemesi család látványosan kiemelkedett. Ilyenek voltak a vargyasi és olaszteleki Danielek és a miklósvári Kálnokyak. Több kismemesi kúria állt Nagyajtán.

Erdővidék a XIX. század második felében jelentősen tudta növelni mezőgazdasági termelését. A jó minőségű gabonát szekérrel szállították távolabbi vidékekre, ahol keresett termék volt. A vasút kiépülése után az erdővidéki gabona ára, a szállítási költségei miatt, nem volt többé versenyképes – ez a terület teljes gazdasági visszaesését okozta. Azonban jelentős maradt a nagyállattartás és az erdőgazdálkodás is. Vargyas határában mészégetők működtek, Baconban pedig több család kisiparszerűen cserép- és téglagyártást művelt.

Építészete nem annyira karakteres, mint Homoród mentének, és talán jobban is kötődik egyes háromszéki sajátosságokhoz, mint Udvarhelyszék többi részének jellegéhez. A Barcaság és Kőhalomszék által közvetített városi hatások befogadása következtében sok hasonlóság fedezhető fel ugyan Homoród mente építészetével, de Erdővidék esetében egyértelmű, hogy a nagy átalakulás mintegy fél évszázaddal később, azaz a XIX. század második felében bontakozott ki. A XVIII. század során a terület északnyugati falvaiban a Homoród mente és részben a kuriális építészet hatására felépülő kevés kőház¹²⁹³ a faépítészet egészen ekkor még nem tudott

609. Díszített homlokzat és falazott kapu Székelyzsomboron (2010)

610. Ereszes ház Vargyason (Gazda Klára, 1971, SZNM)

611. Lakóház Vargyason, Erdővidék (2010)

1292 Lásd: Furu 2011a. 106–107.

1293 Bíró B. 1974.

612. Tornácos ház Vargyason,
Erdővidék (2009)

613. Téglatornácós ház Nagybaconban,
Erdővidék (2009)

614. Csonkakontyolt vízvetős házak
Felsőrákoson, Erdővidék (2009)

változtatni. Ezért Erdővidéken már egy alaprajzában fejlettebb, azaz középereszés székely ház, és egy szintén későbbi, XIX. század végi és elsősorban barcasági jellemzőket hordozó szász lakóház ötvözése által alakult ki a ma is ismert típus. Ennek homlokzatdíszítése szintén későbbi, elsősorban klasszicista és empire jegyeket mutat. Megjegyzendő, hogy itt sem beszélhetünk teljes átvételről. Még a szász házakhoz legjobban hasonlító felsőrákosai épületek is magukon viselik az ereszes ház egyes jellemzőit, de a legtöbb erdővidéki házat inkább bizonyos szász jegyekkel, azaz csonkakontyos vízvetős tetőformával, ezen díszítésekkel, fülkével, esetleg datáló felirattal, zártabb tornáccal, kőből vagy téglából rakott falakkal rendelkező székely házként határozhatjuk meg. Ugyanakkor jól érezhető a háromszéki udvarház-építéshatás gazdagító hatása is. Felsőrákoson, Vargyason, Köpecen, Miklósváron, Szárazaján a nyitott középereszés ház előtt ott találjuk a lépcsőfeljáróval két oldalról is megközelíthető, kiugró tornácot, a ház előtt pedig a Háromszékre jellemzőbb vastos, falazott pilléres, nyeregvetős kiskaput.¹²⁹⁴

A tetőformák változatosabbak: a csonkakontyos, vízvetős házak mellett nagy számban kontyolt tetős, *székelyesebb* fedeleket is láthatunk.

Az anyaghasználatban igen hangsúlyos elem a helyi manufaktúrákból származó téglák és cserépek elterjedése. A téglák használata többek között az udvarházakra emlékeztető, igen változatos kialakítású, íves záródású, négyzet, kör, sokszög keresztmetszetű pilléres tornácok, falazott kapuk és kerítések építését is lehetővé tette. Mindemellett továbbra is folyamatosan maradt a fa ilyen célú felhasználása.

Érdekes körülmény, hogy Erdővidék szinte az egyetlen olyan székely terület, ahol a székelykapu állításának nincs hagyománya, az itt feltűnő galambbúgos, kötött kapukat a közelmúltban faragták.

Erdővidék építészete a XX. században tovább alakult. Egyes falvakban, többek között Bardócon, Székelyszáldoboson, Kis- és Nagybaconban a XIX–XX. fordulóján, a XX. század első négy évtizedében, követve a környék hagyományos jellemvonásait, egész ház-sorok épültek át, és tetszetős, tekintélyes középületeket emeltek. Az újjáépítés, részben Barót iparosítása következtében, a század második felében is folytatódott. Bardóczi fiúszéken legjobban Felsőrákos őrizte meg a XIX. század végén kialakult polgárosodott építészeti képét, Magyarhermány pedig inkább a halmazos településszerkezet és a székelyesebb népi építészeti jegyei miatt tűnik ki.

1294 Terepkitatás: 2009–2013; Murádin 1984. A Zakariás Attila, Benczédi Sándor és csapata által az 1980-as években végzett felmérések anyagát kézirat formájában, a Teleki László Alapítvány által támogatott építészeti felmérés anyagát az Entz Géza Alapítvány jóvoltából tanulmányozhattam.

Alsó-Háromszék, Sepsiszék déli része

A Székelyföld legdélibb, a Barcasághoz legközelebb eső része Sepsiszék déli sávja. Az Olt és a Feketeügy sík árterülete Háromszék, és egyben a Székelyföld déli irányban földrajzilag nyitott kapuja. Történelme során élénk kapcsolatokat ápolt a szomszédos Barcasággal, Erdély leggyorsabban polgárosuló kistájával, és ennek városi központjával, Brassóval. Közvetlen gazdasági kapcsolatok álltak fenn a barcasági székely (hétfalusi csángó) falvakkal is. Mezőgazdasága kiegyensúlyozottabb. A nagyállattartás mellett hangsúlyos a gabona- és gyümölcsstermesztés. A sík terület kedvezett a mezőgazdasági közép- és nagybirtok kialakulásának, majd a kapitalista jellegű vetésforgós mezőgazdaság korábbi meghonosodásának. A medence szélein fekvő falvaknak jelentős erdőbirtokaik voltak. A kistrégió gazdasági, kereskedelmi, közigazgatási központja Sepsiszentgyörgy, melynek fejlődését folyamatosan gátolta a gyorsan fejlődő és ipari nagyvárossá duzzadó Brassó közelsége. Szintén Brassó akadályozta meg a városi rangot elérő Illyefalva további növekedését is.¹²⁹⁵

Nem meglepő, hogy a polgárosultabb Szászföld, ezen belül Barcaság hatásának befogadója elsősorban Alsó-Háromszék, azaz Sepsi- és Orbaiszék déli peremvidéke, amelynek építészete anyaghasználatában is jelentősen eltér az általános székelyföldi állapottól.

Ugyanakkor Háromszék egészéhez hasonlóan minden faluban számos kismemesi kúriát találunk, sőt vannak olyan falvak, mint Uzon, Bikfava, Illyefalva, ahol több tucat építészeti és jelentős udvarház áll.¹²⁹⁶

E kettős, barcasági-városi, illetve a helyi udvarház-építészeti irányból érkező hatások eredményeként a terület építészete a vizsgált korszakban, azaz 1848 és 1950 között folyamatosan változott. A legjelentősebb átalakulást a kőházak további elterjedése indította el. Ezek homlokzatai, változatos díszítése, a csonkakontyos, vízvetős avagy nyeregtetős, néhol barokkosan ívelő tetőformák, a magas, kőkeretes, íves kapuk a Székelyföldre jellemző ereszes és kettős alaprajzi felépítésű házakat díszítik. Megállapítható, hogy falvanként elsősorban a tehetősebb, polgárosultabb réteg tért át a kőfalazatok és városias formák alkalmazására. Fontos megemlítenünk a vakolt kőfalú házak, elsősorban udvarházak homlokzatainak színes festéssel történő díszítését, mely már a vizsgált korszak előtt, kúriákon, máshol is megjelent. Ez a technika a XIX. század végén a legtöbb házban a többszörös meszelés miatt eltűnt, helyette gyakoribbá vált a stukkós, plasztikus ornamentika. Az ilyen, helyileg is gyakran szászosnak, németesnek mondott házak mellett szinte minden faluban találunk egyszerűbb, boronafalas építésű „székelyesebb” vagy „parasztosabb” házakat.

615. Nyitott ereszes ház Kisborosnyón
(László Ferenc, 1910 körül, SZNM)

616. Zárt ereszes ház Dobollón
(Gazda Klára, 1970-es évek, SZNM)

617. Lakóház a sepsiszéki Bikfalván (2008)

1295 Egyed 1981. 148–296.; Kósa 1998. 304–309.

1296 Benkő E. 2012. 215–252.; Nagy B. 2005; Kónya 1974–75.

618. Kőfalú lakóház a sepsiszéki Lisznyóban (2009)

619. Ház Sepsiszentkirályon (2009)

620. A Dénes-udvarház Bikfalván (2008)

Az ereszes házak különböző típusai jól tetten érhetők Háromszéken. Archív felvételek, Szinte Gábor feljegyzéseihez¹²⁹⁷ hasonlóan, két oldalról is nyitott, sarokoszlopos ereszekről tanúskodnak. Különös figyelmet érdemel az a csekély számú ház, melynek eresze a lakóhelyiség szélességével azonos (természetesen a ház hosszanti irányában mérete a szobaénak fele), és amelyet a kutatók az Olt völgyében Sepsiszentgyörgytől északra tártak fel. Az egyetlen külső bejárat az eresz bedeszkázott falán nyitott ajtó, a szobát az ereszből lehet megközelíteni. E házakat eredetileg magas dőlésszögű, zsindelyes, kontyolt tetővel fedték.¹²⁹⁸

Alsó-Háromszéken a táji jelleg kialakításában a tulajdonképpeni áttört vagy félig nyitott eresz előfordulásánál jóval hangsúlyosabb szerepet kapott az ereszes házak kétmenetes változata. Az ilyen házak külső megjelenése azonos, ám az eresz mögött egy kisebb szoba, nem ritkán a lakószoba mögött kisebb oldalkamra található. A két traktus jelenléte miatt e házak szélesebbek, és tetőszerkezetük magasabb. Elterjedésüket a Háromszéken igen sűrűn előforduló udvarházak hatásaként értelmezzük.

Az ereszes ház alaprajzából vezethető le az az alaprajzi típus, amely szinte egész Háromszéken a XIX. században is megtalálható. E kéthelyiségű épületeknek már minden fala teljes értékű, tömör boronafal. A korábban ismertetett alaprajzi arányokat viszik tovább, azaz a második, kisebb helyiségbe lehet belépni, majd innen nyílik a nagyobbik helyiség. A ház bejáratához a ház tengelyére merőleges tengelyű lépcső vezet fel, melyet a tető kieresztésével fednek. Épülhet számára kő mellvéd. E házak alatt, legalább részben, kőpince található, melyet a kis nyeregtetővel lefedett, a ház falára merőleges tengelyű, kő támaszfalal ellátott lépcsőn lehet megközelíteni. Feléjük korábban zsindellyel, bár sokfelé a XIX. század végétől már pikkelycseréppel fedett, kontyolt tető kerül. E házak nagy része szintén oldalkamrás.

A Barabás Jenő által vizsgált, úgynevezett kettős ház szintén a XIX. század második felétől mutatható ki, ám itt nem terjedt el annyira, mint Udvarhelyszéken.¹²⁹⁹

Legelterjedtebb minden bizonnyal Alsó-Háromszéken is a hármas osztatú háznak jellemző székelyföldi típusa: az olyan lopott tornácos ház, amely az ereszes házból alakul ki oly módon, hogy a ház teljes méretű harmadik helyiséggel egészül ki, eresze már általában nyitott, ezáltal egy szélesebb pitvar jellegű teret eredményez. Ilyen házak a vidék minden falujában nagy számban előfordulnak.

¹²⁹⁷ Szinte 1900a.

¹²⁹⁸ Murádin 1984. A Zakariás Attila, Benczédi Sándor és csapatuk által az 1980-as években végzett felmérések anyagát kézirat formájában tanulmányozhattuk.

¹²⁹⁹ Az előző típustól abban tér el, hogy a két helyiség teljesen szimmetrikus, köztük eredetileg átjárás nincs, mindkettő a tornácról közelíthető meg. Az ajtók egymáshoz és a válaszfalhoz közel állnak, ezáltal csökkentve a megközelítésükhöz szükséges oldaltornác méretét.

Ahogy észak felé haladunk, egyre hangsúlyosabb a székey háztípus és a faépítkezés jelenléte. Megritkulnak, majd szinte teljesen elmaradnak a kőházak, legfeljebb kuriális környezetben látjuk viszont őket. Uralkodó a boronafalas, kontyolt tetős, két- vagy háromosztatú ház. Minél inkább behatolunk a Kézdivásárhelyi-medencébe, annál gyakrabban észleljük az oldalkamrás házakat, melyek a XX. század elején vagy korábban épült példányait aszimmetrikusan elhelyezett, kisméretű, főhomlokzati kamraablakáról ismerhetjük fel.

Háromszék népi építészetének korai vonulatát a paraszti polgárosulás eredményeként a XIX. század végén, de főleg a XX. század első évtizedeiben újabb átalakulás formálta. A déli falvakban a polgárosulás legláthatóbb jele a város eklektikus formavilágának alkalmazása. Megjelennek az L alakú házak, melyek hosszabb homlokzatai már a laza sorházas utcabeépítés kialakulását segítik elő (Illyefalva, Aldoboly, Árkos, Kőrispatak, Nagyajta). A homlokzatok dinamikus vakolatornamentikája szintén a városias külsőt hivatott idézni.

Tájegységi szempontból Alsó-Háromszék sajátos jellemzője egyrészt a déli területeken a nagyobb számú csonkakontyos vagy oromfalas kőfalazatú ház. Ezek karakteres arányaikkal alaktani szempontból is jól megkülönböztethetők az északi területek faházaitól, ugyanakkor, főleg alaprajzi sajátosságai révén, kismértékben a szász lakóházaktól is eltérnek. Ilyen értelemben a vidék fokozatos átmenetet képez a szinte teljesen kőből vagy téglából falazott házakkal jellemezhető Barcaság és Felső-Háromszék szinte teljesen faépítkezésű területei között. Alsó-Háromszék keleti felében, azaz Orbaiszéken ez a hatás már nem érvényesül.¹³⁰⁰

A tájegység melléképületei nem térnek el a Háromszék és Erdővidék többi területén épültektől. Nagyon jellemzők a kisméretű sütőházak és a boglya alakú sütőkemencék, melyeknek csupán a szája van a helyiségben, a kemencetést a kültérben helyezkedik el, úgy, hogy két oszlopra támaszkodó, cseréptető védi. A házak mögött gyakran pajta áll, melynek padlását szénatárolásra használják. A nagyméretű csűrben pajták, cséplő és takarmánytároló rész egyaránt helyet kap. Alsó-háromszéki sajátosságként említhetjük a téglából épült, oromfalas csűrök sajátos arányrendszerét. A csűrbejárat rendszerint íves, az oromfalon nem ritkán festett vagy domborított vakolatból kialakított évszám áll.

Sepsiszek déli részén már a XIX. század első felében, helyenként még korábban, a kúriák előtt kőből vagy téglából falazott és vakolt pillérű kapuk álltak. Ezeknek igen szép késő barokkos timpanonnal díszített példányai készültek Bikfalván. Így a faragott galambbúgos, kötött kapuk divatja sem volt már a XIX. század végén oly mértékű, mint Udvarhelyszéken vagy Csíkban,¹³⁰¹ ekkor már

621., 622. Boltozott szobák a bikfalvi Zsigmond-kúriában (1996)

623. Lakóház a sepsiszéki Bodokon (2009)

624. Bodoki porta épületei (2009)

1300 Terepkutatás: 2009–2013.

1301 Huszka két, egy hat- és egy négylyukú ablakos galambbúgos kaput dokumentált Lisznyón. A hatlyukú 1743-ból származik, a négylyukú állításának éve ismeretlen, de Huszka rajzain már fedél nélkül látható. Jankó 1895; Balassa M. 2011.

625. 1843-ban épült ereszes ház
Kobátfalván, Nyikó mente (2000)

626. Középereszes ház Etéd, Udvarhelyszék
(Molnár István, 1956)

627. 1829-ben épült ereszes ház
Nagymedés, Udvarhelyszék (2017)

a tehetős gazdálkodók is elsősorban a falazott kapukkal emelték portájuk státusát.

Egységesítő erejű eleme a tájegységnek a keresztcsűrös vagy ehhez közel álló csoportos udvareltrendezés és az elnyújtott halmazos, elágazó településszerkezet. Annak ellenére, hogy a mai utazó számára a falvak rendezett utcás rendszere szembetűnő, a legtöbb település vizsgálatánál jól érzékelhető az elnyújtott halmazos településmag, melyhez a későbbi utcás részek csatlakoztak, vagy melyekből egy bizonyos utca felértékelődésével az utcás jelleg felerősödött.

Udvarhelyszék központi területe – Nagy-Küküllő mente, Nyikó mente, Gagy mente

Udvarhelyszék tengelyének a Nagy-Küküllő völgyét és mellékvizeinek forrásvidékét tekinthetjük. Földrajzilag tagolt és változatos táj. Legsűrűbben lakott területe a Nagy-Küküllő és Fehér-Nyikó, valamint mellékpatakoknak völgyei, és az ezeket körülölelő lankás, nagyrészt megművelt területekkel, legelőkkel és kisebb arányban lombhullató erdőkkel borított dombvidék. A Székelyföld keleti sávjához képest enyhébb időjárásnak köszönhetően a szarvasmarhatartás mellett¹³⁰² a vidék gabona- és gyümölcstermesztése is jelentősnek számított. A székelyi sávjában a falvak magasabban fekszenek, és kiterjedt magashegyi erdő- és legelőbirtokokkal rendelkeztek. Itt jelentősebb volt a nagyállattartás, és a nagyobb falvak kirajzolásai kiterjedt magashegyi tanyás övezeteket népesítettek be. Az Oroszhegy, Zetelaka és Hargita fennsíkjai létesült két Oláhfalú: Szentkeresztbánya és Kápolnásfalú gazdaságának meghatározó eleme volt a fakitermelés és -feldolgozás, már a fejedelemség korában ez a térség látta el zsindegyel és deszkával Közép-Erdély építkezéseit. Északnyugaton a szűkebb Gagyk völgye kisebb láncfalvait a magasabban fekvő forrásvidéki falvak gyűrűje veszi körül. Vasbányászatáról volt nevezetes Szentkeresztbánya (akárcsak a közeli, de a Homoród mente részét képező Lövéte), követ bányásztak Oroszhegy és Firtosváralja határában is. A térség falvaiban több cserépvető és néhány téglalegető műhely működött.

Udvarhelyszéken a lakosság megközelítőleg azonos nagyságrendben három történeti felekezethez tartozik. A keleti (Csíkkal határos) hegyvidéki falvak lakossága javarészt római katolikus, a dombvidéken a katolikus közösségek mellett erősek az unitárius és református gyülekezetek is.

Udvarhelyszék központi részének két mezőváros jellegű központja volt. Székelyudvarhely a jelentősebb, nagyobb lélekszámú település, nagyobb céhes iparral, komoly vásáros tevékenységgel, jelentős iskolákkal és

1302 Imreh–Pataki 1960.

kiemelt közigazgatási szereppel jellemezhető. Székelykeresztúr kisebb gazdasági súlya Keresztúr fiúszék vezető településeként értékelődött fel.

E dombokkal tagolt táj fő kereskedelmi útvonalai a két legnagyobb víz, a Nagy-Küküllő és Fehér-Nyikó völgyeiben haladnak, megjelölve a polgárosodás és egyben az építészeti újítások egyik fő beáramlási útvonalát, azaz a Segesvár–Székelykeresztúr–Székelyudvarhely tengelyt. Itt Segesvárszék szász építészetének hatását látjuk fokozatosan megnyilvánulni, viszont azt is tapasztalhatjuk, hogy e hatás jóval szerényebb és későbbi kibontakozású a Homoród mentén kiteljesedett kőhalomszéki befolyásnál. Minden bizonnyal a terület földrajzi tagoltságából fakadó elszigeteltség mellett¹³⁰³ ellensúlyozta ezt a hatást a terület erős kuriális és egyházi építészete,¹³⁰⁴ mely itt az építészet alakulásában a legfontosabb példamutató vonulat.

Az építészeti táji tagolódás szempontjából Udvarhelyszék központi részére, azaz a Nagy-Küküllő és mellékviizei, valamint a Nagy-Küküllő és a Nagy-Homoród közti dombság által meghatározott nagy területére a helyi sajátosságokkal színesített enyhe átmenetek jellemzők.¹³⁰⁵ A keleti hegyvidék falvai és tanyái zordabb, deszkázott falú, középeresztes házaitól a Sóvidék kontyolt, körtornácos épületeihez számos szerkezeti, formai megoldáson keresztül vezet az út. Nagy vonalakban azonban egységes fejlődési folyamatoknak vagyunk tanúi.

A fent leírt középeresztes vagy kéthelyiséges házak előtti különböző változatú tornácok megjelenése egy kétirányú, azaz kuriális és városi hatás együttes eredménye. Ezek a tornácok kezdetben nem helyettesítették a részlegesen zárt ereszt, csupán kiegészítették azt. A XIX. század második felétől eleinte csupán oldaltornácok, majd kiugró és körtornácok is épültek. A dombos terepviszonyoknak is köszönhetően gyakoriak a városias magasföldszintes házak, azaz a tulajdonképpen majdnem kétszintes épületek, melyeknél a fő lakószint alatt akár kemencét és kamrákat is tartalmazó pincét találunk. Az ilyen épületeknél a kőfalak koronája fölött konzolszerűen kieresztett faszerkezetű tornácok, mint hangsúlyos, a ház szélességét is növelő építészeti elemek, elegánsan tagolják a homlokzatot. Ezek főleg a szék keleti és északi területein gyakoriak. A magasabb tornácok hosszabb, hangsúlyosabb lépcsőket igényeltek, melyeket helyezhettek a tornác tengelyével párhuzamosan, ennek meghosszabbításában vagy erre merőlegesen. A lépcsők lefedéséhez külön kis tetőre volt szükség, ezeket általában a tetősík lépcső fölötti, faoszlopokkal alátámasztott megnyújtásával hozták létre.

628. Lakóház Nagykadácson, Nyikó mente (2000)

629. Lakóház Székelyszentmihályon, Nyikó mente (Szabó Sámuel, 2000)

630. Énlaki csoportos udvar, Udvarhelyszék (2007)

1303 Míg Homoród mente falvai a Kis- és Nagy-Homoród völgyeiben szinte láncszemszerűen a főutak mentén sorakoznak, a Nagy-Küküllő és Nyikó mente falvainak jelentős része bokorszerűen szerteágazva, a dombok közti mellékvölgyekben és forrásvidéken egymástól elszigetelten bújnak meg.

1304 Dávid 1981.

1305 Lásd szintén: Furu 2011a. 107–108.

631. Porta Újszékelyen, Udvarhelyszék (2000)

632. Lakóház Nyikómalomfalván (Szabó Sámuel 2000)

633. Csűrkapu Firtosváraalján (Szabó Sámuel 2000)

A vidék nyugati részének folyóvölgyi falvaiban már a XIX. század derekán kimutathatók a kuriális hatásra terjedő, eresztől nélküli (vagy már szilárd fallal beépített eresszel rendelkező) házak. Tornác nélküli változataik homlokzatát általában a szoba alatti pince alacsony nyeregvető lejárója, illetve a lakószint házra merőleges, néhány fedett lépcsőből alakított feljárója tagolja. Ez utóbbi kialakításában Székelyudvarhelytől nyugatra és a Nyikó mentén előszeretettel alkalmaztak falazott mellvédeket, pilléreket, kör keresztmetszetű vaskos oszlopokat. A templomok portikuszára is hasonló kis építmények gyakran ültőalkalmatossággént szolgáló padkákat is magukban foglalnak. Festői érzékkel kapcsolták egymáshoz a házra merőleges vakolt, meszelt vaskos mellvédeket, a rátámaszkodó alacsony faragott faoszlopokkal, melyek a bejárat cserépfedelét tartják.

Főleg a Nyikó mente XIX. század második felében épült házeit jellemzi mindhárom említett homlokzati tagoló elem, a mintás deszkákkal zárt eresz, az ehhez kapcsolódó, sokszor keskeny, csupán dekoratív szereppel bíró tornác és a mivesz kuriális falazott lépcsőfeljáró.

Udvarhelyszék térségében a XIX. század második felétől mutatható ki a két teljesen szimmetrikus, kinti bejáratú helyiségből álló ún. *kettős ház*. Ez a beosztás a Homoród mente és Nyikó mente falvaiban nagyon elterjedt, ám máshol is jelen van.

A XX. század kezdetétől a házak már ezen a területen is nyitott eresz nélkül, zárt falakkal épültek, és az eresz legtöbb funkcióját átvette a továbbra is változatos kialakítású tornác.

A másfél vagy kéttraktusos, oldal- vagy körtornáccal, valamint hátsó homlokzatukon lopott tornáccal épített helybeli udvarházak, parókiák, iskolák hatására főleg a Nyikó mente nyugati területein fejlődött ki egy lopott tornácos háztípus, mely nem ritkán hosszú homlokzatával az utca vonalával párhuzamosan épült. Ez főleg a módos portákra jellemző.

Az általános boronafalas vagy zsilipes faépítkezés mellett kőépítkezés szóróványosan ezen a területen is előfordul. Egyes falvakban, mint például Kisgalambfalván, helyi körülményekből adódóan szinte a teljes település kőből épült fel, máshol csak szóróványosan találunk néhány ilyen építményt. Ezek a házak, a Homoród menti-ekhez hasonlóan, polgárisabb külsővel rendelkeznek. Az ebben felfedezhető segesvárszéki szász minta elsősorban a Nagy-Küküllő völgyében húzódó fő kereskedelmi útvonal mentén és a tájegység szélein, ennek déli peremvidékén terjedt. Fontos körülmény, hogy a szászosan kialakított csonkakontyos oromfalak, a datálást tartalmazó fülke és a pilaszteres, párkányos ornamentika még a fából épült módosabb házakon is megjelent. A kőfalazatú házak gyakoriságához képest viszont sokkal elterjedtebbek az utcafrontos ház főhomlokzatához csatolt, falazott nagykapuk, melyekről korábban részletesen szóltunk.

A tetőfedés anyagának egységessége e területen korán felborult. A hegyvidéki zsindely használata mellett a XIX. század első feléig használatos taposott szalmát sok helyen már a helyi műhelyekben gyártott kerámiacserép váltotta fel, mely az iparosodás felerősödésével fokozatosan a zsindelyhasználatot is háttérbe szorította.

Udvarhelyszék ezen területein sajátos szerkezetű és arányrendszerű csűröket építettek. A pajták, cséplőcsúrt és odort tartalmazó épület negyedik egysége a szekérszín. Az épületek keskenyebbek, de hosszabbak a háromszéki, csíki vagy akár közép-erdélyi pajtás csűröknél. Sajátosnak tekinthető, hogy ezen a vidéken a nagyméretű csűrkapukat is díszesen faragták. Javárészt a kapu keményfából készülő sarokfáját faragták virágos félkörös díszítéssel, de díszítették fűrészelt ornamentikával a pajtaajtókat és a karótartó konzolját is.¹³⁰⁶

A terület egyéni jellemvonásait erősíti a galambbúgos kötött kapuk udvarhelyszékieinek vagy *virágosnak* mondott típusának előfordulása.¹³⁰⁷ A sajátos faragási technikák és az oszlopos vagy indás minták mellett a vidékre a kapuzábék közéneki tükrös kialakítása és díszítése is jellemző. Székelyudvarhelytől keletre – Máréfalva, Fenyéd, Zetelaka, Oroszhegy térségében, a nagy erdőbirtok anyagi háttérével és a faragómesterek szakértelmével felvértezett térség teljes Udvarhelyszék, sőt, még Udvarhelyszéken kívüli területek számára is biztosította a vagyoni és később a nemzeti reprezentációt szolgáló székelykapuk készítését. A XIX–XX. században oszlopdíszes, faragott tükrös, ablakos tükrű székelykapuk egyaránt készültek, de ezek közül a faragott tükrű *virágos* terjedt el a legjobban. Az udvarhelyszéki székelykapu vizsgálatunk szempontjából is a térség kiemelt jellemzője.

A Sóvidék

A Sóvidék a Kalonda és Firtos vonulatától északra és a Kis-Küküllő folyásának felső részén található falvakat tartalmazza. Építészeti tekintetben Erdőszentgyörgyöt érezzük választóvonalnak, az ettől nyugatra levő területet a Kis-Küküllő mente néprajzi tájához soroljuk. Az Udvarhelyszék többi részén is művelt mezőgazdasági formákon kívül a szőlészetre hívjuk fel a figyelmet, ezen kívül nagy gazdasági jelentősége volt a sóbányászatnak, és hagyományos helyi mesterségekként úzték az asztalossgot. A XIX. században bontakozott ki a napjainkban is híres korondi fazekasság. A XIX. század végén Sóvidék jobb termőfölddel rendelkező falvaiban megindult a váltógazdaságra való áttérés, ezzel jelentősen növekedett a megtermelt gabona mennyisége.

634. Kőoszlopos kiskapu Csehétfalván, Udvarhelyszék (2000)

635. Festett nagykapu Bögözben, Udvarhelyszék (2010)

636. Makfalvi porta, Sóvidék (2011)

1306 Lásd: Furu 2011a. 83–88.

1307 Csergő 1999; Balassa M. 2011. 119–138.; Furu 2011a. 93–98.

637. Felsősófalvi díszített oromfalú ház (2007)

638. Oromfal Felsősófalván (2011)

639. Búzaszín Siklódon, Sóvidék (2011)

Sóvidék népi építészeti jellege szintén kevésbé tér el a tőle délre fekvő részekétől.¹³⁰⁸ A XVIII–XIX. századra jellemző építészeti¹³⁰⁹ nagy átalakulása viszonylag későn, a XIX. század végén és a XX. század első évtizedeiben teljesedett ki.¹³¹⁰ Ekkor már a korábbi ereszes házak helyett mindenhol alápincézett, háromosztatú oldal-, de leginkább homlok- és oldaltornácós házakat emeltek. Kétségtelen, hogy a terület nyugatról, a pitvaros házvezet felől erős hatásokat kapott.

Az alaprajz átalakulásán túl a terület hangsúlyos formai jegyekkel is sajátos karaktert öltött. Fontos kiemelnünk a nagyon plasztikus faragású, változó keresztmetszetű tornácoszlopokat, a lécrácsos tornácmellvéd vagy a fűrészelt díszítésű oromzat iránti fogékonyságot. Figyelemre méltó az oromfalak sajátos kiképzésű, függőlegesen fűrészelt függőleges deszkákból összeállított, mintás (tekeredő indákat, virágokat, de egymás felé forduló viaskodó szarvasokat is ábrázoló) motívumkinccse is.¹³¹¹

A helyi fazekasközpontokban, Küsmődön, Etéden, Korondon gyártott kályhacsempék mintavilága szintén a tájegységi jelleget erősíti.¹³¹²

Jellemzője e kistájnak a kötött, galambbúgos nagykapuk hiánya, melyet viszont a faragott, gyakran szőlőlevelekkel és fűrtökkel díszített kiskapuk nagyobb száma ellensúlyoz.¹³¹³ Ezen a területen gyakori forma a nagy kapuszárnyak hullámvonalas felső záródása is.

Érdekes következtetésekhez vezet a melléképületek vizsgálata. Megállapítható, hogy e területen egy más vidékeken ismeretlen típust is használtak. Ezek a magas négyzet vagy elnyújtott téglalap alaprajzú, nyitott vagy esetenként bedeszkázott cserépfedelű búzaszínek, melyeknek megemelt padozata alatt nem ritkán disznóólat vagy szekérszint alakítottak ki.¹³¹⁴ A búzaszín pontos megjelenési ideje és kialakulásának oka további kutatást igényel. Véleményünk szerint az ugaros gazdálkodásról váltógazdálkodásra történő többletermés tárolási helyigénye vezethetett el ehhez a csak erre a térségre jellemző megoldáshoz.

A Székelyföldön máshol tapasztaltakkal ellentétben, a Sóvidék Kis-Küküllő menti falvaiban gyakoriak a Közép-Erdélyre jellemző gabonások. Zsilipes kialakításuk szinte mindenben követi az ismert megoldásokat.

Az általában három egységre osztható csűrök díszítésében szintén gyakoribb itt az eresz alatti sarjú és karótartó konzolok keresztvetéses rács formájú kialakítása. Mindkét sajátosság tulajdonképpen a teljes Sóvidéken megtalálható, és szóróványosan az ettől északra fekvő marosszéki falvakban is. Véleményünk szerint Sóvidék Udvarhelyszék északi területeivel együtt egy olyan

1308 Furu 2011a. 108–109.

1309 Viski 1911.

1310 Bíró G. 1992.

1311 Terepkutatás: 2010–2012.

1312 Szócsné Gazda 2010.

1313 Jankó 1895.

1314 Bíró G 1992; Terepkutatás: 2010–2013.

népi építészeti örökségben igen gazdag átmeneti övezet, melyben a tőle északabbra fekvő vidék számos vonását felismerhetjük, de sajátos jellemzőkkel is rendelkezik.

Nyárádmente

Bár alaprajzi és falszerkezeti jellemzők szerint a Nyárádmente építészete a közép-erdélyi pitvaros házövethhez kapcsolódik, társadalmi viszonyai, történeti fejlődése miatt a Székelyföld többi tájegységével együtt tárgyaljuk.

Nyárádmente Marosszék része, a Marosba torkolló Nyárád folyó és forrásvidéke mentén fekszik. Központja Nyárádszereda mezőváros. Nyárádszeredától nyugatra eső alsó részén a falvak határát tágas, gazdag sík termőföldek alkotják, melyeket napjainkban is javarészt megművelnek. A Nyárádszeredától keletre elterülő Bekecsalja szűk, völgyekkel tagolt dombvidék, ahol a falvak elsősorban völgyekben, illetve domboldali forrásvidéki katlanokban alakultak ki.¹³¹⁵ A földrajzi adottságokból következik a településekben művelt gazdaság jellege. Az alsó rész gazdagabb termőföldű településeinek a gabona- és zöldségtermesztés elsősorban Marosvásárhely piacára került – nem véletlenül nevezték többen ezt a vidéket Murokországnak. A bekecsalji falvak gazdaságának alapja a nagyállattartás volt. Mindkét részen, a mezőgazdasági alapfoglalkozás mellett, kézműiparra szakosodott faluközösségek léteztek: Szengericén gyékényből szekérkóbert, Jobbágytelkén szalmakalapot, Nyárádköszvényesen cirokseprűt és kosarakat gyártottak. Nyárádköszvényesen és Nyárádremetén fejlett faipar működött – elsősorban deszkát gyártottak. Ugyanezekben a falvakban komoly mesterségbeli tudással rendelkező ács, kőműves és kőfaragó családok vállaltak építkezési megbízásokat. A terület vallási szempontból is osztott, a Nyárád forrásterületén található falvak lakói katolikusok, ezt a részt szokták, akárcsak Háromszéken, Szentföldnek nevezni. A Nyárád alsó és középső folyásán a református és unitárius gyülekezetek a számosabbak.

A bekecsalji rész falvai nagyrészt elnyújtott halmazos települések, míg a Nyárád szélesebb árterületén álló nyugati falvak inkább utcás, elágazó szerkezetűek, ám ezekben is feltűnnek halmazos részek. A kiszélesedő árterületi rész falvainak java része a medence szélén, a folyó teraszain, az erdők közelében létesült. A bekecsalji részeken a telkek leginkább soros elrendezésűek, de a rideg állattartás emlékeként feltűnnek baromudvaros fordított telkek is. Az alsó rész falvaiban már gyakoribb a keresztcsűrös elrendezés, sőt a szélesebb telkeken párhuzamos vagy csoportos udvarokat is találunk.¹³¹⁶

640. Májai porták, Nyárádmente (2011)

641. Lakóház Deményházán, Nyárádmente (2011)

642. Lakóház Jobbágytelkén, Nyárádmente (2011)

1315 Benkő K. 1868–69.

1316 Terepkutatás: 2011–2013.

643. Soros udvar Mátyásfalvában, Nyárádmente (2011)

644. Nyárádszentsimoni oromfal (2011)

645. Csűr Ehed, Nyárádmente (2012)

A vidék lakóházainak¹³¹⁷ alaprajza a közép-erdélyi fejlődési vonalhoz kapcsolható. Ereszes házakról nem tudunk, a XX. század elejéig a közepes módú és ennél szegényebb lakosok nagy része pitvaros két- vagy háromosztatú házban, a gazdagabbak háromosztatú, udvarházat idéző épületekben laktak.

A házak vázszerkezetesek. A XIX. századtól már talpas-váz, sövénykitöltésű házak épültek, majd ezt követően az agyagkitöltés a kívülről-belülről a vázra szegezett lécpárok közé került. Ismertek téglá, sőt folyami kő kitöltésű vázszerkezetek is. A tetőforma túlnyomórészt kontyolt, és akárcsak Sóvidéken, magas. A XIX. század második felében a szalmafedést cserépféjazatok váltják.

A nyárádmenti udvarokban a sütőházon kívül tágas csűrök, nagy gabonások, kukoricakasok és ólak álltak. A XIX. század végéhez közeli években már elkezdődött egyes funkciók összevonása, a gabonás egy nyitott színnel a sütőkonyhához csatlakozhatott, de előfordult az is, hogy a sütőkonyha vagy éppen a gabonás a háromosztatú ház meghosszabbításába, ezzel egy fedél alá került. Ekkorra már elterjedt szokás volt a kemencetestet a sütőház hátsó falán a szomszéd telke irányába kitolni. A kemence falon kívüli részét kis tetővel védték. Nyárádmentén a csűrépítés megoldásai közel állnak a Sóvidéken tapasztaltakhoz. A pajta és az odor fölötti tetőt, mint máshol is, mintegy méterrel megemelték, de itt, ezen a vidéken az így létrejövő részen függőleges oszlopsor köti össze a szarufákat és földemgerendákat. Egyes épületeken ezt a részt andráskötésekkel merevítették. A nyitottság jól biztosította a takarmány szellőzését.

A terület építészetének polgárosodása későn, java-részt a XX. század első évtizedeiben bontakozott ki. Ekkor terjednek el a kiugró résszel gazdagított oldal- és homlokornácos házak, melyek tornácmellvédjét, oszlopait és a kiugró rész háromszögű oromfalát látványosan díszítették. Sajátos a tornácoszlopok kialakítása – csak Nyárádmentére jellemző karakterisztika az oszlop mellvédhez közeli részének cseppszerű faragása. Szintén sajátos a kiugró tornác fölötti oromfalak díszítése. A famegmunkálás mesterfogásainak ismeretét bizonyító, faragott küllők által tartott félkörös mezők a legelterjedtebbek, de feltűnnek a *fachwerkes* technikára emlékeztető egyedi formák is. Sugaras díszítések, fűrészelt motívumok, erkélymellvéd, iniciálék és évszám egyaránt megjelenhetnek. E gazdag mintakincs a XX. század harmincas, negyvenes éveiben volt a legkedveltebb, de készültek ilyen házak még az ötvenes években is. A minták forrásaként a Szováta fürdővárosának *fachwerk*-elemekben gazdag villáit érezzük, bár a nyárádmenti formák ezeknél bonyolultabbak, jobban szerkesztettebbek. Feltűnő, hogy a tornácoszlopokhoz hasonló faragást a csűrök karótartójának oszlopsorán

1317 Terep kutatás: 2011–2013. A Teleki László Alapítvány által támogatott építészeti felmérés anyagát az Entz Géza Alapítvány jóvoltából tanulmányozhattam.

is alkalmazták, ahogy egyes torkos csűrök timpanonján a kiugró tornácok oromfalainak díszítései köszönnek vissza.¹³¹⁸

Gazdag és sajátos Nyárádmentén a faragott kapuk öröksége.¹³¹⁹ Mint más kistájakon, itt is a kapuk faragása megelőzte a lakóház különböző elemeinek díszítését. A templomok XVIII. században is gazdag cinteremkapuinak példájára építve már a XIX. század második felétől feltűnnek a faragott utcaajtók. A kapusások szélesek, a záródás leginkább félkörösre ívelt. A szegélyt apró díszekkel emelték ki, a sásfák széles lapján szőlőindás motívumok kígyóznak. A néhány sárkányos vagy oroszlános minta arra utal, hogy a környéken működő fafaragók számára a főúri családok udvarházaiban feltűnő heraldikai szimbólumok is vonzóak voltak. Fontos kiemelnünk, hogy a bekecsalji falvakban, javarészt egyházi megrendelésre, udvarhelyszéki mesterek által faragott XIX. századi székelykapuk is állnak. A kapuk faragásában új fejezetet nyitott az 1925 és 1963 között működő Kajcsa Jakab és kortársa, Nagy László. A dinamikus mélyfaragással és változatos egyházi és világi szimbólumokkal díszített kapuk Nyárádköszvényesen és szomszédos falvaiban hatottak a kapufaragás hagyományára. Szintén figyelmet érdemelnek a faragott kőoszlopos kapuk, melyek a Bekecsalja legkeletibb falvaiban, Nyárádremete és Köszvényes környezetében gyakoriak.

Megfigyelhető, hogy Nyárádmente építészetének karakteresebb, díszítésekben gazdag és sajátos jegyekkel is bővelkedő része az északkeleti Bekecsalján található, abban a térségben, melynek kapcsolatai a szomszédos Sóvidékkel és Udvarhelyszék távolabbi vidékeivel a tárgyi örökség alapján is kimutathatók. A nyugati, gazdagabb rész építésze már a Közép-Erdélyben is általánosabb formákat követi, ugyanakkor a kedvező gazdasági körülmények, a mezőgazdasági többlettermelés haszna is lehetővé tette, hogy a XX. század első évtizedeitől az itteni falvak teljesen és ismételtelen átépüljenek, követve ezzel a marosvásárhelyi agrár-külváros jellegű településnyúlványok építészeti mintáit. Az átépülések gyakoriságát a Nyárád alsó folyásán az ismétlődő árvizek is növelték.

A Székely Partium

A Székely Partium, mint neve is utal erre, közigazgatási szempontból váltakozva tartozott Udvarhelyszékhez vagy Küküllő vármegyéhez. Falvai a Nagy- és Kis-Küküllő mellékfolyóinak lombhullató erdős dombokkal szegélyezett, javarészt szűk völgyeiben húzódnak.

Falvaiban keletről nyugat felé haladva fokozatosan növekszik a közép-erdélyi pitvaros elrendezés

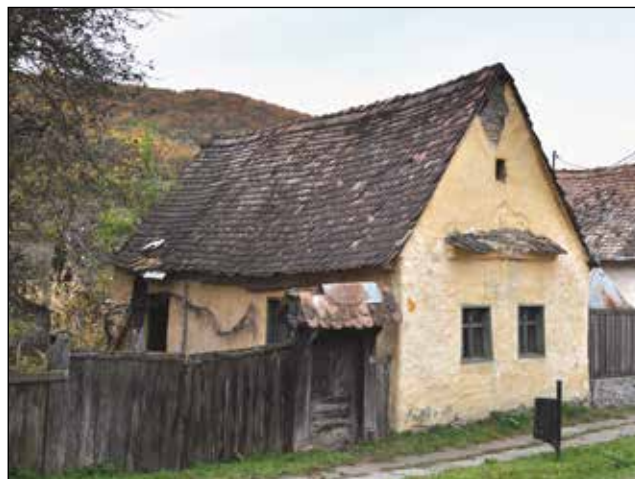
646. Csűr Eheden, Nyárádmente (2012)

647. Nyárádköszvényes 173. szám, faragta Kajcsa Jakab (Vizeli András, 2011 előtt)

648. Faragott kapu Berében, Nyárádmente (2012)

649. Lakóház Székelyvéckén, Székely Partium (2010)

1318 Terepkutatás: 2011–2013.

1319 Terepkutatás: 2011–2013.

650. Lakóház Székelyvéckén, Székely Partium (2010)

651. Felsőcsernátoni porta, Kézdiszék (2008)

652. Béla falvi ereszes ház, Kézdiszék (2008)

gyakorisága.¹³²⁰ A székely sajátosságok mellett szintén felfedezhető egy archaikusabb szász, nyeregtetős, háromszögű oromfalas épülettípus hatása. A XIX. század második felétől itt is elterjedtek a csonkakontyos vízvetős oromfalak, melyekre nagy jegyekkel az építés évszámát is felírták. A fa használata mellett itt nagyobb számban téglából vagy vegyesen téglából és kőből is építettek. Itt maradtak fenn a legtovább a taposott szalmatetők, a fonott kasok és kerítések. Néhány faragott, kötött kapu mellett nagyobb számban és különböző megoldásokkal épültek falazott nagykapuk, ám a legtöbb porta előtt kis fa utcaajtó áll.¹³²¹ Ahogy a neve is jelzi, ez a vidék építészete tekintetében is egy olyan átmeneti övezet, ahol a kelet-erdélyi székelyes, közép-erdélyi szász és Kis-Küküllő vidéki vármegyei hatások egyaránt fellelhetők.

*

Székelyföld nyugati sávjának tájegységei után áttekintjük a keleti területek lassabban polgárosuló vidékeit is. Idetartozónak látjuk a Feketeügy medencéjében fekvő Kézdi- és Orbaiszék, amit Felső-Háromszéknek fogunk nevezni, a Kászonokat, valamint a Hargitától keletre eső Csíki- és Gyergyói-medencét.

Felső-Háromszék, Kézdiszék, Szentföld, Orbaiszék

Háromszék területén észak felé haladva egyre kevésbé érződik a Barcaság XIX. századi polgári építészetének hatása. A falvak építészete itt szerveesebben kapcsolódik Székelyföld XVIII. századi építészetéhez, mint a déli területeké. A térség építészeti fejlődésének fő hatásait itt a székely mezővárosok, Sepsiszentgyörgy és Kézdivásárhely, valamint a falvak kisnemesi építészete szolgáltatta.¹³²² Háromszék nagyszámú kisnemesi rétegéből már a XVIII. század előtt megkezdődött egyes családok felemelkedése. Nagyobb birtokkal rendelkeztek a torjai Aporok, az uzoni Béldyk, a zágoni és zabolai Mikesek. Falvanként több kúria állt Dálnokon, Csernátonban, Szentkatolnán, Uzonban, Kézdiszentléleken. Főleg a nagyobb birtoktesttel rendelkező családok területein növekedett meg a jobbágyok és zsellérek száma, akik a XIX. század végén a parasztság legszegényebb rétegeibe sorolódtak be.

Háromszék mezőgazdaságának kapitalista elvek alapján történő átalakulása a polgárosult Barcaság

¹³²⁰ Furu 2011a. 109.

¹³²¹ Terepkutatás: 2009–2011; A Budapesti Műszaki Egyetem Építészettörténeti és Örökségvédelmi Fakultásának diákjai által készített felméréseket Veörös András jóvoltából tanulmányozhattam.

¹³²² Benkő 2012. 215–252.; Nagy B. 2005.

hatására a XIX. század második felében megkezdődött.¹³²³ A folyamatot könnyítette a medence belsejében elterülő nagy kiterjedésű sík termőföld. Visszaszorult az ugarhasználat, növekedett a gabonatermés, de a természet növényfajtak száma is. Fokozatosan visszaszorult a rideg állattartás. Orbaiszék falvainak jelentős erdőbirtokai ellátták fával az egész vidéket, komoly bevételhez juttatva ezzel Zágon, Zabola, Gelence népét. Ugyanitt, de elsősorban Zabolán, nagy volt a juhállomány és az ebből származó bevételek. Kézdivásárhely, céhes múltjára támaszkodva, tovább fejleszthette kisipari és kereskedelmi súlyát, ugyanakkor Bereckkel együtt hangsúlyosan kivette részét a Moldva irányába történő kereskedelemről. Mindezek mellett a vidék gazdaságának alapja továbbra is az alapszükségletek szempontjából önellátásra törekvő mezőgazdasági termelés volt.

A falvak túlnyomó többsége elnyújtott halmazos szerkezetű maggal rendelkezik, ezekhez csatlakoznak az utcás részek. Kézdiszék északi részein besűrűsödött, sok zsákutcával tagolt halmazos falvakat, az északkeleti részen néhány patak menti irtványfalut is találunk, Orbaiszéken pedig halmazos óriásfalvak jöttek létre. Annak ellenére, hogy a mai utazó számára a falvak rendezett utcás rendszere szembeűnő, a legtöbb település vizsgálatánál jól érzékelhető az elnyújtott halmazos település-mag, melyhez a későbbi utcás részek csatlakoztak, vagy melyekből egy bizonyos utca felértékelődésével az utcás jelleg felerősödött. A medence sík területein létrejött falvak egy része utcás. A falvakban a váltakozó szélességű szalag-, tégl- és tömbtelkeken keresztcsűrös, soros, párhuzamos és csoportos udvarok egyaránt vannak. A kisenemesek széles telkein a míves kúriák szomszédságában gazdasági épületek egész sora áll. A módosabb gazdálkodó rétegbe besorolódott lófők és darabontok utódai változó szélességű telkeket bírtak, a jobbágy- és zsellérszármazottak javarészt szűk szalagtelkekre építették szerényebb lakóházaikat.

Ahogy észak felé haladunk, egyre jobban jelen van a székelői háztípus és a faépítkezés. A kőházak legfeljebb kuriális környezetben fedezhetők fel. Uralkodó a boronafalas, kontyolt tetős két- vagy háromszatú ház. Gyakran észleljük az oldalkamrás házakat, melyeknek a XX. század elején vagy korábban épült példányait aszimmetrikusan elhelyezett, kisméretű, főhomlokzati kamraablakról ismerhetjük fel. Legelterjedtebb minden bizonnyal Kézdi- és Orbaiszéken is a hármasszatú házak jellemző székelői típusa: az olyan lopott tornácos ház, amely az ereszes házból alakult ki oly módon, hogy a ház teljes méretű harmadik helyiséggel egészül ki, eresze már általában nyitott, ezáltal egy szélesebb pitvar jellegű teret eredményez. Ilyen házak a vidék minden falujában nagy számban előfordulnak.¹³²⁴

A vidék népi építészetét a paraszti polgárosulás eredményeként a XIX. század végén, de főleg a XX. század

653. Dálnoki középeresz udvarház, Kézdiszék (2009)

654. Mellvédes középeresz Dálnokon, Kézdiszék (2009)

655. Kötött kapu Felsőcsernátonban, Kézdiszék (2009)

656. Istálló Felsőcsernátonban, Kézdiszék (2009)

1323 Egyed 1981. 148–296.; Kósa 1998. 304–309.

1324 Murádin 1984.

657. Kézdiszentkereszti lakóház kőlábas kiskapuval (2008)

658. Oldalkamrás boronaház Zabolán, Orbaiszék (2009)

659. Istálló és csűr Páván, Orbaiszék (2009)

első évtizedeiben újabb átalakulás formálta.¹³²⁵ A kézdiszéki Szentföld keleti falvaiban, Orbaiszékhez hasonlóan, egy arányaiban egységes, sajátos háztípust látunk, melynek külső formai jegyei mögött szerves kapcsolatot fedezhetünk fel a háromhelyiséges középeresztes székely házakkal. E házak ismertetőjegyei a viszonylag magas cseréppel fedett kontyolt tető, melyet az udvar és az utca felé, a fal síkja elé széles tetőeresszel kieresztenek úgy, hogy alatta egy keskeny homlok tornác kialakítása is lehetséges legyen. Egyes házaknál ez a homlok tornác létezik, máshol viszont hiányzik. A főhomlokzaton gyakrabban két, ritkábban három nagyobb méretű, zsalugáteres vagy sajátosan helyi jellegű, díszített fatáblával borított ablakot találunk. Amennyiben három ablak van, ezek kiosztása egyenletes, kettő a szobát, az egyik szélső az oldalkamrát világítja meg. Ha csak két ablak készül, ezek egymástól távol helyezkednek el, ugyanis elhelyezésüket a keskeny oldalkamra tengelye határozza meg, ami megszabja az egyik ablak pontos helyét, a másodikat pedig ehhez viszonyítva szimmetrikusan, az udvari falsíkhöz viszonylag közel helyezik el. E kívülről megtévesztően egymenetes, lineárisnak tűnő házak homlokzatai mögött gyakran kétmenetes, oldalkamrás, oldalszobás elrendezést találunk. Az ilyen házak ablakainak szinte mindig tartozéka a külső fa ablaktábla, melynek vízszintes tengelyében kisméretű, díszített nyílásokat hoztak létre. Divatjuk azt eredményezte, hogy a XX. század elején egész Háromszéken, sőt Erdővidéken is szívesen alkalmaztak ilyeneket. Kovásznán, Vajnafalván és a környező falvak némelyikében sajátos fűrészelt technikájú, indás motívumvilágú, timpanonos, felső záródású gazdag faelemekkel keretezték az ablakokat.¹³²⁶

Szentföldön, azaz Kézdiszék északi, katolikus falvaiban szinte minden zsindeyes házon fellelhetőek a nyereg fölött tovább eresztett, nyíl szerűen, tulipán- vagy egyéb dekoratív geometrikus formára megfaragott zsindelek. Ugyanakkor, a lakosok katolikus vallását jelezve, a kontyolt tetők csúcsát kezdetben fából, később vasból kialakított cifra kereszt díszíti.¹³²⁷

A felső-háromszéki udvarokon sütőház, istálló, nagyméretű pajták vagy csak takarmánytárolásra használt csűr és kisebb ólak állnak, jelezve, hogy ezen a vidéken is hangsúlyos volt a nagyállattartás, de emellett nem volt elhanyagolható a gabona- és zöldségtermesztés sem. A különálló pajták fölötti tetőrészt szintén takarmánytárolásra használták, ide kutyaólszerű tetőtéri ajtókon lehetett bejutni. Tipikus a hasáb formájú takarmányledobó.

Igen jellegzetesek Felső-Háromszék kapui. A legegyszerűbb fa gyalogkapuk mellett szinte minden területen hangsúlyos a falazott, zömök, vakolt pilléres alacsony kapu. Háromszéken a gazdag porták, kismemesi kúriák

1325 Kósa 1998. 304–309; A Zakariás Attila, Benczédi Sándor és csapatauk által az 1980-as években végzett felmérések anyagát kéziratos formájában tanulmányozhattuk.

1326 Murádin 1984.

1327 Sebestyén K. Cs. 1905; Terepkutatás: 2008–2012.

előtt a XVIII–XIX. század fordulóján a reprezentációt korábban szolgáló székelykapukat¹³²⁸ a divatosabb kőlábas kapuk váltották. Nem egy helyen, a szimmetria kedvéért, a nagykapu kiskapuval átellenben levő oldalán található, magányosan álló pillért is megduplázták. A kiskapu pilléreit az ajtólap fölött szemöldökfával kötötték és lefedték, de a két zömök pillér általában a tető fölé magasodik. A pillérek tetejét ereszpárkányos kis cseréptetők védik. Ezek a kapuk különböző változataiban Felső-Háromszék minden falujában széles körben elterjedtek. Ritkább a magas, kötött, falazott kapu, ezekre némelykor galambbúgot is építettek.

Az északi fekvésű falvakban többször láthatunk faragott fa gyalogkaput vagy magas, kötött, galambbúgos székelykaput is, melyek a közelmúlt évtizedeiben új divatnak örvendenek. Néhány XIX. századi székelykapu áll még Felsőcsernátonban és Futásfalván.

A kistáj északi falvaira (Kézdikővár, Kézdipolyán, Kézdiszentlélek, Szárazpatak, Kiskászon) jellemzőek az egyetlen kőből kifaragott kapusások. Szórványosan Orbaiszék falvaiban, például Páván és Zabolán is feltűnnek. A közeli kőbányából kitermelt nyersanyag¹³²⁹ faragása időszakonként volt divatos. A legkorábbi darabok a XIX. század végéről származnak. Ugyanitt gyakoriak a szintén kőből faragott köztéri fészületek, keresztek.¹³³⁰

Kászon

Az erdőkkel borított hegyek által körülvett Kászoni-medence a Nyerges-tetőn keresztül Alcsík irányából, a Kászon pataka völgyében Háromszék felől közelíthető meg. Öt katolikus faluból áll. Altíz, Feltíz és Jakabfalva Impér kirajzásából jöttek létre, Kászonújfalva a legújabb, XV. századi keletkezésű. Kászon mezőgazdasága a nagyállattartáson alapult. Az irtással bővített szegényes termőföld kevés gabonatermesztésre adott lehetőséget, legnagyobbbrészt legelőként és kaszálóként hasznosult. Kászon székelysége sokáig megőrizte középkori rétegződését. Ehhez igazodott a határőrrendszer is. A primor, lófő- és gyalogszékelyek fölé csupán egyetlen jobbágytartó kisnemes család, a Balássyak emelkedtek. Így a XIX. század közepén lezajló jobbágyfelszabadítás nagy változást a kászoniak társadalmi és gazdasági életében nem hozott.

Elszigeteltsége és korlátozott gazdasági lehetőségei folytán Kászon őrizte meg legtovább a XVII–XVIII. századi építészet jegyeit, olyannyira, hogy most, a XXI. század elején is a népi építészet székelyföldi aranytartaléka. Mesés földrajzi környezetben a kor fejlődési tendenciáit meghazudtoló módon teljes együttesek, falukép és egyedi épületek egész sora maradt fenn. Hagyományos technikákkal ma is sok szempontból hagyományos házak

660. Díszített tornác és ablakkeretek Vajnafalván, Orbaiszék (2008)

661. Középeresz boronaház Kézdiszentléleken (2010)

662. Kászoni altízi ereszes ház (2008)

1328 Roediger 2012. 100.; Balassa 2011. 112–114.

1329 Molnár I. 1971.

1330 Pozsony 2011.

663. Kászonaltízi ereszes ház (2008)

664. Kászonimpéri faragott kiskapu (2008)

665. Tornácos házak Kászonaltízben (2008)

épülnek. Természetesen a változás itt is elindult, de az öt faluban még ma is felbecsülhetetlen értékeket tarthattunk számon.

Kászon öt településéből a korábban alapított négy a telekosztódások miatt besűrűsödött, zsákutcás, halmozott szerkezetű. Kászonújfalun a Nyerges-tető felé vezető út mentén húzódik, szalagtelkes, elágazó, sokutcás település. A telekformák ennek megfelelően a korábbi négy településen változóak, Kászonújfaluban szalagtelkes, téglatelkes, belső udvarokat találunk. A XIX. század során mindenhol leginkább a keresztcsűrös udvarelrendezés terjedt el.

Kós Károly kutatásai révén ismert, hogy Kászonban már a XVII. század végén is álltak boronafalas, magas, kontyolt zsindeletetővel fedett nagyméretű, oldalkamrás, ereszes házak. Bizonyosak vagyunk abban, hogy ezek mellett egyszerűbb, egy- vagy kéthelyiséges ereszes lakóházak is álltak, sőt bizonyára ezekből volt több. A Kós Károly által felmért és a kolozsvári szabadtéri múzeumba áthelyezett kászoni ház 1678-ra datált, díszesen faragott földeme nemesi igényességről árulkodik. A Kászonszéknél gazdagabb Háromszéken ilyen jellegű földemekeket elsősorban kismemesi kúriákban találunk.¹³³¹

A XVIII–XIX. századi adatok egész sora igazolja, hogy az ereszes oldalkamrás házelerendezés töretlenül jelen volt az itteni építészetben.¹³³² Hozzáteesszük azonban, hogy míg a XVII–XVIII. században ilyen házakban feltehetően csak a vagyonosabb primor vagy lófő családok lakhattak, a XIX. századra ez már jóval szélesebb körben, az átlagos vagyoni helyzetű családok körében is használatban volt.¹³³³

Azt látjuk, hogy a XIX. század utolsó évtizedeiben változatosabbá vált az alaprajzi elrendezés. Az alvásra is használt oldalszobából kölcsönös kamrát választottak le, egyáltalán a kamrák osztásával többféle elemet tárolást oldják meg. Újabb ház hozzáadásával megjelennek a hosszanti irányba is osztott, három szakaszra tagolt házak. A középeresz mögött élelmiszerkamra és hálókamra, esetleg konyha, a két nagyház mögött egy vagy több oldalkamra szolgált a gyarapodó családok igényeit. A XIX. század végén megjelent és a XX. század első évtizedeiben gyakoribbá vált a fűrészelt mellvédű oldal, esetleg homloktornác.

Ebben a korszakban terjedtek el a szegényebb rétegek igényeit szolgáló kettős, azaz két teljesen egyenrangú használatú helyiségből vagy, kamra leválasztásával, helységpárból álló épületek.¹³³⁴

Szintén a XIX. század utolsó évtizedeire tesszük azoknak a polgári külsőjű, csonkakontyolt, tetőformás,

1331 Dr. Kós 1989. 202–203.

1332 Dr. Kós 1989. 202–211.; Roediger 2012. 41–42.

1333 Ma már ilyen házakban kis kivétellel a leszegényedett vagy éppen beköltözött roma családok laknak.

1334 Kós Károly csángó telepesházaknak nevezi az ilyen alaprajzú házakat (Dr. Kós 1989. 203–210.), bár szükséges megjegyeznünk, hogy Udvarhelyszéken kettős házként írja le a hasonló alaprajzú házakat Barabás Jenő. (Barabás J. 1973. 32–38.)

esetenként kőfalú házaknak a megjelenését is, melyek leginkább Kásonújfalú főutcáján és Kásonaltíz központjában gazdagabb kereskedőcsaládok lakásainak és üzleteknek adtak helyet. A Balassy-kúria mintáját követve egy-két íves tornácú ház is épült.

A kászoni lakóházakat alig díszítették. A boronafalakat tapasztották, kékre vagy fehérre festették. A lakóházon kívül más épületeket nem tapasztottak. Akárcsak a szomszédos kézdiszéki Szentföldön, itt is a lakosok katolikus hitét jelezte a díszesen faragott, majd a XX. század elejétől vasból cifrára kovácsolt kereszt, melyet a házak, melléképületek és kapuk kontyolt tetőinek csúcsára helyeztek. Főleg kapuk fölött, a kis tető két csúcsára kígyózó tulipános virágmotívumot is gyakran helyeztek el. A tetőgerincen átnyúló utolsó zsindeleysort – ahogy Szentföldön is – általában faragással, fűrészeléssel díszítették. A tornácok oszlopait faragták, a mellvédeket és árnyékolókat tulipánosra vagy bábosra fűrészelt deszkákkal rakták be. Az ereszek deszkafalát általában lécezték vagy fűrészeléssel díszítették, a bejárati ajtó fölött szintén elhelyezhettek fűrészelt deszkadarabot.

A kászoni melléképületek funkcionalitásukban meg egyeznek a Háromszékre jellemző építményekkel. Annyi a különbség, hogy itt nagyon ritkán tapasztották le őket. A boronafalazatok mintaszerű pontossággal vannak összeróva.

A telken sütőház, istálló (pajta) és csűr található. A csűr szagteljes, azaz takarmányt is tárolnak benne, sőt előfordul, hogy oldalsó fiókjait csak takarmánytárolásra használják.

Sajátos díszítésűek a kászoni kapuk is. A gazdagabb porták előtt székykapu állt. Ezek indás, faragott díszítése, patkóíves kiképzése, azaz a kapuív oszlopköznél nagyobb átmérője, a tükrözött fűrészelt díszítése a csíki kapuk jellegével rokonítható. Jellegzetesek a faragott kiskapuk is azért, hogy megkettőzött szemöldökfájuk között kis esztergált oszlopocskákkal díszített, vízszintesen nyújtott tükröt hoztak létre.¹³³⁵

A fakapukon kívül jelentősnek tekinthetők a háromszéki, ilyen típusú építményekhez hasonló, falazott és általában vakolt kő- vagy téglapilléres, alacsony vagy magas nagykapuk. Az alacsony kapuk a háromszéki kúriák kapuinak hű másolatai. A magas, kötött változatokra galambbúg is kerülhet. Érdekességük, hogy a galambbúg rövid, nem fut végig a kapu teljes szélességén. A kapuknak azon a részén, ahol nincs galambbúg, a fedelet tartó és gyakran évszámossal felirattal ellátott kötőgerendára még egy-két sor követ ellensúlyszerűen ráfalaztak. A kapupillérek szélessége és mélysége egyaránt tekintélyes, akár a fél métert is bőven meghaladhatja. Az utcaajtó fölött, a pillérek között, a szemöldökfa fölötti falazott rész súlyának csökkentése érdekében is tükröt hagytak, melyet rácsosra rakott téglával díszítettek.

666. Tégglából falazott kapupillér Kásonjakabfalván (2008)

667. Faragott kiskapu részlete Kásonjakabfalván (2008)

668. Faragott nagykapu részlete Kásonaltízben (2008)

669. Halmazos utcaszerkezet és tégglából falazott nagykapu Kásonjakabfalván (2008)

1335 Vámszer 1977. 118–119.; Dr. Kós 1989. 218–222.; Roediger 2012. 43–44.

670. Csűrők Kászónjakabfalván (2008)

671. Csíkszentgyörgyi ereszes, oldalkamrás ház (2010)

672., 673. Ereszek Csíkszentgyörgyön (2010)

Kászón kapuörökségének legsajátosabb csoportját azok a téglából falazott, vakolatlan fedeles nagykapuk képezik, melyeket itteni mesterek készítettek, és kászoni minták alapján jutott el Felső-Háromszék néhány falvába. Ezek is készülhettek alacsony vagy magas, íves, kötött változatban. Fő jellemzőjük, hogy a téglákat dekoratív módon rakták kötésbe, a pillérek keresztmetszete is összetett, rajtuk lizénaszerű sávot alakítottak ki.¹³³⁶ Ez a kizárólagosan Kászónra jellemző kapufajta 1909-től az ötvenes évekig volt divatban.

Mint láthatjuk, Kászón a Székelyföld egyik legarchaikusabb vidéke, ahol a paraszti polgárosodás nagyon lassan és megkésve indulhatott be. Sajátos jellemzőinek nagy része pontosan az archaikus formák megőrzéséből adódik. Egyetlen – kései – kászoni újítás a díszített fakiskapuk és a téglából rakott kötött kapuk sajátos kialakításához kötődik, mely a vizsgált korszak utolsó évtizedeinek változása.

Csík

A Csíki-medence az Olt folyásának első árterülete, a Hargita és a Csíki-havasok vonulata között terül el. Erdély egyik leghűvösebb területe, magas tengerszint feletti fekvése, hideg, szeles és ködös időjárása folytán itt a legrövidebbek a nyarak, és itt legtöbb a csapadék. Emiatt a gabona- és zöldségtermesztés területén elért csekélyebb eredményeket a csíki székelyek a szarvasmarha-, ló- és juhtartással próbálták ellensúlyozni. Csíkszéken ezért a mezőgazdasági termelés is megtartotta archaikus formáját, itt még a XIX. század második felében is kétnyomásos rendszerben működött az ugaros gazdálkodás, az állattartásban pedig tovább élt a ridegtartás havasi legelőkhöz és nagy ugarhoz kötődő gyakorlata. A nagyállattartás mellett, mely évszázadokon keresztül a megélhetés alapját jelentette, fontos volt az erdőkitermelés és a faipar.¹³³⁷

A Csíki-medence egyetlen városa, Csíkszereda fejlődése lassú léptekkel haladt, Székelyudvarhellyel, Sepsiszentgyörggyel, Gyergyószentmiklóssal és Kézdivásárhellyel szembeni lemaradását a XX. század közepéig nem tudta behozni.¹³³⁸ Agrár jellege még az említett korszak végén is meghatározó volt, és ezen a csíksomlyói ferences rendi kolostor és a hozzá kapcsolódó tanintézet sem tudott változtatni. Meg kell említenünk Csíkszép-víz települést, mely örmény kereskedő- és iparosrétege által vált a medence lassú polgárosodásának egyik hajtóerejévé. Helyi fazekasközpontok működtek Csíkmadarason és Dánfalván, Csíkkozmás pedig szűcseiről vált

1336 Egyik-másik ilyen kaput utólag levakolták és téglarakást imitálóan kifestették. A kapubejáró fölötti ívek nagyon gyakran álvívek, hajlított deszka, fémprofil vagy hajlított gerenda tartja őket, ebből adódik a különböző ívgörbe.

1337 Egyed 1981. 224.; Benkő K. 1853.

1338 Pál-Antal 1992; Benkő–Demeter–Székely 1997.

nevezetessé.¹³³⁹ Balánbányán a XIX. század során az ipari termelés fejlődését a rézbányászat indította el.

A Csíki- és Gyergyói-medencék a székely betelepülés utolsó állomásait képezték. Érthető, hogy a későbbi letelepedés miatt a halmazos településrendszer súlya kisebb, elterjedtebbek a szalagtelkes utcás falurészek. A Csíki-medence közepén található korábbi települések halmazos maggal rendelkeznek, az Olt mellékpatai mentén viszont hosszú láncfalvak alakultak ki. Ilyen például a Fiság és a Rákos patak völgye.¹³⁴⁰ Az udvarok nagy része keresztcsűrös elrendezésű. A telkeken belüli kerítések, akárcsak a kettős telkek, a rideg állattartás maradványai, az udvarokban, istállón kívül telelő szarvasmarha elkerítésére, illetve a művelt területek védelmére szolgáltak.

A csíki lakóházak a közelmúltig fából, boronafalas szerkezettel épültek.¹³⁴¹ Magas, kontyolt tetejüket zsindellyel, illetve a zsindelyhez hasonló, de nagyobb méretű dránicával vagy hosszú deszkákkal fedték. A XVIII. század második felétől a XIX. század végéig épültek ereszes, oldalkamrás házak. Az oldalkamrák belső falának egy része a fűthetőség miatt csak textíliákkal volt elválasztva. A kezdetben kétszobás házakat felváltották a háromszobás, középereszes épületek. A hosszában is osztott épületek helyiségei között változatosan alakult a közlekedés, számos alaprajzi változat kialakult. A XIX. század második felétől már az ereszes házak hosszú oldala elé is épült tornác. Természetesen a bonyolultabb alaprajzú, nagyméretű lakóépületek a tehetősebb réteg tulajdonában álltak, velük párhuzamosan mindig épültek kisebb, kéthelyiséges ereszes házak is.¹³⁴²

A XIX–XX. század fordulójától Csíkban is épültek háromhelyiséges tornácos, esetleg részben oldalkamrás házak. Ezeknek már alacsonyabb zsindelyteteje volt. A csonkakontyolt, vízvetős tetőformát is szórványosan alkalmazni kezdték. A XX. század első évtizedeitől megindult a csíki falvak átépítése, ami csak a XX. század hatvanas, hetvenes éveire teljesedik ki. A csonkakontyos, vízvetős tetőforma még ezeken az épületeken is előfordul, ám legáltalánosabbá a kis füstlyukas, kontyolt cseréptető válik.

A Csíki-medence lakóházait a XX. század derekáig tapasztották és meszelték, ezt követően vakolták. Kivételt képeznek Felcsík északi falvai, ahol Gyergyóhoz hasonlóan sok olyan ház épült, melynek boronafalait kívülről szabadon hagyták, csak az ablakok és ajtók körüli sávban készítettek kékre, fehérre, illetve újabban rózsaszínre átfestett tapasztást. Az ablakok fölötti részt némelykor timpanonszerűen képezték ki.

A csíki udvarok épületei nem különböznek sokban a Háromszéken vagy Kászonban tapasztaltaktól. A legnagyobb melléképület itt is a csűr, mely pajtás és két- vagy

674. Utcarészlet Csíkdelnén
(Vámszer Géza, 1959, KJNT)

675. Ház Csíkszenttamáson (2012)

676. Faragott kapu részlete Csíkmenaságban (2010)

1339 Dr. Kós 1989. 187.

1340 Báth 2007a; Duka 1968; Vámszer 2007.

1341 Hajdú-Farkas 1995.

1342 Vámszer 1977. 101–133.; Dr. Kós 1989. 191–209.

677. Polgárias házak Csíkjenőfalván (2012)

678. Ereszes ház Borospatakon, Gyimes (2013)

679. Kalyiba Borospatakon (2013)

háromszakaszos. A csűrök tetőformája a kontyolt formáról a csonkakontyolt és a nyeregtetős vízvetős irányba változott. Az udvaron sütőház, pajta, istálló és egyéb ólak állnak, ezek mind boronából épülnek.

A Csíki-medencének jelentős a kapuöröksége. Mai ismereteink alapján azt látjuk, hogy a XIX. század első évtizedeitől már jól nyomon követhetők a csíki, sajátos jellemzőkkel bíró székelykapuk.¹³⁴³ Ekkor a székelykapuk nagy számban való elterjedésének területi központja Háromszékről ide tevődik át. A kis- és nagykapu ívének átmérője általában nagyobb, mint a pillérek távolsága – ebből adódik a keleties, patkóíves jelleg. A kapuk tükreit Csíkra jellemző látványos, fűrészelt rácsokkal díszítették. Említést érdemelnek a fenyőfából készített faragott kapuk is.

Gyimes

A Csíkszék részét képező Tatros folyó völgye a XVIII. század végén még gyéren lakott terület volt. Csupán Gyimesbükk területén álltak szóróványosan hegyi tanyák. A XIX. század derekára Gyimesközéplek és Gyimesbükk között, illetve Gyimesbükk és az országhatár között már jelentős számban létesültek új tanyák, a XX. századra ezekből hosszú, völgyi lánctelepülések fejlődtek, melyek mélyen behatolnak a Tatros mellékvölgyeibe is. A terület lakosai mostoha éghajlati körülmények között szinte teljességgel a magashegyi pásztorkodásra és fakitermelésre alapozták megélhetésüket. Az 1860-as évekig nem volt saját földtulajdonuk, az általuk lakott földet és legelőket bérelték. A zsellérekhez közeli státusz a vidék gazdasági lemaradásának egyik oka. A lakosok konzervatívizmusát fokozta az írástudatlanság, mely a XIX. században még általános volt.¹³⁴⁴

A hegyi szállásokkal teleszótt területen jól nyomon követhető a szállások állandó lakhellyé alakulásának folyamata.

A terület építészete elsősorban településszerkezeti jellemzőiben tér el a Csíki-medence építészetétől. Különbséget jelent az is, hogy az itteni lakosság szerényebb életkörülményei folytán kisebb méretű házakkal is megelégedett. A legtöbb hagyományos épület kéthelyiséges, zárt falú, ereszes ház, kisebb számban fennmaradtak középereszes házak is. A XX. század első felében már tornácok is épültek, ekkor a leggyakoribb a törttornác. Felcsíkhöz és Gyergyóhoz hasonlóan itt sem szokták a boronaházak külső homlokzatát tapasztani, beérték az ablakok körüli sávok tapasztásával és meszelésével.¹³⁴⁵

A melléképületek nagyon közel állnak a csíki változatokhoz.

1343 Szőcsné Gazda 2008a; Balassa 2011. 115., 132.

1344 Orbán 1869. 77–92.; Endes 1938; Antal 1957; Antal 1992.

1345 Sebestyén K. Cs. 1909.

A Székelyföld többi területére, ezen belül még az archaikus Kászonra is jellemző polgárosodási folyamatok Gyimesben egészen az utóbbi évekig szinte egyáltalán nem indultak meg.¹³⁴⁶ Egy-két tornácos, háromosztatú ház ugyan felépült, de tömegében nem változtatott az építészet archaikus, egyszerűsített formáján. A gazdálkodás ma is hasonló mintákat követ, mint egy évszázada, ezt mi sem bizonyítja jobban, mint hogy ezen a vidéken hagyományos szerkezetű és alaprajzú csűrök, sőt házak még napjainkban is épülnek.

Gyergyó

A Gyergyói-medence a Székelyföld és Csíkszék legészakibb és egyben leghidegebb medencéje. A Maros felső folyása mentén kialakult széles, lapos terület tengerszint feletti magassága 700–800 méter között van. Természeti adottságai folytán az itteni lakosság fő foglalkozása a nagyállattartás és a kiterjedt erdőbirtokoknak köszönhetően a fakitermelés volt. A fakereskedelem felfuttatása a XVII. század végén betelepülő örmény kereskedők működéséhez köthető. Gyergyó látta el – elsősorban a Maroson leúsztatott – épületfával a Maros mentét, a Nyárádmente alsó részét és a Mezőséget, de ismereteink szerint a gyergyói fa messzebbre (Aradig, Szegedig) is eljutott.¹³⁴⁷ A gyergyói mesterek megrendelésre előre gyártott faházakat is szállítottak hasonló módon.

Gyergyó hét nagy települése (Gyergyószentmiklós, Gyergyóalfalu, Csomafalva, Kilyénfalva, Újfalú, Tekerőpatak, Szárhegy) a medence közepén, egymáshoz viszonylag közel foglal helyet. Szerkezetük halmazos mag körül utcás rendszerben növekedett, Újfalú, Kilyénfalva és Tekerőpatak egymás meghosszabbításában, hosszan nyúlnak el a völgyben. Északra kissé távolabb, a Maros mellékpatakainak völgyeiben a hegyoldalra felkúszva, halmazos magok körüli elnyújtott utcás szerkezettel rendelkezik Ditró és Gyergyóremete (mely Ditró kirajzásából keletkezett), halmazos szerkezetű, későbbi keletkezésű a román lakosságú Vasláb. A Gyergyói-medence északi részén található román települések szerkezete lazább, sok a hegyi tanya, a völgyi telepek is láncszerűen kapcsolódó telkekből állnak és XVIII. századi román bevándorlás következtében keletkeztek.¹³⁴⁸

A telkek nagy részében felismerhető a kettős, baromudvaros használat emléke.¹³⁴⁹ A belső kerítések, melyek sok udvarban ma is láthatók, az egykori ridegen tartott nagyszámú szarvasmarha teleltetésére fenntartott részeket, valamint a veteményes kerteket zárták körbe. Ma már a legtöbb udvaron a lakóház az utca vonalához közel áll, a csűr pedig a hátsó udvarban található.

680. Középereszes ház Gyimesfelsőlokon (2013)

681. XIX. századi ház Szárhegyen, Gyergyó (2012)

682. Csonkakontyolt ház Gyergyóújfaluban (2012)

1346 Kósa 1998. 339–343.

1347 Garda 1980; Garda 1994; Mohay 2011. 865–866.; Kósa 1998. 315.; Pozsony 2009. 118.

1348 Endes 1938; Vámszer 2007. 154–209.; Marc 2009a; Marc 2009b.

1349 Imreh 1983. 196–197.

683. Részlegesen tapasztott ház Gyergyócsomafalván (2012)

684. Udvar Gyergyócsomafalván (2012)

685. Gyergyóvárhegyi porta épületei (2012)

A Gyergyói-medence polgárosodásához jelentősen hozzájárult Gyergyószentmiklós sajátos fejlődése, melyet elsősorban örmény kereskedő lakosságának köszönhetett.¹³⁵⁰ A városias, díszített oromfalú örmény kereskedőházak a XIX. század végétől kezdték a vidék építészetét befolyásolni.¹³⁵¹

Gyergyó építészeti fejlődését pontosan megrajzolni, a rendelkezésre álló adatok hiányában, nem könnyű feladat. Minden bizonnyal a gyergyói székelység mesterségbeli tudása és szabad erdőhasználatára járult hozzá ahhoz, hogy a medence épületállománya az eltelt másfél évszázadban többször teljesen kicserélődött. Úgy látjuk, hogy a lakóházak ritkán szolgáltak egy nemzedéknyinél hosszabb időt, az új korosztálybeli tulajdonosok pedig maguknak általában új házat építettek. A folyamatot felgyorsították a XIX. század végéig ismételt pusztító tűzvészek, melyek során egész településrészek, tizedek leégtek.

A XIX. század első felében még Gyergyóban is az ereszes házak különböző változatai voltak gyakoriak.¹³⁵² A XIX. század végére azonban a háromhelyiséges oldalkamrás és oldaltornácós házak kerültek túlsúlyba.¹³⁵³ A XX. századi hagyományos építészet ezt a lineáris, teljes magyar nyelvterületre jellemző elrendezést vitte tovább.

Az épületek anyaga kizárólag fenyőborona, a szarufás tetőszerkezetet zsindellyel fedték. Érdekessége a vidéknek, hogy a XIX. század első felében divatos kontyolt tetőformát csak kismértékben helyettesítette a csonkakontyolt, vízvetős polgári forma. Ezen a vidéken a feltehetőleg Gyergyószentmiklós polgárházaira jellemző oromfalas, vízvetős nyeregtető vált elterjedtebbé.

A gyergyói lakóházak felületképzésében a XIX–XX. század fordulóján új divatként elterjedt a részleges tapasztás és meszelés. Akárcsak Felcsíkban és Gyimesben vagy a távolabbi Moldvában, csak az ablakok körüli mezőket tapasztották és meszelték. A tapasztott és szabadon hagyott felületeket változatosan alakították, így erre a korszakra a fekete-fehér kromatikájú házak jellemzők. Ez az épületkialakítás jellemzi a Maros áttörése vidékén kialakult román falvak lakóházait is, megjegyezzük, hogy itt az ablak körüli mezőket gyakran kékre meszelték.¹³⁵⁴ Falvanként feltűnik ugyanebből a periódusból néhány olyan ház, melynek boronafalaira fenyőágszerűen léceket szegeztek. Más vidékeken ezt azért teszik, hogy a tapasztás jobban tapadjon, itt egyértelműen a díszítés volt a cél.

A XX. század első évtizedeiben épült házak némelyikén a fürdővárosi építészet (Szováta, Borszék)

1350 Tarisznyás 1982. 150–210.; Garda 2007.

1351 Kósa 1998. 310–318.

1352 Tarisznyás 1982. 50–55. kép; Kováts 1908; Nagy 1908.

1353 2012-ben végzett terepbejárásunk során mindössze néhány ereszes és pár oldalkamrás házat találtunk. A legrégebbi házak java része is már eresz nélküli, két- vagy háromszatú, esetleg oldalkamrás épület.

1354 Marc 2009a; Marc 2009b.

motívumvilágához kapcsolódó¹³⁵⁵ oromfali díszítést alakítottak ki.

A XX. század húszas–negyvenes évei között zajlott Gyergyószék utolsó, hagyományos keretek közt történnő átépítése. Ekkor hármass beosztású, vakolt tornácos, nyeregtetős épületek épültek. A házak utcai homlokzatán vagy oromfalán a gyergyószentmiklósi szecessziós polgárházak homlokzatáról származó, stilizált növényi díszítőmotívumokat jelenítettek meg.

Gyergyó melléképületei közül a nagyméretű csűrök sajátos részletére hívjuk fel a figyelmet. A pajta bejárata körül, a pajta fala előtt takarmánytartó részeket alakítottak ki, melyek fölött konzolosan kieresztették a csűr tetőszerkezetét. A pajta bejárata fölött ajtó nagyságú nyílás állt rendelkezésre a takarmány ki-be rakására. Ezeket helyenként oromfalasan alakították ki, az oromfal háromszögét fűrészeléssel díszítették. A csűrök mellett nagyobb gazdaságokban szint is magába foglaló istálló állt. Ezek tetőterét is takarmánytárolásra használták. Némelykor a pajta színjének bejárata elé kis tornácot is építettek. Szórványosan a csűr kapuja fölé konzolosan kieresztett oromfalas tető épül.¹³⁵⁶

Gyergyó építészetének sajátos jegyeit gyarapítják az itteni székelykapuk, melyekről eddig szakmai közlés nem született. XIX. századi magas, kötött kaput alig ismerünk (Gyergyóalfaluban megmaradt egy feliratos kapuváz, és egy tekerőpatakit emlegetnek a források). Tarisznyás Márton egy 1885-ben, zetelaki mester által készített gyergyószentmiklósi kapu fényképét és néhány részletet közölt. Ez udvarhelyszéki jellemzőkkel bírt.¹³⁵⁷ A XX. század második évtizedétől gyakoribbá vált a gyergyói székelykapuk állítása. Ezek már formailag a csíki, elsősorban a felcsíki változatokhoz állnak közel, ám Gyergyóban kialakult egy sajátos, csak erre a vidékre jellemző változat: a kapulábak megduplázásával és ezek deszkával történő borításával merev és súlyos térszerkezetek jönnek létre. A legtöbb kötött kapun fűrészelt díszítések, évszámok, bibliai idézetek láthatók, ezek közül néhány a felirat vagy dátum méretével tűnik ki.

Gyergyó építészeti képe, sajátos fejlődése és egyedi építészeti motívumai elégségesek ahhoz, hogy erre a területre önálló kistájként tekintsünk, ám a vidék építészeti fejlődésének megnyugtató tisztázása további kutatást igényel. A rendelkezésünkre álló csekély adatból arra következtetünk, hogy míg a XIX. század derekán a Csíkban és Gyergyóban épülő házak azonosak voltak, a század végén párhuzamos fejlődési folyamat eredményeként két házfajta is feltűnik. A csonkakontyolt, oldaltornácos, háromosztatú ház az integrálódás jegyében jelentett modellt a gazdagabb építetők számára, ám ennek divatját

686. Nagykapus porta Gyergyóremetén (2012)

687. Hatoszlopos nagykapu Gyergyóújfaluban (2012)

688. Díszített oromfalú ház Gyergyóalfaluban (2012)

1355 Az egyes szárhegyi, gyergyóalfalusi, csomafalvi oromfalakon jól felismerhetők a borszéki ásványvízpavillonok és fürdővillák (Bellevue-villa 1904-ben) faszerkezetű díszítései.

1356 Gyergyószárhegyen és a hozzá kapcsolódó román falvakban is feltűnik ez a megoldás.

1357 Tarisznyás 1982. 160–161., 42–44., 60. kép.

689. Polgáris házak Gyergyóalfaluban (2012)

690. Az észak-erdélyi kemencés-lakószobás ház

691. Lakóház Hosszúréven, Belső-Szolnok (2011)

hamar háttérbe szorította a helyi jellegűként meghatározható fekete-fehér, az ablakok és nyílások körül részlegesen tapasztott és meszelt, általában oromfalas ház. Ez a homlokzatképzés Felcsíkbán is divatos volt. Rövid ideig fenyőágas lécezéssel borított faházak is épültek. A XX. század második negyedében nagyobb számban készültek cifrázott, fürdővárosi hangulatú oromfalak, ám ezek mintázata, a díszítések részletezettsége elmarad a nyárádmenti vagy kalotaszegi példáktól. A korszak végén a háromszögű oromfalas, vakolt, oldaltornácós, háromosztatú ház több évtizedre kiható példát jelent. A Maros áttörése közelében kialakult román falvak építészete alapvonásaiban megegyezik a magyar falvak gyakorlatával. Eltérésként a fehér helyett a kék szín gyakoribb használatát, illetve az apróbb cifrázású perforált minták kedvelését emeljük ki. A tájegység jellegét erősíti a gyergyói csűrök sajátos formája, az istálló előtti kis tornácféleség és a székelykapu helyi változatának elterjedése. A térbeli többoszlopos kapuk a magyar nyelvterületen csak Gyergyót jellemzik.

Az észak-erdélyi kemencés-lakószobás ház

Erdély északi sávjában a lakóház alaprajzi fejlődése – a fentebb bemutatott területeken tapasztaltakhoz képest – másként bontakozott ki. Az egyhelyiségesből kéthelyiségesé válás mindkét területen egy újabb helyiség hozzáadásával valósult meg, de míg Közép- és Dél-Erdélyben a második helyiség füstmentes lakószoba volt, ahol egy fűtővel melegítettek, addig Észak-Erdélyben a kemencével fűtött szoba mellé egy olyan – legfeljebb szabad tűzhellyel rendelkező pitvar került –, ahova általában a kemence füstjét kivezették.¹³⁵⁸ Ez a folyamat a késő középkorban már mindkét területen lezajlott, de hatását közvetett módon a XVIII–XIX. századi táji tagolódásra is gyakorolta. A két eltérő fejlődési modell közötti választóvonal átszeli a Kárpát-medencét és Erdélyt is. Észak-Magyarország, Szatmár, Avas, Máramaros és Kővár vidéke egyértelműen a fent leírt kemencés lakószobás ház fejlődési folyamata szerint alakult ki, de idesoroljuk a Beszterce környéki, szászok által lakott területet is. Kalotaszeg, a Szilágyság, ennek a Meszes-től keletre eső románlakta része, a Zsibó és a Szamos kanyarulatának völgyi és dombvidéki falvai, valamint a Lápos mente olyan átmeneti területek, ahol egy szélesebb sávban mindkét hatás érvényesült.

Jelen munkánkban a történeti, Partium nélküli Erdély népi építészeti viszonyait kívánjuk tárgyalni. Habár tudatában vagyunk annak, hogy tudományos

1358 Balassa M. 1985. 107–117.

szempontból kényelmesebb lenne a jelen dolgozat tárgyát képező terület északi határvonalát a pitvaros és kemencés házövezet közötti választóvonalon megvonni, úgy érezzük, hogy célszerűbb egy földrajzi határt húzni. Ezt mi a Királyhágó–Meszes–Nyíresi-hágó–Lápos-hegység mente tengelyre helyezzük, mely vonal szinte teljesen megegyezik a történeti Erdély vármegyéinek XVIII. századi határvonalával, azaz Kolozs, Doboka, Belső-Szolnok és a Beszterce-vidéke kiváltságos szász területek északnyugati határával.

A XVIII. században a fent meghatározott területsáv lakóinak társadalmi helyzete nem volt egységes. A Beszterce melléki szászok kiváltságos közösséget alkottak, akik ugyan a dél-erdélyi szászoktól elkülönült tömbben éltek, a Szász Universitas részei lévén, kulturális, vallási, politikai és társadalmi szempontból azonos helyzetűek voltak. Beszterce vidékén, főleg Naszód környékén, a szászok mellett román jobbágyok is éltek, akiknek egy részét besorozták a Habsburg-hatalom által létesített határőrezredkebe. Ez számukra, ellentétben a székelyekkel, társadalmi státusbeli emelkedést jelentett. A Belső-Szolnok és Doboka, később Szolnok-Doboka, valamint Kolozs megye területén levő falvak vegyesen román és magyar ajkú lakosságának jelentős része jobbágyi státusban, nagybirtokon gazdálkodott.

A fenti terület XVIII. századi építészetről nagyon kevés adattal rendelkezünk, ennek ellenére megállapítható, hogy nem volt egységes. A természeti adottságokból, valamint a terület átmeneti jellege folytán ható, vegyes hatások okozta változatosság mellett egyértelműen körvonalazódott már a XVIII. század végén egy gazdagabb, gyorsabban fejlődő terület, a Beszterce környéki szászszág övezete.

Jóllehet a jobbágyfelszabadítás a terület lakosainak társadalmi helyzetét megváltoztatta, a terület nyugati sávjában a mezőgazdaság jellege nem tette lehetővé tehetősebb paraszti réteg kialakulását. Beszterce és Naszód vidékét leszámítva a térségben csak lassú fejlődésnek vagyunk tanúi, a nagyon archaikus építészeti megoldások a XX. század közepéig fennmaradtak. Beszterce környékén pedig nagyobb léptékű polgárosodás kibontakozása vált lehetségessé.

Beszterce környéke

A Beszterce és Szászrégen közötti sávban a középkor folyamán elsősorban a völgyekben létesültek szalagtelkes, utcás, orsós főterű falvak. Az udvarok soros elrendezésűek voltak, de a lakóházat és az egyes melléképületeket egyetlen hosszú szalmafedéllel fedték.¹³⁵⁹ Ez a körülmény Erdély-szerte egyedinek tekinthető.

A lakóházak boronából épültek, kemencés lakószobából, pitvarból és a ház tengelyében elhelyezett pajtából, csűrből, színből álltak. Szintén sajátos, csak erre a

692. Lakóház Harinán, Beszterce környéke (1920-as évek, KJNT)

693. XVIII. századi kiszolnai ház a kolozsvári szabadtéri múzeumban (2014)

694. Kályhás kemence a kiszolnai házban, a kolozsvári szabadtéri múzeumban (2014)

¹³⁵⁹ Ionescu 1982. 59.

meg a szász lakosság körében egyformán használatban volt.¹³⁶¹

Az épületek udvaron való elrendezése változatos, a néhány ismétlődő megoldás falvakon belül is változva megfigyelhető. A fentebb említett, teljesen lineáris, egy tető alatti lakóház-szín-istálló összetett funkciójú épületek mellett kisebb melléképületek, ólak, sütő állhattak. Az udvar hátsó felében lehetett az utcával párhuzamosan is egy nagy – istállót, színt és szénatároló részt magába foglaló – csűr, mely vagy teljesen független a lakóháztól, vagy gazdagabb telkek esetén, egy tetővel ellátott színen keresztül kapcsolódik ehhez. Azokon a széles telkeken, ahol a lakóház az utcával párhuzamos, a csűr gyakran erre merőlegesen helyezkedik el, de talá-lunk párhuzamos elrendezést is.

A házak ebben a korszakban is kemencés lakószobás elrendezésűek voltak. Utcára merőleges házaknál az utca felé, a háromosztatú párhuzamos házaknál a bejárat mögötti helyiségből nyíló, egyik szélső helyiségben volt a kenyér sütésére egyaránt alkalmas cserepes kemence.¹³⁶² A kemence nyílását egy, a szoba falaival 45 fokot bezáró sík szerint képezték ki, e fölé építették a magas, általában kék-fehér, majd a XIX. század végétől kezdődően zöld zománcos csempéből kirakott kályhát. Szokás volt a nagyméretű kemence függőleges oldalfalait is csempé-
kel kirakni.¹³⁶³

A XIX. század végén, elsősorban a terület déli részein megfigyelhető a házak tüzelőrendszerének a fokozatos megváltozása: a pitvarban egyre gyakrabban építettek sütőkemencét, és nem ritkán a szobai tüzelőt is egyszerűsítették, a nagyméretű sütőkemencés cserepes helyett kisebb cserepes fűtőt vagy kályhát építettek. A további modernizáció jegyében a középső szabad tűzhelyes, esetleg kemencés, füstös helyiség továbbalakult konyhává, ahol általában valamilyen takaréktűzhelyen főztek és ezzel melegítettek. A szoba kályhájának, valamint a konyha tüzelőjének füstjét ekkor már általában kéménybe vezették. A XIX. század végétől gyakorivá vált a tisztaszoba létesítése is.

Kizárólagos jellemzője a vidéknek az, hogy az utcával párhuzamos házak középtengelyében az utcáról közvetlenül elérhető bejárat vezet a konyhába, mely helyiségnek az udvar felé is mindig van ajtója. Ez a szokatlan megoldás a korábbi, utcára merőleges házak utcai rövid oldalán álló bejárat továbbfejlődésének tekinthető, mint korábban írtuk, kialakulásának körülményei nem tisztázottak. Igényesebben épített házak előtt kis kiugró, timpanonos portikuszt is találunk, ritkábban a hosszú oldal vagy körtornác a házat négy oldalról is szegélyezi.

Az épületek szerkezeti kialakítása változatos. A hegyvidéki erdők közelsége és birtoklása miatt sok volt a boronaház. A gazdagabb falvak központjában elszórtan

698. Lakóház Malomárkán, Beszterce környéke (2013)

699. Lakóház Királynémetiben, Beszterce környéke (2013)

700. Lakóház Kisdemeteren, Beszterce környéke (2013)

1361 Terep kutatás: 2013; Bünker 1899. 195–217.; Vuia 1975–80. 69–77.

1362 Ciobanel–Drogeanu 2011. 295–349.

1363 Capesius 1977. 69.; Szócsné Gazda 2010. 11.; Klusch 1999. 55.

701. Lakóház Zselyken, Beszterce környéke
(Szabó Sámuel, 2000)

702. Lakóház Raglán, Beszterce környéke (2013)

703. Lakóház Nagysajón, Beszterce környéke
(Szabó Sámuel 2000)

XIX. századi kő- és vegyes falazatú kő- és téglaházak is épültek. A téglát a XIX. század végétől folyamatosan kiszorította a fa használatát, az akkor épülő polgári lakóházak java része téglafalazatú volt.

Az épületek díszítése a más területeken is tapasztalt fejlődési vonalat követte. A faépületek tornácmellvédjeit és oromfali deszkázatát fűrészeléssel, oszlopait faragással díszítették. A virágos mintázat általában nagy területen ismétlődik, apróbb sorokba rendezett, ismétlődő mintákból áll össze. A századfordulón épült polgáriabb házaknál már a kereskedelembe kapható, szintén gazdag és összetett mintázatú öntöttvas mellvédeket, esetleg oszlopokat is alkalmaztak.

A téglából épült századfordulós házak homlokzatát eklektikus stukkódíszekkel gazdagították. A terület déli falvaiban íves téglaszlopos, utcai lépcsős bejáratú homlokortornácok is épültek.¹³⁶⁴ Párkányzatok, ablakkeretezés, timpanonok és előre gyártott bonyolult stukkódíszek is feltűnnek. A falfelületeket a dél-erdélyi szász falvakban tapasztaltakhoz hasonlóan élénk színekre festették, kedveltek voltak a zöld, okkersárga, drapp és vörös árnyalatai. A szegényesebb faházak továbbra is javarészt fehérre vagy kékre voltak meszelve.

Az épületek mellett, gyakran ezekhez hozzáépítve, fedeles kapuk állnak. A kapulapok alsó fele általában teljesen tömör, felső részük szellősebb, apró fűrészelt mintákkal, esetleg lécráccsal díszítettek. Az utcaajtó esetenként a nagyobb nyílászárnyban van kialakítva, de ez nem ritkán teljesen hiányzik – helyettesíti a házak főhomlokzatán kialakított gyalogosbejárat. Épültek háromszlopos, kiskaput is magukba foglaló, fedeles kapuk is, ritkábban a kiskapu íves záródású, azaz kötött. A kaputükrő a nagykapu szárnyaihoz hasonlóan áttört, általában fűrészelt mintázatú. Szólnunk kell a házak homlokzatába beépített nagykapukról is. Az utcára merőlegesen épített házak falazott nagykapui a dél-erdélyi szász településeken épültekhez hasonlítanak. Megjegyezzük, hogy gyakoriak a hajlított gerendából kialakított, szemöldökfába vésett feliratok. Természetesen ezen a vidéken is bőven álltak szokványos kialakítású kiskapuk.

A vidék szász önkormányzathoz nem tartozó jobbágyfalvainak, illetve az egyes szász falvak szegényebb rétegeinek építészete a korlátozott anyagi lehetőségek miatt egyszerűbb, kevésbé díszített.¹³⁶⁵ A Beszterce közeli városias építészet hatása megnyilvánul néhány környéki magyar faluban is. Ilyen például Zselyk, ahol kevésbé díszített formában, de szászos elrendezésű, utcai portikusszal épített házak is állnak.¹³⁶⁶

1364 Bünker 1899. 215.

1365 Gaiu-Popescu Dolj 1999. 51–53.

1366 Wass 1884; Szabó L. 2003; Terep kutatás: 1994.

Naszód mente, Lápos menti és szamosi átmeneti övezet

A Kolozsvártól északra fekvő dombság falvaiban, az Almás Kalotaszegen kívüli szakaszán, a Szamos, a Nagy-Szamos völgyében, az egyesült Szamos észak felé tartó szakaszának mellékvölgyeiben, valamint Magyar-lápos környékén a falvak legnagyobb részében a XVIII. század végén javarészt román ajkú jobbágy lakosság élt. Magyar közösségek szórványban, néhány településből álló szigetekben, illetve a jelentősebb vásáros helyeken maradtak. Az itt létesült falvak halmazos vagy völgyi elnyújtott szerkezetűek voltak. A terület keleti szélén, a Keleti-Kárpátok lejtőin a XVIII. század végén és a XIX. század elején indul meg lassan a kezdetben csak időszakosan használt tanyák kialakulása.

Az udvarszerkezetek úgyszintén változatosak voltak. Elterjedt volt a kettős, azaz baromudvaros udvareltrendezés. Gunda Béla Lápos menti kutatásai kimutatták a baromudvaros telekhasználat gyakoriságát.¹³⁶⁷ A Szamos menti falvakban nem volt ritka a csoportos telekhasználat sem.

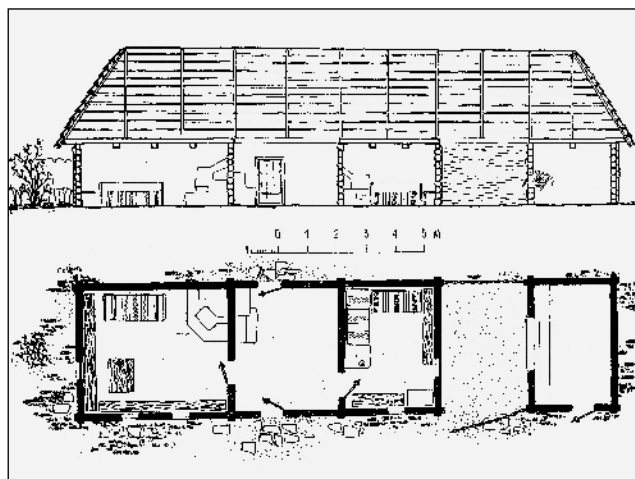
A kemencés lakószobás házak a terület keleti sávjában boronából, a nyugati, lankásabb dombvidéken fávázas szerkezettel és sövénykitöltéssel épültek. A magas szarufás tetőket taposott szalmával fedték. A pitvarban, akárcsak a területet délről határoló Mezőségen, csonka gúla alakú borona vagy vázszerkezetes szikrafogót építettek. A pitvarok egy részében kemence állt, de gyakoribbnak véljük a kemence nélküli, esetleg tűzhelyes pitvarokat.¹³⁶⁸

A XVIII. századi melléképületekről nagyon keveset tudunk. A telken állnia kellett valamilyen pajtás csűrnek és néhány ólnak. Ebből a korszakból kapukat nem ismerünk.

A Beszterce vidékétől északra eső hegyvidék, valamint a Szamos völgyének kanyarulatában és ennek környezetében levő falvak a XIX. század közepétől csak lassú fejlődésen mentek keresztül. A terület földrajzi viszonyai nem kedveztek a növénytermesztésnek. A Lápos mente a nagyállatok, szarvasmarhák és lovak tenyésztéséről volt híres. Fejlett volt az erdőgazdálkodás is. A birtokviszonyok lassú változása és az a tény, hogy a földműves lakosság nem vált tehetőssé, azt eredményezte, hogy itt a más tájakon kibontakozott paraszti polgárosodás tulajdonképpen nem következett be. Ennek következményét látjuk az építészetben is. Az építészet alapvető paraméterei még a XX. század elején is közel álltak a XVIII. századi helyzethez, a modernizáció csak a XX. század második felében kezdődött el. Ekkor a legtöbb falu teljesen átépült. Ez a tény bizonyítja, hogy itt a XIX. század végi polgárosodás hiánya miatt nem épültek polgárias, gazdag paraszti házak, melyek általában

704. Lakóház Kisilván, Naszód mente
(Romulus Vuia, 1928, ENM)

705. Kisilvai ház rajza (Ionescu 1977. 32. kép)

706. Lakóház Borgótián, Naszód mente
(Romulus Vuia, 1928, ENM)

1367 Gunda 1941a.

1368 Pascu 1971.

707. Lakóház Kosztafalváról, Lápos mente, jelenleg a nagybányai néprajzi múzeumban (2016)

708. Gazdasági épület Kővárgarán, Kővár vidéke (2010)

709. Lakóház Rózsapatakon, Lápos mente (2008)

az összes fejlettebb tájegységben elég nagy számban túléltek az ezredfordulót is, itt az ötvenes években az akkor már nagyon korszerűtlennek számító, archaikus lakóházakat – egy fejlődési lépcsőt kihagyva – az ötvenes, hatvanas évekre jellemző, más tájegységeken is felbukkanó típus-téglaházak váltották.

Besztercétől déli és északi irányba egyaránt érezhető a tájegység építészeti hatása, mely az egy tető alá épített lakóház-szín-istállós házakon kívül az utcával párhuzamos, boronából készített épületekben is megnyilvánult.¹³⁶⁹

A lakóépületeket és csűröket egyaránt boronából építették, és a XX. század elején is taposott szalmával fedték. Ritkábban zsindelytetők is készültek. A legtöbb ház kéthelyiséges volt, egyaránt előfordult a pitvaros és kemencés elrendezésnek megfelelő kemencehelyzet, illetve ennek átmenetei.¹³⁷⁰ Az Ilonda melletti Hosszúréven található, feltehetően a XIX. század derekáról származó házban a kemence a lakóhelyiségben van, füstjét ferde csövön keresztül a keskeny pitvarba vezetik, mely felett egy csonka gúla alakú szikrafogó áll. A pitvarban keskeny padkaként felépítették a kemence padkájának folytatását – ezen feltehetőleg egykor szabad tűzhelyet is működtettek. Ugyanez a közfalon átnyújtott kemencetest tűnik fel a Hosszúrévtől csupán néhány kilométerre nyugatra levő Csókmányon is, itt viszont a hasonlóan magas, szalmatetejű, boronafalas házban a kemence testének legnagyobb része a pitvarban van.¹³⁷¹

A vidék portáin néhány ól mellett általában pajtás csűr állt. Ahogy észak felé haladunk, egyre inkább érvényesül – máramarosi hatásként – a csűrkapuk díszítettsége. A kétszárnyú csűrajtókra lécek részegyezésével napsugaras vagy keresztköteses díszítést alakítottak ki. Ennek a díszítési technikának legfejlettebb darabjait Kővár vidékén és Szatmár keleti sávjában, elsődlegesen a román lakosság körében találjuk.¹³⁷²

A terület északi széléin a portákon feltűnik egy harmadik két- vagy háromszatú melléképület is, mely nyári házból, kocsiszínból és valamilyen ólból áll. A színek kapuját a csűrökéhez hasonlóan díszíthették. Esetenként az ilyen nyári házak előtt is kis tornácot képeztek ki. Ritkábban a kamra és az előtte álló kis tornác csűröknél is előfordulhat.

Belső-szolnoki átmeneti övezet

Az egykori Belső-Szolnok vármegye nyugati sávja, az Almás völgye, a Szamos észak felé forduló szakasza, valamint a Kolozsvártól északra-nyugatra elterülő domb-ság falvaira ugyanúgy igaz a polgárosodás és az ennek

1369 Vuia 1975–80. 69–77.

1370 Gunda 1966. 33–49.; Ciobanel–Drogeanu 2011. 295–349.; Pascu 1971.

1371 Terepkutatás: 2009.

1372 Terepkutatás: 2005–2013.

megfelelő építészeti fejlődési szakasz kimaradása, mint a fentebb tárgyalt dobokai területre.

A vidék építészeti karakterisztikáját meghatározza a dombvidéki jelleg, a megfelelő épületfa és a megvásárlásához szükséges anyagiak hiánya. Az épületek a XX. század közepéig szinte kizárólagosan favázzal épültek, de a XX. század elejétől már a legtöbb helyen a faváz közeibe sövény sem készült, hanem a vázra két oldalról felszegezett hasított dorongok, majd később lécek közé döngölték be a pelyvával kevert agyagot. Ritkábban földfalú házakat is emeltek. A házakat sokáig taposott szalmával fedték, csak a XX. század első évtizedeitől kezdtek cserepet használni.

A lakóházak itt is inkább kéthelyesek voltak, csak a tehetősebbek engedtek meg maguknak háromosztatú házakat. A kontyolt tetőt csak elvétve váltotta a csonka-kontyolt zsindelytető, oldal- vagy homloktornác is ritkán, és javarészt a XX. század első felétől kezdve készült. A XX. század első évtizedeitől kezdődően téglát is használtak falazásra, a korszak végén helyenként polgárosultabb, ívelt záródású tornácú házakat is emeltek.¹³⁷³ Ekkor kalotaszegi hatásra háromszögű oromfallal is épültek házak, sőt egyes helyeken a fűrészelt oromfalak alkalmazásával is kísérleteztek. Kalotaszegi hatásra épült több tucat díszes oromfalú kőház a Kolozsvár melletti Kajántón. Pusztatopán 1963-ban állítottak kalotaszegi mintára faragott kaput.

A terület leginkább fennmaradt melléképület-típusa a pallókból összerótt vagy zsilipes szerkezetű gabonás, melynek tágas homloktornácát magas mellvéddel, sőt e fölött gyakran lécráccsal zárták.

A legtöbb pajtás csűr nagykapuja a hosszú oldal egyik oldalán vagy közepén található, ám főleg az Almás völgyében érvényesül az a partiumi hatás, mely szerint a csűrkapu a rövid oldalon áll, mellette pedig ott a pajta. A négyzetet megközelítő téglalap alakú csűrök hosszú pajaoldalára a korszak végétől kezdődően gyakran készül tornác is.

Az észak-erdélyi kemencés lakószobás ház övezetének nagyobb része a történeti Erdély határain kívül, a Partiumban és Máramarosban fekszik, és tulajdonképpen egy teljes Észak-Magyarországot vagy legalábbis annak keleti felét lefedő nagytáj keleti széleit képezi.¹³⁷⁴ Az általunk vizsgált sávban az erre a nagy területre jellemző építészet átmeneti övezeteire utaló variánsok bizonyos szempontból módosított karakterisztikáit véltük felfedezni.

710. Porta Récekeresztúron, Belső-Szolnok (Romulus Vuia, 1928, ENM)

711. Csűr Almásrákoson, Belső-Szolnok (2009)

712. Magyarzsombori porták, Belső-Szolnok (2010)

1373 A Nagyesküllő környékén épült ívelt tornácú téglaházak környezetében néhány ívelt ívsoros díszítésű csűr is áll, ám ezek java része a XX. század közepén vagy ennél később épült.

1374 Balassa 1985. 107–118.

713. A magashegyi kamrás ház övezete

714. Udvar Alsószolcsván, Erdélyi-szigethegység (Romulus Vuia, 1928, ENM)

715. Udvar Szkerisórán, Erdélyi-szigethegység (Romulus Vuia, 1928, ENM)

A magashegyi kamrás ház övezete (Erdélyi-szigethegység és Erdőhátság)

Az Erdélyi-szigethegység, valamint a Déli-Kárpátok északi lejtőinek nyugati sávjában, javarészt az Erdőhátságban (azaz a Marostól délre és a Vajdahunyadi-, valamint Hátszegi-medencétől nyugatra levő hegyvidéken) és a Hátszegi-medencében kialakult román lakosságú falvak és tanyák övezetét Romulus Vuia a kamrás ház területeként határozza meg.¹³⁷⁵

Az itteni lakosság életmódja a magashegyi körülményekhez alkalmazkodott. Földművelésük igen korlátozott lehetőségekkel bírt, csekély, hidegebb éghajlati viszonyokat is kibíró gabonafajtát, ritkán kukoricát és krumplit termelhettek, de szükségleteiket így sem tudták fedezni. Ennél jelentősebb volt az állattartás, a szarvasmarha és juh legeltetése. Az Erdélyi-szigethegységben a szarvasmarha-állomány nagyobb jelentőségű volt, mint a juhászkodás. A mezőgazdaság mellett a lakosság kézművességből próbálta pótolni bevételeit, fából edényeket készítettek, melyeket a völgyekben vagy az Erdélyi-szigethegység bányászvárosainak vásáraitra szállítottak.¹³⁷⁶ Az Erdélyi-szigethegység településhálózatának fontos központjai voltak a bányászvárosok, melyeknek dinamikus változó lakossága társadalmi szempontból gyökeresen különbözött a falvakétól, és etnikai szempontból is összetett volt.¹³⁷⁷

A völgyekben kialakult halmazos anyatelepülések mellett a XVIII. századtól megkezdődött a hegyi tanyák kialakulása, ezek viszonylagos besűrűsödése. Kezdetben ezeket időszakosan használták, csupán ideiglenes szállásokat építettek, de a vidék tulajdonjogi viszonyainak fokozatos átalakulásával létrejöttek az állandóan lakott szórófalvak is.¹³⁷⁸

A domborzat adta lehetőségek a csoportos vagy szabálytalan udvarhasználatot tették lehetővé.

A terület legkarakterisztikusabb eleme a boronából épült, magas, taposott szalma-, esetleg zsindelytetővel fedett kamrás ház,¹³⁷⁹ mely két helyiségből, egy archaikus nyitott tűzhellyel rendelkező lakószobából és egy fűtetlen, sötét, kisebb tárolóhelyiségből áll. Mindkét helyiség bejárata kívülről nyílt, vagy egyenesen az udvarról, vagy egy kis saroktornácról. Ilyenkor a kamra keskenyebb,

1375 Vuia 1975–80. 39–52.

1376 Butura 1989. 24–25.

1377 Francu–Candera 1888.

1378 Butura 1989. 44–48.

1379 Vuia 1975–80. 39–52.; Butura 1978. 88–89.; Bucur–Deleanu–Gangolea 1995. 92., 179–184.; Stănculescu–Gheorghiu–Petrescu–Stahl 1956–58.; Maier–Comanici 1982.

mint a lakószoba. A kamrás ház használata már a XVIII. században sem tekinthető kizárólagosnak, elsősorban a völgyekben és a nagyobb településeken épültek hasonló szerkezeti megoldásokkal pitvaros házak is.¹³⁸⁰

A ház tűzhelye az Erdélyi-szigethegységben más, mint a Déli-Kárpátok Hunyad megyei részein. Hunyad megyében a tűzhely alacsony, a döngölt földből készült padló szintjén került kialakításra. Fölötte függesztett, részben tapasztott sövényből, részben deszkából kialakított füstfogó volt, mely a füstöt a ház padlásterébe irányította.¹³⁸¹ A megoldás azonos a Déli-Kárpátok déli lejtőin (Gorjban és Vâlcea-ban) tapasztaltakkal, azzal a megjegyzéssel, hogy ott ez a tűzhely egy pitvarszerű helyiségben van, mely mellett, a lakószobában egy kívülfűtős kályhát találunk. A szigethegységben épült házak tűzhelye annyiban különbözik, hogy a padkát magasabbra építették, a fölötte elhelyezett füstfogó pedig nem ritkán kőlapokból készül. A pitvaros házakban a pitvarba sütőkemencét építettek.

A lakóház mellett néhány ól, valamint egy nagyobb méretű, szintén boronából készített pajta állt. Az időszakos hajlékok egyszerű, kisméretű kalyibák voltak. Előfordult a fejlettebb változat is, amikor kéthelyiséges hajlék egyik helyiségét használták lakásra, másikban a szarvasmarhát és a lovat tartották.

A kamrás házak használata a XIX. században fokozatosan visszaszorult a magasabb hegyvidék elszigeteltebb falvaiba, a Hátszegi-medencében, a Maros völgyének lakásabb dombjain és a mellékfolyók völgyeiben kialakult falvakban egyre nagyobb teret nyer a pitvaros ház elrendezés.¹³⁸² A házövezet alakulásában a XIX. század közepe nem akkora fejlődésbeli határvonal, mint ahogy azt Erdély többi tájegységében tapasztaljuk. Ennek oka természetesen az életmódbeli folytonosságban keresendő; a jobbágyfelszabadítás a magashegyi pásztorkodó lakosság életében nem hozott akkora változást, hisz a földesúri kötelékek és korlátozások itt korábban sem voltak nagyon erősek. Tovább változtak viszont a hegyvidéki övezetek tulajdonjogi viszonyai, a szigethegységben egyre több területet foglalhattak el véglegesen a völgyi falvak kirajzásával keletkezett szórt telepek és tanyás övezetek. Ezek száma fokozatosan emelkedett, a benépesített domb- és hegyhátak az Aranyos völgye irányából fokozatosan északra tolódtak és elérték Kalotaszeget. Hasonló besűrűsödésnek vagyunk tanúi déli irányba is. Lassan beindult, egy második folyamatként, újabb völgyeségi láncfalvak megjelenése, ezúttal a hegyi tanyás övezetek lakói költöztek könnyebben elérhető területekre.

A lakóház fokozatos fejlődésnek indult. Egyrészt változatosabbá vált az alaprajz. Megjelentek a kétszintes házak. A szigethegységben a terep adottságait kihasználva

716. Tanya az Erdélyi-szigethegységben
(Adrian Munteanu, 2007)

717. Tanya az Erdélyi-szigethegységben
(Adrian Munteanu, 2007)

718. Ideiglenes szállások az Erdélyi-szigethegységben
(Adrian Munteanu, 2007)

1380 Stănculescu–Gheorghiu–Petrescu–Stahl 1956–58.; Cristache–Panait 1993.

1381 Ionescu 1957. 29.; SzT VI. 342.; Bucur–Deleanu–Gangolea 1995. 65.

1382 A Maros alsó folyása menti, Vajdahunyad környéki és a Hátszegi-medence vidékét a pitvaros házövezetnél már elemeztük. (12.1.2.2. fejezet.)

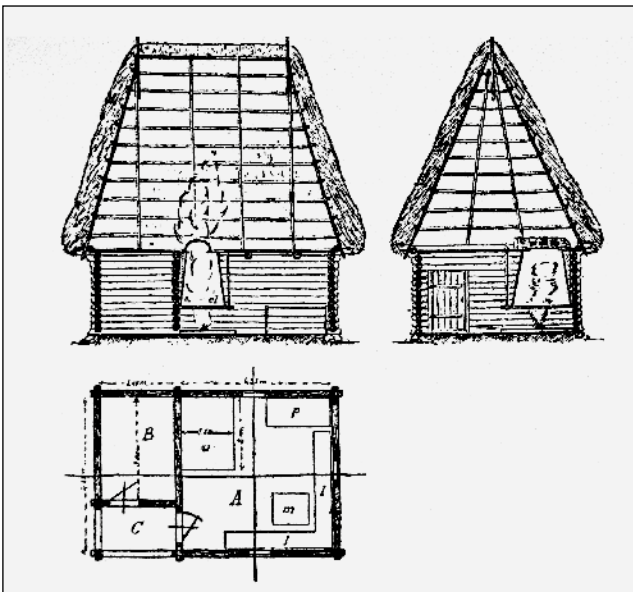

719., 720. Udvar Alsószolcsván és lakóház Felsővidrán, Erdélyi-szigethegység (Romulus Vuia, 1928, ENM)

721. Tanya Bélavárán, Erdélyi-szigethegység (2015)

722. Kamrás ház Valioarán, Erdőhátság (Vuia, 1975–80. 11. ábra)

épültek a magaspincés, kőlabazatú kamrás házak. A kétszintes alakulás Hunyad vármegyében is lezajlott. A Hátszegi-medencében a korábbi kamrás házakból fejlődött ki az olyan kétszintes lakóház, melynek két, hozzávetőleg egyenlő alapterületű magaspöldszinti helyisége, belső kapcsolat nélkül, egy külső tornácról közelíthető meg. Ellentétben a Székelyföldön gyakori ún. kettős házzal, itt az egyik emeleti helyiség mindig csak raktár, míg a másikon fűtöttek és laktak. Butura H. Stahlra hivatkozva, a gorji épületekkel való azonosságot abban látja, hogy Hunyad vármegye első ilyen házait Gorjból érkezett mesterek építették.¹³⁸³ E feltételezést, a Hátszegi-medence legdélibb völgyeiben tapasztaltakon kívül, nem látjuk eléggé megalapozottnak. Megjegyezzük, hogy a Gorj megyei kétszintes házak alsó szintje szintén boronából épült, ehhez hasonló erdélyi példát nem ismerünk.¹³⁸⁴ Ugyanakkor a Gorj megyei *Ungureni* helységnevek azt bizonyítják, hogy a két terület közötti népességmozgás két irányban zajlott. A két terület közötti kapcsolat ténye elvitathatatlan, míg az archaikus kemence és fűtőrendszer erdélyi elterjedése egy déli irányú migráció folyamatával lehet összhangban, addig a kétszintes házak kialakulásában ezt a hatást inkább fordítottan érezzük.

Az alaprajz gazdagodása a helyiségek számának növekedésében és ezek elrendezésében bekövetkezett változásban is megnyilvánul. A kamra túlsó oldalán is feltűnhet egy második tároló- vagy akár lakóhelyiség. Hunyad vármegyében gyakori, hogy az utcai, gyakran egyablakos lakószoba helyett a mindennapi élet tevékenységei a harmadik, keskenyebb, tüzelővel ellátott konyhába tevődtek át.¹³⁸⁵ A hunyadi magashegyi övezetben ritkábban oldalkamrás, szélesebb házakat is építettek, melyek udvari oldalát fűrészelt díszítésű tornáccal díszítették.

A ház előtt épülhetett teljes hosszban is oldaltornác. Végül lassan megindult az archaikus tüzelőszervezetek felcserélése is, a terület szélein, a pitvaros ház fejlődési vonalának megfelelően a házban zárt tűzhelyek jelentek meg, általában valamilyen takaréktűzhelyes változatban, majd végül, a korszak végén, feltűntek az iparilag előállított, kereskedelemben kapható vaskályhák. A korszak utolsó évtizedeiben elsősorban a nagyobb települések tehetősebb családi otthonaiban megjelent a fűtetlen tisztaszoba is.

A tehetősebb családok, nagyobb állatállománnyal rendelkező gazdák házain szintén a völgyek építészeti elemeket fedezhetjük fel.¹³⁸⁶ Az ablakokat nyáron lécekből kialakított rácsokra cserélték. Aranyosszéki mintára már korán feltűntek íves kialakítású tornácok, megkedvelésükhöz hozzájárulhatott a vidék fatemplomainak példája is.¹³⁸⁷ Jól ismert példa az az alsó-szolcsvai

1383 Butura 1989. 97.

1384 Terepkutatás: 2007.

1385 Jankó 1989. 45–49.

1386 Bucur–Deleanu–Gangolea 1995. 92., 179–184.

1387 Popa 1938; Popa 1968; Cristache-Panait 1987; Cristache-Panait 1993.

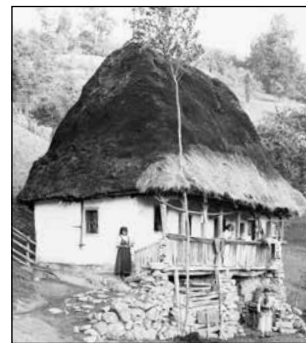
ház,¹³⁸⁸ melynek íves oldaltornáca van, mi több, a kis-méretű gabonás tornácát is ívelten alakították ki. A XX. század elejétől nagyobb számban tapasztják és meszelik a falvak lakóházait, jóllehet korábban a magashegyi házak kívülről tapasztatlanok voltak. Ebben a korszakban terjedt el a Gyalui-havasokban az épületek külsejének deszkalapokkal vagy zsindegyel való borítása is.

A taposott szalmatetőt a tehetősebbek zsindegyel váltották, melyeket a tető élei mentén díszesen, szív vagy akár virág formájúra is faragtak.¹³⁸⁹ A korszak végén a cseréptető is megjelent, a tetőformák is tovább gazdagodnak. A XX. század elején pedig megjelent a csonkakontyos, vízvetős tetőforma magashegyire alakított magas dőlésszögű változata. A zsindegyhez kapcsolható technikai megoldások következtében a kontyolás csúcsát általában kis háromszögű oromfalként cifrázzák.

A lakóházak mellett az udvarban vagy a tanyán általában kis sütőház, nyári konyha is állt. Míg a kamrás ház szabad tűzhelyén sütőharanggal süthettek malát vagy lepényszerű rozskenyeret (pitát), az újabb kupolás kemencék már szokványos kenyér készítésére is alkalmasak voltak. Az udvarban a boronafalas ólak mellett mindig állt egy nagyobb, kétsejtű pajta. Egyik felében általában az istálló volt, melynek bejárata a rövid oldalon állt, a másik helyiséget pedig tárolásra használták, ide a szerszámokat vagy a szekeret állították be. Erdőhátságban elterjedt volt a hossztengetyes csűr, melynek rövid oldaláról nyílt a szélesebb szekérbejáró is. Erdőhátságban és a szigethegységben is fennmaradtak sokszögű, általában a hatszög három oldalával záródó csűrök is, melyeknek mives kialakítása a térség fatemplomaival rokon.¹³⁹⁰ Jankó János ezt a melléképület-típust tartja a vidékre igazán jellemzőnek.¹³⁹¹ Az erdőhátsági udvarokon a tölcse-szerű, fonott kukoricagörék alá boronafalas, kisméretű baromfiólat helyeztek.

Tovább épültek az ideiglenes szállások egy- vagy kéthelyiséges, istálló hajlékai. Ezek a Gyalui-havasokban gyakran egymáshoz nagyon közel álltak és teljes telepeket alkottak.

Megállapítható, hogy a korszak végére a kamrás ház övezete fokozatosan zsugorodott, mind Hunyad megyében, mind a szigethegységben teret veszít a pitvaros, de főleg az ezt követő konyhás felépítés javára. Ennek ellenére a térség számos olyan sajátossággal rendelkezik, mely különálló tájegységi jellegét meghatározza. Az épületek elrendezésén és szerkezeti felépítésén túl feltűnik néhány melléképületekkel kapcsolatos sajátos tényező is, de itt a tájegységi jelleg meghatározásában felértékelte szerephez jutnak a településszerkezeti változók – nevezetesen a szórt és tanyás települések megléte, ezek időbeni változása.

723., 724. Lakóházak Bleșenița-ban, Erdőhátság (Romulus Vuia, 1928, ENM)

725. Lakóház Erdőhátságban (Adrian Munteanu, 2006)

726. Porta Erdőhátságban (Adrian Munteanu, 2006)

727. Lakóház és csűr Erdőhátságban (Adrian Munteanu, 2006)

1388 Jelenleg a bukaresti szabadtéri múzeumban található.

1389 Jankó 1989. 48–49.

1390 Stahl–Petrescu 1966. 123–124.; Cristache–Panait 1993. 79., 114., 117.; Dunăre 1974.

1391 Jankó 1989. 45–47.

728. Kászonaltíz távlati képe (2010)

ÖSSZEGZÉS | X.

A tájegységek népi építészeti fejlődése elsősorban az egyedi épületek lassú, de folyamatos kicserélődése által valósult meg. Természetesen számolnunk kell egyes épületek részleges átépítésével is, de sokkal jellemzőbb, hogy archaikusabb megoldásokat tartalmazó épületeket fejlettebb változatok helyettesítettek.

Gazdaságilag átlagos vagy az átlagosnál jobb helyzetű régiókban egy szerves anyagokból épült parasztház általában egy, legfeljebb két emberöltőt szolgált. Átlagos gazdasági helyzetű új házasoknak rendszerint a rokon-ság, szomszédság kalákában épített új házat. A házaspár a házat élete végéig használta. (Természetesen a ház esetenként öröklődött, vagy a családot nem alapító utód tovább lakta.) A szervetlen anyagból (kő vagy téglá) épült házak általában hosszabb életűek, ezeket az újabb generációk általában felújították, átalakították vagy kibővítették, de komolyabb károsodások esetén ezek lebontása is bekövetkezett. Az építőanyagok természetes élettartama, azaz fizikai avulása alapvetően meghatározta a házak élettartamát, az alkalmazott anyagok és az építés minősége az építették anyagi helyzetének és igény szintjének függvényében változott.

A lakóházak több emberöltőig történő fennmaradásának feltétele hármas – a ház tartós anyagból, jó minőségben épüljön, az építés korában lehetőleg az átlagosnál fejlettebb funkcionális minőséget képviseljen, harmadsorban pedig, paradox módon, arra is szükség van, hogy a házat öröklő új generáció ne legyen az átlagosnál jobb vagy sokkal jobb anyagi helyzetben.

Minél gazdagabb egy falu vagy egy tájegység, annál rendszeresebben és rövidebb intervallumok alatt cserélődnek a házak. A fenti gondolatmenettel válik közhelyszé, hogy ritka a XIX. századi fa-, sövény- vagy földház, de korábbi faházak gerendáit viszontláthatjuk átépített új faépületekben. Ezzel szemben számos többszörösen átalakított kőház maradt fenn a szász területeken vagy akár Homoród mentén. Ugyanez az oka annak, hogy nagy forgalmú kereskedelmi utak mentén, gazdagabb területeken akár átlagosan harmincévenként is új házak épülnek.

Általában a régi házat felcserélő új házak csupán kevéssé különböznek attól, aminek a helyére épülnek. A jellemzők nagy része azonos, de változhat a tetőforma, más lehet a tetőszög, változhatnak a nyílászárók, nagyobbak lehetnek a helyiségek, korszerűbb a tüzelőhasználat és a füstelvezetés stb. A tájegységi szintű változás ezért általában lassú, és egy-két emberöltőig is eltarthat. Bizonyos külső erők, történeti események, katasztrófák, tűzvészek, háborúk esetén a pusztulás mértéke vagy az eseményt követő közösségi szintű döntések értelmében határozottabban megváltoztathatnak bizonyos jellemzőket. Ilyenkor a tájegységi átalakulás is nagyobb szintű és gyorsabban teljesedik ki. Ilyen változás a közösségi rendelkezések hatására történő tűzbiztosabb anyagok elterjedése a Szászföldön, a kémények bevezetése ugyanott, Torockó vagy Kisgalambfalva házainak átépítése fa

helyett kőből, az ablakméretek változása, vagy a XX. században az udvar- és utcabeépítés szabványosítása.

Az építészeti fejlődés jellemző lépései

Az egyes tájegységekben bekövetkezett népi építészeti fejlődés jellemző lépéseit az alábbiakban összegezzük:

1. Az alaprajzi fejlődés folyamata a XVIII–XX. században általánosságban a következő:

- két helyiségből álló háztól a három (esetleg több) helyiséges irányába,
- a füstös, födém nélküli pitvartól (eresztől) a füsttelénített lakókonyha irányába,
- a lakószobától a tiszta (parádés) szoba irányába,
- (részben) alápincézett háztól a magaspincés ház irányába,
- a tornác nélküli házaktól a tört- vagy oldaltornácos házak irányába, az oldaltornácos házaktól a homlok, kör és kiugró tornácok irányába.

2. A tüzelők fejlődésének folyamata a XVIII–XX. században nagy általánosságban a következő:

- a szobai nyílt tűzű kandallótól előbb a zárt tűzhely, majd a kályha irányába,
- a pitvarbeli (lakószobai) kemence házból való kikerülése és ennek valamilyen takarékos jellegű főzőkályhára való felcserélése irányába.

3. A tüzelők füstelvezetésének fejlődési folyamata a XVIII–XX. században nagy általánosságban a következő:

- a füstös, szikrafogós pitvartól a szabad kéményes pitvar irányába,
- a szabad kéményes pitvartól a kéményes konyha irányába,
- a födémén vagy falon keresztül vezetett füstcsőtől a falban elhelyezett vagy külön épített kémény irányába.

4. Az épületek szerkezetének fejlődési folyamata a XVIII–XX. században általánosságban a következő:

- a nyílt vázszerkezetű házaktól a zárt vázszerkezetek irányába,
- a sövényrel kitöltött vázszerkezetes házaktól a zsilipes vázszerkezetes, majd téglá- (esetleg kő-) falazatú házak irányába,
- a keresztvéges boronaházaktól az ácsolt boronafalak, esetleg a zsilipes faszervezetek irányába,
- a szalmatetős házaktól a zsinde-, majd cseréptetős házak irányába.

5. A homlokzatképzés fejlődési folyamata a XVIII–XX. században általánosságban a következő:

- tapasztás nélküli homlokzatoktól a tapasztottak irányába,

- a tapasztottaktól a vakoltak irányába,
- meszeletlentől a meszelt irányába,
- a díszítés nélkülítől a festett minták, majd a stuk-kódíszek irányába,
- a sima fafelületektől a faragott vagy fűrészelt fafelületek irányába.

6. A nyílászárók szerkezetének fejlődési folyamata a XVIII–XX. században általánosságban a következő:

- az ácsbokostól a pallótokos, majd gerébtokos irányába,
- a lanternás ablaktól a kis, majd a nagyobb üvegszemes ablakok irányába,
- a rögzített ablakszárnytól a levehetőn át a nyitható irányába,
- az egyrétegűtől a kétrétegű felé,
- az ablaktáblától a zsalugáter felé,
- az ácsbokos ajtótól a betétes borított keretes ajtók irányába,
- a deszkaajtólapoktól a leveles, majd betétes ajtólapok irányába.

7. Az udvar épületeinek és elrendezésének fejlődési folyamata a XVIII–XX. században általánosságban a következő:

- az egyfunkciós melléképületektől a többfunkciós, összevont melléképületek irányába,
- a csoportos vagy baromudvaros elrendezéstől a párhuzamos, soros, majd keresztcsűrös udvarelrendezés irányába.

8. Az utcabeépítés fejlődési folyamata a XVIII–XX. században általánosságban a következő:

- az előkertes beépítéstől az utcafrontos irányába,
- a fésűstől a laza sorházas, majd zárt sorú irányába.

9. A településszerkezet fejlődési folyamata a XVIII–XX. században általánosságban a következő:

- a halmazos szerkezet utcás részekkel, esetleg teleklábas bővítményekkel való kiegészítése irányába.

Az egyes kistájak építészeti jellemzői közti eltérésekről

A bevezetőben vázolt módszertan lépéseit követve lehetőség nyílt az egyes háztípusok és területek közötti építészeti különbségek számszerű mérésére, melyhez alapul az egyes területek építészeti jellemzőit tömörítő táblázatok használatát. Az egyes háztípusok közötti számszerű különbséget 1-35 közti pontszámmal mértük. 35 pontos eltérés minden változó különbözőségét jelölné, 4 pont a 10 százalékos eltérést, 12 pont hozzávetőlegesen a 33%, 17 pont az 50% eltérést, 23 pont a 66% hozzávetőleges eltérést jelöli. Ezt követően kiszámoltuk az egyes szomszédos tájak egymásnak korban és típusban

megfelelő házfajtái közti számszerű különbségeket ugyanazon pontrendszer alkalmazásával.

A számszerű elemzést olyan matematikai modellként értelmezzük, amely rávilágít az egyes kistájak és háztípusok közötti különbségek mértékére, viszont, mint minden matematikai modell, a felhasznált adatok pontosságától függ. Tudatában vagyunk annak, hogy egyes tájakról nagyon pontos képpel rendelkezünk, más tájak esetén a kiinduló adatok hiányosak és kevésbé árnyaltak. Az eredményeket a minőségi jellemzőkkel együttesen értelmeztük. A modell pontatlanságai ellenére az elemzés számszerű eredménye bizonyítja felvetéseink nagy részét, mit több, árnyalja a kialakult képet. Tekintettel arra, hogy a számszerű értékek sokszor nem tökéletesen objektívek, nem törekedtünk szigorúan annak megállapítására, hogy milyen érték mellett beszélhetünk különböző tájegységről. Sokszor néhány karakterisztika megléte teljes biztonsággal körberajzol egy tájegységet, amit a mért érték vagy alátámaszt, vagy nem.

Az egyes kistájak fejlődésében két egymás utáni háztípus közötti különbség mértéke általában 5-15 pontban mérhető (35 pontos változás jelezne azt, ha minden változó átalakul).

Vannak gyorsabban és lassabban fejlődő kistájak – a nagyobb váltást mindig a falazott falszerkezetek megjelenése hozza. Ilyen például Homoródmente és Szászföld. Lassabban fejlődik Csík, Kászon – itt sokkal állandóbbak a megoldások, ahogyan Szolnok és Doboka térségében, valamint az Erdélyi-szigethegységben is. Minél nagyobb érték jelzi az egyes kistájak belső fejlődését, annál valószínűbb, hogy az illető kistáj hatást fog gyakorolni környezetére. Ilyen például a szászok által lakott két összefüggő terület, Udvarhelyszék egyes központi vidékei vagy később Kalotaszeg.

Az egyes szomszédos tájegységek egymásnak megfelelő háztípusai közötti különbség mutatja az egyes tájegységek közötti eltérés nagyságát. Ezek nagyon változóak, 1-2 pontos eltéréstől 25-28 pontosig, ami 70-80% eltérésnek felel meg. A legnagyobb eltérést a Mócvidék és a Szászföld körül, valamint a XX. századi értékekre vonatkozóan, Kalotaszeg és környezete között lehetett mérni. Minden esetben a nagy értékekhez hozzájárultak a településképi és udvarelrendezési változók is. Nagyon kicsik az eltérések az egyes udvarhelyszéki kistájak között, továbbá Kászon, Alcsík, Felcsík és Gyergyó között, valamint Kis-Küküllő mente, Erdélyi-Hegyalja és tulajdonképpen a Mezőség déli sávja között.

A XVIII. századi helyzetet tükröző számadatok bizonyítják, hogy az Aranyosszéken és Marosszéken kívüli Székelyföld egységes építészeti táj: az ereszes ház övezete. A Nyárádmente és Sóvidék közti eltérés ekkor 13 pont, ez jelzi a tájegységi választóvonalat. Az egyes későbbi kistájak közötti eltérések átlagosan 2-3 pontosak. A legnagyobb, 6 pontos eltérést Gyimes és Csík között mértük, melynek oka elsősorban a kirajzással járó településszerkezeti és telekhasználati különbözőség. A Csíki-medence és az udvarhelyszéki Küküllő mente közti 5

pontos eltérés már a Hargita két oldalán fekvő övezetek XIX. századi eltérő fejlődését jelzi előre.

A XVIII. században magas pontszámmal válik önállóvá a déli szász terület: a Hétszék és környezete közötti különbség 15-26 pont közötti, Barcaság és környezete között pedig 18–23 pont.

Nagy pontszámmal választható le környezetéről az Erdélyi-szigethegység és Erdőhátság magashegyi övezete is: a különbség 14 és 25 pont között mozog, az ennél kisebb 9 pontot csupán Aranyosszék irányába lehet mérni.

A XVIII. században szintén nagy pontszámmal választható le környezetéről Torockó is, Aranyosszéktől 9, a Mócvidéktől 19 ponttal tér el.

Nem egyenletes és nem nagy pontszámmal meghatározható az eltérés mértéke az északi kemencés lakószobás házövezet és déli szomszédai között. Az eltérések 8-13 pont között váltakoznak. A számszerű eredmény tulajdonképpen egy szélesebb átmeneti övezet meglétét igazolja, ahol északi és déli irányból együttesen érvényesültek hatások.

Közép-Erdély korábban nem felsorolt területei között a XVIII. században csupán néhány pontos eltérés mérhető, ami bizonyítja, hogy ekkor ez a kiterjedt terület még egyetlen tájegység volt.

A XIX. században minden területen megkezdődött az egyes kistájak kiválása.

A kelet-erdélyi vagy székelyföldi építészeti övezetben éles kulturális határvonalat jelentett a széles, lakatlan erdőkkel borított hegylánc, a Hargita, és ennek meghosszabbításában a Görgényi-havasok vonulata. Az ezektől keletre fekvő területek részben földrajzi adottságaik, részben a határőrszervezet béklyói miatt lassabban fejlődhettek, és az itt kialakult kistájak egymástól csekély mértékben tértek el.

A kelet-erdélyi székely házterület darabolódását ékénth segítette elő Homoród mente és később Erdővidék szász hatásra bekövetkezett átalakulása. A két, hangsúlyos sajátosságokkal rendelkező kistáj a XIX. század elejétől kezd távolodni a székelyföldi nagytáj tulajdonságaitól és közelíteni a Barcaság és Hétszék felé. A XIX. század elejétől ezektől már csak 11-13 pont távolságra volt a XVIII. században mérhető 22-23-hoz képest a szomszédos székely területektől, viszont a XIX. századra már 17-23 pont távolságra került.

A XX. század első felében kiteljesedett változások eredményeként erősödik fel Kalotaszeg különállása, a hegyvidék felé 24, Szolnok-Doboka felé 21, Mezőség felé 21 pontban mérhetjük a különbséget. Jelentős, 21-15 pont közötti a XX. században mért különbség a Beszterce környéki szász vidék és környezete között is. Az Erdélyi Mezőség, Kis-Küküllő mente, Maros mente, Erdélyi-Hegyalja, Borsa mente közötti különbségek mérsékeltek, ezeket a szomszédos tájak közt 2-11 pontban mérhetjük.

A népi építészeti kistájak és egymáshoz való viszonyrendszerük rövid jellemzése

A minőségi és mennyiségi elemzésünk során az egyes területi egységeket az alábbiak szerint jellemezhetjük:

■ A SZÉKELYFÖLD

1. Alsó-Háromszék a XIX. század végétől, XX. század elejétől önálló kistáj, korábban a XVIII. században a Székelyföld nagytáj, majd a XIX. században Háromszék kistáj része. Külső, barcasági (szász) és magasépítészeti (kuriális) hatásokra fejlődött, észak irányába pedig hatásokat adott át.

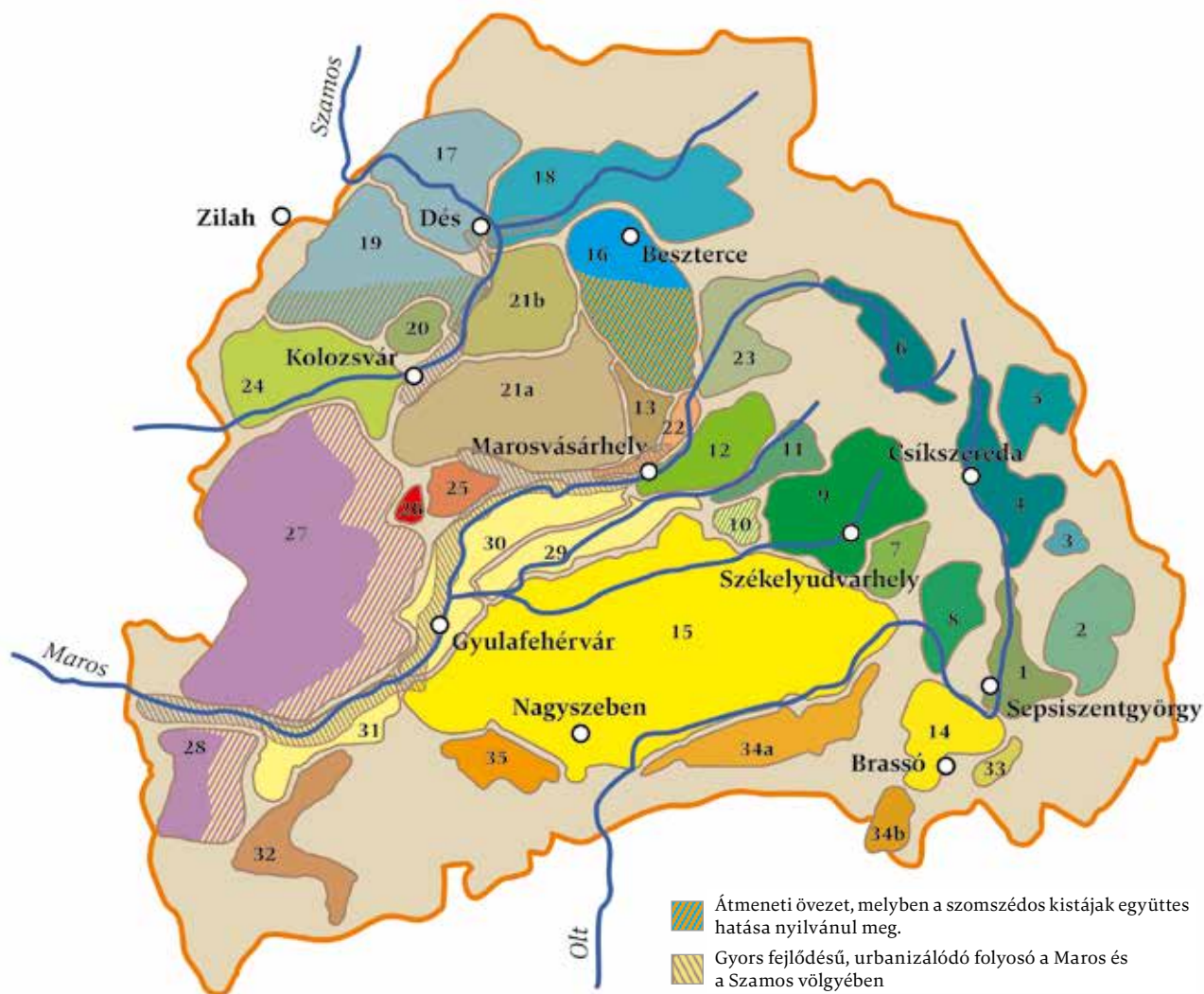
2. Felső-Háromszék a XIX. század végétől, XX. század elejétől önálló kistáj, a XVIII. században a Székelyföld nagytáj, majd a XIX. században a Háromszék kistáj része. Magasépítészeti (kuriális és mezővárosi) hatásra fejlődik, belső fejlődésű jelenségek figyelhetők meg – északi irányba hatásokat ad át.

3. Kászon altájegység – a XVIII. században a Székelyföld nagytáj, majd a XIX. század második felétől Csík része. (Alcsíktól számítva az eltérés a XVIII–XIX. században mindössze 3, majd a XX. században 4 pont.) Északról és délről egyaránt fogad és továbbít hatásokat. Magasépítészeti (kuriális) hatású fejlődés, de belső fejlődésű építészeti megoldások is keletkeznek itt, melyek dél és észak irányba átadódnak. A XIX. század derekán sajátos építészeti képe azáltal értékelődik fel, hogy itt az elszigeteltség miatt nagyobb százalékban maradt fenn a hagyományos csíki népi építészet emlékegye, ugyanakkor sajátos kapufajták is kifejlődtek.

4. Alcsík és Felcsík egymástól alig különböző altájegységek, a XVIII. században a Székelyföld nagytáj, majd a XIX. század második felétől Kászonnal Csík tájegység alkotóelemei. Magasépítészeti – kuriális hatásokra – belső fejlődés valósul meg, a délről Háromszék által közvetített szász hatások kismértékűek, északi és keleti irányba továbbítanak hatásokat. Az Alcsík és Felcsík közti építészeti különbség mindössze 2-3 pont, ez csupán a XX. század második felében, azaz a vizsgálatunk időszakján kívül hangsúlyozódik.

5. Gyimes a XIX. századtól önálló kistáj, korábban a Székelyföld nagytáj része. Építészete megegyezik Csík archaikusabb, szegényebb társadalmi rétegei által létrehozott építészetével, eltérőek viszont a településképi és udvarhasználati tényezők. A Csík felől érkező fő hatás mellett feltűnnek keleti irányból érkezők is, ilyen a homlokzatok részleges tapasztása. Építészete, más településszerkezeti adottságokra rávetítve, mindig Csík néhány emberöltővel korábbi építészetének felel meg.

729. Népi építészeti kistájak Erdélyben a XX. század közepén

6. Gyergyó – a XIX. századtól önálló kistáj, korábban a Székelyföld része. Magasépítészeti (városi) hatásra fejlődik, sokszoros megújulás figyelhető meg. Alakulását keleti hatások is befolyásolták.

7. Homoród mente a XIX. század elejétől önálló kistáj, korábban a Székelyföld része. Építészeti sajátosságait archaikus székely és erős archaikus szász hatások keveredése formálja. Kismértékben továbbít hatásokat Erdővidék, valamint a Nagy-Küküllő völgye felé.

8. Erdővidék a XIX. század derekától önálló kistáj, magasépítészeti (kuriális) és szász hatásra fejlődik, de belső fejlődésű megoldások is gazdagítják. A XX. század elején építészeti sajátosságai Alsó-Háromszékhez, a Barcasághoz és Homoródmentéhez egyaránt közelítik.

9. Nagy-Küküllő és Nyikó mente a XIX. század második felétől önálló kistáj, korábban Székelyföld nagytáj

része; magasépítészeti (kuriális és egyházi) és kisebb mértékben szász hatásra fejlődik, belső fejlődésű megoldások gazdagítják. **Gagy mente, Küsmöd mente** – nem önálló kistáj – az előbbinek része. Tulajdonságai annyira azonosak, hogy altájegységi jellegről sem beszélhetünk. Mindkét vidéket többszörös megújulás és párhuzamos lakóháztípusok fejlődése jellemzi, ugyanakkor hangsúlyosan helyi jellegű megoldások, sajátos változók is vannak a térségben.

10. A Székely Partium átmeneti övezet – keletről és nyugatról érkező, azaz székely és szász hatásokat ötvöztető, belső fejlődésű megoldások nincsenek.

11. Sóvidék a XIX. század végétől önálló kistáj, a XVIII. században Székelyföld nagytáj, majd a XIX. század második felében néhány évtizedig átmeneti övezet Székelyföld és a közép-erdélyi Marosszék között. Belső fejlődésű építészeti megoldások – gazdasági épületek és a faelemek

díszítése – teszik a XX. század elejére karakteres építészeti kistájjá.

12. Nyárádmente a XIX. század végétől önálló kistáj, a XVIII. században a közép-erdélyi pitvaros házövezet része. A XIX. század második felétől felerősödnek a korra jellemző, Székelyföld, elsősorban Udvarhelyszék, majd Sóvidék irányából érkező hatások. A XX. század első felében egy sor sajátos – magasépítészeti (kuriális, egyházi) – és részben fürdővárosi szecessziós) minták alapján belső fejlődésű megoldások sora alakítja elsősorban a házak külalakját, a csűröket és kapukat. Karakteres altájegysége a **Bekecsalja**, mely díszes faépítészete miatt egyedülálló. **Alsó- és Közép-Nyárádmente** az ekkor beinduló gyors modernizálódás hatására gyorsan elveszíti sajátos jellemzőit.

13. Székely Mezőség – átmeneti övezet – keleti, azaz a Székelyföld irányából, valamint Marosvásárhely irányából fogad hatásokat.

■ SZÁSZ TERÜLETEK

14–15. Barcaság a Hétszék területével együtt, melytől csak csekély mértékben tér el, már a XVIII. században kiterjedt önálló középtáj, mely középkori városi modellek alapján fejlődik, és minden irányba erős hatást gyakorol környezetére.

16. Beszterce vidéke már a XVIII. században önálló kistáj, mely belső fejlődésű előzmények alapján, középkori városi mintákat követve fejlődik, és erős hatást gyakorol környezetére. Alaprajzi megoldásai az északi kemencés lakószobás házövezethez sorolják.

■ VÁRMEGYEI TERÜLETEK

17. Lápos mente átmeneti övezet, mely déli, északi és keleti irányból egyaránt fogadott hatásokat. Északi területein Máramarosra jellemző díszítési formák terjedtek el, ezek közül lehangsúlyosabb a csűrkapuk díszítése. Naszód vidékétől csekély különbség választja el.

18. Naszód vidéke átmeneti övezet, melynek fejlődését a szomszédos Beszterce vidéke befolyásolta. Keletről és északról egyaránt fogad hatásokat. Fejlődése lassú volt. Eltérése az Erdélyi Mezőségtől 10-16 pontban, Beszterce fejlettebb vidékeitől 20-21 pontban mérhető.

19. Belső-Szolnok vármegye területe átmeneti övezet, melyben a pitvaros és kemencés házterületek hatása egyaránt érződik, de Kalotaszeg irányából is átvett építészeti megoldásokat. Lápos mentétől csupán 4 pontnyi távolság választja el, ezek is javarészt anyaghasználatra vonatkozó jellemzőkből adódnak.

20. Borsa völgye a XIX. század elejétől kezdődően önálló kistáj, korábban a közép-erdélyi pitvaros házövezet része. Északról és nyugatról kismértékben a kemencés

lakószobás házövezet irányából is fogad hatásokat. Sajátos arculatát épületeinek belső fejlődésű szerkezeti átalakulása határozta meg, fejlődése a XX. század elején megkezdődött. Az Erdélyi Mezőségtől szerkezeti és településszerkezeti tényezők egyaránt elválasztják, a különbség számszerűen 11-13 pontos, amit elégségesnek találunk az önálló tájegységi jelleg létének igazolásához.

21. Az Erdélyi Mezőség önálló középtáj, mely építészeti szempontból a XIX. század végén három, sokban hasonlító altájegységre tagolódott. Kisebb, mint a néprajz egyéb szakágai által meghatározott Mezőség, nem tartozik ide a Borsa mente, és a terület keleti sávján a Beszterce melléki százság vonzáskörzetében levő falvak sem. Lassú fejlődése miatt lemarad. Kialakulnak belső folyamatok – ilyen az észak-nyugati altájegységben a földfalazatok különböző fajtáinak használata és a tanyásodás. Szélein átmeneti övezetek jöttek létre, ahol a fejlettebb szomszédos tájak hatása érvényesült. Belső tagolásának pontos megállapításához további kutatások szükségesek, az eddigi eredményeink alapján a terület északnyugati negyedét altájegységként határozzuk meg, mely a XX. század elején a Mezőség központjától már 9 pontos eltérést mutat, valamint a Székely Mezőséget, mely a XIX. században 6 ponttal tér el, a XX. században azonban újra csak 3 pontos különbséget mutat.

22. Maros mente, a Maros völgyének falvai Marosludastól Szászrégenig (részben a Székelyföld része), tájegységi jelleg nélküli, gyorsan urbanizálódó folyosó. Átszeli a Székely Mezőséget, melynél fejlettebb, de eltérése csekély, csupán 6-8 pontban mérhető.

23. Maros felső folyása, azaz a Maros völgyének falvai Szászrégentől a Maros áttöréséig, valamint a Görgény völgyének falvai, átmeneti övezetet képez, mely a besztercei százság és Nyárádmente irányából egyaránt fogad hatásokat. Görgény völgyében településszerkezeti különbségként jelentkeznek a tanyás övezetek.

24. Kalotaszeg a XVIII. századtól egészen a XIX. század második feléig a pitvaros és a kemencés lakószobás nagytájak közötti átmeneti övezet, majd a XIX–XX. század fordulójától fokozatosan erősödnek önálló jellemzői. Eltérése a szomszédos tájaktól ekkor már minden irányban 20 pont fölött volt. A XX. század első felében tovább erősödött sajátos jellege, ami elsősorban külső jegyekben, a házak fa oromfalainak és kapuinak faragásában és díszítésében nyilvánult meg. Karakteres önálló kistájjá vált, mely környezetére jelentős hatást gyakorolt.

25. Aranyosszék, azaz tulajdonképpen az egykori Aranyosszék felső járása a XIX. század végétől önálló kistáj, korábban a közép-erdélyi nagytáj része. Belső fejlődése sajátos társadalmi berendezésével, azaz a székely rendi nemzethez való tartozásával van összefüggésben, ez lehet a magyarázata egyes Székelyföldön is feltűnő építészeti

megoldások jelenlétének is. A Mócvidék felé sugárzott hatásokat, bár különbsége mind a Mócvidék, mind Torockó irányába több mint 20 pontban mérhető. Kisebb a különbség a Mezőség, Erdélyi-Hegyalja és Küküllő mente irányába, mely tájakkal számos rokon vonást mutat. A történelmi Aranyosszék alsó járása Erdélyi-Hegyaljával és Kis-Küküllő mentével közös kistájhoz tartozik.

26. Torockó már a XVIII. századtól önálló karakteres kistáj, mely részben belső fejlődéssel, részben áttételes külső, szász és magasépítészeti hatások átvétele nyomán fejlődött. A XIX. század során kétszer megújult, polgárosodása építészetét is jelentősen átalakította. Elterése a vele szomszédos Mócvidéktől és Aranyosszéktől egyaránt jelentős, 14-28 pont között mozog. Ennek ellenére környezetére csak korlátozottan hatott.

27. Az Erdélyi-szigethegység (Mócvidék és Mokány-ság) már a XVIII. századtól a Maros völgyének másik oldalán található Erdőhátsággal közösen a kamrás ház övezetének megfelelő önálló nagytáj alkotóelemei. Az Erdélyi-szigethegység, mely Erdély történeti határain keresztül Nyugat felé terjed, a perifériáin a szomszédos tájegységektől minden irányból fogadott hatásokat, ezek hatására átmeneti övezetek alakultak ki. A kistájakra való tagolódása jelen kötet kereteit szétfeszítené, tekintettel arra, hogy a terület jelentős része, és ezáltal kistáji tagolódása, csak a Partium építészetének elemzésével párhuzamosan valósulhat meg.

28. Erdőhátság már a XVIII. századtól önálló, elszigetelt kistáj, mely külső hatásokra lassan modernizálódott, ezáltal területe folyamatosan csökkent. Akárcsak a Mócvidék, környezetétől több mint 20 pontban tér el.

29. Kis-Küküllő mente építészeti szempontból önálló kistáji jellegét illetően bizonytalanok vagyunk. Egyfelől olyan átmeneti övezetnek érezzük, mely a Székelyföld és Szászföld irányából egyaránt fogadott hatásokat, másfelől értelmezhetjük úgy is, hogy Erdélyi-Hegyaljával, a Maros középső folyásának falvaival, valamint Aranyosszék alsó járásával együtt alkot kistájat.

30. Erdélyi-Hegyalja és a Maros középső folyása gyorsan modernizálódó átmeneti övezet, melynek építészete sok tekintetben azonos a Kis-Küküllő mente építészetével.

31. Vajdahunyad környéke és a Maros alsó folyása gyorsan modernizálódó átmeneti övezet, mely a Szászföld irányából is hatásokat fogadott.

32. Hátszegi-medence – A XVIII. században még átmeneti övezet a kamrás és a pitvaros házövezet között, ekkor még feltehetően több hasonlóságot mutatott Erdőhátsággal, majd a XIX. századtól kezdődően egyre erősebbé vált a Maros menti polgári építészet hatása. Késői és lassú polgárosodása során a cseréppel fedett,

íves tornácos téglaházak terjedtek el, melyek a vidék önálló építészeti táji jellegét is meghatározták.

33. Hétfalu átmeneti övezet, melynek építészetét a közeli Háromszék és Barcaság befolyásolta, ezen belül Brassó városi hatása jelentős.

34. Fogarasföld önálló kistáj, mely a pitvaros házövezet részeként a Barcaság és a Hétszék irányából fogadott hatásokat, ennek fejlődését nagy időeltolódással, az anyaghasználat kivételével, nagy vonalakban követte. Törcsvár környékén településszerkezeti különbséggént jelentkeznek a kiterjedt tanyás övezetek.

35. Szeben melléke önálló, karakteres kistáj, mely pitvaros, magastetős, oromfalas házaiban, magas, kötött kapuiban és zárt udvarhasználatával a hegyi román faépítészeti elemeit a Hétszék városi építészeti vívmányaival sajátosan ötvözte.

A népi építészet fejlődéséről, alakulásáról, az ezt befolyásoló tényezőkről¹³⁹²

A népi építészet alakulása, azaz a falvakon található lakó- és gazdasági épületek összességének fizikai és formai jellemzői, ezek térbeli elrendezése és egymáshoz való viszonya az idők során számos tényezőtől függött. Ezek közül a legfontosabb az építészeti alkotásokat létrehozó közösségek életmódja. A lakóépületek, a gazdasági udvar és ezek épületei mindig a lakosok életmódjával, foglalkozásával kapcsolatos tevékenységeket szolgálták, ezeknek biztosítottak zárt, félig zárt vagy nyitott teret. A lakosok életmódja, azaz a gazdasági termelés jellege meghatározta a település formáját és közlekedési viszonyait, az udvar szerkezetét, a felépített melléképületek típusát, a tárolásra használt terek jellegét. Az életmód és az ezzel szoros összefüggésben levő szokások formálták, a műszaki lehetőségekkel összhangban, a lakóház funkcionális tereit. A különböző életmódot folytató közösségek eltérő építészeti környezetet hoztak létre. Merőben más a juhászokdással vagy a nagyállattartással foglalkozó népesség, a bányász-iparos vagy a gabonatermesztésből élő közösségek épületállománya és ezek szerkezeti vagy funkcionális paraméterei.

A természeti környezet és az éghajlat meghatározó szerepe a népi építészet alakulásában széles körben ismert tény. Az épületeknek minden esetben felelniük kellett az éghajlati körülmények kihívásaira, azaz minden évszakban biztosítaniuk kellett a megfelelő lakhatósági, tárolási és feldolgozási feltételeket. Az éghajlat

¹³⁹² Az alábbi megállapítások a belső-erdélyi területre és a XVIII. század kezdete, valamint a XX. század közötti időintervallumra vonatkoznak.

viszont leginkább magát az életmódot befolyásolta, azaz a megélhetést biztosító, elsősorban mezőgazdasági és részben kisipari tevékenységek jellegét. Ezáltal másodlagosan formálta az építészet jellegét is. Az éghajlat által is determinált természeti adottságok szolgáltatták a falvak építészetéhez a könnyen elérhető és kitermelhető építőanyagokat: hegyvidéken nagyobb mennyiségben alkalmaztak fenyőgerendákat, zsindelyt, dombvidéken favázas, sövénykített épületeket emeltek, sík területen pedig a földfalak különböző változatait alkalmazták. Harmadsorban a házaknak az éghajlat bizonyos kihívásainak is meg kellett felelniük, ezt az építők a megfelelő anyaghasználat, bizonyos szerkezeti és formai megoldások alkalmazásával érték el. E harmadik körülmény kutatásunk periódusában a legkevésbé számottevő hatású. Az éghajlati körülmények és a csapadék mennyisége befolyásolta ugyan a tetők szögét, de az építészeti megoldások legnagyobb része a rendelkezésre álló anyagok és az életmód függvénye maradt. Látható, hogy az éghajlat befolyásoló szerepe vidékünkön elsősorban közvetett, ennek oka egyfelől az, hogy Erdély egyes tájainak éghajlata között nincsenek nagyon nagy különbségek, másfelől pedig az, hogy a vizsgált korszakban a technológiai és anyaghasználati fejlettség szélsőségeiből körülmények kihívásaira is válaszolni tudott. Például az azonos tetőszögű zsindely- vagy cseréphéjazat magashegyi övezetben és dombvidéken is jól szolgált, az azonos méretű boronából épült ház szintén minden táji környezetben megfelelőnek bizonyult.

A társadalmi helyzet több síkon meghatározta a népi építészet alakulását. A szabad jogállású székely és szász közösségek, valamint a jobbágyi sorban élő közösségek népi építésze sok tekintetben különbözik. A társadalmi helyzetből és esetenként a sajátos jogállásából fakadóan lényegesen különböztek ugyanis az egyes közösségek anyagi lehetőségei, és még inkább ezek reprezentációs igényei. Mindkét tényező meghatározta a népi építészet minőségi és adott esetben funkcionális, tehát életmódot kiszolgáló paramétereit is.

Az egyes közösségek nyelvi hovatartozása csak közvetett módon befolyásolta a népi építészet alakulását. Amennyiben a nyelvi különbségek mögött lényeges kulturális és életmódbeli eltérések voltak, akkor a népi építészet is eltérően fejlődött, amennyiben azonos életmódban és társadalmi helyzetben él két különböző nyelvi közösség, a népi építészetük is azonos. A vallási különbözőség a népi építészet alakulását szintén nagyon kis mértékben befolyásolta – egyetlen szempont a vallási hovatartozást jelző kereszt, hármaskereszt, csillag, melyet háztető csúcsán, oromfalon vagy kapun helyeztek el.

Egy időben és egy adott területen az udvarhasználatot, házépítést és lakáskultúrát meghatározó tényezők (változók) nagyjából állandóak: az azonos társadalmi és anyagi szinten levő családok azonos módon próbálták meg telküket berendezni, azonos formájú, szerkezetű melléképületeket, azonos beosztású és szerkezetű házakat építettek.

Azonos időben és egy adott területen a különböző anyagi és társadalmi szinten levő lakosok lakó- és melléképületei, esetleg telekhasználattal kapcsolatos megoldásaik kisebb vagy nagyobb mértékben eltérhettek egymástól. Minél nagyobb a vagyoni és társadalmi helyzet közti különbség, az eltérések annál nagyobbak. A szerényebb anyagi háttérrel rendelkező lakosok építkezése megfelel a módosabb lakosok egy vagy több emberöltővel korábbi építkezésének.

A fejlődés tárgyi megvalósulása mindig az éppen meglévő minőségi szinthez legközelebb álló, de valamivel fejlettebb építészeti megoldások átvételét jelenti. A falvak építkezése szempontjából ezt a szintet az udvarházak, a nemesi nagybirtokon álló majorsági vagy egyéb kiszolgálói lakóépületek, a mezővárosi vagy a külvárosi építkezések jelentették.

A táji tagolódás szintjeiről

A táji tagolódás szempontjából a négy **alaprajzi** modell elsősorban a nagytájak meghatározásában jelent alapot. A XVIII. századi Erdélyben négy alapvetően különböző funkcionális elrendezés volt használatban.

- A Közép-Erdélyre jellemző **pitvaros ház** udvarházi és városi lakáskultúrához köthető kapcsolatrendszerre bizonyított.
- A kelet-erdélyi részben nyitott bejárati helyiséggel és füstfogós nyílt tüzelővel rendelkező **ereszes ház** kuriális hatásra kibontakozó belső fejlődés eredménye.
- Az észak-erdélyi **kemencés lakószobás ház** egy Észak-Magyarországot és részben a Kárpátokon kívüli területeket is magába foglaló, szélesebb térségben előforduló forma.
- A magashegyi **kamrás ház**, mely a román lakosság körében volt használatos, egyértelműen a legarchaikusabb és havaselvi kapcsolatrendszerrel rendelkezik.

A XIX. század során a vizsgált területen megfigyelhető a pitvaros házövezet nyugati és keleti irányban, a kamrás és ereszes házterület rovására történő növekedése. A közép-erdélyi pitvaros és észak-erdélyi kemencés-lakószobás házterület között széles átmeneti sáv alakult ki, ahol mindkét funkcionális típus jelen volt. A XIX. század végétől, a XX. század elejétől a lakókonyhas, tisztaszobás lakásmodell az integráció jegyében egyszerre alakítja át mind a négy alaprajzi modellt.

A tüzelőberendezések és a füstelvezetés főbb szerkezeti jellemzői és ezek házon belüli helyzete a fentebb meghatározott négy régió szerint alakult, ám az egyes részletmegoldások, kiváltképp a használt kályhacsempek, lehetővé teszik a házterületek további tagolását. A pitvaros házövezeten belül sajátos arculatot kapott Torockó, Aranyosszék, a dél-erdélyi Szászföld, Marosszék, az észak-erdélyi övezeten belül pedig a Beszterce környéki százság, Szilágyság és Kalotaszeg. Kelet-Erdélyben

730. Népi építészeti nagytájak Erdélyben a XVIII. század második felében (sárga színnel a pitvaros, zölddel az ereszes, lilával a kamrás és kékekkel a kemencés-lakószobás ház övezetét jelöltük)

hangsúlyosan sajátos képet festenek a tüzelők Udvarhelyszék északi területein és Homoród mentén. A többi cserépkészítő központ kályhacsempéiből adódó változatosság nem hozott létre területileg összefüggő mikrorégiókat.

A tornácok alaprajzi kialakítása Erdély területén nagyon változatos, egy-egy kisebb területen belül is több forma párhuzamos használata figyelhető meg, sőt az időbeni elkülönülés sem mindig adott. Ennek ellenére vannak olyan kisépítések, sőt települések, melyben bizonyos formák kizárólagosan jelentkeznek, ezért alkalmasságuk elsősorban a XIX. század második felétől kialakuló kistájak helyi jellegének erősítésére.

A fent meghatározott négy nagytájra vetülnek rá a szerkezeti és homlokzati tényezők által meghatározott közép- és kistájak.

A **szerkezeti** felépítés közvetlenül a természeti adottságoktól, közvetett módon a természeti adottságok kiaknázásának korlátaitól és a népcsoport anyagi jólététől függött. Az ipari folyamat során előállított építőanyagok – mész, téglá, cserép, üveg – alkalmazása az egyes csoportok anyagi erejével és gazdasági fejlettségével állnak összefüggésben. A szerkezeti rendszerek fejlődésében az Oelemann-féle modell¹³⁹³ követhető nyomon. Kivételt képez a boronafalas terület, ahol a falak szerves anyaga, azaz a fa megmarad, a tető viszont cserépre (szervetlenre) cserélődött, valamint a mezősi terület, ahol a XX. század elején még földfalak különböző formáival kísérleteztek.

1393 „Bármely meghatározott földrajzi területen belül – ha valaki képes az építkezésben felhasznált anyagokban egy progresszív változást kimutatni – az általánosság az, hogy a szerves anyagokat a szervetlenek váltják fel, a folyamat az alapozásnál kezdődik és a tetőnél ér véget.” (Oelemann 1927. 8.; Clark 1952. 6.)

A szerkezeti tényezők fontos szerepet játszanak egyes építészeti területek lehatárolódásában. A kő- és téglafalak és a cseréptetők alkalmazása választja le a közép-erdélyi pitvaros övezetről már a XVIII. században a Barcaságot és a Hétszék területét a XIX. században, a kőfalak és részben a cserép a század első felében a Homoród mentét, a téglá és cserép a XIX. század második felében Erdővidéket, a kőfalak a XIX. század első felében a Borsa mentét és a XIX. század második felében Torokköt, végül a földfalak és a nádtető használata határozza meg a Mezőség északnyugati területét. A hegyvidéken, különösen az olyan területeken, ahol a szabad erdőhasználati jog biztosított volt, kizárólagosan fából építkeztek. Faépítkezésű a Kárpátok övezetében levő minden vidék, de az ezek közelében vagy ezekkel szoros gazdasági és kereskedelmi kapcsolatban álló dombvidéki övezetek is. Erdély Kárpátok által övezett belső dombvidékén a XVIII. század és a XIX. század első feléig sövényfalas házakat építettek. A gazdaságilag fejlettebb Szászföldön a sövényfalat már a vizsgált korszak elején igényesebb kő-, majd téglafalakkal helyettesítették. A sövényfal háttérbe szorulása folyamatos volt, és az egyes közösségek gazdasági potenciáljának függvényében a XIX. század második, majd a XX. század derekán szinte a teljes területen elterjedt a téglá használata. Az Erdélyi Mezőség északnyugati negyedében, mely az egyik legkopárabb erdélyi dombvidék, az alföldi építkezéshez hasonlóan, a XIX. század végétől sikeresen alkalmazták a vázszerkezet nélküli rakott vagy vert földfalakat. Az igényesebb épületek itt vályogból épültek. Mint látjuk, a falazatok anyaga alkalmas építészeti változó egyes övezetek lehatárolásához. Meg kell viszont jegyeznünk, hogy a használt anyag nem befolyásolta föltétlenül az alaprajzi elrendezést és a ház funkcionális tereioszlását, legfeljebb bizonyos méretbeli korlátokat szabott, és mint látni fogjuk, befolyásolta a falak külső felületi megmunkálását és az erre alkalmazható ornamentika használatát is.

Összességében nem alkalmasság táji tagolódási vizsgálatokra a vízszintes térelválasztók, azaz a pince- és lakószint vagy a lakószint és padlás közötti födém szerkezet kialakítása, az ismert megoldások elveiben minden tájegységben jelen vannak, a különbségeket csak az egyes közösségek anyagi lehetőségeiben kell keresni.

Erdélyben a tetőszerkezetek kialakításában is igen csekély táji különbséget fedezhetünk fel. A héjazat anyagának vonatkozásában szintén egy általános fejlődésbeli vezérelv figyelhető meg. A szalma vagy a szalma jellegű anyagok szinte teljes egyeduralmát a hegyvidéki övezetekben előbb a zsindely, majd a dombvidéken a cserép töri meg. Kis szigeteket képez az Erdélyi Mezőségen a nád használata. A tetőszög a héjazat készítésénél alkalmazott anyag és technika, és az egyes területeken eső csapadék mennyiségének függvénye. A taposott szalmatető rakásához mindenhol magas, 60 foknál meredekebb tetőre volt szükség. A zsindelytetők 45-55 fokos meredekséggel is biztosították a csapadék levezetését, de magashegyi csapadékosabb vidékeken ennek ellenére 60 fok körüli

meredekséggel készültek. Ilyen az Erdélyi-szigethegység, Kalotaszeg és Csík. A cseréptetők kis kivétellel mindenhol alacsonyabbak, 45 fok körüli átlagmeredekségűek. A nádtetők és zsúpolt szalmatetők szintén 45 fok körüli meredekségűek voltak.

A tornácszerkezetek szintén leginkább általános fejlődési modelleket követnek majdnem minden erdélyi tájegységben. Ennek ellenére bizonyos vidékeken megjelennek olyan formák, amelyek sajátosan jellemzők az illető övezetre. Ilyen a sűrűn tagolt, íves tornáczáródás Aranyosszéken, a téglapilléres tornácok Erdővidéken, a zárt, tetőkiereszteses kiugró tornácok Homoród mentén, a kiugró kör- és oldaltornác a kalotaszegi Alszezen, Nyárádmentén vagy Sóvidéken, az ereszes, kiereszteses tornác a Nyikó mentén vagy a keretezett lopott tornác Szentföldön.

A **homlokzatkialakítás** elsősorban az adott népcsoport anyagi adottságaitól és az ezzel egyenes arányban álló reprezentációs igénytől függött. A homlokzatkialakítás által meghatározott táji jelleg elsőként a XVIII–XX. század fordulóján jelenik meg a szász területeken, a Homoród mentén és Alsó-Háromszéken. Egyéni úton haladt Torockó is, ahol a félig tapasztott és meszelt homlokzatkialakítás, társítva a vörösre festett ácsbokos ablakokkal, kizárólag erre a tájegységre jellemző külsőt adott.

A XIX. század első felében Szászföldön, Homoród mentén, szórványosan Háromszék déli sávjában a nedves vakolatra festett homlokzatminták terjedtek el, melyek formailag összefüggésbe hozhatók a festett mennyezetek, a templombelsők kifestésének formavilágával. Ezt követően, ugyanezen a területen, de szintén a XIX. század első felében, egyéb vidékeken már akár korábban is, feltűntek a késő reneszánsz vagy barokkos vonalvezetésű stukkódíszek, melyek a homlokzatok kiemelt mezőit díszítették. Ezeket rendszerint színesre festették, és mintakincsük egyrészt a festett mennyezeten, bútorokon látható virágos, esetenként figurális formavilágban, másrészt városi, magasépítészeti példákban keresendő.

A homlokzatok díszes kialakítása a XIX. század végi vidéki polgárosodás hozadéka, és általában együtt járt a házbelső, a bútorzat és varrottasok, valamint a viselet gazdagodásával.

A faelemek díszítése a népi építészet XIX. század végén és a XX. század első felében lezajló utolsó nagy fellendüléséhez köthető, és természetesen a fában gazdagabb, a faépítészetben nagyobb hagyományokkal bíró területeken bontakozott ki. Elsőként a tornácok oszlopait faragták, majd az oszlopszáródások ácskötéseit cifrázták. Nagy változatosságnak örvendett a tornácmellvédek fűrészelt díszítése, ám igen nehéz ezeket az egyes területekhez köthető mintaegyütteseket meghatározni. Általában vidékenként nagy a változatosság, és a virágos, tulipános, egyéb geometrikus díszítések szinte mindenfelé valamilyen formában megjelennek.

A tornácok díszítését az oromfalak fűrészelt, majd egyéb technikákkal gazdagított díszítése követte.

Ellentétben a mellvédek kialakításával, az oromfal díszítései már alkalmasak bizonyos területi jellegzetességek meghatározására. Ezek váltak a területi sajátos jelleg legerőteljesebb meghatározó tényezőjévé Kalotaszegen, Nyárádmentén, és fontos szerepet játszottak Aranyosszék és Sóvidék egyéni vonásainak kialakításában is.

Az ajtók és ablakok kialakítása Erdély-szerte azonosan fejlődött.

Az udvaron látható **melléképületek** típusait elsősorban a vidékre jellemző mezőgazdasági termelés és a tulajdonos társadalmi hovatartozása, valamint ezen belül anyagi helyzete befolyásolta.

A sütőházak, melyeknek feladata a lakóház füsttől és hőtől való tehermentesítése, Erdély területén különböző időben, de mindenhol megjelennek. A folyamatban élen jártak a kiváltságos területek, a Székelyföld és a Szászföld, ahol létük már a XVII–XVIII. században adatolt. Legkésőbb egyes uradalmi, jobbágyság által lakott területeken terjedtek el a sütőházak, ilyen Kalotaszeg és a Mezőség.

Nagyobb különbségeket találunk a gabona- és takarmánytároló épületekben, ezek területileg is változatos képet nyújtanak. A gabona külön épületben való tárolása Közép-Erdély kiterjedt és területi szempontból is összefüggő vidékeire jellemző. Megtaláljuk Aranyosszéken, az Erdélyi Mezőségen, az ettől északra-nyugatra fekvő szolnok-dobokai sávban, a Maros völgyében, a Kis-Küküllő vidékén és szórványosan Székelyföldön, elsősorban ennek nyugati részén is. A fent leírt tájakon a XIX. századtól már általánosnak tekinthető a homloktornácos, hombárokkel felszerelt gabonás típusa, mely véleményünk szerint az udvarházak gazdasági udvarainak mintaadó hatására terjedt el a falvak építészetében. Kalotaszegen csupán szórványosan jelenléte figyelhető meg. A gabonát más helyiségeket is tartalmazó épületekben tárolták általában Kalotaszegen, Torockón, Székelyföldön és a szász székeken. Nem volt szükség külön álló gabonátárolóra a magashegyi román falvakban sem, ahol csak egyes gabonafajták termesztésével próbálkozhattak.

A fonott, majd a XIX. század második felétől akár léces kukoricakas a közép-erdélyi dombok és hegyi medencék kukoricatermelő vidékein mindenhol megtalálhatók.

A magas, oszlopos fedett búzaszín kizárólagosan a Sóvidékre és a vele határos nyárádmenti falvakra jellemző tájmeghatározó építmény.

A táji tagolódás szempontjából a csűrnek nevezett, cséplésre és takarmánytárolásra használt épület változatai alkalmasak bővebb elemzésre. A déli szász területeken mindenhol nagyméretű, széles és magas, boronából, majd akár kőből és téglából épített istálló vagy istálló nélküli csűröket találunk. Ugyanitt találjuk a portikuszal kialakított torkos változatokat, ezek szórványosan Homoród mentén és a Küküllők mentén is előfordulnak. Beszterce vidékén a széles és hosszú, nagy fedél alatt szinte minden funkciójú gazdasági épület helyet kapott,

a pajta vagy pajták, színek, gabonások, ólak, a tető alatt pedig szénát tároltak. A székely székeken szintén általános a csűrök használata. Leggyakrabban boronából épültek, de Homoród mentén, Erdővidéken és Alsó-Háromszéken kőből, illetve téglából is készültek csűrök. Udvarhelyszék egyes vidékein a boronaszerkezeteken belül előfordulnak kőből vagy téglából épített pajták. A Székelyföld keleti sávjában terjedtek el az egy- vagy kétodoros változatok, ám szórványosan itt is, valamint a nyugatibb székeken általánosan istállókat magába foglaló épületeket találunk. Helyi jelenség, elsősorban Udvarhelyszéken, a négymenetes, szint is tartalmazó, hosszabb és keskenyebb csűr, Csíkban a rövidebb, magasabb változatokat kedvelték. Északnyugat-Udvarhelyszékre jellemzőek a díszített csűrkapuk. Sóvidéken, Nyárádmentén rácsos vagy oszlopos szellőzővel kialakított csűrök épültek.

A gabonások elterjedésével a közép-erdélyi területre, Kis-Küküllő vidékére, az Erdélyi Mezőségekre és a Mezőségtől északra fekvő Szamos menti területekre, valamint Aranyosszékre jellemzőek a kizárólagosan cséplésre használt csarnokcsűrök. Mellettük mindenhol pajtás csűröket is találunk. Aranyosszéken és Kis-Küküllő mentén hosszú odoros változatok tűntek föl, Mezőségen kisebb, sajátos arányú, hosszanti és keresztben helyezett tetős építményeket egyaránt láthatunk.

A Kalotaszegtől és Mezőségtől északra fekvő sávban szintén mélyebb csűröket építettek, azaz a csűrköze, akár csak a csarnokcsűröknél, hosszabb, és mellette egyik oldalon található egy vagy két helyiség: az istálló és esetleg egy szín, műhely vagy tároló. Ugyanitt előfordulnak olyan pajtás csűrök, melyekben akár tornácos nyári ház is helyet kap, de a tornácos, kifutós pajták sem ritkák.

Nem építettek tulajdonképpen csűrűt a magashegyi pásztorkodással foglalkozó román lakosság falvaiban, ahol cséplésre nem volt szükség. Az itteni csűrűszerű épületek pajták, melyek mellé rendszerint szerszámok és napi takarmány tárolására kisebb tároló, raktározóhelyiségek épültek. Erre a vidékre kizárólagosan jellemzőek a sokszögzáródású, ún. poligonális gazdasági építmények.

Az ólak és külön álló pajták a táji tagolás szempontjai szerint nem tekinthetők meghatározó változónak, Erdély-szerte azonos formákban épültek.

A **kapuk** változatos öröksége jelentősen hozzájárul a táji jelleg kialakításához. Vizsgálatunk alapján a történeti Erdélyben három nagy területet határozhatunk meg, melyeken különböző vagy részben különböző hatásra sajátos módon alakult a kapuhasználat.

Az egyik legnagyobb erejű, és tegyük hozzá, a kapuörökség jellege szempontjából meglehetősen homogén övezet a déli Szászország – ahol a városi hatásra elterjedt falazott, magas fedeles kapuk utcafépítésmé váltak, és ezáltal a táji jelleg egyik legmeghatározóbb tényezőjévé léptek elő.

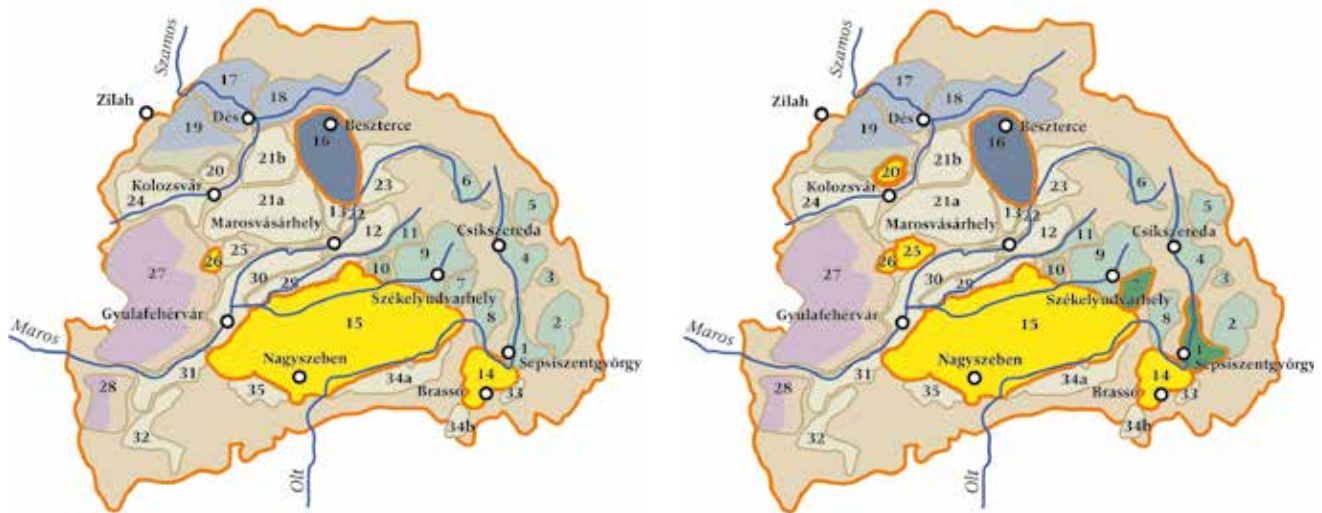
A második nagy övezet földrajzi szempontból a déli Szászországtól északra fekvő elnyújtott sáv, mely a Székelyföld nyugati területeitől – Nyárádmentétől és Sóvidéktől a Kis-Küküllő vidékére, Erdélyi-Hegyaljra és Aranyosszékre keresztül Kalotaszegig terjed. Itt elsősorban az egyházi építészet irányából érkező hatásokra a fedeles utcaajtók sajátos típusa alakult ki. Azonos szerkezeti megoldások, azonos arányrendszer mellett megfigyelhetők ugyan táji eltérések, melyek elsősorban a faragás technikájából és minták különbözőségéből és a majdnem két évszázadnyi időbeni eltolódásokból adódnak.

A harmadik táj szempontrendszerünk szerint a Székelyföld, mely a kapuk szerkezeti, anyagbeli, formai és díszítésbeli változatosságával tűnik ki. Itt a kapuk fejlődését vegyes hatások befolyásolták. Egyfelől – néhány kistáj kivételével – a teljes területet meghatározza a kuriális hatásra elterjedő székelykapuk jelenléte, melyeknek táji változatai is kialakultak: különbözik a háromszéki, a csíki, a kászoni, a gyergyói kapu, Udvarhelyszéken pedig három különböző típus is kifejlődött. Másfelől, szintén az udvarház-építészetnek köszönhetően, Háromszék irányából elterjedtek a falazott kőlábas gyalogkapuk, és végül, harmadsorban Szászország irányából mintát jelentettek a falazott fedeles kapuk is. A külső hatások mellett belső fejlődés eredményeként sajátos helyi típusok egész sora árnyalta az összképet.

Az **udvarhasználat és a telekelrendezés** változatos formái szinte minden tájegységben együtt fordulnak elő, legfeljebb az egyes változatok arányai különböznek. Az udvarhasználat, a telekelrendezés együttes vizsgálatával határozottabban körvonalazhatók az egyes építészeti övezetek.

A Székelyföldön keresztcsűrös és csoportos udvarok, a nem ritkán váltakozó szélességű és formájú telkek, a kanyargós utcák és karakterisztikus zsákutcák (kutyaszorítók) általános jellemzőként tűnnek fel. A szabályos felé hajló, ám számos szabálytalanságot és változatosságot mutató udvarelrendezés, telekforma és utcahálózat, melynek halmazos jellege szembetűnőbb, mint a szalagtelkes karakter, közös jelleget biztosít Háromszéken, Udvarhelyszéken, Csíkban, Gyergyóban és részben Marosszéken is. Egyes területeken és egyes falvakban a szalagtelkes jelleg és a szabályosabb beépítés a kiteljesedett városiasodás miatt hangsúlyosabb, mint máshol. Székelyföldön gyakran még a városok központi magját is a halmazos jelleg uralja (Sepsiszentgyörgy, Székelyudvarhely). Szalagtelkesek és ezáltal rendezettebbek Homoród mente, Erdővidék, Csíkszék egyes falvai, de a halmazos jelleg tulajdonképpen még az ilyen településeken is érződik.

A déli szász területeken szalagtelkes rendszerű falvakkal nagyon szabályos, zárt rendszerű udvarhasználat társul. A szabályos utcabéépítés és udvarhasználat még a szabálytalanabb, halmazos utcarendszerű falvakat is városias jelleggel ruházta fel, sőt a nem német ajkú lakosság által létrehozott vagy lakott falvak városiasodási szintje

731., 732. Kistájak a XVIII. század második felében és a XIX. század első felében
(a nagytájakból kiváló, sajátos arculatot nyerő kistájakat élénk színárnyalattal kiemeltük)

is annyira hasonul a gazdag szász községekéhez, hogy az utcabeépítés, a házakhoz csatlakozó kötött kapuk által folytonossá tett utcafront a teljes régióknak egységes alapjellegét kölcsönöz. A terület építészeti és településföldrajzi jellege teljesen egységesnek mondható.

A fent elmondottak a Beszterce és Szászrégen környéki szász falvakra is igazak, hozzátevé, hogy itt az orsós településközpont és az utcával párhuzamos beépítés a déli szász területektől némiképp eltérő alaphatást vált ki. A falvak városias szervezettséggel rendelkeznek. Sajátos változónak tekinthető a XIX. század végéig használatos udvarelrendezési mód, mely szerint a melléképületek és a lakóház egy tető alatt van.

A Küküllők alsó folyása mentén, a Maros völgyében Szászrégen és Szászsebes között található falvak szabálytalanságai ellenére szalagtelkes vonásaikkal tűnnek fel. Ez a jelleg a területet sokban a dél-erdélyi szász területekhez teszi hasonlóvá, de itt a telkek nem szigorúan zártak és szabályosak.

Aranyosszék szintén leginkább szalagtelkes, ám itt a telkek méretében látható szabálytalanság, az udvarok elrendezésének változatossága (keresztcsűrös, soros, párhuzamos és baromudvaros udvarok), és elsősorban a csűrök utcához viszonyított változatosabb elhelyezése a falvak halmazos utcarendszerével van összhangban. A beépítés és telekhasználat szempontjából a terület a székelyföldi viszonyokhoz áll közel.

A Torockóból és Torockószentgyörgyből álló legkisebb néprajzi tájegység szabályosságával tűnik ki, és ezzel a szász területek jellegéhez áll közel. Szalagtelkes utcahálózathoz Torockón keresztcsűrös, Torockószentgyörgyön pedig soros udvarok csatlakoznak.

A mezősegi településszerkezetben erős halmazos jelleg figyelhető meg, ennek megfelelően nagyon változatos az udvarhasználat, a szokványosabb keresztcsűrös, párhuzamos udvarok mellett nagy számban találunk

csoportos, párhuzamos és kisebb arányban fordított, baromudvaros portákat. A települések eredetileg halmazos rendszeréhez a domborzati formákhoz nem illeszkedő teleklábas részek csatlakoznak. Sajátos területe, főleg ennek déli részén, a sűrű tanyarendszer.

Kalotaszegetet leginkább elágazó utcás, szalagtelkes falvak, és váltakozva szabályos keresztcsűrös, valamint soros beépítés jellemzi. Ritkábban halmazos részek és csoportos udvarok is feltűnnek.

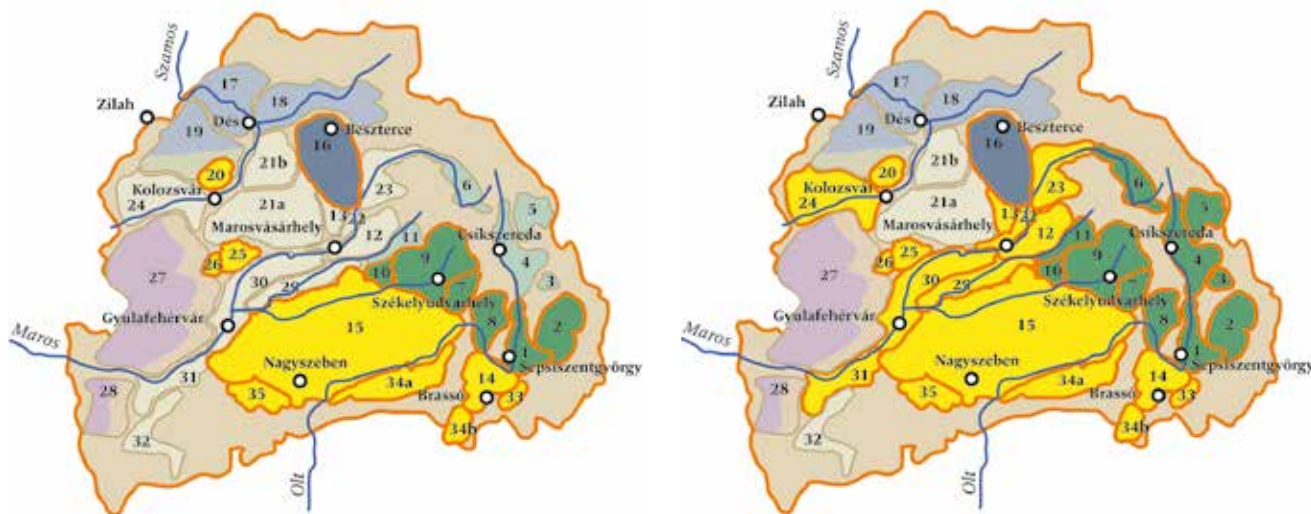
Az Erdélyi-szigethegység, a Déli- és Keleti-Kárpátok hegyháti és domboldalai településeinél a szórványjelleg a meghatározó, szórványtelepek, független tanyák, időszakos szállások, völgyekben kialakult láncfalvak és nagyobb halmaztelepülések a területen teljesen egységes képet nyújtanak.

Sajátosak, és csak a Déli-Kárpátok Töröcsvár és Szeben környéki tanyáira jellemzők a teljesen zárt, kerített udvarok, és kivételes a Szeben melléki halmazos óriásfalvak szászos zárt beépítése.

Zárókövetkeztetések a táji tagolódás kibontakozásáról és az építészet fejlődéséről

A táji tagolódás fő kiváltó oka az egyes kulturális, gazdasági és társadalmi, valamint a lakosok életmódja szempontjából különböző térségek egymástól részben eltérő irányú és eltérő gyorsaságú, illetve más-más periódusban kibontakozó fejlődése.

A népi építészet alakulása szempontjából kulcsfontosságú szerepe volt a két szabad jogállású területnek, a déli és északi szász területeknek, valamint a Székelyföldnek.

733., 734. Kistáj a XIX. század második felében és a XX. század első felében
(a nagytájából kiváló, sajátos arculatot nyerő kistájakat élénk színárnyalattal kiemeltük)

Már a XVIII. század első felében, azaz a vizsgált korszak előtt, a négy nagytájból kivált a három szászok által lakott övezet (Barcaság, Hétszék és Beszterce vidéke), valamint a később ikertelepülésével, Torockószentgyörggyel önálló tájegységgé alakuló bányásztelepülés: Torockó.

A pitvaros házövezeten belül a Barcaság és a Hétszék gyorsabb gazdasági-társadalmi fejlődése az építészetben egy építőanyag-használati és ezáltal technológiai váltást tett lehetővé. A kőfalazatok előállításának feltétele a fejlettebb kisipari szakosodás volt – ezeken a vidékeken ezért széles körben fejlődött a kőbányászat, kőfaragás, mészégetés és kőművesség, valamint a tégl- és cserépezgetés.

A Barcaság és a Hétszék fejlődése felhajtóerőként hatott a környezetére – időeltolódással ugyan, de minden szomszédos térségben jelentős átalakulást váltott ki. A XIX. század derekától, az anyaghasználat és építészeti formák, illetve homlokzati díszítések átvétele révén, szász hatásra átépült Hétfalu, majd a XIX. század végétől átalakult Fogaraszó. A Szeben melléki románság az udvarhasználat, utcabeépítés, homlokzati arányok, tüzelőhasználat átvétele mellett sokáig megőrizte az anyaghasználatot, azaz boronafalas, zsindeletetős házakat épített. Hunyad megyében és a Maros mentén a tégl- és cserép használata mellett a homlokzati arányok és részben díszítések átvételének vagyunk tanúi. A Kis-Küküllő mentén a homlokzati arányok, tetőfedési anyagok, díszítések és csúrtípusok átadására került sor. Homoród mentén, Alsó-Háromszék és Erdővidék elsősorban anyaghasználatban, arányokban és részben díszítéstechnikában követi a gyorsabb fejlődésű szászszágot.

Ugyanez figyelhető meg, jóval kisebb intenzitással, a lassabban fejlődő Beszterce környékén is. Beszterce eltérő jellegét elsősorban a sajátos alaprajzi elrendezésnek (utcai ajtó) és udvarhasználati módnak (lakóház és

gazdasági épület egy fedél alatt) köszönheti. Erre épül rá az anyaghasználati váltás, valamint a XIX. század második felétől a városias, laza sorházas utcabeépítés.

A szász építészet urbanizációja nem teljesedett ki, a XVIII. század elejétől folyamatos fejlődés a XX. század első évtizedeiben lelassult, sőt megállt, ezért a Szászföld környezete saját későbbi, lassúbb, de folyamatos fejlődése révén pótol valamennyit a több évtizedes lemaradásból.

A székelyföldi népi építészet belső kuriális és részben egyházi minták alapján fejlődött, de hatott rá a gyorsabban fejlődő déli szász terület is. Ennek ellenére, a belső fejlődés eredményeként, sajátos építészeti megoldások születtek – melyek által a Székelyföld is hatott a szomszédos területekre –, ilyen a Kis-Küküllő mente, a Mezőség délkeleti sávja, a Maros völgye. Ugyanígy a szigetszerű Aranyosszék a Mócvidék építészetét befolyásolta.

A Székelyföld Szászfölddel érintkező, ugyanakkor jobb természeti adottságokkal és éghajlattal rendelkező, sűrűbben lakott nyugati sávja gyorsabban fejlődött. A szász hatás mellett több belső fejlődési folyamat indult – így jött létre a polgárosodott székely népi építészet. A kistájak építésze nem sok ponton tért el egymástól, de szinte minden térségben felfedezhetünk olyan markáns egyéni jegyeket, amelyek meghatározóak. Ilyenek például az összetett, sajátos formájú tornáctípusok a Nyikó mentén, a függőlegesen fűrészelt oromfalak, sajátosan faragott tornácok és búzaszínek a Sóvidéken, a díszes oromfalak és kapuk a Nyáradmentén.

A Székelyföld keleti sávja a sokáig fennmaradó archaikus építészeti technikák és megoldások miatt vált sajátossá. A lassúbb fejlődés oka a határőrezredek megszervezéséből fakadó gazdasági hátrány, és nem utolsósorban a terület kevésbé kedvező éghajlati és ezáltal mezőgazdasági adottságai. Nagyobb átalakulás itt csak később, a XIX. század végén és a XX. század elején

kezdődhetett el. A kistáji tagolódás itt is létrejött. Belső fejlődés eredményeként születtek helyi arányok Kézdi- és Orbaiszéken, sajátos homlokzat kialakítást látunk Felcsíkban és Gyergyóban, sajátos tetőforma uralkodik Gyergyóban.

A Székelyföld építészeti táji tagolódásához hangsúlyosan hozzájárultak a székelykapuk, és általában a kapuk kistáji változatai. Helyi arányrendszerű és díszítésű, és más-más időben terjedt el a háromszéki, csíki, kászoni, gyergyói, udvarhelyi, Homoród menti székelykapu. Sajátos kötött kapuk álltak Háromszéken, faragott kőlabas kapuk Kézdiszéken, falazott, fedeles kapuk Kászomban, sajátos faragott kiskapuk Sóvidéken és, mint már említettük, a Nyárádmentén.

Torockó egyéni jellegének kialakulása előbb néhány sajátos megoldás alkalmazásával indult: kizárólag itt készült félig tapasztott homlokzat, füstlyukas tetőforma, vörösre festett ablak, füles kemence, ugyanitt a fejlett írásbeliség eredményeként korai datáló feliratok születtek. A XIX. század második felében Torockó építészete radikálisan átalakult, az anyaghasználati váltás mellett a homlokzdíszítésben és kovácsoltvas-részletekben megmutatkozó erős reprezentációs törekvéseknek vagyunk tanúi. A belső fejlődésű Torockó a második fejlődési szakaszban közvetetten szász mintákat adoptál, elszigetelt jelenség, környezetére nincs számottevő hatása.

Önálló belső fejlődés eredménye, szintén anyaghasználati és technológiai váltás biztosítja Borsa mente egyéni jellegének kialakítását. Ezt az átalakulást nem követi a polgárosodással párhuzamosan máshol lezajló homlokzati és díszítési átalakulás, Borsa mente fejlődése lelassul, a rákövetkező időszak már az integráció jegyében zajlik a XX. század második felében.

A XIX. század végén, a parasztság reprezentációs igényének kialakulásával elsősorban a formai, díszítés szerepű külső jegyek döntöttek el az egyes tájegységek egyéni jellegének kialakítását, mialatt az alaprajzi fejlődés az egységesülés útját járta, azaz leginkább tisztaszoba-konyha/kamra (fürdő)-szoba felosztású, háromosztatú, esetleg oldal- vagy kiugró tornácos házak épültek. (Ez a funkcionális elrendezés biztosította a kiindulópontot a XX. század második felében alkalmazott típustervváltozatoknak is.)

A népi építészet utolsó nagy kivirágzásaként jön létre a XX. század első felében tájegységi jelleg Kalotaszegen, Nyárádmentén és részben Sóvidéken, kisebb léptékben Aranyosszéken, Gyergyóban és a Hátszegi-medencében. Kalotaszeg, a későn kialakuló egyéni jellemvonások ellenére, erős hatásátadó terület. Elsősorban a faragott kapuk és a pávafarkos oromfalak kialakítása terjed a Mócvidék és Szilágyság falvai irányába, de ezt a hatást

véljük felfedezni a Kolozsvártól keletre található egyes mezősegi vagy a Tordától északnyugatra található Aranyos-vidéki falvakban is.

Elmarad az építészet polgári átalakulása a Mezőségen, melynek északnyugati tömbje még a XX. század második felében is archaikus technikáiról ismert, és úgyszintén nagyon lassú átalakulásnak vagyunk tanúi a kamrás ház övezetében. Itt a tájegységi jelleg meghatározásában hangsúlyosnak számítanak a településszerkezettel kapcsolatos jellemzők, a szórt, tanyás rendszer, valamint az ideiglenes szállások megléte.

A XX. század elején a nagyobb közlekedési útvonalak mentén gazdaságilag hangsúlyosan fejlődő és gyorsan urbanizálódó sávok jönnek létre. Ezeken a területeken 30-40 évenként szinte minden ház átépült, így a hagyományos táji jelleg megszűnt. Ilyen sávok alakultak ki a Maros folyó völgyében Szászrégen és Alvinc között, az Aranyos völgyében Torda és a Hadrév között, a Kis-Szamos völgyében Kolozsvár és Dés között, a Nagy-Szamos völgyében Bethlen és Dés között.

A fentiek alapján meghatározhatunk három nagy területet, melyen a kistájak más modellek alapján és eltérő módon fejlődnek: Dél-Erdélyt, azaz a Szászföldet és hatáskörzetét, a földrajzilag tőle északkeletre és északra húzódó nagy területet: azaz a Székelyföldet és a Csíki- és Gyergyói-havasok, valamint a Sziget-hegység közötti szinte vízszintes sávot, és végül harmadikként Beszterce vonzáskörzetét. A fejlődés a Mezőségen, a tőle északnyugatra található térségben és a Sziget-hegységben a leglassúbb. Itt a funkcionális elrendezés és a szerkezeti tényezők lassú fejlődése figyelhető meg, a polgárosodó reprezentációra jellemző homlokzati és díszítési átalakulás a Mezőségben részben, a magashegyi övezetben pedig teljesen elmaradt.

A kistáji tagolódás utolsó nagy hullámát okozó, reprezentációval kapcsolatos díszítőművészeti kibontakozás, mely Kalotaszeg, Aranyosszék, Nyárádmente, Sóvidék kistáji leválásait eredményezte, sok esetben nem zárul le az általunk vizsgált korszak végén, azaz 1950-ben, hatása fokozatosan lassulva tovább érződik az ötvenes-hatvanas években is.

Megállapítható, hogy a Kárpát-medence nyugati tájaihoz képest Erdély kistájakra való tagolódása részben megkésve bontakozott ki, az ezt követő integráció, mely a mai Magyarország központi területein már a XIX. század végén kiteljesedett, itt jóval később kezdődött el, és tulajdonképpen a maga teljességében nem valósult meg. Az erdélyi kistájak tovább fejlődnek a XX. század derekán is, a folyamatnak csak a XX. század végi kommunista rendszerben bekövetkezett modernizáció, majd az ezredvég globalizációja vet véget.

MELLÉKLETEK

Térképek

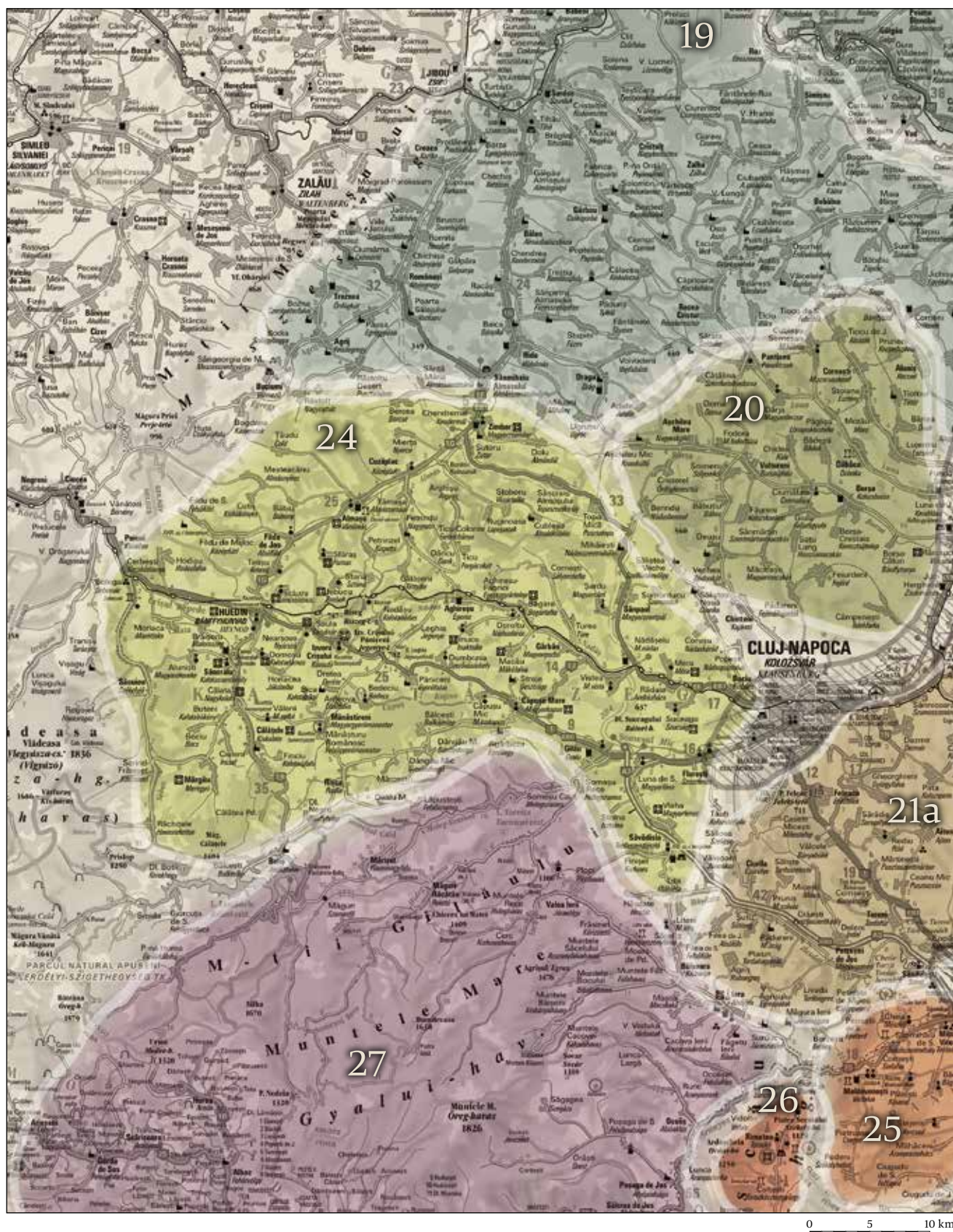
Az egyes népi építészeti kistájegységeket sorszámmal és különböző színekkel jelöltük. Fontos megjegyeznünk, hogy a tájegységek között nincs egyértelmű választóvonal, ám a térkép grafikai ábrázolása szükségessé tette az elméleti határvonal kitűzését. A valóságban az egyes kistájegységek között változó szélességű átmeneti övezetek alakultak ki, ahogy a körülhatárolt kistájegységekben is változó intenzitással jelentkeznek az egyes tájegységi jellemzők.

A Maros és a Szamos völgyében kialakult, gyors fejlődésű, urbanizálódó folyosót az egyes térképeken vonalkázással jelöltük.

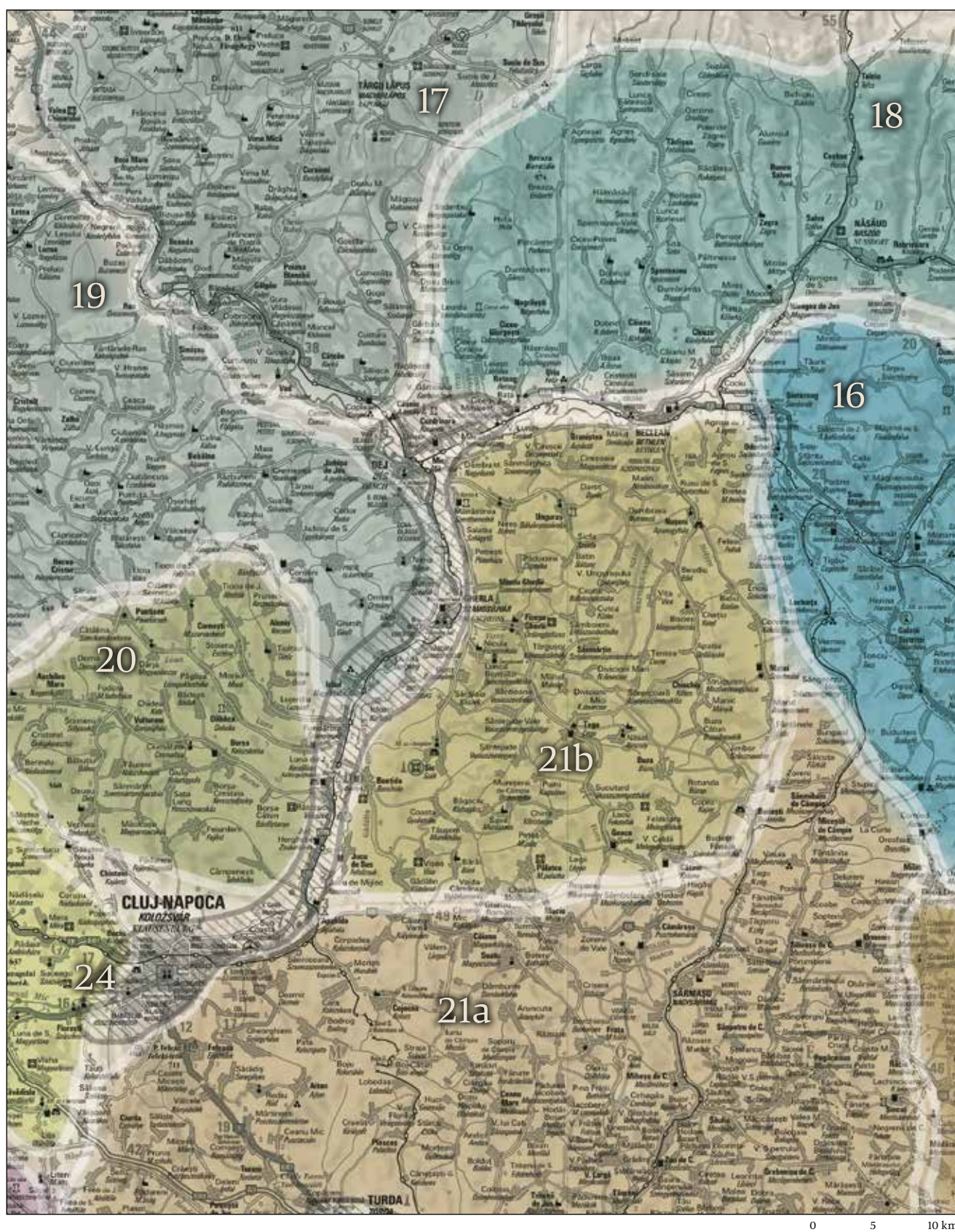
735. Népi építészeti kistájak Erdélyben a XX. század közepén és ezek ábrázolása a részletezett térképeken.

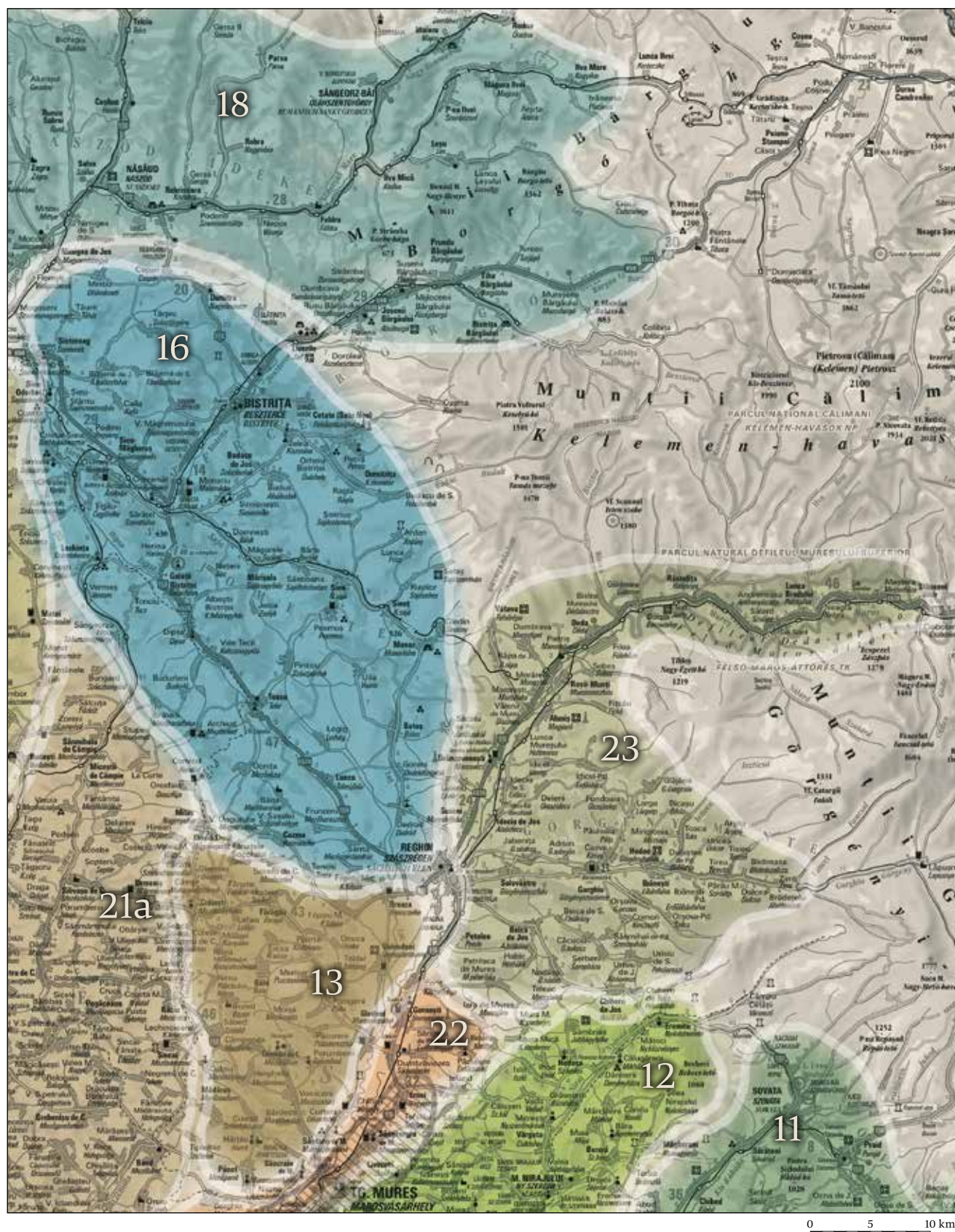
I. térkép: 19. Belső-Szolnok, 20. Borsa völgye, 21a. az Erdélyi Mezőség déli része, 24. Kalotaszeg, 25. Aranyosszék, 26. Torockó, 27. Erdélyi-szigethegység

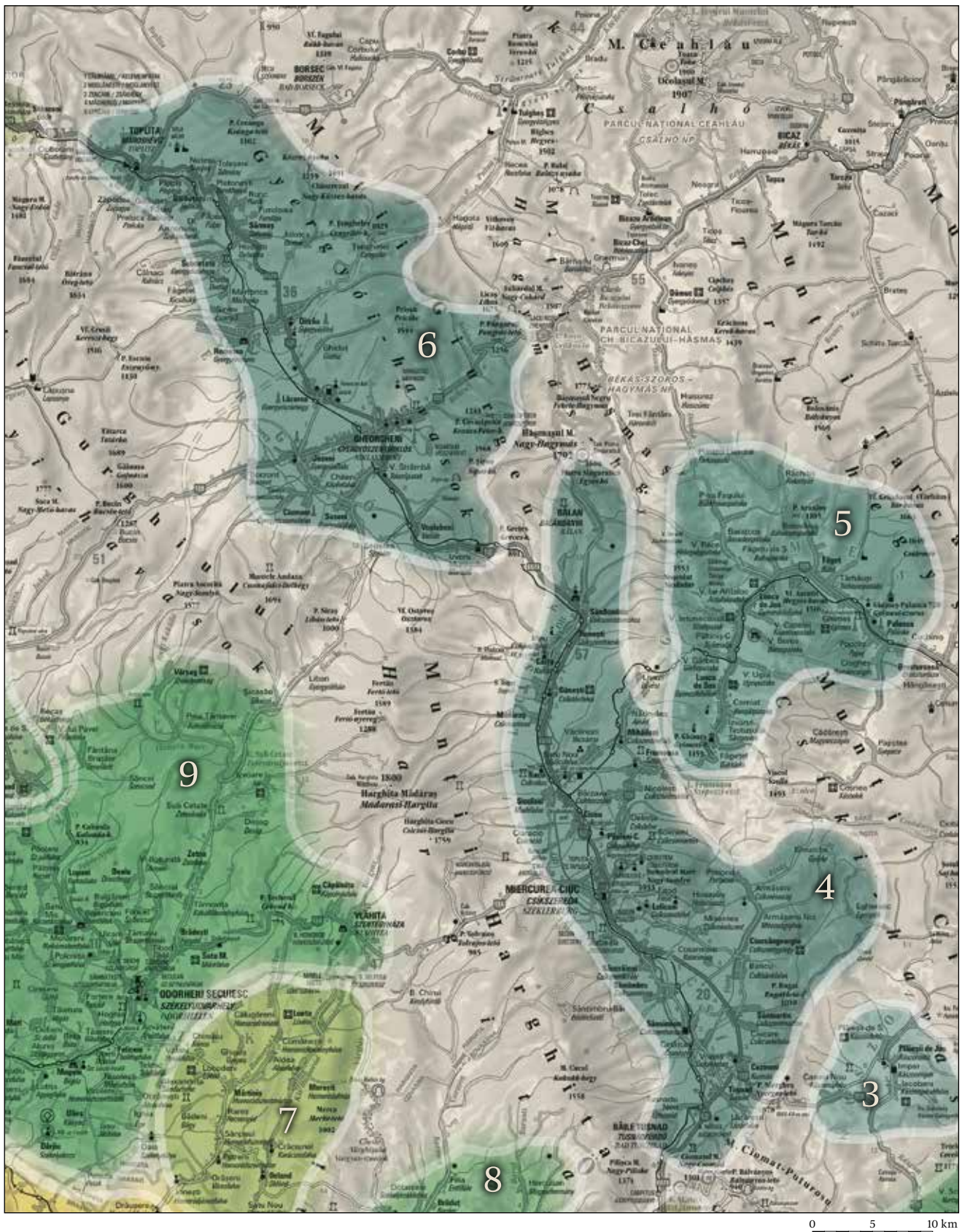
II. térkép: 16. Beszterce vidéke, 17. Lápos mente, 18. Naszód vidéke, 19. Belső-Szolnok, 20. Borsa völgye, 21a. az Erdélyi Mezőség déli része, 21b. az Erdélyi Mezőség északi része, 24. Kalotaszeg

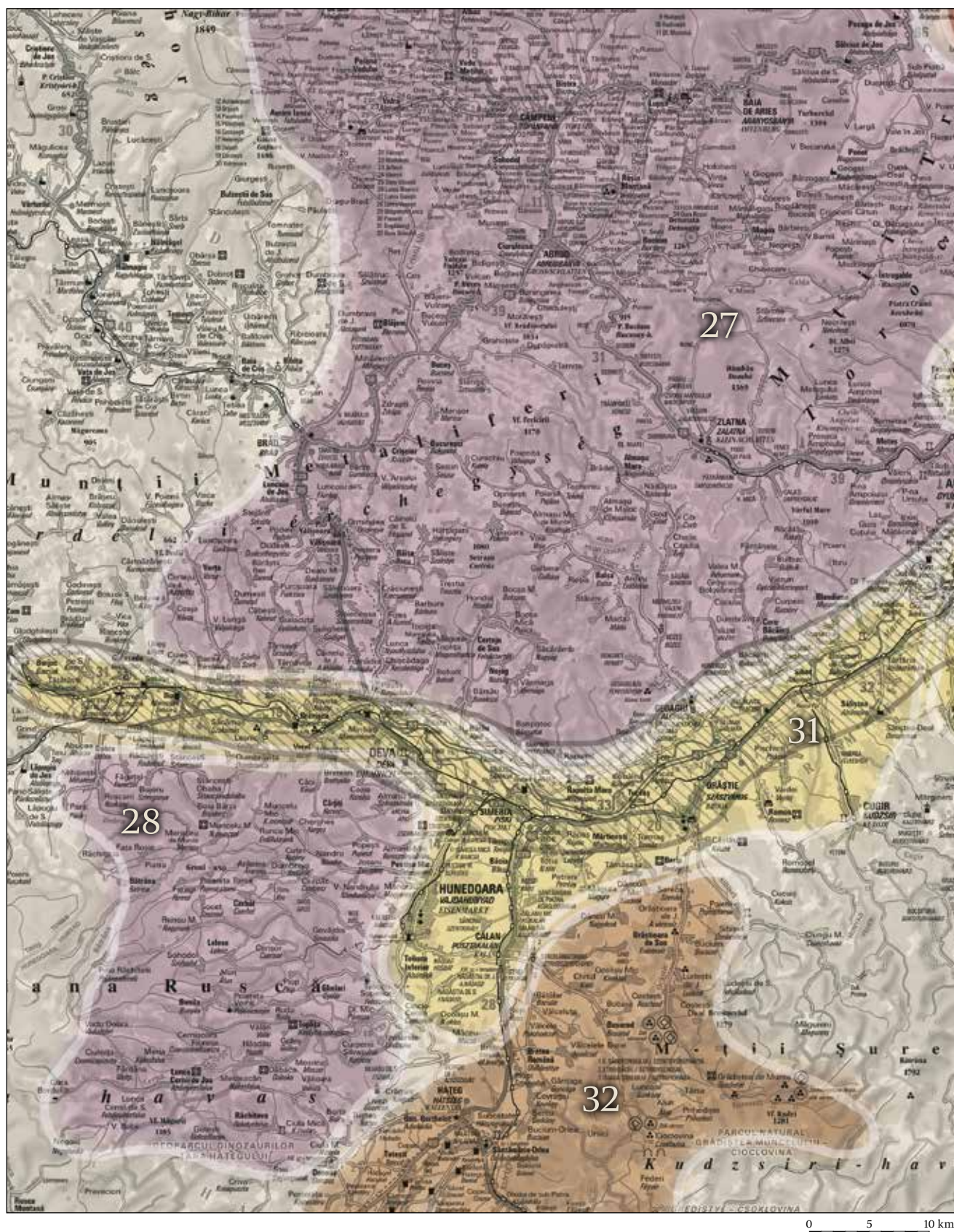

III. térkép: 11. Sóvidék, 12. Nyárádmunte, 13. Székely Mezőség, 16. Beszterce vidéke, 18. Naszód vidéke, 21a. az Erdélyi Mezőség déli része, 22. Maros mente, 23. Maros felső folyása

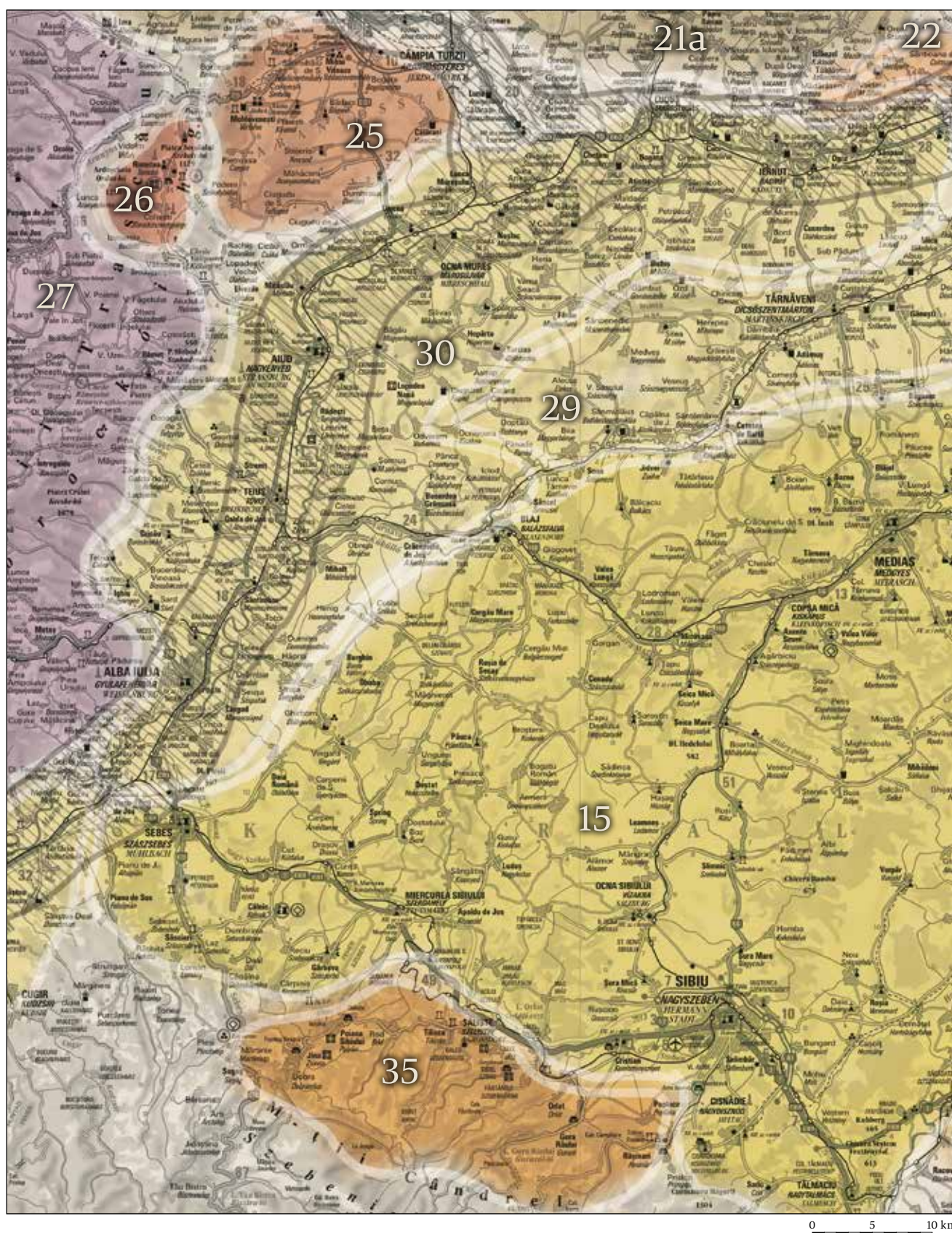

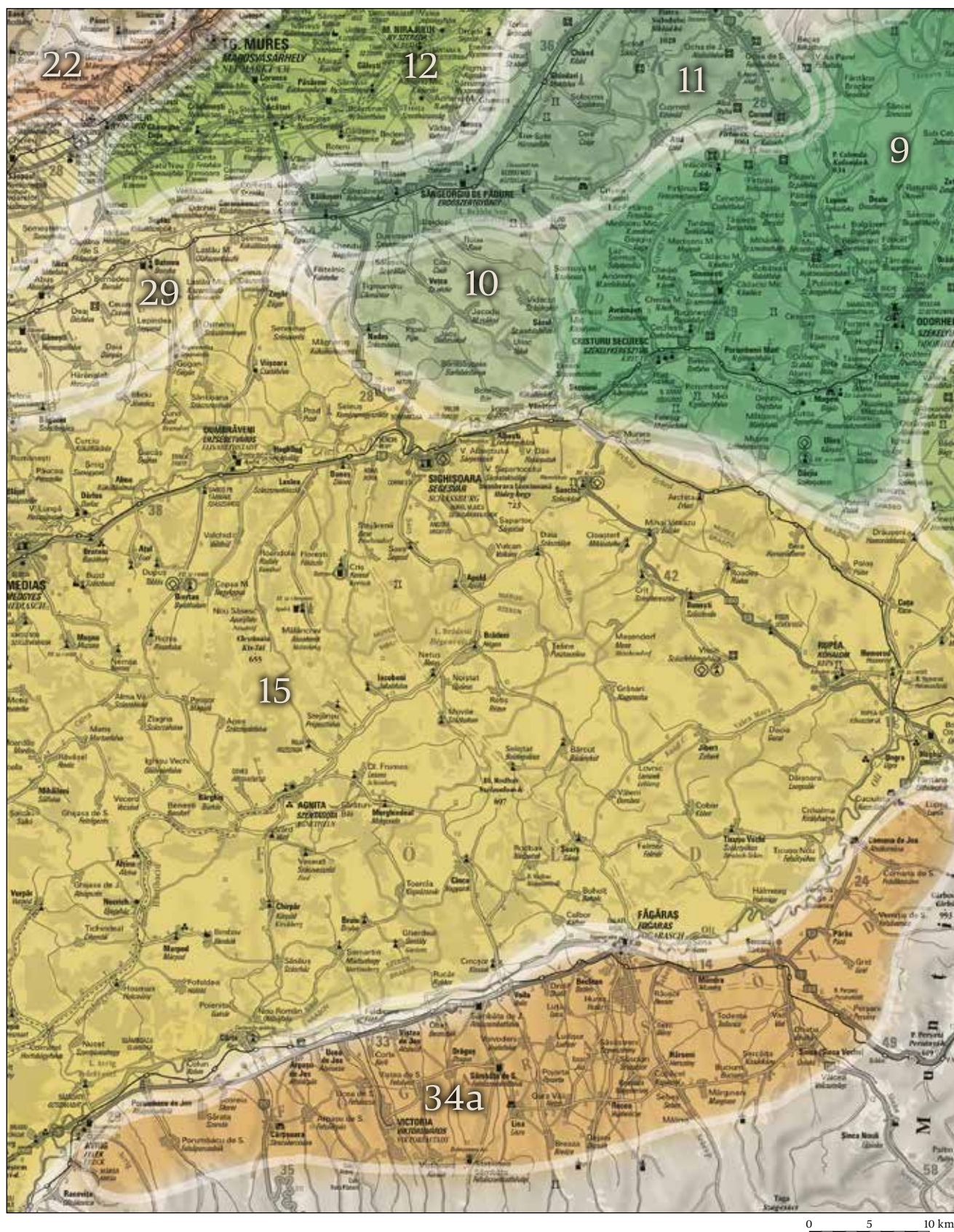
V. térkép: 27. Erdélyi-szigethegység, 28. Erdőhátság,
31. Vajdahunyad környéke és a Maros alsó folyása, 32. Hátszegi-medence

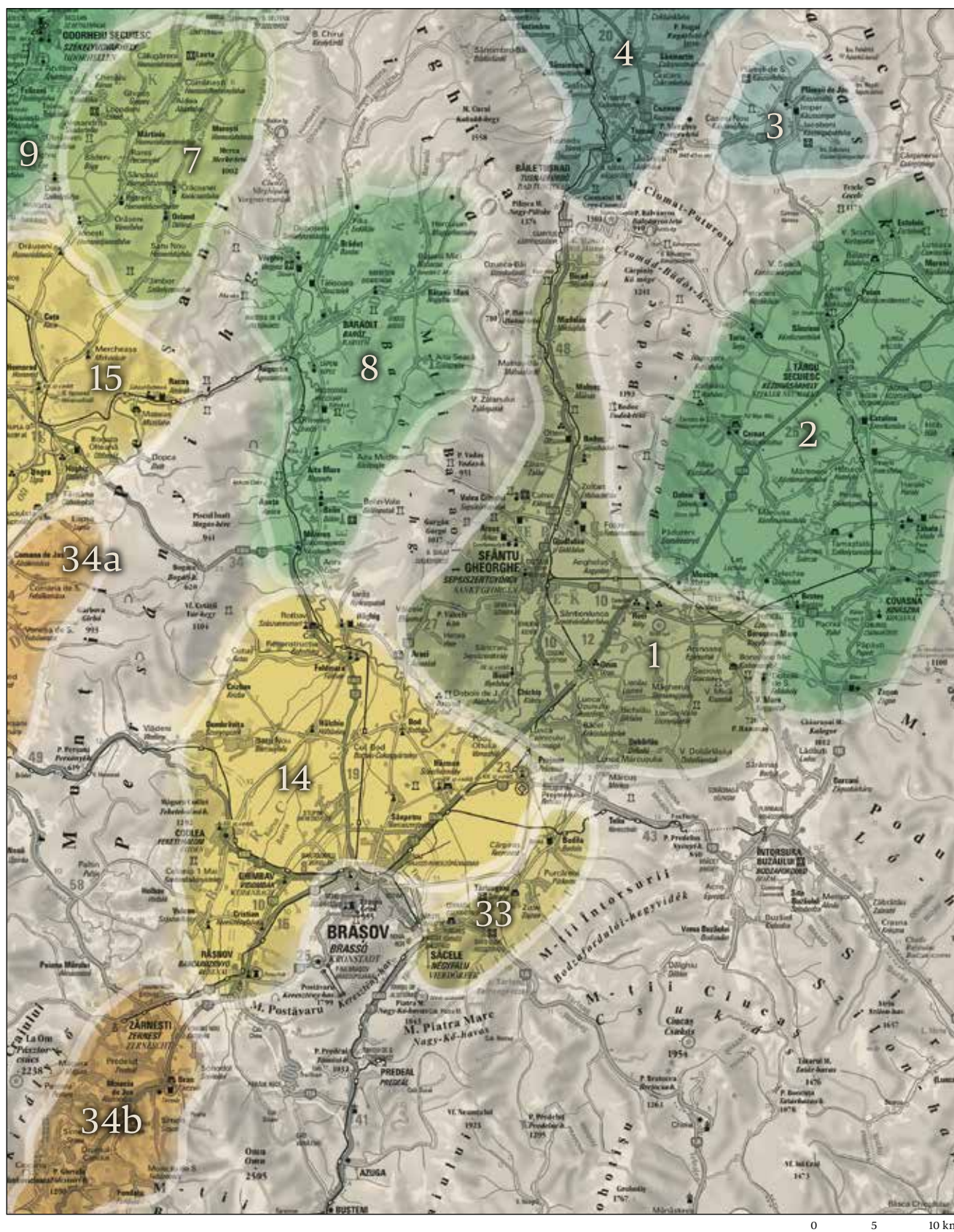
VI. térkép: 15. Hétszék, 21a. az Erdélyi Mezőség déli része, 22. Maros mente, 25. Aranyosszék, 26. Torockó, 27. Erdélyi-szigethegység, 29. Kis-Küküllő mente, 30. Erdélyi-Hegyalja és a Maros középső folyása, 35. Szegen melléke

VII. térkép: 9. Nagy-Küküllő és Nyikó mente (Udvarhelyszék), 10. Székely Partium, 11. Sóvidék, 12. Nyárádmente, 15. Hétszék, 22. Maros mente, 29. Kis-Küküllő mente, 34a. Fogarasföld

VIII. térkép: 1. Alsó-Háromszék, 2. Felső-Háromszék, 3. Kászon, 4. Alcsík és Felcsík, 7. Homoród mente, 8. Erdővidék, 9. Nagy-Küküllő és Nyikó mente (Udvarhelyszék), 14. Barcaság, 15. Hétszék, 33. Hétfalu, 34a. Fogaraszöld, 34b. Törcsvár környéke

A kutatás földrajzi kiterjedése

Kutatásunk a történeti Erdély területére terjed ki. A terület körülhatárolásában egyértelmű választóvonal a Déli-Kárpátok gerince, valamint a Keleti-Kárpátok vonulatán Erdély politikai határa. A nyugati határvonalat is az Erdélyi Fejedelemség politikai határánál szabjuk meg, azaz vizsgáljuk az 1914-ben érvényes vármegyerendszer szerinti Hunyad, Alsó-Fehér, Aranyos-Torda, Kolozs, Szolnok-Doboka megyéket. Az északi határvonalat a Királyhágó, Meszes, Nyíresi-hágó, Lápos-hegység mente tengelyre helyezzük – mely vonal szinte teljesen megegyezik a történeti Erdély vármegyéinek XVIII. századi határvonalával, azaz Kolozs, Doboka, Belső-Szolnok és a Beszterce vidéke kiváltságos szász területek észak-nyugati határával, illetve az 1914-ben érvényes megyerendszer szerint Kolozs, Szolnok-Doboka és Beszterce-Naszód vármegyékkel.

A mai megyerendszer figyelembevételével a vizsgált terület azonos a Hunyad, Fehér, Szeben, Brassó, Kovászna, Hargita, Maros, Kolozs, Beszterce-Naszód megyék teljes területével, valamint a Máramaros megye területének déli, Szilágy megyének pedig a Meszes vonulatától keletre eső sávjával.

A táji tagolódás vizsgálatában a néprajzi szempontok szerint meghatározott kistájakból indultunk ki, azaz ezekben a kistájakban elemeztük a népi építészeti változók értékeit. A magyar és román kutatás eddigi eredményeit egyaránt figyelembe vesszük.¹³⁹⁴ Paládi Kovács Attila ezen a területen 36 tájat,¹³⁹⁵ Valer Butura pedig 21 kistáját határoz meg. Jóllehet a magyar és román néprajzi tájak nem teljesen fedik egymást, a kutatás szempontjából elengedhetetlen egy közös nevezőt megállapítanunk. Habár a német kutatás a szászok által egykor lakott területeket 12 kistájra osztja,¹³⁹⁶ az adatok előzetes rendszerezése, értékelése alapján arra a következtetésre jutottunk, hogy megelégedhetünk három táj elemzésével.

Előzetes népi építészeti kutatásainkra támaszkodva, a magyar és román eredmények által meghatározott néprajzi kistájak figyelembevételével, a vizsgált területet kisebb egységekre osztjuk fel. Ezek egy része teljességgel megegyezik az egyes néprajzi tájegységekkel, mások néprajzi tájegységek részeit vagy két néprajzi tájegység közötti területet tartalmazzák.

A fentebb meghatározott módszer alapján az alábbi földrajzi alegységeket vizsgáltuk:

A Székelyföld területe

1. Alsó-Háromszék – Értelmezésünk alapján teljes Sepsiszek, valamint Orbaiszek déli sávja – mely közvetlenül határos a Barcasággal.

2. Felső-Háromszék – A teljes Kézdiszek és Orbaiszek északi sávja, tulajdonképpen a Feketeügy medencéje, ide tartoznak a kézdiszéki Szentföld tömbkatolikus falvai.

3. Kászon – Öt faluból álló, elszigetelt kistájegység Csík és Háromszék között. Kezdetben Csíkszek része, majd a fejedelemség korában önálló fiúszéki státust nyert.

4a. Alcsík – A Csíki-medence, azaz Csíkszek déli része, mely a Zsögödi- és Tusnádi-szorosok, valamint a Csíki-havasok és a Hargita között található.

4b. Felcsík – A Csíki-medence, azaz Csíkszek északi része, mely a Zsögödi-szoros és Marosfő, valamint a Csíki-havasok és a Hargita között található.

5. Gyimes – A Gyimes és mellékpataki völgyében található elszigetelt kistáj, az egykori Csíkszek része.

6. Gyergyó – A Gergyói-medence falvai, Kezdetben Csíkszek, majd az önálló Gyergyószék, végül Csík vármegye része.

7. Homoród mente – A Kis- és Nagy-Homoród völgyében a Hargita és Kőhalomszek között található székely falvak területe, közigazgatási szempontból Udvarhelyszék, majd Hargita megye része.

8. Erdővidék – A Baróti-medencében található Bardóc és Miklósvár fiúszékek területe, mely Udvarhelyszék és Sepsiszek között megosztott terület volt. Jelenleg Kovászna megye része.

9a. Nagy-Küküllő és Nyikó mente – Udvarhelyszék központi része, mely a Hargitától nyugatra a Fehér-Nyikó és Nagy-Küküllő völgyeiben az egykori szász Segesvárszekig terjed.

9b. Gagy mente, Küsmöd mente – Udvarhelyszék északnyugati dombvidéki falvainak területe a Gagy és Küsmöd patakok völgyeiben és mellékvölgyeiben.

10. Székely Partium – Udvarhelyszék legnyugatibb, Segesvárszékkal és Marosszékkal határos területe, mely váltakozva Küküllő vármegye része is volt.

11. Sóvidék – Udvarhelyszék északi, a Kalondától északra fekvő dombvidéki övezete, valamint a Kis-Küküllő felső folyásának völgyében található marosszéki falvak területe.

1394 Butura 1978. 35–44.; Paládi Kovács 2011. I. 1. 427–443.; Dunăre 1986.

1395 A Paládi Kovács Attila által meghatározott 36 tájból Szilágyság az általunk behatárolt területen kívül fekszik. Butura a Szilágyságot eleve három kistájra osztja, ebből az Almás és Egregy menti részt tartalmazza az általunk tárgyalt terület.

1396 Capesius 1977. 15–17.

12. Nyárádmente – Marosszéknek a Nyárád folyó és vízgyűjtő területén fekvő falvaiból álló területe, mely a Bekecsalji Felső-Nyárádmente, Közép-Nyárádmente és Alsó-Nyárádmente kistájából áll.

13. Székely Mezőség – Marosszék északnyugati, a Maros folyó partján, illetve ettől északra fekvő része.

Szász területek

14. Barcaság – Az azonos nevű medence egykor szász lakosságú falvainak területe.

15. Hétszék és környezete – A mi értelmezésünkben a déli szászság legnagyobb tömbje által elfoglalt terület. Idetartozik Kóhalomszék, Nagysinkszék, Nagyszeben-szék, Szászsebeszék, valamint Segesvárszék és Medgyes közötti északi terület, tehát a Nagy-Küküllő középső folyásának területe, a Hortobágy völgye, a Székás völgye, valamint Szászsebes és Szászváros környéke. Idetartozóként értelmezzük a területen található vármegyei falvakat is.

16. Beszterce vidéke – A Szászrégen és Beszterce közötti dombvidék területe, azaz hozzávetőlegesen a Beszterce, Budak, Sajó és Dipse patak völgyei, valamint a Beszterce és Naszód közötti dombvidéki övezet.

Vármegyei területek

17. Lápos mente – A Lápos völgyében a Kisnyíres és a Lápos-hegység, valamint a Cibles közötti falvak területe. Alegysége Kővár vidéke.

18. Naszód vidéke (Nagy-Szamos mente) és részben Sajó mente – A Nagy-Szamos völgyének és mellékvölgyeinek falvai Bethlentől keletre. Idesoroljuk a Szamos és Nagy-Szamos közötti dombvidék egykori Doboka vármegyéhez tartozó falvait is.

19. Belső-Szolnok vármegye területe – Kolozsvártól és Borsa mentétől északkeletre a Meszesig terjedő dombvidék területe.

20. Borsa völgye – A Kis-Szamostól északra a Borsa, Lóna és Lozsárd völgyeiben található falvak területe.

21. Az Erdélyi Mezőség – A Kolozsvár, Szamosújvár, Dés, Somkerék, Marosvásárhely, Marosludas, Torda településeket összekötő útvonalak által határolt dombvidék területe.

22. Maros mente – A Maros völgyének falvai Marosludastól Szászrégenig (részben a Székelyföld része).

23. Maros felső folyása – A Maros völgyének falvai Szászrégentől Maroshévízig, valamint a Görgény völgyének falvai.

24. Kalotaszeg – A Felszeg, Alszeg és Nádasmentére tagolható táj, Kolozsvártól nyugatra a Kiskalota, Bánffyhyunad, Magyarzsombor, Kisbács által határolt területen. Idetartozónak véljük a Fenes völgyében levő magyar falvakat Magyarlétáig.

25. Aranyosszék, Aranyos-vidék – Az Aranyos Várfalvi-szorostól számított alsó folyása és a Maros Aranyosgerend és Miriszló közötti szakasza által körülhatárolt terület falvai, nagyjából azonos a történeti Aranyosszék területével.

26. Torockó – Torockó és Torockószentgyörgy által alkotott kistáj.

27. Az Erdélyi-szigethegység (Mócvidék és Mokány-ság) – Az Erdélyi-szigethegység magashegyi román falvaiból és tanyás övezetéből álló táj. A román néprajzkutatók által meghatározott Erdélyi-szigethegység (Munții Apuseni) erdélyi része.

28. Erdőhátság – A Poiana Ruszka havas magashegyi falvaiból és tanyás övezeteiből álló kistáj.

29. Kis-Küküllő mente – A Kis-Küküllő Székelyföldön kívüli alsó folyásának a folyó két vízválasztója között fekvő falvainak területe.

30. Erdélyi-Hegyalja és a Maros középső folyása – A Maros völgye Marosújvár és Szászsebes közötti falvainak területe, mely terület keleti irányba a szász falvakig terjed.

31. Vajdahunyad környéke és a Maros alsó folyása – A Maros alsó folyásának falvai Alvinctől nyugatra és Vajdahunyad környékének települései.

32. Hátszegi-medence – A Hátszegi-medence falvainak területe.

33. Hétfalu – Brassó közvetlen szomszédságában levő, részben magyar lakosságú hét falu területe.

34. Fogarasföld – A román néprajzkutatás által Oltvidéke névvel meghatározott táj, mely a Barcaság, Hétszék és Fogarasi-havasok közötti román falvak területét tartalmazza.

35. Szeben melléke – A Nagyszebentől délre és délnyugatra, a Szebeni-havasokban és a szász falvak között létrejött román településekből alkotott kistáj.

Népi építészeti változók

A lakóházra vonatkozó változók:

Alaprajzi elrendezés – meghatározzuk a helyiségek funkcióját, számát, nevüket és a használatból következő alaprajzi típusváltozatot. Így a változó értékei az alábbiak szerint alakul: pitvaros, kemencés, ereszes, kamrás, konyhas vagy ereszes oldalkamrás. A részletes leírás az egyes fejezetekben található.

Pince-érték – nincs pince, van pince, pince helye.

Tüzelők – leírjuk az egyes helyiségekben használt tüzelőket, meghatározzuk ezek típusait. Értelemszerűen érintjük szükség szerint a füstelvezetés útvonalát is.

Füstelvezetés – meghatározzuk a füstelvezetéshez használt szerkezeteket, szikrafogó, cserény, kémény stb.

Falszerkezetek – rakott, vert, vályog, nyitott vagy zárt vázszerkezetes (ez esetben meghatározzuk a kitöltést: sövény, lécek közt agyag, tégl, kő, zsilipes), borona, kő (forrómeszes, falazott), tégl.

Födémszerkezetek – deszkafödém, mestergerendás deszkafödém, kétrétegű deszkafödém, borított deszkafödém, dongaboltozat, csehsüvegboltozat, poroszsüvegboltozat, egyéb.

Tetőszerkezet – szarufás, szelemenés, állványos, ferde dűcsos, egyéb.

Héjazat – taposott szalma, zsúp, nád, zsinde, dránica, cserép, pala, egyéb.

Tetőforma – kontyolt, nyereg, vízvetős nyereg, csonkakontyolt, csonkakontyolt vízvetős, manzárd, egyéb.

Tornáctípus – oldal, homlok, kiugró, tört, lopott, kör – vagy ezek kombinációja.

Tornácsszerkezet – ereszalja, oszlopos, tornáczárdás meghatározása, tornácoszlop megmunkálásának meghatározása.

Homlokzatképzés – tapasztott, vakolt, félig tapasztott, ablak körül tapasztott.

Homlokzati arányok – ablakok száma, magasság és szélesség aránya.

Díszítések – meglete, jellege – típus, stílus leírása.

Nyílászárók – ácsokos, pallótokos, gerébtokos, ablaktábla, zsalugáter használat jelzése.

Datálás – megállapítjuk a datálás tényét és meghatározzuk a datálás helyét.

Az udvarhasználatra vonatkozó változók:

Udvarelrendezés – csoportos, baromudvaros, soros, keresztcsűrös, zárt, kerített, párhuzamos, szabálytalan.

Sütőház, kemence – meglete, rövid leírás.

Gabonás – meglete – rövid leírás.

Kas – meglete, fonott, léces.

Csűr – típusa, rövid leírása – sajátos jellemzőinek meghatározása.

Búzaszín – meglete – leírása.

Ólak – meglete, sajátos jellemzők közlése.

Kapukra vonatkozó változók:

Kapuk – használt kapufajták meghatározása – faragott fa utcaajtó, székelkapu, kőlábas kapu, faragott kőkapu, falazott fedeles kapu stb.

Településszerkezetre vonatkozó változók:

Településszerkezet – halmazos, elnyújtott halmazos, szalagtelkes, orsós, völgyi láncfal, teleklábas, szeres, elszórt, tanya.

Utcabeépítés – fésűs, fűrészfogas, laza sorházas, zárt sorú – előkertés vagy utcafrontos.

ANTAL Imre

- 1957 Adalékok Gyimesközéplek monográfiájához. *Csíki és Gyergyói Múzeumok Közleményei* 1957. Csíkszereda. 20–31.
1992 *Gyimesi krónika*. Európa–Kriterion kiadók, Budapest–Bukarest

ALBERT HOMONNAI Márton

- 2009 *Épített örökség és modernizáció, Székelyföldi példák a népi építészeti örökség integrált védelmére*. Pallas Akadémia Kiadó, Csíkszereda

BALASSA Iván–ORTUTAY Gyula

- 1979 *Magyar néprajz*. Corvina Kiadó, Budapest

BALASSA M. Iván

- 1971 Szabadtéri néprajzi múzeumok Erdélyben (Kolozsvár, Nagyszeben). *Műemlékvédelem* XV. 151–158.
1972 A Néprajzi Falu az Ezredéves Kiállításon. *Ethnographia* LXXXIII. 553–572.
1985 *A parasztház évszázadai. A magyar lakóház középkori fejlődésének vázlata*. Tevan Andor Ny. Sz. SZ. I. Kiadó, Békéscsaba
1994 *A parasztház története a Felföldön*. Dózsa kiadó, Miskolc
1997 A magyar népi építészet táji tagolódása a 18–20. században. In: FÜZES Endre–KISBÁN Eszter (szerk.): *Magyar néprajz* IV. Anyagi kultúra 3. Életmód. Budapest, 266–288.
1998 Kelet-magyarországi és erdélyi festett templomok kutatása. In: BENCZÉDI Sándor (szerk.): *Tusnád 1997. A műemlékvédelem elméleti és gyakorlati kérdései*. T3 Kiadó Sepsiszentgyörgy, 71–78.
1999 Erdély népi építészete (tudománytörténeti bevezető). In: BALASSA M. Iván–CSERI Miklós (szerk.): *Népi építészet Erdélyben*. SZNM, Szentendre, 5–32.
2007a A szomszédos országok magyarságának bemutatási lehetőségei a Szabadtéri Néprajzi Múzeumban. *Ethnographia* 118. 1. 85–104. Ways for Presenting the Hungarian Ethnic minorities of Neighboring Countries in Szabadtéri Néprajzi Múzeum [Hungarian Open Air museum]
2007b Erdély a Magyar szabadtéri muzeológiában. In: *Ház és ember* 20. SZNM, Szentendre, 203–226.
2011 *A székelykapu*. Terc Kiadó, Budapest
2016 *Székelykapuk régen és ma*. Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy

BALASSA M. Iván–FURU Árpád

- 2007 Homoródalmás 18. sz. ház, kutatási beszámoló. In: *Ház és ember* 20. 311–318, SZNM, Szentendre
2011 Torockó. In: BALASSA M. Iván–DOBOSYNÉ Antal Anna (szerk.): *A területi védelem színe és fonákja*. XVII. Népi Építészeti Tanácskozás, Békés, 2010. szeptember 30–október 2. Kiadja: ICOMOS Magyar Nemzeti Bizottság Népi Építészeti Szakbizottsága. Budapest, 2011, 43–48.

BALÁSY Dénes

- 1905 Az erdélyi szász ház és udvar típusa. *Néprajzi Értesítő* VI. 319–320.

BALÁZS Géza

- 1983 A székelykapu. *Turista Magazin* 9. 12.

BALOGH Ferenc

- 1988 Faházak a Vargyas völgyében. *Korunk* XLVII. 5. 352–354.
1993 A népi építészet kutatásáról Erdélyben. *Korunk* 3. 4–5. 69–71.

BALOGH Ilona

- 1935 *Magyar fatornyok*. Budapest

BALOGH Jolán

- 1943 *Az erdélyi renaissance*. I. kötet. Kolozsvár
1944 *Pákey Lajos rajzai Kolozsvár építészeti emlékeiről*. Erdélyi tudományos füzetek 186., EME, Kolozsvár
1967 A népművészet és a történeti stílusok. *Néprajzi Értesítő* XLIX. 73–165.

BÁLINT Zoltán

- 1943 Egy mezősegi nemes udvar. *Nép és Nyelv* III. 1939. 4. 613.

BĂNĂȚEANU, Tancred

- 1969 *Arta populară din nordul Transilvaniei*. Editura Minerva. București

BANDI Dezső

- 1976 A fa balladája. *Művelődés* XXIX. 4. 26–28.

BARABÁS László

- 2010 A Mezőség néprajzi körvonalai és belső tagolódásának kérdései. In: KESZEG Vilmos–SZABÓ Zsolt (szerk.): *Mezőség. Történelem, örökség, társadalom*. Művelődés, Kolozsvár, 53–61.

BARABÁS Jenő

- 1955 Az európai néprajzi atlaszmunkálatok tanulságai. *Ethnographia* 66. 409–426.
- 1956 A Magyar Néprajzi Atlasz munkálatai. *Ethnographia* 67. 359–361.
- 1957 A Magyar Néprajzi Atlasz elvi és gyakorlati problémái. *Ethnographia* 68. 609–626.
- 1958 Az etnikai csoport fogalmának kérdéséhez. *Néprajzi Értesítő* 40. 19–27.
- 1960 A Magyar Néprajzi Atlasz módszeréről. *Magyar Nyelvőr* 84. 75–78.
- 1963 Kartográfiai módszer a néprajzban. Akadémiai Kiadó, Budapest
- 1967 A Magyar Néprajzi Atlasz helye és jelentősége az európai etnológiai vizsgálatokban. *MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Oszt. Közleményei* 24. 117–133.
- 1973 A székely ház alaprajzi fejlődéséről. *Népi Kultúra – Népi Társadalom* 7. 25–40.
- 1980 A népi kultúra zonális struktúrája. In: PALÁDI-KOVÁCS Attila (szerk.): *Néprajzi csoportok kutatása. Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához* 7. MTA, Budapest, 23–29.
- 1987 A kemence jelentéstörténetéhez. *Magyar Nyelv* LXXIII. 345–347.
- 1992 Verbreitungskarten und Atlanten in der ethnologischen Forschung. *Ethnologica et Folcloristica Carpathica* 7–8. 2. 619–627.
- 1997 A magyar népi építészet történetének korszakai. In: *Magyar néprajz. IV. Életmód.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 289–308.

BARABÁS Jenő (szerk.)

- 1987 *Magyar Néprajzi Atlasz.* Akadémiai Kiadó, Budapest

BARABÁS Jenő–GILYÉN Nándor

- 1987 *Magyar népi építészet.* Műszaki Könyvkiadó, Budapest
- 1979 *Vezérfonal népi építészetünk kutatásához.* Műszaki Könyvkiadó, Budapest

BÁLINT János–BUZÁS Miklós–CSERI Miklós–SABJÁN Tibor

- 1999 Egy tarcsafalvi lakóház bontásának tapasztalatai. In: BALASSA M. Iván–CSERI Miklós (szerk.): *Népi építészet Erdélyben.* SZNM, Szentendre, 147–165.

BÁRTH János

- 1996 *Szállások, falvak, városok. A magyarság települési hagyománya.* Kalocsai Múzeumbarátok Köre, Kalocsa
- 1998 A varsági hegyi tanyák múltja és településrendje. In: BÁRTH János (szerk.): *Havasalja havasa.* Tanulmányok a székelyvarsági hegyi tanyák népéről. Kecskemét, 5–272.

- 2007a Az eleven székely tizes: a csíkszentgyörgyi és a csíkbánfalvi tizesek működése a XVII–XX. században. Bács-Kiskun megyei Önkormányzat Múzeumi Szervezete, Kecskemét
- 2007b Erdély és a Partium településnéprajzi viszonyai. *Ház és ember* 20. 45–59, SZNM, Szentendre

BARTHA Elek

- 1984 *Házkultusz. A ház a magyar folklórban.* KLTE Néprajzi Tanszéke, Debrecen

BARTHA Károly, N.

- 1933 A kötött kapu faragása és állítása Bágyonban. *Néprajzi Értesítő* XXV. 17–20.

BÁTKY Zsigmond

- 1907 Néhány adat Bánffyhunadnak és környékének népies építkezéséhez. *Néprajzi Értesítő* VIII. 50–70.
- 1921 Parasztházak építőanyag szerint való elterjedése hazánkban. *Föld és Ember* I. 35–39. 3–5. tábla
- 1930a A magyar ház eredetéhez. *Néprajzi Értesítő* XXII. 65–83.
- 1930b Magyar tűzhelyek és háztípusok. *Néprajzi Értesítő* XXII 113–137.
- 1931 A „gógány” eredetéhez. *Néprajzi Értesítő* XXIII. 81–83.
- 1932 A „pest”-hez. *Néprajzi Értesítő* XXIV. 28–33.
- 1934a Házvidékek és kultúrmozgalmak Kelet-Közép-Európában. *Néprajzi Értesítő* XXVI. 17–26.
- 1934b A tiszaháti tőkéskapu. *Néprajzi Értesítő* XXVI. 53–56.
- 1937 Ragfa és szarufa. *Néprajzi Értesítő* XXIX. 340–345.

BÁTKY Zsigmond–GYÖRFFY István–VISKI Károly

- 1933–1934 A magyarság néprajza. Tárgyi Néprajz I–II., Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest

BÂRCA, Ana

- 2007 *Plastica arhitecturii rurale.* Ad Libri, București

BENKŐ Elek

- 1984 *Székelykeresztúri kályhacsempék. 15–17. század.* Kriterion Kiadó, Bukarest
- 2001 Régészeti megjegyzések a székelyföldi lakóházak középkori fejlődéséhez. In: CSERI Miklós–TÁRNOKI Judit (szerk.): *Népi építészet a Kárpát-medencében a honfoglalástól a 18. századig.* Szabadtéri Néprajzi Múzeum. Szentendre–Szolnok, 365–390.
- 2009 A régészet szerepe és eredményei a népi építészet kutatásában. In: SZABÓ Bálint (szerk.): *Többnemzetiségű régiók népi építésze.* Utilitas Kiadó, Kolozsvár, 63–72.
- 2012 *A középkori Székelyföld I–II.* MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Régészeti Intézet, Budapest

- BENKŐ Elek–UGHY István
1984 *Székelykeresztúri kályhacsempék*. 15–17. század. Bukarest
- BENKŐ Elek–DEMETER István–SZÉKELY Attila
1997 *Középkori mezőváros a Székelyföldön*. Erdélyi Tudományos Füzetek 223. Kolozsvár
- BENKŐ Elek–SZÉKELY Attila
2008 *Középkori udvarház és nemesség a Székelyföldön*. Nap Kiadó, Budapest
- BENKŐ Károly
1853 *Csík, Gyergyó- és Kászsorszék leírása*. Kolozsvár
1868–69 *Marosszék ismertetése*. Kolozsvár
- BEREY Katalin
1978 Népies törekvések és a népi építészet kutatása a század első felének magyar népi építészetében. *Ethnographia* LXXXIX. 434–453.
- BIELZ, Julius
1956 *Manufacturile de ceramică fină din Transilvania. Studii și comunicări* 4. Brukenthal Múzeum, Nagyszeben
- BINDER Pál
1992 Az erdélyi szászok havasbirtokai a Keleti-Kárpátokban 1. *Néprajzi Látóhatár* 1. 3–4. 141–153.
- BÍRÓ Béla
1974 Bodos és kőművesei. *Megyei Tükör* 1974. jan. 20.
- BÍRÓ Gábor
1984a Népi építészet. A hagyomány körülírása. *Művelődés* XXXVII. 9. 35–38.
1984b Népi építészet. A ház: építőanyagok, alaprajz, típusok. *Művelődés* XXXVII. 11. 33–35.
1984c Népi építészet. Stílusok és hatások. *Művelődés* XXXVII. 12. 35–38.
1992 *Sóvidék népi építésze*. A Magyar Népi Építészeti Archívum Kiadványai 5. Szentendre
- B. NAGY Margit
1958 A székelykapu eredete és múltja. *Korunk* 1958. 6.
1972 *A székelykapuról*. Hargita-kalendárium. 192–198.
1970 *Reneszánsz és barokk Erdélyben*. Kriterion Kiadó, Bukarest
1973 *Várak, kastélyok, udvarházak, ahogy a régiiek látták. XVII–XVIII. századi erdélyi összeírások és leltárak*. Kriterion Kiadó, Bukarest
1977 *Stílusok, művek, mesterek*. Kriterion Kiadó, Bukarest
- BODOR Ferenc
1988 Mezőségi haranglábak. *Műzsák* XIX. 3. 24–25.
- BOGÁTS Dénes, Cs.
1943 *Háromszéki oklevél-szójegyzék*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár
- BORBÍRÓ Virgil
1951 A magyar háztornác. *Építünk* 1951. 35–42.
2003 A magyar összehasonlító háztudomány. *Lapis Angularis* V. Magyar Építészeti Múzeum, Budapest
- BORSOS Balázs
2009 *A magyar népi kultúra regionális struktúrája a Magyar Néprajzi Atlasz számítógépes feldolgozása fényében*. Doktori dolgozat. Kézirat
- BOTÁR István
2011 Medieval finds from Cotorman. *Marisa* XXXI. Marosvásárhely. 299–310.
- BOTIK, Jan
1998 *Folk Architecture in Slovakia*. Academic Electronic Press, Pozsony
- BÜNKER, Johann Reinhard
1899 Das siebenbürgisch-sächsisches Bauernhaus. *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien* 29. 191–232.
1904 *Das Székler-Haus*. Klny, Berlin
- BUCUR, Corneliu–DELEANU Valer–GANGOLEA Cornelia (red.)
1995 *Civilizație milenară românească în Muzeul „Astra” Sibiu*. Editura Astra Museum, Sibiu
- BUTURĂ, Valer
1966 Secția în aer liber a Muzeului Etnografic al Transilvaniei. *Anuarul Muzeului Etnografic al Transilvaniei pe anii 1962–1964*. Cluj, 3–70.
1978 *Etnografia poporului român*. Cultura materială. Editura Dacia, Cluj
1989 *Străvechi mărturii de civilizație Românească – Transilvania, studiu etnografic*. Editura Științifică și Enciclopedică, București
- CAPESIUS, Roswith
1977 *Das siebenbürgisch-sächsisches Bauernhaus, Wohnkultur*. Kriterion Verlag, Bukarest
- CAPLOVIC, Pavol
1977 *Caro Kresanevo Dreva, Ludova Architectura Oravy*. Edicia Fotografickich, Dolnom Kubine
- CIOBĂNEL, Alina Ioana–DROGEANU, Paul
2011 *Habitatul, Volumul III Transilvania*. Editura Etnologica, București

- CLARCK, J. G. D.
1952 *Prehistoric Europe. The Economic Basis.* London
- CRISTACHE-PANAIT, Ioana
1987 *Biserici de lemn, monumente istorice din Episcopia Alba Iuliei, mărturii de continuitate și creație românească.* Ed. EOR, Alba Iulia
1992 *Arhitectura de lemn din Transilvania. I. Județele Alba, Mureș și Harghita.* Editura Museion, București
- CSÁKI ÁRPÁD–GAZDA ENIKŐ, SZŐCSNÉ (szerk.)
2001 *Az Orbai Református Egyházmegye vizitációs jegyzőkönyvei I. (1677–1752).* T3 kiadó, Sepsiszentgyörgy
- CSENGŐ Bálint
1999 *Az Udvarhely vidéki székelykapu.* Pro Pint Kiadó, Csíkszereda. T3 kiadó, Sepsiszentgyörgy
- CSETE Balázs
1990 *Kalotaszegi fafaragások.* Sajtó alá rendezte és az előszót írta: Selmeczi Kovács Attila. (Series Historica Ethnographiae, 3.) Néprajzi Múzeum, Budapest
- CSETRI Elek
2006 *Aranyosszék kialakulásáról.* In: KESZEG Vilmos–SZABÓ Zsolt (szerk.): *Aranyos-vidék magyarsága.* Kriterion, Kolozsvár. 35–66.
- CSILLÉRY Klára, K.
1972 *A magyar nép bútora.* Corvina Kiadó, Budapest
1982 *A magyar népi lakáskultúra kialakulásának kezdetei.* Akadémiai Kiadó, Budapest
1999 17. századi köznépi festett ládák Erdélyből. In: BALASSA M. Iván–CSERI Miklós (szerk.): *Népi építészet Erdélyben.* SZNM, Szentendre, 231–252.
- CZEGŐ Zoltán
1970 *A névtelen tanya. Megyei Tükör* 1970. okt. 18., 25., nov. 1.
- CZIMMERMANN Pál
1900 *Sváb ház Kálmádon, Szatmármegyében.* *Néprajzi Értesítő* I. 50–55.
- CZIRBUSZ Géza
1903 *A délmagyarországi bolgárok háza és viselete.* *Néprajzi Értesítő* IV. 201–206.
- DANKÓ Imre
1967 *Érdekes gyűjtemény és kiállítás a székelykeresztúri Múzeumban.* *Múzeumi Közlemények* I. 61–64.
1968 *Új háztípus a romániai népi építészetben.* *Ethnographia* LXXIX. 119–121.
- DÁM László
1980 *Magyar néprajz. I. Építkezés* (egyetemi jegyzet). Tankönyv Kiadó, Budapest
- DÁVID László
1981 *A középkori Udvarhelyszék művészeti emlékei.* Kriterion Kiadó, Bukarest
- DEMÉNY István Pál–JÁNOS Pál–KRISTÓ Tibor
1978–79 *Csíkból előkerült alakos kályhacsempék.* *Aluta* X–XI. 243–254.
- DORNER Béla
1910 *Az Erdélyi Szászok mezőgazdasága.* Pannónia Könyvkiadó, Győr
- DUNĂRE, Nicolae
1967–68 *Răspândirea satelor specializate în meșteșuguri populare pe teritoriul României.* *Cibinul*, Muzeul Bruckenthal, Sibiu
1974 *Șura poligonală din Munții Apuseni.* *Apulum* 1974–XII. 497–526.
1981 *Arta populară în Munții Apuseni.* Editura Meridiane, București
1986 *Zonele etnografice ale României. Retrospectivă teoretică, criterii și tipuri.* „R.M.M.M.” 1986, 23, nr. 9. 34–40; nr. 10. 43–80.
- DUKA János
1978 *Csíkszentlélek tízeseiről.* *Népismereti Dolgozatok* 1978. 186–194.
- EGYED Ákos
1981 *Falu, város, civilizáció.* Kriterion Kiadó, Bukarest
1994 *Kolozsvár szerepkörei.* *Korunk* 5. 9. 4–10.
2006 *A székelyek rövid története a megtelepedéstől 1918-ig.* Pallas Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda
- ENDES Miklós
1938 *Csík-, Gyergyó- és Kászonszék földjének és népének története 1918-ig.* Budapest (Reprint kiadás: Akadémiai Kiadó, Budapest, 1994)
- ENTZ Géza
1992 *Erdély építészete a 11–13. században.* EME, Kolozsvár
1996 *Erdély építészete a 14–16. században.* EME, Kolozsvár

- FABINI, Hermann
1982 *Sibiul gotic*. Editura Tehnică, București.
- FERENCZI István
1978 Településrégészet és népismeret. *Népismereti Dolgozatok* 1978. 15–24.
1994 Eltűnt falvak nyomában. *Népismereti Dolgozatok* 1994. 7–17.
- FILEP Antal
2012 Néprajzi irodalmunk szeszesházának történeti előzményei. In: TÓTH Arnold (szerk.): *Néprajz – muzeológia: Tanulmányok a múzeumi tudományok köréből a 60 éves Viga Gyula tiszteletére*. Miskolc, 443–457.
- FÖLDI István
1971 Századelő a régi udvartelken. *Megyei Tükör* 1971. jan. 26., júl. 8.
- FÖLDES László
1982 *A vándorló Erdély: történeti-néprajzi vizsgálatok az Erdély-Havasalföld közötti transhumance-ról*. Magyar Néprajzi Társaság, Budapest
- FRÎNCU, Teofil–CANDERA, George
1888 *Romanii din Muntii Apuseni*. București
- FULGA, Ligia
2009 Arhitectura vernaculară în spațiul multicultural din sudul Transilvaniei. Codlea – modele de locuire. In: SZABÓ Bálint (szerk.): *Többnemzetiségű régiók népi építészete*. Utilitas Kiadó, Kolozsvár, 105–112.
- FURU Árpád
1994 Torockó. Torockó népi építészete. *Erdélyi műemlékek* 5. Castrum Kiadó, Sepsiszentgyörgy
1999 Torockó népi építészeti öröksége. A Torockó értékvédő program. In: MAKAY Dorottya (szerk.): *Tusnád 1999. Népi építészeti örökség*. Utilitas Kiadó, Kolozsvár, 220–226.
2002 Népi építészet. In: KÓS Károly–SZENTIMREI Judit–NAGY Jenő–HALAY Hajnal–FURU Árpád: *Torockó népművészete*. Kriterion Kiadó, Kolozsvár, 355–409.
2005 Torockó népi építészete. *Erdélyi Műemlékek* 5. II., javított kiadás. Kriterion Kiadó, Kolozsvár
2006 *Műemlékvédelem Torockón*. Utilitas Kiadó, Kolozsvár
2007 *Kalotaszeg népi építészete*. Gloria Kiadó, Kolozsvár
2010 Népi építészet. In: KÓS Károly–SZENTIMREI Judit–NAGY Jenő–HALAY Hajnal–FURU Árpád: *Torockó népművészete*. Kriterion Kiadó, Kolozsvár. II., javított kiadás, 352–422.
- 2011a *Udvarhelyszék népi építészete*. Gloria Kiadó, Kolozsvár
2011b „A szent vallás és az virtus virágozzék, áldás és békesség e fal közt lakozzék” – Évszámok házfeliratok Torockón, in: *ACTA SICULICA 2011*, Székely Nemzeti Múzeum Évkönyve, Sepsiszentgyörgy
2012a *Kalotaszeg népi építészete*. II. bővített kiadás. Exit Kiadó, Kolozsvár
2012b *Udvarhelyszék népi építészete*. II. javított kiadás. Exit Kiadó, Kolozsvár
2014 Népi építészeti kutatások Erdélyben 1989-től napjainkig. *Transsylvania Nostra* XVIII. 30. 18–31.
2015a Hagyományos kapuk a Nyárádmentén. In: JAKAB Albert Zsolt–KINDA István (szerk.): *Aranykapu, Tanulmányok Pozsony Ferenc tiszteletére*. Kriza János Néprajzi Társaság – Szabadtéri Néprajzi Múzeum – Székely Nemzeti Múzeum, Kolozsvár, 241–260.
2015b Adalékok Aranyosszék népi építészetének kutatásához. *Művelődés*, melléklet 2015. 2.: Aranyos-mente, 22–25.
2016a Egységes vonások és kistáji tagolódás a Székelyföld népi építészetében. *Ethnographia* 127/1., 2016/1., 1–23.
2016b Népi építészeti inventarizációs projektek Erdélyben (1989–2015). In: JAKAB Albert Zsolt–VAJDA András (szerk.): *Érték és közösség. A hagyomány és az örökség szerepe a változó lokális regiszterekben*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 59–76.
2017a Aranyosszék „székely” házai a 19–20. század fordulóján. In: JAKAB Albert Zsolt–VAJDA András (szerk.): *Aranyhíd, Tanulmányok Keszeg Vilmos tiszteletére*. Kriza János Néprajzi Társaság – BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Intézet – Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 261–280.
2017b A kistáji sajátosságok változásai Nyárádmente népi építészetében. In: *EME LXXIX. 91–114.*
2017c Sajátos népi építészeti értékek Aranyosszéken. In: KESZEG Vilmos–SÜTŐ Linda–SÜTŐNÉ GULYÁS Éva (szerk.): *Torockó-Aranyosszék Kollégium*. Antológia Kiadó, Lakitelek, 257–276.
- GAIU, Cornel–POPESCU-DOLJ, Stefan
1999 Egy erdélyi vegyes lakosságú falu építészete. Esettanulmány: Cegőtelke. In: BALASSA M. Iván–CSERI Miklós (szerk.): *Népi építészet Erdélyben*. SZNM, Szentendre, 165–170.
- GAZDA Enikő, Szőcsné
1998 Múzeumi gyűjteményeink: A Székely Nemzeti Múzeum kályhacsempe-gyűjteménye. *Háromszék*. 1998. júl. 4.

- 1999 Múzeumi gyűjteményeink: Kötött nagykapuk a Székely Nemzeti Múzeumban. *Háromszék*. 1999. ápr. 10.
- 2003 Háromszéki csempekészítő központok és kutatási problémáik (42 rajzzal) In: DIMÉNY Attila–SZABÓ Á. Töhötöm (szerk.): *Népi kultúra, társadalom Háromszéken*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár
- 2008a A Fiság völgye régi kötött nagykapui. A *Csíki Székely Múzeum Évkönyve* 2007–2008. Humán- és Természettudományok. Csíki Székely Múzeum – Pro Print Könyvkiadó, 2008, 195–216.
- 2008b Erdélyi levéltári források felhasználási lehetőségei az építészet és lakásberendezés rekonstrukciójában. *Ház és Ember* 20. (2007). Szentendre, 159–202.
- 2010 *Erdélyi kályhák és kályhacsempék*. Terc kiadó, Budapest
- GAZDA Klára
- 1969 Figurális kályhacsempék a Sepsiszentgyörgyi Múzeum gyűjteményében. In: SZÉKELY Zoltán–ÁRVAY József–SALAMON Sándor–SYLVESTER Lajos (szerk.): *Aluta* I/1. Sepsiszentgyörgyi Múzeum. Sepsiszentgyörgy, 281–286.
- 1976 A Sepsiszentgyörgyi Székely Múzeum néprajzi osztálya. In: Kós Károly (szerk.): *Népismereti Dolgozatok* 1976. Kriterion Kiadó, Bukarest, 47–55.
- 2008 *Közösségi tárgykultúra – művészeti hagyomány*. KJNT–BBTE, Kolozsvár
- GARDA Dezső
- 1980 A gyergyóremetei tutajosok a XIX. században. *Acta Harghitisia* I. 90.
- 1991 A nemzeti szervezeti maradványai Gyergyóban. A székely tizesek és a székely identitás. In: *Nemzetiség – identitás*. Békéscsaba–Debrecen, 189–192.
- 1992 *Gyergyó a történelmi idő vonzásában*. Infopress Kiadó, Székelyudvarhely
- 1994 A gyergyói tutajozás társadalomnéprajzához. In: *Népismereti Dolgozatok* 1994, Bukarest, 18–28.
- 2007 *Gyergyószentmiklós története*. Csíkszereda
- GHEORGHIU, Teodor Octavian
- 1999 Bánsági telepített falvak – tipológiai megközelítés. In: BALASSA M. Iván–CSERI Miklós (szerk.): *Népi építészet Erdélyben*. SZNM, Szentendre, 45–55.
- GHERGARIU, Leontin
- 1971 Ocupații anexe ale populației din Sălaj în trecut. *Anuarul Muzeului etnografic al Transilvaniei pe anii 1968–1970*, 161–184.
- 1973 Meșterii construcțiilor monumentale de lemn din Sălaj. *Anuarul Muzeului etnografic al Transilvaniei pe anii 1971–1972*, 255–272.
- GILYÉN Nándor
- 1999 Székely népi építésze. In: BALASSA M. Iván–CSERI Miklós (szerk.): *Népi építészet Erdélyben*. SZNM, Szentendre, 119–146.
- 2005 *Az Erdélyi Mezőség népi építésze*. Terc Kiadó, Budapest
- GODEA, Ioan
- 2007 *Arhitectura la români. De la obârșii la Cozia*. Editura Primus. Oradea
- 2010 „Revoluția” arhitecturii satului în secolul al XVIII-lea în Transilvania. *Anuarul Muzeului Etnografic al Transilvaniei* 2010, 39–81.
- GÖNYEY Sándor
- 1957 Kalotaszegi jármos csűrök. *Ethnographia* LXVIII. 504–511.
- GUNDA Béla
- 1939 A Magyar Néprajzi Atlasz kérdése. *Néprajzi Értesítő* 31. 294–300.
- 1941a Telekformák, települések és a gazdálkodás kapcsolata a Lápos felső völgyében. *Földrajzi Közlemények* LXIX. 230–246.
- 1941b Az erdélyi és a moldvai kettős udvarok I–II. *Nép és Nyelv* 153–156, 218–222.
- 1941c A Déli Kárpátok román népi műveltségének balkáni kapcsolatairól. *Ethnographia* LII. 37–44.
- 1943 A magyarság néprajzi csoportjai. In: BARTUCZ Lajos (szerk.): *A magyar nép*. Singer és Wolfner, Budapest, 93–113.
- 1945 A funkcionalizmus kérdése a néprajzban. *Erdélyi Néprajzi Tanulmányok* 4. A Magyar Tudományegyletem Néprajzi Intézete. Kolozsvár
- 1954a A népi építkezés kutatásának módszere. *Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történeti Tudományok (II) Osztályának Közleményei* IV. 3–4. 73–102.
- 1954b A magyar népi építkezés kutatása a két világháború között és annak kritikája. *Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei* V. 373–384.
- 1958 Műveltségi áramlatok és társadalmi tényezők. *Ethnographia* 69. 567–577.
- 1963 A kultúra integrációja és az etnikai csoportok alakulása. *Műveltség és Hagyomány* V. 3–12. Hozzászólások és összefoglaló. 12–24.
- 1966 *Ethnographica Carpathica*. Akadémiai Kiadó, Budapest

GYÖNGYÖSSY János

- 2012 Homoródkeményfalva öreg házai I. *Örökségünk* VI. 1. 4–8.

GYÖRFFY István

- 1911 Szatmár megyei aszalók. *Néprajzi Értesítő* XII. 249–252.
 1912 A Fekete-Körös völgyi magyarság viselete. *Néprajzi Értesítő* XIII. 1–24.
 1913 A Fekete-Körös völgyi magyarság települése. *Földrajzi Közlemények* XLI. 451–552.
 1915–1916 Dél-Bihar falvai és építkezése. *Néprajzi Értesítő* XVI. 104–129., XVII. 99–114.
 1917 Bihar vármegye rendszabályai a kondásokra 1787. *Néprajzi Értesítő* XVIII. 94.
 1927 A belényesi kastélyhoz tartozó javak összeírása. *Néprajzi Értesítő* XIX. 31–34.
 1935 Telekformáink. *Földrajzi Közlemények* 1935. 226–231.
 1937 Nomád település és szilaj pásztorkodás a székelyeknél. *Ethnographia* XLVIII. 471–472.

GYULAI, Paul

- 1965 Un inventar iobăgesc din anul 1676. *Acta Napocensis* II/1965. 685–693.

HAJDÚ Farkas-Zoltán

- 1995 *Csíki kaláka*. Pro Print Kiadó, Csíkszereda

HALÁSZ Péter

- 1993 A barcasági magyarok. *Honismeret* 21. 2. 22–28.

HALTRICH, JOSEF

- 1885 *Deutsche Inschriften aus Siebenbürgen, ein Beitrag zur epigrammatischen Volkspoesie der Deutschen*. Kleinere Schriften. Wien

HANTOS Gyula

- 1934 *Kétvízközi majorok*. Erdélyi Tudományos Intézet, Kolozsvár

HARKAI Imre

- 1992 *Házrendszerek és szerepük a magyar népi építészetben*. LaVik 1992^{TM} Kiadó, Budapest

HASZMANN Pál–HASZMANN József

- 1976 Csernátoni faragott mestergerendák. *Megyei Tükör* 1976. szept. 11.

HEREPEI János–SZABÓ T. Attila

- 1939 Levéltári adatok faépítészetünk történetéhez. I. Fatemplomok és haranglábak. *Erdélyi Tudományos Füzetek* 107. Erdélyi Tudományos Intézet, Kolozsvár

HODOR Károly

- 1837 *Doboka vármegye természeti és polgári esmértetése*. Kolozsvár

HOINĂRESCU, Călin

- 1989 *Locuința sătească din România*. Institutul de Cercetare, Proiectare și Directivare în Construcții, București

HOFER Tamás

- 1972 A magyar kettős udvarok kérdéséhez. *Ethnographia* LXXXIII. 29–52.

HORGER Antal

- 1902 Csíki székely ablakrácszatok. *Néprajzi Értesítő* III. 137–141.

HORWATH, Walter

- 1929 Das sächsische Bauernhaus des Burzenlandes. In: *Das Burzenland*, Bd 4. Kronstadt

HUSZKA József

- 1891 Magyar díszítési motívumok a Székelyföldön. *A Székely Nemzeti Múzeum Értesítője* II. 35–74.
 1895 *A székely ház*. Budapest
 1898 *Magyar ornamentika*. Budapest
 1900 Újra székely ház. *Néprajzi Értesítő* I. 127–128.

HÜLSEMAN, Jan

- 2012 *Das Sächsische Bauernhaus in Siebenbürgen. Was wie machen an alten Häusern?* IGB, Quedlinburg

IMREH István

- 1973 *A rendtartó székely falu*. Kriterion Kiadó, Bukarest
 1983 *A törvényhozó székely falu*. Kriterion Kiadó, Bukarest

IMREH István–PATAKI József

- 1970 Adatok Udvarhelyszék állattartásához (1570–1610). *Aluta* 169–184.

IMREH Barna

- 1943 *Küküllő, Maros és Nyárád vidéki helynevek*. Dolgozatok a M. Kir. Ferenc József Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetéből. 10. sz. Kolozsvár

IONESCU, Grigore

- 1957 *Arhitectura populară românească*. Ed. Tehnică, București
 1982 *Arhitectura pe teritoriul României de-a lungul veacurilor*. Ed. Academiei RSR, București

- ISTVÁN Erzsébet, J.
1965 A Néprajzi Múzeum 1963–64. évi tárggyűjtése. A Kerámia Gyűjtemény. *Néprajzi Értesítő* XLVII. 238–248.
- ISTVÁNYI Gyula
1997 *Az építészet története. Őskor. Népi építészet.* Nemzeti tankönyvkiadó, Budapest
- JAKÓ Zsigmond
1944 *A gyalui vártartomány urbáriumai.* Kolozsvár
1957 Az otthon és művészete a XVI–XVII. századi Kolozsváron (Szempontok a reneszánsz kori művelődésünk kutatásához). In: BODOR András–CSELÉNYI Béla–JANCSÓ Elemér–JAKÓ Zsigmond–SZABÓ T. Attila (szerk.): *Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára.* (A Bolyai Tudományegyetem Kiadványai, I. Tanulmányok) Tudományos Könyvkiadó, Bukarest–Kolozsvár, 361–393.
1976 A torockói legenda születése és kritikája. In: *Írás, könyv, értelmiség.* Bukarest, 62–79.
- JANKÓ János
1892 *Kalotaszeg magyar népe.* Athenaeum Kiadó, Budapest
1893 Torda, Aranyosszék és Torockó magyar (székely) népe. *Földrajzi közlemények* XXI. XVIII–X.
1895 A székely ház. *Ethnographia* VI. 18.
1897 *Az ezredéves országos kiállítás néprajzi faluja.* Budapest
1989 *A milleneumi falu* (facsimile). Néprajzi Múzeum, Budapest
- JAEGER, Fritz
1925 Die Siebenbürger Sachsen, geographisch betrachtet. In: K. C. von Loesch (Hg.): *Volk unter Völkern.* Ferdinand Hirt Verlag, Breslau
- JÓZSA András
1985 A galambbúgos nagykapu. *Művelődés* XXXVIII. 7. 28–31.
- KABAY Béla
1971 Fehér kőfaragói. *Utunk* 1971. febr. 12.
- KÁDÁR József
1898–1901 Szolnok-Doboka vármegye monográfiája, címerekkel, leszármazási táblákkal. Kiadja Szolnok-Doboka Vármegye közönsége, Dés, I–V.
- KARDALUS János
1978 168 éves székelykapu. *Művelődés* XXXI. 8. 25.
- KELEMEN Lajos
1977–82 *Művészettörténeti tanulmányok* I–II. Kriterion Kiadó, Bukarest
- KECSKÉS Péter
1999 A szőlőfeldolgozás és bortárolás építményei Erdélyben. In: BALASSA M. Iván–CSERI Miklós (szerk.): *Népi építészet Erdélyben.* SZNM, Szentendre, 315–342.
- KEREZSI András
Polyáni mesterek, mesteremberek. *Megyei Tükör* 1973. jún. 26.
- KESZEG Vilmos
2001 A romániai magyar néprajzkutatás egy évtizede. 1999–2001. In: TÁNCZOS Vilmos–TÖKÉS Gyöngyvér (szerk.): *Tizenkét év. Összefoglaló tanulmányok az erdélyi magyar tudományos kutatások 1999–2001 közötti eredményeiről.* 1. kötet. Scientia Kiadó, Kolozsvár, 119–170.
2006a Aranyos-vidék. In: KESZEG Vilmos–SZABÓ Zsolt (szerk.): *Aranyos-vidék magyarsága.* Kriterion, Kolozsvár, 66–81.
2006b XX. századi betelepítések (Detrehemtelep). *Kisebbségkutatás* 15. (2006). 2. 260–294.
2008 *Alfabetizáció, írásszokások, populáris írásbeliség.* KJNT–BBTE, Kolozsvár
2010 Az Erdélyi Mezőség néprajzi irodalma. In: KESZEG Vilmos–SZABÓ Zsolt (szerk.): *Mezőség. Történelem, örökség, társadalom.* Művelődés, Kolozsvár, 7–53.
- KESZEG Vilmos–SZABÓ Zsolt (szerk.)
2006 *Aranyos-vidék magyarsága. Aranyosszék, Torda és vidéke a változó időben.* Kriterion, Kolozsvár
- KESZEG Vilmos–SZABÓ Zsolt (szerk.)
2010 *Mezőség. Történelem, örökség, társadalom.* Művelődés, Kolozsvár
- KINDA István
2007a Vargyas mészégetői múltja és jelene I. Mészégető katlanok a Vargyas és Hagymás patak völgyében és a Kövesútfeje (Pusztá) határrészben. In: VARGHA Mihály (szerk.): *Acta Siculica* 2007. 579–596.
2007b „...tervezte a (...) pólgármester”. Falukapuk Orbaiszéken. In: KINDA István–POZSONY Ferenc (szerk.): *Orbaiszék változó társadalma és kultúrája.* Kriza János Néprajzi Társaság – Pro Museum Egyesület – Kovászna Megyei Művelődési Központ. Sepsiszentgyörgy, 221–236.
2008 Vargyas mészégetői múltja és jelene II. Mészégető katlanok a Rikában. In: VARGHA Mihály (szerk.): *Acta Siculica* 2008. 527–542.

Kiss Béla

- 1944 A hétfalusi csángó magyarok művészete. *Havi Szemle* 1944. 115–116., 178–179., 182–184., 246–247.

KLUSCH, Horst

- 1999 *Zauber alter Kacheln aus Rumänien*. DFDR, Hermannstadt
2001 Giebelsprüche an siebenbürgisch-sächsischen Bauernhäusern. In: *Studii și comunicări de etnologie, Tomul XV*. Sibiu

KÓNYA Ádám

- 1969–1970 Kis település-lexikon. *Megyei Tükör* 1969. jan. 7. – 1970. aug. 8.
1970 A hermányi kő. *Megyei Tükör* 1970. nov. 22.
1971a Népi építőmesterek világából. *Megyei Tükör* 1971. márc. 21., júl. 15.
1971b Amit a csernátoni völgy kínál. *Megyei Tükör* 1971. szept. 26.
1971c Bikfalvi öreg házak. *Megyei Tükör* 1971. dec. 5.
1972 Hagyományaink sorsa és az új falukép. *Megyei Tükör* 1972. nov. 26.
1974 Házépítés Bikfalván. *Megyei Tükör* 1974. márc. 24.
1974–1975 Népi udvarházak Bikfalván. *Aluta*, 347–367.
2014 *Háromszéki színes szöttek*. Korunk–Komp-press, Kolozsvár

KÖRÖSFŐI KRIESCH Aladár

- 1914 *Ruskinról és az angol praeraffaelitákról*. Budapest

Kós Károly

- 1934 *Erdély*. Erdélyi Szépművészeti Céh, Kolozsvár
1944 *A székely népi építészet*. A mérnöki továbbképző intézet kiadványai. 25. füzet, Budapest

Kós Károly (Dr.)

- 1950 Néprajzi kutatóút Észak-Moldvába. *Igazság* 1950. 10.
1954a Cahele din Ciuc. *Studii și cercetări de istoria artei* I. 1–2. 49–56.
1954b Elemente de arhitectură și decorative pe valea Casinului. *Studii și cercetări de istoria artei* I. 3–4. 254–260.
1956a Népi kapufaragásunkról. *Művelődés* 10. 36–37.
1956b Centru de dulgheri, Bedeciu. *Activitatea Muzeelor, Cluj*, 159–179.
1958a Városnéprajzi kutatások Kolozsváron. *Igazság* 1958. okt. 19.
1958b Az erdélyi Néprajzi Múzeum szabadtéri osztálya. *Igazság* 1958. máj. 31.
1957–1958 Herrmann Antal. Importanța lui în mișcarea etnografică. *Anuarul Muzeului etnografic al Transilvaniei* 1957–1958. 183–203.

- 1962–1963 Mobile cioplite în zona Lăpușului. *Anuarul muzeului etnografic al Transilvaniei* 1962–1964. 173–224.

- 1964 A Kis-Küküllő menti magyar népi építkezés (XVIII–XIX. századi adatok). *Ethnographia* LXXV. 282–291.
1968 Népi kultúránk egyetemes vonásai. *Korunk* 1968. 53–63.
1969 Cserepek a hajdani Kolozsvárról. *Igazság* 1969. 11.
1970 Tövisváti tűzhelyek. *Művelődés* 6. 39–44.
1971 Egy vasműves község: a régi Torockó. *Művelődés* 6. 37–43.
1972a Az építés megszervezése. *Igaz Szó* XX. 726–799.
1972b *Népélet és néphagyomány*. Kriterion Kiadó, Bukarest
1972c Desenul ca metodă de înregistrare și de interpretare în etnografie. *Revista Muzeelor* 4. 309–315.
1972d Építkezés. Lakásbelső. In: Dr. Kós Károly–SZENTIMREI Judit–Dr. NAGY Jenő: *Kászoni székely népművészet*. Kriterion Kiadó, Bukarest, 15–151.
1972e *A vargyasi festett bútor*. Kolozsvár
1973 Fekete-Körös völgyi jegyzetfüzetemből. Ház és udvar. *Bihari Napló* 1973. okt. 19.
1974 Lakóház, lakásbelső. In: Dr. Kós Károly–SZENTIMREI Judit–Dr. NAGY Jenő: *Szilágysági magyar népművészet*. Kriterion Kiadó, Bukarest, 9–57.
1975a Egyetemes néprajzi jegyzetek. 9. Építkezés, lakás. *Művelődés* XXVIII. 6. 13–14.
1975b Fejfák. Ékes fejfáinkról. Fényképezte és összeáll. OLASZ Ferenc, az utószót írta Dr. Kós Károly. Budapest
1976a *Tájak, falvak, hagyományok*. Kriterion Kiadó, Bukarest
1976b A romániai magyarság néprajzáról. *Népismereti Dolgozatok* 1976. 8–29.
1978a Építkezés. Lakásbelső. In: Dr. Kós Károly–SZENTIMREI Judit–Dr. NAGY Jenő: *Kis-Küküllő vidéki magyar népművészet*. Bukarest, 13–144.
1978b Cercetări în cultura populară naționalităților maghiare din România. *Anuarul Muzeului etnografic al Transilvaniei* 1978. 17–22.
1978c Lápos vidéki szénégetők és szénégetés. *Népismereti Dolgozatok* 1978. 64–72.
1979 Részletek az avasújjvárosi népi életmód változásvizsgálatához. *Korunk Évkönyv* 1979. 58–66.
1978–1979 Eredmények és feladatok a romániai magyar népi építkezés kutatásában. *Aluta* X–XI. 193–215.
1981 Népi írott források a székelység anyagi kultúrájának múltjához. *Ethnographia* XCII. 471–477.

- 1981 Építkezés. Lakásbelső. In: Dr. Kós Károly–SZENTIMREI Judit–Dr. NAGY Jenő: *Moldvai csángó népművészet*. Kriterion Kiadó, Bukarest, 17–143.
- 1989 *Erdély népi építészete*. Kelenföld Kiadó, Budapest
- 1992 Mezősegi gyűjtések, 1. Györgyfalvi településföldrajzi vázlat. *Művelődés* XLI. 2. 34–38.
- 2002 Vasművesség. In: Dr. Kós Károly–SZENTIMREI Judit–Dr. NAGY Jenő–HALAY Hajnal–FURU Árpád: *Torockói népművészet*. Kriterion Kiadó, Kolozsvár, 19–84.
- Dr. Kós Károly–SZENTIMREI Judit–Dr. NAGY Jenő
- 1972 *Kászoni székely népművészet*. Kriterion Kiadó, Bukarest
- 1974 *Szilágysági magyar népművészet*. Kriterion Kiadó, Bukarest
- 1978 *Kis-Küküllő vidéki magyar népművészet*. Kriterion Kiadó, Bukarest
- 1981 *Moldvai csángó népművészet*. Kriterion Kiadó, Bukarest
- Dr. Kós Károly–SZENTIMREI Judit–Dr. NAGY Jenő–HALAY Hajnal–FURU Árpád
- 2002 *Torockói népművészet*. Kriterion Kiadó, Kolozsvár
- 2010 *Torockói népművészet*. (II. javított kiadás) Kriterion Kiadó, Kolozsvár
- Kósa László
- 1970 A kandallós tüzelő. *Népi Kultúra – Népi Társadalom* IV. 81–96.
- 1989 Die Kaminheizung. In: Béla GUNDA–László LUKÁCS–Attila PALÁDI-KOVÁCS (Hg.): *Ideen, Objekte und Lebensformen. Gedenkschrift für Zsigmond Bátky*. Székesfehérvár, 139–148.
- 1990 *Paraszi polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880–1920)*. KLTE Néprajzi tanszék, Debrecen
- 1998 *Paraszi polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880–1920)*. Planétás, Budapest
- 2001 *A magyar néprajz tudománytörténete*. Osiris Kiadó, Budapest
- Kovács András
- 2003 Késő reneszánsz építészet Erdélyben 1541–1720. TLA–Polisz Kiadó, Budapest–Kolozsvár
- Kovács Zsolt
- 2004 Teleki Mihály építkezéseiről. In: Kovács Zsolt (szerk.): *Erdély XVII–XVIII. századi építészetének forrásaiból*. Scientia Kiadó, Kolozsvár, 115–168.
- Kovács Piroska
- 2000 *Székelykapuk Máréfalván*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely
- 2007 *Elődeink hagyatéka. Udvarhelyszéki öreg székelykapuk katasztere 2001–2002*. CD, Hargita Megyei Kulturális Központ, Csíkszereda
- Kováts József, S.
- 1908 *A székely ház és udvar a Gyergyói medencében*. Kolozsvár
- Kozma Ferenc
- 1879 *A Székelyföld közigazgatási és közművelődési állapota*. Budapest
- Köpeczi Béla (főszerk.)
- 1986 *Erdély története I–III*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- László Árpád
- 2010 Nyárádköszvényes kapufaragói I. Kajcsa Jakab. *Örökségünk* 2010 I. 28–29.
- 2012 Nyárádköszvényes kapufaragói II. Nagy László. *Örökségünk* 2012 I. 9.
- Lázár István–Weinrich Frigyes–Moldován Gergely
- 1898 Alsó-Fehér vármegye monográfiája. Nagyenyed, 1–2.
- Lükő Gábor
- 1932a Székely tűzhelyek. *Néprajzi Értesítő* XXIV. 76–77.
- 1932b Székely házak. *Néprajzi Értesítő* XXIV. 77–81.
- 1936 *A moldvai csángók I*. Budapest
- Machatt, Christoph (főszerk.)
- 1995 *Denkmahltopographie Siebenbürgen Kreis Kronstadt 3.3*. Wort und Welt, Köln
- 1999 *Denkmahltopographie Siebenbürgen Stadt Hermannstadt 5.1.1*. Rheinland Verlag, Köln
- 2002 *Denkmahltopographie Siebenbürgen Stadt Schaesburg 4.1*. Rheinland Verlag, Köln
- Maier, Radu O.–Comanici, Germina
- 1982 *Unitate și continuitate privind unele elemente ale arhitecturii țărănești din Transilvania*. (Az erdélyi falusi építkezés egyes elemeinek egységessége és folytonossága.) *Apulum* XX. 377–387.
- Malonyay Dezső
- 1907 *A magyar nép művészete I. A kalotaszegi magyar nép művészete*. Budapest
- 1909 *A magyar nép művészete II. A székelyföldi, a csángó és a torockói magyar nép művészete*. Budapest

- MARC Dorel
2005 Elemente privind structura habitatului și arhitectura populară în zona Târnavei Mici. Plastica arhitecturală și decorativă a caselor. Interferențe. *Marisia XXVII*. 111–134.
2009a Evoluția habitatului tradițional în zona Topliței Mureșului superior. Editura Ardealul, Târgu Mureș
2009b Arhitectură populară în zona Mureșului superior. Interferențe privind evoluția planimetriei, tehnicilor constructive și ornamenticii caselor tradiționale. *Marisia XXIX*. 123–139.
- MÁRKOS András
1958 Homoródalmási szállások. *Ethnographia LXIX*. 437–447.
- MATEI, Ioan
1985a *Satul românesc*. Studii. Editura Științifică și Enciclopedică, București
1985b *Mărginenii Sibiului. Civilizație și cultură românească*. Editura Științifică și Enciclopedică, București
- MENZL, Vaclav
1980 *Lidova architektura v Československu*. Akademia Nakladatelstvi Československe Akademie Ved, Praha
- MIKLÓSI SIKES Csaba
1999 A kalotaszegi falvak népi építészetéről. In: BALASSA M. Iván–CSERI Miklós (szerk.): *Népi Építészet Erdélyben*. SZNM, Szentendre, 57–118.
- MILLEKER Rezső
1939 A székely tizesek. *Debreceni Szemle XIII*. 1–40.
- MOHAY TAMÁS
2011 Kulturális régiók és etnikai néprajzi csoportok. Erdély. In: PALÁDI KOVÁCS Attila (főszerk.): *Magyar néprajz*. I.1. Táj, nép, történelem. Akadémiai Kiadó, Budapest, 788–893.
- MOLNÁR B. Lehel
1999 Az Udvarhelyköri Unitár(ius) Ekk(ézsi)ák javainak consscriptiója 1715. dec. 10-én. *Keresztény Magvető* 1999. 3–4. 150–168.
- MOLNÁR István
1971 A kő feldolgozása Kézdivipolyánban. *Aluta* 1971. 347–378.
1971–1973 Problematika muzeelor etnografice cu expunere pavilionară și în aer liber, Masă rotundă. *Anuarul muzeului etnografic al Transilvaniei* 1971–1973. 115–116.
- 1974 A hazai zsindegyfaragás térbeli-időbeli alakulásának néhány vonása. *Székelykeresztúri Múzeum Emlékkönyve*, Csíkszereda, 327–344.
1978–1979 A csernátoni köleshántoló malom. *Aluta X–XI*. 217–231.
- MORVAY Judit
1968 Erdőháti kettősudvarok. *Néprajzi Értesítő* L. (1968) 51–65.
- MURÁDIN B. Katalin
1984 *Identificarea și clasarea elementelor de arhitectură tradițională din județul Covasna*. Teză de doctorat. Institutul de Arhitectură Ion Mincu. (kézirat)
1994 Faragott kőszószékek Erdélyben. Metem–Polis Kiadó, Budapest–Kolozsvár
2016 Háromszék népi építészetéről. ARTprinter Könyvkiadó, Sepsiszentgyörgy
- MUREȘAN, Pompei
1968 Contribuții la studiul așezărilor și construcțiilor țărănești din Cîmpia Transilvaniei. *Anuarul Muzeului etnografic al Transilvaniei pe anii* 1965–1967. 139–190.
- MUREȘANU, P.–OȘIANU, R.
1971 Contribuții la studiul așezărilor și construcțiilor țărănești din Depresiunea Călățele. *Anuarul Muzeului etnografic al Transilvaniei pe anii* 1968–1970. 31–58.
- NAGY Balázs (szerk.)
2005 *Kúriák földje, Háromszék*. Kovászna Megyei Művelődési Központ, Sepsiszentgyörgy
- NAGY Imre
1908 A székely ház és annak berendezése. *Székely Nép* 143. sz.
- NIEDERMAYER, Paul
1973 Dorfkerne auf den Gebiet der Sieben Stühle. In: *Forschungen zur Volks- und Landeskunde*. Bd. 16/1. Bukarest
- OELEMANN, Franz
1927 *Haus und Hof im Altertum*. Untersuchungen zur Geschichte des antiken Wohnbaus. I. Band. *Die Grundformen des Hausbaus*. Berlin–Leipzig
- OLOSZ Ella, Gazdáné
1973 A kovásznai deszkakivágásokról. *Megyei Tükör* 1973. jan. 28.

OLSEFSZKY, Edmund

- 1999 Tanulmány a Brassó megyei Kőhalom vidékéhez tartozó szász falvak revitalizációjához. In: BALASSA M. Iván–CSERI Miklós (szerk.): *Népi építészet Erdélyben*. SZNM, Szentendre, 171–180.

ORBÁN Balázs

- 1868–1873 *A Székelyföld leírása. I–VI*. Pest

OROSZ Endre

- 1910 *Egy ősi háztípusról*. Erdély, 151–152.

OZSVÁTH Gábor Dániel

- 1999 Malomépítészet Torockón a 18–19. században. In: BALASSA M. Iván–CSERI Miklós (szerk.): *Népi építészet Erdélyben*. SZNM, Szentendre, 285–314.

PÁCALÁ Viktor

- 1909 A resinári parasztudvar és havasi gazdálkodás. *Néprajzi Értesítő* X. 102–118.

PÁL–ANTAL Sándor

- 1992 Csíkszereda mezőváros a 16–17. században. *A Dunántúl településtörténete* 9. Veszprém, 81–88.

PALÁDI KOVÁCS Attila

- 1990 Településtörténet és folklór. Udvarszállás falu példája. *Hungarológiai Közlemények* 21. 4. 619–627.
- 1992 Settlement history and folklore. An Example of the Udvarszállás Village. *Ethnologica et Folkoristica Carpathica* VII–VIII. 365–376.

PALÁDI KOVÁCS Attila

- 2011 Kulturális régiók és etnikai néprajzi csoportok. Bevezető. In: PALÁDI KOVÁCS Attila (főszerk.): *Magyar néprajz*. I.1. Táj, nép, történelem. Akadémiai Kiadó, Budapest, 427–443.

PÁLL István

- 1999 Meddig tart Erdély? (Erdély és az Alföld népi építészetének határa.) In: CSERI Miklós–BALASSA M. Iván (szerk.): *Népi építészet Erdélyben*. SZNM, Szentendre, 33–44.

PAMFILE, Tudor

- 1913 *Agricultura la români*. București

PAPP László

- 1939 Adalékok az alföldi ház- és tüzelőberendezések történetéhez. *Néprajzi Értesítő* XXXI. 389–390.

PASCU, Viorica

- 1971 Organizarea interiorului popular năsăudean. *Anuarul Muzeului etnografic al Transilvaniei pe anii 1968–1970*. 107–159.

PĂTRAȘCU, Gheorghe

- 1984 *Arhitectura și tehnica populară*. Editura tehnică, București

PÁVAI V. Ferenc

- 1908 Mészégetés Nyírmezőn és Felsőorbón (Alsó-Fehérmegye). *Néprajzi Értesítő* IX. 198–203.

PETRESCU, Paul

- 1958 Casa cu foișor la români. *Studii și cercetări de istoria artei* 5. 1–2. 27–52.
- 1963 Contribuții la studiul arhitecturii populare din Banat. *Anuarul Muzeului Etnografic al Transilvaniei pe anii 1959–1961*. Cluj. 147–175.
- 1969 Arhitectura. In: *Arta populară de pe Valea Bistriței*. Akadémiai Kiadó, Bukarest, 7–79.
- 1974 Arhitectura țărănească de lemn în România. Editura Meridiane, București

PETRESCU-BURLOIU, Ion

- 1938 Tipurile de casă din comuna Șanț – Năsăud. *Sociologia Românească* III. 1–3. 36–39.

PETRI Mór

- 1901–1904 *Szilágy vármegye monographiája. I–VI*. Budapest

PHILIPPI, Friedrich–PHILIPPI, Ilse

- 2014 *Haussprüche aus Siebenbürgen*. Schiller Verlag, Bonn–Hermannstadt

PHLEPS, H.

- 1923 Über die Urformen des siebenbürgisch-sächsischen Bauernhauses. In: *Denkmalpflege*, Heft 13.
- 1934 Ost- und Westgermanische Baukultur unter besonderer Würdigung der landlichen Baukunst Siebenbürgens. Berlin

POP, Virgil

- 2009 Despre influența arhitecturii culte în arhitectura vernaculară. In: SZABÓ Bálint (szerk.): *Többnemzetiségű régiók népi építésze*. Utilitas Kiadó, Kolozsvár, 53–62.

POPA, Atanasie

- 1938 Biserici de lemn din Ardeal. *Anuarul Comisiunii monumentelor istorice, Secția pentru Transilvania. IV*. 1932–1938. Cuj, 53–154.

- 1968 Zugravii și școli de zugravi ai bisericilor de lemn din Transilvania. Dimitrie Ispas din Gilău–Cluj. *Anuarul Muzeului etnografic al Transilvaniei pe anii 1965–1967*, 581–612.
- POSTĂVARU, Iozefina
2009 Suburbiile istorice ale Brașovului. Interferențe etnice în arhitectura vernaculară. In: SZABÓ Bálint (szerk.): *Többszemzetiségű régiók népi építészete*. Utilitas Kiadó, Kolozsvár, 113–124.
- POZSONY Ferenc
1992 Egy háromszéki fazekasközpont kandallócsempéi, 1–3. *Művelődés* XLI. 3., 4. 14–15., 5. 28–31.
1993 Zabolán talált kályhacsempék. *Ethnographia* CIV. 499–522.
1998 *Szól a kakas már: szász hatás az erdélyi magyar jeles napi szokásokban*. Pro Print Kiadó, Csíkszereda
2001 Társadalomnéprajzi eredmények Erdélyben. In: KESZEG Vilmos (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság évkönyve* 9. Kolozsvár, 195–215.
2004 Néprajzi gyűjtemények az erdélyi múzeumokban. *Magyar Múzeumok* X. évf. 1. sz. 25–27.
2007 Tájházak Erdélyben. In: VARGHA Mihály (szerk.): *Acta Siculica* 2007. 551–556.
2009a Székely kapuk szimbolikus mezőnyben. In: VARGYAS Gábor (szerk.): *Átjárók. A magyar néprajztól az európai etnológiáig és a kulturális antropológiáig*. L'Harmattan – PTE Néprajz és Kulturális Antropológia Tanszék, Budapest, 267–302.
2009b Székely Gates in Symbolic Fields. In: Gábor VARGYAS (ed.): *Passageways. From Hungarian Ethnography to European Ethnology*. L'Harmattan – PTE Néprajz és Kulturális Antropológia Tanszék, Budapest, 255–290.
2009c *Erdély népei. Szászok, örmények, székely szombatosok, cigányok*. KJNT–BBTE, Kolozsvár
2011 Út menti keresztek Erdélyben. In: Vargyas Gábor (szerk.): *Párbeszéd a hagyománnyal. A néprajzi kutatás múltja és jelene*. Budapest, 121–150.
- POZSONY Ferenc–KINDA István
2011 A Csángó Néprajzi Múzeum kandallócsempé gyűjteménye. Csángó Néprajzi Múzeum – Kriza János Néprajzi Társaság, Zabola–Kolozsvár
- RADOVÁN István
1984 Vert falu ház építése Partoson. *Művelődés* XXXVII. 5. 28.
- ROEDIGER LAJOS
2013 *Kászonszék és Háromszék néprajzos szemmel*. Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy
- PÉNTÉK János
1997 Kert, gyepű, határ. *Ethnographia* 108. 1–2. 119–234.
- PRINZ Gyula
1922 Magyarország településformái. Budapest
- PRINZ Gyula–TELEKI Pál
1936–1938 A magyar munka földrajza. In: PRINZ Gyula–CHOLNOKY Jenő–TELEKI Pál–BARTUCZ Lajos (szerk.): *Magyar földrajz. Magyar föld, magyar faj II*. Budapest
- ROTH András Lajos–ROTH Edit
2006 Aranyosszék társadalmi fejlődése (1642–1821). In: KESZEG Vilmos–SZABÓ Zsolt (szerk.): *Aranyos-vidék magyarsága*. Kriterion, Kolozsvár, 81–102.
- ROTH, Victor
1907 Sächsische Bauernmöbel und Kachelöfen. In: *SDT*, nr. 10295–10297, 10301.
1908a Lauben an sächsisches Bauernhäusern. In: *Jahresbericht des Sebastian Hann–Vereins über d. J. 1908/9*.
1908b *Geschichte des deutschen Kunstgewerbes in Siebenbürgen*. Strassburg
1924 Zur Geschichte des sächsisches Bauernhäusern. In: *AVSL*, Bd 42.
- SABJÁN Tibor
1999 A fűtő. In: BALASSA M. Iván–CSERI Miklós (szerk.): *Népi építészeti Erdélyben*. SZNM, Szentendre, 205–230.
- SABJÁN Tibor–BUZÁS Miklós
2003 *Hagyományos falak*. Terc Kiadó, Szentendre
- SAJTI Zsuzsa
1991 Háromszéki műemléki felmérések. *Néprajzi Hírek* XX. 2–3. 105.
- SALLÓ István–KARDALUS János
1977 Porți și garduri in Județul Harghita. Kapuk és kerítések Hargita megyében. Hargita Megye Művelődési és Szocialista Nevelési Bizottsága. Népi alkotások és Művészeti Tömegmozgalom Megyei Irányító Központja, Csíkszereda
- SCHMIDT Tibolt
1911 Olajkészítés és eszközei a hunyadmegyei oláhoknál. *Néprajzi Értesítő* XII. 59–67.
- SCHULERUS, Adolf
1926 *Siebenbürgisch-sächsisches Volkskunde im Umriss*. Verlag von Quelle & Meser, Leipzig

SCHÜNEMANN, Konrad

- 1929 *Die Entstehung des Staedtwesens in Südosteuropa*. Oppel Priebatsch, Breslau

SEBESTYÉN József S.

- 1999 Fedett nagykapuk a Székelyföldön. In: BALASSA M. Iván–CSERI Miklós (szerk.): *Népi építészet Erdélyben*. SZNM, Szentendre, 343–354.

SEBESTYÉN Kálmán

- 1979 Kalotaszeg népoktatása a XV. századtól 1848-ig. *Művelődéstörténeti tanulmányok*, 138–140.
1998 Kalotaszeg népi építésze a 18. században. In: *Ház és Ember* 12. SZNM, Szentendre, 69–80.

SEBESTYÉN Károly, Cs.

- 1905 A háromszéki Szentföld székely háza. *Néprajzi Értesítő* VI. 1–6.
1909 A gyimesi csángóház. *Néprajzi Értesítő* X. 190–200.
1923 A székelykapu földrajzi elterjedésének újabb adatai. *Ethnographia* XXXIV. 40–42.
1930 A székelyház eredetéhez. *Néprajzi Értesítő* XXII. 54–56.
1939 A székelykapuk pálmafája. *Ethnographia* L. 296–299.
1940 *A székely ház eredete*. Budapest
1941 A székely ház eredetéhez. *Néprajzi Értesítő* XXXII. 36–90.
1944 *Krassó-Szörény vármegye parasztháza*. Kolozsvár
1945 Talpfa. *Ethnographia* LVI. 48–52.

SEMAYER Villibald

- 1900 Az erdélyi szász parasztház. BÜNKER J. R.: „Das siebenbürgisch-sächsische Bauernhaus” című értekezésének ismertetése. *Néprajzi Értesítő* I. 19–26.

SERES András

- 1992 Hétfalusi faragott kapuk. *Honismeret* 20. 4. 99–100.

Soós László

- 1987 A nagysármási telepítés megszervezése, 1893–1901. *Agrártörténeti Szemle* 29. 3–4. 362–378., 539–540.

SÓFALVI András

- 2005 *Sóvidék a középkorban. Fejezetek a székelység középkori történelméből*. Székelyudvarhely.

STAHL, Paul

- 1957 Locuințele țărănești cu două caturi la români. *Studii și cercetări de istoria artei* IV. 3–4. 33–57.
1958 *Planurile caselor românești țărănești*. Sibiu.

- 1960 Porțile țărănești la români. *Studii și cercetări de istoria artei* VII. 2. 81–106.

- 1963 Casa țărănească la români în secolul al XIX-lea. *Anuarul Muzeului Etnografic al Transilvaniei pe anii 1959–1961*. Cluj. 111–146.

- 2005 *Case și acareturi din Mărginimea Sibiului 1953–1958*. Editura Paideia, București

STAHL, Paul–PETRESCU, Paul

- 1966 Construcții țărănești din Hațeg. *Anuarul Muzeului Etnografic al Transilvaniei pe anii 1962–1964*. Cluj, 95–136.

STĂNCULESCU, F.–GHEORGHIU, A.–PETRESCU, P.–STAHL, P.

- 1956 *Arhitectura populară românească. Regiunea Hunedoara*. Editura Tehnică, București

STEFAN, Vlad

- 2009 *Cristian, Casa tradițională, releveu*. Kézirat, Transylvania Trust Alapítvány

STOICA, Georgeta dr.

- 1974 *Arhitectura interiorului locuinței țărănești. Muzeul din Rîmnicu Vilcea*. Rîmnicu-Vilcea
1998 Arhitectura în lemn din România parte componentă a unei vaste arii europene. *Anuarul Muzeului Etnografic al Transilvaniei* 1998. 175–182.

STROE, Adriana

- 2009 Șaroș pe Târnave. Exemplu clasic de localitate multiethnică din zona de colonizare săsească. In: SZABÓ Bálint (szerk.): *Többnemzetiségű régiók népi építésze*. Utilitas Kiadó, Kolozsvár, 93–104.

STROE, Aurelian

- 2009 Forța exemplului. Satul Șmig. In: SZABÓ Bálint (szerk.): *Többnemzetiségű régiók népi építésze*. Utilitas Kiadó, Kolozsvár, 125–134.

SYLVESTER Lajos

- 1972 Kis kapu – nagy kapu. *Utunk* XXVII. 51. 10.

SZABÓ Imre

- 1903 A dévai csángó-székely telepesek lakása és lakásberendezése. *Néprajzi Értesítő* IV. 208–221.

SZABÓ István

- 1969 *A középkori magyar falu*. Akadémiai Kiadó, Budapest

SZABÓ László

- 2003 *Népi építészeti gyökerek felmérése, kutatása diákjaimmal 1976–2001*. Építésügyi Tájékoztatói Központ Kft., Budapest

- SZABÓ Á. Tőhötöm
2006 Tájak változatossága, hagyományok gazdagsága: népi kultúra Észak-Erdélyben. In: HORVÁTH Gyula (szerk.): *A Kárpát-medence régiói. Északnyugat-Erdély*. MTA–RKK – Dialóg Campus Kiadó, Pécs–Budapest, 399–414.
- 2009a Etnikumok, hagyományőrző falvak [Dél-Erdély és Bánság népi kultúrája]. In: HORVÁTH Gyula (szerk.): *A Kárpát-medence régiói. Dél-Erdély és Bánság*. MTA–RKK – Dialóg Campus Kiadó, Pécs–Budapest, 430–443.
- 2009b Erőforrások, stratégiák, szükségletek. Gazdasági és társadalmi adaptáció a családi épületek használatában. In: SZABÓ Bálint (szerk.): *Többnemzetiségű régiók népi építésze*. Utilitas Kiadó, Kolozsvár, 31–46.
- SZABÓ M. Attila
2014 *Erdélyi és moldvai helységnévtár*. Erdélyi Magyar Adatbank. Transindex – digitális portál, Kolozsvár
- SZABÓ T. Attila
1938 A bábonyi népi építkezés néhány emléke. *Erdély* XXXV. 19–221.
- 1939a *Levéltári adatok faépítészetünk történetéhez. II.* Székelykapuk és fazáarak. Erdélyi Tudományos Füzetek 108. Kolozsvár
- 1939b *Bábony története és települése*. Erdélyi Tudományos Füzetek 104. Kolozsvár
- 1939c A homoródi székely fűrészmalom szókincse. *Magyar Nyelv*. 125–127.
- 1939d A galambbúgos „székelykapu”. *Pásztortűz*. 271–295.
- 1940a Kalotaszegi mesterek és foglalkozásnevek a XVII–XIX. századból. *Ethnographia* LI. 188–195.
- 1940b Két mezőkapu adat Moldovából és Erdélyből. *Ethnographia* LI. 91–92.
- 1940c Levélkapuk és tőkés- vagy sorompóskapuk erdélyi okleveleinkben. *Ethnographia* LI. 93–94.
- 1940d A kalotaszegi házépítés történetéhez. *Ethnographia* LI. 94.
- 1941 Erdélyi kemence-adatok a XVII–XIX. században. *Ethnographia* LII. 71–72.
- 1943 *Dés települése és lakossága*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár
- 1946 *Kolozsvár települése a XIX. század végéig*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár
- 1947 *Erdélyi népi mesterek és tisztségviselők a XVI–XIX. századból*. Erdélyi Tudományos Füzetek 208. Kolozsvár
- 1975–1984 *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár (I–IV)*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest
- 1977 A galambbúgos nagykapu az erdélyi régiségben. *Ethnographia* LXXXVIII. 302–328.
- 1993–2005 *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár (V–XII)*. Akadémiai Kiadó–Erdélyi Múzeum-Egyesület. Budapest.
- SZALÁRDY János
1980 Szalárdy János siralmas magyar krónikája. S. a. r., bev. tanulmány, jegyz. SZAKÁLY Ferenc. Magyar Helikon, Budapest
- SZAMOSKÖZY István
2001 Erdély története (részlet). In: KORDÉ Zoltán (szerk.): *A középkori székelység*. Pro Print könyvkiadó, Csíkszereda, 148–153.
- SZÉKELY Ferenc
1982 Igényváltozások a vadasdi elsőházban és lakóházban. *Korunk Évkönyv*, 277–288.
- SZILÁDY Zoltán
1908 Miriszló község tárgyi néprajzának vázlata. *Néprajzi Értesítő* IX. 35–50.
- 1909 Erdély régi tűzhelyei. *Néprajzi Értesítő* X. 1–20.
- SZINTE GÁBOR
1900a A székely ház. *Néprajzi Értesítő* I. 101–112.
- 1900b Tyúkrepítő. *Néprajzi Értesítő* I. 128.
- 1901 Udvarhely megye. In: *Erdély népei*. 1901.
- 1903 A székely csűr. *Néprajzi Értesítő* IV. 1–23.
- 1909–1910 A kapu a Székelyföldön. *Néprajzi Értesítő* X. 40–55., 97–101., 167–178., XI. 27–31.
- 1912 Egy háromszáz éves székely ház. *Székely Egyleti Évkönyv* 1912. 48.
- 1913 A kolozs-megyei fatemplomok. *Néprajzi Értesítő* XIV. 1–31.
- SZINTE LÁSZLÓ
1913 Erdélyi fatemplomok és haranglábak. *Néprajzi Értesítő* XIV. 279–285.
- SZŐCS ISTVÁN
1971 A székely kapu egy-két sajátosságáról. *Utunk* XXVI. 51. 7.
- TAKÁCS LÁSZLÓ
1988 Fedeles székely kapu. *Élet és Tudomány* XLIII. 50. 1598.
- TARISZNYÁS MÁRTON
1982 *Gyergyó történeti néprajza*. Kriterion Kiadó, Bukarest
- TÉGLÁS ISTVÁN
1909 Adatok Kosna község néprajzához. *Néprajzi Értesítő* X. 233–240.
- 1914 Galambbúgos kapuk Tordán. *Néprajzi Értesítő* XV. 124–127.

TIGANEA Oana

- 2011 *Arhitectura vernaculară din zona Platoul Ghetari, Tara Moșilor*. Szakdolgozat, kézirat. Transylvania Trust Alapítvány Archívuma

THOROCZKAY-THURINSZKY Pál

- 1912 Az erdélyi parasztház ismeretéhez. *Néprajzi Értesítő* XIII. 94–103.

TONK Sándor

- 1994 Táj és ember az erdélyi Mezőségen a középkorban. *Korunk* 5. 9. 23–30.

TÓTH Béla

- 1983 Típus és funkció a népi építészetben. *Korunk* XLII. 11. 871–876.

TÓTH János

- 1943 *A keleti és a nyugati székelység építészeti kapcsolatai*. Klny. a Technika 1942. évi 9. és 10. számaiból. Budapest
- 1961 *Népi építészetünk hagyományai*. Műszaki Kiadó, Budapest

TÓTH Kálmán

- 1978 Építésmérnökök és a népi építészet. 1930–1950. *Ethnographia* LXXXIX. 426–433.

UHLIG, C.

- 1925 *Die Entwicklung d. auslandsdeutschen Siedlungen in Südosteuropa*. Breslau–Berlin

VAJKAI Aurél

- 1948 *A magyar népi építkezés és lakás kutatása*. A magyar népkutatás kézikönyve. Budapest

VÁMSZER Géza

- 1940 *Szakadát*. Erdélyi Enciklopédia kiadó, Kolozsvár
- 1957 Date etnografice cu privire la bărlagele și pivnițele din Transilvania locuită la începutul sec. al XX-lea. *Anuarul Muzeului etnografic al Transilvaniei* 1957. 303–309.
- 1970 Kézdivásárhely különleges települési formája. *Aluta* 1970. 387–408.
- 1971 Csíkszereda településtörténete és különös települési alakja. *Aluta* 1971. 303–321.
- 1977 *Életforma és anyagi műveltség*. Kriterion Kiadó, Bukarest
- 2007 *Csik vármegye településtörténete. Helytörténeti adatok*. Jegyzetekkel ellátta Szócs János. Pallas-Akadémia Kiadó, Csíkszereda

VARGHA László

- 1997 Kide és a Borsa-völgy népi építésze. Feld., sajtó alá rend., bev. és összef.: CSUKÁS Györgyi, H.–KECSKÉS Péter. In: *Ház és Ember* 11. SZNM, Szentendre

VASS Erika

- 2007 Ház a Homoród mentéről a Szabadtéri Néprajzi Múzeumban. Ház és családtörténeti kutatás Homoródalmáson. In: *Acta Siculica* 2007. 557–570.

VINCZE Zoltán

- 1993 A torockói iskola pártfogói és tanulói (1782–1892). In: *EME*, LV kötet, 3–4. füzet, Kolozsvár, 34–49.
- 1998 Régi torockói sírkövek, in *ACTA* 1997, II. Sepsiszentgyörgy

VISKI Károly

- 1911 Adatok a székely építkezés ismeretéhez. *Néprajzi Értesítő* XII. 99–127.
- 1913 Szalontai fejfák vésett díszítései. *Néprajzi Értesítő* XIV. 68–76.
- 1917a Pásztorok fizetése Nagyszalontán 1714–ben. *Néprajzi Értesítő* XVIII. 37.
- 1917b Szalontai porta leltára 1738–ból. *Néprajzi Értesítő* XVIII. 180–182.
- 1929 Adatok a székelykapu történetéhez. *Néprajzi Értesítő* XXI. 65–88.
- 1931a Székely tűzhelyek. *Néprajzi Értesítő* XXIII. 16–27.
- 1931b Makkos fazáraink. *Néprajzi Értesítő* XXIII. 41–55.
- 1941 Díszítőművészet. In: *Magyarság Néprajza*, Budapest, II. 226–344.

VITA Zsigmond

- 1978 Népi szőlőművelés hagyományai Nagyenyed vidékén. *Népismereti Dolgozatok* 1978. 51–63.
- 1980 Nagyenyedi csempés tűzelők a XVIII. században. *Népismereti Dolgozatok* 1980. 87–91.

VITRUVIUS

- 1988 *Tíz könyv az építészetről*. Képzőművészeti kiadó, Budapest

VUIA, Romulus

- 1926 Țara Hațegului și Regiunea Pădurenilor. Studiu antropogeografic și etnografic. In: *Lucrările Institut. de Geografie al Univ din Cluj*, 1924–25. Cluj
- 1929 Așezările, casa și portul țăranului român din Ardeal și Banat. In: *Transilvania, Banatul, Crișana și Maramureșul 1918–1928*. București
- 1937 *Le village roumain de Transylvanie et du Banat*. București

- 1960 A román település és lakáskutatás legújabb eredményei. *Műveltség és Hagyomány* I–II. 35–66.
- 1973 Așezări, curte, gospodărie și locuință. In: MILCU, Ștefan (ed.): *Etnografia văii Bistriței. Zona Bicaz*. Piatra Neamț, 73–137.
- 1975–1980 Satul românesc din Transilvania și Banat (1945). In: *Studii de Etnografie și Folclor*. I–II, Editura Minerva, București. I. 155–360. II. 13–127.
- 1998 Cercetări cu privire la studiul case rurale maghiare. *Anuarul Muzeului Etnografic al Transilvaniei* 1998. 113–174.

WASS György

Zsejk. Egy magyar falu Beszterce-Naszód megyében. *A Néprajzi látóhatár kiskönyvtára* 3. Debrecen

WAGNER Ernst

1991 *Geschichte der Siebenbürger Sachsen. Ein Überblick*. Wort und Welt Verlag, Innsbruck

WAGNER Péter

2005 *Feneketlen múltnak kútja*. Europrint Kiadó, Nagyvárad

WOLF, Johann

1882 *Unser Haus und Hof*. Kronstadt

ZAKARIÁS Attila

1991 A műemléki csoport Háromszéken. *Pavilon* 5. 78–86.

ZENTAI Tünde

1999 Térhasználat az erdélyi magyar parasztházban. In: BALASSA M. Iván–CSERI Miklós (szerk.): *Népi építészet Erdélyben*. SZNM, Szentendre, 181–204.

ZSAKÓ Gyula

1944 Egy XVIII. századi torockói napja. *Erdélyi tudományos füzetek* 177. EME, Kolozsvár

Rövidítések

EOE I–XXI SZILÁGYI Sándor (szerk.): *Monumenta Comititalia Regni Transylvaniae. Erdélyi országgyűlési emlékek. I–XXI*. Budapest, 1875–1898.

KJPVJ Körmöczy János Püspök Vizitációs Jegyzőkönyvei 1817–1818. Magyar Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltára, Kolozsvár

LIPVJ Lázár István Püspök Vizitációs Jegyzőkönyvei I–III. kötet, 1789–1803. Magyar Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltára, Kolozsvár

MNA I–IX BARABÁS Jenő (szerk.): *Magyar Néprajzi Atlasz*. Budapest, 1987.

RMNYA – JUHÁSZ Dezső (szerk.): *Romániai Magyar Nyelvjárások Atlasza IV. kötet*. Budapest, 1998.

SzOkI Ú.s. I–VIII DEMÉNY Lajos–PATAKI József–TÜDŐS Kinga (szerk.): *Székelváltár*, új sorozat. Budapest–Bukarest–Marosvásárhely, 1983–2006.

SzT I–XIV SZABÓ T. Attila (szerk.): *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár I–XIV*. Kriterion–EME, Bukarest–Kolozsvár, 1975–2014.

HELYNEVEK JEGYZÉKE

A helynévmutató összeállításához alapul Szabó M. Attila *Erdélyi és moldvai helységnevek* című adatbázisát használtuk. (Szabó M. 2014.)

magyar elnevezés | *román elnevezés* | német elnevezés • megye
denumire maghiară | *denumire română* | denumire germană •
județ

Abásfalva, Homoródabásfalva, Abbásfalva | *Aldea* •
Hargita megye (HR)

Abosfalva | *Abuș* | Absdorf, Abtsdorf, Abuss • Maros megye (MS)

Abrudbánya | *Abrud mun.* | Gross-Schlatten, Altenburg •
Fehér megye (HR)

Abrudkerpenyes, Kerpenyes | *Cărpiniș* • Fehér megye (HR)

Ádámos | *Adămuș* | Adamesch, Adam • Maros megye (MS)

Agyagfalva | *Lutița* • Hargita megye (HR)

Ajnád | *Nădejdea* • Hargita megye (HR)

Ajton | *Aiton* • Kolozs megye (CJ)

Ákosfalva | *Acățari* | Aschdorf, Achsdorf,
Achsch-Achatiusdorf • Maros megye (MS)

Alcina | *Alțina* | Altzen • Szeben megye (SB)

Aldoboly | *Dobolii de Jos* • Kovászna megye (CV)

Aldorf | *Unirea* | Wallendorf, Walldorf, Oberwallend • Beszterce-
Naszód megye (BN)

Alfüged, Alsófüged | *Ciugudul de Jos* | Unterfigid,
Fugendorf • Fehér megye (HR)

Algógyalfalu, Algyógy, Aldiód, Alsódiód | *Geoagiu* |
Gergersdorf, Gergesdorf, Unterdorf, Unter-Gyogy •
Hunyad megye (HD)

Almakerék | *Mălâncrav* | Malmkrog, Mallenkrag, Halbenkragen •
Szeben megye (SB)

Almás, Almásmező | *Merișor* • Kovászna megye (CV)

Almasel, Kisalmás, Almás | *Almășel* • Hunyad megye (HD)

Almásrákos, Oláhrákos, Újrákos, Nagyrákos, Rákos | *Racăș*
[Rachiș, Racăș] • Szilágy megye (SJ)

Alparét, Bábolna | *Bobâlna* | Krautfeld • Kolozs megye (CJ)

Alpestes, Pestes | *Peștișu Mare* | Unter-Peschtendorf •
Hunyad megye (HD)

Alsóaklos, Kisoklos, Nagyaklos | *Ocoliș* • Fehér megye (HR)

Alsóboldogfalva, Boldogfalva, Alsóboldogasszonyfalva |
Bodogaia | Unter-Mariendorf • Hargita megye (HR)

Alsóbörgő | *Josenii Bărgăului* | Unter-Borgo, Unterburgau,
Burgau • Beszterce-Naszód megye (BN)

Alsócsernát, Alcsernát, Csernát | *Cernat* •
Kovászna megye (CV)

Alsódetrehem, Detrehem | *Tritenii de Jos* • Kolozs megye (CJ)

Alsófarkadin, Patakfarkadin | *Unirea* | Unter-Wolfsdorf •
Hunyad megye (HD)

Alsófüld, Föld | *Fildu de Jos* | Altdorf • Szilágy megye (SJ)

Alsógárd, Magyargárd | *Galda de Jos* | Unter-Hahnenberg,
Hahnenberg • Fehér megye (HR)

Alsógirda | *Gârda Seacă* • Fehér megye (HR)

Alsóidecs | *Ideciu de Jos* | Nieder-Eidisch, Unter-Eidisch •
Maros megye (MS)

Alsóilosva, Ilosva | *Ilișua* • Beszterce-Naszód megye (BN)

Alsójára, Felsőjára, Belsőjára, Jára | *Iara* • Kolozs megye (CJ)

Alsókosály, Kosály | *Cășeu* • Kolozs megye (CJ)

Alsókőhér, Kőhér | *Chiheru de Jos* | Unterkiher,
Nieder-Küher • Maros megye (MS)

Alsólemhény, Alszeg } Lemhény | *Lemnia de Jos* •
Kovászna megye (CV)

Alsómoécs | *Moieciu de Jos* | Moesch, Unter Moesch •
Brassó megye (BV)

Alsónyiresfalva, Nyiresfalva | *Lunca Cernii de Jos* |
Birkendorf • Hunyad megye (HD)

Alsóorbó, Magyarorbó, Orbó | *Gârbova de Jos* |
Unterurbau • Fehér megye (HR)

Alsópodsága, Podsága | *Poșaga de Jos* | Puschtendorf •
Fehér megye (HR)

Alsórákos | *Racoș* | Ratsch, Unter-Krebsdorf •
Brassó megye (BV)

Alsósófalva, Sófalva | *Ocna de Jos* • Hargita megye (HR)

Alsószentmihály, Alsószentmihályfalva és Felsőszentmihály,
Szentmihály, Felsőszentmihályfalva | *Mihai Viteazu* •
Kolozs megye (CJ)

Alsószolcsva | *Sălcuia de Jos* | Sundorf • Fehér megye (HR)

Alsószombatfalva | *Sâmbăta de Jos* | Unter-Mühlendorf, Unter-
Sombath • Brassó megye (BV)

Alsótők | *Tiocu de Jos* | Kürbisdorf • Kolozs megye (CJ)

Alsóvist | *Viștea de Jos* | Unter-Wisch,
Unter-Wittendorf • Brassó megye (BV)

Andrásháza | *Rădaia* • Kolozs megye (CJ)

Antalokpataka, Antalok, Naskalatpataka | *Valea lui*
Antaloc • Hargita megye (HR)

Apahida | *Apahida* • Kolozs megye (CJ)

Apold | *Apold* | Trapold, Trappold, Trapolden •
Maros megye (MS)

Aranyos | *Arănieș* | Golddorf • Hunyad megye (HD)

Aranyosbánya, Offenbánya, Kupecbánya | *Baia de Arieș* |
Offera, Offenburg, Umberg, Onimberg, Schwendburg,
Schwend, Schlossburg • Fehér megye (HR)

Aranyosegerbegy, Egerbegy | *Vișoara* | Erlenmarkt, Erlberg,
Erlendorf • Kolozs megye (CJ)

Aranyosgerend, Gerend | *Luncani* | Neusatz •
Kolozs megye (CJ)

Aranyosgyéres, Gyéres + Gyéresszentkirály | *Câmpia Turzii*
mun. | Gieresch, Giersch, Jerichmarkt, Jelichmarkt •
Kolozs megye (CJ)

Aranyosivánfalva, Kákovaivánfalva, Ivánfalva, Kákova |
Cacova Ierii • Kolozs megye (CJ)

Aranyoslóna, Gerendlóna | *Luna* | Lone • Kolozs megye (CJ)

Aranyospolyán, Székelypolyán, Polyán | *Poiana* •
Kolozs megye (CJ)

Aranyosrákos } Várfalva | *Vălenii de Arieș* | Krebsbach •
Kolozs megye (CJ)

Aranyosronk, Ronk, Runk | *Runc* • Fehér megye (HR)

Aranyosszohodol | *Sohodol* • Fehér megye (HR)

Árki, Alsóárki, Felsőárki | *Archia* | Archdorf, Erzdorf •
Hunyad megye (HD)

Árkos | *Arcuș* • Kovászna megye (CV)

Árokalja | *Arcalia* | Kallesdorf • Beszterce-Naszód megye (BN)

Árpástó | *Brașiștea* • Beszterce-Naszód megye (BN)

Árvátfalva, Árvádfalva | *Arvățeni* • Hargita megye (HR)

Asszonyfalvahavas | *Muntele Săcelului* • Kolozs megye (CJ)

Atyha | *Atia* • Hargita megye (HR)

Bábolna | *Bobâlna* | Baboln • Hunyad megye (HD)

Backamadaras, Madaras | *Păsăreni* • Maros megye (MS)

Bádok | *Bădești* • Kolozs megye (CJ)

Bágy | *Bădeni* • Hargita megye (HR)

Bágyon | *Bădeni* • Kolozs megye (CJ)

Balánbánya, Csík-Balánbánya | *Bălan* | Kupferbergwerk •
Hargita megye (HR)

Balavásár, Balavására | *Bălăușeri* | Bladenmarkt, Blademarkt,
Bladen • Maros megye (MS)

Balázsfalva, Herbordfalva | *Blaj* | Blasendorf •
Fehér megye (HR)

- Balktelep** | *Bălcești* • Kolozs megye (CJ)
Balomir | *Balomir* | Balomiren • Hunyad megye (HD)
Balomir | *Balomiru de Câmp* | Belendorf, Ballendorf, Balmiren • Fehér megye (HR)
Bálványosváralfa, Váralja | *Unguraș* | Schlosswall • Kolozs megye (CJ)
Bánffydongó, Dongó | *Dângău Mare* • Kolozs megye (CJ)
Bánffyhunyad, Hunyad | *Huedin* | Heynod, Hunyad • Kolozs megye (CJ)
Bánffytelep | *Dealul Negru* • Kolozs megye (CJ)
Bányabükk | *Vâlcele* | Buchgrub • Kolozs megye (CJ)
Bányahavas, Kisbányahavas, Ércbányahavas, Ércfalva | *Muntele Băișorii* | Erzdorf • Kolozs megye (CJ)
Barackospatak, Barackos | *Barațcoș* • Hargita megye (HR)
Baráthely, Paratéj | *Brateiu* | Pretai, Bretai, Breitau, Pretau • Szeben megye (SB)
Barátos | *Brateș* | Mönchsdorf • Kovászna megye (CV)
Barcarozsnyó, Rozsnyó | *Râșnov* | Rosenau • Brassó megye (BV)
Barcaújfalu | *Satu Nou [Nou]* | Neudorf-Burzenland, Neudorf • Brassó megye (BV)
Bardoc | *Brăduț* • Kovászna megye (CV)
Barót | *Baraolt* • Kovászna megye (CV)
Bázna, Felsőbajom, Bajom | *Bazna* | Baassen, Bossern, Brassen, Brossen, Oberbassen • Szeben megye (SB)
Bede | *Bedeni* • Maros megye (MS)
Bedecs | *Bedeciu* • Kolozs megye (CJ)
Bedellő, Bedelő | *Izvoarele* • Fehér megye (HR)
Bélafalva, KézdiBélafalu | *Belani* | Bela • Kovászna megye (CV)
Bencéd, Alsóbencéd, Felsőbencéd, Középbencéd | *Bențid* | Bentzed • Hargita megye (HR)
Bencenc | *Aurel Vlaicu* | Benzenz, Benzendorf • Hunyad megye (HD)
Bereck | *Brețcu* | Beretzk, Bretz • Kovászna megye (CV)
Berekeresztúr, Keresztúr | *Băra* | Kreutzdorf • Maros megye (MS)
Berethalom | *Biertan* | BIRTHÄLM, BIRTHALMEN • Szeben megye (SB)
Berkenyes | *Berchieșu* | Sperberdorf • Kolozs megye (CJ)
Berkes | *Borzești* • Kolozs megye (CJ)
Beszterce | *Bistrița mun.* | Bistritz, Nösen • Beszterce-Naszód megye (BN)
Béta | *Beta* | Bethamen • Hargita megye (HR)
Betfalva | *Betești* • Hargita megye (HR)
Bethlen, Betlen | *Beclean* | Betlen • Beszterce-Naszód megye (BN)
Bethlenkeresztúr, Sajókeresztúr | *Cristur-Șieu* | Kreuz, Oberkreuz • Beszterce-Naszód megye (BN)
Betlenszentmiklós, Szászszentmiklós, Oláhszentmiklós, Szentmiklós | *Sânmiclăuș* • Fehér megye (HR)
Bezsán | *Bejan* | Bessendorf • Hunyad megye (HD)
Bibarcfalva | *Biborțeni* • Kovászna megye (CV)
Bikafalva, Nagyöküllőfalva, Öküllőfalva | *Tăureni* • Hargita megye (HR)
Bikalat | *Făgetu Ierii* • Kolozs megye (CJ)
Bikfalva | *Bicfalău* • Kovászna megye (CV)
Bitá | *Bită* • Kovászna megye (CV)
Blezensen, Balázsfalva | *Blăjeni* • Hunyad megye (HD)
Bocs, Böcs | *Bociu* • Kolozs megye (CJ)
Bodola | *Budila* | Bodeln, Budille, Bodila, Bodola • Brassó megye (BV)
Bodonkút, Óbuda, Újbuda, Nagybuda, Kisbuda, Oláhbuda, Burjánosoláhbuda, Oláhbudaburjános, Burjánosóbuda | *Vechea* | Budendorf • Kolozs megye (CJ)
Bodos | *Bodoș* • Kovászna megye (CV)
Bogárfalva | *Bulgăreni* • Hargita megye (HR)
Bogártelke | *Băgara* • Kolozs megye (CJ)
Bogátpusztá | *Bogata* • Kolozs megye (CJ)
Boholt, Bohold | *Bohold* | Bolden • Hunyad megye (HD)
Boica | *Boița* | Botzen • Hunyad megye (HD)
Bokajfelfalu, Bokaj | *Ceru-Băcăinți* | Bocksdorf • Fehér megye (HR)
Boldogfalva, Boldogasszonyfalva | *Sântămărie* | Treukirch, Dreikirchen, Frauenkirch • Fehér megye (HR)
Boldogváros | *Seliștat* | Seligstadt, Gross-Alisch, Gross-Alesch, Olesch • Brassó megye (BV)
Bonchida | *Bonțida* | Bonisbruck, Bruck • Kolozs megye (CJ)
Bonyha, Szászbonyha | *Bahnea* | Bachnen, Bachen • Maros megye (MS)
Borgóbeszterce | *Bistrița Bârgăului* | Borgo-Bistritz • Beszterce-Naszód megye (BN)
Borgóprund | *Prundu Bârgăului* | Burgau, Groß-Borgo • Beszterce-Naszód megye (BN)
Borgótiha, Borgo-Tiha | *Tiha Bârgăului* • Beszterce-Naszód megye (BN)
Borháncs } Kolozsvár | *Borhanci* • Kolozs megye (CJ)
Borosbocsárd, Magyarborosbocsárd, Bocsárd | *Bucerdea Vinoasă* | Botschhard • Fehér megye (HR)
Borospataka, Borospatak, Minyiti-patak | *Valea Boroș* • Hargita megye (HR)
Borrév | *Buru* • Kolozs megye (CJ)
Borsaújfalu, Magyarújfalu, Újfalu | *Vultureni* | Neudorf • Kolozs megye (CJ)
Botfalva, Botfalva | *Bod* | Brenndorf, Bringendorf, Brignendorf • Brassó megye (BV)
Botháza | *Boteni* • Kolozs megye (CJ)
Bögöz | *Mugeni* | Begesen • Hargita megye (HR)
Böln, Kisböln, Középböln, Nagyböln | *Belin* | Blumendorf, Boellen • Kovászna megye (CV)
Bözöd | *Bezid* | Besendorf • Maros megye (MS)
Brassó | *Brașov mun.* | Kronstadt, Stalinstadt • Brassó megye (BV)
Bucsum | *Bucium* • Hunyad megye (HD)
Bucsum | *Bucium-Orlea* • Hunyad megye (HD)
Bucsumcserb | *Cerbu* • Fehér megye (HR)
Budatelke, Budateleke | *Budești* | Budacken • Beszterce-Naszód megye (BN)
Bukuresd, Alsóbukurest, Felsőbukurest | *București* • Hunyad megye (HD)
Bulzsed, Alsóbulzsed | *Bulzeștii de Jos* • Hunyad megye (HD)
Buza, Búza, Nemesbuza | *Buza* | Besotten, Weizendorf, Busaten, Busendorf • Kolozs megye (CJ)
Búzásbocsárd | *Bucerdea Grânoasă* | Botschard, Bothard • Fehér megye (HR)
Bükkhavaspataka | *Poiana Fagului* • Hargita megye (HR)
Cege | *Țaga* | Zegen • Kolozs megye (CJ)
Cegőtelke, Szászcegő, Cegő, Szászcsegő | *Țigău* | Zegendorf, Zagendorf, Ziegendorf • Beszterce-Naszód megye (BN)
Csákgorbó, Magyargorbó, Oláhgorbó, Nagygorbó, Gorbó | *Gârbou* | Gorbau • Szilágy megye (SJ)
Csatószeg | *Cetățuia* • Hargita megye (HR)
Csávás, Szászcsovás | *Ceuaș* | Grubendorf • Maros megye (MS)
Csegez | *Pietroasa* • Kolozs megye (CJ)
Csehétfalva, Csehérdfalva | *Cehețel* • Hargita megye (HR)
Csekefalva | *Cechești* • Hargita megye (HR)
Cserbel | *Cerbăl* • Hunyad megye (HD)
Cserbia | *Cerbia* | Serben • Hunyad megye (HD)
Cserna } Csolnakoscserna | *Cerna* • Hunyad megye (HD)
Csernakeresztúr, Keresztúr | *Cristur* • Hunyad megye (HD)
Csernefalva, Csernafalva | *Cernești* | Zerndorf • Máramaros megye (MM)
Csertés, Alsócsertés, Felsőcsertés | *Certege* • Fehér megye (HR)
Csiba, Csibafalva } Nyárádkarácson | *Ciba* • Maros megye (MS)
Csicsoújfalu, Újfalu | *Ciceu-Corabia* • Beszterce-Naszód megye (BN)
Csikbáncfalva, Báncfalva | *Bancu* • Hargita megye (HR)
Csikcsicsó, Csicsó | *Ciceu* • Hargita megye (HR)
Csiksomortán, Csomortán | *Șoimeni* | Tschomorden • Hargita megye (HR)

- Csíkdánfalva, Dánfalva, Dánfalu** | *Dănești* • Hargita megye (HR)
- Csíkdélne, Delne** | *Delnița* • Hargita megye (HR)
- Csíkfalva** | *Vărgata* • Maros megye (MS)
- CsíkJenőfalva, Jenőfalva** | *Ineu* • Hargita megye (HR)
- Csíkmadaras, Madaras** | *Mădăraș* • Hargita megye (HR)
- Csíkménaság, Ménaság** | *Armășeni* • Hargita megye (HR)
- Csikmindszent, Mindszent** | *Misentea* • Hargita megye (HR)
- Csikpálfalva, Pálfalva** | *Păuleni-Ciuc* • Hargita megye (HR)
- Csikrákos, Rákos** | *Racu* • Hargita megye (HR)
- Csiksomlyó** | *Șumuleu* • Hargita megye (HR)
- Csikszentdomokos, Szentdomokos** | *Sândominic* • Hargita megye (HR)
- Csikszentgyörgy, Szentgyörgy** | *Ciucsângeorgiu* • Hargita megye (HR)
- Csikszentimre, Szentimre** | *Sântimbru* • Hargita megye (HR)
- Csikszentkirály, Szentkirály** | *Sâncrăieni* • Hargita megye (HR)
- Csikszentlélek, Szentlélek** | *Leleiceni* • Hargita megye (HR)
- Csikszentmárton, Szentmárton** | *Sânmartin* • Hargita megye (HR)
- Csikszentmihály, Szentmihály** | *Mihăileni* • Hargita megye (HR)
- Csikszentmiklós, Szentmiklós** | *Nicoleşti* | Seklerburg • Hargita megye (HR)
- Csikszentsimon, Szentsimon** | *Sânsimion* • Hargita megye (HR)
- Csikszenttamás, Szenttamás** | *Tomești* • Hargita megye (HR)
- Csikszereda, Szereda** | *Miercurea Ciuc mun.* | Szeklerburg • Hargita megye (HR)
- Csikverebes, Verebes** | *Vrabia* • Hargita megye (HR)
- Csobotfalva, Csíkcsobotfalva** } **Csikszereda** | *Cioboteni* • Hargita megye (HR)
- Csókfalva** } **Hármasfalu** | *Ciuc* • Maros megye (MS)
- Csokmány** | *Ciocmani* • Szilágy megye (SJ)
- Csomafája** | *Ciumăfaia* • Kolozs megye (CJ)
- Csomakőrös, Kőrös** | *Chiuruș* | Eschendorf • Kovászna megye (CV)
- Csombord** | *Ciumbrud* | Poley • Fehér megye (HR)
- Csomortán, KézdicSomortán** | *Lutoasa* | Thomoren • Kovászna megye (CV)
- Csucsa** | *Ciucea* • Kolozs megye (CJ)
- Csűrűlye** | *Ciurila* • Kolozs megye (CJ)
- Dálnok** | *Dalnic* | Dayla • Kovászna megye (CV)
- Dános** | *Daneș* | Dunesdorf, Dansdorf • Maros megye (MS)
- Darlac, Darlasz, Darlóc** | *Dârlos* | Durles, Durlasch • Szeben megye (SB)
- Daróc** | *Daroț* • Kolozs megye (CJ)
- Déda** | *Deda* | Dade, Deda, Dedals, Deden • Maros megye (MS)
- Dedrászéplak, Széplak, Széplaka** | *Goreni* | Ungarisch-Zepling, Ungarisch-Zapleng, Schöndorf, Schönbirk • Maros megye (MS)
- Deményháza, Deménháza** | *Dămieni* • Maros megye (MS)
- Demeterfalva** | *Dumitrești* • Maros megye (MS)
- Demsus** | *Densuș* | Demsdorf • Hunyad megye (HD)
- Deréte, Deritte** | *Dreteia* • Kolozs megye (CJ)
- Dés, Deés** | *Dej mun.* | Desch, Burglos, Burgschloss • Kolozs megye (CJ)
- Désfalva, Deésfalva** | *Deaj* | Desendorf • Maros megye (MS)
- Detrehemtelep, Gyöngyfalva, Burtucsi tanyák** | *Colonia* • Kolozs megye (CJ)
- Déva** | *Deva mun.* | Diemrich, Schlossberg, Denburg, Deva • Hunyad megye (HD)
- Dicsőszentmárton, Szentmárton, Dicső** | *Târnăveni mun.* | Sankt-Martin, Martinskirch, Marteskirch, Märteskirch • Maros megye (MS)
- Diód, Diódvárja, Felgyógy** | *Stremț* | Nußschloss • Fehér megye (HR)
- Diós** | *Deușu* | Nuss • Kolozs megye (CJ)
- Dipse** | *Dipșa* | Dürrbach • Beszterce-Naszód megye (BN)
- Ditró, Gyergyóditró** | *Ditrău* | Dittersdorf • Hargita megye (HR)
- Doboka** | *Dăbâca* | Dobeschdorf • Kolozs megye (CJ)
- Dobolló** | *Dobârlău* | Dobersdorf • Kovászna megye (CV)
- Dobra, Jófé, Hunyaddobra** | *Dobra* | Judendorf • Hunyad megye (HD)
- Dolmány** | *Daia* | Thalheim, Dollman • Szeben megye (SB)
- Dombár, Drombár** | *Drâmbar* | Brunndorf, Bummdorf • Fehér megye (HR)
- Dombró** | *Dumbrava* • Fehér megye (HR)
- Dorna, Dornapuszta** | *Dorna* • Kolozs megye (CJ)
- Dragus** | *Drăguș* | Drachendorf • Brassó megye (BV)
- Drassó** | *Drașov* | Troschen, Droschen • Fehér megye (HR)
- Ége, Ege** | *Ighiu* | Egendorf • Hargita megye (HR)
- Egerbegy** | *Agârbiciu* | Erlendorf • Kolozs megye (CJ)
- Egeres** | *Aghireșu* | Erldorf • Kolozs megye (CJ)
- Egrestő, Kisegrestő** | *Agrișteu* | Erlenwald, Erlendorf, Ajreschteln • Maros megye (MS)
- Ehed, Ehéd** | *Ihod* • Maros megye (MS)
- Énlaka** | *Inlăceni* • Hargita megye (HR)
- Enyedszentkirály, Marosszentkirály, Szentkirály** | *Sâncrai* | Königsdorf • Fehér megye (HR)
- Erdőfalva** | *Ardeova* | Walddorf, Waldhof • Kolozs megye (CJ)
- Erdőfalva** | *Ardeu* | Walddorf, Waldhof • Hunyad megye (HD)
- Erdőfelek, Felek** | *Feleacu* • Kolozs megye (CJ)
- Erdőfüle, Füle** | *Filia* • Kovászna megye (CV)
- Erdőszengyel, Szengyel** | *Sângeru de Pădure* • Maros megye (MS)
- Erdőszentgyörgy, Küküllőszentgyörgy, Szentgyörgy** | *Sângeorgiu de Pădure* • Maros megye (MS)
- Erked** | *Archita* | Arkenen, Erkenen • Maros megye (MS)
- Erzsébetváros, Ebesfalva** | *Dumbrăveni* | Elisabethstadt, Epschdorf, Eppeschdorf, Äpschdorf • Szeben megye (SB)
- Esztelnek** | *Estelnic* • Kovászna megye (CV)
- Esztény, Esztevény** | *Stoiana* | Esten • Kolozs megye (CJ)
- Etéd** | *Atid* • Hargita megye (HR)
- Étfalvazoltán, Sepsizoltán, Étfalva + Zoltán** | *Zoltan* • Kovászna megye (CV)
- Faragó** | *Fărăgău* | Hölzeldorf • Maros megye (MS)
- Farcád** | *Forțeni* • Hargita megye (HR)
- Farkaslaka, Farkaslóka, Farkasfalva** | *Lupeni* • Hargita megye (HR)
- Farkaspalló** | *Puntea Lupului* • Hargita megye (HR)
- Farkaspatak, Farkaspataka** | *Valea Lupului* | Wolfsbach • Hunyad megye (HD)
- Farnas** | *fărăș* • Szilágy megye (SJ)
- Fazacsell** | *Făgețel* | Fassellen, Fatzellen • Hunyad megye (HD)
- Fehéregyháza, Fejéregyháza, Magyar-Fehéregyháza, Fejéregyháza** | *Albești* | Weissenkirch • Maros megye (MS)
- Fehérvölgy, Nagyaranyos, Albák** | *Albac* • Fehér megye (HR)
- Feketealom, Feketehegy** | *Codlea* | Zeiden, Schwarzberg, Schwarzhügel • Brassó megye (BV)
- Feketelak** | *Lacu* • Kolozs megye (CJ)
- Feldoboly** | *Dobolii de Sus* • Kovászna megye (CV)
- Felek** | *Avrig* | Freck, Fryk • Szeben megye (SB)
- Felenyed, Felsőenyed** | *Aiudul de Sus* | Egisdorf, Egydsdorf • Fehér megye (HR)
- Felfüged, Felsőfüged, Füged** | *Ciugudul de Sus* | Oberfigid • Fehér megye (HR)
- Felgyógy, Felsőgyógy, Földiód** | *Geoagiu de Sus* • Fehér megye (HR)
- Felsőaklos, Kisaklos** | *Ocolișel* • Kolozs megye (CJ)
- Felsőboj, Boj** | *Boiu de Sus* | Ober-Ochsendorf • Hunyad megye (HD)
- Felsőboldogfalva, Felsőboldogasszonyfalva, Boldogfalva** | *Felicești* | Ober-Mariendorf • Hargita megye (HR)
- Felsőborgó** | *Suseni Bârgăului* | Ober-Borgo, Oberburgau • Beszterce-Naszód megye (BN)
- Felsőbölcsény, Oláhbölcsény, Bölcény** | *Beica de Sus* | Wallachisch-Birk, Walachisch-Belken • Maros megye (MS)
- Felsőbudak, Románbudak, Oláhbudak, Kisbudak, Budak** | *Budacu de Sus* | Rumänisch-Budak, Klein-Budak, Budesdorf • Beszterce-Naszód megye (BN)

Felsőcsernáton, Felcsernáton } Alsócsernáton | *Cernatul de Sus* • Kovászna megye (CV)
Felsőcsertés, Csértés, Csértésköz | *Certeju de Sus* • Hunyad megye (HD)
Felsőcsobánka, Csobánka | *Ciubăncuța* • Kolozs megye (CJ)
Felsődetrehem, Detrehem, Mezőmindszent, Mindszent | *Tritenii de Sus* • Kolozs megye (CJ)
Felsőfarkadin | *Fărcădin* | Ober-Wolfsdorf • Hunyad megye (HD)
Felsőfüld, Föld, Sibófalva | *Fildu de Sus* | Altdorf • Szilágy megye (SJ)
Felsőgárd, Gárd | *Galda de Sus* | Ober-Hahnenberg • Fehér megye (HR)
Felsőgirda | *Gârda de Sus* • Fehér megye (HR)
Felsőgyerőmonostor, Oláhgyerőmonostor, Gyerőmonostor | *Mănăsturu Românesc* • Kolozs megye (CJ)
Felsőidecs, Idecs | *Idecu de Sus* | Ober-Eidisch • Maros megye (MS)
Felsőilosva, Kisilosva, Ilosva | *Târlișua* • Beszterce-Naszód megye (BN)
Felsőköhér, Köhér | *Chiheru de Sus* | Oberkiher, Ober-Küher • Maros megye (MS)
Felsőlemhény vagy Venecé } Lemhény | *Lemnia de Sus* • Kovászna megye (CV)
Felsőmoécs | *Moieciu de Sus* | Obermösch • Brassó megye (BV)
Felsőnádásd, Felsőnádás, Nádás | *Nădăștia de Sus* | Ober-Rohrbach • Hunyad megye (HD)
Felsőnyíresfalva, Nyíresfalva | *Lunca Cernii de Sus* • Hunyad megye (HD)
Felsőorbó | *Gârboua de Sus* | Orbau, Oberurbau • Fehér megye (HR)
Felsőpestes, Felpestes, Pestes | *Peștișu Mic* • Hunyad megye (HD)
Felsőpodsága | *Poșaga de Sus* | Puschendorf • Fehér megye (HR)
Felsőrákos, Rákos | *Racoșul de Sus* | Ober-Krebsdorf • Kovászna megye (CV)
Felsőroska, Alsóroska, Középroska, Roska | *Rișca* | Rissdorf • Kolozs megye (CJ)
Felsősófalva, Sófalva, Felszeg | *Ocna de Sus* • Hargita megye (HR)
Felsőszászújfalú, Szászújfalú, Újfalú | *Satu Nou* | Oberneudorf, Nösner-Neudorf, Neudorf • Beszterce-Naszód megye (BN)
Felsőszentmihály, Szentmihály Felsőszentmihályfalva | *Sânmihaie de Sus* • Kolozs megye (CJ)
Felsőszolcsva, Szolcsva | *Sălcuia de Sus* | Ober-Sundorf • Fehér megye (HR)
Felsőtök, Tök | *Tiocu de Sus* | Ober-Kürbisdorf • Kolozs megye (CJ)
Felsővidra, Vidra, Kisaranyos | *Avram Iancu* • Fehér megye (HR)
Felsővist, Vist | *Viștea de Sus* | Ober-Wischt, Ober-Wittendorf • Brassó megye (BV)
Fenyéd | *Brădești* • Hargita megye (HR)
Fenyőkút, Fenyőkútja | *Fântâna Brazilor* • Hargita megye (HR)
Fiatfalva, Fiádfalva | *Filiaș* • Hargita megye (HR)
Firtosmartonos, Martonos, Mártonos | *Firtănuș* • Hargita megye (HR)
Firtosváralja, Fürtösváralja, Váralja | *Firtușu* • Hargita megye (HR)
Fitód | *Fitod* • Hargita megye (HR)
Fogaras | *Făgăraș mun.* | Fogarasch, Fugrasch • Brassó megye (BV)
Folyfalva, Fojfalva } Nyárádkarácson | *Foi* • Maros megye (MS)
Fotosmartonos | *Fotoș* • Kovászna megye (CV)
Földvár | *Feldioara* | Marienburg • Brassó megye (BV)
Fugad, Füged | *Ciuguzel* | Fügeden, Fugaden • Fehér megye (HR)
Futásfalva, Kézdifutásfalva | *Alungeni* | Langendorf • Kovászna megye (CV)
Füzesmíkola, Mikola | *Nicula* | Nichelsdorf • Kolozs megye (CJ)

Gagy | *Goagiu* • Hargita megye (HR)
Galócás, Marosloka | *Gălăuțaș* • Hargita megye (HR)
Garat | *Dacia* | Stein • Brassó megye (BV)
Gauricsa | *Livezi [Livezile, Găuricea]* | Wurmloch • Hunyad megye (HD)
Gelence | *Ghelința* | Gălăntș, Gelentz • Kovászna megye (CV)
Gernyeszeg | *Gornești* | Kertzing • Maros megye (MS)
Gidófalva, Sepsigidófalva | *Ghidfalău* • Kovászna megye (CV)
Gógán, Gógánfalva | *Gogan* | Gugendorf, Gergendorf, Gogeschdorf • Maros megye (MS)
Govasdia, Govásdia | *Govăjdia* | Sensenhammer • Hunyad megye (HD)
Görgényadorján, Adorján | *Adrian* | Hadrian • Maros megye (MS)
Görgényhodák, Hodák | *Hodac* • Maros megye (MS)
Görgényorsova, Orsova | *Orșova* | Spindeldorf • Maros megye (MS)
Görgényszentimre, Szentimre | *Gurghiu* | Görgen, St. Emrich • Maros megye (MS)
Görgényüvegcsúr, Üvegcsúr | *Glăjărie* | Görgényer-Glashütte • Maros megye (MS)
Göröcsfalva | *Gârciu* | Görtsch • Hargita megye (HR)
Gredistye, Várhely | *Grădiștea de Munte* • Hunyad megye (HD)
Grid, Gerend | *Grid* • Hunyad megye (HD)
Grós | *Groș* | Gross • Hunyad megye (HD)
Guraró | *Gura Râului* | Auendorf, Gurarou, Gurareu • Szeben megye (SB)
Guraszáda | *Gurasada* • Hunyad megye (HD)
Gyalakuta, Bósgyalakuta, Gyulakuta, Gyulakutafalva | *Gialacuta* • Hunyad megye (HD)
Gyalár | *Ghelari* • Hunyad megye (HD)
Gyalu | *Gilău* | Julmarkt, Gelu • Kolozs megye (CJ)
Gyalumare, Dalmár, Dalmárfalva, Dalumár, Dalomár | *Dealul Mare* • Hunyad megye (HD)
Gyeke | *Geaca* • Kolozs megye (CJ)
Gyepes | *Ghipeș* • Hargita megye (HR)
Gyergyóalfalu, Alfalu | *Joseni* • Hargita megye (HR)
Gyergyócsomafalva, Csomafalva | *Ciumani* • Hargita megye (HR)
Gyergyóremete, Remete | *Remetea* • Hargita megye (HR)
Gyergyószentmiklós | *Gheorgheni mun.* | Niklasmarkt, Nickelsmarkt • Hargita megye (HR)
Gyergyótölgyes, Tölgyes | *Tulgheș* • Hargita megye (HR)
Gyergyóújfalu, Újfalú | *Suseni* • Hargita megye (HR)
Gyergyóvárhegy, Ditróvárhegy, Várhegyalj, Várhegy, Várvíz | *Subcetate* | Burgberg • Hargita megye (HR)
Gyerőfalva, Pányik, Panyik | *Păniceni* • Kolozs megye (CJ)
Gyerőfidongó | *Dângău Mic* • Kolozs megye (CJ)
Gyerővásárhely, Vásárhely | *Dumbrava* | Markendorf • Kolozs megye (CJ)
Gyertyános | *Carpenii de Sus* • Fehér megye (HR)
Gyertyános | *Cărpiniș* | Kertendorf • Hunyad megye (HD)
Gyimesfelsőlók, Csíkygyimeslók | *Lunca de Sus* | Gimesch • Hargita megye (HR)
Gyimesközéplók, Csíkygyimesközéplók | *Lunca de Jos* • Hargita megye (HR)
Györgyfalva | *Gheorghieni* | Gergesdorf • Kolozs megye (CJ)
Gyulafehérvár, Károlyfehérvár, Erdélyifehérvár, Fehérvár, Fejérvár | *Alba Iulia, mun.* | Weissenburg, Karlsburg, Carlsburg • Fehér megye (HR)
Gyulatelke, Zsulatelke | *Coasta* • Kolozs megye (CJ)
Hacazsel, Kishátszeg | *Hățăgel* | Klein-Hötzing, Hadzel • Hunyad megye (HD)
Hadrév | *Hădăreni* • Maros megye (MS)
Halmágy | *Hălmeag* | Halmagen, Halmegen, Halmegyen, Halmajen, Halwegen • Brassó megye (BV)
Haraly | *Harale* • Kovászna megye (CV)
Harasztos | *Călărași* | Wahldorf • Kolozs megye (CJ)
Hari | *Heria* | Harrendorf • Fehér megye (HR)

- Harina** | *Herina* | Mönchsdorf, Münzdorf • Beszterce-Naszód megye (BN)
- Hasadát, Hesdát** | *Hășdate* • Kolozs megye (CJ)
- Hatolyka, Kézdihatolyka** | *Hătuica* • Kovászna megye (CV)
- Hátszeg** | *Hațeg* | Hötzing, Hatzeg, Wallenthal • Hunyad megye (HD)
- Havad** | *Neaua* • Maros megye (MS)
- Havadtő** | *Viforoasa* • Maros megye (MS)
- Havasgáld; Középgáld** | *Întregalde* | Koliben • Fehér megye (HR)
- Havasnagyfalva, Nagyfalva, Marisel** | *Mărișel* • Kolozs megye (CJ)
- Havasrekettye** | *Răchițele* | Răthsel • Kolozs megye (CJ)
- Havasrogoz** | *Rogojel* • Kolozs megye (CJ)
- Hegytanyák** | *Capu Dealului* • Fehér megye (HR)
- Héjjasfalva, Héjásfalva** | *Vânători* | Diwaldsdorf, Teufelsdorf, Truffelsdorf • Maros megye (MS)
- Henningfalva** | *Henig* | Henningsdorf, Rangeld, Rangeldorf • Fehér megye (HR)
- Herepe** | *Herepeia* • Hunyad megye (HD)
- Hidalmás** | *Hida* • Szilágy megye (SJ)
- Hideghavas** | *Muntele Rece* • Kolozs megye (CJ)
- Hidegség, Hidegségpataka, Hidegségtelep** | *Valea Rece* | Kaltbach • Hargita megye (HR)
- Hidegزامos** | *Someșu Rece* • Kolozs megye (CJ)
- Hodgya** | *Hoghia* • Hargita megye (HR)
- Holtmaros** | *Lunca Mureșului* | Holten • Maros megye (MS)
- Homoród** | *Homorod* | Hamruden, Hameruden, Hammeroden, Homoroden, Homrod • Brassó megye (BV)
- Homoródmás, Almás** | *Merești* • Hargita megye (HR)
- Homoródbene, Szászbene, Szászbénye** | *Beia* | Meeburg, Meburg, Mähdorf • Brassó megye (BV)
- Homoróddaróc, Daróc** | *Drăușeni* | Draas, Drausz, Draes, Dräss • Brassó megye (BV)
- Homoródjánosfalva, Jánosfalva** | *Ionești* | Eisdorf, Weissdorf • Brassó megye (BV)
- Homoródkeményfalva, Keményfalva** | *Comănești* • Hargita megye (HR)
- Homoródszentlászló, Szentlászló** | *Vasileni* • Hargita megye (HR)
- Homoródszentmárton, Szentmárton** | *Mărtiniș* | Sankt-Marten • Hargita megye (HR)
- Homoródszentpál, Szentpál** | *Sânpaul* • Hargita megye (HR)
- Homoródszentpéter, Szentpéter** | *Petreni* • Hargita megye (HR)
- Homoródújfalva, Újfalva** | *Satu Nou* • Hargita megye (HR)
- Hosszúaszó** | *Hosasău* • Hargita megye (HR)
- Hosszúpatak** | *Valea Lungă* • Szeben megye (SB)
- Hosszúrév** | *Răstoci* • Szilágy megye (SJ)
- Höltövény, Heltevény** | *Hălchiu* | Heldsdorf, Heldesdorf, Heltesdorf • Brassó megye (BV)
- Idecspatak, Idecspataka** | *Idicel* | Eidischdorf, Eidischdorfbach, Eidischbach • Maros megye (MS)
- Igenpataka** | *Ighiel* | Igensbach, Wahrbach • Fehér megye (HR)
- Ikafalva** | *Icafalău* • Kovászna megye (CV)
- Ikland, Iklánd** | *Icland* • Maros megye (MS)
- Illyefalva** | *Ilieni* | Eliasdorf, Ilgendorf • Kovászna megye (CV)
- Imecsfalva** | *Imeni* • Kovászna megye (CV)
- Inaktelke** | *Inucu* • Kolozs megye (CJ)
- Incsel** | *Ciuleni* • Kolozs megye (CJ)
- Isztolna** | *Stolna* • Kolozs megye (CJ)
- Ivó, Ivópataka** | *Izvoare* • Hargita megye (HR)
- Jád** | *Livezile* [*Iad, Iadu*] | Jaad, Zum Jot, Jooden, Jadt [in Nösnerland, Nösnergau], Göt, Göt, Gàot, Jôt, Joot • Beszterce-Naszód megye (BN)
- Jakabfalva** | *Iacobeni* | Jakobsdorf, Jakeschdorf • Szeben megye (SB)
- Jákótelke** | *Horlacea* | Jakesteig, Jakesdorf • Kolozs megye (CJ)
- Járabánya, Kisbánya** | *Băișoara* | Kleingrub • Kolozs megye (CJ)
- Járamagura, Magura** | *Măgura Ierii* • Kolozs megye (CJ)
- Járarákos, Oláhrákos, Rákos** | *Vălășoara* • Kolozs megye (CJ)
- Járavize** | *Valea Ierii* • Kolozs megye (CJ)
- Jásfalva, Jászfalva** | *Iașu* • Hargita megye (HR)
- Jegenye** | *Leghia* | Tannendorf • Kolozs megye (CJ)
- Jobbágyfalva** | *Valea* • Maros megye (MS)
- Jobbágytelke** | *Sâmbriaș* • Maros megye (MS)
- Jósikafalva** | *Beliș* • Kolozs megye (CJ)
- Kaca** | *Cața* | Katzendorf • Brassó megye (BV)
- Kackó** | *Cățcău* • Kolozs megye (CJ)
- Kadicsfalva** } **Székelyudvarhely** | *Cădișeni* • Hargita megye (HR)
- Kajántó** | *Chinteni* • Kolozs megye (CJ)
- Kálna** | *Calna* • Kolozs megye (CJ)
- Kálnok** | *Calnic* • Kovászna megye (CV)
- Kalotabikal, Oláhbikal, Bikal** | *Bica* • Kolozs megye (CJ)
- Kalotabökény, Bökény, Bölkény** | *Buteni* | Krumpendorf, Krumendorf • Kolozs megye (CJ)
- Kalotadámos, Dámos** | *Domoșu* • Kolozs megye (CJ)
- Kalotánádas, Oláhnádas, Nádas** | *Nadășu* • Kolozs megye (CJ)
- Kalotaszentkirály, Szentkirály** | *Sâncraiu* • Kolozs megye (CJ)
- Kányád** | *Ulieș* • Hargita megye (HR)
- Kapjon, Nagykapjon** | *Coplean* | Kappen • Kolozs megye (CJ)
- Kápolnásfalva, Kápolnásoláhfalu, Kicsioláhfalu, Kicsifalu** | *Căpâlnița* • Hargita megye (HR)
- Karácsonfalva, Homoródkarácsonfalva** | *Crăciunel* | Krötschendorf, Kroch • Hargita megye (HR)
- Karcfalva, Csikkarcfalva** | *Cârța* • Hargita megye (HR)
- Kásva** | *Cașva* • Maros megye (MS)
- Kászonaltíz, Nagykászon, Altíz, Alsótíz** | *Plăieșii de Jos* • Hargita megye (HR)
- Kászonfeltíz, Feltíz; Felsőfalu, Kászonfelsőfalu, Felsőfalu** | *Plăieșii de Sus* • Hargita megye (HR)
- Kászonimpér, Kászonimpérfalva, Impérfalva** | *Imper* • Hargita megye (HR)
- Kászonjakabfalva, Jakabfalva** | *Iacobeni* | Jakeschdorf, Jokeschdorf • Hargita megye (HR)
- Kászonújfalva, Kászonújfalva, Újfalva** | *Casinu Nou* • Hargita megye (HR)
- Katona** | *Cătina* • Kolozs megye (CJ)
- Kebele** | *Sânișor* • Maros megye (MS)
- Kecsetkisfalud, Székelykecsset, Kecset, Kecséd** | *Păltiniș* • Hargita megye (HR)
- Kecskeháta** | *Căprioara* • Kolozs megye (CJ)
- Keletifelsőszombatfalva, Felsőszombatfalva, Szombatfalva** | *Sâmbăta de Sus* | Ober-Mühlendorf, Ober-Sombath • Brassó megye (BV)
- Kelnek** | *Călnic* | Kelling, Kelnek • Fehér megye (HR)
- Kendermál** | *Chendremal* • Szilágy megye (SJ)
- Kendő** | *Cându* • Maros megye (MS)
- Kénos, Kínos** | *Chinușu* • Hargita megye (HR)
- Kerc** | *Cârța* | Kerz • Szeben megye (SB)
- Kercsed, Kecséd** | *Stejeriș* • Kolozs megye (CJ)
- Kerekhegy** | *Dealul Botii* • Kolozs megye (CJ)
- Kerelőszentpál, Kerellőszentpál** | *Sânpaul* | Paulsdorf, Palesdorf • Maros megye (MS)
- Keresd** | *Criș* | Kreisch • Maros megye (MS)
- Kereszténymás, Alsóalmás, Papalmás, Almás** | *Almașu Mic* | Obstdorf • Hunyad megye (HD)
- Keresztényfalva** | *Cristian* | Neustadt-Burzenland, Neustadt • Brassó megye (BV)
- Kereszténysziget, Sziget** | *Cristian* | Grossau, Au • Szeben megye (SB)
- Kerlés** | *Chiraleș* | Kirileis, Kirieleis, Kiriales • Beszterce-Naszód megye (BN)
- Kérő** | *Băița* | Ger • Kolozs megye (CJ)
- Kerpenest, Kerpenyest** | *Cărpiniș* • Brassó megye (BV)
- Kerpenyes** | *Cărpiniș* | Keppelsbach, Kappelsbach • Fehér megye (HR)
- Kézdialbis, Albis** | *Albiș* • Kovászna megye (CV)
- Kézdialmás, Almás** | *Mereni* • Kovászna megye (CV)
- Kézdikóvár, Kóvár, Nagypeselnék, Peselnék** | *Petriceni* • Kovászna megye (CV)

Kézdímarfosfalva, Márkosfalva | *Mărcușa* | Markesdorf • Kovászna megye (CV)
Kézdímartonfalva, Martonfalva, Mártonfalva | *Mărtineni* • Kovászna megye (CV)
Kézdímartonos, Kézdímarthonos, Martonos, Mártonos | *Mărtănuș* • Kovászna megye (CV)
Kézdiszázrapatak, Százrapatak | *Valea Seacă* | Trockenbach • Kovászna megye (CV)
Kézdiszentkereszt, Szentkereszt, Kézdipolyán, Poján | *Poian* • Kovászna megye (CV)
Kézdiszentlélek, Alsószentlélek, Szentlélek | *Sânzieni* • Kovászna megye (CV)
Kézdivásárhely | *Târgu Secuiesc mun.* | Szekler-Neumarkt • Kovászna megye (CV)
Kibéd | *Chibed* • Maros megye (MS)
Kide | *Chidea* • Kolozs megye (CJ)
Kilyén, Sepsikilyén | *Chilieni* | Kilön • Kovászna megye (CV)
Kilyénfalva, Gyergyókilyénfalva, Kénfalva | *Chileni* • Hargita megye (HR)
Kimpulunyág | *Câmpu lui Neag* • Hunyad megye (HD)
Királyhágó, Bucsa | *Bucea* • Kolozs megye (CJ)
Királyhalma | *Crihalma* | Königsberg, Königsparg • Brassó megye (BV)
Királynémeti, Németi | *Crainimăt* | Baierdorf, Bayerdorf • Beszterce-Naszód megye (BN)
Kisadorján | *Adrianu Mic* • Maros megye (MS)
Kisalmás | *Almașu Mic de Munte* | Klein-Almasch, Klein-Obstdorf • Hunyad megye (HD)
Kisapold | *Apoldu de Jos* | Klein-Pold, Klein-Apolden • Szeben megye (SB)
Kisbacon, Bacon | *Bățanii Mici* • Kovászna megye (CV)
Kisbács, Bács | *Baciu* • Kolozs megye (CJ)
Kisberivoj } **Nagyberivoj** | *Berivoii Mici* | Kleinberwein, Klein-Beriwa } Berwein • Brassó megye (BV)
Kisborosnyó | *Boroșneu Mic* | Klein-Weindorf • Kovászna megye (CV)
Kisbük, Kicsibük | *Făgețel* • Hargita megye (HR)
Kiscsúr | *Șura Mică* | Klein-Scheuern • Szeben megye (SB)
Kisdemeter | *Dumitrița* | Waltersdorf, Woldersdorf • Beszterce-Naszód megye (BN)
Kisdísznód | *Cisnădioara* | Michelsberg, Michaelsberg, Michelsdorf • Szeben megye (SB)
Kisesküllő, Felsőesküllő, Esküllő, Úrtelke | *Așchileu Mic* | Klein-Schwalbendorf • Kolozs megye (CJ)
Kisfehéregyház, Fehéregyház, Fejéregyház, Fejéregyháza | *Albeștii Bistriței* | Weisskirchen, Weißkirch, Weisskirch-Bistritz • Beszterce-Naszód megye (BN)
Kisgalambfalva | *Porumbenii Mici* • Hargita megye (HR)
Kishavas, Muncsel | *Muncel* • Kolozs megye (CJ)
Kisigrice, Igrice | *Igrîița* • Kolozs megye (CJ)
Kisikland, Kisiklánd | *Iclânzul* • Maros megye (MS)
Kisilva, Kisilova | *Ilva Mică* | Klein-Ilwa, Klein-Ilva • Beszterce-Naszód megye (BN)
Kiskadács | *Cădăciu Mic* • Hargita megye (HR)
Kiskaján, Kiskalyán | *Căianu Mic* • Beszterce-Naszód megye (BN)
Kiskalán, Kalán, Kiskaján, Kajánel | *Călanu Mic* | Klein-Klandorf, Löffeldorf • Hunyad megye (HD)
Kiskalota, Valkókelecel, Kelecel | *Călățele* • Kolozs megye (CJ)
Kiskályán, Oláhkályán, Kályán | *Căianu Mic* • Kolozs megye (CJ)
Kiskapus | *Copșa Mică* | Klein-Kopisch • Szeben megye (SB)
Kiskászón | *Cașinu Mic* • Kovászna megye (CV)
Kiskede | *Chedia Mică* • Hargita megye (HR)
Kiskend, Kendhida } **Nagykend** | *Chendu Mic* | Kleinkend } Grosskend • Maros megye (MS)
Kislekence, Nagylekence, Lekence | *Lechincioara* • Maros megye (MS)
Kismedesér | *Medișoru Mic* • Hargita megye (HR)
Kismindszent, Mindszent | *Mesentea* | Allerheiligen • Fehér megye (HR)

Kismuncsel | *Muncelu Mic* • Hunyad megye (HD)
Kisoklos | *Ocolișu Mic* • Hunyad megye (HD)
Kispestény, Pestény | *Peștenița* • Hunyad megye (HD)
Kisrápolt, Oláhrápol, Tótfalu | *Rapolțel* | Klein-Rapolten, Klein-Rapolden • Hunyad megye (HD)
Kissajó, Felsőhajó, Sajó | *Șieuț* | Kleinschangen, Klein-Schogen, Klein-Schagen • Beszterce-Naszód megye (BN)
Kissármás, Olahsármás | *Sărmășel* • Maros megye (MS)
Kissebes | *Poieni* • Kolozs megye (CJ)
Kisselyk | *Șeica Mică* | Kleinschelken • Szeben megye (SB)
Kissink | *Cincșor* | Klein-Schenk • Brassó megye (BV)
Kissolymos | *Șoimușu Mic* • Hargita megye (HR)
Kisteremi, Felsőteremi, Teremi | *Timioara* | Klein-Wachsdorf • Maros megye (MS)
Kiszsolna, Zsolna | *Jelna* | Senndorf, Sellendorf • Beszterce-Naszód megye (BN)
Kisszék, Székálja | *Săcălaia* • Kolozs megye (CJ)
Kobátfalva, Kobátdemeterfalva | *Cobătești* • Hargita megye (HR)
Kolozs, Kolozsakna | *Cojocna* | Salzburg, Salzgrub, Klosmarkt • Kolozs megye (CJ)
Kolozsborsa, Borsa | *Borșa* • Kolozs megye (CJ)
Kolozskorpád, Korpád | *Corpadea* • Kolozs megye (CJ)
Kolozskovácsi, Kovácstelke, Kovácsi | *Făureni* • Kolozs megye (CJ)
Kolozsnagyida, Nagyida, Ida | *Viile Tecii* | Grosseidau, Eyda • Beszterce-Naszód megye (BN)
Kolozsvár | *Cluj-Napoca mun.* | Klausenburg, Clausenberg • Kolozs megye (CJ)
Komjátszeg | *Comșești* • Kolozs megye (CJ)
Komlód, Komolód, Komlós | *Comlod* | Komeloden, Hopfengarten • Beszterce-Naszód megye (BN)
Koppánd | *Copăceni* • Kolozs megye (CJ)
Kóród, Korod | *Coroi* • Maros megye (MS)
Kóródszentmárton, Kóródszentmárton, Koródszentmárton | *Coroianmartin* | Martinsdorf • Maros megye (MS)
Korond | *Corund* • Hargita megye (HR)
Koronka | *Corunca* • Maros megye (MS)
Kosztafalva | *Costeni [Costani, Costienul]* • Máramaros megye (MM)
Kovászna | *Covasna* | Kovasna • Kovászna megye (CV)
Kozmás, Csikkozmás | *Cozmeni* • Hargita megye (HR)
Kóhalom | *Rupea* | Reps, Rupes, Kuhlme • Brassó megye (BV)
Kökös | *Chichiș* • Kovászna megye (CV)
Köpec | *Căpeni* • Kovászna megye (CV)
Kőrispatak, Köröspatak | *Crișeni* • Hargita megye (HR)
Körösbánya, Fehérkörösbánya, Nagybánya | *Baia de Criș* | Altenburg • Hunyad megye (HD)
Körösfeketető, Feketető | *Negreni* • Kolozs megye (CJ)
Körösfő | *Izvoru Crișului* • Kolozs megye (CJ)
Köteland | *Gădălin* • Kolozs megye (CJ)
Kővárgara, Gara, Gaura | *Valea Chioarului* • Máramaros megye (MM)
Kővárgyertyános, Gyertyános | *Cărpiniș* | Buchendorf • Máramaros megye (MM)
Kővárremete, Remete | *Remetea Chioarului* | Einsiedeln • Máramaros megye (MM)
Kövend | *Plăiești* • Kolozs megye (CJ)
Közéapajta, Felajta | *Aita Medie* • Kovászna megye (CV)
Középborgó | *Mijlocenii Bărgăului* | Mittel-Borgo • Beszterce-Naszód megye (BN)
Középföld | *Fildu de Mijloc* | Altdörfel • Szilágy megye (SJ)
Középlak | *Cuzăplac* • Szilágy megye (SJ)
Középorbó, Középsóorbó, Kisorbó, Orbó | *Gârbovița* | Kleinurbau • Fehér megye (HR)
Kraguis | *Crăguș* • Hunyad megye (HD)
Krizba, Rákospatak | *Crizbav* | Krebsbach, Kriesbach, Krebsbach in Geister Wald, Kreischbach, Kripobach • Brassó megye (BV)
Kudzsir | *Cugir* | Kuschir • Fehér megye (HR)
Kupsafalva, Kupsény | *Cupșeni* • Máramaros megye (MM)

- Kusma, Kucsma** | *Cuşma* | Kuschma, Kusen, Auen • Beszterce-Naszód megye (BN)
- Küküllődombó, Dombó, Tótfalu** | *Dâmbău* | Hügeldorf • Maros megye (MS)
- Küküllőiklód, Kisiklód, Iklód** | *Iclod* | Miklodn, Mikluden • Fehér megye (HR)
- Küküllővár** | *Cetatea de Baltă* | Kokelburg, Kukelburg, Kuchelburg • Fehér megye (HR)
- Küsmöd** | *Cuşmed* • Hargita megye (HR)
- Lázárfalva, Csiklázárfalva** | *Lăzăreşti* • Hargita megye (HR)
- Láztelep, Láz, Firtosláz** | *Laz-Firtănuş* • Hargita megye (HR)
- Lécfalva** | *Leţ* • Kovászna megye (CV)
- Lemhény; Kézdilemhény** | *Lemnia* | Lennen • Kovászna megye (CV)
- Libánfalva, Görgénylibánfalva** | *Ibăneşti* • Maros megye (MS)
- Lisznyó** | *Lisnău* • Kovászna megye (CV)
- Lisznyópatak** | *Lisnău-Vale* • Kovászna megye (CV)
- Lókod** | *Locodeni* • Hargita megye (HR)
- Lóvész** | *Livezi* • Hargita megye (HR)
- Lövete** | *Lueta* • Hargita megye (HR)
- Ludesd, Alsóludesd, Ludasd** | *Ludeştii de Jos* | Unter-Ludesch • Hunyad megye (HD)
- Ludesd, Felsőludesd, Ludasd** | *Ludeştii de Sus* • Hunyad megye (HD)
- Ludvég, Szászludvég** | *Logig* | Ludwigsdorf, Lutzdorf, Ludesdorf • Maros megye (MS)
- Mácsó** | *Măceu* • Hunyad megye (HD)
- Madéfalva, Csikmadéfalva, Amadéfalva** | *Siculeni* • Hargita megye (HR)
- Magura, Magurakáluluj** } **Borgóprund** | *Măgura Calului* • Beszterce-Naszód megye (BN)
- Magura** | *Măgura* • Brassó megye (BV)
- Magyarberéte, Szászbréte, Szekérberéte, Beréte, Bréte** | *Bretea* | Bretau, Breit in Nösnerland • Beszterce-Naszód megye (BN)
- Magyarbikal, Bikal** | *Bicălatu* | Buchendorf • Kolozs megye (CJ)
- Magyarbrettye, Bretttye** | *Bretea Streiului* | Ungarisch-Brettendorf • Hunyad megye (HD)
- Magyarcserged, Nagycserged, Cserged, Csergöd** | *Cergău Mare* | Grossschergied, Schergid • Fehér megye (HR)
- Magyarcsesztve, Maroscscesztve, Csesztve** | *Cisteiu de Mureş* | Thalmühl • Fehér megye (HR)
- Magyarderzse, Derzse** | *Dârja* • Kolozs megye (CJ)
- Magyarfenes, Oláhfenes, Fenes** | *Vlaha* | Wallachisch-Fenisch, Walachisch Branddrof, Fens • Kolozs megye (CJ)
- Magyarfodorháza, Fodorháza** | *Fodora* • Kolozs megye (CJ)
- Magyarforró, Forró** | *Fărău* | Brenndorf • Fehér megye (HR)
- Magyarfráta, Oláhfráta, Fráta** | *Frata* • Kolozs megye (CJ)
- Magyargorbó, Nagygorbó, Gorbó** | *Gârbău* • Kolozs megye (CJ)
- Magyargyerőmonostor, Alsógyerőmonostor, Gyerőmonostor** | *Mănăstireni* | Ungarisch-Klosterdorf • Kolozs megye (CJ)
- Magyarherepe, Herepe** | *Herepea* | Harpien • Maros megye (MS)
- Magyarhermány, Hermány** | *Herculian* • Kovászna megye (CV)
- Magyarigen** | *Ighiu* | Grabendorf, Krapundorf, Krabundorf, Kuppendorf • Fehér megye (HR)
- Magyarkályán, Kályán** | *Căianu* • Kolozs megye (CJ)
- Magyarkapus, Nagykapus, Alkapus, Kapus** | *Căpuşu Mare* | Grossthoren, Thorendorf • Kolozs megye (CJ)
- Magyarkirályfalva, Királyfalva** | *Crăieşti* | Königdorf • Maros megye (MS)
- Magyarkiskapus, Oláhkiskapus, Oláhkapus, Kiskapus, Felkapus, Kapus** | *Căpuşu Mic* | Kleinthoren, Klein-Thorendorf • Kolozs megye (CJ)
- Magyarköblös, Köblös** | *Cubleşu-Someşan* • Kolozs megye (CJ)
- Magyarlapád, Lapád** | *Lopadea Nouă* | Schaufeldorf • Fehér megye (HR)
- Magyarléta, Léta** | *Liteni* • Kolozs megye (CJ)
- Magyarlóna, Szászlóna** | *Luna de Sus* | Deutschdorf • Kolozs megye (CJ)
- Magyarmacskás, Macskás** | *Măcişaşu* • Kolozs megye (CJ)
- Magyarnádas, Nádas** | *Nădăşelu* • Kolozs megye (CJ)
- Magyaró** | *Aluniş* | Haseldorf, Monja • Maros megye (MS)
- Magyarókeréke, Mogyorókerék** | *Alunişu* | Mären • Kolozs megye (CJ)
- Magyaros** | *Măgheruş* • Hargita megye (HR)
- Magyarózd, Ózd** | *Ozd* | Thürendorf • Maros megye (MS)
- Magyarpalatka, Oláhpalatka, Felsőpalatka, Palatka** | *Pălatca* • Kolozs megye (CJ)
- Magyarsáros, Kismagyarsáros, Kissáros, Sáros** | *Delenii* | Kleinfarken, Kleinfarken, Schärschken • Maros megye (MS)
- Magyarszarvaskend, Szarvaskend, Kend** | *Corneşti* • Kolozs megye (CJ)
- Magyarszentbenedek, Szentbenedek** | *Sânbenedic* | Benedikt • Fehér megye (HR)
- Magyarszilvás, Szilvás** | *Pruniş* • Kolozs megye (CJ)
- Magyarszovát, Alsószovát + Felsőszovát = Magyarszovát** | *Suatu* • Kolozs megye (CJ)
- Magyarvalkó, Valkó** | *Văleni* | Walken, Gorisdorf • Kolozs megye (CJ)
- Magyarvista, Vista** | *Viştea* • Kolozs megye (CJ)
- Magyarzsákod, Zsákod** | *Jacodu* | Ungarisch-Sacken • Maros megye (MS)
- Magyarzsombor, Magyarnagyzsombor, Nagyzsombor, Zsombor [Kalotaszeg]** | *Zimbor [Jimborul-mare, Zimboru]* • Szilágy megye (SJ)
- Mákófalva, Mákó** | *Macău* • Kolozs megye (CJ)
- Maksa** | *Moacşa* • Kovászna megye (CV)
- Malomárka** | *Monariu* | Minarken, Molnarken, Malomarken • Beszterce-Naszód megye (BN)
- Malomfalva** | *Moreşti* | Mühlendorf • Maros megye (MS)
- Malomszeg, Malomszék** | *Brăişoru* | Mühlendorf • Kolozs megye (CJ)
- Malomvíz, Malomvize** | *Râu de Mori* | Mühlendorf • Hunyad megye (HD)
- Maradvány; } Zsilvajdejvulkán** | *Momârlani* • Hunyad megye (HD)
- Máréfalva** | *Satu Mare* • Hargita megye (HR)
- Márkod, Márkodfalva** | *Mărculeni* | Markod • Maros megye (MS)
- Marosbárdos, Bárdos** | *Bărdeşti* • Maros megye (MS)
- Marosborgó** | *Mureşenii Bărgăului* | Borgo-Murescheni • Beszterce-Naszód megye (BN)
- Marosbrettye, Alsómarosbrettye, Felsőmarosbrettye, Bretttye** | *Bretea Mureşană* • Hunyad megye (HD)
- Maroscşüged, Csüged** | *Ciugud* | Schenkendorf • Fehér megye (HR)
- Marosdécse, Décse** | *Decea* • Fehér megye (HR)
- Marosdég, Dég** | *Deag* | Deck • Maros megye (MS)
- Marosfő; Alsó része Alsó-Marosfő vagy Marosnyíre** | *Izvoru Mureşului* • Hargita megye (HR)
- Marosgombás, Gombás** | *Gâmbaş* | Schwammenthal • Fehér megye (HR)
- Maroshévíz; Oláhtoplica** | *Topliţa* | Töplitz • Hargita megye (HR)
- Marosillye, Magyarillye** | *Ilia* | Elienmarkt, Hielen, Illiendorf • Hunyad megye (HD)
- Maroskece, Kece** | *Cheţani* • Maros megye (MS)
- Maroskeresztúr, Keresztúr** | *Cristeşti* • Maros megye (MS)
- Maroskoppánd, Magyarkoppánd, Koppánd** | *Copand* | Bussendorf • Fehér megye (HR)
- Marosnémeti, Németfalva, Németi** | *Mintia* | Bayersdorf, Baiersdorf • Hunyad megye (HD)
- Marosörményes, Örményes** | *Ormeniş* • Fehér megye (HR)
- Marosújvár, Újvár, Újvár-Akna, Marosújvárakna, Marosakna** | *Ocna Mureş* | Miereschhall • Fehér megye (HR)
- Marosvásárhely, Székelyvásárhely, Vásárhely, Újszékelyvásár, Újvásár** | *Târgu Mureş* | Neumarkt, Neumarkt am Mieresch, Marktstadt • Maros megye (MS)
- Marosvécs, Vécs** | *Brâncoveni* | Wetsch • Maros megye (MS)

- Marosszentanna, Szentanna** | *Sântana de Mureș* • Maros megye (MS)
- Marosszentgyörgy, Cigányszentgyörgy, Szentgyörgy** | *Sângeorgiu de Mureș* • Maros megye (MS)
- Marosszentimre, Szentimre** | *Sântimbru* | EmerichsdorfEmerichsdorf, Sankt Emerich • Fehér megye (HR)
- Marosszentjakab, Szentjakab** | *Sâniacob* • Maros megye (MS)
- Marosszentkirály, Székelyszentkirály, Szentkirály** | *Sâncraiu de Mureș* | Weichseldorf • Maros megye (MS)
- Marótlaka** | *Morlaca* • Kolozs megye (CJ)
- Medesér** | *Medișoru Mare* • Hargita megye (HR)
- Medgyes** | *Mediaș mun.* | Mediasch, Medwisch • Szeben megye (SB)
- Melegföldvár, Földvár** | *Feldioara* | Erdwall • Kolozs megye (CJ)
- Melegsamos, Hévszamos** | *Someșu Cald* • Kolozs megye (CJ)
- Ménaságújfalu, Újfalu** | *Armășenii Noi* • Hargita megye (HR)
- Méra** | *Mera* • Kolozs megye (CJ)
- Meregyó, Nagymeregyó** | *Mărgău* • Kolozs megye (CJ)
- Merisor** | *Merișor* • Hunyad megye (HD)
- Merisor** | *Merișoru de Munte* • Hunyad megye (HD)
- Mészkő** | *Cheia* • Kolozs megye (CJ)
- Mészkőtanya** } **Mezőbó** | *Mischieni* • Kolozs megye (CJ)
- Mesztákon, Nyiresfalva** | *Mesteacăn* | Birkenhausen • Hunyad megye (HD)
- Mesztákon, Nyírfalva** | *Mesteacăn* • Hunyad megye (HD)
- Mezőbánd, Bánd** | *Band* | Bandorf • Maros megye (MS)
- Mezőbodon, Bodon** | *Papiu Ilarian* | Boden • Maros megye (MS)
- Mezőcsán, Mezőnagycsán, Csán** | *Ceanu Mare* • Kolozs megye (CJ)
- Mezőcsávás, Csávás** | *Ceaușu de Câmpie* | Grubendorf • Maros megye (MS)
- Mezőerked, Szászkerked, Erked** | *Archiud* | Arkeden; Erkenen • Beszterce-Naszód megye (BN)
- Mezőkeszű, Keszi, Kesző** | *Chesău* • Kolozs megye (CJ)
- Mezőkirályfalva, Királyfalva** | *Crăiești* | Fürstendorf • Maros megye (MS)
- Mezőköbölkút, Köbölkút** | *Fântânița* | Käbelbrunn • Beszterce-Naszód megye (BN)
- Mezőlivádia, Livádia** | *Livadia* • Hunyad megye (HD)
- Mezőménes, Ménes** | *Herghelia* • Maros megye (MS)
- Mezőőr, Őr** | *Iuriu de Câmpie* • Kolozs megye (CJ)
- Mezőörményes, Örményes** | *Urmeniș* | Armenisch • Beszterce-Naszód megye (BN)
- Mezőszakál, Szakál** | *Bărboși* • Maros megye (MS)
- Mezőszengyel, Szengyel** | *Sânger* • Maros megye (MS)
- Mezőszentjakab, Szentjakab** | *Iacobeni* | Jokesdorf • Kolozs megye (CJ)
- Mezőszentmihály, Szentmihály, Mezőszentmihályfalva, Mezőszentmihálytelke, Szentmihálytelke** | *Sânmihaiu de Câmpie* | Michelsdorf, Michelsdorf auf der Heide • Beszterce-Naszód megye (BN)
- Mezőszilvás, Pusztaszilvás, Magyarszilvás, Oláhszilvás, Vajdaszilvás, Szilvás** | *Silivașu de Câmpie* • Beszterce-Naszód megye (BN)
- Mezőújlak, Újlak** | *Delureni* | Wiesenhaus • Beszterce-Naszód megye (BN)
- Mezővelkér, Velkér, Velkértelke** | *Răzoare [Velcheriu, Velcher, Velcherul de câmpie]* | Velfen, Welken, Welkersdorf • Maros megye (MS)
- Makfalva** | *Ghindari* • Maros megye (MS)
- Mezőveresegyháza, Veresegyháza, Veresegyház** | *Strugureni* | Rothkirchen, Rothkirch • Beszterce-Naszód megye (BN)
- Mezőzáh, Záh** | *Zau de Câmpie* • Maros megye (MS)
- Mikeháza** | *Mica* • Kolozs megye (CJ)
- Mikes** | *Micești* • Kolozs megye (CJ)
- Mikeszásza** | *Micăsasa* | Feigendorf, Fegendorf • Szeben megye (SB)
- Mikháza, Mikeháza** | *Călugăreni* • Maros megye (MS)
- Miklósfalva** | *Nicolești* • Hargita megye (HR)
- Miklósvár, Miklósvara, Szentmiklósvár** | *Micloșoara* | Nickelsburg • Kovászna megye (CV)
- Mikóújfalu, Bükszádújfalu, Újfalu (Községközpont Mikóújfalu)** | *Micfalău* | Neudorf, Mikó-Neudorf • Kovászna megye (CV)
- Mirkvásár** | *Mercheașa* | Streitforth, Steritforth • Brassó megye (BV)
- Mocs, Mócs** | *Mociu* | Motsch • Kolozs megye (CJ)
- Monosfalva, Marosmonosfalva, Monosfalva** | *Morăreni* • Maros megye (MS)
- Moszor } Boica** | *Mosoru* • Hunyad megye (HD)
- Muszári } Ruda** | *Musari* • Hunyad megye (HD)
- Muzsna, Szászmuksna** | *Moșna* | Meschen, Moschen • Szeben megye (SB)
- Nádasberend, Oláhberend, Berend** | *Berindu* • Kolozs megye (CJ)
- Nádasdaróc, Daróc** | *Dorolțu* | Draas • Kolozs megye (CJ)
- Nádasdia** | *Nădăștia* | Rohrfeld • Fehér megye (HR)
- Nádpatak, Nádaspatak** | *Rodbav* | Rohrbach • Brassó megye (BV)
- Nagyadorján, Adorján** | *Adrianu Mare* • Maros megye (MS)
- Nagyajta, Ajta** | *Aita Mare* | Aitau • Kovászna megye (CV)
- Nagyapold** | *Apoldu de Sus* | Gross-Pold, Grosspolden, Gross-Apolden, Oberpold • Szeben megye (SB)
- Nagybacon, Sepsibacon, Telegdibacon, Bacon** | *Bățanii Mari* • Kovászna megye (CV)
- Nagybaromlak, Baromlaka** | *Valea Viilor* | Wurmloch • Szeben megye (SB)
- Nagyberivoj, Berivoj** | *Berivoi* | Berwein, Gross-Berwein, Gross-Beriwa • Brassó megye (BV)
- Nagyborosnyó** | *Boroșneu Mare* | Gross-Weindorf • Kovászna megye (CV)
- Nagycsűr** | *Șura Mare* | Gross-Scheuern • Szeben megye (SB)
- Nagydemeter** | *Dumitra* | Mettersdorf, Mettersdorf bei Bistritz • Beszterce-Naszód megye (BN)
- Nagyderzsida, Derzsida** | *Bobota [Derșida Mare, Dobra Mare]* • Szilágymegye (SJ)
- Nagydevecser, Felsődevecser, Devecser** | *Diviciorii Mari [Divicioru Mare, Devicioru Mare]* • Kolozs megye (CJ)
- Nagydisznód, Disznód** | *Cisnădie* | Heltau, Heldau • Szeben megye (SB)
- Nagyenyed, Enyed** | *Aiud mun.* | Strassburg am Mieresch, Grossenyed, Engeten, Egydstadt • Fehér megye (HR)
- Nagyesküllő, Alsóesküllő, Esküllő** | *Așchileu Mare* | Gross-Schwalbendorf • Kolozs megye (CJ)
- Nagygalambfalva, Galambfalva** | *Porumbenii Mari* • Hargita megye (HR)
- Nagyikland, Ikland** | *Iclandu Mare* • Maros megye (MS)
- Nagyiklód, Iklód** | *Iclod* • Kolozs megye (CJ)
- Nagyilonda, Ilonda** | *Ileanda* • Szilágymegye (SJ)
- Nagyilva, Nagyilova, Ilva** | *Ilva Mare* • Beszterce-Naszód megye (BN)
- Nagykadács, Kadács** | *Cădăciu Mare* • Hargita megye (HR)
- Nagykaján, Kaján, Nagykalyán** | *Căianu Mare* • Beszterce-Naszód megye (BN)
- Nagykalota, Oláhkalota, Kalota** | *Călata* • Kolozs megye (CJ)
- Nagykede, Kede** | *Chedia Mare* • Hargita megye (HR)
- Nagykend, Kend** | *Chendu* | Grosskend • Maros megye (MS)
- Nagylupsa, Kislupsa, Felsőlupsa, Alsólupsa, Lupsa** | *Lupșa* | Wolfsdorf • Fehér megye (HR)
- Nagymuncsel** | *Muncelu Mare* • Hunyad megye (HD)
- Nagyölyves, Ölyves** | *Ulieș [Ulieșul-mare, Ulieșu, Ulvișul]* • Maros megye (MS)
- Nagypestény, Pestény, Nagypestes** | *Peșteana* • Hunyad megye (HD)
- Nagypetri, Petri** | *Petrindu* • Szilágymegye (SJ)
- Nagyponor** | *Ponor* • Fehér megye (HR)
- Nagyrapolt, Magyarrápol, Rápol** | *Rapoltu Mare* | Gross-Rapolten, Gross-Rapolden • Hunyad megye (HD)

- Nagysajó, Alsósajó** | *Șieu* | Gross-Schogen, Gross-Schagen • Beszterce-Naszód megye (BN)
- Nagysármás, Sármás** | *Sărmașu* • Maros megye (MS)
- Nagyselyk, Selyk** | *Șeica Mare* | Marktschelken, Gross-schelken • Szeben megye (SB)
- Nagysink, Sink** | *Cincu* | Gross-schenk • Brassó megye (BV)
- Nagysolymos, Solymos** | *Șoimușu Mare* • Hargita megye (HR)
- Nagyszeben, Szeben** | *Sibiu mun.* | Hermannstadt • Szeben megye (SB)
- Nagyteremi, Alsóteremi, Kéteremi, Teremi** | *Tirimia* | Gross-Wachsdorf • Maros megye (MS)
- Nándor** | *Nandru* | Weisskirchen • Hunyad megye (HD)
- Nándorválya** | *Valea Nandrului* | Weissenthal • Hunyad megye (HD)
- Naszód** | *Năsăud* | Nussdorf, Nussendorf, Nassendorf • Beszterce-Naszód megye (BN)
- Négyfalu város, Szecseleváros, Hosszúfalu, Nagyfalu, Hétfalu vagy Négyfalu része (Hétfalu: Bácsfalu, Csernátfalu, Hosszúfalu, Pürkerec, Tatrang, Türkös, Zajzon, Négyfalu: Bácsfalu, Türkös, Csernátfalu, Hosszúfalu** | *Săcele (Baciu + Cernat + Purcăreni + Satulung + Tărlungeni + Turcheș + Zizin) mun.* | Langendorf, Siebendorfen • Brassó megye (BV)
- Néma** | *Nima* • Kolozs megye (CJ)
- Nemeszsuk** | *Jucu de Mijloc* • Kolozs megye (CJ)
- Netus** | *Netuș* | Neidhausen, Neithausen, Neuthausen, Agnetenhausen, Neidhaus • Szeben megye (SB)
- Nucény, Nucén** | *Nuțeni* • Hargita megye (HR)
- Nyágra** | *Neagra* • Maros megye (MS)
- Nyárándrásfalva, Andrásfalva** | *Nyárádszereda* | *Sântandrei* • Maros megye (MS)
- Nyárádgálfalva, Nagygálfalva, Gálfalva** | *Gălești* | Gallendorf • Maros megye (MS)
- Nyárádkarácson, Nyárádkarácsonfalva, Karácsonfalva** | *Crăciunești* • Maros megye (MS)
- Nyárádköszvényes, Köszvényes** | *Mătrici* • Maros megye (MS)
- Nyárádmagyarós, Magyarós** | *Măgherani* • Maros megye (MS)
- Nyárádremete, Köszvényesremete, Remete** | *Eremitu* • Maros megye (MS)
- Nyárádszentanna, Szeredaszentanna, Szentanna** | *Sântana Nirajului* • Maros megye (MS)
- Nyárádszentimre, Szentimre** | *Eremieni* • Maros megye (MS)
- Nyárádszentlászló, Szentlászló** | *Nyárádgálfalva* | *Sânvășii* • Maros megye (MS)
- Nyárádszentmárton, Csíkszentmárton, Szentmárton** | *Mitrești* • Maros megye (MS)
- Nyárádszentsimon, Szentsimon** | *Sânsimion* • Maros megye (MS)
- Nyárádszereda, Marosszereda, Szegényszereda, Szereda** | *Miercurea Nirajului* | *Sereda* • Maros megye (MS)
- Nyárszó** | *Nearșova* • Kolozs megye (CJ)
- Nyikómalomfalva, Malomfalva** | *Morăreni* • Hargita megye (HR)
- Nyíres, Szásznyíres** | *Nireș* | Nieresch, Birkendörfel • Kolozs megye (CJ)
- Nyíresalja, Pöltinis** | *Păltiniș-Ciuc* • Hargita megye (HR)
- Nyomat, Boldogasszonyfalva** | *Maia* • Maros megye (MS)
- Ocfalu** | *Oțeni* • Hargita megye (HR)
- Ohába** | *Ohaba* • Brassó megye (BV)
- Ohába** | *Ohaba* • Hunyad megye (HD)
- Oháaponor** | *Ohaba-Ponor* • Hunyad megye (HD)
- Oklánd, Homoródoklánd** | *Ocland* • Hargita megye (HR)
- Oláhbretyte, Bretyte, Beregtő** | *Brete* | *Română* | Wallachisch-Brettendorf • Hunyad megye (HD)
- Oláhcsesztve, Alsócsesztve, Cseztve** | *Cistei* | Thalmühl • Fehér megye (HR)
- Oláhgorbó** | *Ghirbom* | Birnbaum, Birbom • Fehér megye (HR)
- Oláhherepe, Herepe** | *Hăpria* | Härpen • Fehér megye (HR)
- Oláhhivánfalva, Ivánfalva** | *Ighișu Vechi* | Wallachisch-Eibesdorf, Eibesdorf, Libesdorf • Szeben megye (SB)
- Oláhlapád, Lapád** | *Lopadea Veche* • Fehér megye (HR)
- Oláhléta, Léta** | *Lita* • Kolozs megye (CJ)
- Oláhnémeti, Szásznémeti** | *Mintiu* | Rumänisch-Baierdorf • Beszterce-Naszód megye (BN)
- Oláhrákos, Rákos** | *Rachiș* • Fehér megye (HR)
- Oláhzsákod, Zsákod** | *Jacu* | Walachisch Sacken, Zschak • Maros megye (MS)
- Olasztelek** | *Tălișoara* • Kovászna megye (CV)
- Olthévíz, Hévíz** | *Hoghiz* | Warmwasser, Warmwasserbrunn, Warmbach, Warmbrunn, Warmbrunn am Alt • Brassó megye (BV)
- Oltszakadát, Szakadát** | *Săcădate* | Sakadat, Sakadaten, Sekedaten • Szeben megye (SB)
- Oltszem, Oltszeme** | *Olteni* | Altzen, Oltzen • Kovászna megye (CV)
- Ópiski, Piski** | *Simeria Veche* • Hunyad megye (HD)
- Oprakercisora } Kercisóra** | *Oprea-Cârțișoara* | Klein-Kerz, Kertschen } Streschen • Szeben megye (SB)
- Orbaitelek, Telek** | *Telechia* | Grundsorf • Kovászna megye (CV)
- Orest** | *Orăști* • Fehér megye (HR)
- Orlát, Váralja, Váraljafalu** | *Orlat* | Winsberg, Ortenbach • Szeben megye (SB)
- Oroszborgó** | *Rusu Bărgăului, Josenii Bărgăului* | Reussen, Borgo-Ruß • Beszterce-Naszód megye (BN)
- Oroszcsúr; Rosszcsúr** | *Ruscior* | Reussdörfchen, Reussdörfchel, Reisdorf, Reußdörflein • Szeben megye (SB)
- Oroszhegy** | *Dealul* • Hargita megye (HR)
- Oroszidecs, Idecs, Felsőoroszfalu** | *Deleni* | Reussen, Eidisch, Walachisch-Eidisch • Maros megye (MS)
- Ótohan, Tohán** | *Tohanu Vechi* | Alt-Tauchen, Alt-Tohan; Techen • Brassó megye (BV)
- Ozsdola** | *Ojdula* • Kovászna megye (CV)
- Ördögkeresztúr, Oláhördögkeresztúr, Keresztúr** | *Cristorel* | Höllenkreutz • Kolozs megye (CJ)
- Ördögös } Palackos** | *Drăculești* • Kolozs megye (CJ)
- Ördögösfüzes, Füzes** | *Fizeșu Gherlii* • Kolozs megye (CJ)
- Óregyház, Sztrázsa** | *Straja* | Hohenwarthe, Wachtendorf • Fehér megye (HR)
- Pálpataka** | *Valea lui Pavel* • Hargita megye (HR)
- Páncélcseh** | *Panticeu* • Kolozs megye (CJ)
- Papolc** | *Păpăuți* • Kovászna megye (CV)
- Parajd** | *Praid* | Salzberg • Hargita megye (HR)
- Paszmos** | *Posmuș* | Passbusch, Passbesch • Beszterce-Naszód megye (BN)
- Páva, Pávafalva } Zabola** | *Pava* | Pfaunendorf, Pfaundorf } Zabalon • Kovászna megye (CV)
- Peles, Pele } Aranyosszohodol** | *Sohodol-Peleș* • Fehér megye (HR)
- Perlaka, Preluka** | *Preluca* • Hargita megye (HR)
- Pestera** | *Peștera* • Brassó megye (BV)
- Petek** | *Petecu* | Patsch • Hargita megye (HR)
- Petele** | *Petelea* | Birk, Byrke • Maros megye (MS)
- Petrilla** | *Petrila* • Hunyad megye (HD)
- Petrozsény** | *Petroșani mun.* | Petroscheni, Petroschen • Hunyad megye (HD)
- Piski, Piskitelep** | *Simeria* • Hunyad megye (HD)
- Piskinc** | *Pișchintî* • Hunyad megye (HD)
- Ploptyis** | *Plopiș* • Hargita megye (HR)
- Pojána } Kisrebra** | *Gersa IV.* • Beszterce-Naszód megye (BN)
- Pojén, Pojána } Aranyosszohodol** | *Sohodol-Poiana* • Fehér megye (HR)
- Pojenicatomi** | *Poienița Tomii* • Hunyad megye (HD)
- Pojenicavojni** | *Poienița Voinii* • Hunyad megye (HD)
- Pókafalva** | *Păuca* | Törnen, Pocken, Pokendorf • Szeben megye (SB)
- Poklisa, Poklos** | *Păclișa* | Krankendorf • Hunyad megye (HD)
- Popesti, Popesty** | *Popești* • Fehér megye (HR)
- Poplaka, Paplaka** | *Poplaca* | Gunzendorf • Szeben megye (SB)
- Porta } Törösvár** | *Poarta* • Brassó megye (BV)
- Pósfalva, Bányatelep } Lövéte** | *Minereni* • Hargita megye (HR)

Pottyond, Potyond | *Potiond* • Hargita megye (HR)
Prázsmár | *Prejmer* | Tartlau, Tartlen, Tortalen • Brassó megye (BV)
Pusztacsán, Túrcsán | *Ceanu Mic* • Kolozs megye (CJ)
Pusztakalán, Kalán | *Călan* | Klandorf, Kalan • Hunyad megye (HD)
Pusztakamarás, Kamarás | *Cămărașu* • Kolozs megye (CJ)
Pusztaszentmárton, Káposztásszentmárton, Szentmárton | *Mărtinești* • Kolozs megye (CJ)
Pusztatopa, Oláhtopa, Topa | *Topa Mică* • Kolozs megye (CJ)
Putna } **Gyergyótölgyes** | *Putna Mare* • Hargita megye (HR)
Pürkerec | *Purcăreni* | Purchuressen, Pürkeressen • Brassó megye (BV)
Radnót | *Iernut* | Radnuten, Radnot, Radnau • Maros megye (MS)
Radnótfája | *Iernuțeni* | Etschdorf, Echtorf, Fetschdorf, Etschdorf • Maros megye (MS)
Rádós | *Roadeș* | Radlen, Radeln, Radenthal • Brassó megye (BV)
Rágla, Ráglya | *Ragla* | Ragelsdorf, Radelsdorf • Beszterce-Naszód megye (BN)
Rákosd | *Răcăștia* • Hunyad megye (HD)
Rákospatak, Rákospataka, Csonka-patak } **Szentegyháza** | *Racoș* • Hargita megye (HR)
Rakottyás | *Răchitiș* • Hargita megye (HR)
Rava | *Roua* • Maros megye (MS)
Récekeresztúr, Reccekeresztúr, Hidegkeresztúr, Keresztúr | *Recea-Cristur* • Kolozs megye (CJ)
Recsenyéd | *Rareș* • Hargita megye (HR)
Rekető | *Măguri-Răcățau* • Kolozs megye (CJ)
Remete | *Râmeț* | Einsiedl • Fehér megye (HR)
Remetepojény, Poján } **Remete** | *Râmeț-Poeni* • Fehér megye (HR)
Resinár | *Rășinari* | Städterdorf, Städerdorf • Szeben megye (SB)
Réty | *Reci* • Kovászna megye (CV)
Reusor | *Răușor* | Reissen, Ruißen, Ruschor, Uferbach • Brassó megye (BV)
Révkolostor | *Vad* • Kolozs megye (CJ)
Ród, Veresegyház | *Rod* | Rodt, Rode, Roth, Rod • Szeben megye (SB)
Romosz, Szászromosz | *Romos* | Rumessdorf, Rumes, Romos, Rams • Hunyad megye (HD)
Romoszhely, Romoshely | *Romoșel* | Klein-Rumesch, Klein-Rumeß, Kleinrumes, Klein-Remesch, Klein-Romos • Hunyad megye (HD)
Rózsapatak, Rózsapataka | *Rușor* • Máramaros megye (MM)
Rugonfalva | *Rugănești* • Hargita megye (HR)
Ruhaegres, Egres | *Agriș* • Kolozs megye (CJ)
Rukkor | *Rucăr* | Ruckersdorf, Ruckendorf, Rukur • Brassó megye (BV)
Russ | *Ruși* | Rusch • Hunyad megye (HD)
Sajómagyarós, Magyarós | *Șieu-Măgheruș* | Ungersdorf, Ungers, Magyarosch, Nussdorf • Beszterce-Naszód megye (BN)
Sajónagyfalu, Nagyfalu | *Mărișelu* | Grossdorf, Grossendorf • Beszterce-Naszód megye (BN)
Sajószentandrás, Szentandrás | *Șieu-Sfântu* | Leresdorf • Beszterce-Naszód megye (BN)
Sajószentiván, Sajószentivány, Szentiván | *Sântioana* | Johannesdorf, Johannisdorf, Johannisdorf am Schogen, Johannsdorf, Gehanes • Beszterce-Naszód megye (BN)
Sajóudvarhely, Udvarhely | *Șieu-Odorhei* | Dienesdorf • Beszterce-Naszód megye (BN)
Sándortelke, Sándorfalva | *Alexandrița* • Hargita megye (HR)
Sárd | *Șard* | Kothmarkt • Fehér megye (HR)
Sarkaica, Kissárkány | *Șercăița* | Klein-Schirkengen, Klein-Scharkan, Scharkendorf • Brassó megye (BV)
Sárkány | *Șercaia* | Schirkanyen, Schirkengen, Scharken • Brassó megye (BV)
Sáros, Nagysáros | *Șoarș* | Scharesch, Scharosch • Brassó megye (BV)

Sebes | *Sebeș* • Brassó megye (BV)
Sebeshely, Alsósebes, Kissebes | *Sebeșel* | Klein-Mühlbach, Schebeschel • Fehér megye (HR)
Segesvár | *Sighișoara mun.* | Schässsburg • Maros megye (MS)
Sellenberk | *Șelimbăr* | Schellenberg • Szeben megye (SB)
Sepsiszenyő, Besenyő | *Pădureni* | Beschendorf • Kovászna megye (CV)
Sepsibodok, Bodok | *Bodoc* • Kovászna megye (CV)
Sepsibükszád, Bükszád | *Bixad* • Kovászna megye (CV)
Sepsikőrőspatak, Kőrőspatak | *Valea Crișului* | Eschendorf • Kovászna megye (CV)
Sepsimagyarós, Magyarós | *Măgheruș* • Kovászna megye (CV)
Sepsiszentgyörgy, Szentgyörgy | *Sfântu Gheorghe mun.* | Sankt Georgen, Sankt Jorgen, Gergesmarkt • Kovászna megye (CV)
Sepsiszentkirály, Szentkirály | *Sâncraiu* • Kovászna megye (CV)
Serada } **Kisrebra** | *Gersa III.* • Beszterce-Naszód megye (BN)
Siklód | *Șiclod* • Hargita megye (HR)
Siklódioldal } **Sóvárad** | *Șiclod-Coastă* • Hargita megye (HR)
Siménfalva, Alsósímenyfalva | *Șimonești* • Hargita megye (HR)
Simon | *Șimon* • Brassó megye (BV)
Sinfalva, Alsósinfalva, Felsősinfalva, Singfalva | *Cornești* • Kolozs megye (CJ)
Sólyomkő | *Șoimeni* • Kolozs megye (CJ)
Sólyomtelke | *Cornești* • Kolozs megye (CJ)
Somkerék | *Șintereag* | Simkragen, Siebenkragen • Beszterce-Naszód megye (BN)
Somogyom | *Șmig* | Schmiegen • Szeben megye (SB)
Sona | *Șona* | Schönen, Schona • Brassó megye (BV)
Sorostély | *Soroștin* } *Soroștin, Șoroștiu* | Schorsten, Schoresten, Schorosten, Schorstein, Schorstn • Szeben megye (SB)
Sóvárad | *Sărățeni* • Maros megye (MS)
Sövényesség, Sövényeszeg | *Fișer* | Schweischer, Schweisser • Brassó megye (BV)
Spring | *Șpring* | Gespreng • Fehér megye (HR)
Stejvaspatak | *Ștei* • Hunyad megye (HD)
Strezakercisóra, Kercisóra, Oláhkerk | *Cârțișoara* | Streschen, Gross-Kerz, Oberkerz, Kertschen • Szeben megye (SB)
Sükő | *Cireșeni* • Hargita megye (HR)
Szabéd | *Săbed* • Maros megye (MS)
Szacsal | *Săcel* | Satschallen • Hunyad megye (HD)
Szamosfalva } **Kolozsvár** | *Someșeni* • Kolozs megye (CJ)
Szamosfő | *Măguri* • Kolozs megye (CJ)
Szamosújvár, Újvár | *Gherla* | Neuschloss, Armenierstadt, Armenerstadt • Kolozs megye (CJ)
Szamosszentmiklós, Pusztaszentmiklós, Szentmiklós | *Sănnicoară* | Nickelsdorf, Mikelsdorf • Kolozs megye (CJ)
Szancsal, Oláhszancsal, Böszörményszancsal, Szancsal | *Săncel* | Simtschal • Fehér megye (HR)
Szárazajta | *Aita Seacă* • Kovászna megye (CV)
Szárhegy, Gyergyószárhegy | *Lăzarea* • Hargita megye (HR)
Szarvaspatak, Korna | *Corna* | Kirnik • Fehér megye (HR)
Szászágota, Szentágota, Ágota | *Agnita* | Agnetheln, Agnethlen, Agnethen • Szeben megye (SB)
Szászalmád, Almád, Szászalmás, Német-Almás, Almás | *Alma Vii* | Almen • Szeben megye (SB)
Szászbogács, Bogács | *Băgaciu* | Bogeschdorf, Bogistorf • Maros megye (MS)
Szászbuda | *Bunești* | Bodendorf, Budendorf • Brassó megye (BV)
Szászbudak, Alsóbudak, Nagybudak, Királybudak, Budak | *Budacu de Jos* } *Budacul săsesc* | Deutsch-Budak • Beszterce-Naszód megye (BN)
Szászbuzd, Buzd | *Buzd* | Bussd, Busd • Szeben megye (SB)
Szászcsór, Nagyfalu | *Săsciori* | Schweis, Sassenberg, Sessenberg • Fehér megye (HR)
Szászdálya, Dálya | *Daia* | Denndorf, Dellendorf • Maros megye (MS)
Szászgerbég, Egerbég | *Agârbiciu* | Arbegen, Erbegen • Szeben megye (SB)

- Szászfehéregyháza, Fehéregyháza, Szászfejéregyház** | *Viscri* | Deutsch-Weißkirch, Weisskirch • Brassó megye (BV)
- Szászfenes, Fenes** | *Floreşti* | Sächsisch-Fenisch, Fenesch, Fenisch, Deutsch-Brannndorf • Kolozs megye (CJ)
- Szászház, Szászalamor; Sachsenhausen** | *Săsaşi* • Szeben megye (SB)
- Szászhermány, Hermány** | *Härman* | Honigberg • Brassó megye (BV)
- Szászivánfalva, Ivánfalva, Izséptelke** | *Ighişu Nou* | Sächsisch-Eibesdorf, Eibesdorf, Abesdorf • Szeben megye (SB)
- Szászkeresztúr** | *Criţ* | Deutsch-Kreuz, Kreuz, Kreuzdorf • Brassó megye (BV)
- Szászkézd vára** | *Saschiz [Saschizd, Chizd]* | Hünenburg, Hujnerschburg; Keisd, Kaisd, Keißd, Kaißd [in Weinland, Königsboden], Keist • Maros megye (MS)
- Szászlekence, Lekence** | *Lechinţa* | Lechnitz • Beszterce-Naszód megye (BN)
- Szászmagyarós, Magyarós** | *Măieruş* | Nussbach • Brassó megye (BV)
- Szásznádas, Nádas** | *Nadeş* • Maros megye (MS)
- Szásznagyvesszős, Szászvesszős, Vesszősmihályfalva, Vesszős** | *Veseuş* | Michelsdorf, Mechelsdorf • Fehér megye (HR)
- Szászorbó, Orbó** | *Gârbova* | Urwegen, Urbegen, Urbigen • Fehér megye (HR)
- Szászpatak** | *Spăţac* | Sachsenbach • Fehér megye (HR)
- Szászrégen, Nagyrégen, Régen, Régön** | *Reghin mun.* • Maros megye (MS)
- Szászsáros** | *Şaroş pe Târnavă* | Scharosch, Gross-Scharss, Scharesch • Szeben megye (SB)
- Szászsebes, Sebes, Szászsebesváros** | *Sebeş* | Mühlbach, Mühlenbach • Fehér megye (HR)
- Szászszentgyörgy** | *Sângeorzu Nou* | Sächsisch-Sankt-Georgen, Sankt-Görgen, Sankt-Georgen • Beszterce-Naszód megye (BN)
- Szászszentjakab, Szentjakab** | *Săniacob* | Jakobsdorf, Jakobsdorf bei Bistritz, Jachesdorf • Beszterce-Naszód megye (BN)
- Szászszentlászló, Nagyszászszentlászló, Szentlászló** | *Laslea* • Szeben megye (SB)
- Szászszőlős, Kisszőlős, Szőlős** | *Seleuş* | Klein-Alisch • Maros megye (MS)
- Szásztörpény, Törpény** | *Târpiu* | Treppen • Beszterce-Naszód megye (BN)
- Szászújfalu, Marosújfalu** | *Uifalău* | Neudorf • Fehér megye (HR)
- Szászváros** | *Orăştie mun.* | Broos, Brosz • Hunyad megye (HD)
- Szászveresmart, Veresmart** | *Rotbav* | Rothbach, Rothpach • Brassó megye (BV)
- Szászvessződ, Vessződ** | *Veseud* | Wassid, Wasseid, Ziedt, Zindt • Szeben megye (SB)
- Szászsombor, Zsombor** | *Jimbor* | Sommer, Sommerburg • Beszterce-Naszód megye (BN)
- Szebenpojána, Polyán, Pojána** | *Poiana Sibiului* | Pojana, Pojan, Flussau • Sibiu
- Szék, Székakna** | *Sic* | Sechen, Secken, Sickau, Markstuhl • Kolozs megye (CJ)
- Székásbesenyő, Oláhbesenyő, Besenyő** | *Secăşel* | Funtzendorf, Betschenuden, Hëndref, Heidendorf, Funzendorf • Fehér megye (HR)
- Székásverese gyháza, Szászverese gyháza, Székesegyház, Verese gyháza** | *Roşia de Secaş* | Rothkirchen, Rothkirch • Fehér megye (HR)
- Székásszabadja** | *Ohaba* | Neudorf • Fehér megye (HR)
- Székelyabod, Abod** | *Abud* • Maros megye (MS)
- Székelybere, Bere** | *Bereni* • Maros megye (MS)
- Székelydália, Magyardália, Dália** | *Daia* • Hargita megye (HR)
- Székelyderzs, Derzs, Derzsfalva** | *Dârjiu* • Hargita megye (HR)
- Székelydobó, Dobó, Dobófalva** | *Dobeni* | Dobendorf • Hargita megye (HR)
- Székelyfancsal, Fancsal** | *Fâncel* • Hargita megye (HR)
- Székelyföldvár, Földvár** | *Războieni-Cetate* | Kalthenberg, Zekelburg • Fehér megye (HR)
- Székelyhidas, Hidas** | *Podeni* | Brücken • Kolozs megye (CJ)
- Székelyhodos, Hodos** | *Hodoşa* • Maros megye (MS)
- Székelyjő** | *Săcuieu* | Zekeldorf • Kolozs megye (CJ)
- Székelykál, Kál** | *Căluşeri* • Maros megye (MS)
- Székelykeresztúr, Sztáskeresztúr** | *Cristuru Secuiesc* | Kreuz, Liebkreuz • Hargita megye (HR)
- Székelykocsárd, Kocsárd; Vasútállomása Războieni néven** | *Lunca Mureşului* • Fehér megye (HR)
- Székelylengyelfalva, Lengyelfalva** | *Poloniţa* • Hargita megye (HR)
- Székelymuzsna, Muzsna** | *Mujna* | Muschendorf, Meschen • Hargita megye (HR)
- Székelypálfalva, Pálfalva** | *Păuleni* • Hargita megye (HR)
- Székelyszáldobos, Száldobos** | *Doboşeni* • Kovászna megye (CV)
- Székelyszenterzsébet, Szenterzsébet** | *Eliseni* • Hargita megye (HR)
- Székelyszentkirály, Udvarhelyszentkirály, Szentkirály** | *Sâncrai* • Hargita megye (HR)
- Székelyszentlélek, Szentlélek** | *Bisericaneni* • Hargita megye (HR)
- Székelyszentmihály, Szentmihály** | *Mihăileni* • Hargita megye (HR)
- Székelyszentmiklós, Szentmiklós** | *Nicoleni* • Hargita megye (HR)
- Székelyszenttamás, Szenttamás** | *Tâmaşu* • Hargita megye (HR)
- Székelytamásfalva, Tamásfalva** | *Tamaşfalău* • Kovászna megye (CV)
- Székelytompá, Tompa** | *Tâmpa* • Maros megye (MS)
- Székelyudvarhely, Udvarhely** | *Odorheiu Secuiesc* | Odorhallen, Hofmarkt, Odorhällen, Oderhell, Oderhen • Hargita megye (HR)
- Székelyvarság, Varság** | *Vârşag* • Hargita megye (HR)
- Székelyvarság-Központ } Székelyvarság** | *Vârşag-Centru* • Hargita megye (HR)
- Székelyvécke, Vécke** | *Veţca* | Vitzka • Maros megye (MS)
- Székelyzsombor, Szászzsombor, Zsombor** | *Jimbor* | Sommerburg, Sommerberg • Brassó megye (BV)
- Székfa } Bálványosvára lja** | *Sicfa* • Kolozs megye (CJ)
- Szelecske** | *Sălişca* | Winddorf • Kolozs megye (CJ)
- Szelicse** | *Sălicea* • Kolozs megye (CJ)
- Szelindek, Nagyszelindek** | *Slimnic* | Stolzenburg • Szeben megye (SB)
- Szeliste } Abrudbánya** | *Selişte* • Fehér megye (HR)
- Szentábrahám, Ábrahámfalva** | *Avrămeşti* • Hargita megye (HR)
- Szentbenedek** | *Mănăstirea* • Kolozs megye (CJ)
- Szentdemeter** | *Dumitreşti* • Maros megye (MS)
- Szentegyháza, Szentegyházfalva, Szentegyházassóláhfalu, Szentegyház-Oláhfalu, Nagyláhfalu, Nagyfalva** | *Vlăhiţa* | Wlachendorf • Hargita megye (HR)
- Szengerice, Szentgerlice, Szentlélek** | *Gălăţeni* • Maros megye (MS)
- Szentháromság, Szentrontás** | *Troiţa* • Maros megye (MS)
- Szentivánlaborfalva, Sepsiszentiván, Sepsiszentivány + Laborfalva, Szentiván** | *Sântionlunca* | Esent-Gehonesz • Kovászna megye (CV)
- Szentkatolna** | *Catalina* • Kovászna megye (CV)
- Szenteresztbánya, Bánya, Gábor Áron Vasüzem, Újváros } Szentegyháza** | *Vlăhiţa-Nouă* | Heilege Kreuz, Karlshütte, Nikolaushütte • Hargita megye (HR)
- Szentkirály** | *Sâncrai* • Hunyad megye (HD)
- Szépkenyerűszentmárton, Szentmárton** | *Sânmărtin* • Kolozs megye (CJ)
- Szépmező, Szászszépmező, Oláhmező, Oláhszépmező, Szépmező** | *Şona* | Schöna, Schönen • Fehér megye (HR)
- Szépvíz, Csikszépvíz** | *Frumoasa* • Hargita megye (HR)

Szerdahely, Szászszerdahely | *Miercurea Sibiului* | Reussmarkt, Reußmarkt, Reissmarkt, Unterwald • Szeben megye (SB)
Szészárma | *Säsarm* | Weissshorn • Beszterce-Naszód megye (BN)
Szeszcsor | *Säsciori* • Brassó megye (BV)
Szibiel | *Sibiel* | Budenbach, Biddenbach • Szeben megye (SB)
Szind | *Sändulești* • Kolozs megye (CJ)
Szohodol | *Sohodol* • Hunyad megye (HD)
Szohodol } **Lupény** | *Sohodol* • Hunyad megye (HD)
Szohodol | *Sohodol* | Dürrbach • Brassó megye (BV)
Szováta | *Sovata* | Sovata • Maros megye (MS)
Szovátafürdő } **Szováta** | *Sovata Băi* | Bad Sovata } Sovata • Maros megye (MS)
Szokefalva } **Vámosgálfalva** | *Seuca* | Dunkeldorf } Gallendorf • Maros megye (MS)
Sztána, Esztána | *Stana* • Szilágymegye (SJ)
Sztrimba, Görbefalu | *Livada* • Hunyad megye (HD)
Szucság, Szucsák | *Suceagu* • Kolozs megye (CJ)
Tágfalva | *Larga* • Máramaros megye (MM)
Tarcsafalva | *Tărcești* • Hargita megye (HR)
Teke | *Teaca* | Teckendorf, Tekendorf, Deckendorf • Beszterce-Naszód megye (BN)
Tekerőpatak, Gyergyótekerőpatak | *Valea Strâmbă* • Hargita megye (HR)
Telcs | *Telciu* | Teltsch • Beszterce-Naszód megye (BN)
Tihuca } **Borgóprund** | *Tihuța* | Tihutza • Beszterce-Naszód megye (BN)
Tilicske, Tiliske, Tiliska | *Tilișca* | Tilischen, Telischen, Tilischka, Telischka • Szeben megye (SB)
Tóhát | *Tăure* • Beszterce-Naszód megye (BN)
Tomesd, Felsőtamásd, Tamásfalva | *Tomești* | Thomsdorf • Hunyad megye (HD)
Tompa, Tompafalva | *Tâmpa* • Hunyad megye (HD)
Tompaháza | *Rădești* • Fehér megye (HR)
Tompaháza | *Rădești* | Thomaskirch, Neudorf • Fehér megye (HR)
Topánfalva | *Câmpeni* | Topesdorf, Topersdorf • Fehér megye (HR)
Torda | *Turda mun.* | Thorenbürg, Tohrenburg, Thorenbürg, Tooren, Thoren, Thorda, Torda • Kolozs megye (CJ)
Tordaszentlászló, Szentlászló | *Săvădisla* • Kolozs megye (CJ)
Tordátfalva | *Turdeni* • Hargita megye (HR)
Tordatúr, Túr | *Tureni* • Kolozs megye (CJ)
Torja, Alsótorja, Felsőtorja, Altorja, Feltorja, Szentmiklóstorja, Szentmártontorja | *Turia* | Torian • Kovászna megye (CV)
Tormásdűlő | *Turmași* • Kolozs megye (CJ)
Torockó | *Rimetea* | Eisenmarkt, Eisenburg • Fehér megye (HR)
Torockógyertyános, Gyertyános | *Vălișoara* | Agendorf • Fehér megye (HR)
Torockószentgyörgy | *Colțești* • Fehér megye (HR)
Töröcsvár | *Bran* | Törzburg, Türzburg, Dietrichstein • Brassó megye (BV)
Tővis | *Teiuș* | Dreikirchen, Dornen, Dornstadt • Fehér megye (HR)
Tusnád, Nagytusnád | *Tușnad* • Hargita megye (HR)
Türe | *Turea* • Kolozs megye (CJ)
Újfalu } **Lövéte** | *Uifalău* • Hargita megye (HR)
Újszékely | *Secuieni* • Hargita megye (HR)
Újtohan, Töröcsfalva | *Tohanu Nou* | Neu-Tohan, Törttsdorf, Neu-Tauchen, Zeresten • Brassó megye (BV)
Újtusnád, Tusnádújfalu | *Tușnadu Nou* • Hargita megye (HR)
Uzdiszentgyörgy, Mezőszentgyörgy, Oláhszentgyörgy, Szentgyörgy | *Sângeorgiu de Câmpie* | Sankt Görge, Gergeschdorf • Maros megye (MS)
Uzdiszentpéter, Ozdiszentpéter, Újszentpéter, Szentpéter | *Sânpetru de Câmpie* • Maros megye (MS)
Uzon | *Ozun* | Usendorf • Kovászna megye (CV)
Ülke | *Ulcani* • Hargita megye (HR)
Ürmös, Örményes | *Ormeniș* | Ermesch, Irmesch, Irmesch bei Boralt • Brassó megye (BV)

Vacsárcsi, Csíkvacsárcsi | *Văcărești* • Hargita megye (HR)
Vád | *Vad* | Waadt, Waden • Brassó megye (BV)
Vadad | *Vadu* • Maros megye (MS)
Vádudobri | *Vadu Dobrii* • Hunyad megye (HD)
Vágás | *Tăietura* • Hargita megye (HR)
Vajdahunyad, Hunyad | *Hunedoara mun.* | Eisenmarkt, Eisenstadt, Hunyad, Thurndorf • Hunyad megye (HD)
Vajdakamarás | *Vaida-Cămăraș* • Kolozs megye (CJ)
Vajdaszentivány, Szentivány | *Voivodeni* | Johannisdorf, Johannesdorf • Maros megye (MS)
Válaszút | *Răscruci* • Kolozs megye (CJ)
Vále, Válya | *Vale* | Grabendorf, Garuendorf • Szeben megye (SB)
Valiora | *Vălioara [Vălișoara]* • Hunyad megye (HD)
Vályabrád | *Valea Bradului* | Tannental • Hunyad megye (HD)
Várfalva | *Moldovenești* | Burgdorf • Kolozs megye (CJ)
Vargyas | *Vârghiș* • Kovászna megye (CV)
Várhegy } **Lécfalva** | *Varheghiu* • Kovászna megye (CV)
Várhely | *Sarmizegetusa* • Hunyad megye (HD)
Várkuðu, Kudu | *Coldău* | Goldau • Beszterce-Naszód megye (BN)
Városfalva, Homoródvárosfalva | *Orășeni* | Diesendorf • Hargita megye (HR)
Vasláb, Gyergyóvasláb | *Voșlăbeni* • Hargita megye (HR)
Velc, Völc | *Velț* | Wölz, Wälzen, Thalheim • Szeben megye (SB)
Verespatak | *Roșia Montană* | Goldbach, Rotseifen • Fehér megye (HR)
Vermes | *Vermes* | Wermesch, Warmisch, Wermösch • Beszterce-Naszód megye (BN)
Vesszód, Szászverszód | *Veseud* | Ziedt, Wessid • Szeben megye (SB)
Vidombák | *Ghimbaș* | Weidenbach, Weidenbach bei Kronstadt, Wiedenbach • Brassó megye (BV)
Vingárd | *Vingard* | Weingarten, Weingartskirchen, Weingardskirchen • Fehér megye (HR)
Visa | *Vișea* • Kolozs megye (CJ)
Viság | *Vișagu* • Kolozs megye (CJ)
Viságmező, Lunkatanya | *Lunca Vișagului* • Kolozs megye (CJ)
Voila, Vojla | *Voila* | Wolldorf, Woila • Brassó megye (BV)
Zabola | *Zăbala* | Gebissdorf, Zabalon • Kovászna megye (CV)
Zágon | *Zagon* • Kovászna megye (CV)
Zágonbárkány | *Barcani* • Kovászna megye (CV)
Zágra | *Zagra* | Zagra • Beszterce-Naszód megye (BN)
Zajkány | *Zeicani* | Eisendorf • Hunyad megye (HD)
Zajzon | *Zizin* | Zaisendorf, Zeisen, Zaisen, Zeizendorf • Brassó megye (BV)
Zalán | *Zălan* • Kovászna megye (CV)
Zalatna, Szászzalatna, Kisbánya | *Zlatna* | Klein-Schlatten, Goldmarkt • Fehér megye (HR)
Zám, Kiszám, Nagyzám | *Zam* | Sameschdorf • Hunyad megye (HD)
Zapodéa | *Zăpodea* • Hargita megye (HR)
Zdráp | *Zdrăpți* | Rapsdorf, Rabendorf • Hunyad megye (HD)
Zentelke, Zentelkeszentkirály, Zengidegentelke, Szentelke } **Kalotaszentkirály** | *Zam* • Kolozs megye (CJ)
Zernest, Zernyest | *Zărnești* | Zernescht, Zernesten, Zernen • Brassó megye (BV)
Zetelaka | *Zetea* • Hargita megye (HR)
Zeteváralja, Zsigmondtelep, Töröktelep (Klein Zsigmond és Török Albert fűrésztelep tulajdonosok nevétől) [a Havasalja része] | *Sub Cetate* • Hargita megye (HR)
Zeykfalva, Zejkfalva | *Strei* | Zeikdorf • Hunyad megye (HD)
Zilah, Zilaj | *Zalău* | Waltenberg, Zillenmarkt • Szilágymegye (SJ)
Zselyk | *Jeica* | Schelken, Schelk • Beszterce-Naszód megye (BN)
Zsiberk | *Jibert* | Seiburg, Sibricht • Brassó megye (BV)
Zsidve | *Jidvei* | Seiden, Sögden • Fehér megye (HR)
Zsinna | *Jina* | Sinna, Schinna • Szeben megye (SB)
Zsobok | *Jebucu* • Szilágymegye (SJ)

ZONE DE ARHITECTURĂ RURALĂ ÎN TRANSILVANIA – REZUMAT

Arhitectura rurală din Transilvania este foarte diversă și complexă. Varietatea formelor funcționale ale clădirilor, gospodăriilor și structurilor de localitate, diversitatea planimetrică, volumetrică, structurală și ornamentală a clădirilor rurale este o consecință clară a complexității geografice și a caracteristicilor socio-economice, respectiv etnoculturale ale regiunii.

Scopul principal al cercetării realizată între anii 1999–2014 era identificarea patrimoniului arhitectural rural păstrat în teritoriul Transilvaniei dar și analiza naturii și cauzelor diferențelor arhitecturii rurale, cât și a etapelor apariției diferitelor micro- și macrozone ale acestei arhitecturi, respectiv a factorilor principali care au determinat aceste schimbări și interferențele cu fenomenele socio-culturale generale. Cercetarea s-a materializat prin teza de doctorat intitulată *Zone de arhitectură rurală în Transilvania* susținută public de către subsemnatul în 2015 la Universitatea Babeș-Bolyai, lucrare ce stă la baza acestui volum.

Astfel, teritoriul care se află în vizorul cercetării este regiunea Transilvania, teritoriul înconjurat de Carpații Orientali, Meridionali și Occidentali, deci centrul țării, fără teritoriul aferent Banatului, Crișanei și Maramureșului. Am analizat schimbările arhitecturii rurale de la mijlocul secolului al XVIII-lea până la mijlocul secolului al XX-lea.

Obiectul cercetării este arhitectura satului, cea creată de populația rurală cu ocupație preponderent agrară. Caracteristica comună a acestor clădiri este faptul că sunt realizate fără implicarea unui arhitect proiectant, ci prin munca directă a beneficiarilor sau a comunității rurale, eventual sub conducerea unui meșter specializat. Arhitectura rurală poate fi determinată și ca multiplicare a unor soluții arhitecturale și structurale bine gândite și cristalizate în decursul unor perioade însemnate. Clădirile de locuit și cu alte funcțiuni dintr-o gospodărie rurală sunt poziționate foarte strict, caracteristică determinată de mulți factori socio-economici; astfel, este necesară analiza distribuției acestor clădiri în gospodării, dar și a structurilor stradale ale localităților rurale.

M-am ocupat de arhitectura ecleziastică sau nobiliară doar în situații pe care le-am considerat speciale. Consider că aceste domenii ale arhitecturii se află în afara sferei arhitecturii rurale, dar sunt conștient de faptul, că anumite soluții ale clădirilor religioase și nobiliare pot fi factori de influență în evoluția arhitecturii rurale.

Consider, că analiza arhitecturii rurale prin prisma unor puncte de vedere etnice nu poate conduce la rezultate științific argumentate. Am analizat cu rigurozitate

științifică elementele arhitecturii rurale, observând că acestea sunt influențate de factori geografici, socio-culturali ce țin de modul de viață al comunităților, și am încercat să evit capcanele falsei etichetări și ale semantismului etnic. Am prezentat la modul general arhitectura satelor și a regiunilor cu populație mixtă, deci, dacă prezint construcțiile din zona Târnavei Mici sau a Câmpiei Transilvane, cele redactate se referă atât la clădirile comunităților românești, cât și ale celor maghiare. Desigur, în regiunile cu structură etnică mai omogenă, cum este de exemplu Mărginimea Sibiului sau anumite zone din Secuime, cele redactate caracterizează grupurile etnice majoritare – în caz contrar diferențele sunt menționate.

M-am confruntat cu disproporționalitatea lingvistică și teritorială a literaturii de specialitate. Anumite zone etnografice sunt foarte bine reprezentate, altele mai puțin. De asemenea, propriile mele cercetări pe teren prezintă unele neomogenități. În anumite regiuni am reușit să inventariez aproape fiecare gospodărie cu clădiri tradiționale, iar în alte regiuni am avut șansa de a cerceta doar anumite gospodării reprezentative. Începând cu anii 1996 am reușit să inventariez foarte minuțios zonele Rimetea, Călatea, Ținutul Odorheiului, Regiunea Covasna (Trei-Scaune), Ținutul Arieșului, Valea Nirajului și Gheorgheni. Am efectuat o inventariere și cercetare pe gospodării reprezentative în Ciuc, Ghimeș, Zona Săcele și Valea Târnavei Mici, în Podișul Transilvaniei (Câmpia Transilvaniei), Valea Borșei, Valea Gurghiului, Ținutul Făgărașului, Mărginimea Sibiului. Conștient de rezultatele unor studii și cercetări ample realizate de alți autori am efectuat doar niște cercetări punctuale în Scaunele Săsești, și anume în câteva sate din zona Rupea, Sibiu, Sighișoara și Mediaș, în Țara Bârsei, în zona Bistriței. M-am bazat în primul rând pe numeroasele publicații de valoare referitoare la Ținutul Pădurenilor, Zona Hațeg și Hunedoara, Zona Lăpușului, respectiv zonele etnografice din Munții Apuseni, efectuând în aceste arii doar câteva deplasări pe teren.

Structura lucrării este următoarea: după capitolul introductiv sunt prezentate rezultatele cercetărilor legate de arhitectura rurală din Transilvania efectuate de către cercetători maghiari, români și germani începând cu mijlocul secolului al XIX-lea până în zilele noastre. Sunt prezentați factorii determinanți ai arhitecturii rurale în capitole succesive. După analiza structurilor de localitate și a aranjamentelor de lot, este prezentată casa de locuit: structura funcțională și planimetrică, constituția structurală, respectiv ornamentală a locuințelor țărănești. Sunt de asemenea prezentate diferitele clădiri

anexă, dar și porțile țărănești, elemente cu semnificații multiple, chiar simbolice. Analiza acestor elemente constitutive ale tematicii principale sunt realizate din prisma rolului lor în determinarea zonelor arhitecturale. Cea mai importantă parte a lucrării este tratatul sintetic al diferitelor macro- și microzone ale arhitecturii rurale. Este prezentată, ca și stare inițială, situația corespunzătoare mijlocului secolului al XVIII-lea, urmată de analiza evoluției și subdivizării microzonale, fenomene ce au culminat la sfârșitul secolului al XIX-lea și primele decenii ale secolului al XX-lea.

Evoluția arhitecturii rurale și factorii de influență a acesteia

Cel mai important factor ce influențează evoluția și caracterul arhitecturii rurale este modul de viață al comunităților care creează și utilizează gospodăriile și locuințele. Modul de viață determină tipul producției economice și agricole, care la rândul său influențează forma localității, structura stradală, aranjamentul funcțional al gospodăriei, tipul clădirilor anexă, planimetria caselor. Comunitățile cu mod de viață diferit au creat medii arhitecturale diferite. Prezintă diferențe esențiale, de exemplu, gospodăriile celor care practică oieritul față de gospodăriile minerilor sau a celor care practică o agricultură echilibrată.

Mediul natural și climatic determină în primul rând forma producției agricole, prin aceasta modul de viață și, astfel, și mediul construit, dar determină și materialele de construcții ce stau la dispoziția localnicilor. Totodată, clădirile trebuie să răspundă condițiilor climatice și atmosferice (vânt, ploaie, zăpadă), care variază odată cu poziția geografică.

Situația socială a comunităților este de asemenea un factor determinant important. Arhitectura comunităților libere sau privilegiate diferă în mod esențial de cea a comunităților care au trăit în relații feudale. Starea socială influențează direct starea materială, dreptul de utilizare a resurselor materiale, dar și exigențele și dorința de reprezentare, deci implicit factorii calitativi ai mediului construit.

Apartenența etnică sau lingvistică influențează mai puțin și numai indirect evoluția arhitecturii. Dacă diferențele etnice sau religioase coincid și cu diferențele în statutul social, atunci și arhitectura diferă, dacă nu coincid, atunci mediile construite caracteristice diferitelor grupuri etnice sunt identice. Religia influențează foarte puțin, și anume doar elementele de natură simbolică a clădirilor.

Într-un spațiu și într-un anumit interval de timp factorii de influență a arhitecturii rurale sunt în general constanți, deci familiile cu un statut social și material similar au trăit într-un mediu construit identic, în case

cu funcțiuni, planimetrie și volumetrie similară, au utilizat clădiri anexă foarte asemănătoare.

Într-un spațiu și într-un anumit interval de timp familiile cu statut social și material diferit au utilizat clădiri care diferă substanțial sau mai puțin substanțial unele de altele. Diferențele sunt cu atât mai mari, cu cât starea socială a familiilor diferă. Clădirile utilizate de familiile mai puțin înstărite corespund clădirilor utilizate de familiile înstărite ale generațiilor precedente.

Evoluția în arhitectura rurală se realizează prin preluarea unor soluții puțin mai evaluate, dar apropiate față de cele utilizate. Construcțiile ce asigură aceste modele pentru evoluție sunt în general conacele nobiliare, clădirile cu caracter rural din periferiile târgurilor și orașelor.

Nivelurile zonificării arhitecturii rurale în Transilvania

1. Cele patru modele planimetrice utilizate în secolul al XVIII-lea stau la baza delimitării macroregiunilor arhitecturii rurale transilvane:

- a. **Casa cu cămară** utilizată de către populația românească în Apuseni și Regiunea Pădurenilor, cu legături cu arhitectura rurală din Gorj și Vâlcea.
- b. **Casa cu streășină** cu o cameră încălzită de un șemineu cu cahle, caracteristică fâșiei de est a Secuimii care este rezultatul unei evoluții interne influențate de arhitectura conacelor. (Streășina la casa secuiască este o încăpere secundară prin care se intră în camera de locuit, și care este de regulă închisă doar parțial spre direcția curții.)
- c. **Casa cu cuptor** în tindă, caracteristică regiunilor centrale din Transilvania, influențată de evoluția conacelor și a clădirilor orașenești.
- d. **Casa cu cuptor în cameră și tindă liberă**, caracteristică regiunii nord transilvane, este o formă prezentă pe un vast teritoriu, ce cuprinde și teritoriile de nord ale Ungariei.

În secolul al XIX-lea, zona caselor cu cuptor în tindă s-a lărgit spre est și vest în detrimentul zonelor corespunzătoare caselor cu cămară și streășină. Spre nord, constatăm existența unei zone de tranziție de dimensiune însemnată, unde ambele tipuri funcționale sunt prezente. De la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea, tipul funcțional reprezentat de casa cu cameră curată–bucătărie–cameră devine predominant în toate cele patru zone mai sus determinate.

Structura și poziția aparatelor de încălzire s-a dezvoltat conform celor patru macroregiuni, dar anumite soluții particulare, mai ales utilizarea diferitelor tipuri de cahle face posibilă o nuanțare și o micro-zonare. În regiunea casei cu cuptor în tindă s-au dezvoltat tipuri de cuptoare și șemineuri particulare în Rimetea, Ținutul

Arieşului, Scaunele Săseşti din sud, în Mureş, iar în regiunea nordică în Zona Bistriţei şi Călata. În fâşia estică, şemineurile au primit un pronunţat caracter local în zona de nord a Odorheiului şi Văile Homorodului Mic şi Mare. Restul teritoriilor nu au un aspect local pronunţat din punctul de vedere al cahlelor şi al aparatelor de încălzit.

Cele patru macrozone mai sus determinate reprezintă un punct de pornire pentru apariţia microzonelor determinate de utilizarea specifică a unor materiale diferite sau a unor ornamente cu caracter local.

1. Materialele şi soluţiile structurale utilizate au fost determinate de condiţiile naturale, dar şi de relaţiile sociale şi de bunăstarea materială a locuitorilor. Utilizarea unor materiale ce rezultă dintr-un proces industrial sau caracteristic unor manufacturi, cum este varul, cărămida, ţigla sau sticla sunt determinate direct de bunăstarea materială şi nivelul de dezvoltare economică ale comunităţilor.

Factorii structurali joacă un rol important în delimitarea unor microzone de arhitectură rurală. Utilizarea pereţilor de piatră şi cărămidă, respectiv utilizarea învelitorilor de ţiglă devine caracteristică zonelor săseşti din Transilvania de Sud deja în secolul al XVIII-lea, similar cu transformările din Zona Homorodului din prima jumătate a secolului al XIX-lea, respectiv din Ținutul Împădurit în cea de-a doua parte a secolului al XIX-lea. Pereţii de piatră devin importanţi în delimitarea zonei Văii Borşei în prima jumătate a secolului al XIX-lea, iar după 1870 în regiunea Rimetea. Partea nord-vestică a Câmpiei Transilvaniei devine specifică datorită pereţilor din pământ. În regiunile montane, unde dreptul utilizării libere a pădurilor a fost asigurat, construcţiile s-au realizat exclusiv din lemn. Lemnul s-a răspândit şi în zonele de deal adiacente zonelor montane sus amintite. În centrul Transilvaniei, dominat de dealuri, în secolele XVIII-XIX a predominat utilizarea unor structuri din cadre de lemn şi împletitură de nuiele acoperită cu argilă. În aceste zone, odată cu evoluţia economică a comunităţilor, se trece treptat la utilizarea pereţilor de cărămidă, care devine dominantă la mijlocul secolului al XX-lea.

Deşi materialul pereţilor este important în delimitarea unor microzone arhitecturale, putem afirma că acesta nu a influenţat decisiv sau, în unele zone, chiar nu a influenţat deloc planul funcţional al clădirilor.

Planşeele orizontale nu sunt factori determinanţi în delimitarea zonelor arhitecturale, structurile folosite, bazate mai ales pe grinzi de lemn, fiind folosite la modul general în toată aria studiată. La fel, universale sunt şi structurile utilizate în şarpantele clădirilor, ele neavând semnificaţii zonale. Materialele utilizate la învelitori evoluează similar peste tot. De la acoperişuri de paie în regiunile montane se trece prima dată la şindrilă, iar în regiunile de deal la ţiglă. Putem observa existenţa unor mici zone unde a fost preferată trestia. Înălţimea

acoperişului variază şi ea în funcţie de materialul utilizat, dar şi de clima caracteristică amplasamentului. Acoperişurile din paie presată necesită un unghi de bază care depăşeşte 60 de grade, şindrila un unghi între 45-55 de grade, dar în regiunile montane, cum ar fi Țara Moţilor, Călata sau Harghita acestea s-au realizat şi la 60 de grade. Acoperişurile de ţiglă sunt mai joase peste tot, având un unghi în jur de 45 de grade.

Modul de realizare a prispelor şi a târnaşurilor evoluează similar peste tot. Cu toate acestea, sunt unele forme care caracterizează anumite zone arhitecturale. Aici putem aminti, printre altele, târnaşul cu arce mici în Regiunea Arieşului, târnaşul cu stâlpişori de cărămidă în Ținutul Împădurit, târnaşul ataşat în zonele săseşti, sau târnaşul cu streaşină în Odorhei.

2. Finisarea şi ornamentica faţadelor este determinată în general de puterea financiară a comunităţilor, dar şi de exigenţele privind reprezentarea. Ornamentica faţadelor devine un mijloc de reprezentare şi de determinare a caracteristicilor zonale la sfârşitul secolului al XVIII-lea în zonele săseşti, în Regiunea Homorodului şi Rimetea, unde văruirea parţială, culoarea roşie a ferestrelor este unică. În secolul al XIX-lea, în zonele săseşti şi anumite regiuni sudice din Secuime, apar motive pictate pe tencuiala umedă a faţadelor, ornamente influenţate de decoraţiile pereţilor şi tavanelor pictate din bisericile regiunii. Tot în aceste regiuni, în cea de-a doua parte a secolului al XIX-lea apar şi ornamentele realizate din tencuială, stucaturile cu caracter renaşcentist şi baroc. Acestea au fost de asemenea pictate în multe culori şi apariţia lor a fost influenţată de arta bisericească şi de arhitectura urbană – un element vizibil al transformării mentalităţii şi gustului arhitecturii rurale de la sfârşitul secolului al XIX-lea.

Răspândirea decoraţiilor la elementele de lemn în arhitectura rurală este iarăşi rezultatul marilor transformări de la sfârşitul secolului al XIX-lea şi începutul secolului XX şi, în mod natural, fenomenul este mult mai accentuat în regiunile mai bogate în lemn. În prima fază sunt decoraţi stâlpişorii prispelor, îmbinările superioare ale acestora. Este foarte variată decorarea balustradelor de prispă, dar este foarte dificilă determinarea unor motive sau grupuri de motive caracteristice exclusiv anumitor regiuni. Decorarea prispelor este urmată de realizarea unor ornamente pe frontoanele caselor sau prispelor. Acestea din urmă au devenit elemente caracteristice unor zone arhitecturale cum ar fi Călata, Valea Nirajului, Ținutul Arieşului.

Ferestrele şi uşile prezintă o evoluţie unitară pe tot teritoriul studiat, cu foarte puţine conotaţii zonale.

4. Clădirile anexă din gospodărie sunt determinate de producţia agricolă caracteristică zonei, respectiv de statutul social şi bunăstarea proprietarului.

Cuptoriştele sau bucătăriile de vară apar în Transilvania peste tot, dar în perioade diferite. Grupurile cu

statut social privilegiat sunt în fruntea acestor schimbări, în zonele săsești și în Secuime cuptoriștele apărând în documente deja de la sfârșitul secolului al XVII-lea. Ultimele zone unde aceste anexe se răspândesc sunt Călata și Câmpia Transilvaniei.

Modul de înmagazinare a cerealelor și forajelor se face diferit în funcție de regiuni. Stocarea cerealelor se face în clădire separată denumită grânar într-o zonă destul de largă în centrul Transilvaniei, zonă care acoperă Ținutul Arieșului, Câmpia Transilvaniei, în Podișul Someșan, în văile Mureșului și Târnavelor, și chiar în Ținutul Secuiesc, mai ales în fâșia de vest a acestuia. Această clădire are un plan dreptunghiular și, în fața intrării, în general este construită o mică prispă; s-a dezvoltat foarte probabil cu preluarea unor modele din arhitectura nobiliară. În celelalte zone, cum ar fi majoritatea ariei Secuimii și a Scaunelor Săsești, în Călata, Rimetea, cerealele au fost stocate în clădiri cu funcțiuni complexe sau în interiorul caselor. Porumbarul făcut din împletitură de nuiele și, începând cu cea de-a doua parte a secolului al XIX-lea, din șipci, este prezent peste tot unde se cultivă porumb, adică în zonele centrale de deal și în depresiuni. Silozul de grâu înalt, de plan dreptunghiular cu structură din cadre și acoperiș este caracteristic numai Ținutului Sării și parțial Văii Nirajului.

Cea mai mare și mai complexă clădire anexă, și anume șura, are multe variante și forme locale, fiind foarte utilă în delimitarea unor microzone arhitecturale. În Scaunele Săsești din sudul Transilvaniei predomină șura largă cu structură din cadre de lemn sau construită parțial din piatră sau cărămidă. Șurile pot fi doar hale largi utilizate pentru treierat și depozitarea furajelor sau pot conține și grajduri de animale. De asemenea, pot avea un mic portic central prin care se mărește suprafața utilă interioară. În zona Bistriței această clădire se află deseori sub același acoperiș cu casa. În Ținutul Secuiesc șurile sunt construite preponderent din bărne și sunt întotdeauna clădiri independente. Ele pot să conțină grajd sau pot fi utilizate doar pentru treierat și depozitare. În regiunile mai dezvoltate din punct de vedere economic șurile pot fi construite și din piatră sau cărămidă, ca și casele. În Zona Odorheiului se practică șurile lungi și mai puțin late, cu patru subdiviziuni, șura propriu-zisă, unul sau două grajduri, respectiv odoruri (zone de depozitare) și zona acoperită pentru căruță. În regiunea Odorheiului s-a practicat la șuri decorarea prin cioplire a cadrelor de uși. În Ținutul Sărat, respectiv Valea Nirajului, deasupra grajdului și sub acoperișul șurii s-a realizat o fâșie cu stâlpișori sau cu zăbrele, de asemenea ornamentate.

În zona centrală a Transilvaniei, adică în Zona Târnavelor, în Câmpia Transilvană, în Podișul Someșului și Ținutul Arieșului au fost construite și așa numitele șuri cu gârbe (tip hală), utilizate exclusiv pentru treierat. Pe lângă acestea, și în acest teritoriu au fost construite șuri sub același acoperiș cu grajdul (poiata). Volumetria șurilor prezintă și ea variante locale. În Țara Moșilor, construcția anexă cea mai mare, șura, se compune dintr-un

grajd și o încăpere de depozitare, dar au fost construite și șuri mai speciale, denumite șuri poligonale.

Poiatele, cotețele, diferitele șoproane au fost construite în majoritatea zonelor destul de asemănător, ele nefiind relevante din punctul de vedere al zonării arhitecturale.

5. Patrimoniul **porților tradiționale** contribuie în mod însemnat la realizarea unor identități micro- și macro-zonale. Din acest punct de vedere, în aria studiată putem determina trei regiuni cu caracter diferit. Regiunea sudică dominată de Scaunele Săsești se caracterizează prin existența unor porți înalte, cu acoperiș, construite din zidărie care de multe ori fac front comun cu casa de locuit, devenind o caracteristică puternică în determinarea aspectului local. La nord de acest teritoriu putem defini o fâșie mare, care se întinde la vest de Ținutul Secuiesc, începând cu Valea Nirajului, cuprinzând Ținutul Sărat, Podișul Târnavelor, Valea Mureșului, Ținutul Arieșului și Călata. Aici, influențată de porțile exterioare ale incintelor bisericesti, s-a dezvoltat varianta de poartă mică, cu ușă acoperită și stâlpi ciopliți. Desigur, și în această fâșie există variante locale ce diferă în proporții și în ornamentală. Cea de-a treia zonă se suprapune aproximativ Ținutului Secuiesc, unde avem de-a face cu o varietate mare de forme și structuri. Influențată puternic de soluțiile arhitecturale ale conacelor, aici s-a răspândit poarta înaltă, sculptată și acoperită, deseori completată și cu un porumbar, denumită poartă secuiască, aceasta, la rândul său, prezentând variante micro-regionale care se diferențiază și în timp: poarta din Trei-Scaune, poarta din Ciuc, cele trei tipuri de porți din Odorhei. În același timp, tot conform influențelor nobiliare, mai ales în Zona Trei-Scaune, devine foarte răspândită poarta mică cu stâlpi din zidărie. În plus față de acestea au fost realizate, conform influențelor săsești, și porți din zidărie cu acoperiș. Merită amintite și porțile mici și înalte sculptate din piatră, dar și faptul că din fiecare tip apar multe variante locale.

6. Formele specifice de **structură de localitate**, respectiv modele de **organizare a gospodăriilor** sunt prezente în majoritatea zonelor arhitecturale, diferențiindu-se eventual prin proporția anumitor modele și forme. Pentru identificarea caracteristicilor zonale este utilă analiza paralelă a celor două caracteristici.

În Secuime, adică în Trei-Scaune, Odorhei, Ciuc, Gheorgheni și parțial în zonele secuiești ale județului Mureș sunt preponderente satele îngrămădite cu gospodării cu șură transversală, cu caracter puțin neregulat. Este specifică de asemenea evoluția structurilor de localități prin deschiderea unor străzi înfundate. În unele sate putem identifica tendința evoluției în direcția formelor mai regulate, loturi mai înguste și aranjamente de curți mai puțin flexibile, caracteristică întâlnită mai cu seamă în Podișul Homorodului, Ținutul Împădurit și parțial în Ciuc.

În zonele săsești, Țara Bârsei și zona Șapte Scaune, caracterul urban, care s-a dezvoltat conform modelelor date de orașe, determină un aspect unitar: structura de localitate și loturile sunt foarte regulate. Satele tentaculare au loturi dreptunghiulare înguste, casele sunt construite perpendicular pe frontul străzii, gospodăriile sunt majoritar cu șură transversală, în mai mică măsură lineară. Aceste caracteristici sunt prezente și în Zona Bistriței, unde în plus față de cele enunțate deja, la finalul secolului al XIX-lea a predominat așezarea paralelă cu strada a caselor, pe niște loturi mai largi, respectiv lărgirea în formă ovală a străzii în centru, spațiu unde se află în general biserica localității. Specificul zonei este accentuat și de faptul că la gospodăriile mai arhaice anexe, șura și grajdul pot fi dispuse sub același acoperiș cu casa. De asemenea, foarte des există o intrare directă în casă din stradă.

În Podișul Târnavelor și Valea Mureșului, între Reghin și Sebeș, majoritatea localităților, în ciuda neregularităților, au o structură tentaculară cu gospodării în forme de fâșii alungite, la fel ca și în zonele săsești din sudul Transilvaniei. Diferențele se materializează prin faptul că gospodăriile sunt mai puțin rigide și închise, porțile și gardurile sunt mai transparente, și dispunerea clădirilor prezintă și ea variațiuni.

Zona Rimetea se aseamănă tot cu structura ordonată a zonelor săsești, localitățile au formă tentaculară, curțile sunt lineare sau cu șură transversală.

Majoritatea satelor din Ținutul Arieșului au o alcătuire îngrămădită în jurul căreia s-a dezvoltat o structură tentaculară multistradală. Loturile sunt diverse, majoritatea sunt înguste, dar regăsim în număr mare și loturi late. Există și curți duble – formă arhaică care era mult mai răspândită. Majoritatea curților au aranjament paralel sau cu șură transversală.

În Câmpia Transilvaniei majoritatea satelor are o structură pronunțat îngrămădită, cu multe loturi neregulate, iar aranjamentul gospodăriilor este foarte variat. Pe lângă gospodăriile cu șură transversală și paralelă, se regăsesc curți duble, dar și curți grupate (clădiri grupate în jurul unei curți libere ovale). În cazul localităților cu structură îngrămădită deseori sunt atașate zone mai noi cu trame rectangulare. Între sate s-au format, la începutul secolului al XX-lea, multe gospodării izolate.

În regiunea Călata multe dintre sate sunt tentaculare multistradale, sau sate bifurcate în formă de Y, loturile sunt în general mai înguste cu aranjament linear sau cu șură transversală. Mai rar apar zone de localitate îngrămădită cu loturi neregulate cu aranjament în grup.

În Munții Apuseni și Regiunea Pădurenilor, pe lângă localitățile îngrămădite și cele alungite de vale, s-au format multe gospodării sau sălașe utilizate temporar, izolate sau grupate în crânguri, amplasate pe versanții munților. Acest aspect dă un caracter unitar acestor regiuni. În Țara Făgărașului satele de vale au o structură alungită și multistradală, în Mărginimea Sibiului și Hunedoara structură preponderent îngrămădită – în cele

trei zone gospodăriile sunt ordonate. În Făgăraș a fost preferată cu precădere structura lineară, în Mărginimea cea cu șură transversală, iar în Hunedoara pe lângă cele două amintite, există și multe curți paralele. În aceste regiuni se regăsesc și gospodării cu curți închise și întărite, care sunt în general izolate și independente în afara satelor, dar sunt prezente și în intravilan.

Zonele de arhitectură rurală și caracterizarea sumară a relațiilor dintre acestea

■ ZONELE SECUIEȘTI

1. **Zona Covasna de Sud (Trei-Scaune de Jos)** se suprapune pe teritoriul de sud al județului Covasna. În secolul al XVIII-lea ea făcea parte din macro-zona Secuime, iar în secolul al XIX-lea aparținea zonei Covasna (Trei-Scaune). La sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea devine microzonă arhitecturală de sine stătătoare. A evoluat datorită unor influențe nobiliare interne și urbane externe transmise din Țara Bârsei. A transmis influențe spre nord.

Caracteristici: sate îngrămădite, loturi grupate, case cu streășină cu cămări laterale (sec. XVII-XIX), case cu bucătărie (sec. XIX-XX), șeminee cu cahle, pereți din bârne, dar și zidărie de piatră, multe conace, acoperiș în patru ape, dar și cu fronton teșit, învelitoare de șindrilă și țiglă, case lipite, dar și tencuială cu picturi ornamentale colorate, clădiri anexă: cuptoriște, șură și grajd, porți mici și porți înalte din zidărie, dar și porți secuiești.

2. **Zona Covasna de Nord (Trei-Scaune de Sus)** se suprapune pe teritoriul de nord al județului Covasna (Valea Oltului și Depresiunea Râului Negru). În secolul XVIII făcea parte din macro-zona Secuime, în secolul XIX aparținea zonei Covasna (Trei-Scaune), devenind la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea microzonă arhitecturală de sine stătătoare. A evoluat datorită influențelor din arhitectura nobiliară și a târgurilor, putem constata fenomene arhitecturale locale și transmiterea unor influențe spre nord.

Caracteristici: sate îngrămădite, loturi grupate, case cu streășină cu cămări laterale (sec. XVII-XIX), case cu bucătărie (sec. XIX-XX), șeminee cu cahle, grinzi de planșeu sculptate, multe conace, pereți din bârne, acoperiș în patru ape, dar și cu fronton teșit, învelitori de șindrilă ornamentată, dar și țiglă, case lipite și vâruite, clădiri anexă: cuptoriște, șură și grajd, porți mici și porți înalte din zidărie, porți cu stâlpi de piatră sculptată, dar și porți secuiești.

3. **Zona Casin – subzonă arhitecturală** formată din cinci sate între Ciuc și Covasna – în secolul al XVIII-lea a fost parte integrantă a macrozonei Secuime, iar începând cu cea de-a doua jumătate a secolului al XIX-lea aparține zonei Ciuc. Primește și transmite influențe atât din/către sud cât și din/către nord. Influențată fiind de arhitectura nobiliară, apar evoluții arhitecturale interne

care sunt transmise atât spre sud cât și spre nord. În decursul secolului al XIX-lea arhitectura arhaică a zonei Ciuc se conservă mai bine în Casin; apar tipuri locale de poartă.

Caracteristici: sate îngrămădite, loturi grupate, case cu streășină cu cămări laterale cu planuri complexe (sec. XVII-XIX), case cu bucătărie (sec. XX), șeminee cu cahle, pereți din bârne, acoperiș în patru ape, învelitori de șindrila, chiar și ornamentată, case lipite și vâruite, clădiri anexă: cuptoriște, șură și grajd, uneori șuri din cărămidă și piatră, porți mici și porți înalte din zidărie de cărămidă aparentă, porți mici sculptate din lemn, dar și porți secuiești tipice teritoriului.

4. **Zona Ciucul de Jos și Ciucul de Sus, adică zona sudică și nordică a Depresiunii Ciuc**, aflată între Munții Ciucului și Harghita este alcătuită din subzone arhitecturale foarte asemănătoare. În secolul XVIII a fost parte integrantă a macrozonei Secuime, iar începând cu secolul XIX devine componentă a microzonei Ciuc. Evoluția internă este influențată de arhitectura nobiliară (curială), influențele arhitecturii săsești sunt minore. Transmite influențe spre nord (Gheorgheni) și spre est (Ghimeș). Diferențele minore dintre cele două subzone se accentuează abia în cea de-a doua parte a secolului al XX-lea.

Caracteristici: sate îngrămădite, dar și structuri cu loturi înguste, loturi grupate, dar și cu șură transversală, case cu streășină cu cămări și camere laterale cu planuri complexe (sec. XVII-XIX), șeminee cu cahle, case cu bucătărie (sec. XX), pereți din bârne, acoperiș în patru ape, învelitori de șindrila, draniță chiar și ornamentată, case lipite și vâruite, dar în nord case cu bârne aparente, cu lipeală doar în jurul golurilor, clădiri anexă: cuptoriște, șură și grajd, uneori șuri din cărămidă și piatră, porți mici sculptate din lemn, dar și porți secuiești sculptate, cu arc tip potcoavă, și ornamente traforate tipice teritoriului.

5. **Zona Ghimeș**, aflată în valea pârâului Ghimeș și a afluenților săi, se desprinde din macro-zona Secuime doar în secolul XIX. Arhitectura sa corespunde arhitecturii mai arhaice a claselor mai puțin înstărite din Ciuc. Sunt foarte diferite caracteristicile legate de structura de localitate și cele legate de aranjamentul gospodăriilor. În afara influențelor principale dinspre Ciuc, arhitectura din Ghimeș primește impulsuri și dinspre Moldova, așa cum este lipirea parțială a fațadelor.

Caracteristici: sate risipite, gospodării independente, sălașuri temporare, sate de vale tip lanț, loturi grupate, dar și inversate, case cu streășină cu planuri simple, pereți din bârne, acoperiș în patru ape, învelitori de șindrila, draniță, case preponderent cu bârne aparente, cu lipeală doar în jurul golurilor, clădiri anexă: casă mică, șură și grajd, porți mici din lemn.

6. **Zona Gheorgheni**, cu teritoriul care se suprapune depresiunii Gheorgheniului s-a desprins din macro-zona Secuime în secolul XIX. Se dezvoltă în urma unor influențe urbane, dar și a unora dinspre Moldova. Putem constata reînnoirea repetată a arhitecturii. Arhitectura

satelor românești din nordul zonei se deosebește doar datorită diferențelor structurilor de localitate.

Caracteristici: sate îngrămădite, dar și structuri cu loturi înguste, loturi grupate, dar și cu șură transversală, case cu streășină (sec. XVII-XIX), case cu bucătărie (sec. XX), pereți din bârne, acoperiș în patru ape (sec. XVIII), acoperiș cu fronton teșit (sec. XIX târziu), două ape cu fronton, eventual cu ornamente aplicate (sec. XX), învelitori de șindrila, draniță dar și țiglă, case lipite și vâruite, dar și cu bârne aparente, cu lipeală doar în jurul golurilor sau cu șipci aplicate, clădiri anexă: cuptoriște, șură și grajd, șuri mari cu volumetrie specifică, porți mici sculptate din lemn, dar și porți secuiești sculptate spațiale, pe 6 stâlpi.

7. **Zona Homorod**, ce acoperă văile Homorodului Mic și Mare între Masivul Harghita și Scaunul Rupea, se desprinde din macro-zona Secuime în secolul al XIX-lea. Primește influențe urbane puternice transmise de arhitectura zonei Scaunelor Săsești, care se îmbină cu elementele arhitecturii locale. Transmite în mică măsură influențe spre Ținutul Împădurit și spre Valea Târnavelor Mari.

Caracteristici: sate îngrămădite, dar și structuri cu loturi înguste, loturi grupate, dar și cu șură transversală, case cu streășină (sec. XVII-XIX), case cu bucătărie (sec. XX), pereți din bârne, acoperiș în patru ape (sec. XVIII), pereți din piatră, acoperiș în două ape cu fronton drept sau teșit (sec. XIX), învelitori de țiglă, târnaț compact lateral, case tencuite cu ornamente florale și geometrice, inscripții și decorații pe fronton, șeminee cu cahle dar și horn, clădiri anexă: cuptoriște, șură și grajd, șuri mari din piatră cu volumetrie specifică, porți mici sculptate din lemn, dar și porți secuiești sculptate din lemn sau blocuri de piatră, porți din zidărie.

8. **Zona Ținutul Împădurit**, suprapusă Depresiunii Baraoltului în partea vestică a județului Covasna, se desprinde din macro-zona Secuime la mijlocul secolului al XIX-lea. Încorporează influențe provenite din arhitectura nobiliară și cea săsească, dar apar și evoluții interne. Arhitectura de aici prezintă elemente comune cu cea din Zona Homorodului, Țara Bârsei și Trei-Scaune de Jos.

Caracteristici: sate îngrămădite, dar și structuri cu loturi înguste, loturi grupate, dar și cu șură transversală, case cu streășină (sec. XVII-XIX), case cu bucătărie (sec. XX), pereți din bârne, acoperiș în patru ape (sec. XIX), pereți din piatră și cărămidă, acoperiș în două ape cu fronton teșit (sec. XIX târziu), diverse tipuri și soluții pentru prispe (târnaț) cu stâlpi din cărămidă, învelitori de țiglă, case tencuite cu ornamente florale și geometrice, inscripții și decorații pe fronton, clădiri anexă: cuptoriște, șură și grajd, șuri mari din piatră cu volumetrie specifică, porți mici sculptate din lemn.

9. **Zona Văii Târnavă Mare (cursul superior) și Feernic sau Zona Odorheiului** aflat în văile râurilor sus menționate între Masivul Harghita și Scaunul Sighișoarei a devenit microzonă desprinsă din macro-zona Secuime în cea de-a doua parte a secolului al XIX-lea.

A evoluat datorită unor influențe nobiliare (curiale) interne dar și urbane transmise de Scaunul Sighișoarei. S-au format o serie de soluții arhitecturale locale. Subzonele Goagiu și Cușmed fac parte din Zona Odorheiului, dar nu prezintă suficiente caracteristici locale pentru a le declara microzone de sine stătătoare. Menționăm diversitatea tipurilor de case și reînnoirea repetată a arhitecturii.

Caracteristici: sate îngrămădite, dar și structuri cu loturi înguste, loturi grupate, dar și cu șură transversală, case cu streășină, puține cu cămări laterale (sec. XVII-XIX), case cu bucătărie (sec. XX), șeminee cu cahle specifice, pereți din bârne, acoperiș în patru ape (sec. XIX), acoperiș în două ape cu fronton teșit (sec. XIX târziu), târnaț, streășină și portic combinat, case tencuite cu ornamente florale și geometrice, inscripții și decorații pe fronton, clădiri anexă: cuptoriște, șură și grajd, șuri mari din piatră cu volumetrie specifică, cu travee în plus pentru căruță, porți de șură cu ornamente, porți mici sculptate din lemn, trei tipuri de porți secuiești cu ornamente florale și inscripții.

10. **Părțile Secuimii (Partium Secuiesc)** este o zonă de tranziție aflată în văile mai înguste dintre Scaunul Odorheiului și teritoriul săsesc din jurul Sighișoarei, în care se resimt atât influențele arhitecturii din secuime, cât și cele ale zonelor săsești.

Caracteristici: sate îngrămădite, dar și structuri cu loturi înguste, loturi grupate, dar și cu șură transversală, case cu streășină (sec. XVII-XIX), case cu cuptor în tindă (sec. XVII-XIX), case cu bucătărie (sec. XX), pereți din bârne, acoperiș în patru ape (sec. XIX), acoperiș în două ape cu fronton drept și teșit (sec. XIX), învelitori din paie și țiglă, case tencuite, inscripții și decorații pe fronton, clădiri anexă: cuptoriște, șură și grajd, porți mici sculptate din lemn.

11. **Zona Ținutul Sărat** situată în partea superioară a văii Târnaviei Mici, și dealurile adiacente, inclusiv Praid și Corund se desprinde din macro-zona Secuimii la sfârșitul secolului al XIX-lea, câteva decenii are caracterul unei zone de tranziție între Zona Odorhei și Zona Mureșului, dar de la începutul secolului al XX-lea devine o microzonă marcată de soluții arhitecturale proprii legate de ornamentica elementelor de lemn și utilizarea unor tipuri de clădiri anexă specifice.

Caracteristici: sate îngrămădite, dar și structuri cu loturi înguste, loturi grupate, dar și cu șură transversală, case cu streășină (sec. XVII-XIX), case cu bucătărie (sec. XX), șeminee cu cahle specifice, pereți din bârne, acoperiș în patru ape cu învelitori de paie (sec. XIX), acoperiș în două ape cu fronton teșit acoperit cu țiglă (sec. XIX târziu), târnaț cu stâlpi sculptați și portic combinat, case tencuite, decorații specifice pe fronton, clădiri anexă: cuptoriște, șură și grajd, șuri cu ornamente specifice cu grinzi încrucișate, cu travee în plus pentru căruță, șoproane de grâu specifice, grânare cu târnaț, porți mici sculptate din lemn.

12. **Zona Valea Nirajului**, care se află în valea și dealurile adiacente râului Niraj, se desprinde din macro-zona casei cu cuptor în tindă la sfârșitul secolului al

XIX-lea, perioadă în care se resimt influențe din direcția Zonei Odorheiului și Zonei Ținutului Sărat. La începutul secolului al XX-lea se dezvoltă o serie de soluții arhitecturale cu specific local influențate de arhitectura nobiliară, ecleziastică și de ornamentația secesionistă a băilor imperiale și centrelor urbanizate din zonă. Menționăm patrimoniul frontoanelor și prispelor ornamentate, cel al porților sculptate și al clădirilor anexă specifice. Subzona Subbeheci aflată în partea estică a Văii Nirajului este deosebit de caracteristică și tradițională, în timp ce restul teritoriului parcurge o modernizare rapidă în secolul al XX-lea, pierzând astfel caracterul specific.

Caracteristici: sate îngrămădite, dar și structuri cu loturi înguste, loturi lineare, eventual grupate, mai puține și cu șură transversală, multe loturi inversate, case cu cuptor în tindă (sec. XIX.), case cu bucătărie (sec. XX), structuri pe cadre de lemn cu contrafișe, închise cu argilă pe nuiete sau între șipci, acoperiș în patru ape cu învelitori de paie (sec. XIX), cu țiglă (sec. XIX târziu), târnaț cu stâlpi sculptați și portic combinat, case tencuite, decorații specifice pe frontonul lateral spre curte, clădiri anexă: cuptoriște combinată cu grânar, șură și grajd, șuri cu ornamente specifice cu grinzi încrucișate sau stâlpișori, dar și cu frontoane ornamentate, grânare cu târnaț, porți mici sculptate din lemn cu decorații specifice, dar și porți mici sculptate din piatră.

13. **Zona Câmpia Secuiască**, adică teritoriul cu populație secuiască la nord-vest de Târgu-Mureș, aflată în Câmpia Transilvaniei, este o zonă de tranziție a Câmpiei Transilvane în care se manifestă anumite influențe provenite din Zona Secuimii și Târgu-Mureș.

Caracteristici: sate îngrămădite, loturi grupate, dar și cu șură transversală, loturi inversate, case cu cuptor în tindă (sec. XIX.), case cu bucătărie (sec. XX), structuri pe cadre de lemn cu contrafișe, închise cu argilă pe nuiete sau între șipci, acoperiș în patru ape cu învelitori de paie (sec. XIX), cu țiglă (sec. XIX târziu), târnaț cu stâlpi sculptați și portic combinat, case tencuite, clădiri anexă: cuptoriște, șură, grânare cu târnaț.

■ TERITORIILE SĂSEȘTI

14-15. **Zona Țara Bârsei și a Celor Șapte Scaune** acoperă fostele teritorii ale Scaunelor Săsești, inclusiv enclavale feudale cu populație românească și în mică parte ungurească din Sudul Transilvaniei. Cele două teritorii sunt foarte similare și deja în secolul al XVIII-lea formează o zonă arhitecturală unitară cu un pronunțat caracter local, care s-a dezvoltat prin integrarea rapidă a unui set întreg de soluții structurale și arhitecturale urbane utilizate în orașele săsești. Această zonă are o influență considerabilă în toate direcțiile limitrofe.

Caracteristici: sate cu loturi înguste paralele, loturi cu șură transversală, în Țara Bârsei case paralele cu strada, sau în L, case cu cuptor sau vatră în tindă, eventual cu horn, și șemineu cu cahle în cameră (sec. XVII-XIX), cămări și alte partiții interioare, uneori scară interioară, și diferențe de nivel între încăperi, case cu bucătărie (sec.

XX), pereți din piatră, dar și din cărămidă, acoperiș în două ape cu fronton drept sau teșit (sec. XVIII, sec. XIX), târnațuri laterale cu stâlpi din piatră, învelitori de țiglă, case tencuite cu ornamente florale și geometrice pictate sau din tencuială, inscripții și decorații pe fronton, clădiri anexă: cuptoriște, grajd în axul casei, șură, porți mari cu închidere dreaptă sau cu arc în continuarea frontonului din zidărie, câteodată din lemn.

16. **Zona Bistrița** care acoperă teritoriile săsești din nordul Transilvaniei devine o zonă arhitecturală cu caracter pronunțat deja în secolul XVIII, în care constatăm evoluții interne bazate pe caracteristici locale îmbinate cu influențe urbane. Face parte din macro-zona casei cu cuptor în cameră, și exercită o influență însemnată și în zonele adiacente.

Caracteristici: sate cu loturi late paralele, loturi cu șură transversală, case paralele cu strada, sau în L, fronturi de stradă închise, intrare directă din stradă în casă, uneori portic cu scară, case cu cuptor combinat cu sobă cu cahle în cameră, eventual vatră în tindă (sec. XVII-XIX), case sub același acoperiș cu grajdul, case cu bucătărie (sec. XX), pereți din piatră, acoperiș în două ape cu fronton drept sau teșit (sec. XVIII, sec. XIX), târnațuri laterale cu stâlpi, învelitori de țiglă, case tencuite cu ornamente florale și geometrice pictate sau din tencuială, inscripții și decorații pe fronton și pe porți, clădiri anexă: grajd în axul casei, șură, porți mari cu închidere dreaptă sau cu arc în continuarea frontonului, porți mari din lemn.

■ ZONELE DIN FOSTELE COMITATE

17. **Țara Lăpușului**, aflată în împrejurimile Văii Lăpușului, Munții Lăpușului și Pasul Mesteacăn, este o zonă de tranziție care primește influențe dinspre Maramureș, Năsăud și dinspre sud. O subzonă a Țării Lăpușului este Zona Chioarului. În teritoriile sale nordice apar ornamentații din lemn caracteristice Maramureșului; menționăm în special porțile de șură ornamentate. Caracteristicile arhitecturale ale zonei sunt foarte apropiate Zonei Năsăudului.

Caracteristici: sate îngrămădite, sate de vale, răsfirate și risipite, loturi grupate, paralele, dar și cu șură transversală, loturi inversate, case cu cuptor în cameră și tindă liberă sau cu vatră, (sec. XIX), case cu bucătărie (sec. XX), pereți din bârne, acoperiș înalt în patru ape cu învelitori de paie, eventual șindrilă (sec. XIX), cu țiglă (mijlocul sec. XX), târnațuri laterale cu stâlpi, sculptate, clădiri anexă: șură cu grajd cu cămară și târnaț, șură longitudinală, porți de șură cu ornamente aplicate.

18. **Zona Năsăud**, adică teritoriul Văii Someșului Mare la est de Beclean și dealurile adiacente spre nord și spre Valea Someșului, este o zonă de tranziție, a cărei evoluție a fost puternic determinată de arhitectura Zonei Bistriței. Primește influențe din sud, est și nord. Dezvoltarea arhitecturii arhaice este lentă.

Caracteristici: sate îngrămădite, sate în lanț, dar și răsfirate și risipite, loturi lineare, paralele, dar și cu șură transversală, loturi inversate, case cu cuptor în cameră și

tindă liberă, case sub același acoperiș cu grajdul (sec. XIX), case așezate paralel cu strada, case cu bucătărie (sec. XX), pereți din bârne, acoperiș înalt în patru ape cu învelitori de paie, eventual șindrilă (sec. XIX), cu țiglă (la mijlocul sec. XX), târnațuri laterale cu stâlpi, clădiri anexă: cuptoriște, șură, porți mari din lemn.

19. **Zona Someșului**, adică teritoriile din estul Văii Someșului, la nord de Cluj-Napoca și la est de Valea Borșei, care se întinde până la culmile Meseșului, este o zonă de tranziție unde se manifestă forme specifice zonei casei cu cuptor în tindă, respectiv zonei casei cu cuptor în cameră. În secolul al XX-lea primește impulsuri și din direcția Zonei Călata. Caracteristicile zonei sunt apropiate de cele din Zona Lăpușului, diferă în general tipul materialului utilizat la pereți.

Caracteristici: sate îngrămădite, dar și cu loturi înguste, loturi lineare dar și cu șură transversală, case cu cuptor în tindă, dar și cu cuptor în cameră și babură în tindă (sec. XIX), case cu bucătărie (sec. XX), pereți din lemn, dar și pereți cu structuri mixte pe cadre de lemn cu contrafișe, închise cu argilă pe nuiele sau argilă între șipci, acoperiș înalt în patru ape cu învelitori de paie bătute (sec. XIX), cu țiglă (la mijlocul sec. XX), târnațuri cu stâlpi fără balustradă, clădiri anexă: cuptoriște, șură, șură cu gârbe, grânare cu târnaț și pivniță.

20. **Zona Valea Borșei** se întinde pe dealurile învecinate afluentului stâng al Someșului Mic, desprinzându-se din macro-zona casei cu cuptor în tindă în prima parte a secolului al XIX-lea. Primește impulsuri atât din nord, cât și din vest, dar caracteristicile aparte sunt rezultatul unei evoluții interne care vizează utilizarea pereților de piatră. Evoluția arhitecturală încetinește la începutul secolului al XX-lea. Diferențele arhitecturale față de Câmpia Transilvană sunt suficiente pentru declararea sa ca microzonă de sine stătătoare.

Caracteristici: sate îngrămădite, loturi grupate, paralele, dar și cu șură transversală, loturi inversate, case cu cuptor în tindă (sec. XIX), case cu bucătărie (sec. XX), pereți din piatră, dar și pereți din bârne și structuri mixte pe cadre de lemn cu contrafișe, închise cu argilă pe nuiele, acoperiș înalt în patru ape cu învelitori de paie bătute (sec. XIX), cu țiglă (la mijlocul sec. XX), târnațuri cu stâlpi fără balustradă, clădiri anexă: cuptoriște, șură, șură cu gârbe, grânare cu târnaț și pivniță.

21. **Zona Câmpia Transilvaniei**, zonă extinsă de dealuri aflată în interiorul arcului format de principalele drumuri de circulație între Cluj-Turda-Luduș-Târgu-Mureș-Reghin-Bistrița-Dej-Cluj este o zonă etnografică ce, din punct de vedere arhitectural, se poate împărți în mai multe unități diferite. Zona arhitecturală Câmpia Transilvaniei este mai mică decât zona etnografică cu același nume, deoarece nu conține Câmpia Secuiască, Valea Borșei, nici zonele adiacente teritoriilor săsești din jurul Bistriței. Caracterul arhaic ce o diferențiază de teritoriile învecinate se datorează unei evoluții mult prea lente. Se dezvoltă și elemente locale, cum ar fi utilizarea pereților de pământ, sau apariția

gospodăriilor izolate printre localități. La marginile teritoriului sunt zone de tranziție unde arhitectura este influențată de zonele vecine mai evolute. Determinarea exactă a fragmentării interne a zonei necesită noi cercetări. Conform datelor existente putem defini aria nord-vestică ca și subzonă de sine stătătoare cu evoluții structurale speciale, respectiv Câmpia Secuiască care diferă mai puțin de restul teritoriului.

Caracteristici: sate îngrămădite, dar și multe gospodării izolate, loturi grupate, dar și cu șură transversală, loturi inversate, case cu cuptor în tindă (sec. XIX), case cu bucătărie (sec. XX), structuri pe cadre de lemn cu contrafișe, închise cu argilă pe nuiiele sau între șipci, dar în zona nord-vestică pereți din argilă bătută sau chirpici, acoperiș în patru ape cu învelitori de paie și trestie (sec. XIX), cu țiglă (sec. XX), târnațuri, clădiri anexă: cuptoriște, șură, șură cu gârbe, grânare cu târnaț.

22. **Zona Valea Mureșului** acoperă satele din Valea Mureșului între Reghin și Luduș, este un coridor urbanizat care a pierdut aspectul zonal din cauza duratei de exploatare mici a clădirilor rurale. Traversează Câmpia Secuiască față de care este mai modernizată.

Caracteristici: sate cu loturi regulate, loturi lineare, dar și cu șură transversală, case cu cuptor în tindă (sec. XIX), case cu bucătărie (sec. XX), case pe bârne, structuri pe cadre de lemn cu contrafișe, închise cu argilă pe nuiiele sau între șipci, case din zidărie, acoperiș în patru ape cu țiglă (sec. XIX, XX), târnațuri, clădiri anexă: cuptoriște, șură, grânare cu târnaț.

23. **Zona Mureș-Gurghiu**, adică satele din Valea Mureșului între Reghin și Meștera, respectiv subzona Gurghiu, este o zonă de tranziție între Bistrița și Valea Nirajului, primind influențe dinspre ambele teritorii. În subzona Gurghiu remarcăm existența localităților răspândite și a gospodăriilor izolate.

Caracteristici: sate îngrămădite, răsfirate, dar și multe gospodării izolate, loturi grupate, dar și cu șură transversală, loturi inversate, case cu cuptor în tindă (sec. XIX), case cu bucătărie (sec. XX), case din lemn pe bârne, sau pe cadre, acoperiș în patru ape cu învelitori de paie (sec. XIX), cu țiglă (sec. XX), clădiri anexă: cuptoriște, șură, grad, porți de lemn sculptate.

24. **Zona Călata**, care cuprinde satele din vestul Clujului, din văile Someșului Mic, Nadăș, cursului superior al Crișului, și al Pârâului Călata, respectiv cursului superior al pârâului Almaș era, până la mijlocul secolului al XIX-lea, o zonă de tranziție dintre zona casei cu cuptor în tindă și a casei cu cuptor în cameră și babură în tindă. La sfârșitul secolului al XIX-lea se accentuează caracteristicile locale, pentru ca în primele decenii ale secolului al XX-lea să se contureze o zonă cu caracteristici marcante, materializate în ornamentația frontoanelor din lemn și în prelucrarea porților din lemn. În această perioadă, Călata transmite influențe în toate direcțiile zonelor vecine.

Caracteristici: sate îngrămădite, dar și cu loturi înguste paralele, loturi grupate, dar și cu șură transversală, mai

puține loturi inversate, case cu cuptor în tindă dar și case cu cuptor în cameră și babură în tindă (sec. XIX), case cu bucătărie cu intrări separate din târnaț (sec. XX), cuptoare mari cu șeminee cu cahle în camere, pereți din bârne de lemn, dar și pereți cu structuri pe cadre de lemn cu contrafișe, închise cu lemn, sau argilă pe nuiiele, acoperiș înalt în patru ape cu învelitori de paie bătute (sec. XIX), acoperiș în patru ape, sau în două ape cu fronton țesit cu șindrilă, (sec. XIX), acoperiș în două ape cu fronton triunghiular cu țiglă (sec. XX), târnațuri variate cu stâlpi sculptați, frontoane ornamentale traforate sau cu ornamente de lemn aplicate, clădiri anexă: cuptoriște cu șopron și poiată, șură, șură cu gârbe, grânare cu târnaț și pivniță, porți din lemn cu ornamente sculptate decorate foarte variat.

25. **Ținutul Arieșului** acoperă satele din vest de Turda așezate pe cursul inferior al Arieșului, sate populate în Evul Mediu de coloniști secui. Se desprinde din macro-zona casei cu cuptor în tindă în cea de-a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Evoluția internă a soluțiilor arhitecturale se datorează statutului privilegiat al localnicilor. Prezența numărului mare de familii de liberi mai înstăriți și de mici nobili a generat soluții planimetrice și funcționale similare cu cele din unele părți ale Secuimii. Transmite influențe spre Zona Munților Apuseni.

Caracteristici: sate îngrămădite, dar și cu loturi înguste paralele, loturi grupate, dar și cu șură transversală, loturi inversate, case cu cuptor în tindă (sec. XIX), case cu bucătărie (sec. XX), cămări și camere laterale, pereți din bârne de lemn, dar și pereți cu structuri pe cadre de lemn cu contrafișe, închise cu argilă pe împletitură de nuiiele, acoperiș înalt cu fronton țesit, cu învelitori de paie sau șindrilă (sec. XIX), târnațuri variate cu stâlpi sculptați, și închideri în arc, frontoane ornamentale traforate, clădiri anexă: cuptoriște cu șopron și poiată, șură, șură cu gârbe, grânare cu târnaț și pivniță, porți din lemn cu ornamente sculptate decorate tipice.

26. **Zona Rimetea**, aflată în depresiunea Trascău, este formată din două sate, Rimetea și Colțești. Devine microzonă arhitecturală începând cu secolul XVIII, evoluând la început prin soluții formale locale, iar mai târziu prin preluarea unor exemple caracteristice arhitecturii urbane a zonelor săsești. În secolul XIX arhitectura se reînnoiește substanțial de două ori. Deși diferențele punctuale dintre arhitectura Ținutului Arieșului și cea a Munților Apuseni este relativ mare, arhitectura din Rimetea nu devine sursă de influență pentru acestea.

Caracteristici: 2 sate cu loturi regulate înguste, loturi liniare în Colțești și cu șură transversală în Rimetea, case cu cuptor cu urechi în tindă și șeminee cu cahle în camere (sec. XVIII-XIX), case cu bucătărie (sec. XX), pereți din bârne de lemn (sec. XVIII-XIX), pereți din piatră (după 1870), fațade cu lipeală și văruire până la nivelul ferestrelor, ferestre vopsite în roșu, (sec. XVIII), fațade tencuite și ornamentate cu stucaturi, pilaștri, cornișe în stil clasicist și eclectic (sec. XIX), acoperiș în patru ape cu orificiu de fum învelite cu șindrilă (sec. XVIII), , acoperiș în 2 ape cu fronton țesit învelit cu șindrilă și țiglă (sec. XIX), datări

inclusiv în limba latină, sec. XVII–XVIII–XIX clădiri anexă: cuptoriște, șură, porți din lemn.

27. **Zona Munților Apuseni** (Țara Moșilor și Mocănimea) împreună cu Regiunea Pădurenilor sunt componentele macro-zonei casei cu cămară. Zona Munților Apuseni se extinde spre vest în afara teritoriului studiat; noi facem referiri numai la zonele estice ale acestuia. La periferii și în zonele adiacente de deal această zonă a primit influențe importante din regiunile adiacente, astfel încât s-au format subzone de tranziție. Această modernizare, care a preferat casa cu cuptor în tindă, a redus perimetrul dominat de casa cu cămară. Detalierea fragmentării în subzone arhitecturale ale zonei Munților Apuseni, datorită extinderii acesteia în afara teritoriului studiat, și datorită faptului că această analiză ar fi posibilă numai prin înțelegerea fenomenelor arhitecturale din Banat și Crișana, depășește limitele acestei cercetări.

Caracteristici: sate răsfirate, mai puține îngrămădite, dar și multe gospodării izolate, crânguri, sălașe temporare, loturi neregulate, case cu cămară, dar și case cu cuptor în tindă (sec. XX) case din lemn pe bârne acoperiș în patru ape cu învelitori de paie bătute, puține case cu prispă cu arce, clădiri anexă: șură cu grajd, șură poligonală.

28. **Regiunea Pădurenilor**, aflată în Munții Poiana Ruscă, la vest de depresiunea Hunedoarei, era deja în secolul XVIII microzonă arhitecturală care, împreună cu Zona Munților Apuseni, a format macro-zona casei cu cămară. Putem constata o modernizare lentă, astfel încât aria sa se restrânge în favoarea zonelor adiacente. Ca și în cazul Munților Apuseni, diferențele față de zonele limitrofe sunt esențiale.

Caracteristici: sate îngrămădite și răsfirate, dar și multe gospodării izolate, crânguri, sălașe temporare, ocoluri pătrate, loturi neregulate, case cu cămară, case din lemn pe bârne acoperiș în patru ape cu învelitori de paie bătute, clădiri anexă: șură cu grajd, șură longitudinală.

29. **Zona Târnava Mică**, pe cursul inferior, se află în nordul Podișului Târnavelor, la nord față de aria Scaunelor Săsești. Statutul de zonă arhitecturală de sine stătătoare nu poate fi declarat cu certitudine, putând fi considerată fie o zonă de tranziție care primește influențe atât din direcția zonelor săsești, cât și din cea a celor secuiești, fie o subzonă a unei microzone mai largi care conține și satele din Valea Mureșului, pe cursul central.

Caracteristici: sate cu loturi înguste, loturi lineare și cu șură transversală, case cu cuptor în tindă (sec. XIX), case cu bucătărie (sec. XX), structuri pe cadre de lemn cu contrafișe cu împletitură de nuiel, dar și cărămidă (sec. XX), acoperiș în patru ape cu învelitori de paie (sec. XIX), acoperiș cu fronton teșit cu paie sau țiglă (sec. XIX târziu), târnaț cu stâlpi sculptați și portic combinat, case tencuite, clădiri anexă: cuptoriște, șură și grajd, șuri cu gârbe, grânare cu târnaț, porți mici sculptate din lemn cu decorații specifice.

30. **Zona Valea Mureșului, pe cursul central între Luduș și Sebeș**, este o zonă de tranziție care se

suprapune parțial Coridorului Turda–Alba Iulia, cu o modernizare rapidă. Arhitectura tradițională este foarte apropiată de cea din Zona Târnava Mică.

Caracteristici: sate cu loturi înguste, loturi lineare și cu șură transversală, case cu cuptor în tindă (sec. XIX), case cu bucătărie (sec. XX), structuri pe cadre de lemn cu contrafișe cu împletitură de nuiel dar și cărămidă (sec. XX), acoperiș în patru ape cu învelitori de paie (sec. XIX), acoperiș cu fronton teșit cu paie sau țiglă (sec. XIX târziu), târnaț cu stâlpi sculptați și portic combinat, case tencuite, ornamente pe fațadă și pe fronton, clădiri anexă: cuptoriște, șură și grajd, șuri cu gârbe, grânare cu târnaț, porți mici sculptate din lemn cu decorații specifice.

31. **Zona Hunedoara și Dealurile Mureșului**, care acoperă Depresiunea Hunedoarei și aria din Valea Mureșului, pe cursul inferior la vest de Sebeș, este o zonă de tranziție cu o modernizare rapidă, influențată puternic de arhitectura Scaunelor Săsești.

Caracteristici: sate cu loturi înguste paralele, loturi cu șură transversală, în case cu cuptor sau vatră în tindă și șemineu în cameră (sec. XVII–XIX), cămări și alte partiții interioare, pereți din lemn, cadre pe lemn, piatră, dar și din cărămidă, acoperiș în două ape cu fronton drept sau teșit (sec. XVIII–XIX), târnațuri laterale cu stâlpi din cărămidă sau lemn, învelitori de paie sau țiglă, case tencuite cu ornamente florale și geometrice pictate sau din tencuială, inscripții și decorații pe fronton, clădiri anexă: cuptoriște, grajd în axul casei, șură și, șuri mari, porți mari cu închidere dreaptă sau cu arc în continuarea frontonului.

32. **Zona Hațeg** acoperă Depresiunea Hațegului. În secolul al XVIII-lea încă era o zonă de tranziție între zona casei cu cămară și cea a casei cu cuptor în tindă. În această perioadă presupunem o asemănare puternică cu Regiunea Pădurenilor. Începând cu secolul al XIX-lea devine tot mai puternic efectul de modernizare transmis din direcția Văii Mureșului. O reînnoire completă se derulează în secolul al XX-lea, când se răspândesc casele de cărămidă acoperite cu țiglă și diverse tipuri de prispe care asigură zonei un statut arhitectural unitar.

Caracteristici: sate îngrămădite și răsfirate, dar și multe gospodării izolate, crânguri, sălașe temporare, ocoluri pătrate, loturi grupate sau neregulate, case cu cămară, dar și case cu cuptor în tindă, case cu intrări separate din târnaț (sec. XX) case din lemn pe bârne, case din cărămidă (sec. XX) acoperiș în patru ape cu învelitori de paie bătute, dar și țiglă (sec. XX), case cu pivniță și nivel principal cu târnațuri variate închise cu arce din cărămidă, clădiri anexă: șură cu grajd, șură longitudinală.

33. **Zona Săcele**, care cuprinde șapte sate la sud-est de Brașov este o zonă de tranziție care înglobează soluții preluate din arhitectura urbană săsească și mai ales brașoveană, respectiv cea secuiască din Covasna.

Caracteristici: sate îngrămădite și răsfirate, loturi grupate sau neregulate, dar și cu șură transversală, case cu cuptor în tindă, case din lemn pe bârne, puține case din piatră, acoperiș în patru ape cu învelitori de șindrilă, dar și țiglă (sec. XX), acoperișuri cu fronton teșit, fațade

ornamentate cu pilaștri și ornamente de tencuială, clădiri anexă: șură cu grajd, porți de lemn mici cu soluții locale.

34. **Zona Țara Făgărașului**, care cuprinde aria teritoriului istoric cu același nume, la poalele Masivului Făgăraș, și subzona Bran este o microzonă de sine stătătoare, parte integrantă a macro-zonei casei cu cuptor în tindă, care a fost puternic influențată de evoluțiile urbane din zonele săsești adiacente. A urmat evoluțiile din zonele săsești cu un decalaj substanțial. Remarcăm existența unor gospodării închise, specifice ariilor montane din subzona Bran.

Caracteristici: *sate îngrămădite și răsfirate, sate de vale, dar și multe gospodării izolate, crânguri, sălașe temporare, ocoluri pătrate, loturi lineare sau cu șură transversală, case cu cuptor în tindă cu horn, cămări laterale, case din lemn pe bârne, case din piatră și cărămidă (sec. XX), acoperiș în patru ape cu învelitori de paie bătute, dar și țiglă (sec. XIX), acoperiș cu fronton teșit sau fronton drept învelit cu șindrila sau țiglă, fațade principale și frontoane ornamentate cu stucaturi și cornișe, eventual și cu inscripții, clădiri anexă: șură cu grajd.*

35. **Mărginimea Sibiului** se află la poalele Munților Cindrel, la sud de teritoriul Scaunelor Săsești. Este o microzonă de sine stătătoare cu caracteristici marcante unde se îmbină armonios arhitectura de lemn montană cu rezultatele evoluțiilor funcționale și ornamentale ale caselor cu cuptor în tindă. Remarcăm existența unor gospodării închise și gospodării izolate, specifice zonelor cu altitudine mai mare.

Caracteristici: *sate îngrămădite și răsfirate, dar și multe gospodării izolate, crânguri, sălașe temporare, ocoluri pătrate, loturi lineare sau cu șură transversală, case cu cuptor în tindă, case din lemn pe bârne, acoperiș în două ape cu fronton triunghiular acoperit cu șindrila, dar și țiglă (sec. XIX), acoperiș cu fronton teșit cu țiglă (sec. XX), fațade principale și frontoane ornamentate cu stucaturi și cornișe (sec. XX), clădiri anexă: șură cu grajd, dar și porți de lemn sculptate mici și mari.*

Concluzii privind evoluția zonelor arhitecturale rurale

Cauza de bază a apariției zonelor de arhitectură rurală este evoluția socio-economică diferită a unor regiuni cu potențial economic, social și cultural diferit. Deși evoluția arhitecturii urmează pași foarte asemănători, uneori chiar identici, această evoluție se manifestă în diferitele zone în perioade diferite și cu viteză de schimbare diferită.

În evoluția arhitecturii rurale din Transilvania au avut roluri determinante cele două regiuni cu statut privilegiat, Scaunele Săsești și cele Secuiești.

La baza zonificării arhitecturale stau cele patru macro-zone prezentate mai sus. În prima parte a secolului al

XVIII-lea s-au conturat deja zone cu evoluții mai rapide: Țara Bârsei, Scaunele Săsești din jurul Sibiului și Zona Bistriței, respectiv microregiunea determinată de centrul de minerit Rimetea.

Evoluția mai rapidă din Țara Bârsei și Scaunele Săsești din jurul Sibiului s-a materializat prin adoptarea zidăriei de piatră și de cărămidă, respectiv a învelitorii de țiglă, tehnologii mai moderne, care necesitau cunoștințe specifice.

Evoluția mai rapidă a zonelor săsești din sudul Transilvaniei a indus schimbări similare, dar cu o oarecare întârziere, și în regiunile adiacente. În decursul secolului al XIX-lea apar schimbări și în Zona Săcele, în Țara Făgărașului, unde este adoptată și utilizarea noilor materiale. În Mărginimea Sibiului, deși materialul lemnos a fost păstrat multă vreme, structura localităților și de lot, dar și planimetria și volumetria caselor, respectiv aparatele de încălzire ale acestora demonstrează influențe săsești. În zona Hunedoara și Hațeg influențele se materializează și în adoptarea unor modele planimetrice, dar și din punct de vedere ornamental. În podișul Târnavelor, Regiunea Homorod din Odorhei, respectiv partea sudică a regiunii Trei-Scaune, sunt preluate soluții volumetrice și anumite ornamente specific urbane.

Același fenomen cu o derulare mai lentă este constatat și în zona Bistriței, zonă în care s-au dezvoltat soluții locale atât din punct de vedere planimetric, cât și de organizare de lot. Mai târziu, schimbarea a fost marcată și de utilizarea materialelor noi, piatră și cărămidă, și a ornamentelor cu specific urban.

Urbanizarea arhitecturii săsești, proces care s-a derulat în mod continuu de la începutul secolului al XVI-lea, a încetinit mult în primele decenii ale secolului al XX-lea, astfel încât evoluția regiunilor adiacente a condus la reducerea diferențelor mari ce au existat în secolul al XVIII-lea.

Evoluția arhitecturii rurale din Scaunele Secuiești a fost marcată de influențele interne din direcția conacelor și a arhitecturii eclesiastice, dar impulsuri au venit și din arhitectura regiunilor săsești. Astfel, în Secuime au fost create și valori locale, care la rândul lor au fost surse de inspirație pentru evoluția arhitecturii din Podișul Târnavelor, Câmpia Transilvaniei sau Valea Mureșului. La fel, Ținutul Arieșului a influențat arhitectura rurală din Munții Apuseni.

Fâșia de vest a Ținutului Secuiesc, care a fost populată mai dens, avea un climat mai favorabil și era în contact cu Scaunele Săsești, a evoluat mai rapid. S-au dezvoltat microzone datorită unor fenomene interne, dar și datorită unor influențe urbane și săsești. Aceste microzone nu sunt foarte diferite, dar există caracteristici individuale marcante în fiecare, cum ar fi târnașurile complexe din Valea Feernic, frontoanele perforate pe verticală în Ținutul Sărat sau porțile și frontoanele laterale în Valea Nirajului.

Fâșia de est a Secuimii și-a păstrat arhitectura mai arhaică pe o perioadă mai îndelungată. Evoluția mai

lentă a fost cauzată atât de climatul mai nefavorabil, cât și de efectele economice negative ale organizării regiunilor de grăniceri. O modernizare mai substanțială a arhitecturii a devenit posibilă doar la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea. Fragmentarea în microzone s-a înfăptuit și aici. Soluțiile locale au marcat identitatea arhitecturală locală în depresiunea Râului Negru, dar au apărut și pe fațade în Ciuc și Gheorgheni.

Caracterul local al microzonelor în Secuime este întărit și de soluțiile locale variate, utilizate în realizarea porților, fenomen deja amintit.

Caracterul specific al arhitecturii din Rimetea s-a materializat, datorită puterii economice mai însemnate a localnicilor, în soluții locale de realizare a fațadelor și a formei acoperișului în secolul XVIII. Schimbarea radicală a arhitecturii locale de la sfârșitul secolului al XIX-lea, care a însemnat și trecerea de la pereții de lemn la cei din piatră, a însemnat și adoptarea unor soluții cu puternic caracter local, cum ar fi ornamentica fațadelor și utilizarea detaliilor de fier forjat. Această arhitectură, care a fost influențată și ea de exemplul săsesc, nu a avut însă un efect însemnat asupra zonelor învecinate.

Schimbarea materialului de construcție, și anume trecerea de la structuri mixte lemn-argilă la pereți din zidărie de piatră, a dat naștere și aspectului specific al microregiunii Văii Borșei. Această schimbare nu a fost însă accentuată prin alte evoluții arhitecturale însemnate, cum ar fi ornamentarea fațadelor, astfel încât evoluția a încetinit, iar diferențele față de zonele vecine s-au redus treptat.

Începând cu ultimele decenii ale secolului al XIX-lea, aspectul local al unor regiuni este determinat de nevoile de reprezentare care se materializează în soluții locale de realizare a fațadelor, în ornamentica acestora, în timp ce evoluția planimetrică și funcțională a caselor se integrează conform unor modele adoptate în toată țara.

Ultimele mari evoluții în arhitectura rurală au fost marcate de elemente ornamentale în Călata, Valea Nirajului și parțial în Ținutul Sărat, în mică măsură și în Ținutul Arieșului, Gheorgheni, respectiv Hațeg. În Călata, personalitatea puternică arhitecturală, deși s-a format târziu, a exercitat o influență însemnată asupra zonelor vecine. Porțile sculptate și frontoanele traforate sunt preluate atât în Munții Apuseni, cât și în Sălaj, dar și în satele din fâșia vestică a Câmpiei Transilvane.

Arhitectura din Câmpia Transilvană a devenit specială datorită arhaismelor păstrate, evoluția tipic urbană

aici nu s-a manifestat în suficientă măsură. De asemenea schimbarea era foarte lentă și în zona de munte a Apusenilor, aceasta realizându-se abia în secolul XX. În Munții Apuseni și Regiunea Pădurenilor, în determinarea aspectului specific în arhitectura rurală joacă un rol important și factorii legați de structurile de localitate, respectiv prezența gospodăriilor izolate și temporare.

Începând cu primele decenii ale secolului al XX-lea, de-a lungul drumurilor importante de circulație, s-au format fâșii cu o evoluție economică mai rapidă, ce au indus transformări arhitecturale însemnate. Casele din aceste fâșii au fost reînnoite complet după 30-40 de ani de folosință, astfel aspectul regional a dispărut rapid. Aceste fâșii pot fi identificate de-a lungul Mureșului între Reghin și Vințu de Jos, de-a lungul Arieșului între Turda și Hădăreni, de-a lungul Someșului Mic și Mare între Cluj și Dej, respectiv între Beclean și Dej.

În consecință, putem identifica trei mari zone unde evoluția arhitecturală a microzonelor a urmat modele diferite. Acestea sunt Sudul Transilvaniei, deci Scaunele Săsești din sud și zonele limitrofe acestora, teritoriul aflat la nord și nord-est de primul, adică aria Ținutului Secuiesc, respectiv teritoriul dintre Munții Ciucului și Gheorgheniului și Munții Apuseni, respectiv zona de nord, care cuprinde Zona Bistriței, a Năsăudului și Podișului Someșan. Evoluția funcțională este foarte lentă în Câmpia Transilvaniei și Munții Apuseni, evoluția privind elementele de reprezentare, cum ar fi ornamentele de fațade, porți și altele, aproape că lipsește.

Ultimele mari evoluții din arhitectura rurală, determinate de nevoia de reprezentare, materializată prin arta decorativă rurală locală, care au marcat crearea specificului local în Călata, Ținutul Arieșului, Valea Nirajului și Ținutul Sărat nu s-au încheiat în perioada studiată, adică în 1950, efectul simțindu-se ca descrescător și în deceniile șase și șapte ale secolului al XX-lea.

Putem afirma că, față de restul teritoriilor din Arcul Carpat, fragmentarea în microzone arhitecturale rurale a Transilvaniei s-a realizat mai târziu. La fel și fenomenul de integrare a arhitecturii rurale, care în vest s-a încheiat deja la sfârșitul secolului al XIX-lea, în Ardeal și-a simțit efectul mai târziu și, de fapt, nu s-a încheiat în totalitate. Arhitectura tradițională cu specific local din microzonele din Transilvania a evoluat și după 1950. Fenomenul arhitecturii tradiționale rurale se stinge treptat abia cu demararea modernizării comuniste și în final sub efectul globalizării de la sfârșitul mileniului.

ZONES OF TRANSYLVANIAN RURAL ARCHITECTURE – SUMMARY

Transylvanian Rural Architecture is very diverse and complex. The functional, structural and formal diversity of the buildings; plot and settlement structures; and the rich ornamentation of different buildings, are a direct consequence of the geographical, socio-economical and ethno-cultural complexity of the area.

The main objective of this study is to analyse the rural architectural zones of Transylvania, a region that historically was populated by several ethnic, social and religious groups. I have tried to identify the nature of architectural differences, the way these differences can be evaluated and the process of fragmentation in macro and micro-zones of rural architecture. I was interested most in the main factors that determined these changes, and in the relationship between change and the general socio-cultural factors and influences. The research has materialised in the thesis entitled 'Zones of Transylvanian Rural Architecture' completed in the framework of the Babeş-Bolyai University, Cluj-Napoca, in 2015. This thesis constitutes the basis for the present work.

The area covered by this analysis is Transylvania, a territory surrounded by the Eastern, Southern and Western Carpathians. This comprises the north-western part of Romania only and therefore excludes the Banat, Crişana and Maramureş regions. This study investigates the changes in rural architecture between the mid-17th century and the mid-20th century.

The subject of this analysis is the architecture created by people that lived in rural villages and were mainly employed in agrarian based industries. A common characteristic of these buildings is that they were built without the involvement of an architect but were the result of the direct work of their owner and/or the local community. Later, some of this work would have been coordinated by master craftsmen. The rural architecture can be interpreted as the accumulation throughout long periods of time of certain well developed and crystallized architectural solutions. The rural dwelling-houses and their ancillary buildings are logically positioned, a characteristic that has been influenced by multiple socio-economical factors. It has therefore also been necessary, as part of this study, to analyse the arrangement of plots and settlement structures.

During this study I rarely focused on ecclesiastical, urban or high status architecture. I consider these groups of buildings to be outside the domain of rural architecture, but I am aware that certain solutions in ecclesiastical, urban and high status architecture can be factors that influence rural architecture.

I consider that the analysis of rural architecture from an ethnic point of view is unlikely to produce scientifically robust results. I therefore analysed the elements of rural architecture with scientific rigour observing that they are influenced by geographical and socio-cultural factors that are connected to the lifestyle of certain communities and I tried to avoid the traps of false ethnic labelling and stereo-typing. I have presented the architecture of the mixed regions from a holistic view, so in the case of mixed regions, such as the Târnava Area or the Transylvanian Hill area, the material provided is characteristic of both Romanian and Hungarian communities. Of course, in fairly ethnically homogeneous areas like the Seckler Area or the Mărginimea Sibiului Area the conclusions presented characterise the majority group, if they do not, it will be highlighted.

One of the most important challenges of the research was the linguistic and territorial disproportionality of the existing specialised literature. Some ethnographic areas are well known and documented, whilst others are less so. Furthermore, my personal field of research was completed to different levels of detail and depth due to the material available and financial reasons. In some regions it was possible to make an inventory of every traditional building but in others I could only investigate representative structures. From 1996, I had the opportunity to carry out thorough and detailed research in Rimetea, Călata, Odorhei Region, Covasna Region, Arieş Region, Niraj Valley and Gheorgheni. However, I could only investigate representative buildings in Ciuc, Ghimeş, Săcele, Târnava Valley Area and in the Transylvanian Hill Area, Borşa Valley, Ghiurghiu Area, Țara Făgăraşului Region, Mărginimea Sibiului Region. I was fully aware of the detailed results of certain studies and field research completed by other specialists. In a few places, I only validated previous research. These included the Saxon Area, some villages near Rupea, Sibiu, Sighişoara, Mediaş, in Țara Bârsei Region and the Bistriţa area. In the case of the Pădureni Region and the Western Carpathians Region, I based most of my analysis on the valuable and diverse studies that have been published. This enabled me to complete some smaller scale field research as in the case of the Pădureni Region and the Western Carpathians Region.

Although the larger amount of data available for some of the regions influenced the structure of this thesis, I am convinced that I was able to use sufficient data for all areas of the regions studied. I consider that the results are scientifically robust but I cannot exclude

the possibility that new field research would contribute to refining and slightly modifying the conclusions.

The thesis has the following structure: an introduction; a summary of the results of the scientific research on the rural architecture of Transylvania completed by Hungarian, Romanian and German authors, from the mid-19th century through to the present day; the presentation of the hypothesis; a chapter dedicated to the methodology of the research. From this point the content can be divided into two major parts, dedicated to the analysis and the synthesis. The main constitutive elements and factors of rural architecture are discussed in several chapters. The analysis of settlement structures is followed by a presentation on plot and courtyard arrangements. Three chapters are dedicated to the dwelling-house, one each on the layout and heating systems, one on the structural components and one on formal characteristics: proportion and decoration. A chapter focuses on the ancillary buildings that served the different agricultural-related purposes within the plot, followed by a large chapter on traditional gates and features with multiple, even symbolic, significance. Analysis of the constituent elements of rural architecture provided the framework for the differences between the various architectural zones. These chapters provide the most important part of the work. This is the synthesis dedicated to the different rural architectural macro and micro zones. Here, I have discussed the relatively standard village architecture of the 17th century and how this changed. Later, this resulted in the fragmentation of various rural architectural zones. This phenomenon culminated at the end of the 19th century and the first decades of the 20th century. At the end, I try to pull together the conclusions that flow from this thesis.

Factors that Influenced the Development of Rural Architecture in Transylvania

The most important factor that influences the evolution and character of rural architecture is the lifestyle of those communities that create the houses, buildings and settlements. The lifestyle determines the type of economic or agricultural production which in turn determines the form of the settlement, the street pattern, the functional arrangement of plots, courtyards and the ancillary buildings, but also the layout of the main house. Communities with different lifestyles created different rural architecture, for example a village formed by shepherds differs from a village established by miners, or from a village of a community that has a mixed agricultural economy.

The natural environment determines the architectural heritage in a direct and indirect way. Firstly, the geographical and climatic factors determine

the nature and form of the economic and agricultural activities. In this way they influence the lifestyle and as a consequence they influence the built environment. Geographical, geological and climatic factors also determine the materials available for construction. Thirdly, the buildings have to protect the population from the various climatic effects (wind, precipitation, temperature) that vary with geographic position.

Another very important factor is the social status of the particular communities. The architecture of historically privileged or free communities differs from the architecture of communities with feudal ties. Social status influences the material situation and the right to use certain material resources.

The ethnic and linguistic aspects influence to a much lesser extent and only indirectly to the evolution of architecture. If the ethnic differences overlap with a special and different social status then the architecture will also differ, but the architecture of different ethnic and religious groups that live under similar social conditions is identical. Religion has a relatively minor influence, with symbolic features, for example crosses or stars in different forms, displayed on buildings.

In a certain place at a certain time the factors that influence rural architecture are mostly constant, so families with approximately similar material and social conditions have lived in fairly similar built environments, the layout and structure of their houses and ancillary buildings were also alike.

In a certain place at a certain time, families with different social and material conditions used buildings that differed less or more from each other. The buildings of families with poorer material conditions were equivalent to buildings used by the wealthier families of previous generations.

Developments in rural architecture occurred by adopting tried and tested methods. Small scale mansion houses and the buildings on the outskirts of towns and cities provided inspiration.

The Layers of Architectural Zones

1. **The four different layouts** that are typical of Transylvanian dwelling-houses of the 18th century, provide the basis for the macro-zones of rural architecture. These are as follows:

a. **The zone of the house with a storage room**

This is characteristic of the Romanian population in the mountain areas of the Apuseni Mountains and the Pădureni Area. This form is also associated with the architecture of Gorj and the Vâlcea region.

b. **The zone of the house with weathering**

This house type has a room heated by a tiled stove and is typical of dwelling-houses in the eastern strip

of the Seckler Area. This form is the result of a local development based on the small mansion house model. The Seckler *weathering* is a secondary room through which one entered the main room. The weathering (room) was partly or totally open to the elevation facing the courtyard.

c. The zone of the house with baking oven in the kitchen

This type is evident in central Transylvania where architectural development was influenced by mansion houses and urban architecture.

d. The zone of the house with baking oven in the main room

This type can be found in Northern Transylvania and is also a form used in large areas including the northern territories of Hungary.

In the 19th century, the zone of the house with baking oven in the kitchen spread towards the east and west, decreasing the zone of the houses with storage and the houses with weathering. Towards the north there is a larger zone of transition where both specific functional forms are present. From the end of the 19th century and the beginning of the 20th century, the house with a room-kitchen-room layout becomes the preferred plan form in all four zones.

The form and position of the heating system developed according to the characteristics of the four different macro zones, however, certain details help us to define certain micro zones. Particular types of baking ovens and tiled stoves developed in the central Transylvanian region, including in Rimetea, the Arieș Region, the Southern Saxon Areas and the Mureș Valley region, whereas local types are known in northern Transylvania, in the Bistrița Region and in Călata Region. In the Eastern Transylvanian Strip, the stoves are characteristic of the northern Odorhei region and the Homorod Area. In the other areas, the different forms vary through the use of different ceramic tiles produced by various local manufacturers. The four macro zones represent the starting point of further fragmentation caused by the use of various building materials and locally distinctive decoration.

1. The structural methods and the materials used in construction were influenced by the natural environment but also the social and affluence of the population. The use of construction materials that are the result of manufacture or an industrial process, for example lime, brick or glass, is a clear consequence of an improved standard of living and a higher degree of economic development within certain communities.

The structural techniques and the building materials used played an important role in determining the extent of certain architectural micro zones. By the 17th century,

the use of stone and brick for walling in conjunction with clay tile roof coverings, had become characteristic of the Southern Saxon areas. Such changes altered the overall architectural appearance of the Homorod area in the early 19th century and in Ținutul Împădurit area in the late 19th century. Stone walls become important in the demarcation of the Borșa Valley area in the first half of the 19th century and then after 1870 in Rimetea. The North West part of the Câmpia Transilvaniei area became distinct due to the use of earth (adobe) walls. The freely available good quality timber in the mountain region allowed for buildings to be constructed exclusively from timber. The use of timber for construction also extended to the hill areas adjacent to the high mountain areas. In the hilly regions of central Transylvania most houses built in the 17th century were constructed from timber-frames with wattle and daub infill panels. Due to slow economic development in this region, brick did not become the dominant walling material in the area until the middle of the 20th century.

Although walling materials are important in the fragmentation of micro zones, it did not influence, or had very little influence, on the development of the layout of buildings. Ceilings have not influenced the fragmentation of architectural zones. Timber boarded ceilings were universally used in the whole region, as well as the roof structures. The techniques and materials utilised for the roof coverings evolved similarly in most places of the study area. For example, thatched roofs were replaced by shingles and eventually clay tile roof coverings became universal. Reed thatch was only used in certain areas such as the Câmpia Transilvaniei Region. The height of a roof was determined not only by the type of roof covering, but also by the local climate. Thatch needs a steep roof pitch with an angle that sometimes exceeds 60 degrees. Meanwhile, shingles are normally laid on a roof pitch between 45-55 degrees but in high mountain areas shingle roofs were built with a 60 degree pitch. In all the areas studied, clay tiled roofs were built with a roof pitch of around 45 degrees. The development of porches and verandas was similar throughout the study area but there are distinctive local characteristics. For instance, in Ținutul Arieșului the verandas have smaller arched ends, whilst in the Ținutul Împădurit region a variety of brick columns and arches can be found. The attached solid porch is typical of the Saxon area whilst the portico with weathering is characteristic of the Odorhei region.

2. The finishes and decoration are usually a direct consequence of the affluence of certain communities, as well as the need for social representation. By the late 18th and early 19th centuries the decoration on façades had become a tool in social and community representation in the Saxon Areas, the Homorod region and in Rimetea. Here, the external elevations of buildings are only part rendered and the window surrounds and frames are

painted red. In the Saxon areas and parts of the southern Seckler areas, decorative motifs were painted on wet plaster applied to external elevations. These motifs were influenced by ecclesiastical and urban decorative art. In these same regions, Classical and Baroque stucco and geometric plaster decoration became popular during the second half of the 19th century. These colourful façades, influenced by urban and ecclesiastical art, are visible evidence of the changes in thought and taste of villagers at the end of the 19th century. The spread of various types of decoration on timber elements in rural architecture is also the result of the important changes that occurred from the end of the 19th and beginning of the 20th century. Naturally, these happened on a larger scale in areas where timber was more readily available. First, porch columns were carved and then joints were decorated. The balustrades were also richly decorated, but it is very difficult to find patterns or groups of motifs that are representative of certain smaller architectural zones. Finally, the last phase comprises the rich decoration to the timber gable ends that address the street or elevations that face the courtyard. Certain types of decoration are associated with specific areas such as Călata, Valea Nirajului or the Arieș Region. In most regions, the development of doors and windows were relatively similar, therefore their contribution to zonal fragmentation is minimal.

3. The ancillary buildings are directly influenced by the agricultural production of the area and the social status and affluence of the owner. Bakehouses were built throughout the study area but appeared at different periods. The privileged groups are at the forefront of these changes. Bakehouses had been built in the Seckler and Saxon areas by the end of the 19th century. The last areas for bakehouses to be introduced include Călata and the Câmpia Transilvaniei area.

The method of storing cereals and other crops can vary from region to region. Granaries were used to store grain in a large area of Central Transylvania. This included the area that covers the Arieș Area, Câmpia Transilvaniei Area, the Someș Valley area, the valleys of the Târnava and Mureș rivers, and even parts of the Seckler land. Granaries have a simple rectangular layout and a little portico is added in front of the entrance door. This probably evolved from polite architecture. In other areas, cereals were mainly stored in different rooms of the house or other buildings. Up until the end of the 19th century, corn stores were made from wattle. After this time, there was a slow transition to lath structures. This special building type can be found almost everywhere where corn is cultivated, therefore in most of the hill areas. Wheat stores are special tall timber-framed structures covered by a roof. They are only characteristic of the Salt District and parts of the Valea Niraj region.

Barns are the largest ancillary buildings and there are many local and regional forms. This building type

is therefore very useful when determining architectural micro zones. In the Saxon Areas and the South of Transylvania, the large timber-framed barn is dominant. Examples can also be found built partly from stone or brick. These can be either large halls used to store hay and / or used for to threshing, or stables and loose boxes to shelter large animals. Sometimes, a porch with a horizontal roof, to the middle of the structure enlarged the threshing area. In the Bistrița zone such barns were sometimes constructed under the same roof as the dwelling-house. Barns in the Seckler area are mostly built out of logs, with some containing stables. The storage area in these barns is called *odor* and is characteristic of this building type. In the Odorhei Region, a fourth bay is often added to the barn. These additional bays are open towards the courtyard and are mainly used to store carts. In the Odorhei region the large barn doors were often decorated with carvings. In the Salt District and the Niraj Valley area a ventilation strip with a wooden frame was introduced below the eaves line of the roof. Occasionally, carved columns can be found decorating this detail. In the Niraj Valley area some of the timber barns have entrances within their gable ends. The gable ends are decorated like the gable ends of the houses.

Truncated cruck-framed barns (yoke barns), exclusively used for threshing, were built in the central Transylvanian regions, including the Târnava Area, the Câmpia Transilvaniei Area, the Someș Valley area and the Arieș Area. Many other types of barns stand adjacent to these structure, some incorporating stalls or stables. The architectural forms and massing of the barns also contribute to the local character.

In the high mountain area, the Apuseni Mountains and Pădureni Region, the barns contain a stable and a store room. Here, the most distinctive barn type is the polygonal barn.

The pens, pigsties and other small ancillary structures were built similarly in most architectural areas, therefore, they do not form part of the zoning criteria.

4. The various traditional entrance gate types contribute enormously to the differences within the architectural micro and macro zones. From this point of view, we can divide Transylvania into three large areas. The Southern area, dominated by the Saxon settlements, can be characterised by the use of tall masonry walls and arched gateways built to connect the street frontages of houses. This became a very distinctive characteristic of this area. To the north of this region, there is a large swathe of land starting at the western borders of the Seckler area and extending to the higher mountains in the west. This contains the Niraj Valley, Salt District, Târnava Valley, Mureș Valley, Arieș Valley and Călata region. Here, carved and roofed small timber gates were built. These developed using churchyard doors as a model. In this vast area, a variety of local types were employed, differing by their carved decoration. The

third area roughly covers the Seckler territories. Here, a large variety of forms, materials and decoration can be found. Influenced by high-status architecture, the large carved and roofed timber gates were often enriched with dove-cotes. The latter became wide-spread. These gates, named Seckler gates by Hungarian ethnographers, were produced in several local variants. The gate with round windows of the Covasna region differs from the Ciuc gate and the three types of Odorhei gates. In parallel with the tall carved gates, is a small gate type with masonry piers that became popular in the Covasna area. This was also influenced by polite architecture. In addition, the large Saxon masonry gates were often combined with local variants of the small or tall carved stone gates that had developed.

5. Most forms of **settlement pattern and plot arrangement** are present in almost every architectural zone, although their percentage differs. In order to determine local characteristics both settlement structure and plot / courtyard arrangements are approached similarly in my analysis. In the Seckler Area of Covasna, Ciuc, Gheorgheni and parts of Mureş, the villages are mostly nucleated and plots are laid out in a grouped or a cross barn arrangement. The division of existing plots within settlements also spread, generating dead end streets. Over time these nucleated villages became more uniform, the plots became narrower creating a more rigid courtyard arrangement. In the Saxon areas, villages have a more urban character; both the street patterns and the plot layouts are uniform. Regular villages with branching multi-street structures are formed by narrow long plots. The street elevations of houses are connected by tall gateways and the courtyards either have a linear or cross barn layout. In the Bistriţa Area, as well as possessing the aforementioned characteristics, houses are often built parallel to the street. Roads become wider in the centre of these settlements, where the church is usually positioned. The older dwelling-houses are built under the same roof as the stables and the barn. Most houses also have an entrance door directly addressing the street.

In the Târnava Valley area and the Mureş Valley, between Reghin and Sebeş, most settlements have a regular street pattern, although irregular parts and plots can also be found. Settlement structures are branching multi-street ones, whilst plots are narrow and long as in the Saxon Areas. However, courtyards are less regular and rigid, the fences and gates are more transparent and the siting of the buildings is also more flexible.

In the Rimetea region the settlement structure and plot arrangements are just as ordered as in the Saxon areas. The multi-street settlements have long and narrow plots, both linear and transversal arrangement can be found. Most villages in the Arieş Region have a clustered core around which a regular narrow-plot structure has developed. The plot sizes vary, most are narrow but there are some wide ones with a double courtyard

arrangement. The others have a parallel or transversal arrangement.

In the Câmpia Transilvaniei area most villages have a nucleated arrangement with many irregular plots. Here, the courtyard arrangement is very diverse. A large number of grouped courtyards and some double courtyards can be found next to parallel and transversal courtyards. Some of the settlements that developed in the 20th century have a rectangular street structure. During this same period many independent isolated farmsteads were established. In the Călata region villages are branching or Y-shaped, plots are usually narrow with linear or transversal arrangement. Occasionally, clustered village cores and irregular courtyards are evident. In the Apuseni Mountains and Pădureni Region many valley villages can be found next to nucleated villages. A large number of isolated farmsteads and shelters were established on the mountain slopes. This aspect provides a distinctive character to this mountain region. In contrast, the valley settlements of the Tara Făgăraşului region have a long, multi-street structure. Here, most courtyards have a linear form but there are also examples of cross barn arrangement. In Mărginimea Sibiului and Hunedoara Region, the nucleated villages mainly have transversal courtyards. In these regions a large number of isolated farmsteads have a strong enclosed arrangement. This form is also evident in some of the grouped settlements.

Zones of Transylvanian Rural Architecture and a Brief Summary of their Relationship with Each Other

■ THE SECKLER ZONES

1. **The South Covasna zone (Trei-Scaune de Jos)** covers the southern part of Covasna county. In the 18th century it was part of the Secklerland macro-zone but in the 19th century it belonged to the Covasna zone (Trei-Scaune). At the end of the 19th and the beginning of the 20th century it became a distinct architectural micro-zone which developed as a result of the local nobility and external urban influences from Țara Bârsei. It influenced areas to the north.

Characteristics: *irregular nucleated villages, grouped courtyards, houses with weathering with side-chambers (17th-19th century), houses with kitchen (19th-20th century), fireplaces with glazed tiles, log construction but stone masonry too, many mansions, houses with hipped roofs but also half-hipped roofs, covered with shingles or tiles, houses with a daubed finish but also plastered and covered with colourful and ornamental painted decoration, ancillary buildings: bakehouses, barns, stables, smaller and tall gates built from masonry but Seckler gates too.*

2. **The North Covasna zone (Trei-Scaune de Sus)** covers the northern part of Covasna county (the valley of the River Olt and the depression of the River Râu Negru). In the 18th century it was part of the Secklerland macro-zone but in the 19th century formed part of the Covasna zone (Trei-Scaune). At the end of the 19th and beginning of the 20th century it became a distinct architectural micro-zone. The mansions in the small towns, belonging to the nobility, influenced the architecture of this area and we can identify local architectural trends and their transmission towards the north.

Characteristics: irregular nucleated villages, grouped courtyards, houses with weathering with side-chambers (17th-19th century), houses with kitchen (19th-20th century), fireplaces with glazed tiles, carved ceiling beams, many mansions, log walls, hipped roofs but half-hipped roofs too, roof coverings made from decorative shingles but also tiles, houses with daubed finishes and whitewashed; ancillary buildings: bakehouses, barns and stables, low and tall gates built from masonry but Seckler gates (large, carved and roofed timber gate) too.

3. **The Casin architectural subzone** consists of five villages situated between Ciuc and Covasna. In the 18th century this area was part of the Secklerland macro-zone but from the second half of the 19th century it belonged to the Ciuc zone. It influenced and has been influenced by areas both to its north and south. The architecture of the nobility influenced the development of the local architecture of this area which then spread further north and south. During the 19th century the ancient architecture of the Ciuc zone was best conserved in Casin. Several local gate types can be found in Casin.

Characteristics: irregular nucleated villages, grouped courtyards, complex houses with weathering with side-chambers (17th-19th century), houses with kitchen (20th century), fireplaces with glazed tiles, log walls, hipped roofs, roof coverings made of shingles, sometimes with ornate ones, houses rendered with daub and whitewashed; ancillary buildings: bakehouses, barns and stables, occasionally brick or stone barns, small and tall gates constructed from brickwork with no external finishes, small carved wooden gates but also typical Seckler gates characteristic to the area.

4. **The Ciucul de Jos and Ciucul de Sus zones (the southern and northern area of the Ciuc Depression)**, situated between the Ciucului and the Harghita Mountains, have very similar architectural sub-zones. In the 18th century they were part of the Seckler area macro-zone but at the beginning of the 19th century they became part of the Ciuc micro-zone. Development of the local architecture was primarily influenced by the architecture of the nobility and to a much lesser degree, by the architecture of the Saxon area. Its influence spread to the north (Gheorgheni) and east (Ghimeș). The minor differences between the two zones only became evident in the second half of the 20th century.

Characteristics: irregular nucleated villages but also narrow plot structures, grouped courtyards but also with transversal-barns, complex houses with weathering with side-chambers (17th-19th century), fireplaces with glazed tiles, houses with kitchen (20th century), log walls, hipped roofs, shingle roof coverings, sometimes with ornate ones, houses daubed and whitewashed, in the north houses with exposed beams, with daub applied only around the windows; ancillary buildings: bakehouses, barns and stables, sometimes brick or stone barns, carved wooden gates but also carved Seckler gates with horseshoe arches and fretted ornamentation are typical of this area.

5. **The Ghimeș zone**, situated between the valley of the River Ghimeș and its tributaries, only separated from the Seckler macro-zone area in the 19th century. The buildings follow the more archaic architecture of the lower classes from Ciuc. The dispersed structure of the settlements and that of the households is very different. Besides the influences from Ciuc, Ghimeș architecture was also influenced in part by Moldavia, for example, the part rendered façades.

Characteristics: chain and dispersed villages, isolated farmsteads, temporary shelters, grouped courtyards but inversed too, houses with weathering with simple layout, log walls, hipped roofs, shingle roof coverings, larger wood shingles, mostly houses with exposed beams with daub applied only around the windows, ancillary buildings: bakehouses, barns and stables, smaller wooden gates.

6. **The Gheorgheni zone** covers the territory of the Gheorgheni depression. This area was separated from the Seckler area macro-zone in the 19th century. Its development was shaped by urban architecture as well as some Moldavian influences. The architecture of this zone was regularly renewed. In its northern territories a subzone with dispersed Romanian villages has been formed.

Characteristics: irregular nucleated villages but also narrow plot structures, grouped courtyards but also with transversal-barns, houses with weathering (17th-19th century), houses with kitchen (20th century), log walls, hipped roofs (18th century), half-hipped roofs (late 19th century), gabled roofs, sometimes with applied ornamentation (20th century), shingled but also tiled roofs, houses daubed and whitewashed but also with exposed beams with daub applied only around the windows or with laths nailed onto the log walls, ancillary buildings: bakehouses, barns and stables, large barns with specific proportions, small carved wooden gates but also large carved Seckler gates sitting on 6 posts (doubled space frame).

7. **The Homorod zone** covers the valley of the Homorodul Mic and Mare, situated between the Harghita Mountains and the Rupea region. This area was separated from the Seckler area macro-zone in the 19th century. It was strongly influenced by the urban architecture conveyed from the Saxon settlements. These influences were combined with local styles. The Ținutul Împădurit

and the valley of the Târnava Mare region are slightly influenced by the architecture of this zone.

Characteristics: *irregular nucleated villages, but also with narrow plot structures, grouped courtyards but also with transversal-barns, houses with weathering (17th-19th century), houses with kitchen (20th century), log walls, hipped roofs (18th century), stone walls, gabled roofs or half-hipped roofs (19th century), tiled roof coverings, side portico, plaster finishes to houses and decorated with geometric or floral patterns, decorations and inscriptions on gable walls, fireplaces with glazed tiles and also chimneys, ancillary buildings: bakehouses, barns and stables, large stone barns with specific proportions, small carved wooden gates but also Seckler gates constructed from carved wood or stone blocks, gateways built from masonry.*

8. **The Ținutul Împădurit zone** covers the Baraolt depression in the western part of Covasna county. This zone became separated from the Seckler macro-zone around the mid-19th century. It incorporates influences from Saxon architecture and the buildings of the nobility, although some local styles are also evident. The architecture of this zone shares several common features with the buildings in the Homorod, Țara Bârsei and Trei-Scaune de Jos zones.

Characteristics: *irregular nucleated villages but also narrow plot structures, grouped courtyards, courtyards with transversal-barns, houses with weathering (17th-19th century), houses with kitchen (20th century), log walls, hipped and gabled roofs (19th century), stone and brick walls, half-hipped roofs (late 19th century), different designs and types of porches with brick pillars, tile roof coverings, plaster finishes to houses incorporating geometric or floral patterns, decorations and inscriptions on gable walls, ancillary buildings: bakehouses, barns and stables, large stone barns with specific proportions, low, carved wooden gates.*

9. **The zone of the Târnava Mare (superior course) and the Feernic Valley or Odorhei Zone** situated in the valleys of the above mentioned rivers, between the Harghita Mountains and Scaunul Sighișoarei. This area became a micro-zone when it separated from the Seckler macro-zone area in the second half of the 19th century. The development of the architecture in this zone was influenced by the architecture of the local nobility and the urban architecture of the Sighișoara area. Despite various local architectural styles the subzones of Goagiu and Cușmed belong to the Odorhei zone. The diversity of the house types and the frequent renewal of the architecture should be noted.

Characteristics: *irregular nucleated villages but also with narrow plot structures, grouped courtyards but also with transversal barn, houses with weathering, only a few with side-chambers (17th-19th century), houses with kitchens (20th century), fireplaces with glazed tiles, log walls, hipped roofs (19th century), half-hipped roofs (late 19th century), porches, combined weathering and portico, plastered*

houses decorated with floral and geometric patterns, inscriptions and decoration on the gable end, ancillary buildings: bakehouses, barns and stables, large stone barns with specific proportions, with extra bay for carts, ornate barn gates, small carved wooden gates, three types of Seckler gates with floral patterns and inscriptions.

10. **The Pârțile Secuimii (Partium Secuiesc)** is a transitional area situated in the narrow valleys between Odorhei region and the Saxon region surrounding Sighișoara. This zone has been influenced by the architecture of the Seckler and Saxon regions.

Characteristics: *irregular nucleated villages but also with narrow plot structures, grouped courtyards but also with transversal-barns, houses with weathering (17th-19th century), houses with baking oven in the kitchen (17th-19th century), houses with kitchen (20th century), log walls, hipped roofs (19th century), gabled roofs and half-hipped roofs (19th century), straw thatch or tile roof coverings, plaster finishes to houses, inscriptions and decorations on the gable wall, ancillary buildings: bakehouses, barns and stables, low carved wooden gates.*

11. **The Salt District zone**, situated in the superior part of the valley of the Târnava Mică Valley and the neighbouring hills, including the settlements of Praid and Corund. This region was separated from the Seckler area macro-zone at the end of the 19th century. For a few decades it was a transitional zone between the Odorhei and the Mureș zone but at the beginning of the 20th century it became a micro-zone characterised by specific architectural features, particularly the decorative wooden elements and the use of some types of ancillary buildings.

Characteristics: *irregular nucleated villages but also narrow plot structures, grouped courtyards but also with transversal-barns, houses with weathering (17th-19th century), houses with kitchen (20th century), fireplaces with glazed tiles, log walls, hipped roofs with straw thatch – (19th century), gabled roofs half-hipped roofs, covered with tiles (late 19th century), front entrance with carved pillars and combined portico, plaster finishes to houses, specific decorations on the gable wall, ancillary buildings: bakehouses, barns and stables, barns with specific details (e.g. cross braces), with an extra bay for carts, specific wheat sheds, granaries with front porticoes, carved wooden gates.*

12. **The Valea Nirajului zone** lies in the valley of the River Niraj and on the neighbouring hills. It became separate from the macro-zone characterised by the house type with baking oven in the kitchen at the end of the 19th century, a period shaped by influences from the Odorhei and Salt District regions. At the beginning of the 20th century this area developed a series of local architectural styles influenced by nobiliary and ecclesiastical architecture as well as the art-nouveau decoration of the imperial baths and urbanised centres of the area. The decoration of the gable ends of the side portico, the carved wooden gates and specific ancillary

buildings also need to be mentioned. Situated in the eastern part of the Niraj valley, the Subbechechi sub-zone is very distinctive and traditional while the rest of the territory went through a rapid process of modernisation in the 20th century and lost its unique character.

Characteristics: irregular nucleated villages but also with narrow plot structures, linear courtyards, sometimes grouped, fewer with transversal-barns, many reversed double courtyards, houses with baking oven in the kitchen (19th century), houses with kitchen (20th century), timber framed houses with wattle walls covered with daub, hipped roofs with straw thatch (19th century) or tile roof coverings (late 19th century), front porches with carved posts and combined portico, plaster finishes to houses, specific decorations on the gable end walls of the portico facing the yard, ancillary buildings: bakehouse combined with granary, barn and stable, barns with specific details, (e.g. cross braces, carved posts, decorated gables), granaries with front portico, carved wooden gates with specific decorations but also examples of carved stone gates.

13. **The Câmpia Secuiască zone**, an area situated to the north-west of Târgu-Mureş, in the great Transylvania Plain populated, among others, by Secklers. This is a transitional zone of the Transylvania Plain where we find specific influences from the Seckler area zone and Târgu-Mureş.

Characteristics: irregular nucleated villages, grouped courtyards but also with transversal-barns, reversed double courtyards, houses with baking oven (19th century), houses with kitchen (20th century), timber framed houses with wattle walls covered with daub, hipped roofs with straw thatch (19th century) and tile roof coverings (late 19th century), front portico with carved posts and combined portico, plaster finishes to houses, ancillary buildings: baking houses, barns, granaries with front portico.

■ THE SAXON AREAS

14-15. **The Țara Bârsei and the Șapte Scaune zone** covers the former area of the once Saxon inhabited territories of south Transylvania. Here, the privileged Saxons existed with feudal communities comprising a larger Romanian and smaller Hungarian population. These very similar areas had already established an architectural zone in the 18th century. Its strong local identity developed rapidly by integrating a series of urban architectural and structural solutions as well as technologies used in the Saxon towns. This zone had a considerable influence over the surrounding regions.

Characteristics: regular nucleated villages with narrow parallel plot structures, courtyards with transversal-barns, in the Țara Bârsei zone houses are situated parallel with the street or in a L plan, houses with baking oven in the kitchen, sometimes with a chimney, room with a fireplace with glazed tiles (17th-19th century), internal divisions, sometimes an internal staircase, houses with kitchen (20th century), stone walls but also brick walls, gabled roofs or half-hipped roofs (18th century, 19th

century), side porticoes with stone pillars, tiled roofs, plaster finishes to houses with painted floral and geometric patterns or ornamentation made from plaster (pargetting), inscribed and decorated gable walls, ancillary buildings: bakehouses, stable situated on the same axis as the house, barns, large roof-covered gates attached to the street elevation of the house, some arched and some examples constructed from wood.

16. The **Bistrița zone**, that covers the Saxon areas in north Transylvania, established a distinctive architectural zone in the 18th century. Within this territory, we can identify a series of local solutions, influenced by urban architecture. This area is part of the macro-zone of the house with oven in the room and has a strong influence on the surrounding areas.

Characteristics: villages with wide, parallel plot structures, plots with transversal-barns, houses situated parallel to the street or in a L-plan, continuous street lines, direct entrance from the street into the house, sometimes front porches with stairs, houses provided with a baking oven combined with glazed tiled stove, sometimes with a baking oven in the kitchen (17th-19th century), houses sharing the same roof with the stable, houses with kitchen (20th century), stone walls, gabled roofs or half-hipped roofs (18th century, 19th century), side porticoes with posts or pillars, tiled roofs, plaster wall finishes to houses with painted floral or geometrical patterns or plaster decoration, inscribed and decorated gable ends and gates; ancillary buildings: stable situated on the same axis as the house, barns, large roof-covered gates and gates attached to the street elevation of the buildings, some of the gates are arched.

■ ZONES IN THE FORMER ROYAL COUNTIES

17. **Țara Lăpușului** is situated in the valley of the River Lăpuș, the Lăpușului Mountains and the Mesteacăn Pass and is a transitional zone that is influenced by the architecture of Maramureş, Năsăud and the south. The Chioarului zone is a sub-zone of the Țara Lăpușului. In the northern part we find wooden decoration that is distinctive to Maramureş, especially the ornate barn gates. The architectural characteristics of this area closely resemble those of the Năsăud zone.

Characteristics: nucleated villages, loosely scattered valley villages, grouped courtyards, parallel but also with transversal-barns, reversed double courtyards, houses with oven in the room and unheated entrance room, sometimes with fireplace, (19th century), houses with kitchen (20th century), log walls, high half-hipped roofs with pressed straw, sometimes shingles (19th century), or tiles (middle of the 20th century), side porticoes with carved posts, ancillary buildings: barns with stable, pantry and portico, longitudinal barns, barn gates with applied decoration.

18. The **Năsăud zone** lies to the east of Beclean, in the valley of the River Someșul Mare and on the neighbouring hills towards the north and the valley

of the River Someş. It is a transitional zone and its development was strongly shaped by the architecture of the Bistriţa zone. It is influenced by the areas to the south, east and north.

Characteristics: *nucleated villages, linear villages but also broadly scattered ones, linear courtyards, parallel but also with transversal-barns, reversed double courtyards, houses with oven in the room and unheated entrance room, houses situated under the same roof as the stable (19th century), houses parallel to the street, houses with kitchen (20th century), log walls, high hipped roofs with thatch, sometimes shingle (19th century) or tile (mid-20th century) roof coverings, side porticoes with posts, ancillary buildings: bakehouses, barns and large wooden gates.*

19. The **Someş zone** covers the areas situated on the eastern side of the Someş Valley, north of Cluj-Napoca and east of the Borşa valley, stretching to the peaks of the Meseş Mountains. It is a transitional zone where we find specific forms of the house with baking oven in the kitchen and those of the house with oven in the room. In the 20th century it was influenced by the Călata zone. The characteristics of this zone resemble those of the Lăpuş zone but the construction materials used for the walls are usually different.

Characteristics: *irregular nucleated villages but also with narrow plot structures, linear courtyards but also with transversal-barns, houses with baking oven in the kitchen but also with oven in the room (19th century), houses with kitchen (20th century), wooden walls but also timber framed houses with wattle walls covered with daub, or daub between battens, hipped roofs with pressed straw (19th century) or tile (mid 19th century) roof coverings, side porticoes with posts and no balustrade, ancillary buildings: bakehouses, barns, truncated cruck framed (yoke) barns, granaries with portico and cellar.*

20. The **Valea Borşei zone** covers the hills situated in the surroundings of the River Borşa. It became separated from the macro-zone of the house with oven in the kitchen in the first half of the 19th century. It was influenced by both the north and west but its unique character is derived from the local development in stone masonry. Its architectural development slows down at the beginning of the 20th century. Compared to the Transylvanian Hill Area (Câmpia Transilvaniei), its architectural characteristics are strong enough to make it a discrete micro-zone.

Characteristics: *nucleated villages, grouped, parallel courtyards but also with transversal-barns, reversed double courtyards, houses with baking oven in the kitchen (19th century), houses with kitchen (20th century), stone walls but also log walls and timber framed houses with wattle covered with daub, tall hipped roofs with pressed straw (19th century) and tile (mid 20th century) roof coverings, porticoes with posts but no balustrade, ancillary buildings: bakehouses, barns, truncated cruck framed barns (yoke barns), granaries with portico and cellar.*

21. The **Transylvanian Hill Area (Câmpia Transilvaniei)** is a large hilly area situated within the arc formed by the main roads connecting Cluj, Turda, Luduş, Târgu-Mureş, Reghin, Bistriţa, Dej and Cluj. This area is an ethnographic zone which, from the point of view of architecture, can be divided into several different units. The architectural zone of the Transylvanian Hill is smaller than the ethnographic area bearing the same name because it does not include neither the Seckler Plain and the Borşa valley, nor the areas situated in the vicinity of the Saxon regions around Bistriţa. Its archaic character which separates it from the neighbouring territories is the result of a very slow evolution. Local characteristics are evident, for example, isolated farmhouses between settlements and the adobe constructed walls. On the edges we find the transitional zones where the architecture is influenced by the more developed neighbouring zones. Further research is needed to establish the exact internal fragmentation of this zone. According to the existing data, the north-western area may be defined as a separate sub-zone with a different development structure and so has the Seckler Plain which differs less from the rest of the territory.

Characteristics: *nucleated villages but also many isolated farmhouses, grouped courtyards but also with transversal-barns, reversed double courtyards, houses with baking oven in the kitchen (19th century), houses with kitchen (20th century), timber framed houses with wattle and daub but in the north-west also adobe walls, hipped roofs with reed and straw thatch (19th century) or tiles (20th century), side porticoes, ancillary buildings: bakehouses, barns, truncated cruck framed barns (yoke barns), granaries with portico.*

22. The zone of the **Mureş Valley** includes the villages situated in the valley of the River Mureş, between Reghin and Luduş. It is an urbanised corridor that lost its traditional appearance. It is more modernised than the Seckler Plain through which it stretches.

Characteristics: *villages with regular plots, linear courtyards but also with transversal-barns, houses with baking oven in the kitchen (19th century), houses with kitchen (20th century), timber framed houses with wattle and daub, masonry houses, hipped roofs with tile roof coverings (19th, 20th century), porticoes, ancillary buildings: bakehouses, barns, granaries with portico.*

23. The **Mureş-Gurghiu zone** covers the villages situated in the Mureş Valley between Reghin and Meştera, and includes the Gurghiu sub-zone. It is a transitional zone between Bistriţa and the Niraj Valley that was influenced by both these areas. Scattered settlements and isolated farmhouses can be found in the Gurghiu sub-zone.

Characteristics: *nucleated villages, loosely scattered but also many isolated farmsteads, grouped courtyard plans but also with transversal-barns, reversed double courtyards, houses with baking oven in the kitchen (19th century), houses with kitchen (20th century), timber framed*

houses, hipped roofs with pressed straw (19th century) or tile (20th century), ancillary buildings: bakehouses, barns, stables, carved wooden gates.

24. The **Călata zone** includes the villages situated west of Cluj, in the valleys of the Someșul Mic, Nadăș and the superior course of the Criș rivers as well as the Călata stream and the superior course of the Almaș stream. By the middle of the 19th century, this region was a transitional zone between the zone of the house with baking oven in the kitchen and the zone of the house with oven in the room. At the end of the 19th century the local characteristics were amplified and during the first decades of the 20th century a zone with strong characteristics was established. This materialised in the decoration of the timber gable ends and the craftsmanship of the wooden gates. During this period, the Călata zone influenced the neighbouring areas.

Characteristics: nucleated villages but also with narrow, parallel plot structures, grouped courtyard plans but also with transversal-barns, less reversed double courtyards, houses with baking oven in the kitchen but also houses with baking oven in the room (19th century), houses with kitchen, with separate entrances from the portico (20th century), large ovens with glazed tile fireplaces in the rooms, log walls but also timber framed houses with wattle walls covered with wood or daub, tall hipped roofs with pressed straw roof coverings (19th century), hipped roofs or gabled roofs and half-hipped roofs with shingle roof coverings (19th century), gabled roof with tiled, triangular gable wall (20th century), different porticoes with carved posts, gable walls embellished with applied wooden decoration, ancillary buildings: bakehouses with a store and pigsty, a variety of barn types, granaries with portico and cellar, wooden gates decorated with a wide variety of patterns.

25. The **Ținutul Arieșului** zone covers the villages situated west of Turda, on the inferior course of the River Aries. In the Middle Ages these villages were populated by Seckler colonists. In the second half of the 19th century this zone was separated from the macro-zone of the house with baking oven in the kitchen. The development of the local architectural style was due to the privileged status of the inhabitants. The great number of wealthy peasants and small nobles generated practical designs and methods similar to those found in certain parts of the Seckler area. This zone influenced the Apuseni Mountains zone.

Characteristics: irregular nucleated villages but also with narrow parallel plots, grouped courtyards but also with transversal-barns, reversed double courtyard plans, houses with baking oven in the kitchen (19th century), houses with kitchen (20th century), side chambers and pantries, log walls but also timber framed houses with wattle covered with daub, high half-hipped roofs with straw or shingle (19th century), varied porticoes with carved posts and arches, gable ends embellished with applied wooden decoration, ancillary buildings: bakehouses with

shed and pigsty, barns, truncated cruck frame (yoke) barns, granaries with portico and cellar, wooden gates decorated with typical carved patterns.

26. The **Rimetea zone** is situated in the Trascău depression and consists of 2 villages: Rimetea and Colțești. It became an architectural micro zone in the 18th century, developing at first by formal local solutions and later by adopting elements from the urban architecture transmitted by the Saxon area. In the 19th century the architecture is substantially renewed twice. Although the differences in the architecture of the Ținutul Arieșului and the Apuseni Mountains zone are relatively large, the architecture of Rimetea did not provide a source of influence for them.

Characteristics: Two villages with narrow regular courtyard plans, linear courtyards in Colțești and with transversal barns in Rimetea, houses with baking oven with ears in the kitchen and glazed tiled fireplaces in the rooms (18th-19th century), houses with kitchen (20th century), log walls (18th-19th century), stone walls (after 1870), daubed and whitewashed façades up to the level of the windows, windows painted in red (18th century), plastered façades decorated with stucco, pilasters, cornices in classical and eclectic style (19th century), gablet roof with shingle coverings (18th century), half-hipped roofs covered with shingle or clay tiles (19th century), dates and inscriptions, some in Latin, from the 17th, 18th and 19th centuries, ancillary buildings: baking houses, barns, wooden gates.

27. The zone of the **Apuseni Mountains** (Țara Moților and Mocăniștea) together with the Pădurenilor region are part of the macro-zone of houses with pantry. The Apuseni Mountains zone stretches beyond the study area but there is reference to its eastern part. The edges and the hilly parts of this zone were influenced by the neighbouring zones which lead to the formation of transitional sub-zones. This modernisation, which preferred the house with baking oven in the kitchen reduced the area dominated by the houses with pantry. A detailed breakdown of the Apuseni Mountains zone into architectural sub-zones exceeds the limits of this research because it stretches beyond the boundary of the study area and it would also require the study of the architectural patterns in the Banat and Crișana regions.

Characteristics: loosely scattered, less nucleated villages but also many isolated or groups of households, temporary shelters, irregular courtyards, houses with pantry but also houses with baking oven in the kitchen (20th century), log houses, hipped roofs with pressed straw roof coverings, some houses with arched portico, ancillary buildings: barns with stables, polygonal barns.

28. The **Pădureni region**, is situated in the Poiana Ruscă mountains, west of the Hunedoara depression. This area was already established as an architectural micro-zone in the 18th century. Together with the zone of the Apuseni Mountains, they form the macro-zone of the house with pantry. Gradual modernisation led to the

decrease of this zone and expansion of the surrounding ones. As in the case of the Apuseni Mountains, there are fundamental differences compared to the neighbouring zones.

Characteristics: *nucleated, loosely scattered and scattered villages but also many isolated or grouped farmhouses, temporary shelters, rectangular closed barns, irregular plots, houses with pantry, timber framed houses, hipped roofs with pressed straw, ancillary buildings: barns with stables, longitudinal barns.*

29. The **Târnava Mică zone** is situated on the inferior course of the river with the same name, in the north of the Târnavelor plateau, north from the area of the Saxon land. It can be defined as a transitional zone influenced by both the Saxon and the Seckler regions, very similar to the area in the central course of the River Mureș.

Characteristics: *villages with narrow plot structures, linear courtyards and with transversal- barns, houses with baking oven in the kitchen (19th century), houses with kitchen (20th century), timber framed houses with wattle/lath walls covered with daub but also made of brick (20th century), hipped roofs with straw coverings (19th century), half-hipped roofs with straw or tile coverings (late 19th century), various portico types with carved posts, plaster finishes to houses, ancillary buildings: bakehouses, barns and stables, truncated cruck frame (yoke) barns, granaries with portico, low, carved wooden gates decorated with specific patterns.*

30. The **valley of the Mureș zone between Luduș and Sebeș** is a transitional zone which partly covers the rapidly modernising Turda – Alba Iulia corridor. The traditional architecture is very similar to the one found in the Târnava Mică zone.

Characteristics: *villages with narrow plot structures, linear courtyards and with transversal-barns, houses with baking oven in the kitchen (19th century), houses with kitchen (20th century), timber framed houses with wattle covered with daub but also built of brick (20th century), hipped roofs with straw roof coverings (19th century), half-hipped roofs with straw or tile roof coverings (late 19th century), portico with carved posts and combined portico, plaster finishes to houses, decorated façades and gable walls, ancillary buildings: bakehouses, barns and stables, truncated cruck frame (yoke) barns, granaries with portico, low, carved wooden gates with specific decoration.*

31. The **Hunedoara and the Dealurile Mureșului zone**, which covers the Hunedoara depression and the region from the Mureș River valley on its inferior course, west from Sebeș, is a transitional zone that experienced rapid modernisation, strongly influenced by the architecture of the Saxon region.

Characteristics: *villages with narrow parallel plots, courtyards with transversal- barns, houses with baking oven in the kitchen and fireplace in the room (17th-19th century), pantries and other interior partitions, wooden walls, structures built from timber and stone but also brick, gabled roofs and half-hipped roofs (18th-19th century),*

side porticoes with posts or pillars made of brick or wood, pressed straw, thatched or tiled roof coverings, plaster finishes to houses embellished with floral or geometric patterns or plaster patterns, inscribed and decorated gable walls, ancillary buildings: bakehouses, stables built on the axis as the house, barns, large, roof-covered gates (some arched) attached to the street elevation of the buildings.

32. The **Hațeg zone** covers the Hațeg depression. In the 18th century it was a transitional zone between the zone of the house with pantry and the zone of the house with baking oven in the kitchen. During the 19th century the modernisation that spread from the Mureș Valley increased. In the 20th century the architecture of the region was renewed. Here, brick houses, roofs covered with tiles and different types of porticoes are typical.

Characteristics: *nucleated and loosely scattered villages, but also many isolated or grouped farmsteads, temporary shelters, rectangular closed barns, grouped or irregular courtyards, houses with pantry but also houses with baking oven in the kitchen, houses with separate entrances from the portico (20th century), log houses, brick houses (20th century), hipped roofs with pressed straw and tiled roof coverings (20th century), houses with cellars and main levels with arched masonry porticoes with different layout, ancillary buildings: barns with stables, longitudinal barns.*

33. The **Săcele zone**, consisting of seven villages situated to the south-east of Brașov, is a transitional zone that was influenced by the urban Saxon architecture, especially that of Brașov and the Seckler architecture from Covasna.

Characteristics: *nucleated and loosely scattered villages, grouped or irregular plots / courtyards but also with transversal-barns, houses with baking oven in the kitchen, log houses, few stone houses, hipped roof with shingle or tiled roof coverings (20th century), half-hipped roofs, façades decorated with pilasters and plaster patterns, ancillary buildings: barns with stables, low wooden gates in local styles.*

34. The **Țara Făgărașului zone** covers the historical area bearing the same name. It is situated at the foot of the Făgăraș mountains and together with the Bran subzone is a distinct micro zone. It is an integrated part of the macro-zone of the house with baking oven in the kitchen, which was strongly influenced by the urban development of the neighbouring Saxon areas. This zone followed the development of the Saxon architecture but with a considerable delay in time. The closed farms in this zone are a characteristic of the mountain areas in the Bran subzone.

Characteristics: *nucleated and loosely scattered villages, villages situated in the valleys but also many isolated or grouped farmhouses, temporary shelters, rectangular closed courtyards, linear courtyards or with transversal- barns, houses with baking oven in the kitchen and chimney, side chambers, log houses, stone and brick houses (20th century), hipped roofs with pressed straw roof*

coverings but also tile (19th century), half-hipped roofs or gable walls covered with shingle or tiles, main façades and gable walls embellished with stucco finishes and cornices, sometimes bearing inscriptions, ancillary buildings: barns with stables.

35. **Mărginimea Sibiului** is situated at the foot of the Cindrel Mountains, south of the Saxon region. It is a discrete micro-zone with strong characteristics, where the wooden architecture of the mountain area is harmoniously combined with the functional and ornamental evolution of the houses with a baking oven in the kitchen. Here, there are examples of closed courtyards and isolated farmhouses which are characteristic of areas situated at higher levels.

Characteristics: *nucleated and loosely scattered villages but also many isolated or grouped farmsteads, temporary shelters, rectangular closed barns, linear courtyards or with transversal-barns, houses with baking oven in the kitchen, log houses, gabled roofs covered with shingles but also tiles (19th century), half-hipped roofs with tile roof coverings (20th century), main elevations and gable ends with stucco finishes and cornices (20th century); ancillary buildings: barns with stables but also small and large carved wooden gates.*

Conclusions Regarding the Evolution of Certain Architectural Zones

The main cause of the fragmentation in rural architectural zones is the different social and economic development of regions with different economic, social and cultural potential. Although the development of rural architecture mostly follows similar steps, the change is at a different rate and reaches certain stages at different times.

In the development of Transylvanian rural architecture, two privileged regions, the Saxon and secondly the Seckler areas, had an influential role.

The basis for the fragmentation into architectural zones is the four macro zones presented earlier. One can already identify the zones that developed the fastest. In the first part of the 18th century, these included the Țara Bârsei Region, the seven Saxon Seats around Sibiu, Bistrița Zone and the micro zone defined by the mining settlement of Rimetea.

The rapid evolution in the Tara Bârsei and other southern Saxon areas was enabled through the adoption of modern technologies and materials, such as stone extraction, brickwork, and clay tile roof coverings.

A faster evolution in the Saxon areas induced similar changes in all the neighbouring territories but with delays. Throughout the 19th century, the architecture of the Săcele region and Tara Făgărașului region changed. Although timber was continuously used for construction in the Mărginimea Sibiului Area, the layout of the

houses, the heating systems and the plot structure were influenced by the architecture of the Saxon region. In Hunedoara and Hațeg the urban influences changed the layout of the house but also the decoration and external appearance. Changes in materials, mass and decoration can be noticed in the Târnava Area, the southern regions of the Seckler Area, the Homorod Region, Ținutul Împădurit and Southern Covasna Region and in the west of the Odorhei Area.

The same evolution is witnessed in the Bistrița region but at a slower pace. However, here certain local architectural designs were adapted. Later in the 19th century, strong urban influences redrew the architectural appearance of these villages.

The urban transformation of the Saxon architecture that took place from the beginning of the 19th century slowed down during the first decades of the 20th century. As a result, the continuous development of the surrounding areas reduced the differences between these and the core of the Saxon territory.

The architectural evolution in the Seckler Areas was influenced greatly by the small mansion houses, and to a lesser extent by ecclesiastical architecture. However, there were also strong urban influences from the Saxon Areas. The local styles provided a source of inspiration for the architectural development in the Târnava area, the Câmpia Transilvaniei area and in the Mureș Valley area. The Arieș Region influenced development in the mountain areas of the Apuseni Mountains.

The Western Strip of the Seckler areas, that was more densely populated, had a better climate, benefited from its association with the Saxon areas and developed faster. Micro zones appeared because of the development of local styles and also because of urban and Saxon influences. These micro zones are not very different, but there are some strong local architectural features like the complex porticoes in the Valea Feernic, the perforated gable walls in the Salt District or the lateral gable walls in the Niraj Valley region.

In the Eastern Strip of the Seckler Land the more archaic architecture has survived longer. Factors that contributed to this slower evolution included: the colder climate, poor agricultural potential and also the negative effects of the obligations imposed by Austrian military border police. Substantial modernisation only became possible at the end of the 19th century and the beginning of the 20th century. Here, local architectural features provide a distinctive identity to these micro zones and in the Râu Negru Valley, Ciuc and Gheorgheni.

The local character of the micro zones in the Seckler Area is strengthened by the various local gate types, a phenomena described earlier.

The distinctive character of the local architecture in Rimetea was shaped by the economical power of the mining and manufacturing community. Local styles of building decoration and roof forms had already started to spread in the 17th century. A radical change in the local

architecture took place at the end of the 19th century. Timber buildings were replaced with stone ones, more urban ornament types were adopted and locally made iron details were also used. Saxon examples are also evident. The architecture of Rimetea did not have a major impact on its neighbouring villages.

The change in construction materials – the shift from mixed timber-framed structures to stone walls, produced the micro zonal character of the Borșa Valley region. However, this change was not strengthened by other architectural developments, such as façade decoration. As a consequence, the development of this area slowed down and differences between its neighbours have slowly reduced.

From the second half of the 19th century, the local identity of various regions was determined by the needs for local personal and community representation, that materialised mainly in the decoration on façades. At the same time, building layouts started to become standardised.

The last important development in rural architecture was provided by the decorative features in Călata, Niraj Valley and Salt District regions. To a smaller extent, a similar development took place in the Arieș Area, and the Gheorgheni and Hațeg region. In the Călata region the strong architectural character of this late development exerted a significant influence on the adjacent territories. The carved entrance gates and the decorated gable ends were also adopted in the Apuseni Area, Sălaj and the western areas of the Câmpia Transilvaniei region.

The architecture of the Câmpia Transilvaniei region became special because of the survival of its historic features. Here, the urban influence had manifested in a very minimal form. Similarly, we can witness the slow and limited development of the architecture in the Apuseni Mountain Area, where modernisation only occurred in the 20th century and this was gradual. In the Apuseni Mountain Region and the Pădureni Region, the presence of scattered isolated farms and shelters play an important role in defining the local character of the architectural zone.

Over the first decades of the 20th century, the fastest architectural development occurred next to the most important trade routes. Houses in these areas were replaced every 30-40 years by new ones, therefore the indigenous character of these areas vanished completely. Such areas can be found next to the River Mureș between Reghin and Vințu de Jos, next to the River Arieș between Turda and Hădăreni, and next to the Someșul Mic and Someșul Mare rivers between Cluj and Dej, and Beclean and Dej.

As a consequence, one can identify three large areas where architectural development and the zonal fragmentation followed different patterns. These are: the southern Transylvanian areas, so the former Saxon areas and their neighbouring areas; the territory North and East to the first one, the Seckler area and the large central Transylvanian territory between the Ciuc and Gheorgheni Mountains and the Apuseni Mountains; and a third northern strip, that contains the Bistrița Area, Năsăud and Someș Valley area. Development was very slow in the Câmpia Transilvaniei region and the Apuseni region, where the last stage in architectural development and the use of decorative elements for representation is almost completely missing.

The last important development in rural architecture, determined by the need for community and personal representation, materialised through the local decorative art carried out in Călata, Niraj Valley and the Salt District regions. This did not end in the 1950s as this influence persevered until the sixth and seventh decades of the 20th century.

We can therefore state that unlike the western areas of the Carpathian Basin, the fragmentation of the rural architectural micro zones in Transylvania occurred later. Similarly, the integration process of rural architecture in the west was completed at the end of the 19th century. In Transylvania this started later and partially overlapped with the continuous development of micro zonal architecture in certain areas. The phenomena of Transylvanian traditional architecture only ceased with the start of communist modernisation and present day globalisation.